VERITAS ÉVKÖNYV
2024

VERITAS ÉVKÖNYV

2024

VERITAS
Történetkutató Intézet és Levéltár

MAGYAR NAPLÓ

Budapest, 2025

Szerkesztette
Kincses Katalin Mária

Lektorálta
Farkas Judit Antónia – Orosz László – Schwarczwölder Ádám – Ujváry Gábor

A földrajzi és személynevek mutatóját összeállította
Kocsis Annamária

Az angol nyelvű összefoglalókat Varjú László,
a német nyelvűeket Kékesi Katalin fordította.

© Szerzők, szerkesztő, 2025
© VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 2025
© Magyar Napló, 2025

ISSN 2416-0687

A Magyar Napló Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének, valamint az 1999-ben alapított Könyves Szövetségnek tagja
www.konyves-szovetseg.hu

Kiadja a Magyar Napló Kiadó Kft.
1062 Budapest, Bajza u. 18.
www.magyarnaplo.hu
Felelős kiadó a Kft. ügyvezetője
Felelős szerkesztő Zsiga Kristóf
Tördelőszerkesztő Bornemissza Ádám
A borítót Oláh Mátyás László és Porpáczy Zoltán tervezte
Készült a Pannónia Nyomdában, Budapesten

TARTALOM

Szakály Sándor: Az Olvasóhoz 7

Hermann Róbert: Az utazó remete – Görgei Artúr külföldi útjai a kiegyezést követő időszakban 9

Anka László: „Kérlek, intézkedj, hogy a holnapi Lloydban benne legyen…” Tisza Kálmán levelei Falk Miksához (1875–1902) 32

Kovács Kálmán Árpád: A német típusú protestáns kereszténységszocializmus magyarországi kezdetei (1876–1906) 74

Kárbin Ákos: Eduard von Taaffe osztrák miniszterelnök életútja, II. rész: a Taaffe-kormány (1879–1893) 101

Farkas Judit Antónia: Tatár Pétertől Jókain és Goethén át a régi nyomdai és betűöntödei mintakönyvekig. Az olvasó és könyvgyűjtő Knerek I. 132

Hammerstein Judit: Oroszország tanulmányozásának hozadékáról magyar nézőpontból. Thallóczy Lajos: Oroszország és hazánk 150

Schwarczwölder Ádám: Ifjabb gróf Teleki Sándor politikai naplója 1902-ből. I. rész: 1902. január – február 21. 174

Kincses Katalin Mária: Háború a szaksajtó tükrében: a Borászati Lapok első világháborús tudósításai és a magyarországi szőlő- és bortermelés. II. rész: a második háborús év, 1915 198

Ligeti Dávid: „Remény és félelem között ingadozva”. Franz Conrad von Hötzendorf báró, császári és királyi vezérezredes sorsa 1916 közepén . . . 220

Hollósi Gábor: Közjogi problémák az 1921. évi trónfosztás körül 237

Orosz László: „…a felfogások terén tapasztalható ellentét erősen megnőtt a tervszerű német néptudományi munka délkeleti irányú beindulása óta” A német „völkisch” tudomány magyarországi fogadtatásához: Fritz Valjavec példája 251

Janek István: Magyar–szlovák csatlakozási egyeztetések és a komáromi tárgyalások 1938-ban 275

Dévavári Zoltán: Elfeledett mártírunk II. „Megnyugtatok mindenkit, hogy ártatlan vagyok, nem kell miattam szégyenkezni" – Deák Leó Bács-Bodrog vármegyei főispán népbírósági pere (Újvidék, 1945. október 24. – 1945. november 1.) 300

Balogh Atilla: Fogságból fogságba. A Szovjetunióból Magyarországra szállított csendőrök sorsa 336

Albert Zoltán Máté: Tildy Zoltán politikusi pályája 1945 és 1948 között 354

Glaub Krisztián: Barátságból gyűlölet – Farkas Mihály és Kádár János politikai kapcsolata 1951–1957-ben 382

Noszkó–Horváth Mihály: A második világháborút követő nyugati hadifogság és az 1950-es években teljesített úgynevezett Rákosi munkaszolgálat kárpótlási vonatkozásai, az eljárások során keletkezett iratok 401

Kőrösi Zsuzsanna: „Az illegális hittancsoportban a stratégiánk annyi volt, hogy nem beszélni róla". Egy budai lány, Szebeni Éva élettörténeti elbeszélésében a földalatti katolikus ifjúsági közösség élete az 1950-es években 419

Dubniczky Zsolt: Hogyan válik egy tartalom gazdaggá? A Purnell kiadó 1968–1969-ben megjelenő történelmi magazinja 452

Kocsis Annamária: Az egykori kiváló magyar atléta, aki sportteljesítményeivel hívta fel a világ figyelmét a magyarországi szocialista rendszer elnyomására. Serényi István figyelemfelhívó akcióinak áttekintése 503

Bertalan Péter: Médiaháború Somogyországban 520

Seres Attila: Grósz Károly 1989. április 3-i kárpátaljai körútja 542

Kissné Bognár Krisztina: „Kérem, tegyék meg ajánlatukat!" Kárpótlási célú termőföldárverések a rendszerváltoztatás első éveiben 581

Rácz János: Antall József médiaképe II. A miniszterelnök és a köztársasági elnök 604

Személynevek mutatója 637

Földrajzi nevek mutatója 655

AZ OLVASÓHOZ

Nem írok újdonságot, amikor azzal kezdem a rövid ajánlást a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár 2024. évi *Évkönyv*éhez, hogy érdemes annak a lapjait forgatni. A 2014 óta működő intézmény munkatársai – történészek, levéltárosok és könyvtárosok – minden esztendőben kiválasztanak egy-egy olyan témát, amely az eddigi kutatások során még nem került elő vagy nem vették azt alaposan górcső alá és ezért „megírják" azt.

A leírt és megírt történések, a múlt történészi felidézése az intézmény kutatási területeinek időhatárain belül mozognak. Ténylegesen a kiegyezéstől az Antall József, majd Boross Péter vezette kormányok működésével zárulnak. Az időhatárok természetesen nem korlátozzák a kutatói szabadságot, ahogy a jelenlegi Magyarország földrajzi határai sem.

A magyarság/a magyar nemzet története a Kárpát-medencében immáron több, mit ezeregyszáz esztendős és ezen évszázadok alatt sok minden történt, sok minden változott. Változott a mindenkori ország magyar nemzetiségű lakosságának lélekszáma, területi elhelyezkedése. Betelepülések/betelepítések, kitelepítések kísérték a történelmünket, amelyek között voltak önkéntes – betelepülés/betelepítés – illetve kényszerű/kikényszerített – kitelepítések – „lakossági mozgások". Ezek a mozgások nem egy esetben egyéni és csoportos tragédiák sokaságát jelentették, és néha évszázadokra meghatározták az ország és lakosságának lehetőségeit. A kérdés, hogy ezekkel a lehetőségekkel miként és hogyan lehetett/kellett élni. Mit jelentett az együttélés, mit jelentett egy európai nagyhatalom – az Osztrák-Magyar Monarchia – társországaként akár döntéshozói helyzetben politizálni. Kik voltak, akikre oda lehetett/kellett figyelni, akár a XIX. század második felében, akár a Horthy-korszakban vagy a Rákosi- majd Kádár-rendszerben?

A tanulmányokban olvashatnak politikusokról, katonákról, tudósokról. Magyarokról, osztrákokról, németekről, kultúrát alakítókról és egyházi személyekről is. Valamennyien a magyar nemzet tagjai voltak vagy a magyarsággal kapcsolatban álló személyek, akiknek a tevékenysége megkerülhetetlen és odafigyelésre érdemes. Mert – kérdezem magamtól is – mindent tudunk már Görgei Artúrról? Tudjuk ki volt Deák Leó és milyen sor várt rá 1945 után? Vajon mennyire ismertek a Knerek? Mit lehet tudni Kádár János és Farkas Mihály kapcsolatáról? Barátság volt közöttük, vagy az csak annak látszott? Adott-e valamit a kárpátaljai magyarság számára Grósz

Károly 1989. áprilisi látogatása/körútja? Mennyit tett és mit adott a külországok – főleg az Amerikai Egyesült Államok – polgárai számára Serényi Istvánnak a Szovjetunió által levert 1956-os magyar forradalomra és szabadságharcra emlékeztető vállalásai?

Mindezek olyan kérdések, amelyekre Ön, kedves Olvasó válaszokat kaphat. Ahogy válaszokat kaphat olyan, a magyar társadalom tagjainak többségét még ma is foglalkoztató kérdésekre, hogy vajon milyen volt és miért lett olyan a kárrendezés/kárpótlás, amilyen lett és amelyet mindenki másként oldott volna meg, ahogy a rendszerváltoztatást is.

Természetesen az általam jelzett kérdésekre adott válaszok, a VERITAS munkatársai tollából – illetve ma már a számítógépeik klaviatúrájának köszönhetően – a legjobb tudásuk és forrásismeretük alapján születtek meg. Azokon el lehet gondolkodni, lehet az állításokkal vitatkozni, mert a vita – ha tényszerű és szakszerű – előre viheti a tudományt, befogadóvá tehet bennünket és új ismereteket adhat valamennyiünknek. Ha többet nem is adna – bár szerintem ennél többet is ad – a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár 2024. évi *Évkönyv*e, már akkor is érdemes azt kézbe venni és egy-egy benne lévő írást elolvasni és elgondolkodni a múltunkon, amely minden erényével és hibájával együtt a miénk.

Prof. Dr. habil. Szakály Sándor
egyetemi tanár, főigazgató

Budapest, 2025. július 11.

Hermann Róbert

AZ UTAZÓ REMETE – GÖRGEI ARTÚR KÜLFÖLDI ÚTJAI A KIEGYEZÉST KÖVETŐ IDŐSZAKBAN

Görgei Artúr honvéd vezérőrnagy, aki a szabadságharc időszakában 1849. március 31. és július 5. között a honvéd fősereg, majd május elejétől az egész honvédsereg főparancsnoka, egyben a Szemere Bertalan vezette kormány hadügyminisztere volt, s akinek nevéhez a szabadságharc legfényesebb diadalai, majd a szomorú véget jelentő szőllősi (nem pedig világosi) fegyverletétel fűződött, 1849 szeptemberétől 1867 júliusáig a császári királyi hatóságok kényszerű vendégszeretetét élvezte a karintiai Klagenfurtban, majd Viktringben. A kiegyezést követően az új független felelős magyar kormány fellépésének hatására az osztrák kormány feloldotta az internálását, s a tábornok 1867. július 20-án 18 év internálás után ismét hazai földre léphetett.[1]

A közvélemény többsége elutasítóan reagált a tábornok hazatérésére, Pesten tüntettek is ellene. Az elég hamar nyilvánvalóvá vált számára, hogy állami állásra nemigen számíthat – az amúgy is ezernyi problémával küzdő kormányzat számára fölösleges tehertétel lett volna „az áruló" alkalmazása. Így a gazdasági életben próbált meg elhelyezkedni, s 1872-ig Pesten dolgozott különböző magánvállalatoknál.[2]

A közvélekedés szerint Görgei 1867 utáni életszakaszát nagyobbrészt Visegrádon, visszavonulva élte le. Noha 1875-től kezdve valóban Visegrád volt egyik állandó lakóhelye, a tábornok korántsem élt visszavonult életet. Levelezésének tanúsága szerint 1869 és 1899 között több hosszabb külföldi utat tett, emellett itthon is rendszeresen utazott hosszabb nyaralásokra. Tanulmányomban a tábornok dokumentálható külföldi, a Magyar Királyság határain kívülre tett útjait tekintem át.

A párizsi út 1869-ben

Első útját 1869-ben tette Párizsba. Ennek a látogatásnak viszonylag kevés nyoma maradt. A tábornok 1869. február 12-én indult el Pestről Párizsba, a Pesti Téglagyár

[1] Görgei száműzetésére lásd: Görgey 1918.; Kosáry 1994. I. 306–387. A hazatérésre lásd: Hermann 2017.

[2] Görgei 1867 utáni életszakaszára lásd: Kosáry 1994. II. 5–179.; Pethő – Julier é. n. 478–494. Az álláskeresésre lásd legutóbb: Somogyi 2023. 267–276.

és Kőszénbánya Részvénytársaság megbízásából, amelynek 1868. július 30. óta intéző (ügyvezető) igazgatója volt.[3] A társaság azzal bízta meg a tábornokot, hogy Franciaországban tanulmányozza a kőszénbányákat és a vasutakat. A távollét egy hónapig tartott, a tábornok március 16-án tért haza. Görgey István március 22-én kelt naplóbejegyzése szerint a tábornokot egy állásajánlattal is megkínálták, de ezt csak akkor szándékozott elfogadni, ha Magyarországon egyáltalán nem kaphatna munkát. Szintén az ő naplójegyzeteiből tudjuk, hogy fogadta őt III. Napóleon császár is.[4] Erről utóbb maga a tábornok is megemlékezett: „…feleségem egyik (Napoléonimádó) kisöccse vitt reá, hogy III. Napoléont, az ő akkori istenét boldogíthassa személyem bemutatásával, ami meg is történt."[5]

Ez a „kisöcs" valószínűleg Görgeiné unokaöccse, Edouard Boinvillers (1824–1897), III. Napóleon császár bizalmasa, az Államtanács tanácsadója (maître des requêtes) volt. Görgeiék még 1862 tavaszán vették fel a kapcsolatot a családdal, amikor Adèle a lányukkal, Bertával családlátogatásra indult Franciaországba, s magával vitte Görgei 1862. március 18-án írott, a magyarországi politikai helyzetet fejtegető emlékiratát, azzal, hogy ha Boinvillers azt meg akarja mutatni a császárnak, ám tegye.[6] Az út emlékeihez tartozik a Görgey-család levéltárában fennmaradt fénykép, amely Párizsban, a Rue de la Paix 17. szám alatt található Touranchet & Neubauer fényképészetnél készült a tábornokról.[7]

Az ezt követő években egy rövid, 1871. augusztusi bécsi kiruccanást nem számítva, amikor a König von Ungarn-ban szállt meg testvére, István feleségével és annak első házasságából származó gyermekeivel[8], nem tudunk arról, hogy Görgei elhagyta volna Magyarországot. 1872-ben vasútépítési felügyelőként dolgozott Torda környékén, 1873–1874-ben pedig Lunkán volt uradalmi jószágigazgató. 1875-ben tért visszsza Erdélyből, s április 1-jétől volt „Haus-, Hof- und Garten-Restaurator", azaz István öccse visegrádi birtokának gondozója.[9]

3 Magyar Nemzeti levéltár Országos Levéltára, P 295. A Görgey-család levéltára (MNL OL Görgey-lt.) b/25/a. fasc. „Napló, 1868". Görgey István vegyes jegyzetei, 86. f.

4 MNL OL Görgey-lt. b/22. fasc. Görgey István vegyes feljegyzései Görgei Artúrról. Napló, 1869. január 20. – március 22.

5 Görgei Artúr – Paczka Ferenc, Visegrád, 1890. szeptember 20. Közli Salacz 1931. 336–337.

6 Görgey 1918. 239., 243

7 MNL OL Görgey-lt. 50. doboz.

8 Görgei Artúr – Thérése nevelőnő, Bécs, 1871. augusztus 29. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt.) Levelestár.

9 Görgei Artúr – Thérése nevelőnő, Visegrád, 1875. április 15. OSZK Kt. Levelestár. Visegrádi életszakaszára lásd: Gróf 2016. 267–280.

A stuttgarti út 1877-ben

1877. január elején Stuttgartba utazott. Az útról egyetlen dokumentum tanúskodik, egy 1877. január 11-én Gyulai Pálhoz, a *Budapesti Szemle* szerkesztőjéhez írott levél. Görgei az ezt megelőző években a *Budapesti Szemle* hasábjain többrészes bírálatot írt Alphons F. Danzer osztrák hadtörténész „Dembinski Magyarországon" című kötetéről, s miután a tábornok öccsétől, Istvántól úgy értesült, hogy Gyulai az utolsó közleményt változatlan formában akarja nyomdába küldeni, kérte Gyulait, hogy az olvassa el még egyszer a kéziratot. A levél vége némileg rejtélyes: „Itteni életemről nem írok itt semmit. Megírtam utolsó közleményemben. Ennek éltem eddig: ezen túl kis lyányomnak akarok élni, kit tanítani valóságos élvezet."[10]

Sajnos, a tábornok levelezése az 1876 és 1879 közötti időszakból nagyon hiányos; 1876-ból egy, 1877-ből két levelét ismerjük, 1878–1879-ből egyetlenegyet sem. Tudjuk, hogy lánya, Görgey Berta házassága ekkor már válságba jutott, de a „kis lyányom" fordulat valószínűleg nem rá, hanem nevelt (vagyis inkább házasságon kívül született) lányára, az 1867-ben született Gambelli Klárára vonatkozhat. Ugyanebben az időszakban szakadt meg Görgei kapcsolata a saját feleségével is. A titokzatos megfogalmazás arra mutat, hogy a tábornokban megfordult a végleges külföldre költözés gondolata – talán éppen azért, mert a család előtt ekkor vált világossá, hogy a nevelt lány valójában a tábornok saját gyermeke.

Nem tudjuk, meddig tartott a stuttgarti tartózkodás. A *Fővárosi Lapok* 1877. május 19-én tudósított arról, hogy Görgei „egy idő óta nem vezeti többé testvére közjegyzői irodáját, hanem csakugyan külföldön van. De korántsem a csatatéren, hanem a békés Stuttgartban, hol egy fiatal nőrokona nevelését vezeti, ki ott zenei tanulmányok végett lakik. Ha az egykori hadvezér onnan hazatér, alkalmasint Erdélybe megy, egy nagy jószág igazgatását átvenni."[11] A lap augusztus 9-én tudósított arról, hogy a tábornok Visegrádon, öccse villájában nyaral.[12]

Az isztambuli út 1881-ben

1881 nyarán a tábornok Konstantinápolyba (Isztambulba) utazott öccse, István, s öccse mostohalánya, Návay Lenke a társaságában. Az út előtt Görgei ajánlólevelet kapott Kállay Bénitől, a közös külügyminisztérium osztályfőnökétől Heinrich

[10] Görgei Artúr – Gyulai Pál, Stuttgart, 1877. január 11. OSZK Kt. Levelestár.
[11] *Fővárosi Lapok,* 1877. május 19. 557.
[12] *Fővárosi Lapok,* 1877. augusztus 9. 876.

Calice báróhoz, az Osztrák-Magyar Monarchia isztambuli követéhez.[13] Július 7-én Budapesten szálltak vonatra, s ahogy Görgei Thérése nevelőnőnek írta, az utat öccse nagylelkűségének köszönhette. Úticéljukat elérik, humorizált, ha az aranyér (Goldfaden) kitart odáig, ha nem, akkor eladják egymást a rabszolgakereskedőknek.[14]

Július 8-án már Bukarestből írt öccse feleségének, Dedinszky Auréliának (ahogy a család emlegette, Rélinek). Tudatta a szerencsés megérkezést azzal, hogy egész úton iszonyú vihar volt, „melynek mi csak nyomait láttuk mindenütt." Július 9-én szándékoztak tovább indulni egyhuzamban Konstantinápolyba, s reményei szerint 10-én déltájban érkeznek oda. „Onnan ismét írok. Addig rókázunk." Lenke jól viselte az utat. Görgei csak azon sajnálkozott, hogy nem indultak el egy nappal korábban, mert Bukarest „igen kedves, szép város", amit jó lett volna „egy kissé kiélvezni."[15]

Július 9-én Gyurgyevóban voltak, onnan mentek tovább Várnába. Návay Lenke már aznap megírta Rélinek, hogy alighanem előbb hazatérnek, „mert az út igen sokba került."[16]

Noha gondolkodtak azon, hogy Bukarestben maradnak, sietniük kellett, ha el akarták érni a Várna–Konstantinápoly hajóutat, amúgy is arra jutottak, hogy Bukarestet könnyebb elérni otthonról. „A kis Balkán megkapó szép. Szerencse, hogy mind a kétfelől mutatta be magát, különben megmaradt volna a nyakunk féloldalra. Így ezt a bajt is elkerültük, mert a francia vasúttársaság csirkeketrec nagyságú (és tisztaságú) alacsony vaggonok még alacsonyabb ablakainál hol jobbra, hol balra kellet nyakunkat kitekernünk, s így nem lettünk merev nyakúakká."

Ezt követte a fekete-tengeri hajóút, ami valósággal lenyűgözte őket. „A Feketetenger valósággal fekete, mert koromfekete a vize színe. Képzelje abban a végtelen kiterjedésű, nagy, színig teli tintatartóban egy körülbelül sugárút szélességű, türkiz színű és hófehér habbal szegélyezett selyemszalagot, ez a propeller hajónk útja! Az ember nézi, nézi, s nem hisz szemeinek. Szemben a telihold kivilágítja előttünk a megteendő utat, hogy el ne tévedjünk a végtelenben. Így kalauzolhatta az egyszeri csillag az egyszeri háromkirályt Betlehembe. Nekünk Konstantinápoly vala Betlehemünk." A hajóútról beszámolva a tábornok megjegyezte, hogy „nem rókáztunk, hanem éheztünk."

Éjjel két óráig maradtak fenn, majd kora reggel ismét felkeltek, „hogy a Bosphorusba való bemenetelt el ne mulasszuk." A város valósággal elvarázsolta Görgeit. „Töb-

13 Görgei Artúr – Kállay Béni, Visegrád, 1881. augusztus 2. Közli: H. Balázs 2001. II. k. 305–306. Calice életrajzát lásd: https://apis.acdh.oeaw.ac.at/person/87150. (2025. március 26.)

14 Görgei Artúr – Thérése nevelőnő, Budapest, 1881. július 7. OSZK Kt. Levelestár.

15 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, Bukarest, 1881. július 8. OSZK Kt. Levelestár.

16 Návay Lenke – Dedinszky Aurélia, hely nélkül, 1881. július 9. este ¾ 7-kor. OSZK Kt. Fond 32/244. Návay Lenke levelei.

bet nem írok, mert nem lehet, ezeregy éj minden körülöttünk. Végig kell olvasni a mesét, s aztán soká elnémulni a kábító hatása alatt. Úgy bizony, karácsony előtt ki se nyitjuk a szánkat."[17]

Görgei végül csak július 12-én írt újra, mert Isztambulból csak aznap indult posta, „a távíró meg visszariasztó drága portéka. Nem olyan a postajárás itt, mint otthon, minálunk. Innen van, hogy magunkról tudni mi sem tudunk semmit sem." Bizonytalan volt abban, hogy a Bukarestből küldött levele megérkezett-e. „Keleten, azaz amint Orsovát elhagyja az ember, minden kiszámításnak hiányzik az, ami a legszükségesebb, a biztos alap. Allahnak jóval több a dolga, mint akár a magyarok Istenének, pedig ennek is jócskán meg szoktuk megrakni a hátát. Azért nem csoda, ha bolondabbnak tűnik fel a szegény vándor halandónak a világ itt, mint másutt."[18]

Július 14-én levelet kaptak Visegrádról István feleségétől. A tábornok másnap válaszolt a sógornőjének, aki még az indulásuk előtt „szép egyetértésre, tehát engedékenységre" biztatta őket. Ahogy a tábornok ír, ennek hallatán nemcsak megtisztelve érezte magát, hanem „legott felveté fejét [bennem] az a kétely, vajon meg tudok-e majd türelmetlen természetemmel a nehéz feladatnak." Réli alighanem az újonnan érkezett levélben is megismételte a jó tanácsot, amin, ahogy a tábornok válaszában írta, jelen helyzetükben csak mosolyogni lehet. „Úgy képzeljen minden idegen érkezőt itt Konstantinápolyban, mint egy-egy újszülöttet – tette hozzá magyarázatul. – Néma, mert senki sem érti dadogását, s ő sem ért senkit sem. Bamba, mert minden megzavarja az eszét, amit itt lát, hall. Gyámoltalan, mert nem tudja semminek a járását, még az időnek sem. Mikor azt kérdi: hány az óra, s azt felelik rá, hogy 1 óra van, akkor lehet körülbelül 9 óra este, azaz ma, de már holnap egészen mást jelent amaz 1 óra." Ezek után Réli be fogja látni, „hogy három útitárs itt azon, hogy merre forduljanak, mit nézzenek meg, és mikor és mit előbb, és mit utóbb, – összeveszni nem veszhet; azon egyszerű oknál fogva, amiért össze nem veszhet három egybefogott vak légy. Akár összetartsanak, akár széjjelhúzzanak, mindenik nekimegy a falnak. Ez az állapotunk signaturája, amiről majd bővebben szóval."

Ugyanakkor megnyugtatta Rélit, hogy az egészségük jó, s hogy a Kállay Bénitől kapott ajánlólevélnek köszönhetik „a legnagyobb, legritkább élvezeteket, s hogy Lenkét tenyeren hordozzák."[19] Lenke egyik leveléből tudjuk, hogy Heinrich Calice báró, a Monarchia isztambuli követe július 14-én fogadta volna őket a nyaralójában, azonban miután aznap konferenciája volt, a báró feleségével tettek egy kirándulást, „honnét este a követség kis hajóján küldtek vissza, – s így a szultán tiszteletére

17 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, Konstantinápoly, 1881. július 12. OSZK Kt. Levelestár.
18 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, Konstantinápoly, 1881. július 12. Uo.
19 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, Konstantinápoly, 1881. június [recte július] 15. Uo.

kivilágított várost s hajókat a legszebben láthattuk a tengerről". 15-én a követség egyik alkalmazottja ment velük „megnézni a szultánt, mikor templomba megy." Július 16-án a bazárt akarták meglátogatni, 17-én pedig a Márvány-tenger szigetére készültek többekkel együtt kirándulni.[20] Utóbb egy levélben külön köszönetet mondott Kállay Béninek: „Valóban párját ritkító, mondhatom, majdnem zavara ejtő volt az az előzékenység, melyet ajánló leveled hatása folytán úgy a követség, mint a konzulátus részéről tapasztaltunk." E levélből tudjuk, hogy a konzulátuson egy volt bajtársával, Dobięcki Ferenc (Franciszek Dobięcki) volt honvéd századossal találkozott, aki ott napidíjnokként dolgozott.[21]

A *Magyarország* című lap tudósítása szerint Görgeit a Konstantinápolyban élő magyarok „nagyon rokonszenvesen fogadták s folytonosan vele voltak, különösen Mészáros Dániel, (ki Görgeinek emlékül egy Rákóczi-pipát ajándékozott) Czakó [János] (az elhunyt drámaíró testvére) Kun [Albert], Kovács stb." A konstantinápolyi magyarok előzékenységét külön érdekessé teszi az, hogy azok mind mint emigránsok telepedtek le Konstantinápolyban.[22]

Görgeiék eredeti szándéka az volt, hogy július 19-én indulnak vissza, 20-án Ruszcsukban, 21-én pedig már Szőregen lesznek, majd a tábornok még aznap tovább utazik Lenkével a Rónay-családhoz Zomborba.[23] Július 15-én a tábornok már azt közölte Rélivel, hogy 19-én hajóval utaznak Várnáig, onnan 20-án reggel vasúton Ruszcsukba, majd gőzhajón Orsovára, majd onnan vonattal tovább Szőregre vagy Szegedre.[24] A tábornok július 19-én „pakkolás, tehát nagy sietés közben" írt Rélinek: „ha az utunk hazafelé is baj nélkül lesz, soha kéjutazók szerencsésebben nem járhatnak, mint mi jártunk az egész idő alatt eddig. Még mikor elkéstünk is, előnyünkre vált."[25] A hazaút részleteit nem ismerjük, a tábornok augusztus 1-jén csak annyit írt Thérése nevelőnőnek, hogy „nehezen, de épségben" tértek haza.[26] Augusztus 2-án köszönőlevelet írt Kállay Béninek, s egyben kérte, ha lehet, intézze el, hogy a konzulátuson napidíjnokként szolgáló Dobięcki Ferencet állandó munkatársként alkalmazzák.[27]

1881/1882 fordulóján Thallóczy Lajos történész járt Isztambulban, s Görgei őt kérte meg, hogy adja át üdvözletét ottani ismerőseinek. Thallóczy 1882 elején tudatta

[20] Návay Lenke – Návay Jolán, Konstaninápoly, 1881. július 12.; Návay Lenke – Dedinszky Aurélia, Konstantinápoly, 1881. július 15. OSZK Kt. Fond 32/244. Návay Lenke levelei.

[21] Görgei Artúr – Kállay Béni, Visegrád, 1881. augusztus 2. Közli: H. Balázs 2001. II. k. 305–306.

[22] *A Hon,* 1881. augusztus 3. 2.

[23] Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, Konstantinápoly, 1881. július 12. OSZK Kt. Levelestár.

[24] Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, Konstantinápoly, 1881. június [recte július] 15. Uo.

[25] Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, Konstantinápoly, 1881. július 19. Uo.

[26] Görgei Artúr –Thérése nevelőnő, Visegrád, 1881. augusztus 1. Uo.

[27] Görgei Artúr – Kállay Béni, Visegrád, 1881. augusztus 2. Közli: H. Balázs 2001. II. k. 305–306.

Görgeivel, hogy eleget tett a megbízatásnak, amit Görgei január 8-i levelében nyugtázott. Egyben Thallóczy kérésére lerajzolta és leírta azt a Rákóczi-pipát, amelyet ő maga még Isztambulban kapott Mészáros Dánieltől, s amelyen az „Úgy tölcsünk az időt" felirat mellett Magyarország korona nélküli kiscímere és egy vadászjelenet szerepelt.[28]

Az olaszországi utak 1890-ben

Közel egy évtized telt el, mire a tábornok újabb útra indult. Görgeit még 1887-ben kereste fel a fiatal festő, Paczka Ferenc, hogy szeretné megfesteni az arcképét. Az álló portréhoz Görgei állítólag nyolc napon keresztül állt modellt.[29] Az ismeretségből barátság lett, s Görgei a sógornőjével (valószínűleg) 1890-ben meglátogatta Paczkát Rómában, majd onnan továbbmentek Sorrentóba. Az út részleteiről csak Görgei egy későbbi leveléből tudunk, amelyet 1892. évi londoni útja során írt Rélinek: „Emlékezik, Rómában mint elállt a szavam a St. Péter templomában? Na hát. St. Péter temploma után – emlékszik – egy másikat láttunk (a városon kívül), mely bár sokkal kisebb, mégis jobban tetszett nekünk. És mindaz, amit Velencében, Florenzben [Firenzében], Rómában, Nápolyban templom dolgában láttunk (szerintem) elenyészik az itteni Westminster Abbey láttán."[30] Egy másik londoni levélben utal arra, hogy Rómában pálmaszentelésen is részt vettek.[31]

Ezt követően Réli állandóan azzal piszkálta Görgeit, hogy mikor látogatják meg legközelebb Paczkát, a tábornok azonban kijelentette, hogy ő már eleget utazott. 1890. szeptember 14-én azonban Paczka levélben kérte fel Görgeit, hogy a Wagner Kornéliával kötendő házassága alkalmával legyen az esküvői tanúja. A tábornok szeptember 20-án válaszolt, s kérte Paczkát, írja meg:

„1. Melyik nap teremjek Rómában

2. hogy el ne késsem, melyik nap adjam át becses személyemet és melyik vonatnak;

3. miután nemcsak kenyérrel él az ember, hanem ruhával is: miféle parádét hozzak magammal: nehogy te, kedves Ferrikém pirulni kényszerülj miattam kedves menyasszonyod és annak családja előtt." Hozzátette, hogy 1869. évi párizsi látogatása alkalmával a császári fogadásra csináltatott frakkja még megvan ugyan, de mivel

[28] Görgei Artúr – Thallóczy Lajos, Visegrád, 1882. január 8. OSZK Kt. Fond IX/367.

[29] Koczogh 1942. 46. kapcsolatukra lásd még: Krisztinkovich Ede: Emlékezés Paczka Ferencre. *Budapesti Hirlap,* 1925. április 25. 1–2.

[30] Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 6. OSZK Kt. Fond 32/243.

[31] Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 18. délután. Uo.

nem tudja, „van-é alávetve a divat hullámzásának a fekete frakk is”; Paczka írjon sürgősen, hogy ideje legyen újat csináltatni.[32]

A római út részleteiről szeptember 30-án számolt be immáron Rómából Rélinek. „Nincs az a paprikajancsi-előadás, mely úgy összevágjon minden részletében, mint az én kirándulásom eddig; akár egy ügyes kéz által dróton ide-oda húzatva, úgy összevágón működött minden egyes szereplő – na meg az ez egyszer rendkívül szeretetreméltó véletlen.” Egész úton jó ideje volt, s egészségi állapota is kifogástalan. A vasúton Udinéig nem aludt, hanem gyönyörködött „az egyre változó, meglepően érdekes tájképeken, melyek hol jobb, hol bal felől elésiettek a legtisztább teliholdvilágban bemutatni magokat.” Udinétől Mestréig, onnan Bolognáig, majd Firenzéig úgy aludt, mint egy mormota, s erről az útszakaszról csak annyi emléke maradt, hogy mindhárom állomáson „kocsit váltani kényszerítettek a leghatározottabb, de egyszersmind legudvariasabb módon.” Firenzében 15 percet vártak volna, végül 18 lett belőle, ám időközben feltűnt Paczka Ferenc, így aztán a tábornok a Firenzétől Rómáig tartó mintegy 8 órás úton nem unatkozott.

Miután az otthon maradt hölgyek oldalát a menyasszony személyét illetően fúrta a kíváncsiság, a tábornok igyekezett korrekt tájékoztatást adni: „A menyasszony kedves, természetes lyány, hanem fél fejjel nagyobb a vőlegénynél. Ha előre nem tudom, hogy német, inkább orosznak nézem.” Apja, a „Herr Geheimrath, franciafaló, s a kilenc bőrében alig férő német. A Frau Gehemräthin (a menyasszony mostohája) még mindig szép asszony. Engem kifogástalanul fogadtak.”

Aznap a Monte Pinción barangoltak, ott nézték a naplementét. Október 1-jén „barangolni” terveztek, maga az esküvő október 2-án volt a lelkek Szűz Máriája-templomban (Chiesa di Santa Maria dell’Anima), ami a római német katolikus közösség temploma volt (és ma is az). Ezután a Capitoliumban tartották „az itt egyedül hivatalos civil házasságot”; a tábornok szerint „az egyházi esketés merő parádé az olasz törvények szerint.” A terv szerint még aznap délután 5 órakor együtt indultak tovább, „ők kettecskén rövid lakodalmi utazásra”, a tábornok pedig hazafelé.[33]

A tábornok hazafelé más útvonalat választott, amiről a következőket írta Paczkának: „Anconából Fiumébe háborgó tenger es tiszta csillagos ég rendkívül élvezetessé tették az átkelést, annyival is inkább, mivelhogy nem bántott a tengeri baj. A bevonulás a fiumei öbölbe tündéri szép a kelő nap világánál. Párját ritkító szintén a Fiume–Károlyvárosi vasút szakasz. Mindig azt sajnáltam, hogy nincs köröskörül szemekkel ellátva a fejem.” A megérkezést követően Görgei még egy napig Fiumében

[32] Görgei Artúr – Paczka Ferenc, Visegrád, 1890. szeptember 20. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (MTA K Kt.) Ms 4748/87. Közli: Salacz 1931. 336–337.

[33] Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, Róma, 1881. szeptember 30. OSZK Kt. Levelestár.

maradt, mert táviratozott Rélinek, hogy utazzon oda ő is, „és csak a nyert válaszra, miszerint nem jöhet, indultam másnap reggel Budapestre, s ott reggel megérkezvén, délután hajón Visegrádra.” [34]

A londoni út 1892-ben

A tábornok leghosszabb külföldi útjára 1892 júniusában került sor, egykori segédtisztjének, Duka Tivadar honvéd századosnak, ekkor már a brit hadsereg nyugállományú orvos őrnagyának, számos brit tudományos társaság tagjának a meghívására Londonba utazott Návay Lenke társaságában.

Duka, aki Görgei közbenjárásának köszönhetően szabadon távozhatott a fegyverletétel után,[35] s az emigrációban is mindig kiállt Görgei mellett, 1864-ben meglátogatta Görgeit Viktringben.[36] 1867 után is tartották a kapcsolatot, Duka rendszeresen írt a tábornoknak, illetve öccsének, Istvánnak. Duka 1890 tavaszán feleségével együtt járt Magyarországon, előtte írt Görgey Istvánnak, mert azt tervezte, Görgey István háromkötetes munkája alapján egy rövid angol nyelvű összefoglalót ír Görgei 1848–49-es tevékenységéről.[37]

Duka 1892 tavaszán Magyarországon járt, a Magyar Tudományos Akadémián május 2-án olvasta fel Rádzsa Radzsendralála Mitra akadémiai tagról szóló emlékbeszédét. Ezt követően részt vett Kis Áron debreceni püspök beiktatásán, a május 4-i evangélikus zsinaton, május 5-én pedig Sárospatakon mondott beszédet a Református Ifjúsági Egyesület közgyűlésén.[38] Nyilván meglátogatta Görgeit vagy az őt, s ekkor egyeztethettek a londoni meghívásról. Duka kisebbik fiával, az ekkor 26 éves Albert Theophiliusszal előrement Bécsbe, s ott várták meg Görgeiéket.

Görgei a három Návay-lány, Erzsébet, Jolán és Lenke társaságában utazott Nagymarosról Galántán át Marcheggig, majd onnan Bécsig. Bécsben a Metropol szállóban szálltak meg, s május 21-én már több napja ott lehettek, mert a tábornok az aznap írott levelében köszönte meg Rélinek a megküldött ingeket, amelyekben – Erzsébet szerint – végre nem úgy nézett ki, mint „egy tönkrejutott cirkusztulajdonos, kinek

34 Görgei Artúr – Paczka Ferenc, Visegrád, 1890. december 27. MTA K Kt. Ms 4748/88. Közli: Salacz 1931.

35 Görgey 1918. 16.

36 Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1864. április 23. Kivonatosan közli: Görgey 1918. 300. Lásd még: uo. 304.

37 Duka Tivadar – Görgey István, London, 1890. április 11. OSZK Kt. Levelestár. A munka végül nem készült el, Duka 1898-ban Búsbach Péter emlékiratának egyik fejezete alapján írt egy ilyen jellegű összefoglalót. Búsbach 1898. I–II.; Duka 1898.

38 Paczolay 1998.

már nem maradt miből szereznie elegendő hosszú ingujjakat." Bécsben Dukáék már a kapuban várták őket, majd együtt mentek a Ronacher színházba. Május 21-én reggel a hölgyek a Votivkirchébe mentek, Görgei pedig egy Theodor nevű ismerősét látogatta meg, akivel megállapodott, hogy a visszaúton ismét megállnak Bécsben, s kimennek hozzájuk Baden bei Wien-be. Délután „kutyafuttában" megnéztek egy múzeumot (Görgei nem írja, melyiket), majd Duka fia és a hölgyek kimentek a Praterbe. Este hétkor terveztek vacsorázni, s aztán kilenckor kihajtatni a vasútállomásra, hogy továbbinduljanak.[39]

Prágán keresztül utaztak Drezdáig, a tábornok beszámolója szerint csak négyen voltak a fülkében, így nyugodtan alhattak. (Ugyanakkor a tábornok panaszkodott, hogy az úton felszolgált tea és kávé „csúfságosan rossz" volt.) Május 22-én délelőtt már Drezdában voltak. Szállásukon már üzenet várta őket egy hölgyismerősük, Schiedmayer Ellen férjétől, Alfred Demeuse-től, rövidesen pedig be is nyitottak hozzájuk. Meg is hívták Görgeiéket, de miután a házaspár több állomásnyira lakott tőlük, Görgeiék kénytelenek voltak nemet mondani. A tábornok a Rélihez írott levelében panaszkodott, hogy sem a híres drezdai porcelángyűjteményt, sem a híres Grünes Gewölbét, a kincsgyűjteményt nem tudják megnézni, mert mindkettőt tatarozzák. Így aznap a Zoologischer Gartent, azaz az állatkertet, másnap pedig a Képtárat nézik meg.[40] A Londonból írt első levélből kiderül, hogy a Képtár mellett mégis be tudtak jutni a Porcelángyűjteménybe is. „Voltaképpen sok volt egyszerre, de nagy kár lett volna visszariadnunk a kimerüléstől, s végre is, nem ártott az egészségünknek."[41]

Terv szerint május 23-án délután indultak tovább Londonba, ahová valószínűleg május 24-én reggel érkezhettek meg. Drezdától Londonig szép idejük volt. „…a tenger olyan, mint a Duna, sima, s a halászbárka körülöttünk annyi volt, mint a verandaablakon a légy."[42] A tábornok egy másik levelében megemlítette, hogy a hajók útvonala úszó hordócskákkal és 6-8 horgonyon fekvő világító hajókkal, a hullámzás által működtetett harangozó készülékekkel ki van jelölve, de „dacára mindennek, mégis két elsüllyedt hajó árbocait észleltük egész közelről."[43]

A tábornok május 25-én reggel mindjárt táviratozott Rélinek: „Szélcsendes időben átkelvén, semmi bajunk, levelét vettük." Ezt követően Dukáék a négyszemélyes kocsijukkal elvitték őket körülnézni. Látták Viktória királynő férjének, Albertnek a gyönyörű szobrát. A tábornok jellemzőnek tartotta, „hogy a művészt senki sem tudja,

39 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, Bécs, 1892. május 21. OSZK Kt. Levelestár.
40 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, Drezda, 1892. május 22. délelőtt. Uo.
41 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. május 25. este. Uo.
42 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. május 25. este. Uo.
43 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. május 26. OSZK Kt. Fond 32/243.

az árát ellenben egy krajcárig. Úgy látszik, a pénz itt mindenek előtt! van is több a kelletinél."

Ezt követően a Hyde parkba hajtottak, amelyet a tábornok nagyszerűnek tartott. A tábornokból kibújt az egykori huszártiszt is: „Lovas útjai hemzsegnek lovasoktól, nagyobbára nők; ezek se nem szépek, sem szépen nem ülik a lovat, de a lovak nemesek." Egy kis téren kiszálltak, és nézték „a mindenféle teherkocsik, úri fogatok, omnibuszok, konflisok rengeteg sokaságát. Megragadó látvány! Négyfelől torlódik össze itt száz meg száz jármű, s ott áll azok közepette 1, mondd, egy szál fegyvertelen gyalog rendőr, mint a szobor, kinyújtja fél karját szó nélkül, s megáll, amerre intett, egy végtelen járműsor, míg le nem ereszti karját, ami annyit jelent, hogy mehet itt, míg a másfelé kinyújtott kar annak megállására int."

A látottakból a tábornok mindjárt messzemenő következtetéseket vont le: „Az angol nemzet nagyságának titka itt meg van fejtve: tiszteli a törvényt." Egy konkrét esetet is leírt ennek kapcsán: „Ezelőtt pár évvel egyik leghatalmasabb hercegnek a fia ilyen alkalommal (Károlyi Pista módjára) egyet reáhúzott ostorával a megállást intő rendőr karjára. A büntetés ily kihágásért pénzbírság vagy börtön. Az illető bírót reá akarták venni, hogy pénzbírságra ítéljen. Nem állott kötélnek. »Mi az magának, hercegem, ezer fontot (tízezer forintot) fizetnie? Megnyíratom, rabzubbonyt kap s egy hónapig kényszermunkát, így majd megtanulja, hogyan kell tisztelnie a törvényt.« A mi haszontalan betyár grófunkat hasonló kihágásért – tudtommal – 5 forint pénzbírságra ítélték. Ez a különbség az angol és a magyar igazságszolgáltatás közt. Meg is adjuk az árát örökös hátramaradással."[44]

London összességében lenyűgöző benyomást tett a tábornokra. „Leírni a látottakat természetes lehetetlen. Csak annyit mondhatok, hogy itt minden, amit az ember lát, óriási mérveket mutat, és nagyszerűsége mellett célszerűségre is vall."[45] Egy későbbi levelében azt írta, hogy két nappal korábban már azt hitte, hogy van már fogalma London nagyságáról, de egy, a Temzén lefelé tett kiránduláson látta, „hogy még annyit sem láttam volt Londonból, mint amennyi Budapestnek az Aranykéz utcája."[46] Különösen a Westminster Abbey nyűgözte le, amit szebbnek tartott valamennyi, korábban Olaszországban látott templomnál, ide értve a római Szent Péter katedrálist is.[47] A tábornoknak olyannyira tetszett az épület, hogy június 15-én ismét elment oda, „bámulván annak magasztos szépségét…"[48] De rajongó szavakkal szá-

44 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. május 25. este. OSZK Kt. Levelestár.

45 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. május 28. este–május 29. délután. OSZK Kt. Fond 32/243.

46 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 2. délelőtt. Uo.

47 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 6. délelőtt. Uo.

48 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 15. délután. Uo.

molt be egy másik temzei kirándulás során látott „paradicsomi tájképekről" is, amelyek az Ezeregyéjszaka világát idézték fel benne.[49]

A tábornok szerint „reggel 7 óra előtt még a cselédség sem mozdítja meg a fülét." Ő maga „különös protekcióból" már reggel 8 órakor megkapta a kitisztított ruháit. „Mondva fél kilenckor, cselekedetre kilenc után gyülekeznek reggelihez, mely áll tea-, kávé-, csokoládé- s ezenkívül még sok mindenféléből." [50] A cselédség sajátos jogállását később is megemlítette: „hanem mit gondol, ki parancsol itt? ki itt az úr a háznál? A cselédség! Ennek valóságos rabja itt a leggazdagabb, és minél gazdagabb, annál inkább az. Furcsa viszony, úgy-é?" [51]

Londonban lévén, csoda lett volna, ha tábornok nem ír az időjárásról. „Éjjel csendes égiháborúnk volt, most köd borítja az egész várost, amellett oly hőség van, hogy egyre izzadunk –írta május 26-án. – Nem képzelné az ember, hogy egy pillanatról a másikra, annyira megváltozzék az időjárás. Míg e nehány sort leírom, már harmadszor kibújt a nap, és sütött, mintha olvasztó kemencébe zárták volna az embert; nyomban reá pedig alig látni valamit a sűrű ködtől. S ez az egész éven át így van, mondják."[52]

Az angol konyháról nem volt valami kedvező véleménnyel. „Csak azt ne képzeljék, hogy olyan itt a kenyér meg a tea, mint Visegrádon. Ami kenyér itt kapható, a mi dakszlinknak sem kellene. A vendéglőkről beszélek. Aberdeenéknél, Bubnáéknál másképpen van. Dukáék konyhája nekem túl angolos, voltaképpen leírhatatlan rossz. Talán ha nem vendégfogam volna csupán, megrághatnám én is azokat a szíjjasokra sült húsféléket, só nélkül készítetteket." [53]

Május 30-án Dukáék elvitték egy estélyre őket, amelyet a tábornok „gyenge tehetsége" szerint megpróbált híven leírni Rélinek. „Képzeljen két szobát egymás fölött, nem sokkal nagyobb a verandánál. A földszinti a buffet, az emeleti a szalon. A háziasszony az emeleten a lépcsőnél fogad, kezet nyújtva és kérdezve: »haudujudu« [How do you do]. Ebben semmi különös nincsen, de van ám abban, hogy akit fogad s akivel ő kezet szorít, vele egy időben ugyanazt mondja, azaz »haudujudu«, s egy szót sem egyebet. Ez meglévén, következik 2-3 lépéssel odább a háziúr, kezet szorít magával, s kérdezi, »haudujudu«, maga meg válaszol, »haudujudu«. – Körülbelül 500 az ilyen estélyre a meghívott: elhangzik tehát, a háziasszony fogadván, ezerszer, a háziúrnál is ezer, összesen kétezer »haudujudu«. Ez pedig csak a kezdete. Ezen 500 darab meghívott vagy mind ösmerős egymással, vagy be lesz egymásnak mutatva. Találkozás,

49 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 15. délután. Uo.
50 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. május 25. este. Uo.
51 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. május 28. este–május 29. délután. Uo.
52 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. május 26. Uo.
53 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 10. délután. Uo.

bemutatás, mindig annyi, mind ismét két-két »haudujudu«. Kiszámítottam, hogy azon estélyen én legalább egymilliomszor hallottam, »haudujudu«. De nem egyszerre, mert ének van, zongora is időről időre. Kénytelen tehát ezen milliom »haudujudu« elosztódni körülbelül öt részre, hallottam eszerint minden két zenedarab közti pihenő alatt kétszázezerszer, »haudujudu«. – Azt állítám egyik levelemben, hogy itt minden nagyszerűvel egyszersmind a célszerűség is össze van kapcsolva. – Hát nem célszerű-é megkímélni magát minden erőlködéstől, hogy kitől mit kérdezzen, kinek mit válaszoljon ilyen találkozás alkalmával? Meghonosítom a »haudujudu«-t, amint Isten segítségével maguk közt megjelenek ismét…"[54]

Május 29-én vasárnap délelőtt istentiszteletre mentek egy közeli anglikán templomba. A tábornokot meglepte, hogy mennyire más arcát mutatja vasárnap a nagyváros. „Csakugyan ki van cserélve egészen egy vasárnapon ez a rengeteg város. Délelőtt tíz órakor elindultunk a közel levő földalatti vasúton, a templomba menendők. Olyan utcán áthaladva, ahol tegnap (valamint minden hétköznapon) vigyáznunk kellett, hogy a járdán vagy oldalba ne lökjön, vagy a legjobb tyúkszemünkre ne hágjon a sok járókelő – a kocsiúton agyon ne gázoljon a rengeteg sokaságú egylovas, kétlovas, négylovas jármű: ott ma csak úgy kongott lábaink alatt a kövezet. London vasárnap egy kihalt város; zárva minden bolt, zárva minden hivatal, még a posta, sőt még a távírda is. Ha megéhezik, haraphatja a levegőt; ha megszomjazik, ihatik majd holnap, legkorábban éjfél után. Amely levél megérkezett az este (már hogy szombaton este), kiadják hétfőn. Távírni ebben az ötmillió lélek lakta óriás városban vasárnap csak három-négy helyen lehet, ott is csak közveszély alkalmából." Magát az istentiszteletet meghatónak tartotta. „Gyönyörű karének orgonakíséret mellett, és a hívek magatartásán a komoly vallásosság kinyomata." Amikor az istentisztelet véget ért, csodálkozva vette észre, hogy az két órán át tartott.[55]

Június 16-án, tekintettel arra, hogy egész nap szitált az eső, a tábornok egy közelben lévő katolikus templomba ment, ahol éppen Úrnapját ünnepelték. „A minálunk szokásos körmenetet itt a templom belsejében tartják meg. Az utcán lehetetlen. Minden percben megállítaná a rendőr a szentséget, akár egy omnibuszt." A körmeneti ének jobban tetszett neki, mint az, amit még Rómában, pálmaszentelés alkalmával hallott. „A 10-15 éves fiúk kara úgy hangzott, mint a legszebb női kardal. – Újra tapasztaltam ez alkalommal, mennyire praktikus az angol. Hisz maga is akárhányszor hallgatott zenés misét, s bizonyosan emlékezik rá, mily kellemetlen a miséző pap hamis éneke a szép zene után és annak előtte – írta Rélinek. – Itt, mikor a zene átengedi szerepét a papnak, az orgonán egyes hangokban előbb eljátsszák a pap énekét;

[54] Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 2. délelőtt. Uo.
[55] Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. május 28. este–május 29. délután. Uo.

így ez mintegy kényszerítve van beletalálni a helyes hanglajtorjába, és megkímélni a finomabb hallású ájtatoskodót a hascsikarástól."[56]

Dukáék szívélyessége a tábornok számára már-már terhessé vált, miután azok „minden idejüket, sőt – ami az angoloknak a legbecsesebb – a megszokott életrendüket is feláldozzák érdekünkben." Görgei május 28-án „komolyan szólt" Dukának, „kijelentve, hogy mi nem úgy alkudtunk meg vele, hogy mi nem vagyunk tótok – és hogy legyen már szíves minket kidobni házából, mielőtt végképp jóllaktak velünk." Duka végül meggyőzte, hogy maradjanak még néhány napot, miután a május 30-án kezdődő héten úgyis vidékre kell utazniuk, s addig majd gondoskodik a közelben történő elhelyezésükről. (Lenke egyik levelében úgy fogalmazott, hogy „Duka bácsi arra csak úgy virul, ha látja, hogy Artúr bácsi jól érzi magát – mert hát hiába, az öregség néha erőt vesz rajta, s olyankor sokat hallgat – attól félnek, hogy talán nem tetszik neki valami.")[57] Felkeresték egy Annie/Ännie nevű ismerősüket (személyazonossága a levélből nem derül ki, csupán annyi, hogy Lord Aberdeen[58] unokahúga, illetve egy Mary nevű otthoni ismerősük nagynénje), aki szintén igyekezett a kedvükben járni, olyannyira, hogy Görgei ekkor már attól tartott, hogy Dukáék fognak megorrolni emiatt.[59] Görgeiék végül június 3-án költöztek át egy Dukáékhoz közeli vendéglőbe.[60]

Annie/Ännie révén június 8-án Lord Aberdeen vendégei voltak; „egészen otthon éreztük magunkat köztük, annyi szívességgel halmoztak és halmoznak el minket." Június 11-ére ismét meghívták Görgeiéket reggelire, majd a lord lányai együtt mentek Lenkével egy hangversenyre.[61] Június 18-án Lord Aberdeen elvitte Görgeit Richmond közelébe, „egy évek óta fennálló, hetenként egyszer együtt reggeliző társaságba. Mind az itteni társadalom tejföléből való államférfiak, tudósok, írók, poéták." A reggelit követően a parkban a háziasszony várta őket három serdülő lányával, „s nekem tartva, arra kért (francia nyelven), szorítsak vele, s mindegyik lyányával kezet. Ővele azért, mert 10 éves korában én valék az ő ideálja, a lyányaival avégett, hogy öreg napjaikban is büszkén elmondhassák, hogy velem kezet szorítottak." A tábornok erről beszámolva megjegyezte: „Hát ez kutya? – Csak az a kár, hogy nincs

56 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 18. délután. Uo.

57 Návay Lenke – Dedinszky Aurélia, London, 1892. május 27. (Töredék?) OSZK Kt. Fond 32/244. Návay Lenke levelei.

58 John Campbell Hamilton-Gordon, 1st Marquess of Aberdeen and Temair (1847–1934).

59 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. május 28. este–május 29. délután; Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 2. délelőtt. OSZK Kt. Fond 32/243.; Návay Lenke – Dedinszky Aurélia, London, 1892. május 27. (Töredék?) OSZK Kt. Fond 32/244. Návay Lenke levelei.

60 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 2. délelőtt. OSZK Kt. Fond 32/243.

61 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 10. délután. Uo.

bennem annyi hijúság [!], amennyi okvetetlen szükséges, hogy híznék tőle a májam."[62]

Dukáék már korábban javasolták, hogy a tábornok náluk találkozzon Londonban élő lányával, Bertával, de ő ezt egyenesen visszautasította; mire Dukáék megkérték Lenkét, vegye rá ő a tábornokot a találkozásra.[63] Végül is június 1-jén Dukáéknál meglátogatta őket Berta, illetve második férje, Bubna-Litic Ferenc/Franz Bubna-Litic gróf (1844–1905) is. Noha a tábornoknak voltak fenntartásai a lányával kapcsolatban, egészen kellemesen töltötték együtt az időt, arról beszélgetve, hogy Bubna gróf szeret Londonban lenni, ellenben Berta nem; „így legalább nem kellett olyan hazugságokat nyelnem, melyek megfekszik gyomromat" – írta a tábornok. Ugyanakkor örült Bubna felbukkanásának, aki „mint üzlet embere, minden embert ösmer, s mindennek az útját-módját tudja, még egyet-mást láthatunk is, amihez még Dukáék révén sem juthatnánk egykönnyen."[64]

Görgeinek csupán az tűnt fel, hogy Bubna túlzottan gavallérosan bánik velük, s kérdőre vonta emiatt. A gróf azonban elmondta neki, hogy évi 20 000 forintnyi jövedelméből tisztességesen megél és félre is tud tenni. „Én tehát ne rontsam el a kedvét, ha kissé kedvünkben jár, hogy a londoni életet némi más oldalról is megösmertesse velünk, azaz, a legelegánsabb oldaláról, s azon kívül olyan nevezetességek élvezetéhez is juttat minket, amelyek Dukáék körén kívül esnek."[65]

Bubna összeköttetései révén bebocsátást nyertek a Bank of England belső részeibe. „Láttunk bankót csinálni és megsemmisíteni (ez utóbbi sokkal érdekesebb); de láttuk ezen bank aranykészletét is, beláthatatlan mennyiségű aranykockát, mindegyike akkora, mint Sajti kőműves rossz téglája… Majd átvittek ezen angol bank pénzverdéjébe. Na, itt már jómagamnak is viszketni kezdett a tenyere, hogy megfordított esernyőként alája tartsam az egyre zuhanó aranyesőnek. A legérdekesebb pedig az, hogy alig tud az ember valami felügyeletet fedezni fel akkora kincsek kezelése körül."[66]

Június 17-én „egy rendkívül gazdag asszonynál" voltak délutáni teán, s előtte megnézték a birtokát és a ménesét. Görgei mindjárt ki is nézett magának két lovat, majd rezignáltan megjegyezte, „kár, hogy ingyen nem adják, 15-20 ezer forintról pedig most hamarjában még nem diszponálok."[67]

62 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 18. délután. Uo.
63 Návay Lenke – Dedinszky Aurélia, London, 1892. május 27. (Töredék?) OSZK Kt. Fond 32/244. Návay Lenke levelei.
64 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 2. délelőtt. OSZK Kt. Fond 32/243.
65 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 6. délelőtt. Uo.
66 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 10. délután. Uo.
67 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 18. délután. Uo.

Május 28-án meglátogatták a londoni állatkertet. Görgei csodálkozva látta a szabadon sétáló, hátukon gyermekeket hordó elefántokat és tevéket, a vízilóról pedig megjegyezve, hogy „valamennyi csúnya állatok közt ez a legcsúnyább." Részletesen beszámolt az állatok különböző fajtáiról azzal, hogy „meg kell ám majd angolul tanulni, hogy az ember ezen állatok nyelvét is megértse, mert itt azok is mind angolul tudnak, csak én nem."[68]

Június 9-én este színházban voltak, Shakespeare *VIII. Henrik* című darabját adták, a tábornok szerint nagyszerűen.[69] Bubna június 10-én elvitte a tábornokot „egy nagyszerű előadásra, hol bemutatják Éjszak-Amerika vad népeit a maguk valódiságában."[70] Június 17-én este az Operában a *Carmen*t nézték; a tábornok erről beszámolva megjegyezte, „a rendkívüli élvezés közt el is felejtve, mennyibe került!"[71] A június 20-i héten voltak Richmondban, megnézték a Hampton Court-i régi királyi palotát, illetve az ott található képtárat. Görgeire különösen a richmondi park tett nagy benyomást. Június 25-én egy londoni fegyházat látogattak meg, de nem sokat láttak belőle, mert délután lévén, elég hamar kitették őket onnan.[72] De közben június 16-án a tábornok fogta magát, felszállt egy emeletes omnibuszra, s „körülcipeltettem magamat vagy harmadfélóráig – dacára a meg nem szűnő esőnek – ezen óriási városnak egynémely részeiben."[73]

Görgei és Lenke úgy tervezték, hogy legkésőbb június 24-én indulnak haza, a tábornok meg is írta Rélinek, hogy „ezen legkedvesebb ünnepnapunkat", tudniillik Réli június 24-i születésnapját „tengeren fogjuk tölteni."[74] Azonban még június első napjaiban arról beszélgettek Görgey Bertával és Bubnával, „hogy talán Londonon kívül (valamely tengerpartot) is élvezhetnénk." Bubna erre a portsmouthi hadikikötőt ajánlotta, mondván, hogy a Hadügyminisztériumban van egy admirális ismerőse, s azzal majd beszél. Másnap szerzett is három ajánlólevelet három hadihajó parancsnokához, köztük a legnagyobbéhoz is. Ezeket Bubna el is küldte Portsmouthba, azonban választ nem kapott, mert a kikötő parancsnoka nem a Tengerészeti, hanem a Külügyminisztérium alá volt rendelve. Bubna tehát ezen az úton próbálkozott, de az engedély csak június 23-án, pénteken érkezett meg, szombaton pedig már nem volt érdemes elindulniuk, „mert – különös – itt, Angliában a vasárnapi szent nap már

68 Koczogh 1942. 46. szerint Görgei 73 éves korában tanult meg angolul. A fenti megjegyzés fényében biztosra vehetjük, hogy ez később történt.
69 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 10. délután. OSZK Kt. Fond 32/243.
70 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 10. délután. Uo.
71 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 18. délután. Uo.
72 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 25. délután. Uo.
73 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 18. délután. Uo.
74 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 18. délután. Uo.

szombat délután két órakor kezdődik…" Így aztán úgy döntöttek, hogy csak június 27-én utaznak el Portsmouthba, még aznap vissza is térnek Londonba, s kedden indulnak hazafelé.[75]

A tábornok utolsó londoni levelét június 26-án írta, ezúttal nem Rélinek, hanem az öccsének, Görgey Istvánnak, aki némi pénzt küldött számára otthonról. Miután az elmúlt napokban már Dukáék adtak kölcsönt Görgeinek és Lenkének, a tábornok az utalványt egyenesen átadta Duklának. „Holnapután pedig kereket oldunk hazafelé" – írta.[76]

A hazafelé tartó út részleteit nem ismerjük. A tábornok június 25-én azt írta Rélinek, hogy Londonból már nem küld újabb levelet, hanem csak Brüsszelből vagy Aachenból. Nem tudni, így történt-e, ugyanis ezek a levelek nem ismertek.[77]

A *Budapesti Hírlap* július 12-én tudósított arról, hogy Görgei „most jött haza Visegrádra Londonból, hol egyik férjes leányát látogatta meg. Görgey, ki már régóta nem járt sehol, most visszatért régi csöndes foglalkozásához, a kertészethez."[78] A *Fővárosi Lapok* július 13-án számolt be arról, hogy Görgei Artúr, „ki nehány hetet Angliában töltött, onnan közelébb hazaérkezett".[79]

A klagenfurti út 1899-ben

A tábornok utolsó külföldi útját vélhetően 1899-ben Viktringbe, Karintiába, ottani ismerőseihez, a Moro-családhoz tette. Moroékkel még a száműzetése során alakított ki szoros, barátinak mondható viszonyt, s hazatérését követően is tartották a kapcsolatot. Egy 1899. április 25-én a Moro-családnak írott levele szerint az eredeti terve az volt, hogy húsvétkor (április 2-3.) utaznak el Viktringbe, azonban a nagyhéten –14 fok Réaumur (azaz 17,5 °C) volt, így elhalasztották az utat. Április végén levelet kapott Viktringből, amelyben a Moro-család Max Moro (1899. április 11-én) elhalálozásáról értesítette őt. A tábornok a részvétnyilvánító levelében közölte, jelenleg azt tervezik, hogy pünkösdkor (május 29–30.) utaznak el Viktringbe.[80]

75 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 25. délután. Uo.

76 Görgei Artúr – Görgey István, London, 1892. június 26. délután. Uo. A pénzre lásd még: Duka Tivadar –Görgey István, London, 1892. június 23. MNL OL Görgey-lt. 38. doboz, dátum szerint.

77 Görgei Artúr – Dedinszky Aurélia, London, 1892. június 25. délután. OSZK Kt. Fond 32/243.

78 *Budapesti Hírlap,* 1892. július 12. 7. Nagyjából azonos szöveggel tudósított Görgei hazatéréséről a *Magyar Hírlap* aznapi száma is, 4.

79 *Fővárosi Lapok,* 1892. július 13. 1427.

80 Görgei Artúr – Moro-család, Bulgária [Visegrád], 1899. április 25. OSZK Kt. Analekta 12 085. Görgei Artúr klagenfurti tartózkodására vonatkozó iratok. (Fénymásolat).

Május 15-én a tábornok levélben közölte Johanna Moroval, hogy ő, Görgey István és Réli május 20-án szándékoznak Bécsből a Südbahn reggel 8.15-kor induló gyorsvonatával Bruck–Leoben–St. Michael útvonalon Klagenfurtba utazni, ahová délután 4.13-kor érkeznének. Ezt követően mindent elkövetnek, hogy még aznap délután Viktringben Moroéknál kávézhassanak. Miután azonban az élet tanítása szerint minden bizonytalan, kivéve a váratlant, óvatosságból megjegyzi, hogy ha május 18-án estig nem kapnak lemondó táviratot Viktringből, úgy bizonnyal örülhetnek az e világi viszontlátásnak.[81]

Az út meg is valósult, mert az időközben Torinóba utazó Leopold Moro május 23-án arról írt Görgeinek, hogy örömmel hallotta, miszerint ő, István és Réli megérkeztek Klagenfurtba, s ezáltal „a legnagyobb örömet okozták" feleségének és sógornőjének.[82] Az út további részletei nem ismertek; nem tudjuk, hogy Görgeiék meddig maradtak Viktringben. Annyi bizonyos, hogy június 5-én a tábornok már ismét Visegrádon volt.[83]

A tábornok tehát – ellentétben a közvélekedéssel – visegrádi megtelepedése után sem töltötte „remeteként" az életét. Ismert külföldi útjai mellett többször nyaralt Pöstyénben, illetve meglátogatta a Návay-rokonságot a Bács megyei Borsod pusztán, de egyéb vidéki útjairól is tudunk. Külföldi leveleinek tanúsága szerint volt szeme a meglátogatott országok és városok sajátságainak meglátásához, s – ahogy ez a londoni levelekből látszik – kimondottan szellemes megfigyeléseket tett. A londoni út mutatja, hogy 1849-ben szerzett hírneve még mindig élt, s nyilván nemcsak ottani ismerőseinek személyes ismeretségei révén nyert bebocsátást a magasabb körökbe.

Bibliográfia

Bűsbach 1898. I–II.	Bűsbach Péter: *Egy viharos emberöltő. Korrajz.* I–II. kötet. Benkő Gyula bizománya, Budapest, 1898.
Duka 1898.	Theodore Duka: *Kossuth and Görgey. Recollection of a „Stormy Period".* Stephen Austin & Sons, Budapest–Hertford, 1898.
Görgey 1918.	Görgey István: *Görgey Arthur a számüzetésben 1849–1867.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1918.
Gróf 2016.	Gróf Péter: Görgei Artúr visegrádi évtizedeihez. *Folia Historica*, 31. (2016) 267–288.

81 Görgei Artúr – Johann Moro, Visegrád, 1899. május 15. Uo. (Fénymásolat).

82 Leopold Moro – Görgei Artúr, Turin, 1899. május 23. Másolata birtokomban.

83 Görgei Artúr – Gambelli Klára, Visegrád, 1899. június 5. Fogalmazvány. Másolata birtokomban.

H. Balázs 2001. *Magyar leveleskönyv*. II. kötet. Szerk. Balogh József és Tóth László. Kiadja H. Balázs Éva. Corvina, Budapest, 2001.

Hermann 2017. Hermann Róbert: A tábornok hazatér. Görgei Artúr és a kiegyezés. *Hadtörténelmi Közlemények*, 130. (2017) 989–1015.

Koczogh 1942 Koczogh András: *Görgey*. A Keresztény Ifjúsági Egyesületek Nemzeti Szövetségének kiadása, Budapest, 1942.

Kosáry 1994. I-II. Kosáry Domokos: *A Görgey-kérdés története*. I–II. kötet. Osiris, Budapest, 1994.

Paczolay 1998. Paczolay Gyula: *Duka Tivadar.* (A múlt magyar tudósai.) Akadémiai, Budapest, 1998.

Pethő –Julier é. n. Pethő Sándor: *Görgey Artur.* A hadműveleteket leírta Julier Ferenc. Genius, Budapest, é. n.

Salacz 1931. Salacz Gábor: Görgey Artúr levelei a Paczka-művészpárhoz. In: *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve.* A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával, Budapest, 1931. 336–342.

Somogyi 2023. Somogyi Gréta: Görgei Artúr és Mikó Imre barátsága. In: *„Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!" Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére.* Szerk. Medgyesy Zsófia és Pászti László. A szerkesztésben közreműködött Mészáros Kálmán, Sallay Gergely, Solymosi József és Závodi Szilvia. II. kötet. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Zrínyi, Budapest, 2023. 267–276.

Róbert Hermann

TRAVELING HERMIT: ARTÚR GÖRGEI'S VISITS ABROAD IN THE POST-COMPROMISE ERA

(Abstract)

Major-General Artúr Görgei was simultaneously the commander-in-chief of the entire Hungarian Army and the Minister of War in Bertalan Szemere's government from May 1849. Between September 1849 and July 1867, he was forced to enjoy the "hospitality" of the *k.k.* authorities in Carinthia, initially in the city of Klagenfurt and then in the village of Viktring. In the wake of the Austro-Hungarian Compromise, thanks to the intervention of the newly independent Hungarian government, the Austrian government rescinded the order against him. After eighteen years in exile, the general once again stepped on Hungarian soil on July 20th, 1867.

According to public knowledge, Görgei spent most of his post-1867 phase of life in Visegrád, away from the spotlight. Starting from 1875, Visegrád was indeed one of his permanent residences; however, the general did not in fact live a quiet life. As evidenced by his correspondences, he made several longer journeys abroad between 1869 and 1899. Additionally, he regularly enjoyed longer holidays in Hungary as well.

His first trip abroad was to Paris in 1869, on behalf of Pest Brickworks and Coalmine LLC., wherein he had played the role of managing director since July 30th, 1868. With behind-the-scenes planning from a relative of his wife, Görgei was welcomed by Emperor Napoleon III while in Paris.

Görgei made a short trip to Stuttgart in 1877, likely accompanying his out-of-wedlock daughter Klára Gambelli, who was studying music there.

Together with his younger brother István and István's stepdaughter Lenke Návay, the general traveled to Constantinople (Istanbul) in summer 1881. The trio traveled by rail to Varna and by ship from there. They departed from Budapest on July 7th, arrived in the Turkish capital on the 11th and departed for home on the 19th.

Accompanied by his sister-in-law Aurélia Görgey (née Dedinszky), Görgei visited painter Ferenc Paczka in Rome in either 1889 or 1890. They made stops in Venice and Florence, eventually traveling as far south as Naples and Sorrento. The general also made an unaccompanied journey by rail to Rome in 1890, where he served as

Paczka's best man in his wedding. On his return trip, he boarded a ship in Ancona, returning to Hungary via Fiume.

The general's penultimate journey abroad took place in June 1892. Accompanied by Lenke Návay, Görgei traveled to London at the invitation of his former aide-de-camp Captain Tivadar Duka, who had served as a physician in the British Army (retiring with the rank of major) and was a member of numerous British scientific associations. The duo departed from Budapest and traveled to Dresden via Vienna and Prague before traveling onwards to London. They arrived in the British capital on May 24th and departed for home on June 28th.

The general's final journey abroad was to Viktring, Carinthia, to see local friends, i.e., the Moro family, presumably in 1899. Görgei had developed a close and warm relationship with them over the course of his exile. They had stayed in touch even after Görgei's return to Hungary. We know that he departed on May 20th, but no additional details of the journey are known.

Róbert Hermann

DER REISENDE EINSIEDLER – ARTÚR GÖRGEIS AUSLANDSREISEN IN DER ZEIT NACH DEM AUSGLEICH

(Resümee)

Honved-Generalmajor Artúr Görgei, der während des Freiheitskampfes von Anfang Mai 1849 an Heerführer der gesamten Honved-Armee und gleichzeitig Kriegsminister, der von Bertalan Szemere geführten Regierung gewesen war, genoss von September 1849 bis Juli 1867 die zwangsläufige Gastfreundschaft der k.k. Behörden in Klagenfurt, dann in Viktring (Kärnten). Nach dem Ausgleich hatte die österreichische Regierung seine Internierung auf Wirken des Auftretens der neuen, unabhängigen verantwortlichen ungarischen Regierung aufgehoben, sodass der General am 20. Juli 1867 nach einer achtzehnjährigen Internierung erneut den einheimischen Boden betreten durfte.

Wie es heißt, lebte Görgei in seiner Lebensphase nach 1867 zurückgezogen, größtenteils in Visegrád (Donauknie). Obwohl einer seiner Hauptwohnsitze von 1875 an in der Tat in Visegrád war, führte der General bei Weitem kein zurückgezogenes Leben. Wie aus seiner Korrespondenz hervorgeht, unternahm er zwischen 1869 und 1899 mehrere längere Auslandsreisen und regelmäßige längere Sommerurlaube im Inland.

Seine erste Auslandsreise ging 1869 im Auftrag der Pester Ziegelfabrik und Steinkohlengrube AG, deren verwaltender (geschäftsführender) Direktor er vom 30. Juli 1868 gewesen war, nach Paris. Während seines Aufenthaltes in Paris wurde er durch Fürsprache eines Verwandten seiner Gattin auch von Napoleon III. selbst empfangen.

1877 reiste er kurz nach Stuttgart, um wahrscheinlich seine außereheliche Tochter Klára Gambelli zu begleiten, die dort ein Musikstudium machte.

Im Sommer 1881 reiste der General in Begleitung seines jüngeren Bruders István und dessen Stieftochter Lenke Návay nach Konstantinopel (Istanbul). Bis nach Varna fuhren sie per Bahn, von dort aus per Schiff. Sie starteten am 7. Juli in Budapest und kamen am 11. Juli in der türkischen Hauptstadt an; am 19. Juli traten sie die Heimreise an.

1889 oder 1890 war er in der Gesellschaft seiner Schwägerin Aurelia Görgey-Dedinszky unterwegs, um den Maler Ferenc Paczka in Rom zu besuchen. Über

Venedig und Florenz reisten sie bis nach Neapel und Sorrento. 1890 setzte der General die Reise allein per Bahn nach Rom fort, wo er als Trauzeuge bei Paczkas Hochzeit mitwirkte. Auf dem Rückweg bestieg er in Ancona ein Schiff und kehrte über Fiume (Rijeka) nach Ungarn zurück.

Zur vorletzten Reise des Generals kam es im Juni 1892 in Begleitung von Lenke Návay, und zwar auf Einladung des einstigen Honved-Adjutanten Tivadar Duka, der zu dieser Zeit bereits Majorarzt der britischen Armee a. D. und Mitglied zahlreicher britischer wissenschaftlicher Gesellschaften gewesen war. Sie reisten von Budapest über Wien und Prag nach Dresden, von dort aus nach London. Sie trafen am 24. Mai in der britischen Hauptstadt ein und traten am 28. Juni die Heimreise an.

Ziel der letzten Auslandsreise des Generals war vermutlich der Besuch seiner Bekannten, der Familie Moro 1899 in Viktring (Kärnten). Mit den Moros hatte ihn noch während seines Asyls ein enges, freundschaftlich zu nennendes Verhältnis verbunden und sie waren auch nach seiner Heimkehr in Kontakt geblieben. Diese Reise unternahm er mit seinem Bruder István und dessen Frau Aurelia um den 20. Mai herum, über weitere Details gibt es allerdings keine Angaben.

Anka László

„KÉRLEK, INTÉZKEDJ, HOGY A HOLNAPI LLOYDBAN BENNE LEGYEN…”

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához (1875–1902)

Bevezetés

Tisza Kálmán miniszterelnök az 1875-től 1890-ig fennálló kormánya tevékenységének támogatására, a közvélemény befolyásolására próbálta használni a Falk által főszerkesztett *Pester Lloyd*ot. Nyilván nem ő volt az egyetlen, aki Tisza sajtóbeli szócsövének számított, de a hozzá intézett leveleken túl csak a Jókai Mórhoz írtak ismertek, amelyek sajtópolitikával kapcsolatosak, ám ezek túlnyomó többsége az 1860 és 1875 közötti ellenzéki időszakból eredt.[1]

Kozári Monika biográfiáinak alapján Tisza Kálmán életútja és politikai pályafutása ismert a nyilvánosság számára.[2] Falk Miksa életéről azonban nem rendelkezünk összefoglaló munkával, miközben korának meghatározó sajtóvezére, közvéleményformáló alakja volt.

Az izraelita származású Falk Miksa (1828–1908) már fiatalon eljegyezte magát az újságírással, bár 1847-ben a bécsi polytechnikumban olyan tanulmányokat kezdett folytatni, amely a későbbiekben komoly jövedelemszerzésre adott reményt, érdeklődött a matematika iránt is, de a tanulást az 1848-as forradalom félbeszakította, a fiatalember otthagyta a főiskolát és teljesen a hírlapírás felé fordult. Honnan eredt kiváló újságírói érzéke? Édesapja, „Falk József, a jóhírű pesti kereskedő is írogatott külföldi és haza német lapokban közgazdasági leveleket és fejtegetéseket. A hírlapírói tehetséget Falk Miksa apjától örökölte, ami egyetlen öröksége volt, mert Falk József addig elmélkedett a hazai gazdasági állapotokról, amíg a maga vagyonát elvesztette.”[3]

Falknak már komoly pozíciói voltak a magyar politikai életben, amikor Tisza a Határozati Pártban, a Balközépben ellenzéki pártvezérré, a Wenckheim-kormány belügyminiszterévé, majd miniszterelnökké lépett elő. Az 1848–49-es forradalom és

[1] Jókai 1975. 27–28., 58., 66., 72., 100., 192., 194., 205., 238., 252., 262–263., 266., 298., 302., 418., 421., 424–425., 483., 514., 530., 537.; Jókai 1992. 56., 121–122.

[2] Kozári 2003.; Kozári 2019.

[3] Falk 1926. 12.

szabadságharc leverése után a konzervatív *Figyelő* című lapba publikált, 1854-től a *Pesti Napló* bécsi munkatársa lett, ott kezdte el az „Fk.” szignót használni cikkei alatt, mindezzel párhuzamosan osztrák lapoknak is írt cikkeket.[4] Az újságíró halála előtti hónapokban elnyerte Széchenyi István gróf bizalmát, akiről egy könyve is megjelent.[5] A továbbiakban bizalmába fogadta Deák Ferenc, Eötvös József báró,[6] és egy időre az uralkodócsalád közelébe került, bár csak egy szerénynek tűnő feladattal: magyar nyelvre tanította Erzsébet királynét.[7] A kiegyezés évében átvette a *Pester Lloyd* című német nyelvű napilap főszerkesztői státusát,[8] amely az ő irányítása mellett a monarchiabeli Magyar Királyság legfőbb szócsöve lett a külföld felé, bemutatva a magyar nemzeti szabadelvűséget és a 67-es kiegyezéses rendszert.[9] Falk országgyűlési képviselői karrierje azután vette kezdetét (1869-ben volt először képviselőjelölt Deák pártiként[10]), hogy a *Pester Lloyd* élén elismerésre tett szert, de az újságíró-képviselők esetében ez tipikusnak számított, ebben nem különbözött az akkori sajtóvezérektől.[11]

Falk a Tisza Kálmán miniszterelnök vezette kormányt támogató Szabadelvű Pártnak 1875-től a tagja volt, viszont nem számított olyan mameluknak, aki minden kormányzati intézkedést, törvényjavaslatot elfogadott volna. Ezt az egyik nyílt levelében, amelyet az 1878-as képviselőházi választások alkalmával mint képviselőjelölt intézett a keszthelyi kerületi választókhoz, hangsúlyozta is. „Már 1876-ban kimondtam, hogy az akkor még egészen új közigazgatási bizottságok intézménye ellen alapos ellenvetéseim vannak… kimondtam, hogy én az erre vonatkozó törvényt nem szavaztam meg.”[12] Ugyanakkor azt is megindokolta, miért támogatja Tisza Kálmán kormányát. „Én a jelen ministeriumot támogattam, először azért, mert mindenekelőtt a függőben lévő nagy kérdéseket akartam rendezve látni; és másodszor azért is, mert ezen kormánynak sem képességében, sem jóakaratában kételkedni okom nincs, és mivel nagyon kívánatos, hogy valahára a kormányzatnak bizonyos állandóságára tegyünk szert, nehogy a megindult nagy reformmunkák minden évben, vagy minden második évben, egy-egy miniszterválság által ismét félbeszakíttassanak.”[13] Saját pozícióját, gondolati szabadságát is meghatározta: „Mint egy igen elterjedt nagy politi-

4 *Emlékbeszéd,* 1909. 5–12.
5 Falk 1868.
6 Oltványi 1984. 113.
7 *Emlékbeszéd,* 1909. 12.; Falk 1898.
8 Deutsch 1903. 113.
9 Oltványi 1984. 113.
10 *Országgyűlési almanach,* 1886. 48.
11 Kókai – Buzinkay – Murányi 2001. 138.
12 Falk 1878. 35.
13 Falk 1878. 41.

kai lapnak vezére, oly állással bírok, hogy… rang, czím, kitüntetés nekem nem kell, a mi pedig kell, a mire törekszem: a hazai közönség becsülése és elismerése, azt csak is saját munkám által szerezhetem meg."[14] Két évvel később a keszthelyi választópolgárok előtt szintén megemlítette, hogyan képzeli a kormánypártban a saját helyét. „Átalában ezentúl is megmaradni szándékozom eddigi magamtartása mellett. A szabadelvű pártnak tagja vagyok, és az szándékozom maradni. De ez reám nézve csak annyit jelent, hogy én a jelen kormány fennállását kívánom, míg a főbb kérdésekben, vagy legalább azoknak nagyobb részében feladatának megfelel. De a pártfegyelmet sohasem magyaráztam és nem is magyarázhatom úgy, hogy ez visszatartóztathatna saját véleményem nyílt és határozott kijelentésétől, még akkor is, ha ez a kormány nézetétől eltér. Amíg ezt nekem a szabadelvű párt kebelében megengedik, addig a pártot el nem fogom hagyni, melyben – méltóztassanak meggyőződve lenni, bár mit mondjanak mások – igen sok értelmiség, igen sok őszinte hazafiság, igen sok jóakarat van együtt."[15]

Az 1880-as években Arad városát képviselte a Sándor utcai régi képviselőházban, majd az 1892-es, 1896-os és 1901-es választások alkalmával Budapest első kerületének mandátumát nyerte el, és az évek során sokat tett a választókerületért. Közreműködött az Erzsébet-híd megépítéséért, a kerületi új építkezések hosszútávú adómentességéért lobbizott, eljárt kerületi a főgimnázium ügyeiben, hogy a műegyetem a kerületben, a budai Duna parton épüljön fel.[16]

Falk nem csak a pártpolitikában és a sajtóirányításban szerzett befolyást magának, hanem a Pesti Lloyd-Társulat (a *Pester Lloyd* kiadója) vezető választmányának 1867-től közel négy évtizedeken keresztül működő titkáraként[17] a korabeli magyar ipari és kereskedelmi szférában is nagyon komoly kapcsolatrendszere volt, ami az országgyűlési almanachokban megjelent életrajzi adataiból egyértelműen kiderül (elnöke volt a Városi Villamos Vasút igazgatóságának, az Angol–Osztrák Bank igazgatósági tagja, a Pesti Első Hazai Takarékpénztár-Egyesület felügyelőbizottságának tagja, a Császári és Királyi Szabad Kassa–Oderbergi Vasút igazgatósági elnöke[18]).

14 Falk 1878.

15 Falk 1880. 19–20.

16 Falk 1905. 7–9.

17 Deutsch 1903. 113., 240–242.

18 *Országgyűlési almanach,* 1901. 255. – A *Budapesti czím- és lakjegyzék* 1880–1890-es években megjelent évfolyamai még az országgyűlési almanachoknál is több közéleti tisztséget rendeltek Falk nevéhez, amelyek személyes presztízsét is növelő tényezőknek számítottak: MTA levelező tagja, Budapesti Általános Villamossági Rt. igazgatósági tagja, Budapest székesfőváros törvényhatóságának képviselője, a Magyarországi Hírlapírók Nyugdíjintézetének elnöke, Pannonia Magyar Viszontbiztosító Intézet felügyelőbizottsági tagja, Pesti Könyvnyomda Rt. igazgatója, a Budapesti Általános Poliklinikai Egyesület alelnöke, a Lipótvárosi Kaszinó elnöke.

Podmaniczky Frigyes báró, a Szabadelvű Párt 1889 és 1906 közötti elnökének naplójából tudható, hogy Falk azon kevesek közé volt sorolható, akik a legbizalmasabb kapcsolatban álltak Tisza Kálmánnal (Csernátony Lajos, Tisza Lajos, Falk Miksa és a mindenkori miniszterelnökségi államtitkár sorolható még ide), akikkel a Generális négyszemközt is elbeszélgetett a Szabadelvű Párt székhelyén, a Lloyd-épületben.[19]

Tisza Kálmánhoz hasonlóan Falk Miksa levelei is feldolgozatlanok, de az egykori sajtóvezér annyival „jobb helyzetben van” a történészek előtt, hogy a levelek az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában egy helyen találhatók,[20] illetve 1860 márciusában a rendőrség házkutatást tartott nála, lefoglalt számos 1850 és 1859 között kelt és hozzá intézett levelet, amiket Angyal Dávid történész 1926-ban kiadott,[21] de az események után több mint három évtizeddel Falk maga is fontosnak tartotta megemlíteni levelei elkobzását.[22]

Komoly belpolitikai következményei voltak, hogy 1886 május-júniusában a Janszky-ügyben hogyan sikerült kezelni a nemzeti sérelmet, amit mi sem bizonyít jobban, minthogy mennyi levél és távirat érkezett emiatt Tiszától Falkhoz (22–24., 26. levél).

A kormányfő alkalmazkodókészségéről sokat elárul, hogy teendői között nem sajnált időt szakítani arra, hogy ő keresse fel Falkot, ne fordítva és csak annyit kért, mindig pontosan határozza meg, hol és mikor tud vele találkozni (3., 8., 10., 14–15., 21., 23., 25., 27–28., 31., 34–35., 44–45. levél). Csak akkor ragaszkodott ahhoz, hogy a főszerkesztő menjen el hozzá, ha kormányzati teendői miatt nem látott arra lehetőséget, hogy ő látogassa meg Falkot. Bár e levelek csak a találkozók megszervezéséről szólnak, de ezekből az derül ki, hogy Tisza ezeket gondosan előkészítette, miközben udvariasan, előzékenyen ügyelt arra, hogy Falknak legyen mozgástere – választhasson – a helyszínt és időpontot illetően, amikor aztán a követendő sajtókommunikációt megbeszélhették.

Ha helyzet megkívánta, Tisza a távolból küldött rövid távirattal fogta le Falk kezét, nehogy önjáróan cselekedjen: „További értesítésig semmit ne tégy” (22. levél)., hanem várja be érkezését, és nyilván a vele megbeszéltek szerint (23. levél) tájékoztassa a *Pester Lloyd* olvasóközönségét. De előfordult az is, hogy sietve egy névjegyre írt kétmondatos üzenettel adott feladatot az újságírónak (32. levél).

A sajtó a születése óta hatalmi ágnak számít a politikában. Ezzel Tisza és Falk egyaránt tisztában voltak. A Szabadelvű Pártban annak megalakulásától működtek

19 Pölöskei 2010. 154.

20 Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában Falk nevéhez 3268 tételt köt a számítógépes katalógus.

21 Falk 1926. 223–505., 697–700.

22 Falk 1898. 5.

együtt. A kormányzati hatalom birtokosa és a sajtóvezér hamar bizalmas kapcsolatba kerültek egymással. Tisza Kálmán mindig ügyelt is arra, hogy a *Pester Lloyd* főszerkesztőjének biztos választókerülete legyen, amely garantálja képviselőházi jelenlétét (1., 16. levél).

A két férfiú közötti barátságos viszonyról számos levél tanúskodik. Tisza sietett részvétet nyilvánítani Falknak a fia elhunyta alkalmával (2. levél). E szomorú aktust az udvariasság is diktálhatta, de látható több levélből és táviratból (6–7., 9., 17–18. levél), hogy a két politikus még a nyári vakáció során – a képviselőházi ülésszakok szünetében – tett külföldi utazásaikat is összeegyeztették, hogy ott is tudjanak személyesen találkozni, és a miniszterelnöknek egyáltalán nem derogált, hogy ő alkalmazkodjon a sajtóvezér-képviselő útitervéhez és ő keresse fel üdülőhelyén.

Az sem okozott problémát a kormányfő és pártvezér számára, hogy segítségére legyen Falknak az általa elnökölt képviselőházi/delegációs bizottság ülésének megszervezésében, csak annyit kért barátjától, hogy tájékoztassa, mi módon kívánja az illetékeseket összehívni (28–30. levél).

Tisza Kálmán számára mindig fontos volt, hogy tényszerű legyen, személyén, családja jó hírén ne esse csorba. Eme igénye több levelében is felbukkan. Pontos tájékoztatást várt el, amikor Széll pénzügyminiszter lemondása után felmerült, hogy az egész kabinet lemond, ami meg is történt, de addig lehetett úgy értelmezni és a sajtóban magyarázni a dolgokat, hogy Tisza nem akarja a lemondást Széll miatt. A miniszterelnök e kérdésben megkövetelte a pontos tájékoztatást a *Pester Lloyd* tótumfaktumától (4–5. levél). Egy alkalommal néhai édesapja emlékét érezte besározva egy 1849-es muszkavezető által, mire megkérte Falkot (11. levél), lapjában szenteljen helyet Tisza Lajos politikai pályája korrekt bemutatásának. Már több mint kilenc esztendeje visszavonult a kormányzati hatalomtól, amikor egy rövid brosúrában valótlanul azt állította a kiadvány szerzője, hogy rendőrség bevetésével akadályozta meg egy megemlékező beszéd elhangzását az 1848–49-es forradalom és szabadságharc egyik mártírja sírjánál (37. levél). Az ezzel kapcsolatos üzenetében nem kérte arra Falkot, hogy lapjában cáfolja a szerző valótlan állításait – a főszerkesztő azonban közzétett egy cáfolatot.

Egy-egy levél dátuma gyakran lehet árulkodó, miközben a tartalma semmitmondóan csekély. A 35. levél alig két nappal azt követően kelt, hogy Tisza Kálmán a képviselőház plénuma előtt bejelentette lemondását a miniszterelnökségről. Utána meghívást kapott Falkhoz, amelyet e levélben elfogadott. Nyilvánvaló, hogy a meghívás Tisza életének egy meghatározó pillanatához kötődik, bizonyára hatással volt lelkivilágára, hogy kormányzati hatalma megszűnt egyik pillanatról a másikra – bár készülhetett a visszavonulásra. E nehéz napokban valószínűleg Falk baráti figyelmessége is segített Tiszának a helyzet feldolgozásában.

A segítség később is elkelt Tisza Kálmán számára, mert az 1890-es években és a századforduló idején még elvállalta a képviselőház egynémely (pénzügyi, felirati, kvóta, regnikoláris) bizottsága elnöki tisztségét, de Falk véleményének megkérdezése nélkül nem tett lépéseket az általa vezetett bizottságok ülésezésével kapcsolatban (38–39. levél).

Hogy mennyire barátságos viszonyt ápolt egymással Tisza és Falk, mi sem bizonyítja jobban, hogy a hetvenes évei elején járó egykori miniszterelnök még egészségügyi problémáit is részletesen megosztotta a főszerkesztő-képviselővel (40–42. levél). A két utolsó, 41. és 42. levele – melyek 1901. november 6-án és 1902. január 13-án íródtak – tulajdonképpen segítségünkre lehet annak rekonstruálásában, hogyan is teltek életének utolsó hónapjai, tekintettel arra, hogy 1902. március 23-án hunyt el.

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában találhatók Tisza Kálmánnak Falk Miksához írt levelei.[23] Összesen harminchét levél, négy névjegyre feljegyzett rövid üzenet, hat Tisza által megcímzett boríték, négy távirat. Ezek a dokumentumok 1875 és 1902 között keletkeztek. A gyűjtemény kiegészül egy levéllel, amit nem Tisza Kálmán, hanem fia, gróf Tisza István miniszterelnök intézett Falkhoz 1904 nyarán.[24]

Tisza István édesapjához hasonlóan nagy becsben tartotta Falk Miksát és lapszerkesztői-újságírói munkásságát. Miniszterelnökként egy jubileumi alkalomhoz gratuláló levelében[25] ezt ki is fejezte a sajtóvezér előtt, akivel apjához hasonló módon ő is levelezésben állt első miniszterelnöksége idején, melynek – az általunk bemutatandó levelek mennyiségénél lényegesen szerényebb számú – forrásai szintén az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában maradtak fenn.

A Tisza Kálmánnak Falk Miksához írt leveleiben fellelhető három számozott (mindhárom 851-es számú) boríték is, amelyekre rányomtatták: FALK MIKSA LEVÉLGYŰJTEMÉNYE és alatta, ahol a kipontozott vonalra kézírással feltüntették, kitől érkezett a levél, ott szerepel mindhárom borítékon Tisza Kálmán neve, kalligrafikus írással.[26] Ebből arra következtethetünk, hogy Falk nagy becsben tarthatta a miniszterelnöktől jött leveleket és azokat saját iratgyűjteményében ilyen formában

[23] Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (OSZK Kt.) Fond IV/912.

[24] „Van-e tudomásod arról, hogy Apponyiék ma határozták, hogy külön pártot alkotnak, vezére Apponyi, elnöke Gullner. Most olvasom a Lloydban. Csinos compania lesz, érdekes versenyre van kilátás a Bánffy és Apponyi quartett fogatai között.” Az irat aljára pedig a levélíró soraira merőlegesen fel lett jegyezve: „Írta Tisza István 1904. jun. 12.” Uo. 45.

[25] Gróf Tisza István Falk Miksához, 1904. január 1. Gróf Tisza István levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/911. 2.

[26] Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912.

iktatta, elkülönítve megőrizte. A hozzá intézett levelek gondos megőrzése rendszerező egyénisége mellett, feltehetően a bibliofil hajlamaiból eredt, ugyanis komoly könyvgyűjtőnek is számított. Ezernégyszázegy kötetből álló gyűjteményéről nyomtatott jegyzéket is készített.[27]

A leveleket betűhíven adjuk közre. Kronológiai sorrendben, a végén azokat bemutatva, amelyek esetében a keletkezés dátuma nem állapítható meg. Az eredeti kiemeléseket, javításokat meghagytuk. Az olvashatatlan részeket szögletes zárójellel […] jelöltük. A rövidítéseket szintén kapcsos zárójel között oldottuk föl. Az aláhúzott kiemeléseket és az áthúzott törléseket eredeti formában közöljük.

Forrásközlés

1. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest,[28] 1875. július 2.

Tisztelt Barátom!

Ugyanazon ok, mely téged visszatartott attól, hogy a múlt napokban velem érintkezni akarj, volt hatással reám is, s most sem azért írok, hogy szíves találkozásra kérjelek, mert dolgaim miatt azt pár napig még el kell halasztanom, de írok azért, hogy kifejezzem igen nagy elismerésemet azért, hogy ha már az eredmény úgy sem volt elérhető, nem engedted a terézvárosi választókat az éjjeli választás izgalmainak kitenni, valamint lapodnak mai megnyilatkozásáért is.[29]

Tudom, hogy az elismerés nem bír értékkel, de nekem magamnak jól esik azt kifejeznem. Kérlek bocsásd meg ezen őszinteségemet.

27 Falk 1907.

28 Buda, Pest és Óbuda egyesülésével 1873-ban jött létre Budapest, de Tisza e levelét 1875-ben még „Budán" megjelöléssel keltezte és a Falkhoz intézett levelekben ez nem egyszer előfordult az 1870-es évtized második felében.

29 Falk az 1875-ös képviselőházi választások során Budapest terézvárosi kerületében jelöltette magát, de súlyos vereséget szenvedett a hozzá hasonlóan izraelita származású, és szintén szabadelvű jelölttől, Horn Ede kereskedelmi minisztériumi államtitkártól. Este, miközben még nem fejeződött be a szavazatszámlálás, Falk visszalépett, másnap pedig reagált az eseményekre a lapjában. Max Falk: Geehrter Herr Wahlprässes! *Pester Lloyd*, 1875. július 2. (S. p.)

Most pedig írom levelemet azon reménynyel, hogy még mielőtt Juli 10^{ke} elérkeznék, mint megválasztott képviselőt foglak üdvözölhetni, ami már nem csak az én óhajtásom, de pártunk minden tagjának óhajtása.[30]

Isten veled, tisztelettel vagyok

barátod
Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 1.

2. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, H. n., 1876. március 10.

Tisztelt Barátom!

E percben veszem a gyászjelentést szegény fiad elhunytáról, és nem tagadhatom meg magamtól azt, hogy igaz szívből jövő részvétemet kifejezzem.

Mint magam is családapa, sokkal inkább fel tudom fogni fájdalmadat, sem hogy vigasztalni akarjalak.

A gondviselés határozatában meg kell nyugodnunk, az idő elveszi a fájdalom élét, de a veszteség érzete megmarad mindig.

Részvétemnek újabb kifejezése mellett, testi és lelki erőt kíván a csapás elviseléséhez

barátod
Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 2.

[30] Tisza Kálmán és párttársai óhaja teljesült, de csak egy hónapos késéssel. Falkot a keszthelyi választókerületben augusztusban választották meg nagy fölénnyel egy függetlenségi képviselőjelölttel szemben. Lásd: Képviselőválasztások. *Pesti Napló*, 1875. augusztus 12. 1.

3. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, 1877. április 8.

Tisztelt Barátom!

Délután elfogadási órám lévén nem jöhetek le jókor Pestre, pedig szeretnék veled beszélni, ha ugyan még nem lesz késő a ~~kéziratt~~ l[eg]f[elsőbb] kézirat tárgyában, mely miatt mint hallom, egy megbízottad fennjárt.

Ha teheted és nem terhellek, kérlek tehát, hogy 4 1/2 óra tájban légy szíves lakásomon felkeresni.

Tisztelő barátod

Tisza K[álmán]

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 3.

4. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, 1878. október 3.

Tisztelt Barátom!

Leveledre a választ ma estére hagyom, most sietve csak annyit, hogy lapod nem fog compromisszumnak kitétetni az által, hogy reggel kifejezett kérésemet teljesíted, mert a lemondásnak ma forma írásban beadása elhatároztatott.[31]

Midőn ezt megnyugtatásodra megírom, egyúttal azon óhajtásomnak adok kifejezést, hogy ha teheted, az esti lapba[n][32] még ne közöld.

A viszontlátásig is tisztelettel vagyok

igaz híved

Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 4.

31 Tisza Kálmán kormánya hivatalosan benyújtotta lemondását Ferenc József királynak.

32 A Falk által főszerkesztett *Pester Lloyd*nak volt egy esti száma, az *Abendblatt Des Pester Lloyd*, amely az esti órákban jelent, mindössze kétoldalas terjedelemmel és nem is a hónap minden napján.

5. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, 1878. október 3.

Tisztelt Barátom!

Becses lapod közölve a mindenféle bécsi táviratokat, azután azt mondja „csak kettő bizonyos, az egyik, hogy Tisza definitive visszalépett stbi, a másik hogy Tisza hajlandó bizonyos föltételek mellett hivatalban maradni” stbi.[33]

Tekintettel arra, hogy ma 12 órakor minisztertanács lesz, melynek elhatározása, ha köztudomásra jön, szemben a Lloyd által kétségtelennek állított második tétellel azon színt fogná adni a dolognak, hogy <u>én maradni</u> akartam, de collégáim nem akartak. Kívánom most már veled tudatni, hogy lapod második állítása épen nem kétségtelenül igaz, sőt én határozottan megmaradtam azon nézetem mellett, melyet Bécsbe menetelem előtt nálad is kifejtettem, hogy a mai viszonyok között a Széll demissiója[34] maga után kell, hogy vonja az egész kormányét.[35]

Ha bár már így is toll alatt vannak a Lloyd híre után az ellenzéki cikkek a tarisznyához mindenáron ragaszkodó Tiszáról, még is kérlek, hogy esti lapodban igazíttasd helyre azon érintett állítást, esetleg ha szükséges lesz, tégy bizonyságot arról, hogy nem a 12 órai minisztertanács után, de órákkal előtte értesítettelek a dolog valódi állásáról.[36]

Reménylem, hogy estefelé fel foglak kereshetni, addig is tisztelettel vagyok

igaz híved

Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 5. (Kiemelés: az eredetiben.)

33 Es ist uns… *Pester Lloyd*, 1878. október 3. (S. p.)

34 Demissió (lat.): lemondás.

35 E témában a miniszterelnök Jókai Mórnak is írt, hogy lapjában helyesen tájékoztassa a közvéleményt, miszerint Széll lemondása a pénzügyminiszteri tárca éléről, az egész kabinet lemondását vonja maga után és ezt Tisza is így gondolja. Tisza Kálmán Jókai Mórhoz, 1878. október 3-án. In: JMÖM levelezése, III. 56.

36 Széll Kálmán pénzügyminiszter 1878 szeptemberében lemondott a tárcája vezetéséről és kilépett a Tisza-kabinetből. Október 3-án Ferenc József legfelsőbb kéziratával hivatalosan is elfogadta a lemondást. Október 10-én pedig az egész Tisza-kormány lemondását is elfogadta. Az így kirobbant kormányválság decemberig elhúzódott, amíg újra Tiszát bízta meg az uralkodó kormányalakítással. Schwarczwölder 2021. 136–154.

6. Tisza Kálmán távirata Falk Miksához, Brugge, 1879. augusztus 26.

Szerdán 12 órakor érkezem.[37]
Tisza

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 42.

7. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Ostende, 1879. szeptember 13.

Nem reflectálok most egy néhány nap előtt vett névtelen levélre, melyről úgy hiszem, van tudomásod, sem a Lloyd mai vezércikkére a Boszniai törvényt illetőleg.

Ezekről majd szóval Budán, hova 20kán este szándékozom megérkezni, miután ostoba kötelességérzetem nem engedi, hogy egy párizsi kirándulás miatt távollétemet pár nappal meghosszabbítsam.

Most csak Molnár Aladár[38] levelének egy pontját illetőleg akarok neked pár sort írni, esetleges felhasználhatás végett.

A középiskolai törvényt igaz visszavonta a kormány 1878ban, de tudni jó ennek előzményeit.

A bizottságnak én tagja és pedig ha jól emlékszem épen elnöke voltam addig, míg miniszter nem lettem.

Nem vóltam mindenben megelégedve ezen javaslattal, nem pedig épen azért, mert nézetem szerint úgy a tantervet, mint a felügyeletet illetőleg túlságos részletekbe ment, de mind e mellett mint miniszter belenyugodtam, hogy ha csak lehet tárgyaltassék.

Az országgyűlést be kellvén rekeszteni, ez csak úgy lehetett, ha nem talál nagy és hosszú vitát előidéző ellenzésre.

[37] Tisza a belgiumi Brugge távirdájában adta fel ezt a telegram üzenetet Falk számára, aki az Északi-tenger partján fekvő üdülővárosban, Ostendében várta a miniszterelnök érkezését. Ostende volt Tisza Kálmán kedvenc üdülőhelye, ahová az 1870–1880-as esztendőkben évről-évre visszatért néhány napos, vagy néhány hetes nyári pihenésre, amennyiben az aktuális politikai helyzet engedte. A korabeli napilapok rendszeresen beszámoltak róla, hogy a miniszterelnök oda utazik és tájékoztatták a nyilvánosságot akkor is, amikor onnan hazaérkezett.

[38] Molnár Aladár (1839–1881) református teológus, pedagógus, kultúrpolitikus, Eötvös József második minisztersége idején a vallás- és közoktatásügyi tárca munkatársa, 1872-től országgyűlési képviselő.

Ennek megtudása végett volt a képviselőházi elnöki szobában egy megbeszélés, hol többen, de főleg Zsedényi[39] és Mocsáry[40] kijelentették, hogy ők rossznak, autonomia vesztőnek találják s minden áron akadályozni fogják keresztülvitelét.

Ez a factum.[41] A visszahívást egész egyedül Mocsáry akarta főleg, Zsedényi pedig, ha emlékem nem csal, még utólag egyházkerületében választási beszédében is kikelt ellene.

Azt gondoltam, hogy jobb ha ezen körülményt tudod, ezért bántottalak most vele.

Különben isten veled, tisztelettel vagyok

híved

Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 6.

8. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, 1880. február 8.

Tisztelt Barátom!

A minisztertanács most $8^{1/2}$ után oszolván el, hozzád nem mehettem, mit nagyon sajnálok. Holnap azonban a 11 órára hirdetett gyűlésre menve útközben felmegyek hozzád.

Tisztelettel vagyok

híved

Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 7.

[39] Zsedényi Ede (1804–1879) a reformkorban konzervatív politikus, Szepes vármegye diétai követe több rendi országgyűlésen. Vay Miklós kancellársága idején (1860–1861) a Magyar Királyi Kancellária munkatársa, a kiegyezés után a Deák Párt, majd a Szabadelvű Párt képviselője. 1859-ben tiltakozott a protestáns pátens ellen, amiért a hatalom meghurcolta, több hónapos fogságot szenvedett, ez nagy népszerűséget hozott neki. A pátensharc után megválasztották a Tiszai Evangélikus Egyházkerület felügyelőjének.

[40] Mocsáry Lajos (1826–1916) újságíró, politikus, országgyűlési képviselői pályafutása során mindvégig a kiegyezéssel szemben álló 48-as ellenzék pártjaiban tevékenykedett, és a korban szokatlan módon elutasította a magyar nacionalizmust.

[41] Tény (lat.).

9. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Bécs, 1880. augusztus 25.

Tisztelt Barátom!

Ma este indulva Ostendebe 26-án reggel ott leszek, s miután úgy vagyok értesülve, hogy te 1ig mindenesetre Blankenbergében[42] maradsz, ha nincs is épen valami speciális dolgom, szeretnék veled találkozni.

Én szívesen átrándulok Blankenbergébe is csak kérlek, légy szíves Ostendebe (posta) megírni, meddig maradsz a tenger mellett, s hogy véled legcélszerűbbnek a találkozást.

Isten veled, tisztelettel vagyok

híved
Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 8.

10. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, 1881. szeptember 15.

Tisztelt Barátom!

Meglehet, hogy ma, ha a minisztertanács után kereshetlek is, nem talállak meg, miután vasárnap van, azért írom ezen sorokat.

Kérlek, intézkedj, hogy a holnapi Lloydban benne legyen hogy „a legilletékesebb helyről vett értesülés alapján tudatik, hogy a Hadügyminisztériumnak,[43] általában az Oberste Heeres Lietungnak[44] a Wehr-Zeitunggal[45] semmi néven, semmi katonai lappal különösen nevezendő összeköttetése és arra befolyása nincsen.”[46]

42 Blankenberge: belga város az Északi-tenger partján, amely a boldog békeidők korában nemzetközi hírű üdülővárosnak számított.

43 Tisza az Osztrák–Magyar Monarchia Bécsben rezideáló közös hadügyminisztériumára utalt.

44 Főparancsnokság.

45 *Der Kamerad – Wehr-Zeitung* című katonai lap, amely 1862 és 1896 között jelent meg és általában magyarellenes, a hadsereg közös birodalmi tudatát erősítő hangvétel jellemezte.

46 Falk teljesítette a kérést, a reagálás megjelent. Lásd: Da sin underem heutigen… *Pester Lloyd*, 1881. szeptember 19. (S. p.)

[…] még lap ily zavarosan […], de te megírtad azért, én pedig a miniszter-tanácsból már is elkéstem, a hadügy-miniszterrel akarván beszélni, kihez a katonai tanácskozmányok miatt csak most fértem.

Isten veled

híved
Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 9.

11. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Geszt, 1882. június 22.

Dobrzánszky[47] vallomása kényszerít, hogy neked pár sorral alkalmatlankodjam, illetőleg téged valamire megkérjelek.

Azt hiszem, természetesnek fogod találni, hogy semmi kedvem nincsen reflektálni akarni azokra miket rólam összevissza beszélt, legfeljebb sajnálom, hogy nem igaz, hogy Nagyszalonta az én birtokom, de természetesnek fogod találni azt is, hogy óhajtom, hogy ne találjon hitelre az mit megboldogult atyámról[48] beszélt, ne higyjék el utoljára még azt is, hogy a Dobrzánszky félékkel valaha egy pártba tartozott.

Az lenne ezek folytán kérésem, légy szíves lapodban alkalmilag, mikor az üggyel úgy is foglalkozol, megírni azon egyszerű tényleges igazságot, hogy Tisza Lajos – édesatyám – igen is 48ig a közügyekben részt vett mint a conservatív párt tagja, martius után e párt leszorulván a nyilvános térről, visszavonult a nyilvános élettől egészen, élt olykor Pesten, legtöbbet falun birtokán de nem csak a muszkabehívók és vezetőkhöz nem tartozott, hanem nem is ment ki az országból a küzdelem idejében, nem vállalt annak végivel semmi néven nevezendő hivatalt, – bár még 1856-ig élt – ’s elannyira nem árult a Dobrzánszky féle emberekkel egy gyékényen, hogy azok kieszközölték, hogy a császár első körútjakor, midőn mint cs[ászári] k[irályi] kamarás

[47] Dobrzánszky (Dobránszky) Ivanovics Adolf (1817–1901) felvidéki rutén származású politikus, szembeszállt az 1848-as forradalom és szabadságharccal, 1849-ben az orosz Rüdiger tábornok hadtestéhez beosztott osztrák kormánybiztosként muszkavezetőnek tekintették a kortárs magyar politikusok. Az 1860-as években országgyűlési képviselő volt, a kiegyezés után az állami szolgálatból elbocsátották, rutén nemzetiségi propagandát folytatott, 1882-ben az úgynevezett rutén felségárulási perben vált híressé.

[48] Tisza Lajos (1798–1856) Bihar vármegyei politikus, 1832-ben megyéje alispánja és országgyűlési követe. Az 1840-es években főispáni helytartó, adminisztrátor, a konzervatív politikai tábor hírhedt alakja. 1848-ban visszavonult a politikai élettől. Jókai Mór állítólag alakjáról mintázta a kőszívű ember karakterét. Tisza Kálmán miniszterelnök édesapja.

kötelesnek tartotta magát Váradon jelentkezni,[49] mint – állítások szerint illoyális ember – el nem fogadtatott, akkor mikor pedig másokat kapkodva mutattak be csak hogy legyen kit nem hivatalnokot is bemutatni.

Ezek a száraz tények, melyeknek – természetesen nem szószerinti de lényegüknek közlésével – nagyon leköteleznél, miután azt hiszem személyes […] helyén nem lenne, jó atyám emlékét bepiszkoltatni hagyni pedig illetlen dolog volna.[50]

Kérésemet megpótolom még azzal, hogy nagyon leköteleznél, ha még oly szíves is lennél, hogy jelen levelemet bizalmasan közlenéd Jókay-[51] [!] és Csernátonnyal,[52] mert így megkímélnél attól, hogy nekik külön írjak.[53]

Alkalmatlankodásomért bocsánatodat kérve vagyok

tisztelő barátod
Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 10.

[49] Ferenc József 1852-ben tette meg első magyarországi körútját, melynek egyik állomásaként járt júniusban Nagyváradon.

[50] Falk teljesítette a miniszterelnök kérését, Dobrzánszky pere folytán írt Tisza Lajos pályafutásáról. Dem Ruthenen Prozesse. *Pester Lloyd*, 1882. június 24. (S. p.)

[51] Jókai Mór (1825–1904) író, újságíró, lapszerkesztő, a Márciusi Ifjak egyike, a Határozati, a Balközép, majd a Szabadelvű Párt képviselője, Tisza Kálmán bizalmasa. Pártvezére politikáját támogatva 1863-tól *A Hon*t szerkesztette 1882-ig, amikor az a Csernátony Lajos által vezetett *Ellenőr*rel egyesült és így megszületett a *Nemzet* című szabadelvű párti napilap.

[52] Csernátony Lajos (1823–1901) újságíró, lapszerkesztő, 1848–49-ben Kossuth Lajos titkára, a szabadságharc után emigrál, Haynau haditörvényszéke halálra ítélte távollétében. Számos külföldi lapnak írt cikkeket, részt vett Garibaldi 1860-as hadjáratában a magyar légió soraiban. A kiegyezés évében hazatért, a Balközép Párt, majd 1875-től a Szabadelvű Párt képviselője, Tisza egyik legfontosabb sajtóvezére, az *Ellenőr* főszerkesztője (1869–1882), illetve megalakulásától a *Nemzet* főmunkatársa. E lapokban Tisza politikájának szóvivője.

[53] Jókai *A Hon* című lapjában reagált a miniszterelnök néhai édesapját ért vádakra. Lásd: (V.) A Dobrzanszky és társai ellen indított per… *A Hon*, 1882. június 24. 1–2. A Csernátony Lajos vezette *Ellenőr* szintén foglalkozott a perrel, de ezt a 48-as ellenzéki lapok magatartásának bemutatásán keresztül tette. Lásd: A „Függetlenség" az ellenzéki lapok ellen. *Ellenőr*, 1882. június 23. 2.

12. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Geszt, 1882. július 28.

Tisztelt Barátom!

Mint irántami jóindulatod és barátságod jelét, igen köszönöm azon sorokat, amelyeket f[olyó] hó 17^{ről} hozzám intéztél.

Mindenekelőtt kötelességemnek tartom veled tudatni, hogy leveled megsemmisítése iránti kívánságodnak eleget nem tettem, mert sajnálnám azt megsemmisíteni. Látni azonban rajtam kívül nem fogja senki, ha midőn Budapesten találkozunk ragaszkodni fogsz kivonatodhoz az is meg fog történni.

A dologra nézve természetesen részletesen írni sem fogok, nem annyival inkább mert hiszen időközben a Lloyd befejezte a cikksorozatot, ’s teljes készséggel elismerem, hogy az utolsó cikk – úgy amint leveledben jelzed – csak is jó hatással lehet, pár észrevételt azonban teszek a bécsi leveledben mondottakra addig is míg személyesen élőszóval megbeszélhetnők a dolgot.

Az egyik az, hogy ha bár azon általam is nagyra becsült férfiútól vetted légyen az értesítést, kinél gondolatom szerint Brünnben jártál, ’s bár nyugalomban levő az legyen is kit gyanítok, még is egy irányban legalább nem jól voltak informálva, mert arról biztosíthatlak, hogy épen az, kinek szándékait az új szervezet állítólag fővonásaiban valósítaná egészen az utolsóig mindent megtett, hogy az egészet meghiúsítsa.

A másik az, hogy ezen esetet nem számíthatom azok közé, midőn valaki más fontos szempontok által vezéreltetve veszi magára egy önmagában általa helyesnek nem talált intézkedés keresztülvitelét, mert meg kell vallanom, hogy én az egészében helyesnek is épen specifikus magyar szempontból is, szemben az eddigi helyzettel, javításnak tartom. Ha tehát a trónképesség ez alkalomból felmondja a szolgálatot, nem leszek áldozat.

És most utólag kifejezve köszönetemet szíves soraidért vagyok

tisztelő barátod

Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 11.

13. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, [1882. szeptember 30.]

Tisztelt Barátom!

Ma reggel 8 ½ órakor feladott távirattal Jekelfalussyt[54] kormánybiztossá is kineveztem,[55] egy 10^{kor} feladott távirattal, Paulerrel[56] egyetértőleg a rögtön ítélő bíróság kihirdetésére is felhatalmaztam az esetre, ha szükségesnek tartja, 's az ügyekben az írott rendeletek is részint már elküldettek, részint még ma elküldetnek. Ezenfelül az eddiginél még nagyobb katonai erőről is gondoskodva van.[57]

Ezt kívántam a köszönettel visszaküldött távirat folytán veled tudatni, csak is azt kérve, hogy a statáriumra nézve írtak részleteit vedd mint bizalmas közlést, 's csak is annyit tudass a világgal ha jónak látod hogy arról is van intézkedve, hogy ha szükséges a rögtön ítélő bíróság is életbe lépjen.[58]

Isten veled

híved

Tisza

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 38.

[54] Jekelfalussy Lajos (1828–?) 1848–49-es honvéd, zászlóaljparancsnok, az 1850–1860-as években az elnyomó rendszerben többször meghurcolták. A kiegyezés után előbb a vallás- és közoktatásügy tárcánál, majd a belügyminisztériumban helyezkedett el. Tisza Kálmán miniszterelnöksége és belügyminisztersége idején Jekelfalussy nagy érdemeket szerzett a magyar királyi fővárosi államrendőrség és az országos csendőrség megszervezésében.

[55] A levélben említett kormánybiztosi kinevezés 1882. szeptember 30-án történt. Die Pressburger Strassentumulte. *Pester Lloyd*, 1882. október 11. (S. p.)

[56] Pauler Tivadar (1816–1886) jogász, egyetemi tanár, a Magyar Jogász Egylet elnöke, az MTA tagja, másodelnöke. 1871-től haláláig Deák, majd szabadelvű párti képviselő, előbb vallás- és közoktatásügyi (1871–1872), ezt követően igazságügyi miniszter 1872 és 1875 között, majd másodízben 1878-tól haláláig Tisza Kálmán kormányában újra igazságügyminiszter volt.

[57] A tiszaeszlári vérvád hatására antiszemita zavargások robbantak ki a Dunántúlon 1882 nyarán, majd szeptember végén Pozsony városában. Tisza belügyminiszteri minőségében konkrétan ide nevezte ki szeptember 30-án Jekelfalussyt kormánybiztosnak, de csak arra az időre, míg Pozsony város és vármegye távollevő főispánja vissza nem tért hivatali helyére. Die Pressburger Strassentumulte. *Pester Lloyd*, 1882. október 11. (S. p.) és lásd: Kövér 2011. 601–603.

[58] Tisza azért volt ennyire óvatos a Falktól kért sajtókommunikációt illetően, mert egy 1868-as közös igazságügyi és belügyminiszteri rendelet szabályozta a statárium kérdését, ami miatt Tisza és Pauler sem értett egyet, végül a kormánybiztos számára bevezethetővé tették, de a kormányfő magyarázkodásra kényszerült az október folyamán interpelláló ellenzéki képviselőkkel szemben. Kövér 2011. 600., 604.

14. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Bécs, 1883. szeptember 3.

Kedves Barátom!

Örömmel láttam itt talált névjegyed tanúságából, hogy visszaérkeztél.

Igen óhajtok veled beszélni, és azt hiszem lehető lesz ma 4 órakor, kérlek légy szíves megírni, hogy szereted inkább, úgy-e, ha én megyek hozzád, vagy ha te jössz ide?

Nekem teljesen mindegy.

Igaz híved

Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 12.

15. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, 1883. december 2.

Tisztelt Barátom!

E percben – 2.20 perckor – vett leveledre válaszolólag sietek veled tudatni, hogy a levélben említett urakat szívesen elfogadom akár még ma 6 óra után nálad, amely időben úgy is lemegyek a körbe,[59] akár 10 ½ órakor reggel hólnap a képviselőházban, honnan 11kor a főrendi bizottságba kell mennem.

Igaz tisztelettel vagyok híved

Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 13.

[59] „Kör” alatt Tisza Kálmán a Szabadelvű Párt központjára, a pesti Duna-parton, a Magyar Tudományos Akadémia székházával szemben, a Ferenc József téren álló Lloyd-épületre gondolt, ahol a párttagok esténként informális, kötetlen találkozóra, szórakozásra, vagy a napilapok útján előre meghirdetett pártértekezletekre gyűltek össze.

6. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, 1884. június 15.

Elhiheted, hogy szívem mélyéből sajnálom a tegnapi eredményt, de hiszen Aradon biztosnak – bár jobbat is reménylettünk – csak azt tartottuk, hogy neked lesz a legtöbb szavazatod, mi be is következett.[60]

Addig is, míg ma még személyesen felkeresnélek, nagyon kérlek, ne tégy semmit Aradot illetőleg.

Igaz barátod

Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 14.

17. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Geszt, 1884. július 27.

Tisztelt Barátom!

F[olyó] hó 22$^{\underline{\text{ről}}}$ vettem szíves soraidat, 's biztosíthatlak, hogy amint Budapestre érkezem – mi már f[olyó] hó 30$^{\underline{\text{kán}}}$ lesz – megteszem a kellő lépéseket Jánosy úrra vonatkozólag. Reménylem nem lesz akadályozva az, hogy a kívánt cél eléressék.

Személyemet illetőleg kifejezett érdeklődésedet nagyon köszönöm.

Mit fogok tenni, még magam sem tudom. Családom egy része Koritnyiczára[61] megy, így oda is vonzódom, magánügyeim pedig arra intenek, hogy jöjjek ide vissza még vagy négy hétre, 's foglalkozzam velük,[62] így igazán azt hiszem, hogy Ostendébe nem me-

60 Magyarországon 1884. június 13. és 22. között képviselőházi választásokat tartottak. Falk Miksa ebből az alkalomból Nagykanizsán és Aradon volt képviselőjelölt. Előbbi helyen a Mérsékelt Ellenzék jelöltje legyőzte Falkot, Aradon viszont Falk kapta a legtöbb szavazatot, de ezzel nem szerzett automatikusan mandátumot, hanem július elsején új választást tartottak, amelyen a két legtöbb szavazatot kapott jelölt, Falk és a függetlenségi párti második helyezett indult újra. E körben már Falk nyerte el a képviselői mandátumot.

61 Koritnica (Koritnyica), ma Koritnicafürdő, Oszada község része, a felvidéki Liptó vármegyében, az Alacsony-Tátra vidékén. Tisza Kálmán korában felkapott nyári üdülő-, fürdő- és klimatikus gyógyhelynek számított. Tisza Kálmán felesége a lányával és kisebb fiával, Kálmánnal utazott oda, Jekelfalussy Lajos miniszteri tanácsos, az államrendőrség főnöke kíséretében. Lásd: Személyi hírek. *Nemzet*, 1884. augusztus 5. (S. p.)

62 „Magán ügyeim… " alatt nyilván a mezőgazdasági aratási-betakarítási munkák felügyeletére gondolt, tekintettel arra, hogy ennek a levél keltekor volt a szezonja, Tiszának pedig Geszten, a levél keltének helyszínén volt a birtoka.

gyek, de ha így lesz is, arról biztosíthatlak, hogy az Egyetértés[63] szemtelenkedésének[64] nem lesz része benne,[65] mert hiszen 48 óra alatt haza lehet Ostendéból jönni bármikor, így ha beállana az itthon létel szüksége, az hamar eszközölhető. Mindenesetre gondolkodóba ejt azonban az, hogy okos dolog-e oly messze elmenni akkor, mikor meglehet, alig néhány nap múlva nyakra-főre haza kell jönni, mert az már magában értetik, hogyha csakugyan kiütne az országban a cholera, a belügy-miniszternek idehaza a helye.

Ezek után jó időt és üdülést tiszta szívből kívánva vagyok

igaz barátod
Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 15.

18. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, [Budapest], 1884. augusztus 5.

Ezen levelet nem küldtem el,[66] mert épen azután, hogy megírtam volt, erősködtek, hogy Ostendébe mennyek, jöttek a cholera terjedését illetőleg, legalább személyesen jobb hírek.

Most előbb egészen újat akartam írni, de ettől elállottam, hiszen ha […] az talán elő fogja mozdítani a fürdőzés jó hatását.

Betelt rajtam is, hogy tervez az ember, mi lenne okosabb és azután nem azt cselekedni. Megyek Ostendébe és pedig indulok ma este via Ischl[67] igyekszem mielőbb oda jutni, hogy mielőbb haza jöhessek.

63 Az *Egyetértés* a 48-as közjogi ellenzék napilapja volt, mint ilyen folyamatosan kritizálta a kiegyezés alapján álló Tisza-kormányt.

64 Az *Egyetértés*ben az 1884 nyarán történt képviselőházi választások után többször támadták Tiszát, hogy a hatalomért bármire képesnek bizonyult. Lásd: Az alkotmányos miniszter. *Egyetértés*, 1884. július 6. 1–2.; Az ellenzék. *Egyetértés*, 1884. július 9. 1.; A visszaélések. *Uo.*, 1884. július 10. 1.; A pozsonyi marhavásár. *Uo.*, 1884. július 12. 1.; Parlamenti reformok. *Uo.*, 1884. július 23. 1.

65 Magyarországon 1884 nyarán felütötte a fejét a kolera. Az *Egyetértés* hasábjain azzal vádolták Tisza Kálmán miniszterelnököt, aki egyben a belügyi tárcát is vezette, amelyhez a korban az egészségügy is tartozott, hogy nem tesz semmit a járvány megfékezésére. Lásd: Óvintézkedések. *Egyetértés*, 1884. július 11. 1.

66 Ez utalás az 1884. július 27-én, Geszten keltezett levelére, amelyet Tisza egyazon lapra írt az augusztus 5-én Budapesten keltezett levelével.

67 Bad Ischl osztrák fürdőváros, Ferenc József császár és király kedvelt nyári tartózkodási helyén keresztül. A miniszterelnök itt találkozott az uralkodóval, és számos ügyet megtárgyaltak. Lásd: Tisza Kálmán miniszterelnök. *Nemzet*, 1884. augusztus 6. (S. p.)

Jánosyra nézve kezdeményeztem a dolgot, de a mostani ugorka[68] idényben, midőn m[iniszter]tanácsot se lehet összehozni,[69] csak is ennyit tehettem, de gondom lesz rá, hogy mielőbb mennyen a dolog.

Én szept[ember] 2kán ismét itt szándékozom lenni, midőn reménylem, hogy jó egészségben találkozunk, kivéve, ha jó sorsod megengedi, hogy hosszabbra nyújtsad a pihenés idejét.

Igaz barátod

Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 15.

19. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, 1885. október 1.

Tisztelt Barátom!

Ha – mint hiszem – a Szilágyi Dezső[70] beszédét és interpellációját,[71] vagy legalább az utóbbit az esti lapban már adod, légy szíves nekem ezen szolgától egy kefelevonatot, boríték alatt felküldeni.

Szíves üdvözlettel tisztelő barátod

Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 16.

68 Ugorka: az uborka korabeli népies változata.

69 A levél kelte utáni 1884-es minisztertanácsi jegyzőkönyvekben nincsen Jánosy nevű személlyel kapcsolatos napirend.

70 Szilágyi Dezső (1840–1901) jogász, egyetemi tanár, Deák párti, szabadelvű párti, mérsékelt ellenzéki, újra szabadelvű párti, párton kívüli, majd ismét szabadelvű párti országgyűlési képviselő. 1889 és 1895 között a Tisza Kálmán, a Szapáry- és a Wekerle-kormányok igazságügyminisztere, majd 1898-ig a képviselőház elnöke. A fenti levélben említett felszólalása és interpellációja idején az Apponyi Albert gróffal közösen vezetett Mérsékelt Ellenzék tagja. A Dunamelléki Református Egyházkerületben fontos világi tisztségeket töltött be, Tisza Kálmán testvére, gróf Tisza Lajos 1898-as halála után az Egyházkerület főgondnokává választották. Korának híres szónokai között tartották számon.

71 Szilágyi Dezső két fiatal balkáni állam, Kelet-Rumélia és Bulgária egyesítésének előzményeiről és következményeiről, a nagyhatalmak magatartásáról beszélt és intézett interpellációt Tisza miniszterelnökhöz, 1885. október 1-jén. KN 1884. VII. köt. 18–20.

20. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, 1886. április 5.

Tisztelt Barátom!

A Lloyd czikkét – mint rendesen – ma is olvastam és szándékom vólt veled arról beszélni.

Miután most szíves figyelmeztetésed arra alkalmat ád, addig is míg szóval értekezhetnénk, megjegyzem, hogy én midőn az egyenes adók neve említéséről szólottam, mindig megmondtam, hogy a föld és a házadót értem, melyeket ezen név alatt szoktak rendesen – bár nem correct – érteni.

De míg ez nem értelmezhető úgy, hogy senki többet nem fizethet mint eddig, most például a házbér adó lehet egyesekre összegében nagyobb vagy kisebb aszerint amint a házbérek emelkednek, vagy alább szállanak, ha maga az adó nem emeltetik is.

A most szóban levő adó – a III[ad] osztályú kereseti adó nyilatkozataimban – mint a fentebbiek mutatják, bennfoglalva se vólt, ’s bár az adót azaz az adókulcsot sem emelni, sem lejjebb szállítani ez idő szerint nem szándékozom, mind a mellett lehet egyesekre nézve kisebb vagy nagyobb, és egészében több vagy kevesebb a szerint a mint az annak alapjául szolgáló jövedelmek egyes esetekben vagy általjában nőttek, vagy apadtak, ’s itt kimondani azt, hogy akár az egyesek adója, akár az egész összeg nem változhat, nagyobb nem lehet annyival inkább lehetetlen, mert mindenki tudja, hogy ez az az adó, melyet leginkább és sokszor egész lelkiismeretlenül kijátszottak, a törekvés csak az lehet, hogy az új kivetés igazságos legyen, az az a valódi jövedelemnek feleljen meg.

’S az amit gyorsítani ígérhetek – bár a végső forum a közigazgatási bíróság levén, sokat nem tehetek – az hogy rajta leszek, hogy ahol az igazság mértékén túlmennének, a hiba kiigazíttassék.

Viszontlátásig is híved

Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 17.

21. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, 1886. április 23.

Tisztelt Barátom!

Délután öt óra tájban eljövök hozzád, hogy a leveledben említett dólgot megbeszéljem veled.

Kérlek, ha nem lehetnél akkor otthon, légy szíves azt velem tudatni.

Addig is igaz tisztelettel

híved

Tisza Kálmán

Ma este ismét diétázom.

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 18.

22. Tisza Kálmán távirata Falk Miksához, Bécs, 1886. június 2.

Érkezett déli 12 órakor

Távirat
(:számjelekben:)
A m[agyar] kir[ályi] miniszterelnökségnek Budapesten

Falk Miksa számára
További értesítésig semmit ne tégy.
Tisza

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 43.

23. Tisza Kálmán távirata Falk Miksához, Bécs, 1886. június 2.

Érkezett d[él]u[tán] ½ 4 órakor

Távirat
(:számjelekben:)
Miniszterelnökségnek Budapesten

Falk Miksának azonnal
Holnap reggel érkezem. Amit hozok, elfogadhatónak tartom.[72] Mikor beszélhetek veled és hol?
Tisza

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 44.

24. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, 1886. június 4.

Tisztelt Barátom!

Tudatni kívánom veled, hogy Perczel főispán[73] sürgönye szerint, melyet ma este vettem, tudósításodnak a dolog lényegére nézve igaza vólt.

Intézkedtem, hogy a félreértések felderíttessenek, Pécsen pedig minden megtörténjék a rend fenntartására.[74]

[72] Tisza Kálmán két okból járt Bécsben 1886 júniusának elején. Egyfelől vámtarifa-tárgyalásokat folytatott az osztrák és a közös kormány tagjaival, másfelől a Janszky tábornok által kirobbantott botrány rendezésén munkálkodott, amely ügy kezelése miatt felmerült, hogy a miniszterelnök bele fog bukni.

[73] Perczel Miklós (1812–1904) Perczel Mór 1848-as honvéd tábornok testvére, Baranya vármegyei politikus a reformkorban, 1848-ban országgyűlési képviselő, nemzetőr, honvéd ezredes, emigrált a szabadságharc leverése után. Ezredesi rangban, mint dandárparancsnok vett részt az északiak oldalán az amerikai polgárháborúban, a kiegyezés után hazatért, 1868-tól Baranya vármegye és Pécs szabad királyi város főispánja 1887-ig. 1887 és 1892 között a képviselőház tagja.

[74] A Janszky-ügy után a tábornok benyújtotta a nyugdíjaztatási kérelmét. Tisza Kálmán, aki az ügy miatt megjárta Bécset, abban a tudatban tért onnan haza, hogy a vezérőrnagy három hónapra szabadságot kapott és azonnal Baden városába utazott üdülni. Mint kiderült, június első napjaiban Pécsen tartózkodott, ahol a helyiek tüntetést szerveztek ellene. Ezt a helyzetet kellett a miniszterelnöknek és a területileg illetékes Perczel főispánnak kezelni. A Janszki-ügyről. *Pesti Napló*, 1886. június 6. 1.

Szíves üdvözlettel

híved

Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 19.

25. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, „Képviselőház”,[75] 1886. június 4.

Tisztelt Barátom!

Jössz-e a képviselőházba vagy sem?
Különben azon esetre, ha adod a nyilatkozatot egyelőre nincs ok rá, hogy azt sürgessem, de ha a pécsi táviratod folytán ebben kételkednél, igen kérlek légy szíves eljönni.

A tegnapi elhatározást én tegnap tudattam ott, a hol tudatni kellett, ’s így nagy baj vólna, ha a nyilatkozat elmaradna, ’s arra a távirat szerintem okot annál kevésbé szolgáltathat, mert szerintem téves.

Tisztelő barátod

Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 20.

26. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, [Budapest], 1886. június 12.

Tisztelt Barátom!

E perczben vett leveled folytán nagyon de nagyon kérlek, ne reflectálj a Nemzet czikkére,[76] én azt olvastam és őszintén mondom, semmi okot nem látok arra, hogy amiatt felszólalj, még ha tennéd, igazán újra felkavarodnék az egész ügy.

75 Tisza e levelének keltezésénél nem csak azt emelte ki, hogy Budapesten írta, hanem azt is, hogy a képviselőházban tartózkodva.

76 A *Nemzet* hasábjain egy cikkben utalást tettek Falknak a Szabadelvű Párt aradi szervezetéhez intézett nyilatkozatára, amelyben a Janszky-ügyet és ezzel kapcsolatban Albrecht főherceg magatartását magyarázta. Az ügy pikantériája, hogy a *Nemzet* is kormánypárti lap volt, tehát a fenti levelével

Tisztelettel barátod

Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 21.

27. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, 1886. november 23.

Tisztelt Barátom!

Kérlek légy szíves 1 óra után, mondjuk ¼2re Kálnokyhoz[77] feljönni, hova én is átmegyek.

Elébb nem lehetett, most majd nekem, majd neki a királynál kellett, illetőleg kell lenni.[78]

Tisztelő igaz barátod

Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 22.

28. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, [Budapest,] [1886?][79]

Tisztelt Barátom!

Előbb indultam hozzád, mint leveledet vettem volna, mert különben nem is kíséreltem volna meg, hogy zaklassalak.

Kérlek, hólnap se jöjj semmi esetre hozzám, mert én hólnap akár irodádban, akár lakásodban, mindenesetre felkereslek, ma azonban nyugodni hagylak.

Tiszának a saját táborához tartozó újságírók, lapszerkesztőségek között keletkezett konfliktus kezelésében kellett közreműködni. Lásd: Több bécsi értesülésből… *Nemzet*, (Reggeli kiadás) 1886. június 12. (S. p.)

77 Kálnoky Gusztáv gróf, az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminisztere (1881–1895) a delegációk aktuális budapesti ülése miatt tartózkodott a magyar fővárosban.

78 Ferenc József Gödöllő környékén vadászott e napokban. Lásd: A király vadászaton. *Budapesti Hírlap*, 1886. november 23. 5.

79 A levél fejlécén „Szabadelvű pártkör 1886” felirat szerepel, így valószínűsíthető, hogy a párt székházában, a budapesti Lloyd-palotában vetette papírra Tisza e sorait a megjelölt esztendő folyamán.

Különben én a két váradi beszélgetéssel eléggé meg vóltam elégedve, maradok Fábián mellett.

Igaz tisztelettel

híved
Tisza

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 36.

29. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, [1887. április[80]])

Tisztelt Barátom!

Örömmel olvasom leveledből, hogy gyöngélkedésed múlóban van, részemről szívesen hozzá járulok ahhoz, hogy a küldöttség a quota ügyében[81] hétfőn délután 5 vagy 6 órakor összeüljön, csak légy szíves velem tudatni, hogy én érintkezzem-e ez érdekében Szlávyval,[82] vagy te méltóztatol ezt megtenni?

Igaz tisztelettel

barátod
Tisza

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 37.

[80] Az 1887. áprilisi keltezés a következő, 1887. április 6-án kelt levél tartalma alapján valószínűsíthető.

[81] Az Osztrák–Magyar Monarchia idején a közös ügyek részét képezte az úgynevezett kvóta, a közös költségek osztrák, illetve magyar félre eső aránya. Az Ausztria és Magyarország közös ügyeiről a két fél parlamentjei által kiküldött delegációk – vagy amint Tisza a levelében nevezte „küldöttség" – döntöttek.

[82] Szlávy József (1818–1900) liberális politikus, a Felirati, a Deák, majd a Szabadelvű Párt képviselője, az Andrássy- és a Lónyay-kormányok minisztere, miniszterelnök 1874–1875-ben, 1879–1880-ban a képviselőház, 1894 és 1896 között a főrendiház elnöke. Az Osztrák–Magyar Monarchia közös kormányának is tagja volt, pénzügyminiszterként 1880 és 1882 között.

30. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, 1887. április 6.

Tisztelt Barátom!
Ide mellékelve küldöm a Taaffe[83] most vett táviratát,[84] mely a renunczium[85] hova küldése iránt értesít.

Megjegyezve még, hogy a tagok értesítése czéljából Szlávynak már írtam.[86]

Tisztelettel vagyok

barátod
Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 23.

31. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Bécs, 1887. november 6.

Tisztelt barátom!

Miután mindenfelé mennem kell ma 11 órától fogva, nekem az lenne legkényelmesebb, ha én mehetnék hozzád 1–2 óra között.

Miért is ha nincs ez ellen kifogásod, mondott időben nálad leszek.

Tisz[telő] barátod

Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 24.

[83] Eduard Taaffe gróf (1833–1895) két alkalommal (1868–1870, 1879–1893) volt Ausztria miniszterelnöke.

[84] „Im Beantwortung heutigen Telegrames bitte ungarisches Ministerium directe hieher an Obmann zu schicken. Da ich Vorsorge getroffen, das ihm selbes sofort zukomme. Auch bitte ich die ungarischen Mitglieder zu verstandigen, dass sie am 14te in Wien eintreffen da an diesem Tage Sitzung jedenfalls abgehalten werden kann. Taaffe” Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 23. (A mai távirat megválaszolásaként kérem a magyar renunciumot egyenesen ide az elnökhöz küldeni, mivel előzetes intézkedéseket tettem, hogy számára azt azonnal érkeztetik. Kérem továbbá a magyar tagokat értesíteni, hogy 14-ére Bécsbe jöjjenek, mert ezen a napon az ülés mindenképpen megtartható. Taaffe)

[85] Jelentés (lat.).

[86] Szlávy József ekkor a közösügyi költségekhez való hozzájárulási aránynak újból megállapítására kiküldött bizottság (a korban közismert nevén a kvótabizottság) elnöke volt, míg Falk e bizottságnak az előadója. „…a tagok értesítése…” illetően Tisza e testület tagjaira célzott.

32. Tisza Kálmán üzenete Falk Miksához, [Budapest], 1888. február 15.

Nagy[ságos] Dr. Falk Miksa úrnak[87]

Kérlek légy szíves a Pesti Napló mai alarm tervét[88] a leghatározottabban dementírozni.[89] (Erre most vett táviratában Kálnoky is felkért engem.)[90]

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 25.

33. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, 1888. március 2.

Tisztelt Barátom!

Épen most haza jőve az ülésből, itt találtam a meghívót 11[kén] 6 órára az udvari ebédre, mi most igazán rossz időben jött, mert ezáltal lehetetlenné lesz, hogy ugyanakkorra szóló szíves meghívástoknak eleget tegyek.

Azon reményben, hogy szívességed fog engemet ezért máskor kárpótolni.

Tisztelettel vagyok

igaz barátod
Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 26.

87 Tisza ezt a rövid üzenetet egy mindössze „Tisza Kálmán" feliratú névjegyre írta ceruzával, mindenféle megszólító, üdvözlő, búcsúzó formula és aláírás nélkül.

88 A *Pesti Napló* az Osztrák–Magyar Monarchia és az Orosz Cárság közötti katonai összecsapás közeledtét vizionálta. Tisza ezt a riogatásként fordítható „alarm" kifejezéssel illette. Lásd: Ujabb bonyodalmak. *Pesti Napló*, 1888. február 15. 1.

89 Megcáfolni (lat.).

90 Falk a kért cáfolatot már a másnapi lapszámban megjelentette. Das heutige Morgenblatt des „Pesti Napló". *Pester Lloyd*, 1888. február 16. (S. p.)

34. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, [Budapest], 1889. június 30.

Tisztelt barátom!
Akár 6 órakor, akár 3–4ig elmehetek én hozzád, mi azt hiszem, neked kényelmesebb lesz. Kérlek, tudasd, jöjjek-e, ha igen, mely időben?
Válaszodat kérve szíves üdvözlettel vagyok

tisztelő barátod
Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 27.

35. Tisza Kálmán levele Falk Miskához, [Budapest], 1890. március 15.[91]

Nagy[ságos] Dr. Falk Miksa Úrnak[92]
Szíves meghívásod folytán lesz szerencsém, holnap – vasárnap – 3 órakor megjelenni.

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 28.

36. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Geszt, 1892. október 10.

Tisztelt barátom!

Az eddig ideérkezett lapokban még nem olvastam, hogy a külügyi albizottság[93] f[olyó] hó 14 délelőttre össze van híva.

91 Tisza ekkor már két napja nem miniszterelnök, hanem a Szabadelvű Párt egyszerű képviselője és a párton belüli érdekcsoportok egyikének – az úgynevezett Tisza-gárdának – befolyásos vezéralakja volt, mert március 13-án a képviselőházban bejelentette lemondását a kormányfői tisztségéről.

92 Tisza ezt az üzenetet egy, a nevével ellátott névjegykártyára írta fel, amit egy „Nagyságos Dr. Falk Miksa orsz. gyűlési képviselő úrnak, stbi, stbi. saját kezéhez” feliratú borítékban küldött el. Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 28.

93 Az Osztrák–Magyar Monarchia közös ügyeinek megtárgyalására összehívott delegációk közül a magyar delegáció külügyi albizottságának Tisza Kálmán volt az elnöke, Falk Miksa pedig az előadója.

Nehogy távollétem miatt valami hátramaradás legyen, kérlek, légy szíves intézkedni, hogy az összehívás megtörténjék.

Tizenharmadikán reggel érkezem Budapestre, kérlek, légy szíves velem szállásomra – Sándor utcza 14[94] – tudatni, hogy a nap folyamán mikor leszek neked legkevésbé alkalmatlan, mert a másnapi tárgyalás felől óhajtok veled érintkezni.

Ezek után igaz tisztelettel vagyok

régi barátod
Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 30.

37. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, 1899. október 8.

Az Egyetértés mai, oct[óber] 8ki számában ismerteti[95] Sáfár László urnak a „Pesti vértanukról" czímű könyvét.[96]

Ezen ismertetésben olvasom: „1890ben a pesti polgárság és ifjúság 1849. április 14kének a függetlenségi nyilatkozatnak[97] évfordulóján kivonult ~~a temetőbe~~ sírjához a Kerepesi temetőbe. Tisza Kálmán akkori miniszterelnök, a ki utódja vólt Batthyányinak[98] [!] a miniszterelnöki székben, és utódja Szacsvaynak[99] a nagyváradi képvi-

94 Miután Tisza Kálmán lemondott a miniszterelnökségről, kiköltözött a Sándor-palotából, és az apósa által 1872 és 1874 között építtetett Degenfeld-Schomburg-palotabérházba költözött be, amely a Sándor utcában – ma a Bródy Sándor és a Puskin utca sarkán – állt. Itt volt budapesti lakása egészen a haláláig.

95 A pesti vértanúkról. *Egyetértés*, 1899. október 8. 2–3.

96 Sáfár 1899.

97 Kossuth Lajos kezdeményezésére 1849. április 14-én a debreceni Nagytemplomban ülésező országgyűlés kimondta a Habsburg–Lotharingiai-dinasztia trónfosztását és deklarálta Magyarország függetlenségét.

98 Batthyány Lajos gróf (1807–1849) 1848-ban az első felelős kormány miniszterelnöke, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc mártírja.

99 Szacsvay Imre (1818–1849) politikus, országgyűlési követ a reformkorban, majd az 1848-as képviselőház tagja a nagyváradi választókerületből, jegyzője, a forradalom és szabadságharc mártírja. 1849-ben mint az országgyűlés jegyzője aláírta az április 14-én elfogadott és 19-én közzétett Függetlenségi Nyilatkozatot. Vele együtt a főrendiház másodelnöke, Perényi Zsigmond báró és a képviselőház elnöke, Almásy Pál írták alá. Szacsvayt és Perényit Haynau kivégeztette 1849. október 24-én.

selőségben,[100] rendőrsége útján megtiltotta, hogy Szacsvay emlékét beszéddel dicsőítsük” stbi.[101]

Mennyire megbízhatók Sáfár úr adatai egyáltalában azt ~~nem tudom nem is~~, nem kutatom, azt pedig, mi történt 1890 april[is] 14^{kén} megvallom nem tudom, de két dolgot tudok:

egyik, hogy 1849 április[is] 14^{ke} sohasem tekintetett az országos közvélemény által olyan napnak, melyen a tüntetések az azon napon 1849^{ben} történtek dicsőítésére vonatkozó beszédek tartása helyeselhető lett volna,

a másik, és ezt már nem csak Sáfár úr, de az Egyetértés tisztelt szerkesztősége is tudhatta volna, hogy 1890 április[is] 14^{kén} Tisza Kálmán sem meg nem engedhetett, sem meg nem tilthatott semmit, mert már 1890 márczius 13^{kán} véglegesen fel lett mentve a miniszterelnöki teendőkből, vagy ha jobban tetszik, megbukott mint miniszterelnök.

Ezt csakis a tényállás helyreigazítása végett írtam, mert átlátom, hogy az idézett mondat sokkal szebben hangzik úgy amint írva van. Azzal, hogy az igazságnak nem felel meg, ki törődnék.[102]

Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 29.

38. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, 1899. november 7.

Tisztelt barátom!

Annyira nem tudom a Quota bizottságnak szokott eljárását, hogy nem tudom helyesen teszem-e, hogy az iratokat expediálás[103] végett hozzád küldöm, de sürgősnek tartva a dolgot küldöm azokat még is, a jövőre nézve pedig kérlek, taníts ki.

Tisztelettel

híved, barátod
Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 31.

[100] Tisza Kálmán 1881-től 1901-ig volt Nagyvárad országgyűlési képviselője.

[101] Sáfár 1899. 9.

[102] Bár Tisza Kálmán a fenti levelében nem kérte direkt módon, hogy Falk tegyen közzé bármilyen cáfolatot Sáfár állításával kapcsolatban, de mégis született a műre ilyen reagálás a *Pester Lloyd* hasábjain. Vor einigen Tagen… *Abendblatt Des Pester Lloyd*, 1899. október 9. (S. p.)

[103] Hatékony intézkedés, megfelelő helyre való elküldés (lat.).

39. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, 1901. április 15.

Tisztelt barátom!

Az iratokat átnéztem, aláírtam talán olyat is, amit nem lett vólna szükséges aláírnom, ezennel küldöm vissza az egész csomagot.

Ma mikor megérkeztem Szélltől[104] is várt itt egy levél, melyben azon kívánságát fejezi ki, hogy a Horváth[105] renunczium tárgyalására f[olyó] hó 21re vasárnapra, 11 órára hívassék össze a regnicolaris bizottság.[106]

Mielőtt neki erre válaszolnék, szükséges tudnom, hogy te ezt elfogadhatónak tartod-e?

Kérlek ezért légy szíves egyszerűen egy névjegyben „igent" vagy „nemet" válaszolni ezen kérdésemre.

Igaz tisztelettel

régi barátod
Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 32.

40. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, 1901. április 23.

Tegnap már mondtam a miniszterelnöknek, hogy ma nehezen megyek a bizottsági ülésbe, de most már biztosan tudom, hogy tekintettel a czudar időre is, miután szeretnék már szabadulni bajaimtól, nem megyek, de idehaza maradok egészségi szempontból.

Kérlek légy szíves ezt tudatni a bizottsággal, hogy azután helyettes elnök felhívása után, a mára kitűzött dolgot végezhessétek.

Igazi szükség ott úgyis csak te rád van, így elmaradásom semmi hátránnyal nem jár.

104 Széll Kálmán miniszterelnök (1899–1903).

105 Noha Tisza egyértelműen tulajdonnévnek tűnő módon írta a „Horváth"-ot, de a szövegkörnyezet alapján nem személyre, hanem a horvát–magyar közös ügyekre célozva tette.

106 A miniszterelnök kívánságát teljesítette Tisza és Falk, a bizottság összeült a kért időpontban, amelyről a sajtóban előre tájékoztató jelent meg. Lásd: A horvát kiegyezés. *Pesti Napló*, 1901. április 17. 3.

Szíves üdvözlettel

régi igaz barátod
Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 33.

41. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, 1901. november 6.

Tisztelt barátom!

Közeledik a nap, amelyen tisztelőid, barátaid meg fognak nálad jelenni, hogy ünnepeljék az érdemekben gazdag nagy tehetséget, hazafit és embert.[107]

Gyengélkedésem miatt nem biztathatom magamat azzal, hogy ezen alkalommal személyesen megjelenve fejezhetem ki, mennyire részt veszek mindenben, ami kifejezésre juttatja az általad annyira kiérdemelt igaz elismerést, épen ezért már előre ezen soraim által akarom, bár nem kellően kifejezni érzeteimet, aki oly szerencsés vólt mint én, évtizedeken át élni veled igaz barátságban, egyetértésben, annak talán joga is, de mindenesetre kötelessége hogy előtted kifejezze örömét és tiszta szívből jövő jó kívánságait.

A legszívesebb üdvözlettel vagyok

régi tisztelőd és igaz barátod
Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 34.

[107] Falk bölcsésztudori diploma megszerzésének ötvenedik évfordulóját 1901. november 10-én ünnepelték, a budapesti egyetem díszdiplomával tüntette ki. Das Falk-Jubiläum. *Pester Lloyd*, 1901. november 8. (S. p.) Az évforduló alkalmából egy emlékkönyv is megjelent Falk tiszteletére. *Emlékkönyv*, 1901.

42. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, 1902. január 13.

Tisztelt barátom!
Miután a te lapod is szíves foglalkozni egészségi állapotommal,[108] de épen úgy mint a többi tévesen van értesülve, kívánlak téged értesíteni, nem azért hogy valami helyreigazítást tetess lapodban, de azért hogy általjában tudd, mint áll a dolog.

Mióta orvosi kezelés alatt vagyok – fájdalom vagy 10 hete már – meg az utczán gyalog nem voltam, a Múzeum kertben[109] sem sétáltam, így meg sem hűlhettem.

Mindössze négyszer vóltam kinn bezárt kocsiban, bár akkor sem hűltem meg, 's néhány nap előtt rosszabbodást észlelvén nálam az orvosok ezt is beszüntették, még újra nem kocsizhattam, bár pár nap óta újra jobban vagyok.

Azon – talán nem hiú reményben, hogy érdeklődöl hogy létem iránt, neked, de nem a közönségnek megírom azt is, hogy astmathikus görcseim vannak olykor, ezek alkalmatlankodását olykor neveli régebb keletű gyomorbaj is.

Mikor szabadulok fel, nem tudom, bár én folytonosan mondom, azon kár igyekezni, hogy a 70 esztendős ember újra oly egészséges legyen, mint 20-40 esztendős korban volt, mert az lehetetlen.

Bocsánatodat kérve, hogy ily hosszasan untattalak, tisztelettel vagyok

régi igaz barátod
Tisza Kálmán

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 35.

43. Tisza Kálmán üzenete Falk Miksához, h. n., é. n.

Tisztelt Barátom!
Kérlek, légy szíves a quotta [!] törvény 2dik -§-ának német szövegét jelen soraim vivőjének Tarkovicshoz[110] czímezve átadni.

[108] „Pol. Ért" meldet aus Verespatak. *Pester Lloyd*, 1902. január 7. (S. p.)
[109] A Magyar Nemzeti Múzeum kertjére utalt Tisza Kálmán, amely az ő lakásával átellenben terült el.
[110] Tarkovich József (1841–1922) Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején a miniszterelnökség munkatársaként futott be komoly karriert, Tisza Kálmán utolsó kormányfői évétől Széll Kálmánig a miniszterelnökség államtitkára és a minisztertanácsok jegyzője volt.

Szíves üdvözlettel

barátod
Tisza Kálmán

Szíves üdvözlettel
Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 39.

44. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, é. n.

Ma délig sok dolgom volt, most este minisztertanács. Kérlek, légy szíves tudatni, hogyha – mint remélem – 7–8 óra között Pestre mehetek, az 1ső v[agy] 2dik emeleten[111] találkozhatom-e veled 10 perczre a nélkül, hogy nagyon zavarjalak.[112]

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 40.

45. Tisza Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, é. n.

Kérlek légy szíves hólnap v[agy] 9kor reggel szállásomra,[113] v[agy] 1 órakor a belügyminisztériumba[114] eljönni.[115]

Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 41.

[111] Falk Miksa otthona és a *Pester Lloyd* szerkesztősége is az akkori V. kerületi Dorottya utca 14. szám alatt volt az 1880-as évtizedben, de Falk 1888-tól a VI. kerületi János utcai Falk-villában élt. A levélben említett első és második emelet a Dorottya utcai szerkesztőség és a lakása közötti különbségre utal.

[112] Tisza ezen üzenetét egy „Tisza Kálmán” feliratú névjegyre írta fel, amelynek borítékjára ráírta: „Nagyságos Dr. Falk Miksa úrnak Bp. Sürgős, válasz kéretik.” Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 40.

[113] Tisza miniszterelnöki hivatala mellett a lakása is a Sándor-palotában volt, a budavári Szent György-téren.

[114] Tisza Kálmán 1875. március 2. és 1887. február 11. között töltötte be a belügyminiszteri tisztséget, ennek hivatali épülete a budavári Országház utcában állt.

[115] Tisza ezen üzenetét egy „Tisza Kálmán” feliratú névjegyre írta fel. Tisza Kálmán levelei Falk Miksához. OSZK Kt. Fond IV/912. 41.

Bibliográfia

Deutsch 1903.	Deutsch Antal: *A Pesti Lloyd-Társulat. 1853–1903*. Pesti Lloyd-Társulat, Budapest, 1903.
Emlékbeszéd, 1909.	*Emlékbeszéd Falk Miksa lev. tag felett. Gaal Jenő r. tagtól. (Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1909. február 22-iki ülésén.)* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1909.
Emlékkönyv, 1901.	*Emlékkönyv dr. Falk Miksa ötven esztendős tudori jubileumára*. 1901.
Falk 1868.	Falk Miksa: *Széchenyi István gróf és kora*. Emich, Pest, 1868.
Falk 1878.	*Falk Miksa volt országgyűlési képviselő beszéde a keszthelyi kerület választóihoz. Tartatott Keszthelyen, 1878. julius 7-én*. Pesti, Budapest, 1878.
Falk 1880.	*Falk Miksa orsz. képviselő beszéde a keszthelyi kerület választóihoz, 1880. junius hó 20-án*. Pesti, Budapest, 1880.
Falk 1898.	Falk Miksa: *Erzsébet királynéról. Visszaemlékezések*. Lampel, Budapest, 1898.
Falk 1905.	Falk Miksa: *Választási röpirat a budapesti I. ker. választóihoz*. Budapest, 1905.
Falk 1907.	*Falk Miksa könyvtárának jegyzéke*. Pester Buchdruckerei, Budapest, 1907.
Falk 1926.	*Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. Szerk. Angyal Dávid. Pesti Lloyd-Társulat – Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1926.
Jókai 1975.	*Jókai Mór levelezése (1860–1875)*. Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte Oltványi Ambrus. Akadémiai, Budapest, 1975.
Jókai 1992.	*Jókai Mór levelezése (1876–1885)*. Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte Győrffy Miklós. Argumentum – Akadémiai, Budapest, 1992.
KN 1884. VII.	*Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. VII. kötet. Pesti, Budapest, 1886.
Kozári 2003.	Kozári Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Napvilág, Budapest, 2003.
Kozári 2019.	Kozári Monika: *Tisza Kálmán*. Gondolat, Budapest, 2019.
Kókay – Buzinkay – Murányi 2001.	Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. Sajtóház, Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2001.
Kövér 2011.	Kövér György: *A tiszaeszlári dráma.* Osiris, Budapest, 2011.
Oltványi 1984.	Oltványi Ambrus: Utószó. In: Falk Miksa: *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála*. Európa, Budapest, 1984. 109–116.
Országgyűlési almanach, 1886.	*Országgyűlési almanach. 1886*. Képviselőház. Szerk. Halász Sándor. Athenaeum, Budapest, 1886.

Országgyűlési almanach, 1892–1897. — *Országgyűlési almanach. 1892–1897*. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól. Szerk. Sturm Albert. Pesti Lloyd-Társulat, Budapest, 1892.

Országgyűlési almanach, 1901–1906. — *Országgyűlési almanach. 1901–1906*. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól. Szerk. Sturm Albert. Pesti Lloyd-Társulat, Budapest, 1901.

Pölöskei 2010. — Pölöskei Ferenc: *A Szabadelvű Párt fényei és árnyai (1875–1906)*. Éghajlat, Gyula, 2010.

Sáfár 1899. — Sáfár László: *A pesti vértanukról*. Barcza, Budapest, 1899.

Schwarczwölder 2021. — Schwarczwölder Ádám: *Magyarország vezérigazgatója. Széll Kálmán útja a miniszterelnökségig*. Doktori (PhD-) értekezés. PTE BTK, Pécs, 2021.

László Anka

"PLEASE TAKE ACTION SO THAT IT MAKES TOMORROW'S EDITION OF THE *PESTER LLYOD*…"
Kálmán Tisza's Letters to Miksa Falk (1875–1902)

(Abstract)

The letters reproduced in this source publication are a continuation of the comprehensive picture forming of Kálmán Tisza's political and public activities. The longest-serving prime minister over the course of the Era of the Dual Monarchy, Kálmán Tisza de Borosjenő (1830–1902) led the Kingdom of Hungary for more than fourteen years. To date, his correspondences with the Minister of Agriculture Ignác Darányi, his father Lajos Tisza, the Minister of Religion and Education Gyula Wlassics and the Bishop of the Reformed Church Károly Szász (1829–1905) published in the pages of various editions of the VERITAS Yearbook.

Tisza's letters to journalist Miksa Falk (1828–1908), editor-in-chief of *Pester Lloyd*, presented critically in the current source publication. A master of 19th-century parliamentary politics, Tisza was keenly aware that political authority went hand in hand with media power. Consequently, he developed a trusting relationship with Falk after giving up his position as an opposition politician in 1875 and becoming the Minister of the Interior and later the Chairman of the Cabinet in the government that formed when the Liberal Party was established. Among political dailies of the time, Falk's newspaper was remarkable for its German-language articles and for being Hungary's voice to the larger world, i.e., as one of the significant shapers of the image of the country and its government internationally. In addition to being a member of the ruling Liberal Party and a member of parliament, Falk also played a significant role in managing numerous for-profit companies and public organizations, which further grew his influence and esteem.

In a political sense, Prime Minister Kálmán Tisza could ill afford to neglect a personal and confidential relationship with the head of *Pester Lloyd*. Tisza and Falk developed a genuine friendship over time and even planned their vacations together. The "General" (as Tisza was called) shared his private matters with Falk, so much so that Tisza confided in Falk about his health in his older years.

From his correspondence with the journalist / editor-in-chief, we can see how the prime minister / Liberal Party leader kept the press informed about the state of political affairs. We can also read about favors that Tisza asked of Falk or granted for him.

Tisza's motivations behind countless issues – including media management, elections in the House of Representatives, lobbying efforts, information exchange, demand for objective and factual information, parliamentary committee activities, government measures in the aftermath of the Tiszaeszlár blood feud, the handling of the Janszky case and meticulous details on working together with the Cisleithanian half of Austria-Hungary – are revealed through the publication of these letters.

The sources presented in the study are available in Miksa Falk's legacy document collection at the Manuscript Archives of the National Széchényi Library.

László Anka

„BITTE SORGE DAFÜR, DASS DIES IM MORGIGEN LLOYD ERSCHEINT…"

Kálmán Tiszas Briefe an Miksa Falk (1875–1902)

(Resümee)

Die in dieser Quellenpublikation auf Veröffentlichung wartenden Briefe Kálmán Tiszas von Borosjenő (1830–1902), die er geschrieben hatte oder an ihn gerichtet worden waren, bilden die Fortsetzung des Vorhabens, ein rundes Bild über die politische und öffentliche Tätigkeit des einstigen Regierungschefs zu bekommen. Kálmán Tisza war der am längsten, das heißt vierzehn Jahre lang amtierende Ministerpräsident des Königreichs Ungarn der Doppelmonarchie. Bisher sind seine Briefe an den Landwirtschaftsminister Ignác Darányi und dessen Vater, sowie an den Minister für Religion und öffentliche Bildung Gyula Wlassics und an den Bischof der reformierten Kirche Károly Szász (1829–1905) auf den Seiten der VERITAS Jahrbücher erschienen.

In der vorliegenden Quellenpublikation werden Tiszas Briefe an den Journalisten Miksa Falk (1828–1908), den Chefredakteur von *Pester Lloyd,* kritisch vorgestellt. Tisza, der die moderne Parlamentspolitik des 19. Jahrhunderts hervorragend beherrschte, war sich völlig darüber im Klaren, dass die politische und die Pressemacht Hand in Hand gehen. Deswegen entwickelte er, nachdem er 1875 seine frühere oppositionelle Position aufgegeben hatte und in der bei der Gründung der Liberalen Partei gebildeten Regierung zunächst Innenminister, dann Vorsitzender des Kabinetts geworden war, ein Vertrauensverhältnis zu Falk. Dessen Zeitung tat sich nicht nur durch ihre Deutschsprachtigkeit unter den zeitgenössischen politischen Tageszeitungen hervor, sondern auch dadurch, dass dieses Blatt Ungarns Sprachrohr in Richtung Ausland und einer der bedeutenden Gestalter des internationalen Bildes über das Land und seine Regierung war. Noch dazu spielte Falk eine führende Rolle in den Leitungen zahlreicher Wirtschaftsgesellschaften und öffentlicher Organisationen, wodurch sein Einfluss und sein Ansehen – neben der Tatsache, dass er Mitglied und auch Parlamentsabgeordneter der regierenden Liberalen Partei war – weiter zunahmen.

Ministerpräsident Kálmán Tisza konnte es sich im politischen Sinne nicht leisten, keinen persönlichen und vertraulichen Kontakt zur Hauptgestalt dieses Blattes zu pflegen. Ihr Verhältnis wurde mit der Zeit sehr freundschaftlich, sie stimmten sogar ihre Ferien miteinander ab, der General berichtete auch über seine privaten Angelegenheiten und weihte im fortgeschrittenen Alter Falk sogar in seinen Gesundheitszustand ein.

Aus seinen Briefen an den Journalisten und Chefredakteur geht hervor, wie der Ministerpräsident und Parteiführer die Presse über den Stand der politischen Angelegenheiten informierte und um welche Gefallen er Falk bat oder er ihm gegenüber erwies.

Die Lenkung der Presse, die Wahlen im Abgeordnetenhaus, die Lobbytätigkeit, die Weiterleitung von Informationen, der Anspruch auf objektive, faktenmäßige Information, die Arbeit der Parlamentsausschüsse, Regierungsmaßnahmen in Bezug auf die Folgen der Blutrache von Tiszaeszlár, die Handhabung des Falles Janszky, die kleinen Details der Zusammenarbeit mit der Hälfte der Monarchie jenseits der Leitha: In zahllosen Fällen kommen Tiszas Motivationen ans Tageslicht durch die Veröffentlichung dieser Briefe.

Die dargelegten Quellen befinden sich im Dokumentennachlass von Miksa Falk in der Manuskriptensammlung der Nationalbibliothek Széchényi.

Kovács Kálmán Árpád

A NÉMET TÍPUSÚ PROTESTÁNS KERESZTÉNYSZOCIALIZMUS MAGYARORSZÁGI KEZDETEI (1876–1906)

Bevezetés

A keresztényszociális – a társadalmat keresztény alapon, de mégiscsak radikálisan megváltoztatni akaró – irányzatok kezdeti indulásukkor élesen elkülönültek a hagyományos konzervativizmustól. Bizonyos korlátok között értéknek tekintették a francia forradalom hármas jelszavát, a társadalom keresztény szempontú fegyelmezését illetően lemondtak a közhatalmi eszközök alkalmazásáról, társadalmi indokból pedig hajlandóak voltak megsérteni a szerzett és történeti jogon bírt egyházi jogokat is. A liberalizmus a szabadságot, a szocializmus az egyenlőséget, a kialakuló kereszténydemokrácia pedig az új típusú keresztény testvériségeszményt tette elsődleges társadalomszervező elvvé. A társadalmi egységet a liberálisok szerint a jogegyenlőség, a szocialisták szerint a javakhoz és lehetőségekhez való egyetemleges hozzáférés, a kereszténységszocialisták szerint a morális testté tett társadalom egészéhez való tartozás biztosította. Ami a kereszténységszocialistákat egyre inkább a(z) – átalakuló – konzervativizmushoz közelítette, az az ateista, utópista, materialista, anarchista, valamint a forradalmi dogmatizmus egyöntetű elutasítása volt.[1]

Az úgynevezett „uzsorakérdés” politikai környezete

Korábbi tanulmányomban a német jellegű protestáns kereszténységszocializmus magyarországi recepcióját a szocializmus kori református szakirodalom alapján az 1890-es évekre tettem, de már akkor megállapítottam, hogy a szatellitállapotba kényszerített és a hatalomnak kiszolgáltatott egyház a kérdés feltárása területén kénytelen volt – a legfeljebb értő fülek számára felfogható utalásokkal jelzett – tendenciózus elhallgatási technikákba belemenni.[2] A magyarországi polgári átalakulás kapcsán

[1] Kovács 2015. 25–27.
[2] Kovács 2015. 3–4.

folytatott újabb kutatásaim szerint egy református lelkész az 1870-es évek elején már konkrét válságtüneteket sejtett meg.

Az akkor már Hódmezővásárhelyen lelkészkedő Szeremlei Sámuel 1874-ben az ország foglalkozási szerkezetének felvázolása után némileg a kameralista merkantilizmus és malthusiánizmus szellemében, Henry Charles Carey (1793–1879) *Társadalomtudományi kézikönyv*ére hivatkozva, az elmaradott szerkezetből adódó, nagy részben távolsági kereskedelmi közvetítés gazdasági túldimenzionáltságára, valamint *a szintén idegen kezekbe került* állami hitelezés erőapasztó szerepére tette a hangsúlyt a gazdatársadalom tapasztalható nagyfokú elszegényedésében.[3]

Istóczy Győző 1866-ban tett ügyvédi vizsgát, majd – immár megyetörvényszéki bíróként az 1860–70-es évek fordulóján súlyos polgári jogügybe keveredett. Ügyvédi jogvizsgás emberként még ő is nagyon nehezen látta át, mivel is akarják kompromittálni, és mi lenne az oka, hogy még ezen felül – egzisztenciájának egy életre való megsemmisítésével – 45 ezer forintnyi vagyoni kártérítési felelősséggel is meg kívánják terhelni. Istóczy az őt ért támadások hatására Vas vármegyében már 1871-ben fellépett a maga antiszemitizmusával, és azt 1875-ben országgyűlési témává is tette.[4] 1875. április 8-i képviselőházi beszédében az „össz-minisztérium"-ot (értsd: a magyar kormányt) interpellálta, és egy új típusú, de még inkább ösztönösnek tekinthető antiszemitizmusról adott számot. Javaslatában a „nem zsidók" terminológiát használta, ezzel gondosan és tudatosan megkerülte a „keresztény" jelzőt. Sőt, szerinte a „más" (értsd: római katolikus dogmatikus) szempontú ultramontánizmus úgy igyekszik kisajátítani az antiszemitizmust, hogy egyúttal középkorias jogelvonás-szemléletével korrumpálja (értsd: kompromittálja) is azt. Istóczy a fő veszélyt a neológ zsidóság kezében összpontosult pénzhatalomban látta. Ennek apanázsai hatalmas eszközök, amelyekkel a judaizmus öntudatos vagy öntudatlan szövetségeseit megszerzi. Ez a kétes természetű barátság azután olyan megbízásokat delegál, amelyeknek megoldására ez az „elem" még nem érzi magát elég erősnek. A modern „Shylock"-ok[5] fő feladata a nem zsidóknak a vagyonukból való kiforgatása, és az állami szubvenciók ezen „kaszt" irányába való átcsatornázása.

A zsidóság szereti magát a civilizált társadalom erjesztő kovászának tartani, holott inkább hasonlít ahhoz a botanikai nyelven „cuscutá"-nak nevezett parazita növényhez, amely önmagában nem tud létezni, de a veteményeken kipusztulásig képes élősködni. Istóczy tehát az Aranka-féléket hozza képbe, ami a korabeli magyarországi kultúrnövények közül leginkább a lent, a lóherét és a lucernát károsította.

3 Részletesen ismertetés és elemzés: Kovács 2023. 292–293.

4 Istóczy 1906. 4–6.

5 Utalás William Shakespeare *Velencei kalmár*ára.

Kezelési módszere az volt, hogy az arankás foltot ki kellett tépni, másfél méteres egészségügyi sávval körbe kellett szántani, a területet szalmával fel kellett szórni, majd ezt tűzkezeléssel kellett gyom- és magmentesíteni.

Az újabb kori magyar antiszemitizmus atyja ezen a helyen a „struggle for life" – Istóczy saját kifejezése; értsd: szociáldarwinista – jellegű versenyt lát kibontakozóban, ahol a judaizmus eddig hatásos fegyvereit elsősorban erkölcsi téren kell kicsorbítani. A kormányzatot ugyanis azok a régebbi (reformkori) reflexek bénítják, amelyeknek optimizmusára éppen az emancipáció utáni tapasztalatok cáfoltak rá. Az államháztartás állandó forráshiányával küszködve[6] a kormányzat számára mégis egyszerűbb, hogy struccmadár-politikával és jól begyakorolt agyonhallgatási rendszerrel behódoljon a fizetett sajtó dicshimnuszszerű tirádáinak. Ennek megfelelően szellemileg kell elsősorban szakítani azzal a múltból örökölt és dogmatizmussá vált nézettel, miszerint a liberalizmus alfája – és a zsidóság szemlélete szerint ómegája is – a filoszemitizmus lenne.

Istóczy szerint egyenlő feltételek mellett vívott versenyküzdelemre lenne szükség. A népben megvan az ösztönös veszélyérzet, de társadalmi szervezettség híján eszköztelen. A szervezett védekezés nem térhet vissza az emancipáció előtti útra, hiszen az az üldözöttség tudata és látszata révén csak tovább erősítene a zsidóság öntudatán és hatalmi pozícióvédelmén. Törekedni kell ugyanakkor a zsidóságról példát venni, annak előnyös tulajdonságait is elsajátítva. A védekezés nem korlátozhat statikus (értsd: helymegtartó) védekezésre, de törekedni kell a már elvesztett pozíciók visszaszerzésére is.

Istóczy javaslata szerint a kormány ne akadályozza az ilyen irányú békés társadalmi önszerveződést, sőt, a bismarcki törvények mintájára segítse annak érvényesülését. A német nemzetvédelmi intézkedések ugyanis három, külön irányú nemzetközi mozgalomnak is komoly gátat szabtak: a Róma-központú ultramontánizmusnak, a(z) – akkor már – New York-i központú Munkásinternacionálénak, valamint a nemzetietlennek, sőt, bizonyos tekintetben nemzetellenesnek is tekintett szociáldemokráciának. A német császárságiból mintát már csak azért is át lehetne venni, mivel a judaizmus is – úgymond – egy „kozmopolitisztikus gazdászati oligarchia". Istóczy ezt a fogalmat – jelentőségét hangsúlyozva – kétszer megismételve definiálja is: „egy elavult ókori intézményre alapított, kasztrendszer-jellegét megőrzött, különálló társadalmi hatalom, mely saját önérdekét tekinti elsődlegesnek; nemzetközi fővezénylet alatt áll; tömör [értsd: egységes] föllépésével a jelen kor viszonyai mellett ellenállha-

6 A terjedelmet már amúgy is erősen feszegető közgazdasági kérdések *A gazdasági antiszemitizmus felekezeti olvasatai (1876–1906)* címen készületben lévő tanulmányomban nyerik el részletesebb kifejtésüket.

tatlan fegyverekkel viszi keresztül a nem zsidó elem rovására az állami, társadalmi és közgazdászati téren folytatott hódításait." Márpedig Magyarországnak se hivatása nem lehet – úgymond – , se a közelmúltban (értsd: az osztrák önkényuralom időszakában) szerzett tapasztalatai szerint nem állhat érdekében,[7] ezen gazdászati úton megalapozott új politikai hatalom kísérleti terepéül szolgálni.[8]

Lukács Ödön felső-szabolcsi tanácsbíró (ülnök) fájdalmas látleletet iktatott az egyházmegye 1876. évi tavaszi közgyűléséről írt beszámolójába. Befogadói közegének eltérő volta miatt természetesen a kórképhez később hozzáfűzött figyelmeztetése is más végkövetkeztetésű: „Általános panasz, hogy az idők nehezek, az anyagi csapások lenyomnak bennünket, s így nincs meg a kellő elevenség és frissesség a szellemi ügyek előmenetelében sem… [Végezetül] egy igen komoly figyelemre méltó dologra hívom fel nemcsak egyházmegyénknek, de minden érdeklődőknek figyelmét! – Nem egyéb ez, mint azon megdöbbentő körülmény, mely szerint mindazon községekben, hol a lelkész földbirtok után fizettetik, napról napra ijesztő mértékben csonkul a belhivatalnokok fizetése. Népünk napról napra szegényedik, *az izraeliták* pedig terjeszkednek, a birtokok más felekezetűek kezére jutván, nincs, aki fizessen. Ha az idők továbbra is ily gonoszak lesznek, nem mesze leend a szomorú helyzet, midőn több, ezelőtt virágzó egyházak nem lesznek képesek papot tartani, s talán még tanítót se! Nem jó volna-e azért minden lehető becsületes eszközzel odahatni, hogy a nép is belátván e szomorú helyzetet, beleegyeznék abba, hogy a papi s tanitói fizetések az illető birtokokra betábláztassanak? Lám a r[ómai] cath[olikus] atyafiak századokkal ezelőtt sejtették már ezt, hanem is egészen így, de alapítványok kieszközlése által, akárhány protestáns, vagy más felekezetű ember fizeti őket, mert e teher együtt jár a birtokkal."[9]

Utóbbi megjegyzés utalás arra a Timon Ákos-i jogfelfogásra, mely később a Kúria ítélkezését is meghatározta. Az eszerint kialakított bírói gyakorlat tekintettel volt a katolikus egyház anyagi szükségleteire, és gondoskodott róla, hogy ha a dzsentrizálódással összefüggő birtokosváltás vallásváltással is együtt járt, akkor a birtokot korábban terhelő feudális vagy szolgáltatási jellegű egyházi járadék a korábbi teljesítési mértékig megmaradjon, legalábbis egy mindkét fél által kezelhető átmenet (betáblázás vagy megváltás) idejéig.[10]

Mivel a református egyház a katolikushoz hasonló jogbiztosító okiratokkal nem rendelkezett, az ő anyagi szükségleteiket fedező egyházi adó csak magánjogi kötelezettséget képezett. Az ekként keletkezett adóhátralékokra lehetett ugyan állami

[7] Lásd a 6. jegyzetet!
[8] Istóczy 1875. 86–87.
[9] Lukács 1876. 850., 856–857. (Kurzív kiemelés tőlem: KKÁ.)
[10] Kovács 2017. 24., 31., 35–37.

behajtást kérni, de ezt egyrészt népszerűségi okokból sem volt tanácsos megtenni, másrészt behajtás esetén az állam amúgy is először saját jövedelmei biztosításáról gondoskodott. Ebben a helyzetben egyedül a fizetésképtelenné vált egyháztagok református öntudatára lehetett apellálni, hogy – elárverezés esetén – legalább a következő birtokostól ki lehessen perelni az egyház jussát. Ezért alakulhatott ki az a helyzet, hogy – a református közvéleményben elfogadott adatok szerint – az 1898. évi XIV. törvénycikk nyomán kifizetett államsegélyek majd az egyházi adókivetésnek azt a hatodrésznyi hiányát pótolták, melyet a fizetési képtelenség, illetve a kemény kötelességmegtagadás révén amúgy is elveszettnek kellett tekinteni.[11]

A nyíregyházi református lelkész 1880-ban fájdalmasan tekintett vissza négy évvel korábbi figyelmeztetésére. Cikke felütésében utalt arra, hogy Adolf Stoecker (1835–1909) császári prédikátor (noha a Vilmosok maguk soha nem voltak antiszemiták) körül tömörülő Christlich-Sozialisten révén a „zsidó-kérdés" (értsd: antiszemitizmus) már Németországban is nagyobb mozgalmat indított. Ennek nyomán végzett helyzetleírása egyértelműen utal Istóczy 1875. április 8-i antiszemita képviselőházi beszédére, hol rezonálva rá, hol vitatkozva azzal.

Az élénk hullámokat vetni kezdő mozgalom Magyarországon is az általános divat jellegével hat, mely erősíti a felekezeti és a nemzetiségi gyűlölségeket. Valakik ezellen a gyűlölség ellen humanisztikus alapon, egy negélyezett [szenvelgő] világpolgárság képzelt magaslatáról vélnek megküzdeni. De Lukácsot a Tompa Mihály-i jajkiáltás, a „Pusztulunk, veszünk!" (A gólyához) késztetése vezeti, egy sokak által érzett veszedelem, mely a protestáns egyházak (értsd: református egyházközségek) jó részét végmegsemmisüléssel fenyegeti. Mottójául ennek megfelelően – *Mózes III. könyve* XIX. rész 17. versét választja, mely az izraelita honfitársaknak is bizonyára szívükön fekszik: „Ne gyűlöljed a te atyádfiát szívedben, hanem feddjed meg bátorsággal a te felebarátodat és el ne tűrjed ő benne a bűnt." Ez a bűnös veszedelem „a zsidók rohamos terjeszkedése magyar prot[estáns] híveink anyagi romlásával s végleges tönkre tételével."[12]

A nyíregyházi lelkész csupán a felső-szabolcsi egyházmegyében 10-15 olyan egyházközséget tud, amely fölött Damocles kardjaként függ a „zsidók okozta veszedelem" (Lukács Ödön kifejezése), és gondosan meg is jegyzi, hogy az itteni gyülekezetek nem halálozás miatt néptelenedtek el, a megmaradt hívek is nem valami egyéb baj miatt nem bírják az egyházi épületeket gondozni, az egyházi belső embereket fizetni, hanem azért, mert a zsidók a jómódú gazdákat birtokaikból kiforgatták.

11 Kovács 2016. 32–34.

12 Lukács 1880. 1257. (Kiemelés: Lukács Ödöntől.)

Lukács Ödön ezen a helyen intő szavait zsidó honfitársaihoz intézte: ne hamis korcsmárosságból és lelketlen uzsorából akarjanak meggazdagodni! Ne csalják lépre a tehetetlen, számítani nem tudó népet! Hamar lépre megy ez – úgymond –, mikor a zsidó azt mondja neki kikölcsönzéskor, hogy az egy árva krajcárt egy forint után naponként kevés, potomság kamat. Majdnem minden falusi lelkész ismerhet olyan boldogtalan családapát, aki télen dupla krétával tábláztatja be egész nyári termését az árendásnál, azután – mert élni kell a családnak – elvándorol mihamar a házi állat, igavonó barom, pár év múlva a telekalja föld s a megrongyolt ősi ház; végre vándorbotot vesz kezébe a család, s lesz nyomorult zsidó szolga, vagy földön futó koldus.[13]

A hosszú üldöztetés és elnyomatás a felső-szabolcsi esperes szerint kétségkívül megtanította a zsidóságot nélkülözni és megedzette kitartásukat. Ugyanakkor azt is beléjük véste, hogy kizárólagosan az anyagi javakban keressék létfenntartásuk biztosítékát. A nyíregyházi református lelkész ezen a helyen vitatható megkülönböztetést tesz. Szerinte ugyanis a „thalmud- [értsd: asszimilálatlan] zsidók"[14] a hagyományos és természetes gyűlölséggel léptek be a polgári jogok élvezetébe, sőt nem csekély részük magát az emancipációt is saját hatalmuk és befolyásuk eredményének – és a keresztény állam gyengeségének – tulajdonítja. Kevés közöttük az a valóban emancipált (értsd: asszimilált) kivétel, amely a református lelkipásztorokkal együtt szólja az apostol szavait: „Ne társalkodjatok azzal, ha valaki, holott atyafiúnak neveztetik: fösvény, avagy bálványimádó… ragadozó…"[15]

Mint láttuk, Istóczy elsősorban a népvédelmet elhanyagoló kormányzati korrupciót tette felelőssé a zsidóság térnyeréséért, ami szellemi igénytelenségéből és anyagi kiszolgáltatottságából ered, utóbbit pedig – minden jó tulajdonsága mellett is – az egészséges testet legyengítő fertőzésnek tekintette. A nyíregyházi lelkész ehhez képest a nép erkölcseinek felemás voltára is rávilágított, és ehhez képest ad némi felmentést a „zsidó élősködés" irányába. Szerinte ugyanis annyi a bizonyos, hogy ez a „zsidó nyavalya" (Lukács Ödön kifejezése) azon korhadéklakó élőlényekhez hasonló, amelyek csupán olyan földben képesek gyökeret verni, ahol eleve romlani indult hulladékokból szívhatnak maguknak táplálékot. Így ezek a „csele-csala, huzavona zsidók" (Lukács Ödön kifejezése) is csak ott vihetik végbe pusztításaikat, ahol a nép erkölcsi életében már a rothadásnak bizonyos jelei mutatkoznak, ahol a nép iszákos, tobzódó, rest, fényűző. A józan logika szerint az okot kellene megszüntetni, hogy az okozat magában elessék, vagyis, erkölcsében kellene teljesen újjászülni

13 Lukács 1880. 1257–1258.

14 A kifejezés használata azt bizonyítja, hogy August Rohling (1839–1931) római katolikus pap és egyetemi tanár 1871-es *Der Talmud-Jude* című munkájának, illetve annak hamar megjelent magyar fordításának ismerete református körökben is elterjedt volt. Vö. Paksy 2018. 9., 54.

15 (*Korinthusbeliekhez írt I. levél,* VII. rész, 11. vers.

a református népet. Csakhogy ez a folyamat azért is nehéz és hosszadalmas folyamat a nyíregyházi református lelkész szerint, „…mivel az állam, a kormány e tekintetben süket fül és behunyt szem. Mindegy ennek a romlás, nem is romlása a romlás, csak legyen, aki fizesse az adót[16] – Uchatius ágyúra, háborúra!" Ám ha – úgymond – egy apostoli buzgóságú lelkipásztor okos tanácsaival felvilágosítja a népet, utat és módot nyújt arra, miként segíthet magán a szegény ember szorult helyzetében anélkül, hogy lelketlen uzsorás kézbe jutna, ott még mindig lehet a bajon segíteni! Alig pár éve volt Lukács szerint olvasható a lapokban, hogy N(escio, nekeresd) községben egy pár év alatt elszoktatta a népet a korcsmától, a mértéktelenségtől annyira, hogy „a nép zsírján felhízott zsidó árendás uraimék"-nak (Lukács Ödön kifejezése) útilaput kellett kötniük talpaik alá, ha éhen elveszni nem akartak. Ez még a könnyű élethez szokott zsidót is arra fogja fordítani, hogy megelégedjen a becsületes, fáradsággal járó munka gyümölcsével. Addig is – ceterum censit – a református lelkészek hassanak oda, hogy a behajthatatlan egyházi adóhátralékok az egyháztagok földjére tábláztassanak![17]

Igény a református belmisszió „mértékletességi ágazatára"

Lukács Ödön 1880-ban arra a híradásra utalt, amely négy évvel korábban a mértékletességi mozgalomnak a beregi „felső vidéki" (értsd: Bereg vármegye „Felvidékén") ruszinok között tett hódításáról adott számot. Ezek az egyletalapítások a vereckei járásban szó szerint élet-halálkérdést jelentettek. Itt vált ugyanis 1876 táján szinte járványszerűvé a tanítók ivászatra szokása. A zálogért hitelbe pálinkát mérő kocsmákhoz gyakran messzire kellett menni, mely vándorlás a tanítással összeegyeztethetetlen volt. Volt olyan hely, ahol a tanítót szolgabírói karhatalommal kellett állomáshelyére visszatoloncoltatni, hogy azután az az első adandó alkalommal szökésre adja a fejét. Volt, ahol a parókusné[18] két férficselédje segítségével deresre húzatta a kicsapongót és papi felügyelet mellett tizenkettőt vágatott rá, de volt olyan is, ahol a község inkább tanító, az egyház pedig kántor nélkül maradt, semmint a részeges egyén a viselkedésével az egész közösséget demoralizálja.

A fejlemények a papi gyöngeségeket is felszínre hozták. Némely parókusok annyit küszködtek a mindennapi szükséggel, hogy a családi létfenntartási gondokban való

16 Utalás erre: Kerkapoly Károly „Mindegy kié a föld, csak rendesen fizesse az adóját!" Vö. Bernát 1936. 26.

17 Lukács 1880. 1259–1260.

18 Ismeretes, hogy a görögkatolikus papok számára egy felszentelés előtti házasságkötés engedélyezett.

lefoglaltság okán bajos volt tőlük a közjó előmozdításában bármit is várni. Mások testi-lelki gyöngélkedésre kezdtek közülük panaszkodni, ahol leginkább a szellemi erő hiányzott. A furcsa betegségféle annyira szétszedte a személyiséget, hogy ezek a papok már csak a nélkülözhetetlen pasztorális feladatellátásra, a vasárnap délelőtti „elmisézgetésre" tudták összeszedni erejüket.[19]

Olyan is akadt, aki jó feleség vagy nőrokon gazdasszony híján tisztátalan nőszemélyekre volt kénytelen gondoskodó erejét pazarolni. Sőt, az ilyenek még a többieknél is kegyetlenebbeknek számítottak. Mivel maguk is anyagi, érzelmi és erkölcsi kiszipolyozás alatt álltak, maguk is hasonló zsarnoksággal ütötték-vágták a népet,[20] csak hogy papbért fizessen, de a mértékletességet – minden példaadó vezetés nélkül – annyival intézték el, hogy „Ha nincs pénze a parasztnak, ne igyék!"[21]

A járványszerűen terjedő iszákosság ellen alakította meg G. J. lelkész 1876 tavaszán a szolgabíró közreműködésével a sztrojnai mértékletességi egyletet. A görögkatolikus papok „kegyetlensége" (értsd: általános pénzéhsége) mellett súlyos kritikának számított az is, hogy egy nem is görög (hanem valószínűleg beregszászi illetékességű római katolikus) kegyes világi, egyfajta „patrónus"-ként, némi adminisztratív ráhatás segítségével nagyobb eredményt tudott elérni, mint maga az egyház.

Márpedig egy ilyen körülmények között létrehozott mértékletességi egylet jutott olyannyira előre az ügybuzgó őrködésben – jobb értelemben vett erkölcs-csőszségben –, hogy hónapok óta nem volt a hívek közül egyetlen egy is a csapszékben. Olyannyira visszaesett a látogatottság, hogy a kocsmáros föl akarta az uradalomnak a bérletet mondani, mert a jövedelme a szó legszorosabb értelmében megszűnt. Az eset még Beregszászban is nagy feltűnést keltett.[22] De más örvendetes következménnyel is járt az eset. Tudniillik a közeli vidéken maga a nép kívánta meg az efféle egyesületeket. Hercfalva község lakossága egyenesen papját interpellálta: mikor fognak ők is olyan szabályokat hozni, mint Sztrojnán hoztak a pálinkaivás ellen? De az

[19] Ez a – korai leírásban megőrzött – depressziós járvány a tiszakanyári (Szabolcs vm.) pap szájából elhangzott mondást is kicsit más megvilágításba helyezi: „Jó foglalkozás ez a papság, csak ez az egy vasárnap ne volna." Szikszai 2015. 20.

[20] Utalás a bölcs és a gonosz sáfár példázatára *Lukács evangéliuma,* 12. rész, 41–48. verseiből.

[21] Az erkölcsi kérdéseket gazdaságetikainak tekintem. Lásd a 6. jegyzetet!

[22] A szerzőt – a kortársakhoz hasonlóan – magam sem tudtam egyértelműen beazonosítani. Valószínűleg a Felső-Tisza baloldali vizeit, így a Vicsa völgyét is éppen akkor szabályozó felső-tiszai vízmérnökről lehet szó. Fekete Mihály kilétét erősíti, hogy ekkoriban napi kapcsolatban volt azzal a Buzáth Károly szolyvai szolgabíróval, aki a járás lakosai által teljesített közmunkák értékbecsléséért volt felelős. A nyelvhasználat alapján azonban Filep Mihály személye sem kizárható. A mezőkaszonyi református tanítótól inkább volt elvárható, hogy a római katolikus világgal is ismerős legyen, és közben egyértelmű bibliaismereti jártasságot is felmutasson.

itteni tisztelendő atya még nem mutatta az ébredés jeleit.[23] A tudósító azonban hiszi, hogy nemsokára ő is ráfanyalodik az egyesületesdire. Eddigi érdemeik alapján F. E., Sz. M. E. és Lg. (!, helyesen: Ly.) V. lelkész uraktól[24] várja el, hogy a megkezdett jó példát követve, a végpusztulás ösvényén botorkáló, különben jobb sorsra méltó és támogatásra érdemes népet az utókor méltó áldásával kísért erkölcsi gyámolításban részesítsék. Melyet, ha – alkalmuk lévén rá – elmulasztanak, méltán fogja őket üldözni az elkövetkezendő nemzedékek átka.[25]

Hasonló eset az erdélyi reformátusok között is előfordult. Cegőtelke (Beszterce vm.) megújulása – emberileg szólva – Musnai Károly küzdelmeinek volt köszönhető. Mikor elfoglalta állását, már a falu birtokának egynegyede idegen kézbe került. A szomszédos lekencei szászok vásárolták meg. A nép iszákos volt, templomba nem járt. Vasárnap délután szinte senki nem ment a templom felé. A lelkészi állást elfoglaló, akkor fiatal Musnai hiába hívta az atyafiakat a templomba, nem hallgattak reá. A kocsma azonban tele volt. A lelkész palásttal a vállán, *Bibliá*val a kezében megjelent a kocsmában és azt mondotta: „Kedves Atyafiak! Ti nem jöttök a templomba, hát én ezután minden vasárnap délután idejövök a kocsmába és itt tartok istentiszteletet, dobjatok ki, ha akartok. – Megszégyellték magukat, megállapították, hogy mégis illendőbb dolog lesz, ha ők mennek a templomba." A későbbi időben Cegőtelke már visszaszerezte az eladott földeket, sőt újakat is vásárolt. Musnai lelkészkedése alatt megújította templomát, kedves, szép papi lakást épített, rendbe szedte iskoláját, ami két tanerős szépen rendezett intézménnyé vált. De még egy kitartó papi szolgálatnak is 30-40 esztendő szükségeltetett ehhez, és egy olyan lelkület, amelyik nem érezte Isten csapásának azt, hogy egy sáros, elhagyott faluban kell, hogy eltöltsön egy egész életet, hanem küldetést és hivatást tudott látni munkájában. Ezen évek rendjén nemcsak a faluja, hanem maga Musnai lelkész is jómódú, sőt vagyonos ember lett.[26]

[23] Az ébredés a bibliai-újszövetségi szóhasználat szerint az az esemény, amikor valaki a bűn halálos álmából lelki eszméletre jut. „Ezt pedig cselekedjétek, tudván az időt, hogy ideje már, hogy az álomból felserkenjünk; mert most közelebb van hozzánk az idvesség, mint a mikor hívőkké lettünk." *Római levél,* 13. rész, 11. vers. – „Serkenjetek fel igazán és ne vétkezzetek; mert – megszégyenítéstekre mondom – némelyek nem ismerik Istent." *Korinthusi I. levé,l* 15. rész, 34. vers. – „Serkenj föl, aki aluszol és támadj fel a halálból, és felragyogott tenéked a Krisztus." *Efézusi levél,* 5. rész, 14. vers.

[24] Nevezett személyek: Buzáth Károly szolyvai szolgabíró, Gerzanics Joannes sztrojnai, Fenczik Eugén duszinai, Medveczky Endre (vagy András) szolocsini, Szilvay János szuszkói (szolyvai esperesi kerület) és Lyachovics Victor podheringi parókusok (munkácsi kerület) Lásd a *Bereg* című lap 1876-os évfolyamának a sztrojnai kerülettel kapcsolatos híreit, illetve *Schematismus* 1876. 316., 318., 338., 342., 345.

[25] Fekete [?] 1876. 27.

[26] Vásárhelyi 1937. 76.

A német típusú protestáns kereszténységszocializmus hatásai Magyarországon az 1880-as években

Lukács Ödön fentebbi két, 1876-os és 1880-as cikke is segít megérteni, milyen állapotok uralkodtak a Felső-Tisza-vidéken és Felső-Szabolcsban néhány évvel Tiszaeszlár előtt, és milyen szellemi közegben kapott szárnyra azonnal egy fiatal református lány eltűnésekor, hogy „Solymosi Esztert a zsidók ölték meg!" A nyíregyházi lelkész 1880-ban a „divat jelleg módján hatni kezdő mozgalom" kifejezéssel elsősorban arra az 1876-os német politikai irányváltásra utalt, amikor Bismarck megelégelte a tíz éve a liberálisokkal vitt szövetségét. Ennek nyomán a költségvetési, illetve polgári jogkiterjesztésre, valamint a(z elsősorban poseni) erőltetett németesítésre vonatkozó követeléseiket túlzóaknak jelentette ki. A német birodalmi kancellár ekkor már véget kívánt vetni a „Kulturkampf"-nak, ezért hajlani kezdett a katolikus kívánalmak meghallgatására, és Friedrich Julius Stahl (1802–1861) ideái nyomán egy „szelíd »christlichgermanischer« reakciós" (értsd: a „jüdisch-liberal" iránnyal szembemenő) politikai fordulatot hajtott végre. A Bismarck által kezdeményezett és támogatott pártalakulást először „Agrarbewegung"-nak nevezték, mely irányzatot a magyar politika „agrárius mozgalom" néven vett át. A Németországban kialakított program az alábbi főbb pontokat tartalmazta: 1. Fel kell eleveníteni a nép vallásos életét kell, mert ez egyedüli biztosíték a nép elvadulása ellen.[27] 2. Követelik az egyházi és keresztény intézmények megtartását és helyreállítását (az állami segítségnyújtást, anyagi szubvenciót) azért, hogy „a társadalmi kötelékek föl ne bomoljanak". 3. Az ipar és kereskedelem nagyobb megadóztatásán, a földbirtokos és (föld) munkás osztály kibékítésén, az uzsora és spekuláció megakadályozásán nyugvó gazdasági programot hirdettek. Ennek keretében felléptek a (pusztán) egyéni erő felszabadításán alapuló rendszer ellen, mint amely nem elégséges „egészséges gazdasági fejlődés"-hez. Követelik az államtól, hogy a „becsületes munkát" védje a spekulációval és az „Actienunwesen"-nel (részvényekkel való visszaélésekkel) szemben. 4. A gyári törvényhozás javítsa a munkás „erkölcsi és gazdasági helyzetét" a munkaadóval való békesség (szolidaritás) megőrzése mellett. 5. Követelik, hogy a tartományi önkormányzatot a „nép természetes csoportjaira és szerves tagjaira" alapozzák.[28]

Lukács arra a jelenségre érzett rá, amely miatt Károlyi Sándor és Dessewffy Aurél három évvel később el is hagyták a Szabadelvű Pártot, hogy az 1884-es választásokon és a Mérsékelt Ellenzék[29] színeiben – már színtiszta agrárius programmal

[27] Utalás a *Példabeszédek könyve,* 29. rész, 18. versére.

[28] Jókai 1876. [1–2].

[29] Anka Lászlóhoz képest korrigált szöveg. Ezt a csoportosulást csak 1892-től nevezik majd Nemzeti Pártnak.

lépjenek a nyilvánosság elé. Előbbi programbeszédében a *testvériség* gazdaságetikáját nélkülöző szabad versenyt kritizálta, s felhánytorgatta az úgynevezett uzsoratörvénynek (az 1883. évi XXV. törvénycikknek): „Ha a testvériség szelleme meglett volna bennünk, úgy meg is találhattuk volna a módot a szabadság és egyenlőség elvének oly formábani alkalmazására, hogy a szabad verseny, a szabad alakulás ne fajuljon oda, hol az élelmesebb a kevésbé élelmest kizsákmányolhassa, hanem lennének törvényeink, amelyekkel a gyengébb az erősebbtől megoltalmazható lett volna."[30] *Az etikátlan szabad versenyt* felváltó új korszak szükségességéről a protestáns sajtóban 1893–1894-ben kezdtek először cikkezni.[31]

Istóczy Győző 1906-os emlékezéseiben szintén visszatekint az 1880-as évek elejének politikai helyzetére. Az álláspontja miatt a kormánypárton belül Tisza Kálmán miniszterelnök által folyamatosan szélre szorított politikus – állítólag – már az 1882. évi szeptemberben Drezdában megtartott első nemzetközi antiszemita kongresszuson *Manifest an die Regierungen und Völker der durch das Judenthum gefährdeten christlichen Staaten* címen elfogadott dokumentumba bele kívánta vetetni azt a tételt, miszerint „A nemzetközi szabadkőművesség voltaképpen zsidó intézménnyé fajult el." Ezt azonban a maga is szabadkőműves német birodalmi gyűlési képviselő, Liebermann von Sonnenberg élénk tiltakozása meghiúsította. Istóczy saját Antiszemita Pártját is stöckeriánus konzervatív-keresztényszocialista (!) elvek szerint szerette volna berendezni, az 1886-ban antiszemita fordulatot végrehajtott Édouard Drumont, illetve az 1890-ben hasonlót vett Karl Lueger tapasztalatait is felhasználva. Mindezzel egyúttal el is utasította magától a rá aggatott „egyoldalúsági" vádat. Véleménye szerint e példák alapján is az antiszemiták „sokoldalú" koalíciót képeznek, amelyben a magyarországi agrárkérdés helye ott volt, hogy Petrássevich Géza 1904-es *Zsidó földbirtokosok és bérlők Magyarországon* című röpiratában foglalt statisztikai adatok szerint a művelés alatt álló magyar földbirtoknak már akkor 27,72 %-a zsidók kezén volt tulajdoni vagy bérleti címen.[32]

Istóczy utóbbi megjegyzésében visszavetítő módon jár el. Azon 1906-os tapasztalataiból indul ki, amely az – eredetileg elérő alapokról indult – konzervativizmus és kereszténységszocializmus közeledését eleve determinált dologként láttatja. Az 1882-re vonatkozó német helyzetértékelése ugyanakkor helytállónak tekinthető. Már a Vilmosok Németországában megfigyelhetővé vált a „protestáns pozícióvesztés", ami elsősorban a hagyományos porosz – junker származású – hivatalnoki és katonatiszti rétegeket érintette. A hagyományos „német katolikus összetartás" a napóleoni hábo-

30 Anka 2005. 45., 65.
31 Kovács 2015. 38–39.
32 Istóczy 1906. 7–8., 15–18.

rúk után porosz uralom alá került Rajna-vidéken fejlődött ki, és a délnémet középállamok 1866–1871-es integrációjával tovább erősödött. Amikor pedig 1877-ben a bajor Centrumpárt kormányszilárdító tényezővé lépett elő, mindez a „felső politika" részévé is vált, ami leginkább a „jezsuita-botrányok" ciklikusan ismétlődő hullámaiban mutatkozott meg. Az 1890-es évekre ismét fontos változások történtek, amikor is Németországban már a szociáldemokraták is kikerülnek a korábbi politikai kegyvesztésből és ugyanabba a szerepbe léphettek be, mint korábban a katolikus párt. Egy újabb rendszerkritikus hang lépett rendszerszilárdító pozícióba.[33]

Fontos leszögeznünk, hogy a szociáldemokraták elleni állami fellépés megszüntetése azt is jelentette, hogy a társadalom önszerveződési szabadságának újabb fokát vívta ki a maga számára. Ez a folyamat nem volt feltétlenül üdvözlendő a protestáns konzervativizmus számára. Bár a protestánsok – elméletileg – ott voltak minden konzervatív és liberális pártban, az „evangéliumi kereszténység" speciális szempontrendszere legfeljebb marginálisan volt jelen ezen erők politikájában. Ráadásul a szociáldemokrácia ismételten főleg protestáns pozíciókat hódított el. Ahogy a katolikusoknak össze kellett tartaniuk, úgy a szociáldemokratáknak meg kellett dolgozniuk minden egyes pártszervért, szavazatért és adománymárkáért. A szocialista képviselők úgy páváskodtak az önmagukra büszke „condottierik"[34] gőgjével zsákmányként megnyert körzeteikben, hogy a kizsákmányolt és elgépiesített proletariátus megnyerése érdekében alkalmazott önző és kicsinyesen hergelő hang mérhetetlenül alacsonyra süllyesztette le a közéleti viták színvonalát. A politikai játszmák során az ipari-kereskedő burzsoázia „megfelelő" alkupozícióban volt. Így az a csúfság is számtalan esetben történhetett meg, hogy akik ellen a „forradalmiság" irányult, és akiknek kiirtását a szocialisták oly fennen hirdették, a hagyományos agrárkörzetek delegálták a Reichstagba.[35]

Ebben az – utóbb végzetesnek bizonyult – helyzetben a protestánsokat a látszólagos uralmi helyzetből eredő úgynevezett „degeneráló versenyelőny" jelensége is elkényelmesítette. A tartományi egyházak protestáns lelkészei mindenképpen megkapták állami rendszerű fizetésüket, akár szervezték munkáskörzeteiket, akár nem. A protestánsoknak még a szellemileg legmobilisabb részei 1919-ben kétségbeesve vették észre, hogy középosztályi vallássá váltak, és ennek megfelelően kiszorultak a választási rendszer jelentős részét kitevő munkáskörzetekből. Olyan helyzetben kellett volna tehát ekkor fokozott belmisszióba kezdeniük, amikor a hagyományos császárhű apparátus politikai támogatása is megszűnt mögülük. A katolikus, a szociál-

33 Kovács 2015. 37.; Kovács 2020. 59–60.; Kovács 2021. 95.
34 Zsoldosvezérek (ol.).
35 Bernát 1906. 223–224.

demokrata és a főleg a „zsidó" sajtón keresztül befolyásos liberális pártok pedig – a nyíltabb vagy leplezettebb elnyomás és hátratétel eszközeivel élve – egyaránt politikailag ellenérdekeltek voltak a „protestáns ébredés"-ben. Ez a helyzet magyarázza meg, hogy még a pietista–neoortodox hagyományokat egy protestáns ökuménia alapján legtisztábban képviselő szervezet, az 1870-es években létrejött Gemeinschaftsbewegung (közösségi mozgalom) is miért állt egy végzetes, 1932-es pillanat erejéig vezetői és tagsága többségében Hitler, illetve az NSDAP mellé. A német evangéliumi lapok is egy „második Oroszország" eljövetelének veszélyére figyelmeztettek. A Gemeinschaftskreisék tagjai is otthagyták az egyre gyengülő kis párt, a Christlich-Sozialer Volksdienst melletti kiállást, és csaknem egyöntetűen Hitlerre szavaztak. Bár tisztában voltak vele, hogy a nácik által képviselt „pozitív keresztyénség" korántsem azonos azzal, amilyen formában azt elődeik bő fél évszázaddal korábban kitalálták, a német belmisszió képviselőit megkísértette az a gondolat, hogy az „aberrált egység"-gel szemben létrehozható „új német egység" kedvező környezetet biztosíthat majd a német munkásság évtizedek óta elhanyagolt misszionálásának keresztülvitelére.[36]

A német jellegű protestáns kereszténységszocializmus második magyarországi szemrevételezése az 1890-es években

A tiszaeszlári vérvádperben és az Országos Antiszemita Párt képviselőinek megválasztásakor a felső-tiszavidéki reformátusság antiszemita érzelmei is nyilvánvalóvá lettek. A felfokozott antiszemita hangulatban az 1883-as alapítású Keresztyén Ifjúsági Egyesület alapszabályának belügyminisztériumi jóváhagyását „mértékadó körök" (értsd: Tisza Kálmán és hívei) kilenc évig akadályozták. Fő indokuk az volt, hogy a tiszaeszlári per által felkorbácsolt közhangulatban a társadalom keresztyén – nem keresztyén részekre osztása nem szerencsés, vagyis megnevezése miatt az egyesület az antiszemita fiatalság gyűjtőhelyévé válhat.[37] Az 1894-es „nulladik" Katolikus Nagygyűlés szocialista megakadályozási kísérletei közepette nem véletlenül fenyegetett egy „pápista" publicista azzal, hogy a magyar nép még nem feledte el az 1883-iki nótát, s talál majd rá módot, hogy az egyházpolitika helyett a zsidókérdés jöjjön napirendre. Ebben a kérdésben aztán minden keresztény egyet fog érteni. Egyáltalán nem volt véletlen, hogy az egyházpolitikai harcok lezárulta után, 1896-ban Szabó

[36] Kovács 2017. 182–183., 187–188.

[37] Főleg az egyetemista ifjúságon belül uralkodott el az antiszemita hangulat már 1881-től kezdve. Paksy 2018. 52–54.

Aladár, a budapesti református ébredés megindítója azért bírálta a protestáns keresztény szocializmust, mert az úgy antiszemita, hogy közben nem eléggé radikális. Utóbbi megjegyzés arra való utalás, hogy egyáltalán nem radikális társadalmi változás, ha egyfajta „őrségváltás" keretében keresztény „gyár- és bankurak" kerülnek a zsidók helyébe. Ehhez képest a gazdag ifjúhoz szóló, speciális és személyes jézusi felszólításnál radikálisabbat elképzelni sem lehet.[38]

Az 1896-ban kibontakozott vita hátterének megértéséhez fontos tudni, hogy dr. Való Simon (1846–1923) már 1891-ben Alexander von Oettingent recenzeálta Adolf von Stöckerrel szemben. A pozsonyi káptalani főkanonok a dorpati (ma: Tartu, Észtország) egyetem evangélikus erkölcsstatisztikai tanára nyomán azzal vádolta meg a volt császári udvari prédikátort, hogy az általa kezdeményezett berlini belmisszió minden pozitív szociális intézménye (a diák- és tanoncszállásokon kezdve a népkonyhán át a kézimunka-tanodákig és leánymenhelyekig) mellett a „néplázítás" irányába lépett el. A „*protestantisch*-social" kizárólag a „szabad" belmissziói munka keretében képzelhető el, amely a történetileg kialakult autonomikus közösségi formákba, a családba, az iskolába, a népközösségbe (értsd: „Land"-ba) és az egyházba illeszthető be.

A római katolikus pápai kamarás egyfajta kárörömmel konstatálta, hogy a vita tulajdonképpen a *protestáns elv* ellentmondásossága mentén zajlik. Ez ugyanis közismerten megbontja az egyháznak, mint az állam mellett létező tökéletes társaságnak fogalmát. Ennek megfelelően a „stöckerizmus" minden az állami szociálpolitika irányában tett politikai kényszerítő cselekménye valóban (?) a protestáns kereszténység elárulása, és az „állami mindenhatóság" irányába tett lépés.[39]

1896. február elején Szlávik Mátyás számolt be Hammerstein báró, a *Kreuzzeitung (Neue Preußische Zeitung)* volt főszerkesztője korrupciós ügyéről és bukásáról, amely 1889-as udvari szolgálatból való elbocsátása után újabb csapást jelentett az eperjesi kollégiumigazgató által korántsem kedvelt Adolf von Stoecker számára. A már korábban a Deutsch-Konservative Parteihoz (DKP) csatlakozott Christlichsociale Parteinak (CSP) 1892-ben sikerült a vezetést saját embereinek hatalomra juttatásával az előbbi pártban átvenni és az antiszemitizmust (mely fogalom 1879 óta létezett) az előbbi programjába integrálnia. Ennek ellenére a két párt köreit mindössze laza összeköttetés jellemezte, ahol Stöcker képezte az összekötő kapcsot. A botrány hatására Friedrich von Naumann (1860–1919) ki is lépett, amely szakadás a konzervatív és keresztyénszociális párt teljes krízisét vetítette előre. Szlávik fő

[38] Kovács 2015. 25.; Kovács 2016. 8.
[39] Való 1891. 228–232.

vádja Stöckerrel szemben az volt, hogy egyháztársadalmi politikájában lényegi „szociáldemokratizmus"-t (értsd: társadalomfelforgató forradalmiságot) űz.[40]

A csúfondáros hang fölött érzett felháborodásában Bernát István is tollat ragadott, és egy „ne öntsük ki a fürdővízzel a gyermeket is" stílusú cikkben utasította vissza az evangélikus teológiai tanár kárörvendő hangját. A nagy magyar agrárközgazdász cikke felütését egy kiváló francia ökonómus gondolatával adta meg. Paul Leroy-Beaulieu szerint a szocialisták „evangélium"-a az, hogy megígérik az emberi vágyak minél előbbi és minél teljesebb beteljesítését. Hátterében az áll, hogy csakis egy élet van, a földi, és így azt a síron innen kell megvalósítani. A szocializmus elterjedése a munkásosztályok körében (értsd: maga az eszme egy értelmiségi konstrukció) a vallás és a hit hanyatlásának tudható be. A modern kor fő feladata a szocializmus problémájának a keresztyénség elvei szerinti megoldása. Erre éppen azon egyházi férfiaknak és világi egyéneknek kell vállalkozniuk, akiket még nem vont bűvös körébe az aranyos internacionálé, az anyagiak utáni vágy, a mindenható pénz hajhászása.

Bernát ezt követő történeti összefoglalójában – részben az anglofil belmissziósoknak gesztust teendő – a keresztyénszocializmust brit protestáns találmányként mutatja be. Az 1848-as párizsi harcok idején azok az angolok, akik közelebbről – és aggódva – szemlélték a júliusi monarchia bukását, arra a következtetésre jutottak, hogy egy tisztán materiális alapokon nyugvó uralom előbb vagy utóbb, de mindenképpen bukni fog. Emellett látták a franciák törekvését ama eszme kifejtésére, hogy a kisembereknek (értsd: a kispolgárságnak) az együttműködés (cooperatio) segítségével, azaz szövetkezetek által kell a bajaikon segíteni. A keresztyén szocialisták iskoláját Angliában a mozgalom élére emelkedő John Malcolm Ludlow (1821–1911) és Frederick Denison Maurice (1805–1872) alapították meg. Igyekeztek a munkásosztályt erkölcsileg nevelni, bíztak az egyéni erélyben (értsd: önfegyelmező erkölcsi erényekben) és annak eszközében, a szövetkezésben. Hazafiak és entuziaszták[41] voltak. Ettől az Angliától tüzet fogott Németországban vált ketté azután a keresztény szocializmus katolikus és protestáns ágra. Előbbinek lettek a kiemelkedő alakjai Döllinger (1790–1890), Kolping (1813–1865) és Ketteler (1811–1877).

Német protestáns oldalon később, az 1870-es évek végén indult meg a szervezkedés. A szocialisták törekvéseivel (de nem elveivel) Rudolf Todt (1839–1887) barnelhaumi (Mark Brandenburg) pap és Stöcker akkori udvari prédikátor rokonszenvezett először. Előbbi szerint a szociális probléma megoldása csak úgy remélhető, ha egyik kezünkben a közgazdasági tudományt, a másikban a szociális irodalmat tartjuk, és

[40] Szlávik 1891. 73.

[41] Ebben az 1896-os cikkében Bernát két olyan gondolatot megpendít a felvilágosodás során uralomra jutott „Post mortem nulla voluptas" elvet, valamint az igazi entuziazmus fogalmát. Lásd a 19. jegyzetet!

ellentéteiket az *Újtestamentom* világánál egyenlítjük ki. A szakszervezeteteket keresztyénietlennek tartotta, amelyek gyökeres változtatásra szorulnak. Ellensége volt az úgynevezett *manchesterizmusnak* (kiemelés Bernát Istvántól; értsd: szabad versenyes kapitalizmusnak), mert az a dolgok fejlődését magára hagyja, és éppen ezért a leghatalmasabbak és legkíméletlenebbek uralmához vezet. Ez a törekvés került a konzervatívok és a lassalle-ianus fanatikusok harapófogójába. Előbbiek mindenáron való tenni nem akarásukat a minden újítással szembeni szenvedéllyel palástolták (!),[42] utóbbiak forradalmiságának éppen nem állt érdekében, hogy a szociális problémák a fennálló társadalmi rend keretei között oldódjanak meg. Végül Bernát Sir Walter Bezant nyomán az elmúlt 50 évben felébredt, de különösen az utóbbi húszban megelevenedett kelet-londoni parókiák szociális tevékenységét vázolja. A lelkészek irányítása mellett száz meg száz laikus férfi és nő minden fizetés nélkül a legodaadóbb önkéntes munkásságot fejti ki a társadalmi bajok orvoslására. Meglátogatják a szegényeket, rendeznek számukra istentiszteleteket, alakítanak klubokat a fiúk, leányok és anyák számára. Igen olcsó áron adnak el ruhát olyan szegényeknek, akik különben soha ruhához nem jutnának; menhelyet (créche) tartanak fenn a csecsemők számára és egy olyan intézetet, ahol a gyermekek iskola utáni idejüket eltölthetik. Vannak vasárnapi iskoláik, könyvtáraik; rendeznek előadásokat és felolvasásokat. Ezzel a segítő tevékenységükkel a London keleti részében részében tevékenykedő papok életét is a meg nem szakadó tevékenységnek hosszú láncolatává teszik.[43]

A vitába Szabó Aladár is bekapcsolódott. Az akkori pesti teológiai akadémiai tanár figyelmét Bernát doktor leírása felkeltette Stoecker iránt, így elolvasta annak *Christlich Social* címen összegyűjtött beszédgyűjteményét. A sok értékes gondolatot is tartalmazó szemléletmódot, annak Szlávik-féle oppozícióját, illetve Bernát-féle propozícióját a gyakorlati lelkészet bírálata alá bocsátotta.

Szabó értékelése szerint a tulajdonképpeni „kereszténységszocializmus"-nak három válfaja van, a római katolikus „keresztény", a protestáns „keresztyén", illetve egy statikus alapon nyugvó, jobb híján „unitárius"-nak nevezhető szocializmus. Utóbbit gyorsan ki is zárja a (valódi) keresztény (Szentháromsághívő) eszmekörből. Cikke további részében azt is kifejti, hogy utóbbi (maximum deista) materializmusa a „zsidó szocializmus" (értsd: szociáldemokrácia) rokonságába helyezi. Az első kettővel az a probléma, hogy nem a „keresztyén testvériség" alapján nyugszanak. Hiába szeretnének a honi protestánsok is – úgymond – a mostaniak helyett Ketteler- vagy Döllinger-típusú magyar katolikus főpapokat, ha előbbi nem tudta őket testvérként elfogadni. Ketteler a német hitsorsosokat „eltévedt eretnekek"-ként mindenképpen az

[42] A hagyományos konzervativizmus megsemmisítő kritikája Bernát István tollából.

[43] Bernát 1896. 113–114.

egy római akolba[44] akarta visszaterelni. Utóbbit pedig egyszerűen exkommunikálták az egyházból.[45]

Stoecker nem is a nézeteivel kompromittálta leginkább a keresztyén szocializmust, hanem gyakorlati politikai tevékenységével. Évekkel ezelőtt ő is részt vett azon az antiszemita világrendezvényen,[46] ahol nyíltan és fennhangon hirdetett ateistákkal fogott össze csak azon az alapon, hogy „nem zsidók". Márpedig nemcsak a „zsidó", hanem a „keresztény" bűnök ellen is fel kell lépni. Az „egyéni" (értsd: nem külsődleges) társadalmi fegyelmezésen, hanem belső elkötelezettségen, meggyőződésen nyugvó protestáns morál végleges meggyengülését mutatja a nőügyekkel és nagy lábon éléssel tarkított Hammerstein-korrupció is. Arról nem is beszélve, hogy az evangélium megszabadító ereje nemcsak az alacsonyabb osztályokat szabadítja fel (képzelt vagy valós)[47] szegénységük fogságából, de a gazdagokat is a Mammon rabságából.[48] Mindezen az alapon is érvényesíteni kell a „Mi egyezsége Krisztusnak Béliállal?"[49] elvét.

Az akkor már Józsefvárosba „kiszolgáló", későbbi gyülekezetalapító lelkész, Szabó szerint az antiszemitizmus lényege a „gyors siker" cégéréül lenni, aminek a végén mindenképpen ott áll az azonnali „politikai haszon" beváltásának igénye. Az ilyen „program" tehát nem erkölcsi, nem keresztyén, hanem éppen olyan pőre, érdekközpontú anyagelvűség, mint ami ellen elméletileg fellép. Ebből a szempontból sem lehet a „Sátánt Belzebúbbal kiűzni".[50]

Bernát anglofil gesztusát Szabó azzal pontosítja, hogy ha az evangéliumi erők annyira átjárnak egy egész nemzetet, és a (valódi) kereszténység annyira nemzeti közös kincs lesz, mint Angliában, akkor sem keresztény, sem keresztyén szociális pártra nem lesz szükség. Ezek amúgy is számos lényeges reformot – például a földreformot – elhanyagolnak, mert azoknak a szervezeteknek, amelyekre támaszkodnak, hibáit és bűneit ostromolni nem merészelik. Nagy-Britanniában még a kis independens Labour Party sem vette fel a szociális nevet. A liberális párt nem doktriner, a konzervatív párt nem ellensége a valódi közjót szolgáló reformoknak, így mindent igyekeznek megtenni a társadalmi bajok orvoslására terén. Ezt törvényhozási úton teszik

44 Az „egy pásztor és egy akol" képének megértéséhez lásd: Kovács 2021b. 155–156.; Kovács 2021c. 18.

45 A szöveg explicite nem mondja ki, de inplicite tartalmazza, hogy Kolping még a pápai infalliabilitást kimondó első Vaticaneum előtt meghalt, így ő ezen a választóvonalon át nem lépve nem tudott egyik oldalra sem elköteleződni.

46 Lásd a 31. jegyzetet!

47 Bernát István-i gondolat. Lásd alább!

48 Utalás *Máté evangéliuma,* 6. rész, 24–34., valamint *Lukács evangéliuma,* 16, 1–14. verseire.

49 *Korinthusi II. levél,* 6. rész, 15. vers.

50 Utalás a néma ördöngős meggyógyításának történetére, és az ezzel kapcsolatban a farizeusokkal kibontakozott vitára. *Máté evangéliuma,* 12. rész, 22–45. versekre, különösen pedig a 24-re.

meg, és a régebbi, 1840-es évekbeli bánya- és gyári törvények óta a Balfour nevéhez fűződő ír könnyű vasutakat, illetve Gladstone-éhoz kötődő írországi land-billeket (kedvező földbérleteket) lehet említeni az ottani nyomor enyhítésére. Az employer's habilitis bill a munkaadók kötelezettségéről szólt, a local veto bill a mértékletesség előmozdítására irányuló intézkedések (a kocsma- és szórakozóhely-korlátozások) jogát visszaadta a communityk (helyi önkormányzatok) hatókörébe.

A korrupcióra térve a pesti teológiai akadémiai tanár szerint annak Magyarországon több szintje van. Az antiszemitizmussal inkább fertőzött római katolikus társadalmat a főpapi luxus rontja meg. Ezeknek (még ha személyükben nagy alapítványokat tevő aszkéták is) „dús asztalai" rontják meg a mágnásokat annyira, hogy azt hiszik, ők is korlátlanul élvezhetik az életet.[51] A református korrupció legfájóbb jelensége az elsősorban a Felső-Tisza-vidékre jellemző vokseladás. Itt komolyan kellene tanítani a híveket, hogy se (zsidó) pénzért, se (antiszemita) uszításra ne vesztegessék el szavazataikat. Be kell vallania, hogy a magyar belmissziói intézmények hiányai – hogy a magyar reformátusok ennyi év alatt egyetlen elmegyógy- (a kor szóhasználatában: „hülyék"), vakok vagy siketek intézetét sem tudtak felállítani – nem elsősorban a pénz vagy a tehetség, hanem sokkal inkább az akarat hiányára vezethető vissza. Az akaratgyengeség itt is erkölcsi hiányosságokra vezethető vissza. Hogyan léphetnének fel hatékonyan az emberkereskedelemnek is minősíthető munkáskérdésben azok a templom- és közösségkerülő református előkelők, akik – úgymond – egy másik formájában, a prostitúcióban mélyen érintettek?![52] Ami kevés Magyarországon a szociális törvénykezés érdekében történt – például a vasárnapi munkaszünetről szóló törvény – kijátszására a sok kivétel biztosít lehetőséget, de különösen az egész nap nyitva álló pálinkás boltok ezeket az alkotásokat jóformán teljesen illuzórikussá teszik.[53]

Egy új történet kezdete 1906-ban

Egy, a német Reichstagban stabil képviselettel rendelkező párt minden körülötte zajló botrány mellett is nagy nemzetközi elismertségnek örvendett. Károlyi Sándor

[51] A kor református elsősorban Hornig Károly veszprémi és Schlauch Lőrinc nagyváradi püspököt tartották ilyen személyeknek. Előbbiről megemlékezik Eötvös Károly 1900-as *Utazás a Balaton körül* című anekdotagyűjteményében, utóbbihoz kötődik Ady Endre berobbanása a közéletbe 1901-es *Egy kis séta* című cikkével.

[52] A megjegyzés hátterének megértéséhez lásd első feléhez: Kovács 2021c 128–129.; a másodikhoz: Bernát 1936. 68., 77–78., 121–122.

[53] Szabó 1896. 129–132.

gróf annyira fontosnak tartotta a nemzetközi kapcsolatokat, hogy a Magyar Gazdaszövetség az International Cooperativ Alliance alapítói között szerepelt. Amikor azonban 1904-ben a német (keresztény)szocialisták[54] megjelentek a londoni székhelyű szervezet körül, a nagy magyar agrárius vezető fejében a kilépés gondolata is felmerült. A távozás végül azért maradt el, mert nem akadt más, a magyarok számára megfelelő, alternatív nemzetközi tömörülés. Amikor az 1905-ös alkotmányos válság, illetve a darabontkormány szocialisták irányába tett tapogatózásai hatására Károlyi Sándor utasította Bemát Istvánt a szocializmus bírálatáról szóló művei megírására, a mindig mindenkivel szemben szigorú gróf az elsőként elkészült írást még nem tartotta elég alaposnak.[55]

A Magyar Gazdaszövetség igazgatója ekkor még meglehetősen optimistán, a hegeliánus dialektika szellemében nyilatkozott a történeti fejlődésről. Szerinte a reformáció–ellenreformáció küzdelmei vagy a feudális renddel szakító francia forradalom egyaránt pusztítást hoztak. Utánuk mindkét esetben felvirágzás és erőnövekedés következett be, de a kialakuló konfesszionalizáció, illetve polgári társadalom újabb kritikák alapjául szolgálhatott. A modern szocialisták vagy szociáldemokraták sem lesznek képesek a jogi rend és gazdasági életet felforgatni, csak módosítják azt, több oldalúvá és igazságosabbá téve a fejlődést. A forradalmi radikalizmust mérséklő, de a jót megtartó fejlődés kulcsa, hogy a keresztény társadalmi rend alapjai mindeddig érintetlenek maradtak. Pascal szerint csakis az nyomorult, aki annak érzi magát. A kétségbeesés érzése gerjesztés mellett tűrhető jólét és kényelem mellett is fölburjánozhat, ahogy az elégedetlen európai munkásság anyagi és vagyoni körülményei sokszorosan meghaladják azokat az állapotokat, amelyek között a néger, beduin vagy magyarországi sátoros cigány boldog. A viszonyokat megmérgező hedonizmust Magyarországon a keresztény nemzettudat zabolázhatja. Noha a magyarságot nem szokás (és talán nem is jogos) a vezető keresztény nemzetek sorába sorolni, objektíve (küzdelmes történetéhez képest) és relatíve (a környező, vele együttélő népekhez képest) magas teljesítménynek tekinthető civilizációs és vallásos eredményekkel büszkélkedhet. Ezer évének szenvedései és küzdelmei, elhunyt elődeinek porai a Kárpátok és az Adria között neki adatott teret lakóhelynél többé, hazává avatják számára. Megtanulta, hogy a hazához ragaszkodni még akkor is kötelessége, ha reája nézve az éppen nem a boldogság tanyája. A magyar keresztényszocialista pártot (a Katolikus Néppártot) azon az alapon hagyja ki a tárgyalásból, hogy alapjai (a hazaszeretetből

[54] Anka Lászlóhoz képest korrigált szöveg.
[55] Anka 2005. 45.

eredő józan javítás) élesen elválasztják a dolgozat tárgyát képező demagóg áramlatoktól.[56]

Túlontúl optimistának bizonyult 1906-os szemléletét Bernát István visszatekintő értékelésében maga is megtagadta. *Emlékirata*iban ugyanis az agrárszövetkezés keresztény jellegéről és politikai hátteréről való fejtegetései kapcsán következetesen, kétszer is visszatér a „Sikerülhetett volna-e 1914 nyarán megakadályozni a háború kitörését?" – történeti kontrafaktjára. Bár ezt a kérdést is a következőkben szándékozom tudományosan kifejteni, annyit mégis előre bocsátanék, hogy gondolataiból az a *fájdalom* csendül ki, miszerint a konzervatívok és szociáldemokraták Európa-szerte elszalasztották annak lehetőségét, hogy háborúellenes alapon morális *szövetség*et kössenek.[57]

Bibliográfia

Anka 2005. Anka László: A magyar agráriusok és eszméik. *Valóság* 2005/5. 41–66.

Bernát 1896. Bernát István: Keresztyén socialismus. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 39. (1896) 113–114.

Bernát 1906. Bernát István: *Socialista programmok. Ismertetés és bírálat* (Gazdaszövetségi Könyvtár). Pátria, Budapest, 1906.

Bernát 1936. Bernát István: *Küzdelmek és eredmények. Életrajz és emlékbeszédek*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1936.

Fekete [?] 1876. [Feke]t[e] [Mihál]y [?]: Szerkesztő barátom! Vicsa-völgy 1876. október 4. [Olvasói levél]. *Bereg*, 3. (1876) 27.

Istóczy 1875. Istóczy Győző: Interpelláció (1875. április 8.) *Képviselőházi napló*, 1872. XVI. 86–87.

Istóczy 1906. Istóczy Győző: *A magyar Antiszemitapárt megsemmisítése s ennek következményei*. [Magánkiadás], Budapest 1906.

Jókai 1876. [Jókai Mór]: Fordulat a német politikában. *A Hon*, 1876. július 15. [1–2].

Kovács 2015. Kovács Kálmán Árpád: A 19. századi keresztyén társadalmi tanítás Magyarországon. Társadalmi, szellemi és dogmatikai háttér. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok,* 2015/3–4. 24–47.

Kovács 2016. Kovács Kálmán Árpád: A politikai protestantizmus mint interakció az előző századfordulón. *Egyháztörténeti Szemle,* 2016/4. 3–36.

Kovács 2017. Kovács Kálmán Árpád: Adalékok a protestáns patronátus dualizmus kori kérdésköréhez. *Sárospataki Füzetek,* 2017/4. 23–45.

[56] Bernát 1906. 11., 175–177.

[57] Lásd 19. jegyzetet!

Kovács 2018.	Kovács Kálmán Árpád: Adalékok a reformátusok és a magyar királyok főkegyúri jogának kapcsolatához. In: *VERITAS Évkönyv 2017*. Szerk. Ujváry Gábor. VERITAS – Magyar Napló, Budapest 2018. 9–24.
Kovács 2019.	Kovács Kálmán Árpád: A fajelmélet, a náci ideológia és a magyar református közvélemény 1932–1936-ban. In: *VERITAS Évkönyv 2018*. Szerk. Ujváry Gábor. VERITAS – Magyar Napló, Budapest, 181–198.
Kovács 2021a.	Kovács Kálmán Árpád: Ferenc József az apostoli király. In: *Ibolyától krizantémig. 1867–1920.* Szerk. Garaczi Imre. (Kárpát-Haza Könyvek.) NSKI, Budapest, 91–103.
Kovács 2021b.	Kovács Kálmán Árpád: *Trianon profetikus szemlélete a magyar református történeti gondolkodásban*. In: *Trianon után. Határon innen és túl*. Szerk. András Ferenc – Kalmár Zoltán. Gondolat, Budapest, 2021. 149–166.
Kovács 2021c.	Kovács Kálmán Árpád: A Trianonhoz vezető út a száz évvel ezelőtti magyar református gondolkodásban. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok,* 33. (2021) 5–33.
Kovács 2021d.	Kovács Kálmán Árpád: „Tisza vagy Károlyi"-probléma a száz évvel ezelőtti magyar református gondolkodásban. In: *VERITAS Évkönyv 2020*. Szerk. Farkas Judit Antónia et al. VERITAS – Magyar Napló, Budapest, 2021. 120–136.
Kovács 2022.	Kovács Kálmán Árpád: A Regnum Marianum, a Regnum Christi és Res publica laico modo separata a protestáns közgondolkodásban (1871–1925). In: *Regnum Marianum. Az eszme története, jelentősége és hatása*. Szerk. Klima Gyula. MKI, Budapest, 2022. 197–228.
Kovács 2023.	Kovács Kálmán Árpád: A vízügy mint a politikai élet szocializációs iskolája Lónyay Menyhért pályafutásában. In: *Örökségünk. A Lónyayak eltűnt és felfedezett világa*. Szerk. Cieger András – Klicsu Ferenc. Tuzsér Községért Közalapítvány, Tuzsér, 2023. 282–300.
Lukács 1876.	Lukács Ödön: Tudósítás a f.-szabolcsi ref. egyházmegyei év jan. 21. s több napjain Kisvárdán tartott számvevő gyűléséről. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 19. (1876) 850–857.
Lukács 1880.	Lukács Ödön: »Zsidó-kérdés« a protestáns egyházban. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 23. (1880) 1257–1260.
Paksy 2018.	Paksy Zoltán: *Istóczy Győző és a magyar antiszemita mozgalom (1875–1892)*. L'Harmattan, Budapest, 2018.
Szlávik 1896.	Szlávik Mátyás: Külföldi egyházi szemle. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 39. (1896) 73–74.
Schematismus, 1876.	*Schematismus Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsiensis*. (Seria Episcoporum 28.) [Episcopatus Graeci Ritus Catholicorum Munkacsiensis], Ungvár, 1876.
Szabó 1896.	Szabó Aladár: Qui bene distinguit…. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 39. (1896) 129–132.

Való 1891. dr. Való Simon: »Was heisst christlich-social?« Zeitbetrachtungen von Alex. von Oettingen. Leipzig, Duneker u. Humblot. 1886. Nagy 8-adrét; IV. és 82 1. Ára 1.60 márka (recenzió). *Bölcseleti Folyóirat*, 6. (1891) 228–232.

Vásárhelyi 1937. Vásárhelyi János: *Emlékeim. Önéletrajz*. Kézirat, 1937. http://vladar.eu/download/vasarhelyi.pdf (2025. március 12.)

Kálmán Árpád Kovács

ORIGINS OF PROTESTANT CHRISTIAN SOCIALISM OF THE GERMANIC TYPE IN HUNGARY (1876–1906)

(Abstract)

Real socialism appropriated the so-called "question of socialism" in furtherance of Marxism. This era forced churches into a satellite state. Vulnerable Protestants could not discuss the existence of so-called Christian socialism because of the threat that communist state power posed. They indicated this historical fact through references that only trained ears could hear. This inherited historical situation is of no help in prompting additional research into the question of Christian socialism. The definition of the Hungarian Protestant Christian socialist idea is further complicated by the fact that – in contrast to Catholics – no autonomous party ever organized around this perspective.

Desirous of social change on a Christian basis but in a radical manner, "Christian-social" tendencies differed greatly – initially – from traditional conservatism. Within certain parameters, the tripartite motto of the French Revolution was regarded as a value. With reference to the Christian-centered disciplining of society, the use of state power was renounced. Likewise, there was even willingness, for social reasons, to violate ecclesiastical rights derived from acquired and historical law. Liberalism engendered liberty, socialism led to equality and the emerging Christian democracy forged a new type of Christian fraternal ideal as the leading principle of the organization of civil society. According to liberals, the principle of equality before the law guaranteed social unity. According to socialists, universal access to resources and opportunities guaranteed social unity. Finally, according to Christian socialists, a sense of belonging to the whole of society, which had been formed into a moral entity, guaranteed social unity. By their unanimous repudiation of atheistic, utopian, materialistic, anarchistic and revolutionary dogmatism, Christian socialists were brought into closer proximity to conservatism as it underwent transformation.

In my study, I have amended my earlier statement, which, on the basis of Protestant specialized literature from the communist era, established the emergence of Protestant Christian socialism of the Germanic type in Hungary in the 1890s. I have had to move its introduction to a much earlier time, i.e., 1875–1876.

According to my most recent research into the bourgeois transformation of Hungary, Győző Istóczy's anti-Semitism had already emerged in Vas County by 1871. As a member of the Liberal Party, he put the "Jewish question" before parliament in 1875. Istóczy believed that after 1868 he had been a regular victim of "Jewish practices," whose strength was growing in Upper Hungary over the course of the 1870s.

At the Congress for the Safeguarding of Non-Jewish Interests, which convened in Dresden in September 1882, Istóczy unsuccessfully lobbied for the inclusion of the thesis entitled "International Freemasonry Has Assuredly Degraded into a Jewish Institution" in the adopted closing document entitled *Manifest an die Regierungen und Völker der durch das Judenthum gefährdeten christlichen Staaten* (*Manifesto to the Governments and Peoples of the Christian States Endangered by Judaism*). His efforts were hampered by the unique political circumstances of Wilhelmine Germany, where conservative imperial power had to maneuver politically alongside continuous "loss of Protestant space."

In the apprehensive atmosphere of the "Tiszaeszlár Blood Libel," Istóczy founded the National Anti-Semitic Party; from the beginning, he wanted his party to avoid accusations of "one-sidedness." He followed the conservative-Christian-socialist principles of Adolph Stoecker and drew on the experiences of Édouard Drumont and Karl Lueger, who had gone down the road of anti-Semitism in 1886 and 1890, respectively. The essence of the plan was that the anti-Semites – rallying around the agrarian question, or more accurately, the agrarian-usury question – would form a "multisided" coalition. Istóczy's mistake was to supplement his own instinctive political skills with informed economic and legal savvy thirty years too late. By then, he had already been forced out of politics, but his own legal loopholes ensured the operation of the system that had been endorsed by the earlier superficial and visionless political leadership.

On the basis of works by Ödön Lukács (written in 1876 and 1880), Aladár Szabó (1896) and István Bernát (1896, 1906 and 1936), the study analyzes the Reformed Church's perspective on "Stoeckerianism." Ödön Lukács was a pastor from Nyíregyháza. Aladár Szabó was a teacher at the Pest Theological Academy. István Bernát was an agricultural economist who had been a keen participant in the aforementioned events since 1879. To summarize briefly: In their eyes, German Protestant Christian socialism was a kind of fashionable trend that – despite its positive attributes to be considered – was anti-Semitic and simultaneously not radical enough. In other words, it did not "strike" in the appropriate places and was instead desirous of a simple "changing of the guard" marked by economic interests. It proposed a bandage solution that concealed the ailment instead of healing it. It did not aspire to usher in deep-seated changes at the truly critical points, i.e., in the spiritual-moral dimension.

Kálmán Árpád Kovács

DIE ANFÄNGE DES PROTESTANTISCHEN CHRISTLICHEN SOZIALISMUS DEUTSCHEN TYPS IN UNGARN (1876–1906)

(Resümee)

In der Ära des Realsozialismus wurde die sogenannte Sozialismusfrage zugunsten des Marxismus angeeignet. Die Kirchen wurden von der kommunistischen Staatsmacht in einen Satellitenzustand gezwungen. Dass es auch einen protestantischen christlichen Sozialismus gab, durften und konnten die ausgelieferten Kirchen nicht öffentlich zugeben. Deshalb waren sie gezwungen, ihre tendenziösen Techniken des Verschweigens dadurch deutlich zu machen, dass sie in der Aufklärung der Fragen des christlichen Sozialismus versteckte, aber für geübte Ohren verständliche Anspielungen benutzten. Dieses historische Vorleben hilft uns wenig, die Fragen des christlichen Sozialismus erneut aufzuspüren. Die Bestimmung des ungarischen protestantischen christlich-sozialen Gedankens wird darüber hinaus dadurch erschwert, dass sich um diese Anschauungsweise – im Gegensatz zu den Katholiken – keine gesonderte Partei organisiert hatte.

Die 'christlich-sozialen' Tendenzen, die die Gesellschaft zwar auf christlicher Grundlage, aber dennoch radikal verändern wollten, unterschieden sich – anfänglich – scharf vom traditionellen Konservativismus. Innerhalb eines gewissen Rahmens betrachteten sie das Motto der französischen Revolution als Werte; in Bezug auf die christlich gesinnte Disziplinierung der Gesellschaft verzichteten sie auf Anwendung von Mitteln der öffentlichen Gewalt, und aus gesellschaftlichen Gründen waren sie sogar gewillt, selbst die aus erworbenem und historischem Recht stammenden kirchlichen Rechte zu verletzen.

Der Liberalismus machte die Freiheit, der Sozialismus die Gleichheit, die sich herausbildende Christdemokratie hingegen den neuen Typ des christlichen Brüderlichkeitsideals zum primären Prinzip der zivilgesellschaftlichen Organisation. Die gesellschaftliche Einheit wurde laut den Liberalen durch die Rechtsgleichheit, laut den Sozialisten durch den solidarischen Zugang zu Gütern und Möglichkeiten, laut den christlichen Sozialisten hingegen durch die Zugehörigkeit zur Gränze der zum moralischen Gebilde geformten Gesellschaft garantiert. Was die christlichen Sozialisten, dem sich in Umwandlung befindlichen Konservativismus immer näherbrachte,

war die einmütige Ablehnung des atheistischen, utopischen, materialistischen, anarchistischen sowie revolutionären Dogmatismus.

In meiner Studie revidiere ich meine frühere Feststellung, die das Erscheinen des protestantischen Christlichen Sozialismus deutschen Typs in Ungarn aufgrund der protestantischen Fachliteratur aus der Zeit des Sozialismus in die 1890er-Jahre setzte. Ich musste dessen Rezeption auf eine viel frühere Zeit, auf die Jahre 1875–76 verlegen.

Nach meinen jüngsten Forschungen in Bezug auf die bürgerliche Umgestaltung in Ungarn war Győző Istóczy im Komitat Vas bereits 1871 mit seinem Antisemitismus aufgetreten. Die „Judenfrage" machte er 1875, damals noch als Mitglied der Liberalen Partei, zum Thema vor dem Landtag. Er meinte, von 1868 an ständig als Opfer solcher „jüdischen Praktiken" gelitten zu haben, die damals noch nicht richtig bekannt waren, aber das damalige ungarische Oberland schon fest im Griff hatten.

Istóczy hatte schon 20 Jahre zuvor, auf dem ersten internationalen Antisemiten-Kongress im September 1882 in Dresden erfolgslos dafür gekämpft, dass in das angenommene Schlussdokument mit dem Titel *Manifest an die Regierungen und Völker der durch das Judenthum gefährdeten christlichen Staaten* die These eingefügt werden sollte, wonach „Die internationale Freimaurerei eigentlich zu einer jüdischen Institution entartet ist". Diese seine Bestrebung wurde von den spezifischen politischen Verhältnissen des wilhelminischen Deutschlands verhindert, wo die konservative kaiserliche Macht bei kontinuierlichem „protestantischem Raumverlust" gezwungen war, politisch zu manövrieren.

Seine eigene Partei der Antisemiten, die Istóczy in der angespannten Stimmung des „Ritualmordprozesses von Tisza-Eszlar" ins Leben gerufen hatte, hätte er schon von Anfang an gern von den Anschuldigungen der „Einseitigkeit" befreit. Er wollte sie nach Stöcker konservativ-christlich-sozialistischen Prinzipien einrichten und dabei die Erfahrungen von Édouard Drumont und Karl Lueger nutzen. Ersterer hatte 1886, letzterer 1890 eine antisemitische Wendung vollzogen. Der Kern der Sache wäre gewesen, dass die Antisemiten – sich um die Agrarfrage, genauer gesagt um die Agrarwucher-Frage organisierend – eine „vielseitige" Koalition bilden. Er machte den Fehler, sein eigenes instinktives Politisieren erst nach dreißig Jahren Verspätung mit bewusstem ökonomisch-rechtlichem Fachwissen zu wappnen. Bis dahin hatte man ihn bereits aus der Politik verdrängt, seine eigenen rechtlichen Hintertüren sorgten jedoch für das Funktionieren des von der früheren, oberflächlichen und jeden notwendigen Tiefblick entbehrenden politischen Führung gebilligten Systems.

Die Anschauung der reformierten Kirche über den „Stöckerianismus" analysiert die Studie aufgrund der Schriften des Seelsorgers aus Nyíregyháza Ödön Lukács aus den Jahren 1876 und 1880, des damaligen Lehrers an der Pester Theologischen Aka-

demie Aladár Szabó aus dem Jahr 1896, sowie des Agrarökonomen István Bernát aus den Jahren 1896, 1906 und 1936, der seit 1879 aktiver Teilnehmer an den Ereignissen gewesen war. Kurz zusammengefasst: Diese Autoren betrachteten den deutschen protestantischen Christlichen Sozialismus als eine Art Mode, den sie – neben allen überlegenswerten positiven Merkmalen – auf eine Art antisemitisch fanden, der ihnen jedoch nicht radikal genug war. Das heißt, er drang nicht in die richtigen Stellen ein; er wollte nur eine einfache, vom wirtschaftlichen Interesse geprägte „Wachablösung", er schlug nur symptomatische Behandlungen vor, die das Übel zwar verdecken, aber nicht heilen; und er wollte an den tatsächlich entscheidenden Punkten, im Grunde auf seelisch-moralischem Gebiet, keine radikalen Veränderungen induzieren.

Kárbin Ákos

EDUARD VON TAAFFE OSZTRÁK MINISZTERELNÖK ÉLETÚTJA, II. RÉSZ: A TAAFFE-KORMÁNY (1879–1893)*

Az 1879 nyarán tartott birodalmi tanácsi választásokat követően – amelyek a liberális Alkotmánypárt jelentős vereségét eredményezték – a Stremayr-kormány lemondott, és Eduard von Taaffe grófot, aki az ideiglenes kabinetben már betöltötte a belügyminiszteri posztot, ismét kormányalakítással bízta meg az uralkodó. Amikor megkezdte működését a Reichsratban még nem volt tényleges többsége. A liberálisok meg voltak győződve arról, hogy ők Ausztria természetes vezetői, s hamarosan ismét hatalomra kerülnek. A császár kérésére tehát pártot alapítottak, Taaffe a konzervatívokat támogatta, de a közelgő reformokhoz feltétlenül nagyobb parlamenti többségre volt szüksége.[1]

Az 1879. augusztus 12-én hivatalba lépett Taaffe-kormány a feudális konzervatív Hohenwart-klub, valamint a lengyelek és csehek által alkotott koalícióra épült, és tizennégy évig maradt hatalmon „Vasgyűrű" néven.[2] Az osztrák-német liberális parlamenti hegemónia vége a Monarchia osztrák felében egy föderalista, konzervatív korszakhoz vezetett, mely folyamatban a különböző nemzetiségek a korábbiaknál sokkal nagyobb elismerést és hatalmat kaptak. Ugyanekkor Magyarországon a magyar liberális dominancia megerősödött. A ciszlajtán konzervatív irányváltás Tisza Kálmánt is elővigyázatosságra intette, egyúttal a túlzott liberális reformok fékezésére, mérsékelt konzervatív politikára sarkallta.[3]

A Taaffe-kormány kinevezése ellenére nem történt olyan alapvető politikai irányváltás, amely megingatta volna a dualizmus rendszerét, csupán a koalícióban történt változás – állította Hanák Péter.[4] Ferenc József és a konzervatívok arra számítottak, hogy a német liberálisok kiejtésével új, stabil és konzervatív kormányzati rendszert hozhatnak létre Ausztriában, azonban a tömegpolitika új formái jelentek

* Az első rész: Kárbin 2024

1 Winkelhofer 2015. 203.

2 Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (ÖStA HHStA) Kabinettsarchiv Geheimakten Karton. 41 Ernennungen und Rücktritte österreichischer Minister. Kabinettskanzlei Vorträge KZ 3357/1879; KZ 3358/1879.

3 Szász 1987. 1204.

4 Hanák 1984. 218.

meg, amelyek megnehezítették és súlyosbították a soknemzetiségű és soknyelvű állam irányítását. A liberalizmus tehát átadta helyét a nacionalizmusnak, mint a középosztályi politika fő formájának, illetve átváltott a nacionalizmus irányába, amelynek viszont más tömegpolitikai mozgalmak kihívásaival kellett szembenéznie: a nacionalizmus radikális rokonával, a faji antiszemitizmussal, kulturálisan konzervatív riválisával, a kereszténységszociális antiszemitizmussal és a liberalizmus ideológiailag legközelebbi örökösével, a marxi szocializmussal.[5]

Taaffe használta először saját magára a „Kaiserminister" (császárminiszter) kifejezést hivatalát illetően, s a következőképpen fogalmazta meg ezzel kapcsolatos hitvallását: „Azt hiszem, nem szükséges külön hangsúlyoznom, hogy nem tartozom egyetlen párthoz sem, tehát nem pártminiszterként mutatkozom be, hanem a korona által kinevezett miniszter vagyok, és ha szabad ezt a kifejezést használni – császárminiszter".[6] Taaffe és a császár között meglehetősen bizalmas kapcsolat állt fent, mivel gyermekkoruktól kezdve ismerték egymást. „Taaffe a császár játszótársa volt ifjúkorában, ezért kötetlenebbül tudott vele érintkezni, és azt is tudta, hogyan kell a császárt a humorával és trivializmusával jókedvre deríteni, még akkor is, amikor az állami életben kellemetlen események történtek."[7] A dualista Monarchia két felének adminisztrációja, ha úgy tetszik, jelszavának teljesen ellentétes tételeket választott, míg Taaffe kormányát és rendszerét a „Fortwursteln" kifejezéssel illette, addig Tisza Kálmán rendszerére a „quieta non movere" kormányzati elv volt jellemző.[8]

A Taaffe-kormánynak számos kérdést kellett megoldania: a véderőtörvény keresztülvitele 1879-ben és 1888–1889-ben, az 1887. évi vám- és kereskedelmi szerződés és a bankközösség megújítása (összhangban Magyarországgal), a hármasszövetség törvénybe iktatása, a cseh nyelvrendelet, a cseh nyelvű prágai egyetem, választójogi törvény, szociális reformok, adóreform, államháztartási hiány felszámolása, valutareform, csakhogy a teljesség igénye nélkül néhányat kiemeljek. Ne is említsük Rudolf trónörökös halálát és az ezzel kapcsolatos krízist. A 14 évig fennálló kormány hivatali ideje alatt számos minisztercserére került sor, azonban ezekre a tanulmány terjedelmi okok miatt nem térhet ki.

Az előző évi évkönyvhöz készült Taaffe tanulmány bevezetőjében vállaltam, hogy az életút 1879 utáni bemutatását, egyúttal a Taaffe-kormány és a Tisza-kabinet összehasonlítását egy következő írásban fogom megtenni. Az életút azonban olyan gazdag, szerteágazó és hosszú, hogy a terjedelmi korlátok végett korábbi vállalásomnak ebben a dolgozatban nem tudok eleget tenni. A Taaffe-adminisztráció tizennégy

5 Beller 2018. 160.
6 Pollack 1898. 233.
7 Kielmansegg 1966. 38.
8 Hanák 1984. 219.

éves működéséből kiemeltem visszatérő elemeket, úgy, mint a törvényhozás házainak megalakulása, trónbeszédek, amelyek a miniszterelnök szerint kormányprogramnak is felfoghatóak voltak, valamint közjogi téren kiváltképpen fontos 1879. évi és az 1889. évi véderőtörvény megalkotása, s végül az 1893. évi választójogi reform.

A Reichsrat megnyitása és belső töréspontok (1879–1885)

A kormány megalakulása után nem sokkal – 1879. augusztus 22-én – határozott arról, hogy mikorra hívják egybe az országgyűlést.[9] Az osztrák törvényhozás képviselőháza az ideiglenes képviselőház épületében (1861–1883) működött a Währinger Straße-én a Schottentor közelében, amelyet Anton Schmerling miniszter után a köznyelv „Schmerling-Theater"-nek (Schmerling Színház) gúnyolt.[10] Taaffe szavaival élve még Vollparlament-ről beszélhetünk, amelyben az addigi összes párt képviseltette magát.

Ferenc József 1879. október 8-i trónbeszédében üdvözölte a Reichsratba visszatért cseh képviselőket, szorgalmazta többek között a véderőtörvény megalkotását, illetékemelést a rokkantak számára, valamint segélyezést az özvegyek és az árvák részére, Bosznia és Hercegovina igazgatásának kérdésében megegyezést a magyar kormánnyal.[11] Az uralkodói óhaj kiterjedt az államháztartás egyensúlyának helyreállítására, az adórendszer reformjára, a külföldi államokkal, különösen a Német Birodalommal kötendő vám- és kereskedelmi szerződés lezárására. A trónbeszéd szólt még a hazai termékek exportjáról, a vasútügy fejlesztéséről, a kereskedelmi törvények felülvizsgálatáról, figyelembe véve a kereskedelmi rendeletek megalkotása óta szerzett tapasztalatokat. Szólt a lelkészek helyzetének javításáról, a polgári eljárásjog és az anyagi büntetőjog reformjáról. Kitért a berlini szerződés pontjainak teljes körű betartására, valamint a Novi Pazar-i szandzsák megszállására. A kormány feladata volt, hogy teljes figyelmét a Kelethez fűződő gazdasági kapcsolatainak fenntartható ápolására és fejlesztésére fordítsa. A trónbeszédet követően a miniszterelnök kifejezte, hogy az abban elhangzottak kormányprogramnak felelnek meg.

1879. október 7-én a birodalmi tanács két háza összeült az új ülésszakra. Az újonnan kinevezett elnökség, amelynek összetétele megfelelt a Taaffe által kezdeményezett háromoldalú pártfelosztásnak, a felsőházban mutatkozott be.[12] Az elnök Ferdinand von

[9] Adlgasser – Schmied-Kowarzik 2024. 19. Nr. 42. Ministerrat, Wien, 22. August 1879.

[10] Charmatz 1918. 51.

[11] Thronrede vor beiden Häusern des Reichsrates v. 8. 10. 1879, Prot. Reichsrat Abgeordnetenhaus. Beilage 1.

[12] Kolmer 1905. 14.

Trauttmansdorff-Weinsberg lett, Taaffe támogatója, aki ekkor alakítja meg a Középpártot (Mittelpartei). Az új kormánynak s főképpen a korona bizalmasának nagy parlamenti támogatásra volt szüksége, így az uralkodó akaratának megfelelően alakult meg a nemesség jelentős részének részvételével a felsőházban a Középpárt. A mérsékelt konzervatív tábor a földbirtokosok középpártjaként konstatálta magát.[13] A párt a konzervatív alkotmányos tábortól való tudatos elhatárolódásként jött létre állami és birodalmi szinten.[14] A tagok feladatuknak tekintették a birodalmi kormányok támogatását és a közügyek higgadt, tárgyilagos és békéltető kezelését. A Középpárt megalapítása nemcsak a császár teljes jóváhagyását élvezte, sőt feltételezhető, hogy maga Ferenc József adta a lökést hozzá. Tehát a császár elképzelése sikeres volt, a párt nem csak a Taaffe korszakban billentette a mérleg nyelvét, hanem számos szavazatot biztosított a császári kormányok javára. Trauttmansdorff a liberális Karl Auersperg herceget váltotta pozíciójában. Az első alelnök Alexander von Schönburg-Hartenstein, akit az Alkotmánypárt delegált, Georg Konstantin Czartoryski második alelnök pedig a felsőház jobboldaláról érkezett.[15]

A képviselőház megalakulása több napot vett igénybe, az elnökség megválasztására október 14-én került sor. Az elnöki posztra 341-en szavaztak, amelyből Franz Coronini-Cronberg gróf 338 szavazatot kapott, mint a jobboldal és a kormány kompromisszumos jelöltje. Coronini és Taaffe együtt nevelkedtek az udvarban, s Coronini édesapja, Johann Coronini-Cronberg volt Ferenc József főherceg nevelője.[16] Taaffe minden személyes befolyását bevetette azért, hogy Coroninit házelnöknek válasszák, akinek közvetítő szerepet szánt.[17] Az Alkotmánypárt nem tekintette Coroninit képviselőjének az elnökségben, valamint a pártok és a kormány közötti közvetítői pozíciója idővel egyre nehezebbé vált.[18] A két alelnöki posztot a jobboldalnak tartották fenn, első alelnöknek Franciszek Jan Smolka, másodiknak Hermann Gödel-Lannoy képviselőket választották.[19]

Az 1879 és 1885 közötti parlamenti ciklus valamennyi osztrák politikai párt számára az átrendeződés időszaka volt, mivel a Taaffe-kormány lassan végrehajtotta politikai programját, amelynek következtében új politikai környezet alakult ki.[20] Az Alkotmánypárt és ezáltal a liberálisok idősebb generációjának domináns szereplői

13 Luft 1987. 193.
14 Winkelhofer 2011. 205.
15 Kolmer 1905. 14.
16 *Franz Josephs Tagebücher,* 2003. 144.
17 Wrulich 1948. 84.
18 Suess 1916. 304. Coronini 1881 március 17-én lemondott hivataláról az Alkotmánypárttal való nézeteltérések miatt, az új elnök Smolka lett.
19 Kolmer 1905. 19.
20 Kwan 2013. 212.

a választási vereség következtében ellenzékbe vonultak.[21] A liberálisok elvesztették presztízsüket, taktikájuk megkérdőjeleződött és alapvető elveik nem állták ki az idő próbáját.

Taaffe hivatalba lépésekor még összpárti kormányról beszélhetünk, mivel Stremayr átvette az igazságügyi tárcát és egyidejűleg a kultuszminisztériumot is vezette, míg a honvédelmi miniszter Horst hivatalában maradt, valamint az Alkotmánypárt két másik politikusa is bekerült a kormányba, akikkel szemben a konzervatív föderalista szárny négy tagja állt.

A „pártok feletti kabinet" azonban rövid idő múlva tisztán jobboldali pártokból álló kormánnyá vált, mivel a liberális tagok 1880 folyamán lemondtak tisztségükről. Megkezdődött a „Vasgyűrű" uralma, hiszen a koalíciós pártok nemcsak a képviselőházban, hanem az ismételt párosításoknak köszönhetően hamarosan a felsőházban is biztos többséggel rendelkeztek, míg a régi Alkotmánypártnak fokozatos hanyatlással kellett szembenéznie. Ez a biztos parlamenti többség most már hatással volt Taaffe kormányzati stílusára.

Taaffe talán okos és minden bizonnyal szimpatikusabb választás lett volna a büszke, bár zilált liberális vezetők utódjának, de Ferenc József csak azután fordult Taafféhoz, hogy Herbst és társai mindent megtettek, hogy ellehetetlenítsék magukat az uralkodónál. 1882-ben Otto von Bismarck helyesen állapította meg Albert Schäfflenek, hogy „a liberálisok lehetetlenné tették, hogy a császár újra kormányra hívja őket".[22] Taaffét a történetírás gyakran negatívan ítélte meg, a vád vele szemben, hogy „cinikus" volt, máig az egyik ártalmasabb értékelés személyével kapcsolatban.[23]

„Amikor azonban a birodalmi tanács ülésezett, ami akkoriban az év nagy részében így volt, Taaffe szinte az egész napot a parlament épületében töltötte. Ilyenkor, mielőtt elhagyta volna a lakását, mindenről tájékozódni kívánt, ami politikai jelentőséggel bírt. A hálószobájában és öltözőjében 9 és 10 óra között hívás nélkül is meg kellett jelenni. Fél nyolctól már az ágyában reggelizett, olvasta a (megjelölt) újságokat, és most ott állt a toalett-tükör előtt, mindig széles, csíkos flanelnadrágban és piros Garibaldi-ingben, egész arcát fehér púder borította, és rendszerint azzal volt elfoglalva, hogy feketére fesse a haját és a szakállát, vagy ha már sikerült, akkor a púdert erősebben bedörzsölje, majd ledörzsölje, hogy az egyébként vöröslő orra természetesebb színt vegyen fel."[24]

21 Somogyi 1978. 31.
22 Schäffle 1905. 43.
23 Kann 1977. 385.
24 Kielmansegg 1966. 217.

Szakítópróba I. Az 1879. évi véderőtörvény

A hadsereg kérdése közjogi értelemben a Monarchia közös ügyei közé tartozott, azonban a közös hadsereggel kapcsolatban a véderőről szóló, tíz évente megújítandó törvény, az évenkénti újoncmegajánlás, a szolgálati idő meghatározása a nemzeti törvényhozás hatáskörébe tartozott, a közös hadsereg költségvetésének jóváhagyása pedig delegációkon keresztül történt.[25]

Taaffe, valamint a konzervatívokból és szlávokból álló újonnan alakult parlamenti koalíciója számára a véderőtörvény a kormányzóképességük erőpróbája volt.[26] Vajon az osztrák parlament csorbítja-e a Monarchia kiegyezéskor kivívott közjogi helyzetét? Netán az ellenzékbe került Alkotmánypárt elgáncsolja-e a liberális kabinet által 1868-ban támogatott katonai rendszert? 1879 végén valóban voltak arra utaló jelek, hogy a liberálisok egy ismeretlen számú csoportja a berlini szerződés visszás fogadtatását a katonai költségek csökkentésére vonatkozó követelésekkel súlyosbítaná. Tehát azt, hogy az új többségi konstelláció életképes-e, és a német liberális tábor egyes csoportjainak megnyerésével tovább bővíthető, azonnal megmutatta a véderőtörvény kezelése.

Ferenc József 1879. szeptember 26-án közös minisztertanácsot tartott, amelyen osztrák és magyar miniszterekkel egyeztetett az 1868-as védelmi törvény meghosszabbításáról.[27] A törvény időtartamát 1868-ban tíz évben határozták meg, így az 1878-ban lejárt, s azóta provizórium, vagyis ideiglenesen volt fenntartva a korábbi állapot, és az államfő számára eddig is tarthatatlan helyzetnek minősült.[28] Horst honvédelmi miniszter tájékoztatta az államfőt arról, hogy mindkét kormány egyetértett a haderő 800 000 főben történő fenntartásában, és hogy megkísérlik elérni ennek a számnak az újabb tíz évre szóló jóváhagyását.[29] Ugyanakkor Tisza kétségét fejezte ki a tekintetben, vajon a magyar parlament ilyen hosszú időre támogatná-e a tervezetet. Andrássy és Taaffe pártolta a véderő tíz éves fenntartását, utóbbi azonban tisztában volt azzal, hogy a Reichsratban kétharmados többséget kell szereznie az egy éven túli periódus jóváhagyásához, ezért nem látta értelmét olyan kampánynak, amely csak hároméves ciklust támogatna. A császár ekkor közbelépett, s ejtette Tisza

25 Kárbin 2022. 28.
26 Fischel 1910. 245.
27 Jenks 1965. 42.
28 Zachar 1981. 272.
29 Wagner 1987. 491. A hadsereg személyi állományának összetételét a férfi lakosság számaránya határozta meg, Ciszlajtánia estében 470 368 fő, míg Transzlajtánia részéről 329 632 katonát jelenett. Ez a szám a gyakorlatban elmaradt a nagyhatalmak hadseregeinek létszámától, hiszen ezen államok állománya elérte, vagy számos esetben meghaladta az 1 millió főt.

három évre vonatkozó javaslatát, mondván, az veszélyezteti a jövőbeni tízéves jóváhagyásra vonatkozó követeléseket. Beláthatóbb lenne egy évre szóló felhatalmazást kérni, mert ez nyilvánvalóan az ideiglenesség jegyeit viselte volna magán, és egyszerű többségre lenne szükség a Reichsratban. Andrássy megkérdőjelezte a császárnak az egyéves terminust előnyben részesítő döntését, amennyiben a parlament hajthatatlannak bizonyulna, mert határozottan elvetette az ellenzék minden olyan intézkedését, amely lehetőséget adna az ellenzéki erőknek, hogy a következő évben bajt okozzanak. Végül Ferenc József határozott harcot rendelt el a tíz éves rendelkezésért.[30] Ha a parlamenti ellenállás legyőzhetetlen lenne, akkor a két kabinet tovább tanácskozhatna a három éves vagy az egyéves meghosszabbításról.

Andrássy és az Alkotmánypárt között már nem volt olyan az összhang, mint korábban, illetve az új koalíciós kormány nem támogatta politikáját. Így Andrássy szép lassan, elegánsan előkészítette lemondását, először szabadságra kívánt menni, később egészségügyi okokra – súlyos tüdőgyulladással küzdött – hivatkozva már csak ügyeletben látta el külügyminiszteri feladatait.[31] Andrássy visszalépésének tervéről az uralkodón kívül tudomása volt még Tiszának és Taaffénak is 1879 augusztus elején. Később hivatalos formában is kérte Ferenc Józsefnél a felmentését, amit az uralkodó 1879. augusztus 14-én jóváhagyott.[32] Egyébként Andrássy utódjaként szóba került a Taaffe által favorizált Trauttmansdorff gróf, aki azonban ettől elzárkózott, s arra hivatkozott a miniszterelnöknek, hogy a pozícióval járó feszültséghez nincs idegzete.[33] Andrássy a pozícióra Károlyi Alajos londoni nagykövetet javasolta, aki szintén elhárította a felkérést. Esélyes volt még Richard Metternich és Szlávy József is. Végül Heinrich von Haymerle mellett született döntés a közös külügyminiszteri pozícióra.[34] Bismarck diplomáciai manőverezésének és Andrássy taktikájának köszönhetően a hosszas előkészületeknek megfelelően a két nagyhatalom megkötötte a Kettős szövetséget október 7-én. Taaffe nem akarta, hogy a hadsereg egysége rövid határidőkhöz legyen kötve, mert ez nemcsak azt jelentené, hogy Ausztria nem tudna többé erős szövetségeseket szerezni, hanem gyengesége miatt erős barátokat is el kellene veszítenie. Taaffe tehát jó előrelátásról tett tanúbizonyságot, mert hamarosan kiderült, hogy Bismarck csak egy erős Ausztriát akart egyenrangú szövetségesnek látni.[35]

30 Jenks 1965. 43.
31 Diószegi 1998. 334.
32 Angelow 2000. 46.
33 Wertheimer 1913. 270.
34 Brown 1973. 103.
35 Beck 1948. 132–133.

A törvénytervezetről jelentést is tett a Kettős szövetséget frissen aláíró Heinrich VII. Reuss herceg bécsi német nagykövet Bismarcknak. Tehát a németek számára nem volt közömbös, hogy a Monarchia képes-e fenntartani, vagy akár növelni a haderejét.[36]

A hadsereg kérdésének megnyugtató rendezése meghatározó volt az új kormány számára, s ezt Taaffe is érezte, s bizonyítani akarta lojalitását Ferenc József felé, ezért november elején a következő nyilatkozatot tette: „De mint a pártok fölött álló minisztériumnak mindkét fél felé azt a nyilatkozatot kell tennie, hogy amennyiben a honvédelmi kérdés nem kerül megfelelő módon megoldásra, tevékenységét befejezettnek kell tekintenie, mert akkor lenne meg a bizonyíték arra, hogy egy ilyen fontos kérdés, amelytől minden politikától eltekintve a birodalom hatalmi pozíciója függ, végigvihető".[37]

A hadsereg, pontosabban a véderőtörvény vitája nagy indulatokat váltott ki, amikor 1879. december 1-jén a Reichsrat elé került. Taaffe már 1879. október 15-én világossá tette szándékait: az állandó hadsereg létszáma 800 000 fő legyen, amihez csak egyszerű parlamenti többségre lett volna szükség, azonban a hadseregtörvényt tíz évre kell rögzíteni, amihez kétharmados többségre volt szükség. A császár és Taaffe meg akarta határozni a hadsereg létszámát és ki akarta vonni a döntéshozatalt a parlament hatásköréből.

A véderőtörvény első szakasza, amely a 800 000 fős állandó hadseregről rendelkezett – az Alkotmánypárt azonban csak 600 000 főt támogatott – az első szavazáson, 178:152 arányban 1879. december 5-én elfogadásra került. A második cikkelyhez, vagyis a tíz évre szóló rendelkezéshez kétharmados többségre volt szükség, és ez kétségbeesett kompromisszumkísérletek tárgyát képezte. Alois Czedik és Constantin Tomaszczuk kompromisszumos javaslatot nyújtottak be, de a kormány kitartott eredeti javaslata mellett, azonban a liberálisok többsége nem volt hajlandó támogatni azt. Így a döntő pillanatban a legnagyobb liberális parlamenti klub vezetőjét, August Weeber mérsékelt morva képviselőt személyes meghallgatásra hívták a császárhoz.[38] Ferenc József nyíltan beszélt és kifejtette, hogy a jelenlegi európai helyzetben a hadseregtörvény állami szükségszerűség. Weeber azzal próbálta pártja politikáját megvédeni, hogy az Alkotmánypártnak az osztrák állam egységét és tekintélyét építő múltjára hivatkozott, szemben a csehek szűk nemzeti érdekeivel.

[36] Das Politische Archiv des Auswärtigen Amts (PAAA) R 8500. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. No.: 415. Heinrich VII. Prinz Reuss an – Otto von Bismarck. Wien, den 16. Oktober 1879.

[37] Vortrag des Grafen Taaffe an den Kaiser. Über die Richtlinien seines Kabinetts. Wien, 5. November 1879. *Nachlaß,* 1922. 256.

[38] Kwan 2013. 103.

A liberálisok klubja nem sokkal később összeült, és Weeber újabb megbeszélést folytatott Ferenc Józseffel. A mérsékelt liberálisok körében jelentős gyengülés volt tapasztalható, de a Reichsratban 1879. december 17-én a 2. paragrafusról tartott második szavazáson 40 szavazattal elmaradt a kétharmados többségtől.[39] A liberálisok 1879. december 20-i záró ülésén, a döntő szavazás napján, Herbst szólalt fel a hadseregtörvényről. A lelkiismereti szavazást tanácsolta, és a harmadik és egyben utolsó szavazáson, 223:105 ellenében, a kétharmados többséget mindössze 4 szavazattal sikerült elérni.[40] Az Alkotmánypárt 44 tagja saját pártja nemtetszése közepette átment a padsorokba. Weeber, de Pretis, Stremayr és Suess, valamint számos alkotmányhű nagybirtokos a kormány mellett szavazott. Plener, aki a hadseregtörvény ellen szavazott, úgy jellemezte a helyzetet: „Ez egy rossz nap volt a pártunk számára".[41] Taaffe bebizonyította, hogy kabinetje képes kormányozni, bár nem sokan mondták volna elsőre, hogy tizennégy évig miniszterelnök lesz.

Taaffe és az 1885. évi választások (1885–1891)

A császár 1885. április 23-én kelt pátense feloszlatta a Reichsratot, egyúttal új képviselőházi választásokat rendelt el. A választási mozgalom korlátozása érdekében a kormány szándékosan rövid időre tűzte ki a választások időtartamát, így azok 1885. május 20. és június 13. között zajlottak le.[42] Az 1882-es választási reform biztosította a Taaffe-kormánynak a kispolgári, paraszti választókat, akiket először szociálpolitikai szempontból kellett kielégítenie. Az 1882-es választási reform a cenzusnak 10 Guldenről 5 Guldenra történő csökkentésével a városokban 34 %-ra, míg vidéki körzetekben 26 %-ra növelte a választók arányát.[43] A választók egyharmada a III. és a IV. kúriában a politikusok helyett a kisiparosok, a földművesek és a köztisztviselők érdekképviselőire szavazott.

A választási kampányban is nyilvánvalóvá vált, hogy a városokban és vidéki közösségekben az 5 Gulden-es választók által megválasztott képviselők már nem az állampolitika nagy problémáiról beszéltek, hanem a legkisebb közösségek és a koronaországok legtávolabbi szegleteinek mindennapi gondjait vetették fel a törvényhozásban. Ezzel teret adtak új folyamatoknak, a politikai szitkozódás, a nacionalista szélsőségek és az antiszemita agitáció a politikai kultúra hanyatlását jelezte.

39 Charmatz 1918. 48.
40 Rumpler 2000. 753.
41 Plener 1921. 178–179.
42 Kolmer 1907. 1.
43 Rumpler 2000. 786.

Az 1885-ös választások jelentős változásokat hoztak a ciszlajtán parlament politikai és társadalmi összetételében. A voksolások eredménye a vártnál kevésbé rázta meg a liberálisokat, mégis jelentős hátrányt jelentettek számukra az ellenük irányuló „választási kompromisszumok" a nagybirtokos csehországi és tiroli kúriákban. Összességében az eredmény az osztrák-német liberálisok hatalmának további szűkülését, valamint Taaffe machinációinak csökkenését jelentette. Megtörtént a Reichsratban az első nemzedékváltás is. Végül is a választások nem veszélyeztették a jobboldali többség meggyengülését, azonban a jobboldal már nem volt egységes tömb. Viszont a Taaffe-Dunajewski-kormánynak ismét sikerült megszereznie a jobboldali pártok egységes támogatását. A politikai harc kiéleződésének volt egy másik oka is, nevezetesen, hogy a hagyományos nagy párttáborok sok kis csoportosulássá bomlottak szét, amelyek a demagógia legprimitívebb és legpimaszabb eszközeit használták az új választókért folytatott küzdelemben.

Beller szerint Taaffe országlása alatt az osztrák politika török bazárrá változott.[44] A támogatásokat szívességekért cserélték. Ebbe a képbe illeszkedik, hogy a miniszterelnök mindaddig vak volt az 1880-as években Ausztriában a politikai antiszemitizmus erősödésével szemben, amíg a vezető zsidó körök hangosan támogatták liberális ellenfeleit. A „Vasgyűrű" azonban már nem működött az aktív belpolitikában, legyen szó akár az alkotmányreformról, akár a gazdasági és szociális jogalkotásról. Annak érdekében, hogy a jobboldali pártok hajlandóak legyenek a kompromisszumos politikára, a miniszterelnök irányváltással fenyegette meg azokat. Taaffe a konzervatívok, liberálisok és föderalisták nagykoalíciójának megalakítására törekedett. A pártok azonban kezdetben nem voltak erre hajlandóak. Nemcsak a kormány nem tudta már, hogyan tovább, hanem a parlament sem, sőt, a hektikus viták ellenére a politikai stagnálás képét mutatta.

A Reichsrat 1885. szeptember 22-én nyílt meg, és kezdetét vette a törvényalkotás mindkét házban. Az 1885 és 1891 közötti X. ülésszakot megnyitó trónbeszédet az új, 1883 decemberében a Ringen megnyitott patinás osztrák parlament épületében olvasta fel Ferenc József. Erre az ünnepélyes alkalomra az osztrák törvényhozás alsó- és felsőháza együttesen jelent meg az uralkodó előtt 1885. szeptember 26-án.[45] A megnyitóbeszédet Taaffe és kormánya állította össze az államfő számára.

A császár beszédében többek között kitért az új ülésszakban esedékes vám- és kereskedelmi szerződés megkötésére Magyarországgal, valamint a Monarchia mindkét állama közgazdasági viszonyainak javítására, továbbá a népfelkelésről szóló törvényjavaslat benyújtására, ezen túlmenően a katonai személyek özvegyeinek és ár-

[44] Beller 1997. 107.
[45] Kolmer 1907. 6.

váinak ellátására. A törvényi kereteken belül a középiskolába jelentkező fiatalokat inkább az iparintézetekbe tereljék, hogy az ipari szektor számára képzett munkásokat biztosítsanak. A császár akarata a vámtarfia módosítása kapcsán a belföldi piacon az ipar és a mezőgazdaság helyzetének erősítésére irányult, egyúttal a hazai termelési tevékenység fokozására és a belföldi munkahelyek védelmére is kiterjedt. Az államfő szólt a helyi vasutak építésének megkönnyítésére irányuló törvényjavaslat előkészítéséről. Kitért az igazságügyi törvényhozás fontos és nagyobb kodifikációinak befejezésére, valamint az „anarchisztikus indokokból előfordult büntettek" elleni szigorúbb fellépést szorgalmazott. A törvényi környezettel harmonizálva a munkásosztály helyzetének javítását, s az ezzel összefüggő gazdasági és társadalmi feladatok teljesítését is hangsúlyozta. „Elvárom, hogy önök e reformokat, amelyek a lakosság valódi szükségletéből erednek és a különféle pártharcoknál sokkal fontosabbak, alaposan fogják tanulmányozni és méltatni."[46] A középnagyságú földbirtok öröklésére vonatkozó törvényjavaslatot, a gazdaságok viszonyait az egyes tartományokban beható vizsgálat tárgyává veszik, szólt az árvizekkel összefüggő folyószabályozásról is. Végül és nem utolsó sorban pedig az osztrák államháztartás rendezésére is felhívta az újonnan összeülő törvényhozás figyelmét.

A felsőházban a házelnök változatlan módon Trauttmansdorff, az első alelnök Schönburg, a második alelnök Czartoryski lett a 1885. szeptember 11-i szavazás eredményeként.[47] A képviselőházban az elnökséget csak az uralkodó trónbeszédének elhangzását követően választották meg. Így az 1885. október 2-i elnökválasztáson a képviselőház többsége csak a második alelnöki posztot hagyta meg az ellenzéknek. Nagy többséggel ismét Smolka lett az elnök, az első alelnök pedig Richard von und zu Clam-Martinic gróf, a második Johann von Chlumecký lett.[48]

A képviselőház megalakulását követően a német baloldalnak 91, a jobboldali pártoknak 151 mandátum jutott, a Cseh Klub 57, a Lengyel Klub 56, a Hohenwart-csoport 34 és a Liechtensteini Klub 19 mandátuma révén a kormány mintegy 190 szavazatra számíthatott.[49] Egyébként nem volt mindenki számára Taaffe politikája eléggé konzervatív. „Tegnap [František Ladislav] Rieger meglátogatott, és Taaffe gondatlanságára, megbízhatatlanságára, sőt ígéretszegésére panaszkodott. Még mindig tartotta a szánalmas Conradot [Sigmund Conrad von Eybesfeld)], akinek minisztériuma tele volt szabadkőművesekkel – Lehmaier [Karl Freiherr von Lemayer] a csúcson –, és akinek veszélyességében Taaffe nem akart hinni! Ez a legfontosabb oktatási

[46] Thronrede vor beiden Häusern des Reichsrates v. 26. 09. 1885, Prot. Reichsrat Abgeordnetenhaus. Beilage 1.

[47] Kolmer 1907. 5.

[48] Kolmer 1907. 8.

[49] Rumpler 2000. 786.

minisztérium, s megmérgezték a tanítói szemináriumok, ahonnan hitetlen, forradalmi gondolkodású, forradalmi szellemmel teli ifjúságcsábítók mérgezték a felnövekvő nemzedéket. A lerombolt vallási alapra építeni minden konzervativizmus számára lehetetlen. A szociális reformtörekvéseink is reménytelenek voltak a hitetlen, nihilista tömeggel szemben. Ausztria és a dinasztia katolikus alapokon nőtt fel, és csak ebben a szellemben és csak mint katolikus birodalom és monarchia létezhetett" – panaszkodott naplójában Egbert Belcerdi korábbi miniszterelnök, újfent cseh nagybritokos képviselő.[50]

Az 1885 és 1889 közötti évek voltak a Taaffe-korszak csúcspontjai, az élesebb hangnem és a középosztály növekedése, mozgása által kiváltott turbulencia jobban megviselte a baloldalt. Ezek a hagyományos törésvonalakon átívelő frontok aláásták vagy legalábbis relativizálták a bal–jobb sémát.[51] Az eredmény a politikai tájkép elfolyósodása volt, ami fokozott manipulációs lehetőségeket kínált egy pártok feletti kormány számára. A Vasgyűrű egyértelmű többségét biztosító pártok nem tudták növelni támogatottságukat a kormánnyal szemben, ugyanakkor a koalíció egyes tagjainak rejtett ellenállása annál kevésbé tudta lenyűgözni Taaffét. A nyomásgyakorló koalíciót 1885 után könnyebben zsarolhatta.

A miniszterelnöknek az ellenzéki baloldallal való viszonyában is voltak lehetőségei, megkísérelhette a jobbszárnyát a liberális-konzervatív középpárt régi elképzelésével elcsábítani, vagy a demokratákkal és az antiszemitákkal átlót alkotva szembe állítani.

Újabb szakítópróba: az 1889. évi véderőtörvény

A Reichsrat elé terjesztett első védelmi törvényjavaslat – ami a trónbeszédben, s kvázi kormányprogramban is hangsúlyt kapott – a népfelkeléssel (Landsturm) volt kapcsolatos. Ennek egyértelmű célja az volt, hogy békeidőben általános mozgósítást készítsen elő. Ugyanezt a törvényt 1880-ban a birodalmi gyűlés már egyszer visszautasította, ezúttal azonban a kormány többséget remélt. Taaffe baloldali ellenzékének radikális tagjai a tervezet ellen érveltek, mert a Landsturm-törvény gyakorlatilag a hadkötelezettség visszamenőleges hatályú kiterjesztését jelentette. Otto Steinwender képviselő egyetlen alkalommal sem volt hajlandó a kérdést megvitatni, hanem a napirend módosítását kérte. A kormány azonban számíthatott a többségre, s megkapta, amit kívánt. Miután a felsőház is megvitatta, a törvényt 1886. június 6-án szentesítet-

[50] Höbelt – Kalwoda – Malíř 2016. 759.
[51] Höbelt 2000. 940.

te az államfő.[52] Ez lehetőséget adott a kormánynak arra, hogy szükség esetén kiegészítse az 1868 óta 800 000 fős haderőben meghatározott állandó hadsereget, valamint a Landsturmból plusz legénységet helyezzen át a Landwehrbe. A Monarchia tehát rendelkezett egy olyan rendszerrel, amelyet Németországban már bevezettek az állandó katonai készenlét biztosítására.

A boszniai válság után az 1879 decemberében elfogadott véderőtörvény, valamint az újonckontingens meghatározása e törvény alapján szintén csak 1889-ig volt hatályban. Ezért a kormány 1888 novemberében új katonai törvénytervezetet terjesztett elő. A törvény lényege a tartalékos hadsereg szervezésének és létszámának biztosítására irányult háború esetére. A törvény ezer lakosra 3,1 újoncot számolt, ami a 12 éves szolgálati időre 1,5 milliós hadsereget eredményezett volna. A német baloldali pártok, a Német-osztrák Klub, a Német Klub és a Deutschnationale Vereinigung kezdetben az elnökök konferenciáján úgy döntöttek, hogy a régi liberális hagyományoknak megfelelően elutasítják a tervezett, fokozott militarizmust. Heinrich VII. Reuss herceg bécsi német nagykövet azonban egy informális találkozón világossá tette a német pártok vezetői előtt, hogy a német birodalmi kormány a német–osztrák–magyar kettős szövetség értékét a monarchiai hadiállapothoz méri.[53]

A Német Birodalom és reprezentánsának – Reussnak – nyomásgyakorlása az osztrák képviselőkre éppen az orosz háborús veszélyből szerzett tapasztalatok adtak okot. A német vezérkarnak az volt a megállapítása, hogy az osztrák-magyar hadsereg továbbra sem rendelkezett a sikeres háborúhoz szükséges minőséggel és mennyiséggel. Reuss ebben látta az okát annak, hogy a bécsi katonai vezetés minden erős szava ellenére 1887 őszén igyekezett elkerülni a háborút.[54] A nagykövet a vasútvonalak rossz állapotáról is kapott információt, ami ugyancsak a háború elkerülését tette tanácsossá. Karl von Wedel, aki korábban katonai attasé is volt Bécsben, visszatérve Berlinbe beszámolt Reussnak: „Nagy érdeklődéssel vettem tudomásul, hogy itt erőfeszítéseket tesznek az osztrák Landwehr szervezetének bővítésére. Ezt meg lehetne valósítani, de kétlem, hogy Ausztriának megvannak hozzá a pénzügyi forrásai, eltekintve attól, hogy egy ilyen intézkedés végrehajtása sok évet venne igénybe. Egyszerűen évente 40-50 000 újoncot kellene toborozni, és így 120-150 000 fővel növelni a hadsereg jelenlétét. Ekkor az állandó hadsereget a jelenlegi tíz évfolyam helyett négy vagy öt évfolyamból lehetne toborozni, míg az összes régebbi évfolyam átkerülne a szárazföldi hadseregbe, amelynek másodlagos kiképzését az egyes férfiak képzettsége alapján lehetne fenntartani, bár teljesen a magyarok érdekeit szem előtt

52 Rumpler 2000. 793.
53 Kolmer 1907. 68–69.
54 Canis 2016. 200.

tartva, hiszen a katonai kiképzésük elveszítené nemzeti jellegét. Ez azonban legalább évi 50-60 milliós költségnövekedést okozna, és a célt csak 15-19 év múlva lehetne teljes mértékben elérni. Addigra azonban Ausztria csődbe menne".[55]

Tehát Ausztria a németek által elvárt mértékben nem tudta fokozni haderejét. A német vezérkar számításai szerint 1889-re 40-50 millió forintot kellett költeni a pótlólagos szükségletekre. A Landwehr és a Landsturm minősítésével jelentősen megnövelnék a hadsereg létszámát.

Érdekes eset az osztrák–magyar–német kapcsolatokban, hogy II. Vilmos ifjú császár trónra lépését követően első hivatalos útjának egyike 1888. októberének elején szövetségeséhez Bécsbe vezetett, azonban ott Taaffével szemben udvariatlanul viselkedett. A császár kíséretéhez tartozó tapasztalt diplomaták a bécsi fogadtatást közepesnek értékelték.[56] „Másrészt a Hofburgban az emberek nagyon előzékenyek voltak, és a császári család viselkedése nagyon szívélyesnek tűnt számomra, annak ellenére, hogy Ferenc József császár nemtetszését fejezte ki Taaffe kitüntetésének elmaradása végett" – írta Raschdau Holsteinnek.[57] A megszégyenített Taaffét azzal vádolta Bismarck, hogy csehbarát politikájával aláássa a Habsburg Monarchiát, s a kitüntetés elmaradásától pedig tekintélyének aláásását várták. Reuss nagykövet érzékelte ennek következményeit. „Kétségesnek látszik számomra, hogy az osztrák császárt ez kellemesen érintette, legalábbis Kálnoky gróf nyilatkozataiból tudtam meg, hogy a tényt a legfelsőbb körök is észrevették. Remélhető, hogy Ferenc József császár ezt a demonstrációt, amellyel miniszterelnöke felülbírálását érti, úgy fogja érteni, ahogyan érteni kell, hogy az uralkodó belátja, hogy szövetségese nem lehet közömbös, ha Taaffe gróf hivatalának gyakorlása révén a föderalista állam fokozatosan létrejön és a régi Ausztria még jobban feldarabolódik és meggyengül."[58] A németek minimum Taaffe pozíciójának meggyengülését, jó esetben menesztését várták Vilmos császár akciójától. A Fekete Sas-rendet egyébként Tisza és Trauttmansdorff kapták meg a német uralkodótól. Az esetről Belcredi naplójában így szólt: „Azt értem, hogy a poroszok ilyen borravalóval akarják melegen tartani a magyar barátságot. Lehet, hogy ismét szükségük lesz egy Klapka légióra. Azt azonban nem értem, hogy a mi császárunk hogyan engedhet meg a vendégének ilyen demonstratív beavatkozást a „belügyekbe", amit egyetlen olyan államban sem engednének meg,

55 Karl von Wedel an Heinrich VII. Reuß Berlin, 4. April 1888. In: Stone – Baumgart 2015. 443.

56 Röhl 2010. 66.

57 Ludwig von Raschdau an Frierdrich von Holstein, Rom, 13. Oktober 1888 In: FH 1961. 266. Die geheimen Papiere Friedrich von Holstein. Hrsg. von Norman Rich–M. H. Fisher. Band III. Göttingen, 1961.

58 PAAA R 8750. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. No.: 417. Heinrich VII. Prinz Reuss an – Otto von Bismarck. Wien, den 6. Oktober 1888.

amely még értékeli függetlenségét és becsületét, és ezek után még elviszi őt egy hangulatos vadászatra is. Szegény Ausztria".[59]

Julius Derschatta, Otto Steinwender és Moriz Weitlof képviselők, valamint a cseh nagybirtokosok ezután kinyilvánították, hogy támogatják a véderőtörvényt. Ez része volt a német liberálisok politikai fordulatának, melynek során Ernst von Plener vezetésével feladták Taaffe ellenzékét. Viszont éppen a Taaffe-kormány és a német pártok közötti közeledés veszélye miatt a szláv képviselők egy része attól tartott, hogy a Taaffe-kormány továbbra is fenntartja szláv irányvonalát. Rieger például nyíltan bírálta a német befolyást Ausztria-Magyarország külpolitikájára vonatkozóan az Ócsehek nevében, akik korábban Taaffe feltétlen támogatói voltak. Eduard Grégr és Jan Vašatý Ifjúcseh képviselők a honvédelmi törvény jóváhagyását azzal a reménnyel kötötték össze, hogy a Monarchia katonai megerősödése egyben a Német Birodalomtól való függetlenségét is növeli. Ebből is világosan látható, hogy a képviselők nem voltak tisztában a német katonai követelésekkel. Amikor a jobboldali pártok az általános vita lezárása mellett érveltek, hogy egyrészt a katonai törvényt biztosítsák, másrészt a képviselőházban leállítsák a külpolitikai vitát, a kormánytöbbség 103:97 szavazattal már nem volt olyan számottevő.[60]

Az egyik ok, amiért mind a németek, mind a szlávok az ellentétes külpolitikai irányultság ellenére a honvédelmi törvény vitájának mielőbbi lezárását sürgették, az volt, hogy az ellenzéki Függetlenségi Párt először szólalt fel a magyar képviselőházban a nemzeti magyar hadsereg létrehozásának igényéről. Ugyanakkor a Tisza vezette liberális kormánypárt is követelt néhány változtatást. A bécsi közös minisztertanácsban néhány engedményt tettek a magyaroknak.[61] A magyarok számára a legfontosabb kérdés a hadsereg viszonyának presztízskérdése volt. A magyar delegáció hadseregbizottsága követelte, hogy a „k.k. Hadsereg" elnevezést változtassák át „k. u. k. Hadsereggé". Míg a közös minisztertanács egyrészt ellenállt a csapatok államosítására irányuló kívánalmaknak, másrészt döntött a császár Kálnoky grófhoz intézett kéziratos leveléről, amelyben az 1867-es kiegyezésre hivatkozva az elméletileg közös hadsereg dualista jellegét immár a „császári és királyi" megjelöléssel is kifejezte.[62] A közös hadsereg felbomlásának veszélye mellett az osztrák pártok, akár szlávok, akár németek, gyorsan megegyeztek a honvédelmi törvény biztosításában. Ferenc József 1889. április 11-én szentesítette a véderőtörvényt.

59 Höbelt – Kalwoda – Malíř 2016. 865.

60 Rumpler 2000. 795.

61 Hajdu 2004. 37. Az engedményeket nem Tisza és nem is Fejérváry, hanem Andrássy érte el a magyar kormány számára.

62 *Protokolle,* 1883–1895. 467–474.

Az osztrák parlament túlnyomó többségének véleménye szerint a Monarchia hadserege felkészült a következő tíz évre egy katonai válság esetére. Kálnoky külügyminiszter a katonai erő biztosításában látta Ausztria-Magyarország független külpolitikájának garanciáját mind Oroszországgal, mind a Német Birodalommal szemben. Taaffe miniszterelnöknek sem lehetett más a fejében, amikor a honvédelmi törvény parlamenti elfogadtatására törekedett. Hiszen a „szláv kurzus" a belpolitikában és az egyoldalú „német kurzus" a külpolitikában nehezen volt összeegyeztethető.

Az 1891. évi választások (1891–1893)

Taaffe kísérlete az osztrák–német–cseh kiegyezésre kudarcba fulladt. A birodalmi tanács 1890. december 20-i ideiglenes elnapolását követően 1891. január 23-án oszlatta fel az uralkodó az osztrák parlamentet, és új választásokat írt ki. Ez tulajdonképpen a Taaffe-korszak végét jelentette, bár a kormány még három évig hivatalban maradt. A választások 1891. február 27. és március 21. között zajlottak, azonban a pártviszonyokban nem hoztak jelentős változásokat.[63]

Az új birodalmi gyűlés 1891. április 9-én nyílt meg, s a császár a törvényhozás két háza előtt április 11-én mondta el trónbeszédét.[64] Ebben az uralkodói akarat kitért a vállalkozók és munkásaik közti jogviszony és szociális kérdések rendezésére, a kisipar támogatására, az építőipar szabályozására összhangban a munkásoknak baleseti biztosításáról szóló érvényben levő törvénnyel. Törvényjavaslat készült a mezőgazdaság szövetkezeti alapon való szervezéséről, illetve ezzel összefüggésben a lakosság részvényviszonyainak megszilárdítása tárgyában. Az uralkodó szólt a talajjavítási alap bővítésének igényéről, összhangban az állam pénzügyi teherbíró képességével. Jelezte, hogy a kormány az ingatlanokra vonatkozó kötelező tűzkár-biztosításról, továbbá az élelmiszerek hamisításával és az alkoholizmussal kapcsolatos törvényjavaslat előkészítésével foglalkozik. Az államháztartási egyensúly helyreállítását követően a kormány hozzáfog az egyenes adók reformjához. Uralkodói akarat áll fenn a közlekedésügyre vonatkozóan, azon belül a Lloyd-vállalat, mint a Dunagőzhajózási Társaság, a vasutak államosításának kiterjesztése, és a helyiérdekű vasutak építésének előmozdítása tárgyában. A nemzetközi vasúti forgalmat szabályozó, Bernben aláírt egyezmény alkotmányos úton történő jóváhagyása, új vasúti árutarifa kialakítása. Nagyfontosságú a külföldi államokkal kapcsolatos kereskedelmi szerző-

63 Kolmer 1909. 10.

64 Thronrede vor beiden Häusern des Reichsrates v. 11. 4. 1891, Prot. Reichsrat Abgeordnetenhaus. Beilage 1.

dések kötése. Az új ciklusban figyelmet fordít a kormány a tanügyre, különösen a jog- és államtudományi tanulmányok megreformálására. Az igazságügyi törvényhozásban nemcsak az anyagi és büntetőjog a polgári törvénykezési eljárás terén, hanem a büntető eljárásban is változtatásra van szükség. „Bécs városfejlesztése, városrészekkel történő egyesítése, illetve a bécsi vasút fejlesztése a megnagyobbodott Bécs minden egyes részére nézve. Ez egyesítés végrehajtására a munka serényen folyik. Igénybe fog vétetni az önök közreműködése is több ide vágó törvényjavaslatra nézve."[65]

A felsőházban az elnökségre vonatkozó 1879. és 1885. évi gyakorlat változatlan formában fennállt, így elnök Trauttmansdorff, első alelnök Schönburg, illetve második alelnök Czartoryski lett.[66] A képviselőház doyenje az 1891. április 16-i választással egyhangú többséggel ismét Smolka lett. Az első alelnök Johann von Chlumecký báró, a második pedig Theodor von Kathrein.[67] A Reichsratban a következő pártfrakciók mandátumviselői foglaltak helyet: 109 német liberális, 29 német klerikális, 14 keresztényszociális, 17 német nemzetiségi, 37 fiatal német, 12 ónémet, 18 cseh földbirtokos, 8 katolikus-konzervatív, 58 lengyel, 8 ruszin, 11 olasz nemzeti liberális, 4 olasz nemzeti klerikális, 16 szlovén, 7 horvát, 1 szerb, 4 román.[68]

Taaffe bukása, avagy a választójogi reform

Az 1893. október elején kezdődő ülésszak kilátásai nem voltak túl kedvezőek, mert az állami szükségletek, a költségvetés és a toborzási kvóta biztosítása, a Monarchia külső hatalmi pozíciójának megerősítése mind a Taaffe-kabinetre várt, csakúgy, mint két fontos törvényjavaslat: a Landwehr-törvény és a stratégiai Halicz–Tarnopol vasútvonal jóváhagyása. 1893 júliusában és augusztusában tüntetésekre került sor Csehországtól Ausztriáig, amelyeken az általános titkos választójogot követelték.

Az osztrák miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője, Rudolph Freiberg támogató cikket helyezett el a *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*ban Taaffe 14 éves hivatali működéséről, amelyben többek között kiemelte a hármas szövetséggel kapcsolatos támogató munkáját. Ratibor a bécsi német nagykövetség első titkára meglepődését fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy a bécsi liberális lapok mennyire nem vették át a fent említett cikket.[69] Viszont németbarát körökben feltűnést keltett a cikk.

65 Uo.
66 Kolmer 1909. 22.
67 Kolmer 1907. 24.
68 Rumpler 2000. 812–813.
69 PAAA R 8753 Kaiserlich Deutsche Deutsche Botschaft in Wien. No.: 216. Maximilian Prinz Ratibor an – Leo von Caprivi. Wien, den 13. August 1893.

A baloldali politikusok pedig sajnálatukat fejezték ki, amiért híveiket ilyen cikkek félrevezetik és elbizonytalanítják.

A ház megnyitása előtti nyáron Taaffe megbízta pénzügyminiszterét, hogy új választási törvényt dolgozzon ki, amely némileg a lengyelek ellen irányult. Később a Polen-Klub arra hivatkozott, hogy a törvényjavaslat a nemzeti tudatú társadalmi csoportok képviselőinek aláásásával veszélyeztette a tartományi autonómiát.[70] Emil Steinbach előkészítette törvényjavaslatát, és 1893. augusztus 18-án a minisztertanács elé terjesztette.[71] Tervei szerint megtartotta volna a kuriális rendszert, amelynek előnye, hogy a választójog megváltoztatását egyszerű többséggel el lehetett érni, viszont a városok és a községek kúriája részére biztosította volna a 24. év feletti férfiak számára az általános választójogot. Mivel a reform nem érintette a nagybirtokosok és a kereskedelmi kamarák választóinak kiváltságait, így várhatóan a liberálisok is támogatták volna – gondolta Taaffe. Néhány nappal később, 1893. augusztus 21-én az újabb minisztertanácson nagy vitát követően a kormány arra jutott, hogy a Reichsrat elé terjeszti a tervezetet. A tervéről a kabinet a nagy pártokkal előzetesen nem egyeztetett, tehát úgy ment bele ebbe az akcióba, hogy nem volt tudomása arról, vajon meglesz-e hozzá a kellő támogatása.[72]

Eközben Taaffe közömbös magatartást tanúsított a tüntetésekkel szemben. Tekintélye a császárnál megcsappant, mivel a parlament megtagadta a hozzájárulást nagyon fontos pénzügyi és katonai szükségletekhez, különösen a Landwehrről szóló új törvényhez, amelyet a császár türelmetlenül várt.[73] Taaffe kétségtelenül fáradt és rossz egészségi állapotban volt hosszú hivatali ideje következtében, és a parlament 1893 őszi megnyitása előtti intézkedései az előzetes tervezés hiányáról tanúskodtak, ami meglepő volt egy olyan személytől, aki a ravasz politikai manipulációiról volt híres.

A kormány szeptember 13-án vitatta meg átdolgozott tervét, mely szerint annak az osztrák állampolgárnak lehet választójoga a III. és a IV. kúriát érintő módosítás alapján, aki katonakötelezettségének eleget tett, hat hónapja állandó helyben lakott, vagy fizetett közvetlen adót, avagy igazolhatóan állandó foglalkozással rendelkezett. Fontos kitétel, hogy az illető férfi a huszonnegyedik életévét betöltötte, s osztrák állampolgár. Tudnia kell írni és olvasni. Egyes számítások szerint ezzel a törvénnyel a választásra jogosultak száma 1891-hez viszonyítva 1 778 351 főről 3 440 000 főre

70 Pajakowski 1989. 287.
71 Fritz 2007. 169.
72 Somogyi 1968. 65.
73 Jenks 1974. 20.

emelkedett volna.[74] Az osztrák férfi lakosságot illetően a korábbi 15 %-ról megközelítőleg 40 %-ra emelkedett volna a választópolgárok száma.

Hermann von und zu Egloffstein báró a weimari Sachsen-Weimar-Eisenach nagyhercegség udvari kabinettitkára ekként emlékezett vissza Taaffe és Steinbach tervére: „[Steinbach] Nem bírta elviselni, túlságosan feszültek az idegei. Taaffénak azonban nem voltak idegei. Kiváló tulajdonságokkal rendelkezett. Csakhogy ezek nem irányultak semmilyen nagy cél felé, nem szolgáltak semmilyen rögzített államfelfogást… Az 1893-ban tervezett választási reformja tulajdonképpen zseniális ötlet volt, de a megvalósítását, a hazugságot Steinbach ihlette".[75]

1893. szeptember 25-én újabb minisztertanácsot tartottak, amelyen már az uralkodó elnökölt és témáját a választási reform képezte.[76] Ferenc József nem volt elragadtatva az új tervezettől, azonban a birodalmi gyűlés elé való terjesztésének nem látta alkotmányos akadályát.[77]

Mégis miért járt el Taaffe ilyen óvatlanul a reformmal kapcsolatban? A kérdésre két válasz adható. Az első lehetőség a tervezet a liberális párt aláásásának radikális lépése volt abban a reményben, hogy az ebből fakadó káosz új politikai status quót hoz létre, különösen Csehországban, ahol a rezsim ki volt téve a rendkívül irritáló, de hatékony Ifjúcseh agitációnak.[78] A másik szempont, hogy egyes liberális vezetők ki voltak éhezve a miniszteri hatalom visszaszerzésére, és talán rávehették volna őket arra, hogy támogassák a törvényjavaslatot annak beterjesztését követően, cserébe azért, hogy a kabinet beleegyezik, hogy a törvényjavaslat parlamenti bizottságban vegetáljon.

Ezekkel az előzményekkel a kormány az őszi ülésszak megnyitását követően azonnal benyújtotta a választójogi törvénytervezetét – a Reichsrat nagy meglepetésére. Természetesen Taaffe azért döntött a választási reform keresztülvitele mellett, mert már nem volt többsége a parlamentben és mert gyengíteni akarta a többségi pártokat.[79] Belcerdi naplójában a következő lesújtó véleményt jegyezte le a kormányfő lépéséről: „A társadalmi szakmák előzetes szervezése nélkül káosz keletkezik! Tipikus Taaffe!"[80]

Ekkor a három nagy párt egységesen vetette el a tervezetet, és ezt az álláspontjukat október 19-ig hivatalos parlamenti határozatokban fejezték ki, minden bizottsági

74 Brügel 1922. 204. 1.
75 Friedjung 1997. 351.
76 Heller 1929. 216–219.
77 Fritz 2007. 170.
78 Boyer 2022. 281–282.
79 Rumpler 2000. 823.
80 Höbelt – Kalwoda – Malíř 2016. 1032.

munka leállt, a képviselőház elnöke, Johann von Chlumecký báró Budapestre utazott, hogy az ott tartózkodó uralkodónak jelentést tegyen a helyzetről, és bejelentse lemondását, amit az október 19-i audiencia után visszavont.[81]

A törvényjavaslat első vitája október 23-án kezdődött meg, s ez egyfajta jelzés volt a baloldal számára, hogy Hohenwart kész a velük való együttműködésre Taaffe ellen. Október 28-án a császár visszatért Budapestről Bécsbe, és még aznap este fogadta a miniszterelnököt egy megbeszélés végett. Ezen minden valószínűséggel az uralkodó nyomást gyakorolt Taafféra, hogy nyújtsa be a lemondását. Eközben a három pártelnök értekezletet tartott, amelyen megerősítették egyetértésüket a Taaffe-kabinet felmentéséről. Egyúttal jelezték, hogy hajlandóak koalíciót kötni az Egyesült Baloldal, a Hohenwart-klub és a Lengyel Klub.

Az uralkodó október 29-én minisztertanácsot tarott, amelyen ő elnökölt, s tudomásul vette a Taaffe-kormány lemondását. Az új kormány kinevezésével kapcsolatosan október 30-án Ferenc József fogadta Chlumecký házelnököt és a három pártvezért, Hohenwartot, Jaworskit és Plenert, majd a császár visszautazott Budapestre. Itt fogadta november 4-én Thun és Badeni helytartókat és Alfred Windischgrätz herceget, akit megbízott az új kormány megalakításával. 1893. november 11-én pedig hivatalosan is felmentette az államfő Taaffét és kormányát hivatalából.

Összegzés

Eduard von Taaffe meggyőződésében konzervatív volt, amely felfogását egész kormányzati tevékenysége során fenntartotta. Ugyanakkor rendkívül ügyes taktikus volt, aki képes volt kijátszani politikai ellenfeleit egymás ellen. A gróf bebizonyította Ferenc Józsefnek, hogy a korábbi tapasztalatok ellenére Ausztriát nemcsak liberális, hanem konzervatív eszközökkel is kormányozni lehet.

Miniszterelnöki ciklusa alatt három választásra is sor került Ausztriában (1879, 1885, 1891), melyek eredményeképpen többséget tudott kialakítani a képviselőházban. Ez a többség azonban hivatali idejének végén már nem támogatta politikáját. A felsőházban is biztosított volt többsége, amihez nagyban hozzájárult Ferenc Józsefnek a kulisszák mögötti nyomásgyakorlása. Ekkor alakult meg a felsőházban Ferdinand von Trauttmansdorff-Weinsberg vezetésével a Középpárt, amely biztosította Taaffe számára a törvények keresztülviteléhez szükséges többséget. Taaffe igazi

[81] Ferenc József Magyarországon tartózkodott, mert személyesen vett részt szövetséges partnerével, II. Vilmossal egyetemben egy hadgyakorlaton. A Taaffe-kormány mellet a Wekerle-kabinet körül is válság bontakozott ki, így személyes jelentlétével hagyta jóvá a minisztertanácsban az egyházpolitikai reformcsomag részeként a házassági törvényjavaslatot.

szövetségeseit valójában nem a pártok képezték, hanem az uralkodó jelentette, hiszen hűsége és lojalitása hozzá kötötte. Nem szolgált pártérdekeket, hanem csakis a korona érdekeit.

A dualizmus közjogi alapjait megingathatatlan módon őrizte, s annak szellemében járt el az 1879. és 1889. évi véderőtörvény megalkotása során. 1888 októberében II. Vilmos látogatása és Taaffe kitüntetésének látványos elmaradása nyílt beavatkozást jelentett Ausztria belügyeibe. Az viszont kétségtelen, hogy a kormánynak fokoznia kellett a haderőt, amennyiben a szövetséges politikáját fenn kívánta tartani. Ez egyébként éppen egybeesett az uralkodói akarattal.

Taaffe végzetes hibája az 1893. évi választójogi reform megindításában keresendő. Azt minden bizonnyal alaposabban elő kellett volna készíteni, a pártokkal előzetesen kompromisszumot kötni. Ám hosszú hivatali ideje végére a politikus egészsége megromlott, valamint az uralkodó szemében tekintélye megcsappant. Így mindezen szempontok együttesen hozzájárultak kormányának bukásához, amely egyben karrierjének a végét jelentette.

XI. Jahrgang Nr. 43. Preis einer Nummer 15 kr. — 30 Pf. D. W. Wien, 26. October 1879.

Redaction und Administration: I., Wollzeile 22.

Expedition & Ankündigungs-Bureau: I., Wollzeile 22.

Insertionspreis: 30 kr. ö. W. per Nonpareille-Zeile. Inserate übernehmen im Auslande: Haasenstein & Vogler in Hamburg, Berlin, Frankfurt a. M. und Basel; G. L. Daube & Co. in Hamburg und Frankfurt a. M.; Rudolf Mosse und Deutsche Zeitungs-Bureau „Invalidendank" in Berlin.

Abonnementfür Oesterreich-Ungarn: In Hauptverlag, Wollzeile 22, in allen Buchhandlungen und bei allen Zeitungsverschleissern vierteljährig mit Zustellung in's Haus oder Versendung in die Provinz 2 fl. ö. W.

DER FLOH.

ERSCHEINT JEDEN SONNTAG.

Abonnement für das Ausland: Bei uns direkte vierteljährig. für Deutschland 2 fl. 50 kr.; für Frankreich, Belgien, Schweiz, Belgien, England, Spanien, Portugal, Schweden, Norwegen, Russland, für Donaufürstenthümer und für Türkei 3 fl., für Amerika 3 fl. 50 kr. ö. W.

Commissionär in Leipzig: Hermann Fries.

Beiträge werden nach Ihrem Ermessen honorirt. Manuscripte werden nicht zurückerstattet.

Einzelne Nummer 15 kr. sowohl im Expeditions-Locale, Wollzeile 22, als auch in allen Zeitungs-Verschleissen und Bahnhöfen.

Graf Coronini,

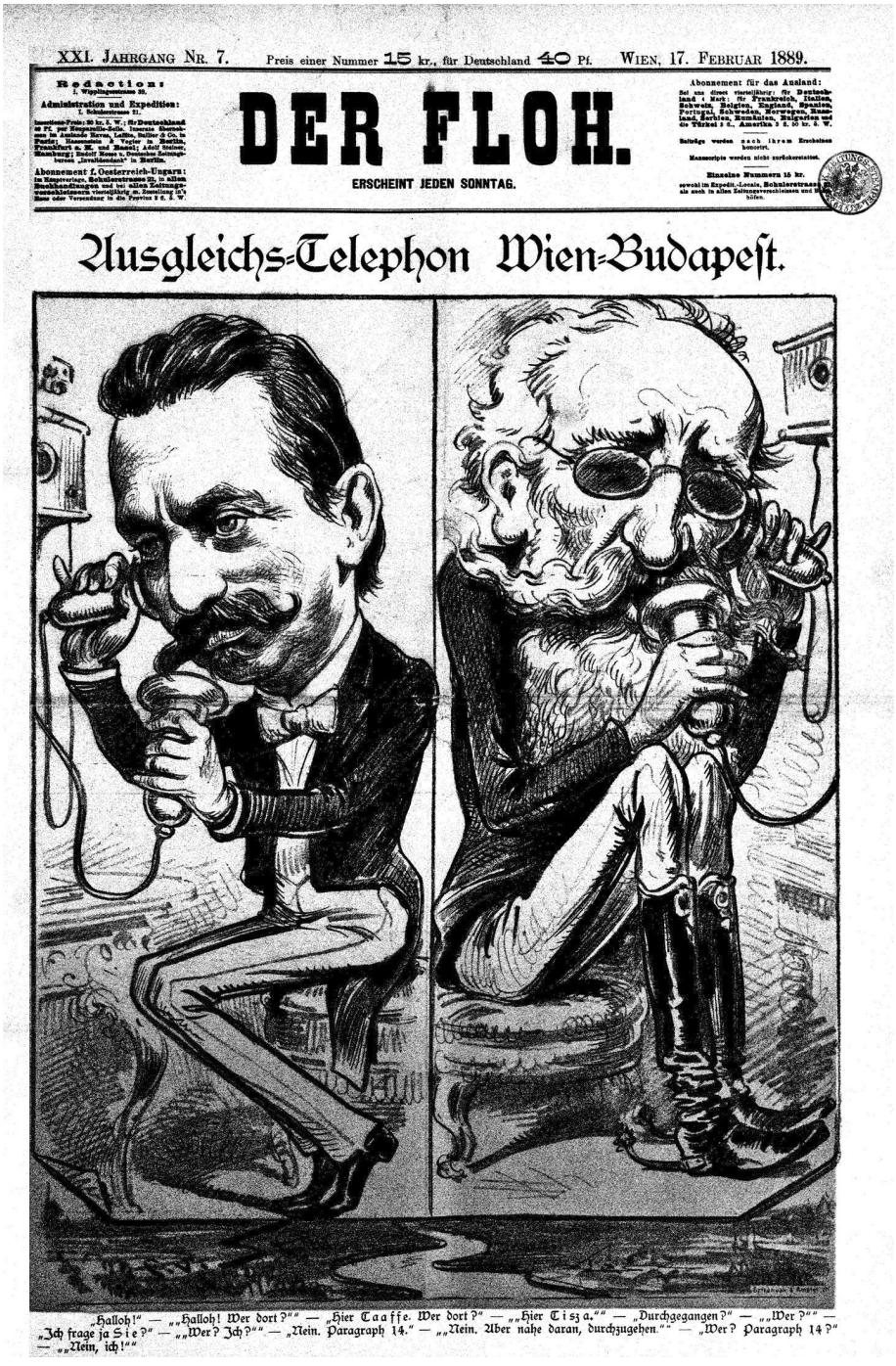
Präsident des Abgeordnetenhauses.

(Gez. von Klič.)

Diese Nummer besteht aus 10 Seiten.

Der Floh, 1879. október 26.

Der Floh, 1889. február 17.

Der Floh, 1893. október 15.

Bibliográfia

Adlgasser – Schmied – Kowarzik 2024.	*Die Protokolle des cisleithanischen Ministerrates 1867–1918*. Hg. von Adlgasser, Franz – Schmied-Kowarzik, Anatol. Band IV. Teilband 1. 17. Februar 1879–28. Dezember 1882. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 2024.
Angelow 2000.	Angelow, Jürgen: *Kalkül und Prestige. Der Zweibund am Vorabend des Ersten Weltkrieges*. Böhlau, Köln u. a. 2000.
Beck 1948.	Beck, Georg: *Die Persönlichkeit des Grafen Eduard Taaffe*. Univ., Diss., Wien, 1948.
Beller 1997.	Beller, Steven: *Franz Joseph. Eine Biographie*. Wien, 1997.
Beller 2018	Beller, Steven: *The Habsburg Monarchy 1815–1918*. (New Approaches to European History.) Cambridge University Press, Cambridge, 2018.
Boyer 2022.	Boyer, John W.: *Austria 1867–1955*. Oxford University Press, Oxford, 2022.

Brown 1973.	Brown, Marvin L.: *Heinrich von Haymerle, Austro-Hungarian career diplomat, 1828–81*. University of South Carolina Press, Columbia (South Carolina), 1973.
Canis 2016.	Canis, Konrad: *Die bedrängte Großmacht. Österreich-Ungarn und das europäische Mächtesystem 1866/67–1914*. Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2016.
Charmatz 1918.	Charmatz, Richard: *Osterreichs innere Geschichte von 1848 bis 1895*. Band II. Teubner, Leipzig–Berlin, 1918.
FH 1961.	*Die geheimen Papiere Friedrich von Holstein.* Hrsg. von Rich, Norman – Fisher, M. H. Band III. Musterschmidt, Göttingen, 1961.
Nachlass, 1922.	*Der politische Nachlaß des Grafen Eduard Taaffe. Mit einem Porträt Taaffes und einem Schriftstück in Faksimile*. Hrsg. von Skedl, Arthur. Rikola, Wien, 1922.
Protokolle, 1883–1895.	*Die Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, 1867–1918.* Band IV. 1883–1895. Bearbeitet von Diószegi István. Akadémiai, Budapest, 1993.
Diószegi 1998.	Diószegi István: *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1998.
Fischel 1910.	Fischel, Alfred: Taaffe, Eduard Graf. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Band 55. Duncker & Humblot, Leipzig, 1910. 234–255.
Franz Josephs Tagebücher, 2003.	*Die Jugend-Tagebücher Franz Josephs (1843–1848)*. Hrsg. von Cerny, Heimo. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, Band 96.) Böhlau, Wien, 2003.
Friedjung 1997.	Friedjung, Heinrich: *Geschichte in Gesprächen: Aufzeichnungen 1898–1919*. Hsrg. Adlgasser, Franz – Friedrich, Margret. Band I. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs.) Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 1997.
Fritz 2007.	Fritz, Wolfgang: *Finanzminister Emil Steinbach. Der Sohn des Goldarbeiters*. Lit, Wien–Berlin, 2007.
Hajdu 2004.	Hajdu Tibor: Fejérváry Géza karrierje, avagy miképp lehetett egy magyar Ferenc József kedvence. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2004/1. 3–59.
Hanák 1984.	Hanák Péter: *Ungarn in der Donaumonarchie. Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates*. Geschichte und Politik – Oldenbourg – Akadémiai, Wien–München–Budapest, 1984.

HELLER 1929.	HELLER, Eduard: Zum Sturz des Ministeriums Taaffe. In *Historische Studien: A. F. Přibram zum 70. Geburtstag dargebracht*. Steyrermuehl, Wien, 1929. 197–235.
HÖBELT 2000.	HÖBELT, Lothar: Parteien und Fraktionen im cisleithanischen Reichsrat. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band. 7. Verfassung und Parlamentarismus. Hrsg. von RUMPLER, Helmut– URBANITSCH, Peter. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2000. 895–1006.
HÖBELT – KALWODA – MALÍŘ 2016.	*Die Tagebücher des Grafen Egbert Belcredi 1850–1894*. Hgg. HÖBELT, Lothar – KALWODA, Johannes – MALÍŘ, Jiří. Böhlau, Wien, 2016.
JENKS 1965.	JENKS, William A.: *Austria under the Iron Ring 1879–1893*. The University Press of Virginia, Charlottesville, 1965.
JENKS 1974.	JENKS, William A.: *The Austrian Electoral Reform of 1907*. Columbia University Press, New York, 1974.
KANN 1977.	KANN, Robert A.: *Geschichte des Habsburgerreiches 1526–1918*. Böhlaus Nachf., Wien–Köln–Graz, 1977.
KÁRBIN 2022.	KÁRBIN Ákos: A közös ügyek és a szuverenitás eredőjében. Az Osztrák-Magyar Monarchia fennállása és működése. In: *Összetett állammodellek és a hatalommegosztás elve*. Szerk. BEKE-MARTOS Judit. Gondolat, Budapest, 2022. 32–47.
KÁRBIN 2024.	KÁRBIN Ákos: Eduard von Taaffe osztrák miniszterelnök életútja, I. rész: 1833 és 1879 között. In: *VERITAS Évkönyv 2023.* Szerk. KINCSES Katalin Mária. Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, Budapest, 2024. 9–29.
KIELMANSEGG 1966.	KIELMANSEGG, Erich Graf: *Kaiserhaus, Staatsmänner und Politiker. Aufzeichnungen des k.k. Statthalters*. Mit einer Einleitung von GOLDINGER, Walter. R. Oldenbourg, Wien–München, 1966.
KOLMER 1905.	KOLMER, Gustav: *Parlament und Verfassung in Österreich*. Band 3. 1879–1885. K. u. K. Hofbuchdruckerei und Hof-Verlags-Buchhandlung Carl Fromme, Wien–Leipzig, 1905.
KOLMER 1907.	KOLMER, Gustav: *Parlament und Verfassung in Österreich*. Band 4. 1885–1891. K. u. K. Hofbuchdruckerei und Hof-Verlags-Buchhandlung Carl Fromme, Wien–Leipzig, 1907.
KOLMER 1909.	KOLMER, Gustav: *Parlament und Verfassung in Österreich*. Band 5. 1891–1895. K. u. K. Hofbuchdruckerei und Hof-Verlags-Buchhandlung Carl Fromme kiadó?Wien–Leipzig, 1909.
KWAN 2013.	KWAN, Jonathan: *Liberalism and the Habsburg Monarchy, 1861–1895.* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2013.

Luft 1987.	Luft, Robert R.: Die Mittelpartei des mährischen Grossgrundbesitzes 1879–1918. In: *Die Chance der Verständigung: Absichten und Ansätze zu übernationaler Zusammenarbeit in den böhmischen Ländern 1848–1918*. Hrsg. von Seibt, Ferdinand. R. Oldenbourg, München, 1987, 218–236.
Pajakowski 1989.	Pajakowski, Philip: *The Polish club and Austrian Parliamentary politics, 1873–1900.* PhD dissertation, Indiana University, 1989.
Plener 1921.	Plener, Ernst Freiherr von: *Erinnerungen. Parlamentarische Tätigkeit 1873–1891*. II. Band. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart–Leipzig, 1921.
Pollack 1898.	Pollak, Heinrich: *Dreißig Jahre aus dem Leben eines Journalisten*. III. Bände. Hölder, Wien, 1898.
Röhl 2010.	Röhl, John C. G.: *Wilhelm II. Der Aufbau der persönlichen Monarchie 1888–1900*. C. H. Beck, München, 2010.
Rumpler 2000.	Rumpler, Helmut: Parlament und Regierung Cisleithaniens 1867 bis 1914. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band. 7. Verfassung und Parlamentarismus. Hrsg. von Rumpler, Helmut – Urbanitsch, Peter. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2000. 667–894.
Schäffle 1905.	Schäffle, Albert: *Aus meinem Leben*. Band 2. Ernst Hofmann & Co., Berlin, 1905.
Stone – Baumgart 2015.	*Heinrich VII. Prinz Reuß. Botschafter unter Bismarck und Caprivi. Briefwechsel 1871–1894.* Hrsg. von Stone, James – Baumgart, Winfried. Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2015.
Suess 1916.	Suess, Eduard: *Erinnerungen*. Hirzel, Leipzig, 1916.
Somogyi 1978.	Somogyi Éva: Az osztrák liberálisok és a dualizmus problémái az 1870-es évek második felében. *Történelmi Szemle,* 21. 1987/1. 1–32.
Somogyi 1968.	Somogyi Éva: *Választójog és parlamentarizmus Ausztriában (1861–1907)*. Akadémiai, Budapest, 1968.
Szász 1987.	Szász Zoltán: Tisza Kálmán rendszere. In: *Magyarország története*. 6/2. kötet. Szerk. Kovács Endre – Katus László. Akadémiai, Budapest, 1979. 1204–1257.
Wagner 1987.	Wagner, Walter: Die k.(u.) k. Armee – Gliederung und Aufgabenstellung. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band V. Die bewaffnete Macht. Hrsg. von Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1987. 142–633.
Wertheimer 1913.	Wertheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. III. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1913.

WINKELHOFER 2011.	WINKELHOFER, Martina: Die politische Zuordnung der Obersten Hofbeamten unter Kaiser Franz Josef I. In: *Adel und Politik in der Habsburgermonarchie und den Nachbarländern zwischen Absolutismus und Demokratie*. Hrsg. bon TÖNSMEYER, Tatjana – VELEK, Luboš. Martin Meidenbauer, München, 2011. 197–211.
WINKELHOFER 2015.	Winkelhofer, Martina: *Der Alltag des Kaisers. Franz Joseph und sein Hof*. Haymon, Wien, 2015.
WRULICH 1948.	WRULICH, Edith: *Franz Graf Coronini-Cronberg als Parlamentarier.* Wien, Univ., Diss. 1948.
ZACHAR 1981.	ZACHAR József: *Az osztrák–német liberális Alkotmánypárt és politikai hatalom 1861–1881*. Akadémiai, Budapest, 1981.

Ákos Kárbin

LIFE AND CAREER OF AUSTRIAN PRIME MINISTER EDUARD VON TAAFFE – PART II.

The Taaffe Government (1879–1893)

(Abstract)

Eduard von Taaffe was a dogmatic conservative who maintained his views throughout the entirety of his political career. He was likewise a consummate tactician with the ability to pit his political opponents against one another. The Count also showed Franz Joseph that Austria could be led not only by liberal but also conservative means, despite earlier experiences to the contrary.

Over the course of his tenure as Prime Minister, three elections were held in Austria (in 1879, 1885 and 1891), which resulted in Taaffe securing a majority in the House of Representatives. By the end of his tenure, however, the majority no longer supported his policies. Taaffe's majority was also secured in the House of Lords, thanks in large part to Franz Joseph's behind-the-scenes influence. The Center Party under the leadership of Ferdinand von Trauttmansdorff-Weinsberg was thereupon established in the House of Lords, which secured Taaffe the required majority for enacting legislation. Instead of the parties, Taaffe's real ally was the Emperor himself, to whom Taaffe was bound by fidelity and loyalty. Instead of party interests, Taaffe served the interests of the Crown.

Taaffe staunchly defended the constitutional foundations of the Dualist State, acting in that spirit when drafting military conscription legislation in 1879 and 1889. Wilhelm II's visit to Austria and his ostentatious refusal to bestow an award upon Taaffe in October 1888 represented clear interference in the domestic affairs of Austria. Insofar as the government wished to maintain an alliance with Germany, the size of its armed forces had to be increased, which was incidentally what the Emperor wanted.

Taaffe's fatal error lay in the initiation of electoral reform in 1893, which surely should have been more thoroughly prepared. Likewise, Taaffe should have sought compromise with the other parties in advance. Moreover, by the end of his lengthy term in office, Taaffe's health had deteriorated, along with his stature in the Emperor's eyes. Taken together, these factors contributed to the downfall of Taaffe's government, signifying the end of his career.

Ákos Kárbin

DER LEBENSWEG DES ÖSTERREICHISCHEN MINISTERPRÄSIDENTEN EDUARD VON TAAFFE, TEIL II.

Die Regierung Taaffe (1879–1893)

(Resümee)

Eduard von Taaffe war von seiner Überzeugung her konservativ und hielt seine Auffassung während seiner gesamten Regierungstätigkeit aufrecht. Gleichzeitig war er ein äußerst geschickter Taktiker, der die Fähigkeit hatte, seine politischen Gegner gegeneinander auszuspielen. Der Graf hatte Franz Joseph bewiesen, dass Österreich trotz der früheren Erfahrungen nicht nur mit liberalen, sondern auch mit konservativen Mitteln regiert werden konnte.

Während seiner Amtszeit als Ministerpräsident kam es dreimal zu Wahlen in Österreich (1879, 1885 und 1891), in deren Folge er im Abgeordnetenhaus eine Mehrheit erzielen konnte. Diese Mehrheit unterstützte jedoch seine Politik am Ende seiner Amtszeit nicht mehr. Im Herrenhaus war seine Mehrheit ebenfalls gesichert, zu welcher Franz Josephs Druckausübung hinter den Kulissen maßgeblich beigetragen hatte. Zu dieser Zeit hatte sich im Oberhaus unter der Leitung von Ferdinand von Trauttmansdorff-Weinsberg die Mittelpartei etabliert, die für Taaffe die zur Durchsetzung der Gesetze erforderliche Mehrheit garantierte. Die wahren Verbündeten Taaffes waren in Wirklichkeit nicht die Parteien, sondern der Herrscher, denn mit ihm war er durch seine Treue und Loyalität verbunden. Er diente keinen Parteiinteressen, sondern nur den Interessen der Krone.

Unerschütterlich bewahrte Taaffe die staatsrechtlichen Grundlagen des Dualismus und ging auch in dessen Geiste bei der Schaffung des Wehrpflichtgesetzes in den Jahren 1879 und 1889 vor. Das spektakuläre Ausbleiben des Besuches von Wilhelm II. im Oktober 1888 und der Auszeichnung Taaffes bedeutete jedoch eine offene Einmischung in Österreichs interne Angelegenheiten. Zweifelsohne musste die Regierung die Größe ihrer Streitkräfte erhöhen, falls sie ihre Bündnispolitik aufrecht erhalten wollte. Dies stimmte im Übrigen genau mit dem Willen des Herrschers überein.

Taaffes verhängnisvoller Fehler ist in der Einführung der Wahlrechtsreform 1893 zu suchen. Sie hätte aller Gewissheit nach gründlicher vorbereitet und es hätte vorab ein Kompromiss mit den Parteien abgeschlossen werden müssen. Taaffes Gesundheit

verschlechterte sich am Ende seiner langen Amtszeit, und auch sein Ansehen ließ in den Augen des Herrschers nach. So trugen all diese Aspekte gemeinsam zum Sturz seiner Regierung bei, was auch das Ende seiner Karriere bedeutete.

Farkas Judit Antónia

TATÁR PÉTERTŐL JÓKAIN ÉS GOETHÉN ÁT A RÉGI NYOMDAI ÉS BETŰÖNTŐDEI MINTAKÖNYVEKIG. AZ OLVASÓ ÉS KÖNYVGYŰJTŐ KNEREK I.

> „…mennyi mindent köszönhetek a könyveknek, hogy ezt tartom minden között a legfontosabbnak s ha sikerül a szellemi tőke egy részét konzerválni, azzal már azt hiszem, elértem valamit!"
>
> Kner Imre[1]

Nincs még egy olyan család Magyarországon, amelynek a neve annyira összefonódott volna a nyomtatványok készítésével, mint a Knereké. A cégalapító Kner Izidor és az ő nyomdokaiba lépő elsőszülött fia, Kner Imre nemcsak nyomdászként, tipográfusként, kiadóként és cégvezetőként, hanem szerzőként és könyvgyűjtőként is szoros kapcsolatba került a könyvekkel, ezért sem érdektelen megvizsgálni, milyen olvasmányok hatottak gondolkodásukra, vizuális látásmódjukra és milyen szerepet töltöttek be a könyvek az életükben.

Kner Izidor 1931-ben megjelent önéletírásában, fia pedig levelezésében reflektált sűrűn az olvasmányélményeire és azokra a könyvekre, amelyek fontosak voltak számára.[2] Kner Imre két, kimondottan az olvasásra fókuszáló kiadványban is vallott olvasmányélményeiről. Az első világháború alatt megélénkült könyvfogyasztás hívta életre a *Könyvtári Szemle* szerkesztőjének, Kőhalmi Bélának a *Könyvek könyve* című kiadványát 1918-ban. Kőhalmi a háború lezárultát követően azzal kereste meg a magyar értelmiség a „könyvvel régóta intim viszonyban" levő több mint 200 tagját, többek között írókat, újságírókat, művészeket, tudósokat, kiadókat, könyvtárosokat és más közéleti személyiségeket, hogy meséljenek azokról a könyvekről, amelyek állandó vagy visszatérő olvasmányaik voltak és nagy hatást gyakoroltak rájuk. A felhívásban, amelyre végül Gárdonyi Géza korábbi vallomásával együtt 87-en válaszoltak,

[1] Kner Imre levelei Fitz Józsefnek, 1942. október 25., november 24. In: Szíj 1962. 105. A tanulmány megírásához nyújtott segítségét, értékes kiegészítéseit és a közölt fotó másolatának megküldését hálásan köszönöm Erdész Ádám történésznek, nyugalmazott gyulai levéltárigazgatónak, a Kner-univerzum egyik legalaposabb ismerőjének.

[2] Kner Imre levelezése a Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltárában (MNL BéML) található. A nyomtatásban megjelent levelekhez lásd: Szántó 1969.; Papp [1970.]; Lévay 1985.; Fülep 1990.; Erdész 2023.

az a kérés is szerepelt, hogy a résztvevők küldjék el ex librisük egy példányát. Kőhalmi csaknem húsz évvel később már 173 személy válaszát közölte, közülük 18-an (Kner Imre is köztük volt) már az első kötetben is szerepeltek.[3] A tanulmány második részében Kner Imre több ezer kötetes könyvtárával, könyveivel kapcsolatos reflexióinak, illetve a könyvállomány egy töredékről készült jegyzék vizsgálatán keresztül juthatunk közelebb a Knerek könyvhasználatához, könyvgyűjtési és olvasási szokásaihoz, ezeken keresztül pedig mentalitásukhoz és műveltségükhöz.

Kner Izidor olvasmányai

A könyvvel hivatásszerűen foglalkozó személyek családtagjainak többségéhez hasonlóan a Knerek is gyermekkoruktól kezdve bensőséges kapcsolatot alakítottak ki a nyomtatványokkal. A többgenerációs vándor könyvkötő családba született Kner Izidornak (1860–1930), ahogy ezt maga is leírta emlékiratában, már a bölcsőjét is könyvek között ringatták.[4] Ez is szerepet játszhatott abban, hogy a legjobb tanulók közé tartozott a gyomai elemi iskolában és a családi hagyományokat folytatva ő is könyvkötő pályára készült. Bár vérében volt a mesterség, ő mégis úgy érezte, hogy őseinél többre hivatott. A könyvek fizikai közelsége miatt gyerekkora óta sokat olvasó, rajz- és írástehetségével korán kitűnő fiatalember ösztönösen felismerte, hogy nyomdatulajdonosként jobban tudja kamatoztatni kézügyességét, rajzkészségét, művészi érdeklődését, intellektuális sokoldalúságát és újdonságokra nyitott vállalkozószellemét, mint könyvkötőként. Ezért engedett a gyomai főszolgabíró rábeszélésének és nyitotta meg az ő anyagi segítségével Gyomán a község első kis nyomdáját, amelyben eleinte minden feladatot ő végzett. Az alföldi mezőváros 1882-ben alapított kezdetleges műhelyét néhány évtized alatt a vidék egyik legjelentősebb könyvnyomdájává, Imre fia közreműködésével pedig a magyar könyvművészet nemzetközi szinten is elismert központjává fejlesztette.[5]

[3] Kőhalmi 1918b. 10.; Kőhalmi 1937. Elképzelhető, hogy Kőhalmi az ex librisek reprodukcióját is mellékelni szerette volna könyvében, ez azonban végül nem történt meg. A második kötetben néhány válaszadó aláírását is reprodukálták a szövegek után. A borítón 170, a címlapon 173 válaszadót tüntettek fel. A 170 magyar adatközlőé mellett három külföldi író (Huxley, Maurois, Musil) vallomása is szerepel.

[4] Kner 1987. 12.

[5] Kner 1987.; *Kner Imre emléke* 1990.; Erdész – Füzesné Hudák 2007.; Erdész 2017b., c., d.; Farkas 2023.

Kner Izidor olvasóvá válásában döntő szerepe volt édesapja műveltségének és foglalkozásának. Az 1854-től népes családjával Gyomán letelepedő, eredetileg rabbinak készülő, ezért egy átlagos könyvkötőnél jóval műveltebb Kner Sámuel (1829–1908) felmenőihez hasonlóan kompaktorként, illetve a környező falvak, községek vásárain vallásos és világi tárgyú ponyvakiadványok árusításával kereste a kenyerét. A „hitványan jövedelmező mesterségéből" szegényes körülmények között éltek, a családfő és a könyvkötésben neki segítő felesége éppen hogy el tudta tartani kilenc gyermekét.[6]

A vándor könyvkötők a kalendáriumok vásári ponyván (a földre leterített vastag textilen) történő terjesztésével a XVI–XVII. századtól lettek megkerülhetetlen szereplői a magyar könyvkereskedelemnek. A XIX. században már a nyomdák és kiadók bizományosaiként árusították a különféle nyomtatványokat. A század közepétől, de különösen a kiegyezést követően – az alfabetizáció növekedésével – a parasztság egyre bővülő tömegei számára a vásárok és búcsúk jelentették az általuk fogyasztott vallásos és világi füzetes populáris olvasmányokhoz (kalendárium és egyéb ponyvanyomtatvány) való hozzáférés legfontosabb közegét.[7] Bucsánszky Alajos[8] és Bagó Márton[9] nyomtatványai, a szerzők közül pedig Tatár Péter[10] történetei voltak a legnépszerűbbek. Utóbbi szerző közkedveltségét Don Pedrő, alias Bartók Lajos *Repülő könyvkereskedés* című 1872-es cikkében nem kis malíciával a következőképpen jellemezte: „Ha a világirodalomnak van Dumas-ja, a ponyvának megvan a maga Tatár Pétere… minden fontos eseményt, háborút, lopást, koronációt, csodagyereket, tüzet, árvizet példás gyorsasággal megénekel. S ha Jókai Dekameronjának[11] akadt vagy ötven előfizetője, Arany verseinek szintén annyi: – se baj! Tatár oly

6 Kner 1987. 11–27., 169.; Haiman 1987. 258. Vö. Kner Imre levelei Móra Ferencnek, Kodály Zoltánnak és Mata Jánosnak, 1928. február 3, 1930. január 4, 1938. április 7, 1943. augusztus 7. In: Szántó 1969. 120, 126–127., 250–251., 337.; Kner Imre levele Mata Jánosnak, 1944. február 8. In: Papp [1970.] 19–20.

7 Don 1876.; Kovács 1989. 24., 51–53.; Kókay 1997. 52–64.; Mikos–Csörsz Rumen 2023. 668–672.

8 Bucsánszky Alajos (1802–1883) pozsonyi könyvkötő, könyvkereskedő, könyvkiadó, népszerű illusztrált munkákat, gyermek- és tankönyveket adott ki. 1847-ben Pestre települt, majd nyomdát nyitott. Ettől kezdve elsősorban kalendáriumok és egyéb füzetes populáris olvasmányok megjelentetésével vált sikeressé. Kner 1987. 283. (26.), 295. (167.); Kovács 1989. 114–204.

9 Bagó Márton (1806–1878) budai nyomdász, vallásos és világi tárgyú ponyvanyomtatványok kiadója. Kner 1987. 295. (167.); Tüskés 2015. 433–545.

10 Bucsánszky sikerszerzője, a Tatár Péter álnéven író és illusztrációkat is készítő Medve Imre legismertebb műve az 1857-től megjelenő *Rege kunyhó* című füzetes sorozata volt. Kner 1987. 295. (167.); Kovács 1989. 140–145.; Mikos 2015.

11 Jókai 1858–1860.

publikumnak örvend, mely azon nyirkosan, s még nyomdafestéktől illatozón szagolja műveit."[12]

Feltehetően Kner Sámuel is Bucsánszkynak és jogutódjának (Rózsa Kálmán és neje), illetve Bagónak volt a bizományosa, legalábbis erre enged következtetni fia memoárjának az a része, amelyben az általa árusított kiadványokról ír: „…mint falusi kompaktornak vásárostékája[13] kincsesháza volt a vidéki szellemi és hitélet táplálékainak. Szépen tarkállott egymás mellett nagyság szerint sorakoztatva: Zsoltár, Katekizmus, Halottaskönyv, Szentírás, Szenthegedű, templomi és magán ima- meg énekeskönyv. Hármas História, Kis Tükör, melyben az ember magát megláthatja, iskoláskönyvek, naptárak, Csízió, Álmoskönyv, Vőfélykönyv és főként Bucsánszky meg Bagó száz- és százféle ponyvairodalmi terméke, Tatár Péter remek históriáival melyek némelyike igazán megérdemli a remek jelzőt, mert hisz például Tatár Péter Toldija csak annyival maradt Arany János Toldija mögött, hogy pár oldal saját szerzeményű előhang után következik benne az Aranyé: szóról-szóra."[14] Kner Izidor gyerekkorában a felsorolt könyvek közül a *Bibliá*t és a nagy példányszámú, de igénytelen kiállítású krajcáros füzeteket olvasta a legszívesebben.[15]

Az új „szellemi táplálékot" két népszerű, az 1850-es években alapított illusztrált enciklopédikus családi lap, a lipcsei kiadású *Die Gartenlaube* és annak magyar testvérlapja, a *Vasárnapi Ujság* jelentette számára. A társadalom középső rétegei által fogyasztott sajtóorgánumokhoz feltehetőleg nem fért volna hozzá, ha a két kiadvány lapszámait minden évben nem náluk köttette volna be a református pap és az egyik helybeli haszonbérlő. „A »Vasárnapi Ujság« s német folyóirattársa azonban forradalmat jelentett szellemi életemben – írta a nyomdatulajdonos önéletírásában."[16] A fiatal Kner Izidor a *Gartenlaube* miatt tanult meg németül, amiben nagy szerepe volt a folytatásokban közölt *Was sich die Kammerzofen erzählen* című regénynek is. A nyomdász szerint Jókai Mór írta a rá nagy hatást gyakorló művet, de unokája,

[12] Don 1872. 66. A cikk a különféle populáris nyomtatványok terjesztésére vonatkoztatóan is tartalmaz értékes képes és szöveges információkat. Vö. Fried 2024. 34–35., 43. (Illusztráció.)

[13] Kner Sámuel eleinte a hátán vitte fából készült, kinyitható tékáját, a vásáron ebből árulta nyomtatványait. A nyomda több változatban megrajzolt és a Kner-ősöknek emléket állító emblémáin a hátán tékával vándorló könyvkötő alakja látható. Erdész 2017c. 29–30.; Erdész – Füzesné Hudák 2007. 8.; Brooker–Erdész 2023. 20–23., 29.

[14] Kner 1987. 167–168., 283. (26.), 295. Don Pedrő fentebb idézett cikkében további beszédes címeket is felsorol, amelyek egyes elemei ismerősek voltak a közönség számára, ezért felcsigázták az érdeklődésüket. Don 1872. Vö. a 32. jegyzetben Révai Mór soraival.

[15] Kner 1987. 168–169. Kner Izidor tanulóévei alatt pénzkeresés céljából egy rövid ideig Méhner Vilmos népszerű regényfüzeteinek árusításával is megpróbálkozott, de a kevés előfizető miatt nem származott belőlük elégséges jövedelme. Kner 1987. 57., 287.

[16] Kner 1987. 168. A *Vasárnapi Ujság*hoz lásd: Rózsafalvi 2023.; Hites – Radnai – Rózsafalvi 2024.

a memoár újabb kiadását sajtó alá rendező Haiman György ezt az információt nem tudta alátámasztani.[17]

Jókai Mór akkor vált kedvenc szerzőjévé, amikor az 1870-es években Petőfi öccse, István[18] náluk köttette be a kor egyik legnépszerűbb és legolvasottabb magyar írójának addig megjelent, feltehetően füzetes munkáit.[19] Jókai kalandokban bővelkedő művei iránti rajongására Kner Izidor így emlékezett vissza: „»Hétköznapok«, – »Csataképek« – »Egy magyar nábob«, – »Kárpáthy Zoltán«, – »Szomorú napok«… Iskolahagyottan lődörögtem otthon. Ráértem. Roppantul mohón estem a zsákmánynak. Faltam, fogyasztottam, és egy-egy kötet egy napra való volt. Csodás alakjai, csodás meséi, az addig nem ismert nyelvezet lázba ejtett, elbűvölt, és minden könyv elolvasása után úgy együtt volt agyamban összes alakja, története, a legkisebb részletig, amint az élénk álomlátás, vagy egy rövidke, kitűnően lejátszott egyfelvonásos cselekménye egyben marad a komoly néző lelki szemei előtt. Ilyenkor mindig hő, lángoló érzés fogott el: ha én ilyent tudnék írni!”[20]

Másik meghatározó olvasmánytípusát az élclapok jelentették. A helyi olvasókörben[21] működő tánciskolában, ahova édesanyja beíratta, tánctanulás helyett egy hónapon át a *Bolond Miksa* és Jókai fentebb említett *Üstökös*e régi és új számainak átolvasásával töltötte az időt.[22] Ezek az olvasmányok fontos hatással voltak a nyomdaalapító vizuális kultúrája mellett a *Borsszem Jankó*nál eltöltött több évtizedes élclapírói munkásságára is.[23]

A Kner Izidor által forgatott eltérő stílusú és minőségű szövegeket tartalmazó, a címlapjukon és a bennük szereplő fametszetes illusztrációk miatt az olvasóközönségre nagy vonzerőt jelentő kiadványok nemcsak mentalitását és íráskészségét, hanem művészi érzékét és művészeti érdeklődését is formálták. Elemista korában rajztehetségét a már említett *Vasárnapi Ujság* vezércikkeihez készült fametszetes portrék, „címarcképek” másolásával fejlesztette: „Minden sürgetésre sem kapták

17 Kner 1987. 170, 295. Vö. Kner 1931b. Az egy ideig Pesten is működő német vándorszínész, színmű- és regényíró Karl Hafnernek is volt egy azonos című regénye, mely 1870-ben jelent meg Bécsben. Hafner 1870.

18 Petőfi István (1825–1880) gazdálkodó, tiszttartó, verseket is írt. Kner 1987. 295 (170.)

19 Jókai XIX. századi olvasói döntő többségét elsősorban a nagy példányszámú lapokban közölt folytatásos tárcaregényeinek nem pedig azok későbbi, könyv alakban történő megjelenésének köszönhette. Szajbély 2022. 381–382.; Hansági 2022. 430.

20 Kner 1987. 170., 172.

21 A községben az 1860-as évek elején három kaszinó és olvasókör létesült, könyvtárt is működtettek bennük, bár állományuk nem frissült új művekkel. Kner 1987. 168.

22 Kner 1987. 173–174.

23 *Borsszem Jankó*nak szánt írásaiból később az olvasók körében népszerű, könyv alakban megjelent művek is születtek: Kner 1906.; Kner 1914.; Kner 1917.; Kner 1919.; Kner 1921.

vissza tulajdonosaik az említett könyveket, míg… a »Vasárnapi Újság«-ból ki nem rajzoltam a vezércikkhez tartozó világnagyok arcképeit; mindig kicsinyítetten vagy nagyítottan, hogy elhárítsam azt a gyanút, hogy valamelyes fortéllyal utánoztam, másoltam."[24] Inaséveiben Munkácsy Mihálynak a *Koszoru*ban 1880-ban közölt, az ásító inast ábrázoló festménye egyik változatának fametszetű reprodukciója[25] mellett a hozzájuk bekötésre hozott művészeti periodikumok is hatással voltak rá: „Elolvasásra érdemes munka csak akkor került hozzánk, ha Pettenkofen Ágost, Szolnokon megtelepedett osztrák festőművész időnként összeszedte művészeti folyóiratait, műtörténeti könyveit, melyek már nagyszerű illusztrációik és különösen női aktjaik miatt is igen érdekeltek."[26] Az említett élményeknek is szerepük volt abban, hogy Kner Izidor ifjúkorában arról ábrándozott, hogy festőművész lesz, majd később, amikor báli meghívóinak illusztrálására közvetlen megbízásokkal és Lyka Károly közreműködése révén pályáztatással magyar képző- és iparművészeket kért fel, a *Vasárnapi Ujság* egyik rajzolóját, Goró Lajost is sikerült megnyernie.[27]

Kner Izidor a nyomdája kiadásában megjelent korai kiadványainak kiválasztásában saját olvasmányélményei is érvényesületek. Több esetben azokat a kiadványokat is elolvasta, amelyeket fiának, Kner Imrének küldtek meg barátai.[28] A különféle, általa forgatott és olvasott nyomtatványok szövegei és képei nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy nyomdatulajdonosként és íróként egyaránt sikeressé, ismertté vált, és gyermekeinek, köztük elsőszülött fiának is átadta a könyvek és az olvasás szeretetét.

Kner Imre olvasmányai

A XX. századi magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvművészet megújítójaként és egyik kiemelkedő alakjaként ismertté vált Kner Imrének (1890–1944/45?) édesapjához hasonlóan szintén könyvek között ringatták a bölcsőjét. Kiskorától kezdve nyomtatványokkal volt körülvéve, és ismerte a műhely minden szegletét. „Mikor születtem, még együtt volt a nyomda és a lakás, egy épületben, egy ajtó választotta el a hálószobát a gépszobától. A hosszú téli estéken már kétéves koromban a gép kirakóasztala mellett ültem, és néztem, mint jönnek ki az ívek a gépből. Négyéves koromban a szedőállvány tetején ülve, építőkockák helyett az ólomstégekkel

24 Kner 1987. 168., 170. Vö. Uo. 54–55.

25 Kner 1987. 54–55., 286. (54.)

26 Kner 1987. 32., 283. (32.) August von Pettenkofen (1822–1889) osztrák festő az 1850-es évektől sokat tartózkodott Szolnokon.

27 Kner 1987. 54., 104–111.; Farkas 2023. 314–317.

28 Példaként említhető Kner Imre levele Móra Ferencnek, 1930. november 11. In: Szántó 1969. 147.

játszottam. Ötven éve a legkorábbi emlékeim a nyomdával függnek össze… – írta egyik levelében."[29]

Legidősebb lévén Kner Imre töltötte a legtöbb időt nagyapjával, akit gyakran elkísért a vásárokra, hogy segítsen neki az árusításban. Hogy mely könyvek kerültek a kezébe, azt édesapjához hasonlóan az ő esetében is az határozta meg, milyen kiadványokat vittek Kner Sámuelhez bekötésre, és milyen olvasmányokat árult műhelyében vagy fából készült kinyitható tékájában a Gyoma vonzáskörzetébe tartozó békés megyei falvak, községek vásárain. Kner Imre olvasóvá válásában is fontos szerepük volt a krajcáros ponyvafüzeteknek. Neki is, mint generációkon át oly sok fiatalnak, a rablásokról és gyilkosságról szóló, nagy népszerűségnek örvendő kalandos haramiatörténetekből kerültek ki első gyerekkori olvasmányai, az olcsó füzetek fametszetes illusztrációi formálták vizualitását.

Kner Imre leveleiben többször felidézte, hogy amíg könyvkötő nagyapja a műhelyében dolgozott vagy a vásárokon árulta a könyveket, ő addig a Rózsa Kálmán-féle füzeteket búvta. *Robinson Crusoe* és a számára még tilosnak minősülő Rinaldo Rinaldini kalandjai tartozott a kedvencei közé. Christian August Vulpius *Rinaldo Rinaldini, a legszebb és leghíresebb rablóvezér, élettörténete, csodás kalandjai, merész tettei és halála* című regénye 1884-ben jelent meg Rózsa Kálmán és neje kiadásában, majd a Sobri Jóska és Rózsa Sándor külföldi előképének tekinthető, a szegényeken segítő rablóvezér kalandjairól szóló műnek számos további kiadása látott napvilágot az elkövetkező évtizedekben.[30] Móra Ferencnek írt 1930. január 4-i levelében Kner Imre érzelmi okokra, a gyermekkori szocializációja egyik fontos mozzanatára vezette vissza ponyvafüzeteihez való ragaszkodásának okát: „… annyira integráns részét képezik ezek mindnyájunk gondolat- és érzésvilágának. Nekem különben jobban a szívemhez vannak nőve, mint másnak. Nagyapám, az öreg Kner Sámuel kompaktor árulta őket. Ott lakott az Öregúr az én mostani házam helyén egy kis nádas viskóban, amelynek az udvarán volt egy furcsa, görbe és egész ferdén álló öreg-öreg bodzafa, amelynek vagy 25 centis törzse volt… Fent az ágak között volt egy kis páholy, az ember úgy elbújhatott a koronájában, hogy csak a lába lógott ki belőle. Vagy itt, vagy az eresz alatti sárgaorgona-bokrok alá búvva olvastam ezeket az úgynevezett »históriákat«, melyeket készpénzért is vásárol a nép, a nagyobb és drágább kalendáriumok, zsoltárok és imakönyvek (Orgona-virág, Égi lant stb.) mellé ráadásnak is kapták. Innen ismertem ezeket a kis füzeteket, mint legelső olvasmányai-

[29] Kner Imre levele Durand Félixnek, 1941. december 6. In: Szántó 1969. 274.

[30] Köhalmi 1918a. 213.; Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, XI. 9. A Kner Nyomda (Gyoma) iratai, b/12. Családi levelek és iratok. Kner Imre levele Beczkóy Miklósné Kner Piroskának, 1937. november 3. Idézi: Erdész, 2023c. 30. Azt nem tudjuk, hogy az említett művek (*Rinaldo* 1884; Tatár 1884.[2]) melyik kiadását vagy adaptációját olvasta Kner Imre.

mat, de tudom, hogy mennyire hozzátartoznak mindenki gyermekkorához. Mert hisz a középosztály gyerekei is megkapták ezeket a mesélő cselédek elbeszélésein keresztül. Én még vásárokra is jártam az Öregúrral, aki 76 esztendős korában bekövetkezett haláláig szakadatlanul dolgozott, s ismertem az embereket is, akiknek ezek a füzetek kedves olvasmányai voltak."[31]

Mata Jánosnak írt levelében további részleteket árult el arról, milyen füzeteket vett a kezébe télen a műhelyben „az ablak melletti sarokban, a téka és az asztal közé szorulva", nyáron pedig a kertben elrejtőzve. „…Toronyi Tamás és Vastag Balázs, avagy Gyulavár ostroma címen olvastam Don Quijotét, olvastam Kukus, Kukucs, Csiksicz és Belevendi Biksicz, avagy a négy karóba húzott cigány történetétől kezdve Árgíruson, Világbíró Nagy Sándoron át Ubrik Borbáláig százszámra ezeket a remekeket, közöttük elrejtve a középkor végének egész románirodalmát."[32] Olyannyira közel álltak Kner Imréhez a Rózsa-féle históriák, hogy nemcsak könyvgyűjteményének képezték részét, hanem még azzal a gondolattal is eljátszott, hogy feléleszti a kiadványtípust és újra kiadja a füzeteket, de ez a terve végül meghiúsult.[33]

31 Kner Imre levele Móra Ferencnek, 1930. január 4. In: Szántó 1969. 126–127. Vö. Kner Imre levele Kodály Zoltánnak, 1938. április 7. In: Szántó 1969. 250–251. A Kner Imre levelei egy részét közreadó kötet bevezetőjében Ortutay Gyula, aki személyesen is ismerte a gyomai nyomdászt és levelezett is vele, kiemelte, hogy a magyar ponyvatermékek terjesztésével kapcsolatos levélrészletek forrásértékük miatt is figyelmet érdemelnek. Ortutay 1969. 14.

32 Kner Imre levele Mata Jánosnak, 1944. február 8. In: Papp [1970.] 19. Hiába próbálta a Révai Testvérek kiadóvállalat a *Regényvilág* című kiadványával felvenni a versenyt az általa lenézett populáris olvasmányokkal 1881 és 1885 között, Kner Imre másfél évtizeddel később is azokat a műveket falta, amelyeket Révai Mór emlékiratában kipellengérezett: „Akkor burjánzott teljes erejében az a 10 krajcáros füzetes irodalom (?), melyre ma már senki sem emlékszik. A legszenzációsabb címek alatt, a legkalandosabb tartalommal jelentek meg végnélküli folytatásokban ezek az alsóbbrendű néposztály szenzációhajhászatát, botrányéhségét és érzékiségét fölkeltő és kielégítő regénycsinálmányok. Nagyrészt külföldi gyártmányok voltak; de itthon is készült akárhány; tény az, hogy milliószámra jöttek be az országba és terjedtek el itt ezek a füzetek. »*Ubryk Borbála, a befalazott apáca*«, – »*A gályarab menyasszonya*«, – »*A londoni néma koldus*«, – »*Rinaldo Rinaldini, az Abruzzók királya*«, – »*Marinelli Marino, a gályarab, vagy a velencei rémes éj*«, – »*A Rókus kórház titkai*«, – »*Ártatlanul halálra ítélve*«", – »*Kossuth Lajos kéme*", – »*Szulejka, a hárem gyöngye, vagy a sztambuli fekete leányrabló*«. – Azoknak a kolportázs-füzetes ponyvaregényeknek ezek a címei még ma is eszembe jutnak. Ez azonban csak egy kis választéka a rendkívül nagy termelésnek. Ezekből a regényekből az első 2-4 füzetet nagy tömegekben vitte magával a kolportőr és ezeket a füzeteket lerakta jóformán minden lakás ajtaja elé. A füzetekhez mellékelve volt egy prospektus, amelyben hátborzongató részletességgel el voltak mondva a szenzációk, amelyekben a mű bővelkedni fog. A füzetek hátlapján fel voltak sorolva a csábító ajándékok: órák, olajnyomatú képek és hasonló prémiumok, amikre az előfizetőnek jussa lesz, csak igen csekély portóköltség megtérítése ellenében." Révay 1920. 54. (Kiemelések az eredetiben.)

33 Kner Imre levelei Móra Ferencnek, Fülep Lajosnak, Kodály Zoltánnak, Móricz Miklósnak és Mata Jánosnak, 1928. február 3., 1934. január 21., 1938. április 7., 1942. április 9., 1943. augusztus 7.

A ponyvatermékeket – Kner Imre ezeket nem említette a Kőhalmi-kötetben, nyilván azért, mert továbbra is előítélet övezte a populáris olvasmányokat[34] – rövidesen felváltotta a magasirodalom, és Petőfi nagyméretű illusztrált díszkiadása lett a fiatal fiú „centrális gyermekkori élménye".[35] A kötet fontos referenciává vált a Kner-gyerekek identitásának formálódásában.[36] Erről húszas éveiben Kner Imre a következőképpen írt: „…minden sorát ismertem. Nekem, mint alföldi gyereknek, különösen friss és eleven volt minden sora."[37] Földessy Gyulának és Mata Jánosnak írt levelében további részleteket árult el: „Nekem is a nagy fametszetes Petőfi volt gyerekkoromban legkedvesebb könyvem, hatan voltunk testvérek,[38] és kétszer olvastuk teljesen ronggyá, a gyermekeimnek is az és a Toldi volt a legkedvesebb könyvük…"[39] „Az Athenaeum nagy fametszetes *Petőfije volt a »könyv«* a mi gyermekkorunkban… Szinte ő alakította ki bennünk a magyar múlt, a magyar élet, a magyar táj szemléletét."[40] Érdekes adalék, hogy a könyv mérete miatt a gyerekek a földön, hason fekve olvasták a verseket, nézegették az illusztrációkat.[41] Hogy Kner Imre és testvérei Petőfi melyik nagy negyedrét, a kor legjelentősebb festőművészeinek és grafikusainak illusztrációit[42] magában foglaló képes díszkiadását olvasták és nézegették, nem tudjuk,[43] az azonban bizonyos, hogy ez a kötet jelentette a Kner gyerekek számára az első találkozást az igényes képzőművészettel, ezen belül pedig a könyvművészettel. A képes díszkiadás megléte azt sejteti, hogy a kötetet megvásárló Kner

In: Szántó 1969. 120–121., 194., 250–251., 288–289., 337.; Kner Imre levele Mata Jánosnak, 1944. február 8. In: Papp [1970.] 19.

34 Elek Artúr művészeti író és Gyalui Farkas irodalomtörténész, a Kolozsvári Egyetem igazgatója megemlítette a Kőhalmi-féle kötetben, hogy gyerekkorukban ők is nagyon szerették Tatár történeteit olvasni. Köhalmi 1918a. 147., 194.

35 Kner Imre levele Mata Jánosnak, 1943. augusztus 25. In: Papp [1970.] 20.

36 A Kner család erős Petőfi-kötődését már az is jelezte, hogy Kner Sámuel műhelyében Marastoni József *Petőfi búcsúja a szülői háztól* című népszerű könyomata lógott, amelyet a *Divat* című lap bocsájtott közre vevőcsalogató jutalomképként 1866-ban. A családi legendárium szerint Kner Sámuel a könyveit nála köttető Petőfi öccsének ajándékozta a bekeretezett képet az 1870-es évek elején. Kner 1987. 170–171.

37 Kőhalmi 1918a. 213.

38 A hat testvér közül Kner Lajos (1894–1911) nem érte meg a felnőttkort.

39 Kner Imre levele Földessy Gyulának, 1934. augusztus 30. In: Szántó 1969. 214.

40 Kner Imre levele Mata Jánosnak, 1943. augusztus 25. In: Papp [1970.] 20. (Kiemelés tőlem: F. J. A.)

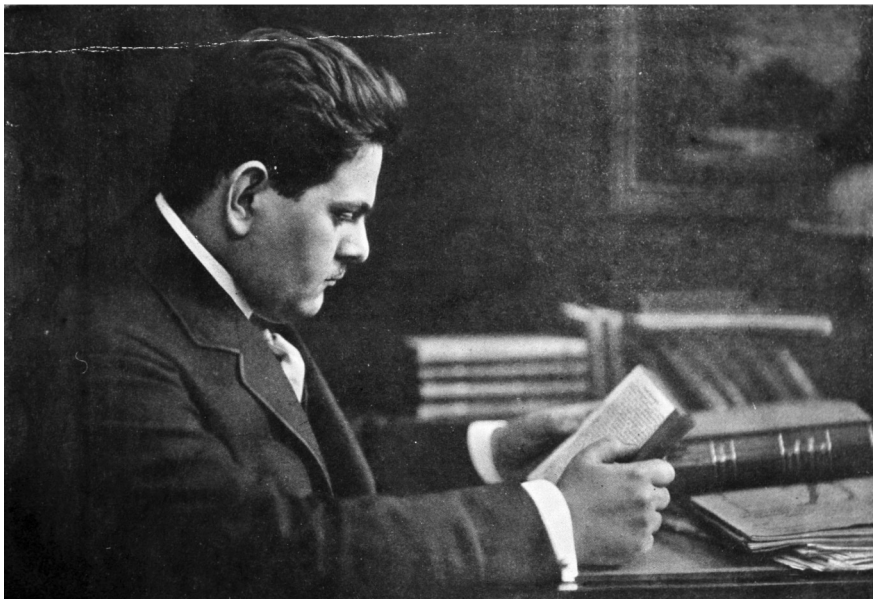
41 Uo.

42 Barabás Miklós, Benczúr Gyula, Böhm Pál, Greguss János, Jankó János, Keleti Gusztáv, Liezen-Mayer Sándor, Lotz Károly, Mészöly Géza, Rauscher Lajos, Székely Bertalan, Wagner Sándor, Weber Ferenc és Zichy Mihály több rajza található a kötetben.

43 A nagyalakú illusztrált díszkiadás első kiadása 1874-ben, az utolsó ötödik 1889-ben jelent meg. Haiman György, Kner Izidor unokája a második nagy alakú, vörös vászonkötéses, arannyal és domborítással díszített díszkiadást örökölte meg nagyapjától. Kner 1987. 113., 287 (57).

Sámuelnek vagy fiának, Izidornak fontos volt, hogy Petőfi költeményeinek legszebb és legdrágább kiadását birtokolja. A művészetekre fogékony és nyomdatulajdonosként egyre sikeresebbé váló, ezért apjánál vagyonosabb Kner Izidor nem az olcsóbb kiadásváltozatok egyikét, hanem a drágább és díszesebb kötésű könyvet adta gyermekei kezébe.[44]

Petőfi után Kner Imre is Jókai Mórért kezdett rajongani, és valósággal falta a XIX. század legnépszerűbb magyar írójának kalandokban bővelkedő műveit: „Minden könyvét ötször-hatszor elolvastam és lassanként, mint valami narkotikum, nélkülözhetetlen életszükségletté vált számomra. Egészen az ő világában éltem, rajta keresztül láttam és gondolkoztam.”[45] Jókai műveinek 1894 és 1907 között megjelenő 100 kötetes nemzeti díszkiadása kitüntetett helyet foglalt el Kner Imre és testvérei életében.[46]

Székely Aladár felvétele az olvasó Kner Imréről[47]

[44] Az 1876 karácsonyára megjelent második nagy negyedrét képes díszkiadás 16 forintba került, de a kevésbé tehetős vevők a 12 füzetet egyenként másfél forintért, illetve nyolcadrétalakú négy kötetben 8 forintért is megvásárolhatták. Az új „Petőfi”… *Fővárosi Lapok*, 1876. december 21. 1377.

[45] Kőhalmi 1918a. 213.

[46] Kner Albert és Endre szobájában egy kék színű szekrényt csináltattak a köteteknek, majd amikor 1939-ben Kner Albert családjával kivándorolt Amerikába, magával vitt hat kötetet. Erdész Ádám szíves közlése. Brooker – Erdész 2023. 32. (Alsó illusztráció.)

[47] A fotó megjelenési helye: Kner 1912.

Azért is voltak Kner Imre számára nagyon fontosak a könyvek, mert 12 éves korában édesapja súlyos, megvakulással járó szembetegsége miatt abba kellett hagynia gimnáziumi tanulmányait, és ki kellett tanulnia a nyomdászatot, hogy át tudja venni az üzem vezetését. Bár később kiderült, hogy a diagnózis téves volt, Imre ekkor már nem tért vissza a gimnáziumba. Haiman György szerint, aki apaként és mestereként tekintett nagybátyjára, Kner Imre rengeteg erőfeszítést tett azért, hogy pótolja a gimnáziumi tanulmányok során megszerezhető ismereteket: „Imrének nemcsak a szakismereteket, de az általános tudást és műveltséget is nehéz küzdelmekben kellett elsajátítania. Hajnalig olvasott minden éjszaka gyertyafénynél."[48]

Kner Imre saját bevallása szerint későn kezdett el saját szórakozására – Petőfin és Jókain kívül – szépirodalmat olvasni.[49] Jókai után Zola lett a vezetője, minden könyvét elolvasta. A francia író mellett Strindberg, Ibsen, Hauptmann és Thomas Mann művei álltak hozzá közel, utóbbiakat német nyelven olvasta. Minden évben újra elolvasta Goethe *Faust*jának első részét, leveleiben többször idézett a műből németül, és sűrűn forgatta Benvenuto Cellini önéletrajzát Goethe fordításában. Az önéletrajz mellett a mese műfajához vonzódott leginkább:[50] „Ezenkívül egy állandó olvasmányom van: *a mese*, amelyhez időnkint mindig visszatérek. Az Ezeregyéjszakától a székely népmeséig minden, amit csak az ember mesélő kedve alkotott."[51]

A szépirodalmi művek és a szakmai érdeklődéséből kifolyólag forgatott nyomdászati és művészeti tárgyú kötetek mellett sok minden érdekelte, például a néprajz, a szociológia, a falukutatás és a közgazdaságtan. A húszas, harmincas évektől kezdve egyre kevesebb ideje maradt a napi és szaksajtó mellett az olvasásra; sokat panaszkodott barátainak, hogy az „olvasási penzumával" nem végez.[52] Megemlítette levelezésében, hogy összegyűjtötte például a tanya-kérdésre vonatkozó irodalmat, mégsem maradt ideje, hogy mindet elolvassa. Györffy István etnográfusnak 1922-ben megjelent könyvét, a *Nagykunsági Krónikát* egyik legérdekesebb olvasmányaként emlegette. A közgazdaságtan témakörében pedig a svéd közgazdász, Gustav Cassel *Sozialismus oder Fortschift* című német nyelvű kötete tett rá mély benyomást. Kner Imre természetesen könyvkiadói minőségében is sokat olvasott. Ő fogta össze a könyv

48 Haiman 1990. 62.

49 Kner Imre levelei Szabó Lőrincnek és Buday Györgynek, 1922. október 22., 1936. október 25. In: Szántó 1969. 85., 240. A *Nyugat* írói közül különösen Ady Endrét és Móricz Zsigmondot szerette, idősebb korában leveleiben például megemlítette, hogy élvezettel forgatta Móra Ferenc és Illyés Gyula műveit is.

50 Kőhalmi 1918a. 213–217.; Kner Imre levelei Szabó Lőrincnek és Fitz Józsefnek, 1922. október 22., 1935. március 11. In: Szántó 1969. 85., 219.; Haiman 1990. 69. Köszönöm Erdész Ádámnak, hogy a Faust-idézetekre vonatkozó adatra felhívta a figyelmem!

51 Kőhalmi 1918a. 217. (Kiemelés: az eredetiben.)

52 Kner Imre levele Fitz Józsefnek, 1935. március 11. In: Szántó 1969. 219.

létrejöttének összetett részfolyamatait a szerzőkkel való eszmecserétől a könyv koncepciójának kialakításán, megtervezésén át a kézirat javításáig. Hogy a nyomda közigazgatási mintatára naprakész legyen, minden rendeletet átolvasott.[53]

Rendszeresen kikérte kiterjedt baráti köre író, költő, nyomdász, kiadó, etnográfus, zeneszerző, építész, grafikus, irodalomtörténész és könyvtáros tagjainak, régi és leendő szerzőinek a véleményét egy-egy könyvről. De ő sem mulasztotta el, hogy ne hívja fel családtagjainak és barátainak[54] a figyelmét, ne adjon nekik kölcsön egy-egy olyan könyvet, amelyek érdekesek vagy hasznosak lehettek számukra. Nagy figyelemmel egyengette a nyomda leendő vezetésére kiszemelt fia, Mihály budapesti gimnáziumi tanulmányait, kiemelten fontosnak tartotta, hogy a német mellett angol nyelven is megtanuljon. Tapasztalatból tudta, hogy tanulmányait követően Gyomára visszatérve fia csak a külföldi szakkönyvek és szaklapok olvasásával tudja elkerülni, hogy ne szigetelődjön el szakmailag és szellemileg. Azt akarta, hogy az olvasás gyerekei mindennapjainak is a részévé váljon, ennek érdekében különféle könyveket ajánlott például Mihály figyelmébe, és arra kérte, hogy leveleiben számoljon be neki olvasmányélményeiről.[55] Kner Imre az olvasás és a gyakorlati szakmai tapasztalatai révén megszerzett tudást nemcsak előadások tartásával, könyvek kiadásával, hanem szakmai témájú cikkek szerzőjeként is kamatoztatta. Arra is kiterjedt a figyelme, hogy a tipográfia (például betűtípus megválasztása, mérete, sortávolság, margószélesség) milyen módon befolyásolja a szöveg kényelmes, szemet kímélő olvashatóságát.[56] Könyvszeretete ugyanakkor a könyvgyűjtés terén is megnyilvánult, ezzel majd a tanulmány második részében foglalkozunk.

[53] Kner Imre levelei Móra Ferencnek, Fitz Józsefnek, Buday Györgynek, Móricz Zsigmondnak, Móricz Miklósnak és Fülep Lajosnak, 1930. november 11., 1932. december 7., 1933. január 16., 1934. december 17., 1937. január 18., 1938. április 28. In: Szántó 1969. 147., 173–176., 217., 245., 257. Kner Imre levele Fülep Lajosnak, 1935. június 13. In: *Fülep* 1990. 102–103. A svéd közgazdász előadásai magyarul is megjelentek Cassel [1931.].

[54] Sok könyvet küldött egymásnak Móra Ferenc, Fülep Lajos és Kner Imre, olvasmányaikat rendszeresen meg is vitatták levelezésükben. Néhány példa: Kner Imre levele Móra Ferencnek, 1930. november 29, Telcs Ede levele Kner Imrének, 1931. február 3., Kner Imre levele Telcs Edének, 1931. február 5. In. Szántó 1969. 149–153.

[55] Erdész 1990. 86.

[56] Vö. Kner Imre levele Fitz Józsefnek, 1935. március 11. In: Szántó 1969. 219.; Kner Imre levelei Fitz Józsefnek és Mata Jánosnak, 1935. március 11., 1943. november 20. In: Papp [1970.] 22–23.

Bibliográfia

Cassel [1931.]	Cassel, Gusztáv: *Tőke és haladás*. Fordította Neubauer Ferenc. TÉBE, Budapest, [1931.]
Don 1872.	Don Pedrő [Bartók Lajos]: Repülő könyvkereskedés. Egy kis kulturhistoria. *Üstökös*, 1872. február 4. 65–68.
Erdész 1990.	Erdész Ádám: Apa és fia. In: *Kner Imre emléke, 1890–1990*. Szerk. Haiman György. Kner Imre Emlékbizottság – Kner Nyomda, Békéscsaba–Gyomaendrőd, 1990. 81–95.
Erdész 2017a.	Erdész Ádám: *A Kner család és más történetek. Tanulmányok.* Osiris, Budapest, 2017. 9–22.
Erdész 2017b.	Erdész Ádám: Színes családi legendák – szűkszavú források. A Kner család első nemzedékei. In: Erdész Ádám: *A Kner család és más történetek. Tanulmányok.* Osiris, Budapest, 2017. 9–22.
Erdész 2017c.	Erdész Ádám: Egy könyvkötő és népes családja. A karrier előtti pillanat a Kner családban. In: Erdész Ádám: *A Kner család és más történetek. Tanulmányok.* Osiris, Budapest, 2017. 23–36.
Erdész 2017d.	Erdész Ádám: Kner Izidor. A műhelytől a vállalatig. In: Erdész Ádám: A Kner család és más történetek. Tanulmányok. Osiris, Budapest, 2017. 37–55.
Erdész 2017e.	„Unio mystica ipar és lélek között" II. A Hess Andrásról szóló monográfia születése. In: Erdész Ádám: *A Kner család és más történetek. Tanulmányok.* Osiris, Budapest, 2017. 72–85.
Erdész 2023.	*Levelek a Kner család életéből, 1938–1949*. Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta Erdész Ádám. Magvető, Budapest, 2023.
Erdész – Füzesné Hudák 2007.	Erdész Ádám – Füzesné Hudák Julianna: *Egy nyomdaműhely titkaiból. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Gyomai Kner Nyomda 1882–2007.* Bevezetővel ellátta Erdész Ádám – Füzesné Hudák Julianna. OSZK – Gyomai Kner Nyomda Zrt., Budapest–Gyoma, 2007.
Farkas 2023.	Farkas Judit Antónia: *„A magyar bibliofilek Drugulin nyomtatói és Kelmscott-Pressei" A gyomai Kner és a békéscsabai Tevan Nyomda úttörő könyvművészeti és bibliofil könyvkiadói tevékenysége I. In: VERITAS Évkönyv 2022*. Szerk. Kincses Katalin Mária. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár–Magyar Napló, Budapest, 2023. 309–336.
Fried 2024.	Fried István: Ponyva és irodalom – ponyvairodalom. Ötletek, közelítések, javaslatok. In: *A magyar ponyva új tüköre. Tanulmányok a népszerű nyomtatványok kutatásáról.* Szerk. Chikány Judit – Csörsz Rumen István. Reciti HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2024. 17–41.

Fülep 1990.	*Fülep Lajos és Kner Imre levelezése*. Összeállította, bevezette és jegyzetelte Sümegi György, a levelek szövegét gondozta Kőhegyi Mihály. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 17.) Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1990.
Hafner 1870.	Hafner, Karl: *Was sich die Kammerzofen erzählen. Roman*. Edwin Müller, Wien, 1870.
Haiman 1987.	Haiman György: Kner Izidor fél évszázada. (Nagyapám arcképéhez.) In: Kner Izidor: *Fél évszázad mezsgyéjén. Kner Izidor ismert és ismeretlen emlékezéseiből*. Sajtó alá rendezte, utószó, jegyzetek, a képeket válogatta Haiman György. Gondolat, Budapest, 1987. 255–274.
Haiman 1990.	Haiman György: A nevelő és tanító. In: *Kner Imre emléke, 1890–1990*. Szerk. Haiman György. Kner Imre Emlékbizottság – Kner Nyomda, Békéscsaba–Gyomaendrőd, 1990. 61–69.
Hansági 2022.	Hansági Ágnes: Mit jelent Jókai olvasni? In: *Jókai Mór emlékezete*. Szerk. Margócsy István. Osiris, Budapest, 2022.
Hites – Radnai – Rózsafalvi 2024.	*Egy lapkiadási sikertörténet a 19. századból: a Vasárnapi Újság*. Szerk. Hites Sándor – Radnai Dániel Szabolcs – Rózsafalvi Zsuzsanna. MNMKK Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2024.
Hudák 1990.	Hudák Julianna: … emléke a múzeumban… In: *Kner Imre emléke, 1890–1990*. Szerk. Haiman György. Kner Imre Emlékbizottság – Kner Nyomda, Békéscsaba–Gyomaendrőd, 1990. 111–117.
Jókai 1858–1860.	*Jókai Mór Dekameronja*. Száz novella, 1–10. k. Pest, 1858–1860.
Kner 1912.	Kner Imre: *Könyv a könyvről*. Kner Izidor, Gyoma, 1912.
Kner Imre emléke 1990.	*Kner Imre emléke*, *1890–1990*. Szerk. Haiman György. Kner Imre Emlékbizottság – Kner Nyomda, Békéscsaba–Gyomaendrőd, 1990.
Kner 1906.	Kner Izidor: *Eszmék és viaskodások*. Kner Izidor, Gyoma,1906.
Kner 1914.	Kner Izidor: *Agyafúrt alakjai*. Előszó Csicseri Bors [Ágai Adolf]. Kner Izidor, Gyoma, 1914. [A mű több kiadásban jelent meg.]
Kner 1917.	Kner Izidor: *Aforizmái*. Vadász Miklós rajzaival. Kner Izidor, Gyoma, 1917.
Kner 1919.	Kner Izidor: *Pajzán aforizmái*. Vadász Miklós rajzaival. Kner Izidor, Gyoma, 1919.
Kner 1921.	Kner Izidor: *Összes aforizmái*. Kner Izidor, Gyoma, 1921.
Kner 1931a.	Kner Izidor: *Félévszázad mesgyéjén. 1882–1932*. Kner Izidor, Gyoma, 1931.
Kner 1931b.	Kner [Izidor]: Egy kis visszaemlékezés. *Literatura*, 1931/6. 84–85.
Kner 1987.	Kner Izidor: *Fél évszázad mezsgyéjén. Kner Izidor ismert és ismeretlen emlékezéseiből*. Sajtó alá rendezte, utószó, jegyzetek, a képeket válogatta Haiman György. Gondolat, Budapest, 1987.

Kőhalmi 1918a.	*Könyvek könyve. 87 magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallomása kedves olvasmányairól*. Szerk. és a bevezetést írta Kőhalmi Béla. Lantos, Budapest, 1918.
Kőhalmi 1918b.	Kőhalmi Béla: Bevezetés. In: *Könyvek könyve. 87 magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallomása kedves olvasmányairól*. Szerk. és bev. Kőhalmi Béla. Lantos, Budapest, 1918. 10. skk.
Kőhalmi 1918c.	Bibliográfia. In: *Könyvek könyve. 87 magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallomása kedves olvasmányairól*. Szerk. és bev. Kőhalmi Béla. Lantos, Budapest, 1918. 227–233.
Kőhalmi 1918d.	Mutató. In: *Könyvek könyve. 87 magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallomása kedves olvasmányairól*. Szerk. és a bevezetést írta Kőhalmi Béla. Lantos, Budapest, 1918. 235–248.
Kőhalmi 1937.	*Új könyvek könyve. 173 író, művész, tudós vallomása olvasmányiról.* Összegyűjtötte és bevezette Kőhalmi Béla. Gergely R[ezső], Budapest, 1937.
Kovács 1989.	Kovács I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Akadémiai, Budapest, 1989.
Lévay 1985.	Lévay Botondné: A debreceni Egyetemi Könyvtár Kner-gyűjteményéről. In: *Könyv és könyvtár. XIV. A debreceni Kossuth Lajos Egyetem Könyvtárának évkönyve.* Szerk. Gomba Szabolcsné. Kossuth Lajos Egyetem Könyvtára, Debrecen, 1985. 33–85.
Mikos 2015.	Mikos Éva: Regék a magyar előkorból. Folklór, irodalom és közköltészet Tatár Péter Rege kunyhójában. In: *Doromb. Közköltészeti tanulmányok*. 4. Szerk. Csörsz Rumen István. Reciti, Budapest, 2015. 387–405.
Mikos 2024.	Mikos Éva: Hogyan és hogyan nem történeti források populáris olvasmányaink? In: *A magyar ponyva új tüköre. Tanulmányok a népszerű nyomtatványok kutatásáról.* Reciti konferenciakötetek 28. Szerk. Chikány Judit – Csörsz Rumen István. Reciti, Budapest, 2024. 91–120.
Mikos – Csörsz-Rumen 2023.	Mikos Éva – Csörsz Rumen István: Közelítések magyarországi ponyvairodalom történetéhez (18–19. század). *Ethnographia*, 2023/4. 664–688.
Ortutay 1969.	Ortutay Gyula: Bevezető. In: *A könyv mestere. Kner Imre levelezése korának költőivel, íróival, művészeivel, tudósaival.* Bevezetéssel ellátta Ortutay Gyula, válogatta, szerk. Szántó Tibor, a levelezést összegyűjtötte, jegyzetekkel ellátta Elek László. Budapest, 1969. 7–23.

Papp [1970.]	*Kner Imre gondolatai életről, irodalomról, nyomdászatról, könyvművészetről*. Szerk. Papp János, válogatta és sajtó alá rendezte Elek László. (Bibliotheca Bekesiensis 4.) Békéscsabai Rózsa Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola – a gyomai Községi Tanács, [Békéscsaba, 1970.]
Révay 1920.	Révay Mór János: *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*. 1. kötet. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Budapest, 1920.
Rinaldo 1884.	*Rinaldo Rinaldini rablóvezér élettörténete és halála*. Regény. I–III. kötet. Rózsa Kálmán és neje, Budapest, 1884.
Rózsafalvi 2023.	Rózsafalvi Zsuzsanna: A Vasárnapi Ujság és a tudományos ismeretterjesztés. *Magyar Könyvszemle*, 2023/3–4. 439–448.
Szajbély 2022.	Szajbély Mihály: In: *Jókai Mór emlékezete*. Szerk. Margócsy István. Osiris, Budapest, 2022. 376–383.
Szántó 1969.	*A könyv mestere. Kner Imre levelezése korának költőivel, íróival, művészeivel, tudósaival.* Bevezetéssel ellátta Ortutay Gyula, válogatta, szerk. Szántó Tibor, a levelezést összegyűjtötte, jegyzetekkel ellátta Elek László. Budapest, 1969.
Szíj 1962.	Szíj Rezső: Az utolsó esztendők (Kner Imre emlékezete). *Alföld*, 1962/2. 101–106.
Tatár 1884.	Tatár Péter: *Robinson Robinson Crusoe viszontagságos élettörténete*. Rózsa Kálmán és neje, Budapest, 1884.[2.]
Tüskés 2015.	Tüskés Anna: A Bagó Márton nyomdájában kiadott vallásos ponyvanyomtatványok. In: *Doromb. Közköltészeti tanulmányok*. 4. Szerk. Csörsz Rumen István. Reciti, Budapest, 2015. 433–545.

Judit Antónia Farkas

FROM PÉTER TATÁR TO JÓKAI, GOETHE AND OLD SPECIMENS OF CAST PRINTING TYPES. THE KNERS AS READERS AND BOOK COLLECTORS

(Abstract)

No other family in Hungary is as closely associated with the production, design and distribution of publications as the Kner family, who were printers, bookbinders and graphic designers. Izidor Kner (1860–1930), who founded the print house in Gyoma in 1882 and made it one of the most significant companies in the Hungarian countryside over the course of mere decades, and his son Imre Kner (1890–1944/45?), who followed in his footsteps, had a close relationship with books not only as printers, business managers, typographers and publishers, but also as book collectors and editors of books and articles. Therefore, it is worthwhile to analyze how their choice of reading material influenced their mentality / thinking and visual perspectives as well as the role that books played in their lives. Izidor Kner delved into his reading experiences and the books that were important to him in his self-published 1931 memoir, while his son did the same in his lengthy correspondences with his friends. Imre Kner additionally covered his reading experiences in two other publications. Finally, by reviewing Imre Kner's reflections on his invaluable library that consisted of nearly nine thousand books or by examining a fractional list of their sizable book collection, we can better understand the Kners' tendencies regarding the utility, collection and reading of books as well as their literacy / culture.

Judit Antónia Farkas

VON PÉTER TATÁR ÜBER JÓKAI UND GOETHE BIS ZU DEN ALTEN MUSTERBÜCHERN VON DRUCKEREIEN UND SCHRIFTGIESSEREIEN. DIE KNERS ALS LESER UND BUCHSAMMLER

(Resümee)

Es gibt keine andere Familie in Ungarn, deren Name dermaßen mit der Fertigung, dem Entwerfen und dem Vertrieb von Druckerzeugnissen verbunden wäre, wie die der Kners, die Drucker, Buchbinder und Grafikdesigner gewesen waren. Isidor Kner (1860–1930), der die Druckerei in Gyoma (Komitat Békés) 1882 gegründet und sie innerhalb einiger Jahrzehnte zu einer der bedeutendsten Firmen der Region entwikkelt hatte, sowie sein erstgeborener Sohn Imre Kner (1890–1944/45?), der in die Fußstapfen des Vaters trat, gerieten nicht nur als Drucker, Firmenleiter, Typografen und Verleger, sondern auch als Autoren von Büchern und Fachartikeln sowie als Buchsammler in eine enge Verbindung zu den Büchern. Schon aus diesem Grunde ist es nicht uninteressant zu untersuchen, welche Lesestoffe auf ihre Denkweise und ihre visuelle Sichtweise Einfluss hatten und welche Rolle Bücher in ihrem Leben spielten. Isidor Kner reflektierte in seinen 1931 im Eigenverlag erschienenen Erinnerungen, sein Sohn hingegen in der ausgedehnten Korrespondenz mit seinen Freunden auf seine Leseerlebnisse und auf die Bücher, die ihnen wichtig waren. Imre Kner berichtete darüber hinaus auch in zwei Publikationen von seinen Erlebnissen beim Lesen. Zu guter Letzt können wir durch die Reflexionen des Imre Kner in Bezug auf seine wertvolle Bibliothek von annähernd 9000 Bänden, beziehungsweise durch die Untersuchung einer Liste über einen Bruchteil des Bücherbestandes den Gewohnheiten der Kners in Sachen Nutzung Sammeln und Lesen von Büchern sowie dadurch ihrem Bildungsstand näher kommen.

Hammerstein Judit

Oroszország tanulmányozásának hozadékáról magyar nézőpontból

Thallóczy Lajos: Oroszország és hazánk

Thallóczy Lajos történész,[1] a magyar Balkán-kutatások elindítója 1884-ben tette közzé *Oroszország és hazánk* című tanulmányát, az első olyan Oroszországról szóló magyar történeti munkát, amely kifejezetten magyar perspektívából, elsődleges források és helyben szerezett tapasztalatok felhasználásával készült.

A nemzetközi összefüggés

A szerző témaválasztása aligha véletlen, ezért érdemes néhány gondolat erejéig kitérni a korabeli nemzetközi kontextusra, amely a dualista állam szempontjából is erőteljesen a cári birodalomra irányította a figyelmet. Csak néhány évvel Thallóczy 1883-as oroszországi tanulmányútja előtt zajlott le 1878-ban a Berlini Kongresszus, aminek eredményeként az európai nagyhatalmak elérték az 1877–1878. évi orosz–

[1] Thallóczy Lajos (1857–1916) elsődlegesen kiváló tudós volt, a történettudomány felől érkezve vált közéleti szereplővé, fontos állami tisztségek betöltőjévé. 1857-ben született Kassán Strommer Benedek Lajos néven, felvidéki német tisztviselő család sarjaként. Nevét 1877-ben Strommerről Thallóczyra magyarosította. 1875-ben a budapesti egyetemen bölcsészdoktori és történelem–latin szakos tanári oklevelet, valamint magyar gazdaságtörténetből magántanári képesítést szerzett. Rövid ideig a Magyar Nemzeti Múzeumban, majd a Magyar Országos Levéltárban dolgozott. 1885-ben a bécsi udvari kamarai levéltár igazgatói feladataival bízták meg. 1901-től a közös Pénzügyminisztérium osztályvezetőjeként az okkupált Bosznia–Hercegovina oktatási, művelődési és kultuszügyeinek felelőse lett, 1916-ban pedig az osztrák–magyar csapatok által megszállt Szerbia polgári kormányzójává nevezték ki. A Magyar Tudományos Akadémia tagja, 1913-tól 1916-ig a Magyar Történelmi Társulat elnöke, valóságos belső titkos tanácsos. Tisza István miniszterelnök felkérésére Thaly Kálmánnal együtt szervezték meg II. Rákóczi Ferenc és emigránstársai földi maradványainak hazahozatalát és újratemetését 1906-ban. 1916. december 1-jén Ferenc József temetéséről hazajövet Magyarország legsúlyosabb vasúti szerencsétlensége, a herceghalmi baleset áldozata lett. Thallóczy a középkori Balkán egyik legavatottabb ismerőjének számított. Kutatásai még ma is irányadónak tekinthetők – aligha véletlen, hogy 2008-ban a Magyar Tudományos Akadémia, valamint Bosznia és Hercegovina Tudományos és Művészeti Akadémiája közösen konferenciát szervezték Szarajevóban Thallóczy történészi, politikusi hagyatékának megvitatása céljából, születésének 150. évfordulója apropóján.

török háborút lezáró, Oroszország számára fényes térfoglalást biztosító, 1878. március 3-án aláírt San Stefanó-i béke módosítását. Ezzel nemcsak Nagy-Bulgária létrejöttének sikerült elejét venni és Oroszország balkáni térnyerését visszaszorítani, de függetlenné válhatott Románia, Szerbia és Montenegró. A berlini rendezés – az egyezményt 1878. július 13-án írták alá – a dualista birodalom számára kedvező helyzetet teremtett: az Osztrák–Magyar Monarchia befolyást szerezhetett az újonnan létrejövő államok felett és engedélyt kapott Bosznia–Hercegovina katonai megszállásához, amivel egycsapásra maga is gyarmatosító országgá vált. Mindez annak a folyamatnak egyik fontos állomása, amelynek során az európai nagyhatalmak nemcsak figyelemmel kísérték, de igyekeztek is befolyást gyakorolni a balkáni népek nemzeti, függetlenedési törekvéseire, amelyek az Oszmán Birodalom, „Európa beteg emberének" hanyatlásával egyidejűleg szökkentek szárba. Nagyhatalmi nézőpontból úgy merült fel a kérdés, hogy ki és hogyan osztozkodhat a török birodalom európai területi örökségén, kinek az érdekei mentén rajzolhatók újra a Balkán-félsziget hatalmi viszonyai. Ekként kerültek egymással szembe riválisokként az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország. A cári birodalom a szláv testvériség eszméjét is felhasználva, a balkáni népek függetlenségi mozgalmának felkarolásával igyekezett befolyást szerezni a félszigeten, a születendő új államok felett, amely a Földközi-tengerhez való kijutás lehetőségével is kecsegtetett. A Monarchia viszont okkal tartott attól, hogy maga is a török birodalom sorsára juthat, a többnemzetiségi Oszmán Birodalom széthullása ösztönzőleg hathat a dualista államban élő nemzetiségiek önállósodási törekvései számára, amelyek mögött a pánszlávizmust, Oroszország mesterkedését látta. A magyarok ráadásul az 1848–49-es forradalom és szabadságharc során az orosz szuronyok mellett arról is tapasztalatot szerezhettek, hogy nemzeti törekvéseik nemcsak Béccsel, de a szerbek, a horvátok és a szlovákok nyiladozó nacionalizmusával is szembe fordíthatja őket. Úgy tűnt, a Monarchia elemi érdeke Oroszország balkáni befolyásszerzésének gátat vetni. Oroszország és a Balkán tehát külpolitikai szempontból is kifejezetten kurrens téma volt az 1870–1880-as években.[2]

A fentiek fényében válik érthetővé, miért fordult kiemelt érdeklődéssel Thallóczy Oroszország irányába. A történész ugyanis nem az orosz ügyek szakértőjeként, hanem a Balkán-kutatások, az albanológia elindítójaként vált ismertté. A Balkán-félsziget történetére vonatkozó kutatásai, forráskiadásai és tanulmányai meghatározó jelentőségűek. Figyelmének homlokterében elsődlegesen a magyar–szerb, a magyar–bolgár és a magyar–török kapcsolatok formálódása állt, feldolgozta a Jajcai bánság és Bosznia történetét is. Aligha véletlen, hogy tudására Kállay Béni,[3] a Monarchia

[2] A témáról lásd többek között: Palotás 1972.; Palotás 1982.; Diószegi 2001., valamint Joó 2001.

[3] Kállay Béni (Kállay Benjámin) (1839–1903) politikus, diplomata, történész, az Osztrák–Magyar

közös pénzügyminisztere, majd Ferenc József is felfigyelt, balkáni ügyekben rendszeresen kikérve a történész véleményét, aki az uralkodó bizalmas tanácsadójaként bejáratossá vált a bécsi udvarba. Kállay és Thallóczy egyaránt azon az álláspontón voltak, hogy a Monarchia legfőbb gazdasági és politikai érdeke a Balkán-félszigeten való terjeszkedés, amelynek elsőszámú akadálya éppen Oroszország volt.[4]

Oroszország magyar tanulmányozása mint megkerülhetetlen feladat, valamint a két ország egymásról kialakított képe

Ahogy címéből kiderül, Thallóczy könyve nemcsak Oroszországról szól, hanem Magyarországról is, pontosabban magyar nézőpontból vizsgálja a korabeli cári birodalmat. Oroszországot egyfelől gazdasági versenytársként, másfelől a gazdasági, kereskedelmi együttműködés szempontjából egyelőre kiaknázatlan lehetőségként mutatja be. A két állam gazdasági viszonyainak összevetése nemcsak az orosz fejlődés sajátosságait igyekszik szélesebb körben megismertetni, de a magyar gazdasági tendenciák szempontjából is számos tanulsággal szolgál.

Thallóczy 1883-ban látogatott el az orosz birodalomba. A kötet közel egyéves oroszországi tanulmányút, hosszú kutatómunka eredményeként született meg. A szerző utazását Kemény Gábor kereskedelmi miniszter, míg a könyv megjelentetését a Földművelés-, Ipar-, és Kereskedelemügyi Minisztérium államtitkára, Matlekovics Sándor támogatta. A szerző bevezetőjében utalást tesz arra is, hogy a kereskedelmi és a belügyekért felelős tárca tisztviselőitől számos további szakmai segítséget kapott. Ez meg is határozza a tanulmány tartalmát, felépítését, amelynek súlyponti részét (III–VIII. fejezetek) a két ország mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi fejlődésének számokkal, statisztikákkal alátámasztott összehasonlítása teszi ki. (Ezzel Thallóczy tekinthető az első olyan utazónak, aki kiemelt figyelmet szentelt a gazdasági kérdéseknek.) E meglehetősen száraz fejezetek elé került a szerző bevezetése, majd egy rövid, vázlatos bemutatása a magyar és az orosz történelem egymással párhuzamba állított főbb eseményeinek, a két ország közötti történelmi érintkezéseknek. Ezt egy másik rövid kitekintés követi *Vázlatok az orosz publicisztika köréből* címmel, amely többek között az orosz nemzeti irodalom megszületéséről, a cenzúrá-

Monarchia belgrádi főkonzulja, majd közös pénzügyminisztere. Haláláig Bosznia kormányzói feladatait is ellátta. A tartomány gazdasági, kulturális felvirágoztatására, valamint a szerbek, a horvátok és a muzulmánok békés együttélésére törekedett. Szükségesnek látta egy külön bosnyák nemzeti tudat kialakítását. Kora kiváló Kelet-szakértőjének, a Balkán-félsziget egyik legalaposabb ismerőjének számított. 1875 és 1878 között a *Kelet Népe* című politikai napilapot szerkesztette.

4 Glatz 2010. 25.

ról, a sajtóban lefolytatott értelmiségi vitákról, a jelentősebb lapokról, a szlavofilizmus kezdeteiről és fénykoráról – külön bemutatva a moszkvai értelmiségi világ két meghatározó, befolyásos alakját, Mihail Katkovot[5] és Iván Akszakovot[6] –, az orosz nemzeti fanatizmus kibontakozásáról nyújt tájékoztatást. Az utolsó, IX. fejezetben Thallóczy színes életképekben megörökített és Dörre Tibor kiváló rajzaival illusztrált útibeszámolója olvasható, amelyben a szerző a felkeresett városokat és azokat a népeket írja le könnyed elbeszélői stílusban, amelyeket útja során sikerült megfigyelnie. A kötet végül Magyarország és Oroszország közötti áruforgalmi adatokat (1881–1882) tartalmazó statisztikai mellékletekkel zárul. Mindennek fényében az egymáshoz stílusban és tartalmi szempontból egyaránt nehezen illeszkedő részek – tudományos igényű tanulmány, statisztikai adatok, útirajz stb. – a könyvet műfaji szempontból szokatlan egyveleggé teszik. Tulajdonképpen nem is nagyon lehet érteni, hogy az útélményeket a szerző miért nem külön kiadvány keretében tette közzé. Van azonban a kötetnek egy olyan tematikai eleme, amely gyakorlatilag mindegyik szövegrészben rendre előbukkan: Thallóczy orosz karakterre vonatkozó leírásai, megfigyelései.

A szerző bevezetőjében egyértelművé teszi, hogy azért tartja megkerülhetetlennek Oroszország tanulmányozását, mert a cárok birodalma Magyarország egyik legfontosabb, hatalmas szomszédja. Ezért aligha engedhető meg az a luxus, hogy ne rendelkezzünk kellő ismerettel a birodalomról. Valóban, Thallóczy korában idehaza korlátozottan állt rendelkezésre érdemi ismeret az orosz világról, magyar szerzők jóvoltából pedig kifejezetten kevés orosz vonatkozású tanulmány, kötet látott napvilágot.[7] „Magyarországra nézve Oroszország fejlődése és politikai törekvései egy oly

5 Mihail Nyikiforovics Katkov (1818–1887) befolyásos konzervatív orosz publicista, szlavofil gondolkodó.

6 Ivan Szergejevics Akszakov (1823–1886) író, pánszláv agitátor. 1880-ban megalapította a *Ruszj* című szlavofil lapot.

7 Itt a kevés megjelent orosz vonatkozású magyar munka közül leginkább Lassú István 1827-ben napvilágot látott *Az Orosz Birodalom Statistikai, Geographiai és Historiai leírása* című műve (Lassú 1827.) érdemel említést. Lassú több fontos európai állam geográfiai, történelmi és statisztikai szempontú leírását (Nagy-Britannia, Franciaország, Poroszország stb.) végezte el hiánypótló munkaként. Thallóczy Lassút nem nevesíti, Kállay Bénit és Gelléri Mórt viszont igen. Itt nyilván Kállay Béni *Oroszország keleti törekvései. Történelmi vázlat* c. írására gondolt (Kállay 1878.), amelyben a szerző a Balkán-félsziget feletti orosz befolyásszerzés hátterének elemzésekor az orosz fejlődés, az orosz szellem civilizációs jellegzetességeiről is értekezik. A magyar iparfejlesztés jelese, Gelléri Mór pedig 1881-ben tett közzé tanulmányt *Oroszország ipara* címmel (Gelléri 1881.) a cári birodalom ipari viszonyairól. Bár Thallóczy nem hivatkozik rá, említésre méltó Márki Sándor történész *Az oroszok hazánk történetében* című kötete (Márki 1877.) is, amely a magyar–orosz érintkezések históriáját tekinti át a kezdetektől egészen 1877-ig. Ez az írás abból a szempontból is releváns, hogy ebben Márki is hangsúlyosan kitér arra, hogy a magyaroknak Oroszországról csekély, leginkább csak másodkézből szerezett ismeretei vannak, hiányoznak az orosz társadalmi,

ismeretlent jelképeznek, melynek megoldása a fajbeli létezés egyenletét szabályozza"– világít rá Thallóczy plasztikusan a problémára.[8] A tájékozatlanság annak ellenére sem elfogadható a szerző megítélése szerint, hogy maga is tisztában van azzal, hogy a magyar közvélemény Oroszországról kialakított képe egyáltalán nem kedvező, aminek elsődlegesen a hatalmas katonai birodalom által keltett félelem az oka, ami az 1848–49-es szabadságharc orosz segítséggel történő leverésében csúcsosodott ki.

A szabadság hiányától, az önkényuralomtól való félelem erősen beleivódott a magyar köztudatba, amit a korábbi, még az 1848-as szabadságharcot megelőzően Oroszországba látogató magyar utazók tapasztalatai is megerősítettek. Nogel István például 1842-ben a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából botanikai, ornitológiai kutatások céljából utazott Keletre, és bejárta az egész Kaukázust. Útjáról izgalmas beszámolót[9] állított össze, amelyben nemcsak Odesszáról, a tájakról, de a közállapotokról, a despotikus államberendezkedésről is hírt ad. Hajóval érkezik Odesszába, ahol a „vesztegintézeti" épületben két hetet kényszerül várakozni. Itt szembesül azzal, hogy mit jelent az, amikor az utazótól hirtelen megvonják a szabadságot: „Ott érzém először az arany szabadság elvesztése kínjait. Jóllehet ama rendszabályok az emberiség érdekében alkotvák, mégis a legkellemetlenebb érzések gyötörtek, midőn az intézeti szolgák az ajtót utánunk lekilincselték; vidám kedvem hirtelen eltűnt, félelmes komorság lepett meg, mellem szorult, mintha az orosz trónt környező kényuralkodás levegője szabadsághoz szokott magyar lélegzetemet nyomná, és az egész esemény oly hatást gyakorolt reám, melytől több év multával sem gyógyulhattam meg…"[10] Szintén nyomasztó élményként számol be arról, hogy lépten-nyomon az erőszak, a testi fenyítés szemtanúja lesz: „Gyakran néztem szívem legnagyobb fájdalmával a botozásokat, mik Oroszországban oly sűrűek, mint nálunk a jónap-kívánás, s elmélkedtem a gonosz rendszer fölött… Egyébiránt nincs az istennek földje, hol több ütleget osztogatnának, mint Oroszországban…"[11]

Hasonló következtetésre jutnak az Oroszországba látogató politikusok is. Ők már nem mellékesen élik meg az orosz viszonyokat, hanem eleve azzal a szándékkal kelnek útra, hogy minél több és szerteágazóbb ismeretet, minél sokrétűbb tapasztalatot szerezzenek az országról. Trefort Ágoston (*Utazási töredékek. Budapesti Árvízkönyv IV. kötet.* Pest, 1840.) és Podmaniczky Frigyes báró (*Úti naplómból.* Pest, 1853.) már a szélesebb közvélemény figyelmét is felkeltve olyan útirajzot tesznek közzé,

politikai viszonyokat színvonalasan bemutató, elemző munkák, statisztikák, ahogy a „nemzetünk és a muszkák közt való viszonyt" taglaló tanulmányok is. Márki 1877. 90.

8 Thallóczy 1884. III.

9 Nogel 1847.

10 Nogel 1847. 17.

11 Nogel 1847. 25–26.

amelynek érdeklődési középpontjában a politikai hatalom, az önkényuralom működési módszerei állnak. A városokról, Pétervár pompás palotáiról, templomairól, a művelődési intézményekről mindketten az elismerés hangján tudósítanak. Hangsúlyosan számolnak be ugyanakkor arról is, hogy az utazó mindenütt a szabadsághiány nyomasztó auráját érzékeli.[12] A két útirajz plasztikusan szemlélteti Niederhauser Emil megállapítását, miszerint „Elfogultság és szorongás, előítélet és idegenkedés volt az alaphangulat, amellyel a magyarok országuk felől a nagy északi szomszédra tekintettek."[13] A reformkori folyóiratok Oroszországról szóló egyéb híradásait, cikkeit egyaránt ez a félelem hatja át.[14]

Az 1867-es kiegyezés új szituációt teremtett: ezt követően egyre inkább a pánszlávizmustól, a Monarchia balkáni pozícióit és Magyarország területi integritását veszélyeztető orosz terjeszkedéstől való félelem került előtérbe: „Oroszország keleti törekvései közepette sohasem téveszti szem elől azon más nyelvű elemeknek érdekkörébe vonását, amelyeknek Magyarország, mint *magyar* statusnak létezése szálka a szemökben. Magyarország közvéleménye ösztönszerűleg gonddal nézi a keleten alakuló szerteágazó szláv-orosz világot."[15] Thallóczy álláspontja szerint e rossz érzések, tapasztalatok ellenére Oroszország tanulmányozása megkerülhetetlen feladat, amihez kötetével maga is ösztönzést szeretne adni.

A szerző már a bevezetésben komoly figyelmet szentel az orosz nép nemzetkarakterológiai leírásának, amelyben számos klisé, sztereotípia kap helyet. „Az orosz nép a maga valójában, úgy a nyugati kis oroszokat s a déloroszországi telepeseket tekintve: jó lelkű, aránylag igyekező, kiválóan engedelmes s igy csodálatosan fegyelmezhető, önálló actiora nem képes, vállalataiban, bár tanulékony, de erélytelen, részegségre hajló faj."[16] Thallóczy passzívnak láttatja az oroszokat, a részegséget olyan szembetűnő karakterjegyként nevesítve, amelyre a tanulmány során több ízben is visszatér. Így tesz például az orosz parasztság jellemzése kapcsán: az orosz muzsik lusta, tudatlan, és mindenekelőtt részeges. „…az ivás Oroszországban valóságos kóros állapot, melyet nem nehéz lelketlenül kizsákmányolni."[17] Később kijevi élményeinek taglalásakor szintén nem mulasztja el felhívni a figyelmet arra, hogy az iszákosság, a részeg ember látványa mennyire erősen beleivódott az oroszok mindennapjaiba. „A rendőrség ujabb ukáz szerint csak akkor nyúlhat részeg emberhez, ha már

12 Fenyő 1961. 243.
13 Niederhauser 1956. 131.
14 Fenyő 1961. 243.
15 Thallóczy 1884. 2–3.
16 Thallóczy 1884. 3.
17 Thallóczy 1884. 33.

elesett s ekkor is csak arra köteles, hogy a kocsiútról viszi el s a járdára fekteti. Ez a népmulatság."[18]

Ahogy a francia Custine márkinak,[19] Thallóczynak is feltűnik az oroszok tudatlansággal egybekapcsolódó önelégültsége és becsvágya, ami többek között abban nyilvánul meg, hogy Moszkvát és Pétervárat a világ közepének, a vágyak netovábbjának tekintik, mintha e városokon kívül a világon más nem is létezne.

A szerző nemcsak annak tulajdonít jelentőséget, hogy a magyarok milyen képet alkotnak az oroszokról, hanem arra is kíváncsi, hogy az oroszok miként gondolkodnak a magyarokról. Tapasztalata szerint a magyarokat Oroszországban nem nagyon ismerik. Egyúttal cáfolja a magyar sajtó azon állítását, amely arról szól, hogy az oroszok gyűlölnék a magyarokat. Ez szerinte annak ellenére sem igaz, hogy itt-ott megjelennek – alapvetően az orosz földre látogató hazai nemzetiségek képviselőinek köszönhetően – a magyarokat rossz színben feltűntető, azokat barbárnak, elnyomónak láttató negatív írások is. Ahogy a bátor, lovagias, romantikus magyar képzetével is lehet találkozni, amit viszont Thallóczy értelmezésében éppen annyira kell komolyan venni, mint a „Cooper indiánjaiért való rajongást". Mindezzel a szerző tulajdonképpen arra a létező problémára mutat rá, hogy egy országról kialakított kép többnyire felszínes benyomásokon, sztereotípiákon alapul, ami ezért nincs híján meglepő ellentmondásoknak sem. Az oroszok magyarságképére visszatér az úti élményeket taglaló részben is, rámutatva befolyásos szlavofil értelmiségiek, politikusok magyarokkal szembeni ellenségesen kritikus álláspontjának álságos voltára: „Az orosz csak azt érti, ki az igazhívő elnyomója, legyen ez igaz, vagy nem, azt nem kutatja. A tömegnek arra belátása nincs, a vezérek: byzantinus erkölcsűek, jól esik hazudniuk. Gyűlölik a németet, mert az saját földjükön versenyre kél vele s meggyőzi, gyűlölik a pogány törököt, és az »ázsiai« magyart – a mint Akszakov, a tatár nevezi – mert elnyomja ruthént, kinek saját földjén itt még énekelni sem szabad, mert elnyomja a szerb egyházat, mely magyar földön független."[20] A fentieket plasztikusan juttatja kifejezésre Akszakov Thallóczy társaságában tett megjegyzése: „Önök [a magyarok] – úgymond – ügyesen, mondhatnám ázsiai módra pusztítják nemzetiségeiket, testvéreinket, a szlávokat. Kormányuk megadja ruthennek, szerbnek, tótnak stb. a kiabálás jogát, hogy sallangos semmiben gyönyörködjenek, de tényleg nem tesz egyebet, mint a fogyó tulajdonképpeni magyarsággal – mely természetesen a többi nemzetiségből

[18] Thallóczy 1884. 192.

[19] A francia (Adolphe de) Custine márki (1790–1857) 1843-ban megjelent *La Russie en 1839* című nagyszabású útibeszámolója jelentősen befolyásolta az oroszokról való gondolkodást, sőt az oroszok önmagukról való reflexióját is. Ez a hatás még ma is érzékelhető.

[20] Thallóczy 1884. 200.

válik ki – frissíti föl."[21] Thallóczy úgy látja, hogy a valóságos tapasztalatokkal rendelkező oroszok, mint például az 1849-ben Magyarországra vezényelt orosz katonák, rokonszenvvel viseltetnek a magyarok iránt.

Az orosz és a magyar gazdasági, társadalmi fejlődés komparatív elemzése

A tanulmány törzsét a „két földmíves állam", azaz az orosz és a magyar gazdálkodási viszonyok egybevetése teszi ki. A szerző külön figyelmet szentel a mezőgazdasági állapotoknak, a birtokviszonyoknak, a különböző, földrajzilag is elkülönülő művelési területek bemutatásának. *Az őstermelő Oroszország* című fejezet röviden bemutatja a zsidóság helyzetét is, a zsidósággal szemben táplált általános ellenszenvet, az antiszemita megmozdulásokat. Thallóczy a zsidóellenes intézkedések kapcsán említést tesz a konzervatív és erőskezű politikusról, Ignatyevről is, anélkül, hogy kifejtené, ki is volt ő valójában.[22] Itt megjegyzendő, hogy a zsidósággal szembeni mostoha bánásmód híre külföldre, így Magyarországra is eljutott. Egy másik utazó, Falk Zsigmond – ő 1898-ban látogatott Moszkvába a nemzetközi orvostörténeti kongresszus meghívottjaként – útleírásának bevezetőjében legalábbis kiemeli, hogy a határátlépés, az útlevélellenőrzés körüli nyomasztó mizériáról szóló beszámolók mellett, a zsidóüldözések riasztottak el sokakat Oroszoroszág felkeresésétől.[23]

A történész hangsúlyosan kitér a jobbágyságra, viszonylag részletesen bemutatva itthon elsőként többek között az ősi orosz gazdálkodási intézményt, a mirt. Az orosz jobbágyfelszabadítást összeveti a magyarral, rámutatva a hasonlóságokra és a lényegi különbségekre egyaránt. Eltérő elemként nevesíti, hogy a magyar paraszt az orosznál műveltebb, miként azt is, hogy felszabadítását Magyarországon a liberális nemesség hajtja végre, úgy, hogy azt nálunk komoly és hosszas parlamenti vita készítette elő, míg Oroszországban az uralkodói döntést megelőzően semmi ehhez hasonló nem történt. Részletesen ismerteti a hazai kárpótlás menetét a vonatkozó jogszabályokkal együtt, statisztikákat is mellékelve az 1850-es években kiutalt konkrét

[21] Thallóczy 1884. 23–24.

[22] Nyikolaj Pavlovics Ignatyev (1832–1908) orosz diplomata, államférfi, 1881 és 1882 között belügyminiszter. Belügyminisztersége idején zsidó pogromokra is sor került. Ignatyev az államhatalom megerősítésére törekedve jelentősen kiterjesztette a rendőrség hatáskörét. Ő dolgozta ki az ún. májusi törvényeket, amelyek a zsidóság letelepedési jogait, szabad mozgását korlátozták. Bár Thallóczy megjegyzése szerint Ignatyev 1882-ben bekövetkező bukása a helyzet enyhülésével járt, a rendelkezések a Romanov-ház bukásáig, 1917-ig érvényben maradtak, sőt 1982 után számos további korlátozó intézkedést vezettek be. Heller 2000. 561–562.

[23] Falk 1898. 13.

kárpótlásokról közigazgatási kerületi bontásban. A magyar középbirtokosság elszegényedését, ami Oroszországban is megfigyelhető jelenség, pedig a felszabadítást követő végrehajtási anomáliák negatív következményeként értelmezi.

Statisztikai adatokat felvonultatva összeveti a két ország gabonatermesztését, az állattenyésztését, ipari és kereskedelmi viszonyait. Thallóczy megállapítja, hogy a gabonatermelésben és az állattenyésztésben Magyarország magasabb gazdasági, technikai színvonalat képvisel, ugyanakkor Oroszország még messze nem érte el fejlődési lehetőségeinek határait – a gabonatermelés és -export terén az orosz növekedési ütem jócskán megelőzi a magyart, ami a szerzőt aggodalommal tölti el. Külön erénye az elemzésnek, hogy Thallóczy az orosz termelékenységet nemcsak a magyarral veti össze, hanem széles nemzetközi kontextusba helyezve az amerikaival és más európai országokkal (a franciával, a némettel, az osztrákkal, az angollal stb.) is összehasonlítja, melynek eredményeként a magyar fejlettségi színvonalról is tanulságos képet alkothatunk. Az orosz számok első pillantásra egyébként szinte minden esetben impozánsok, ám Thallóczy területre és lakosságszámra vetített komparatív adataiból mindig kiderül, hogy az amerikaiak mellett számos európai állam, köztük Magyarország is megelőzi a cári birodalmat. A gabonakivitel összevetése kapcsán ugyanakkor arra a jelentős orosz versenyelőnyre is felhívja a figyelmet, amely abban nyilvánul meg, hogy Oroszország, szemben Magyarországgal minden késlekedés nélkül lépteti életbe azokat a reformokat, amelyek az orosz gabonakereskedelmet versenyképesebbé teszik.

Az orosz ipari fejlődés egyik nagy hátráltatóját Thallóczy a nyugati értelemben vett iparosképzettség, a szaktudás hiányában, valamint az orosz munkás jellembéli fogyatékosságában látja. Thallóczy itt sem fukarkodik a nemzetkarakterológiai megjegyzésekkel. Az orosz munkásból, aki szerinte vezetés helyett inkább engedelmességre termett, hiányolja az innovatív képességet, aminek logikus következménye, hogy a vezetők szinte mindig külföldiek. Ahogy az sem véletlen szerinte, hogy az orosz kereskedelmet is külföldiek, elsődlegesen a zsidók tartják kézben. A parasztiparos kézügyességét Thallóczy elismeri ugyan, tunyasága, a kitartás hiánya miatt azonban alkalmatlannak látja arra, hogy az üzleti életben is képes legyen boldogulni.

Thallóczy rámutat a magyar–orosz kereskedelmi forgalom elenyésző voltára, amit szintén számokkal támaszt alá: „A mi közvetlenül hazánknak Oroszországgal való forgalmát illeti, az úgy mennyiség, mint érték tekintetében nagyon csekély."[24] A helyzet megváltoztatásához konkrét javaslatokat fogalmaz meg. Sokat lendítene a helyzeten szerinte, ha a magyar kereskedelem az osztrák közbenső vasúti vona-

[24] Thallóczy 1884. 164.

laktól függetlenített, közvetlen összeköttetést építene ki az oroszokkal. Ezen kívül Magyarországnak kiküldött ügynökök segítségével fel kellene térképeznie az oroszországi lehetőségeket, miként az orosz vámtételek csökkentése szintén előremutató lépés lehetne a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztéséhez. A legnagyobb potenciált a magyar gép- és a bútoripari termékek, valamint a bor exportjának megerősítésében látja. Thallóczy az orosz–magyar borkivitel történetének külön fejezetet szentel, megállapítva, hogy a magyar bor exportja az orosz piac felé az 1880-as évek elején csökkenő tendenciát mutat, melynek okát nemcsak a magas orosz vámtételekkel magyarázza, hanem azzal is, hogy a magyar vasúti fuvarozás – kiváltképp nemzetközi összehasonlításban – kiugróan költségesnek bizonyul.

Thallóczy összehasonlító gazdasági elemzésének egyik legizgalmasabb fejezete az orosz gyarmatpolitika bemutatása. E téren kimondottan pozitívan nyilatkozik az oroszokról: „Az orosz tud telepíteni. Keletfelé e tehetsége szembetűnően érvényesül."[25] E siker egyik mozgatórugója szerinte az oroszok más népekkel való vegyülő képessége, ami persze ott bizonyul a leghatékonyabbnak, ahol az oroszok többségben vannak. Rámutat ugyanakkor Szibéria gyarmatosításának negatív következményeire is, amely többek között az őslakosok, helyi parasztok, „Szibéria indiánjainak" pusztulásában nyilvánul meg, vagy a fegyveres ellenállás, vagy a nemibetegségek, vagy az alkoholizmus következtében. „A mai Szibéria kereskedelmi tekintetben Oroszországra nézve az, ami Magyarország volt II. József korában Ausztriának, a mi most Törökország Angliának s Francziaországnak. Őstermelésre s nyers anyag előllítására kiválóan alkalmas hely, mely Moszkvának s Ivanovonak rossz iparczikkeit kénytelen megvenni"[26] – von izgalmas párhuzamot ezen a ponton Thallóczy Szibéria és a korabeli Magyarország között.

Szibéria kapcsán Thallóczy kitér a politikai elítéltekre is (kimutatása alapján ők a száműzöttek mintegy 20%-át teszik ki), kissé értetlenkedik ugyanakkor amiatt, hogy ezt Európa „a kínzás netovábbjának" tekinti. A politikai foglyok helyzetét az orosz központi börtönökben sokkal rosszabbnak értékeli, mint a száműzöttekét.

Az igazán sikeres orosz gyarmatosításra Thallóczy megállapítása szerint a Kaukázusban került sor. Ezt az oroszok ügyes civilizációs intézkedéseivel, paternalista magatartásával magyarázza: „Az orosz gyarmatosítás a Kaukázusban ülte legszebb diadalait… A Kaukazus népeit az orosz nem irtotta, nem igázta le, hanem nevelte, mint [a] gyermeket."[27] Ezt olyan sikeresen vitte végbe, hogy szerinte az örmények és a georgiaiak igazi orosz hazafiakká váltak. Az eredményes misszió része volt az inf-

[25] Thallóczy 1884. 171.

[26] Thallóczy 1884. 176.

[27] Thallóczy 1884. 178. Igaz, hogy Thallóczy oroszországi látogatásakor a régiót konszolidált viszonyok jellemezték, ám ez nem volt mindig így. A Kaukázust csak az 1850-es évek végére, a hegyi

rastruktúra és a közigazgatás kiépítése, a németek, svájciak letelepítése. Ezt a civilizálással egybekötött gyarmatosító magatartást Thallóczy kimondottan tanulságosnak, számos elemében követendőnek ítéli az Osztrák–Magyar Monarchia „délszaki kultúrmissziója", az 1878-ban okkupált Bosznia–Hercegovinával szemben folytatott politika tekintetében is. Rámutat ugyanakkor arra a különbségre, hogy miközben az oroszok ázsiai népeket civilizálnak, oroszosítva őket, megszüntetve ezzel az örmény és a tatár Kaukázust, a Grúz Királyságot, addig a dualista államnak a tartós befolyás megszerzése érdekében sokkal körültekintőbb, óvatosabb kormányzást kell megvalósítania. Thallóczy megállapítja ugyanakkor, hogy az orosz térfoglalást nehezíti az a körülmény, hogy nem egyszer olyan népek meghódítására irányul (nyugati és északi peremvidék például), amelyek fejlettségben felülmúlják az oroszt, ami miatt a terjeszkedés gyakran erőszakos formát ölt. További akadályozó tényezőként említi a nihilizmust is, ami „társadalmi rák" gyanánt terjed az oroszoknál. Az orosz gyarmatosítás bemutatásakor Thallóczy elsősorban a keleti terjeszkedésre helyezi a hangsúlyt. Megállapítja, hogy az orosz térfoglalás rendületlenül halad előre, a cári birodalom már Közép-Ázsiában is kezdi tartósan megvetni a lábát. A fejezetet annak érzékeltetésével zárja le, hogy Oroszország egyre inkább világhatalmi tényezővé válik. Az oroszok Angliával és Kínával folytatott küzdelme az ázsiai, távol-keleti térségben értékelése szerint a jövőben az egész Nyugat sorsára befolyással lesz majd.

Az útleírás

A kötet utolsó negyede, mintegy 60 oldalon keresztül, az előző részekhez képest meglehetősen műfajidegen módon Thallóczy úti emlékeit foglalja össze. (Nem zárható ki, hogy e nehezen értelmezhető szerkesztési megoldás mögött esetleg az a megfontolás állhatott, hogy az illusztrációkkal ellátott útirajzos rész a szárazabb, statisztikákban bővelkedő elemzések olvasottságát növelheti. Erre enged legalábbis következtetni az a tény, hogy az 1884-ben a magyarországi lapokban megjelenő ismertetések elsődlegesen Thallóczy útibeszámolóját domborították ki.) Meglepő ugyanakkor, hogy az igazán személyes vonatkozásokról viszonylag keveset tudunk meg. Homályban marad például, hogy a szerző pontosan mikor, milyen szervezésben kelt útra, hol szállt meg, ahogy arra is csak egy-egy elejtett megjegyzésből következtethetünk, hogy kikkel találkozott, kikkel folytathatott eszmecserét például az orosz

népek ellen folytatott, mintegy fél évszázadon át tartó véres háborúskodás után sikerült csak pacifikálni. Heller 2000. 480–482.

értelmiségiek, befolyásos személyek köréből.[28] Ez már csak azért is felettébb sajnálatos, mert a széles körű kapcsolatteremtést nemcsak az Oroszországban eltöltött viszonylag hosszú idő, hanem Thallóczy kiváló orosz nyelvtudása is segíthette. Az útra ugyanakkor tudatosan készült, a kötet előszavában említett, Oroszországra vonatkozó fontosabb német és angol nyelven írt tanulmányokat minden bizonnyal olvasta, ahogy egy-egy megjegyzéséből az is kiderül, hogy ismerte többek között „Herbertstein Zsigmond" klasszikusnak számító útleírását,[29] valamint az író Danyilevszkij[30] munkásságát is. Arról, hogy olvashatott orosz szépirodalmi alkotásokat is, szintén egy-egy utalásból, például a Kaukázusról szóló részből következtethetünk.

Thallóczy Oroszországban komoly körutat tett, melynek keretében Moszkva és Pétervár mellett meglátogatta többek között Odesszát, a Krím félszigetet, Nyizsnyij Novgorodot, megfordult Kazanyban, Asztrahánban, Orenburgban, teveháton kirándulást tett a kirgiz sivatagban, bepillantást nyerve a kirgiz kibitkák életébe is. Nagyjából ezeket a városokat és régiókat járta be egyébként mintegy 50 évvel később a mérnök Popper József[31] is – immáron a bolsevikok országát felkeresve – azzal a különbséggel, hogy ő például a Krím félszigetre és a Kaukázusba nem, de Voronyezsbe, vagy Szamarába eljutott.

Feltűnő, hogy színes tájleírásokat nem nagyon olvashatunk Thallóczy beszámolójában: vagy azért nem, mert a látott vidék nem igazán ragadja meg a fantáziáját, vagy ahol mégis, például a Kaukázusi hegyek esetében, ott azért nem, mert orosz költők tollából született romantikus leírások sokasága tartja vissza attól, hogy lelkes sorokkal próbálja megfogalmazni a látottak szépségét. A gémeskutakat, parasztházakat látva ugyanakkor több ízben is feltűnő hasonlóságot észlel az orosz vidék (például

[28] Thallóczy a kötet előszavában köszönetet mond azoknak, akik az utazás során segítették. Ezek között vannak nagykereskedők és diplomaták is, pl. Burián István moszkvai főkonzul, a moszkvai világkiállítás biztosa is. Thallóczy 1884. V.

[29] Siegmund (Sigismundus) Herberstein (1486–1566) carniolai diplomata, író, történész, a Szent Római Birodalom Császári Tanácsának tagja. Ő tekinthető Oroszország első európai felfedezőjének. Két alkalommal járt Moszkvában: először 1517-ben, másodszor 1526-ban – mindkét esetben császári megbízást teljesített. 1549-ben napvilágot látott *Moszkoviai úti jegyzetek* c. munkája óriási érdeklődést váltott ki: a XVI. században több ízben is kiadták és számos nyelvre lefordították.

[30] Nyikolaj Jakovlevics Danyilevszkij (1822 –1885) orosz író. *Oroszország és Európa* címmel írt nagyhatású kötetében (Danyilevszkij 1871.) lefektette a szlavofilizmus alapelveit. A műről Szabó Endre a *Budapesti Szemle* 1888. decemberi számában kimerítő ismertetést tett közzé. Szabó 1889.

[31] A mérnök Popper József 1924-ben járt a Szovjetunióban abból a célból, hogy tanulmányozza a helyi közlekedési viszonyokat. Ez alkalmat teremtett arra, hogy kisebb körutazást tegyen, így nemcsak Moszkvába és Leningrádba, nemcsak Nyizsnyij Novgorodba, Tulába látogatott el, hanem a Volga vidékét beutazva Kazanyon és Szimbirszken keresztül eljutott egészen Szamaráig, még baskír és kirgiz falvak életébe is bepillantást nyerve. Útiélményeiről beszámolót tett közzé. Popper 2005. Az útleírásról bővebben: Hammerstein 2021.

Kisinyov és Kijev környékén) és a magyar Alföld között. Ez az a rokonságélmény egyébként, amelyre az orosz irodalmi alkotások korabeli magyar elemzői is felfigyeltek, és aminek jóval később, az első világháború idején az orosz hadifogságba esett magyar katonák is részesei lehettek a Szibériába tartó vonat ablakából kipillantva. Thallóczy városleírásai, szemben egyes korabeli és későbbi útibeszámolókkal, helyenként színtelennek bizonyulnak. A két fővárosról keveset olvashatunk, Kijevről viszont a szerző bővebben, sőt elragadtatással ír: „Felejthetlen látvány tárul föl szemeink előtt. Berkek közepette vakító fehérség, zöld fedeles házak, arany kupolás templomok, a Dnyeper csillámló hullámai, közbe-közbe óriási rideg épületek olvadnak össze; az aranyos kupolákon visszaverődő játszi napsugár szinte vakít. Míg Odessa, ez az orosz Trieszt, zagyva népével inkább internationalis emporiumra vall, addig Kiewben igaz orosz városra ismerünk."[32] Az orosz városokat Thallóczy olvasói számára úgy igyekszik közelebb hozni, elképzelhetővé tenni, hogy egy-egy magyar várossal állítja párhuzamba őket: Odessza a már említett „orosz Trieszt", Kijev „az orosz Esztergom", Moszkva „az orosz Debrecen", Pétervár „e hasonlóképp államosított nagy város", az oroszok Budapestje, míg a krími Bahcsiszeráj a „tatár Miskolc", ahol minden tizedik ember csizmadiaként dolgozik.

Thallóczy folyamatosan keresi a hasonlóságokat, igyekszik rámutatni a lehetséges analógiákra, így az orosz és magyar táj rokonsága mellett egyebek mellett arra is felhívja a figyelmet, hogy Oroszország határvidékeit Magyarországhoz hasonlóan más nemzetiségiek lakják: „Bizonyos tekintetben az orosz elem analóg helyzetben van a magyarral. A birodalmat végein idegen nemzetek környezik. Nyugaton finnek, lengyelek; délen tatárok; északon finn-urali népségek; keleten, délkeleten tatárok s muzulmán törzsek."[33] Az orosz–magyar párhuzamoknak, ahogy a magyar vonatkozású utalásoknak se szeri se száma: az odesszai élmények taglalásakor például nem mulasztja el megjegyezni, hogy a város környékén magyar származású földbirtokosok is laknak, miként arra is felhívja a figyelmet – bizonyítandó, hogy van érdeklődés Oroszországban a magyarok iránt –, hogy Jókai Mór 1862-ben keletkezett, egyik legnépszerűbb, ám sok vitát kiváltó regénye, az *Új földesúr* az odesszai *Vesztnyik* című lapban hamarosan napvilágot lát majd.

Míg Pétervárra csak hivatalos „intézményként" tekint, amire nem érdemes sok szót vesztegetni, Moszkvát a szív szerepét betöltő igazi orosz városnak látja, a maga bizarrságában az ellentmondásokkal teli orosz civilizáció egyfajta foglalataként. Moszkva: „…szárazföldi Velence; gazdag, nyomorult, vallásos, közönyös, nemzeti,

32 Thallóczy 1884. 187.
33 Thallóczy 1884. 241.

hetvenhétszer vegyült, önző s expanzív s a végén mégis moszkovita: ez a jelleme."[34] „Ha hasonlattal szabad élnem, a muszka civilisatio nagyon hasonlít az orosz ötvösmunkák zománczához, tarka, virágos, fényes, de nagyon különös."[35]

Az a romantikus nézőpont, ami majd például több, az első világháború során orosz fogságba esett magyar visszaemlékező leírását jellemzi, itt-ott megjelenik Thallóczynál is: a hegyekbe húzódó, a „felettük kószáló sasokhoz" hasonlító cserkesz férfiakat igazi gigászokként ábrázolja. „Bajuk az, hogy erényeik túlságosan erények a modern világban, hibáik, előítéleteik meg összeférhetlenek azzal a valamivel, a mit oroszok − sokszor hamisan – civilisatiónak neveznek."[36] Nem teljesen világos, hogy itt Thallóczy az általában vett modernizáció árnyoldalára, vagy az oroszok által hangoztatott civilizációs fölény hamis voltára kíván utalni.

A könyv első fejezeteiben a szerző a korábbi magyar utazók által rendre kárhoztatott szabadsághiányról, a szorongás légköréről csak áttételesen ejt szót, például a zsidók elnyomatására, a „gondolatszegény" orosz sajtóra és a cenzúrázott külföldi lapokra, vagy a bárhol könnyedén felbukkanó kémekre utalva. A „speciális növevényként" értékelt diákélet kapcsán megjegyzi, hogy az a forradalom, a terrorizmus melegágya, amelynek oka azonban elsődlegesen a diákok nyomorában és a velük szembeni bánásmódban keresendő. Az úti élmények taglalásakor az önkényuralmat érzékeltetve ennél egyértelműbben fogalmaz: „Senki gondolkozni nem mer, a nép nem tudja, mit csináljon. Naponként nyolcz-tiz egyént fognak el, senki sem tudja, miért. Csak napok múlva suttogják, hogy ez és ez zár alatt van. A rendőrség erőszakos, de nem bátor."[37]

A szegénység sem kerüli el Thallóczy figyelmét. Az egyszerű oroszok nyomorával például Kijevben a Dnyeper-parti kikötőben a napszámosok, rakodómunkások megfigyelése útján szembesül. Az orosz nép nyomorúságos helyzetét az értelmiség züllött féktelenségével állítja szembe: „Az orosz intellígentia meg vetekedik a babyloniakkal, élvez, mulat, költ, mondhatni az örjöngésig. S mindezek fölött atyailag őrködik a kormány, a nép hadd éljen, ahogy tud, a többi élvezze a jelent – csak ne gondolkozzanak. És mégis gondolkoznak."[38]

Moszkvában megtekinti a moszkvai nemzeti kiállítást, amit az orosz állapotok megismerése szempontjából, kimondottan tanulságosnak talál. „A mai Oroszország hű fényképét látjuk benne: hatalmas, népes államét, mely terjeszkedik, mint az olaj

34 Thallóczy 1884. 197.
35 Thallóczy 1884. 193.
36 Thallóczy 1884. 232
37 Thallóczy 1884. 241.
38 Thallóczy 1884. 188.

s halad a maga módja szerint."[39] A kiállított tanszerek kapcsán egyrészt a népoktatás alacsony színvonalára következtet, másrészt a kiállított gépek az orosz ipar külföldtől való függőségéről győzik meg, jóllehet az oroszok igyekeznek a külföldről behozott termékeket sajátjukként feltüntetni. Az orosz ötvösmunkákat, szőtteseket és a festett árukat, valamint a finnek praktikus termékeit kivéve – ezeket elismeréssel illeti – Thallóczy minden másról meglehetősen lesajnálóan nyilatkozik. Úgy látja, a kiállítás is rámutat arra a tényre, hogy a határszélek egyes népei (lengyelek, finnek stb.) fejlettebbek, mint az oroszok. A francia Custine márki által élesen kritizált orosz becsvágy és felsőbbségi tudat hamis voltát, az oroszok önképe és a valóság között húzódó ellentmondást leplezi le Thallóczy beszélgetése az egyik orosszal, amelynek alapján a kiállított termékek silányságának ellenére az oroszok felettébb elégedettnek tűnnek önmagukkal: „»Nézze e pompás szekrényeket, nem látja iparunk mily magos fokon áll. Mi a párisi kiállitás ehhez képest«, igy szólt egy lelkes orosz barátom, mikor végig vezetett a kiállitás helyiségein. Lelkesedésében még tovább ment, szidta a külföldet, németet, francziát egyaránt…"[40] Az oroszok külföldiekkel szembeni lekicsinylő, rokonszenvezőnek aligha nevezhető, gyakran gyűlölettel telített attitűdjéről árulkodik Thallóczy egy másik, Moszkvára vonatkozó megjegyzése is: „Az idegen formákat lenézi Moszkva minden igaz fia, de vakon utánozza. Hanem azért, mert magát tartja a világ legkülönb népének."[41] Az idegenekkel, az idegen hatásokkal szemben tanúsított megvető orosz magatartás, gyűlölet szintén rendre visszatérő eleme az Oroszországgal kapcsolatos korabeli megfigyeléseknek. Kállay Béni például a már említett egyik tanulmányában az orosz civilizációs fejlődés, az orosz közszellem jellegzetessége szempontjából három meghatározó mozzanatot nevesít, amelyek között az állammal egybeforrt, statikusnak és rugalmatlannak ítélt ortodoxia, valamint a tatár uralom mellett harmadikként az idegen földről érkező eszmék gyűlölete szerepel.[42] Thallóczy szerint ugyanakkor az orosz idegengyűlölet mögött elsődlegesen az irigység áll: „Ő csak oroszt ismer, urát hallja francziául beszélni, tudja, mert köztük lakik, hogy van немец német is, s a hol ez megveti a lábát, ott nagyobb a jóllét, tehát roszabb szemmel nézi. Ez irigység természetes folyománya annak a psychologicus viszonynak ami okos és ostoba, szegény és gazdag, szorgalmas és renyhe közt fennállani szokott."[43]

Az orosz karakterre vonatkozó megfigyelések és megjegyzések folyamatosan átszövik az útiélményeket taglaló részeket is. Thallóczy is tapasztalatot szerez az orosz

39 Thallóczy 1884. 197.
40 Thallóczy 1884. 200.
41 Thallóczy 1884. 193.
42 Kállay 1878. 61.
43 Thallóczy 1884. 3.

jellem szélsőséges megnyilvánulásaiból: „A természetes állati jóság mellett: ott lakozik a durva, fékezhetlen rombolási ösztön is, melynek csak szikra kell. Eszmével nem lehet rá hatni, anyagot, fogható czélt tűzz eléje, azt megérti. A kormány érti is népe állapotját. A pálinkaivás mérséklésére ingyen képet osztogatnak, a hol nyolczfarkú, veres nyelvű, villás ördögök viszik pokolra a részeg muzsikot. Ezt megértik."[44] A minden alkalmat megragadó részegesség, a féktelen ivás témája itt is visszatérő jelleggel bukkan elő: „…az orosz kedélyes nép, szereti a mulatságot, az alkohol váltja ki belőle az állatot."[45] Figyelemre méltó, hogy több évtizeddel később, az 1934-ben a Szovjetunióba látogató Illyés Gyula is részletesen taglalja az ivás, a lerészegedés és az orosz jellem közötti összefüggéseket. Illyés ugyanakkor a részegséget nem az elállatiasodással, nem a brutalitással kapcsolja össze, nézőpontja ennél jóval romantikusabb: az orosz lerészegedés következményében az orosz érzelmesség, a gyermeki attitűd kifejeződését fedezi fel.[46]

Thallóczy megtekinti a híres Rumjancev Múzeumot[47] is, ahol többek között a világ valamennyi szlávja viaszalakban, nemzeti ruházatban látható. A kiállítás Thallóczyt arról győzi meg, hogy olyan nagy különbségek fedezhetők fel az egyes szláv népek fejlettségében, hogy azok kiegyenlítése gyakorlatilag lehetetlen. Ez volt egyébként Kállay Béni álláspontja is, aki szerint a szláv népek nyelv, szokások és erkölcsök tekintetében annyira eltérőek, hogy a pánszlávizmustól voltaképpen nincs miért tartani: az egységes szláv törekvéseknek nincs realitása.[48] Ezt a felfogást plasztikusan fejezi ki Andrássy Gyula gróf Thallóczy által idézett gúnyos megnyilvánulása, ami Katkov, a nagy szláv faj békés együttélésére vonatkozó megjegyzése kapcsán hangzott el, „…nagyon békésen (mármint a szlávok) megférnek: így kitömve."[49]

A szerző Oroszország rendkívüli etnikai, néprajzi színességét (ez később Poppert is mélyen lenyűgözte) érzékelteti a különböző népek antropológiai jellegzetességei, öltözködési szokásai és jellembéli tulajdonságai felvillantásával. Így kerülnek szóba a kaukázusi népek, a grúzok, cserkeszek, a tatárok, a mordvinok, a cseremiszek,

44 Thallóczy 1884. 196.

45 Thallóczy 1884. 185.

46 „Az alkohol, úgy látszik, minden nép eredeti hajlamait bontja tovább: az oroszokban, legalább azokban, akiket én láttam, a lágyságot, a gyermeki nyíltszívűséget, valami mérhetetlen közlési vágyat… Akiket én megfigyeltem, nem úgy ittak, mint például a mi népünk; nem poharanként részegedtek le kellemes eszmecserék közepette. A színjózanságból hirtelen egyik percről a másikra vetették magukat a mámorba, mint valami szakadékba." Illyés 1974. 111.

47 A híres múzeum 1831 és 1924 között működött, először Szentpéterváron, majd Moszkvában. Utódának a mai Orosz Állami Könyvtárat tekintik.

48 Dán 2000. 237.

49 Thallóczy 1884. 199.

a volgai németek, a kalmükök, az örmények, a zsidók, a cigányok a kirgizek stb., akikről egy-egy frappáns nemzetkarakterológiai megjegyzést is megfogalmaz a szerző.

A történész eljut a falusi Oroszországba is, bepillantást nyerve az udvarházak életébe, amelyek vendégszeretetét és gazdasági pusztulását a magyar nemesi kúriákkal állítja párhuzamba. Thallóczy falusi élményeiből kiindulva elképzelhetetlennek tartja azt az orosz, Danyilevszkij által is képviselt optimista fejlődési perspektívát, miszerint Oroszország hamarosan Európa Amerikája lehet.

Thallóczy ellátogat Nyizsnyij Novgorodba is. Különösebben nincs elragadtatva a világhíres vásártól, de magától a várostól sem. Itt is kiemeli az oroszok részegességét, illetve kifogásolja a város szélén igénybe vehető rendkívül koszos, putriszerű szálláshelyeket, amelyekkel kapcsolatban megállapítja, hogy „nálunk a cigányok nagyobb kényelemben élnek”.[50] Megfordul Kazanyban és Asztrahánban is. Néhány szóban bemutatja a tatárokat, a Szamara körül élő németeket, megemlíti a magyar nyelvrokonokat is, akik tapasztalata szerint fogyatkozóban vannak, átutazik a kirgiz sivatagon, eljut a kaukázusi városokba is, többek között Tifliszbe, a mai Tbiliszibe.

Az orosz vallási viszonyokat érintve az elvakultságot és a babonásságot emeli ki. Számos korabeli megfigyelőhöz hasonlóan azt tapasztalja, hogy az orosz vallásosság leginkább a külsőségekben nyilvánul meg. A papokat, akik szerinte nemigen törődnek a nép érdekeivel, kritikával illeti. „Az igaz orosz fanatikus híve egyházának, valóságos keresztyén mozlim, de papja indolens; úgy bánik népével, ahogy érdeke kívánja, pénzért tág tért nyit más vallásúaknak is. Ez az ok, amiért ez a par excellence »oroszhitű« állam mégis a legtöbb felekezettel dicsekedhetik.”[51] A hitélet kapcsán utal az oroszok lengyelekkel szemben táplált gyűlöletére, amelynek okát a vallási különbségekre vezeti vissza. A templomok felkeresése során lenyűgözi a keleti egyház teljes pompáját, gazdagságát reprezentáló kijevi Lavra kolostor.

Külön figyelmet érdemelnek Thallóczy megfigyelései a nők társadalmi helyzetét illetően. Azt tapasztalja, hogy az orosz nők érvényesülése sok szempontból előrébb tart, mint Európában. Az orosz férfiakat határozatlanoknak, következetlenekek és gyermekien érzelmeseknek látja. Nem így a nők: „Mintha a férfiak határozottsági osztaléka mind rájok szállt volna, megannyi a szó szoros értelmében jellem, akár jó, akár rossz értelemben. Az orosz nőemancipationalis törekvés nemcsak theoria csinálás folytán keletkezett betegség, de a nő egyéniségének kifolyása. Ha a nőkön múlnék, Oroszország más alakot nyerne.”[52] Persze Thallóczy tisztában van azzal, hogy a nők helyzetét egy etnikailag, és kulturális szempontból is rendkívül színes or-

[50] Thallóczy 1884. 207.
[51] Thallóczy 1884. 3.
[52] Thallóczy 1884. 215–216.

ságban aligha lehet egyféleképpen leírni. Hiszen az is előfordul, például a Volga mentén, hogy „…a legdurvább kézi munkát nők végzik. Ők hordják a fát, követ a hajóhoz, helyettesítik a teherhordó tatárokat. S az itt igen természetes. A férfiak a felügyelő szerepét játszák."[53] De az Európában megszokott nemi szerepek, magatartásminták sajátos, ugyanakkor magától értetődő „felcserélődésén" még jobban elcsodálkozik: hiszen az is természetesnek számít „hogy némely kormányzó igen szépen hímez és varr, mig az asszony kitűnő közigazgatási tehetségnek bizonyul."[54] Ez is azt a meggyőződést erősíti meg a szerzőben, hogy Oroszországban minden lehetséges, ahogy annak ellenkezője is. Thallóczy Lajoshoz hasonlóan mintegy bő harminc évvel később az első világháborús hadifogoly memoárszerzők is felfigyelnek arra, hogy az orosz nők kezdeményezőbbek, és az általuk betöltött társadalmi szerep is más, mint odahaza. A rögtön szerelembe eső, szenvedélyes, önfeláldozó, „édes" orosz nők, általában az oroszok szerelemhez való viszonya, az orosz szerelmi kultusz szintén elmaradhatatlan témája a visszaemlékezéseknek. Miként Mészáros István 1940-ben kiadott emlékiratában megfogalmazza: „Ha jellemezni kellene az oroszt, azt mondhatnánk, hogy egész testével, lelkével a szerelemnek él. A szerelem a nagy áramhullám, melyre könnyen rábízzák magukat…"[55] Mintha a visszaemlékezésekben Gogol *Tarasz Bulbá*jának mondatai köszönnének vissza: „Bizony testvéreim, úgy szeretni, ahogy az orosz lélek tud – nem ésszel szeretni, vagy más képességgel, hanem mindennel, amit az Isten adott nekünk, testünkkel, lelkünkkel, ó… Így szeretni nem tud senki!"[56] Mészáros azt is megállapítja, hogy az oroszok sokkal szabadabb, szabadosabb, megengedőbb és őszintébb erkölcsi szabályok szerint élnek, mint a nyugati társadalmak. Egy másik visszaemlékező, Szigyártó Sándor egyenesen elmenekül mély zavarában, amikor azt látja, hogy a fürdőben a férj mellett a parasztasszony is megjelenik és az idegen hadifoglyok előtt fesztelenül levetkőzik.[57] Rónai (Rónay) Ernő *Krasznojarszk* című memoárjában hasonló tapasztalatra tesz szert: „…itt egészen mások az erkölcsök, mint nálunk odahaza. Itt, ha az asszony nem szereti a férjét, azt meg is mondja neki: nézze Ivan Ivanovics, én magát nem szeretem, hanem Alekszandr Alekszandrovicsot."[58] A visszaemlékezők azt tapasztalják, hogy a nyugati kultúrában ismert társadalmi konvenciók, nőktől, asszonyoktól elvárt viselkedési normák Oroszországban mintha nem lennének érvényesek. Az oroszok

53 Thallóczy 1884. 216.
54 Uo.
55 Mészáros 1940. 29–30.
56 Gogol 1995. 124.
57 Szigyártó 1934. 155.
58 Rónai 1939. 85. (A szerző életrajza szerint i-vel írja nevét, a memoár 2. kiadásában viszont „y"-os formában szerepel. Első megjelenés: 1938.)

szerelmi életét átható szabadosság Thallóczynak is szembetűnik, ugyanakkor ebben ő nem romantikus, vonzó mozzanatot lát, ellenkezőleg, azt a mindennapi életmódra vonatkoztatva a moralitás általános hiányával kapcsolja össze: „A szerelem mindenféle változatban, szerencsés talajára talált itt. Divat törvénytelen módon élni: az úgynevezett morált még a papok sem merik emlegetni."[59]

Az oroszok világhatalmi ambícióival Thallóczy haza felé jövet egy beszélgetés fültanújaként is szembesül: „Mikor a hajóra léptem, egy pétervári lutheránus pap, egy orosz főhadnagy s a hajó gépésze jövendőt mondtak s felosztották a világot. Ázsiát Chináig Oroszországnak adták, Európából csak Parist és Londont hagyták meg, a lutheránus pap kikötötte, hogy a pápa Péterváron lakjék."[60]

Összegzés

Thallóczy tudományos igényű elemzést, statisztikai kimutatásokat, valamint könnyed úti beszámolót is tartalmazó műve műfaji szempontból nehezen definiálható.

Az *Oroszország és hazánk* nagy erénye, hogy szerzője utazási tapasztalatai mellett elsődleges, orosz levéltári forrásokra is támaszkodik, ráadásul rendkívül sokféle aspektusból, ugyanakkor végig a magyar nézőpontot szem előtt tartva mutatja be az 1880-as évek cári Oroszországát.

Figyelmének homlokterében az orosz és a magyar gazdasági viszonyok – ezen belül is hangsúlyosan az orosz–magyar gabonapiaci versengés – összehasonlító bemutatása áll, úgy, hogy a közzétett statisztikáknak köszönhetően a két gazdasági fejlődés széles nemzetközi megvilágításban is értékelhetővé / értelmezhetővé válik. Thallóczy a cári birodalmat Magyarország nézőpontjából aggodalomra okot adó riválisként, míg a kétoldalú kereskedelmi kapcsolatok felől nézve ígéretes, ám kiaknázatlan lehetőségként láttatja. Az analógiákat, párhuzamosságokat előtérbe helyező vizsgálati módszer az egész kötetet, így az úti élményeket taglaló fejezeteket is meghatározza. További érdekessége a szövegnek, hogy külön fejezetet kap az orosz gyarmatosítás, a birodalom keleti terjeszkedése, amelynek tárgyalására az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni térfoglalást is szem előtt tartva kerül sor.

A kortárs útirajzokhoz képest Thallóczy árnyaltabb képet fest a kasztosnak ítélt orosz társadalomról: úti beszámolójában panoráma jelleggel vonultatja fel az orosz (leginkább) városi társadalom jellegzetes típusait. A korabeli megfigyelőkhöz hasonlóan ő is érzékelteti a szabadsághiány atmoszféráját, az utcán, vagy a hivatalos kö-

[59] Thallóczy 1884. 197.
[60] Thallóczy 1884. 234.

zegben érvényesülő „szájkosarat", a letartóztatásokat, a kémek jelenletét, a cenzúrát stb., anélkül azonban, hogy ezt túlhangsúlyozná – az utazók által kárhoztatott határátlépéssel kapcsolatos tapasztalatairól például nem számol be. Jellemző ugyanakkor, hogy tanulmányútja végén némi megkönnyebbüléssel vesz búcsút Oroszországtól: „Bizonyos megnyugvással hagytam el az ellentéteknek e különös országát, melyben oly könnyű és oly nehéz az élet."[61]

A kötetben hangsúlyos szerepet kapnak az orosz jellemre vonatkozó megjegyzések, amelyekkel gyakorlatilag mindegyik fejezetben bőséggel találkozhatunk. Többnyire olyan, időközben rögzült sztereotípiák megfogalmazásáról van szó, amelyek más korabeli útleírásokból is ismertek és nem sokkal később visszaköszönnek majd ez első világháborús magyar hadifoglyok visszaemlékezéseiben, sőt a két világháború között megjelent útirajzokban is. Thallóczy esetében ugyanakkor nem a klasszikus orosz irodalomból is ismert romantikus orosz kerül előtérbe, hanem a passzív, tunya ázsiai karakter, amelynek egyik legmeghatározóbb tulajdonsága a részegségre való hajlam, ami látványosan hozza felszínre az oroszokban rejlő durvaságot és vademberséget. Ő is, ahogy a magyar utazók általában, olyan Nyugatról érkező megfigyelőként tekint önmagára, aki egy fejlettebb, civilizáltabb világból érkezik. Nyugati kulturális fölénytudattal, kolonialista látásmóddal érzékelteti az orosz világ elmaradottságát (oktatás, technika, infrastruktúra, lakhatási viszonyok, parasztok civilizálatlansága stb.), ugyanakkor az orosz ambíciókra és becsvágyra, az idegenekkel szemben tanúsított gyűlöletbe hajló, lebecsülő magatartásra, az orosz jellem szélsőségesen ellentmondó voltára is felfigyel.

A szerzői szándékot is figyelembe véve, miszerint „Hű és – hangsúlyozom – pártatlan képe akar lenni annak, amit egy elfogulatlan magyar ember Oroszországban látott, hallott és tapasztalt",[62] megállapítható, hogy Thallóczy nem mindig bizonyult elfogulatlannak és sok szempontból ő is a korabeli, Oroszországról kialakított sztereotípiák foglya maradt. Műve mégis kiemelkedik a kortárs Oroszország-vonatkozású tanulmányok, írások közül. Orosz levéltári forrásokat is hasznosítva, szívós kutató munka eredményeként a szerző olyan összehasonlító gazdasági és társadalmi elemzéseket tett közzé – például a jobbágyfelszabadítás és következményei, vagy az obscsina intézményének részletes ismertetése során –, amelyek új kutatási irányokat nyitottak meg, egyben ma is relevánsnak tekinthetők. Úti beszámolóját pedig az különbözteti meg a kortárs útirajzoktól, hogy a könnyed elbeszélői stílus ellenére, a színes életképek felvillantása közepette is átszűrődik a szerző tudósi attitűdje és politikai színezetű érdeklődése is, amely például az orosz társadalom elmélyültebb

61 Thallóczy 1884. 242.
62 Thallóczy 1884. IV.

ábrázolásában, a Nyizsnyij Novgorod-i vásárban, vagy a felkeresett múzeumban látottakkal kapcsolatban megfogalmazott reflexióiban is megnyilvánul.

Bibliográfia

Diószegi 2001. Diószegi István: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája: 1867–1891*. Vince, Budapest, 2001.

Dán 2000. Dán Károly: Kállay Béni és a magyar imperializmus. Egy bátortalan kísérlet maradványai. *Aetas,* 15. évf., 2000/1–2. 220–249.

Danyilevszkij 1871. Danyilevszkij, Nyikolaj Jakovlevics: *Oroszország és Európa.* Szentpétervár, 1871. (*Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому.* Обществ. польза, Санкт-Петербург, 1871.)

Falk 1898. Falk Zsigmond: *Oroszország Uti vázlatok.* Budapest: Kilián Frigyes M. Kir. Egyetemi könyvárus, 1898.

Fenyő 1961. Fenyő István: Az orosz irodalom fogadtatása a reformkori magyar hírlapirodalomban. *Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből I.* Szerk. Kemény G. Gábor. Akadémiai, Budapest, 1961.

Gelléri 1881. Gelléri Mór: *Oroszország ipara*. Budapest, 1881.

Gogol 1995. Nyikolaj Vasziljevics Gogol: *Tarasz Bulba.* Ford. Április Lajos. Zrinyi, Budapest, 1995.

Glatz 2010. Glatz Ferenc: "Lajos Thallóczy – Historiker der Habsburgermonarchie". In: *Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker.* Hrgb. Dževad Juzbašić, Imre Ress. MTA Történettudományi Intézete – Bosznia és Hercegovina Tudományos és Művészeti Akadémia Történeti Intézet, Sarajevo–Budapest, 2010.

Hammerstein 2021. Hammerstein Judit: Előre a múltba. Egy mérnök útibeszámolója a bolsevikok földjéről. *Kommentár*, 2021/2. 27–37.

Heller 2000. Heller Mihail: *Az orosz Birodalom története*. Osiris, Budapest, 2000. 1996.

Illyés 1974. Illyés Gyula: Oroszország 1934. In: Uő: *Szíves Kalauz*. Szépirodalmi, Budapest, 1974. 5–261.

Joó 2001. Joó András: 'Perfidious Albion' vs 'Austria-Germany:' Aehrenthal, Cartwright and the Dual Monarchy. Great Power Policy through the Eyes of Diplomats'. In: *Studi Finno-Ugrici 1999–2001*. Ed. Amadeo di Francesco. Dipartimento di Studi dell'Europa Orientale, 2001. 135–191.

Kállay 1878. Kállay Béni: *Oroszország keleti törekvései. Történelmi vázlat.* Ráth Mór, Budapest, 1878.

Lassú 1831.	Lassú István: *Az Orosz Birodalom Statistikai, Geographiai és Historiai leírása*. Pest, 1827. (Buda, 1831.[2.])
Márki 1877.	Márki Sándor: *Az oroszok hazánk történetében*. Nyomtatott Hügel Ottó Könyvnyomdájában, Nagyvárad, 1877.
Mészáros 1940.	Mészáros István: *Fény a sötétségben (Feljegyzések oroszfogságban)*. A szerző kiadása, Budapest, 1940.
Niederhauser 1956.	Niederhauser Emil: Magyar utazók Oroszországban a XIX. században. In: *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok*. Szerk. Kovács Endre. „Művelt nép", Budapest, 1956. 131–168.
Nogel 1847.	Nogel *István utazása a Keleten*. Átdolgozta és a függelékkel bővítve kiadta Schultz testvérpár Pesten, nyomtatott Beimel Józsefnél, 1847. (Terebess Ázsia E-Tár: https://terebess.hu/keletkultinfo/nogel.html)
Palotás 1972.	Palotás Emil: *A Balkán-kérdés az osztrák–magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén*. Akadémiai, Budapest, 1972.
Palotás 1982.	Palotás Emil: *Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után, 1878–1881*. Akadémiai, Budapest, 1982.
Popper 2005.	Popper József: *A mai Szovjetoroszország. Egy tanulmányút élményei*. Enciklopédia, Budapest, 2005.
Rónai 1939.	Rónai Ernő: *Krasznojárszk*. Grafica, Nagyvárad, 1939. (1938.[1.])
Szigyártó 1934.	Szigyártó Sándor: *Hét év Szibériában. Elbeszélés*. A szerző kiadása, Hunedoara, 1934.
Szabó 1889.	Szabó Endre: Oroszország és Európa. *Budapesti Szemle*, 1889. 57. kötet, 145–147. sz. 52–84.
Thallóczy 1884.	Thallóczy Lajos: *Oroszország és hazánk*. Athenaeum, Budapest, 1884.

Judit Hammerstein

ON THE HUNGARIAN BENEFITS OF STUDYING RUSSIA
Lajos Thallóczy: Russia and Our Homeland

(Abstract)

Published in 1884, historian Lajos Thallóczy's (1857–1916) book *Oroszország és hazánk* (*Russia and Our Homeland*) is exceptional among Russia-specific studies and travelogues of the era. The novelty of the volume, which is difficult to categorize in terms of genre, is that the author used primary archival sources in Russia in addition to his own travel experiences. Moreover, he presented various aspects of 1880s Czarist Russia but always remained mindful of the Hungarian perspective. His comparative economic and social analyses, buttressed by statistics, opened new research possibilities and remains relevant even today. On the one hand, Thallóczy viewed the Czarist Empire as Hungary's worry-inducing rival. On the other hand, he also considered Russia as a promising although theretofore untapped opportunity from the perspective of bilateral commercial relations. Another interesting facet of the volume is the attention paid to Russian colonialism and the southward and eastward expansion of the empire, which is referenced in connection to the Austro-Hungarian Monarchy's annexation in the Balkans. Thallóczy's analytical method, which emphasized analogues and parallels, dresses up the entirety of the work, including the vivid chapters on his travel experiences. Annotations related to the Russian character play a main role, appearing mostly as stereotypes that have hardened over time and can be found in both contemporary and later travelogues on Russia.

Hammerstein Judit

ÜBER DIE ERGEBNISSE DER UNTERSUCHUNG RUSSLANDS AUS UNGARISCHER SICHT

Lajos Thallóczy: Rußland und unser Land

(Resümee)

Ein Beitrag des Historikers Lajos Thallóczy (1857–1916), erschienen 1884 unter dem Titel *Oroszország és hazánk* (Russland und unser Land) hebt sich in zahlreicher Hinsicht aus den zeitgenössischen Studien und Reiseberichten über Russland hervor. Neu ist in diesem Band, dessen Gattung nur schwer zu bestimmen ist, dass sich der Autor neben seinen Reiseerfahrungen auch auf primäre russische Archivquellen stützte, noch dazu das zaristische Russland der 1880er-Jahre aus vielerlei Gesichtspunkten beschrieb, sich dabei die ungarische Sicht jedoch bis zum Schluss vor Augen hielt. Außerdem publizierte er vergleichende, mit Statistiken untermauerte wirtschaftliche und soziale Analysen, die neue Forschungsrichtungen eröffneten und zugleich auch heute als relevant gelten können.

Thallóczy lässt das Zarenreich aus ungarischer Sicht einerseits als Besorgnis erregenden Rivalen, andererseits von den bilateralen Handelsbeziehungen aus betrachtet als verheißungsvolle, jedoch vorläufig ungenutzte Möglichkeit erscheinen. Ein weiterer interessanter Zug des Bandes besteht darin, dass der russischen Kolonialisierung, der Expansion des Reiches in südliche und östliche Richtung besonderes Augenmerk geschenkt wird, wobei der Autor auch die Ausbreitung der Österreichisch–Ungarischen Monarchie auf dem Balkan behandelt. Die Methode der Analyse, welche die Analogien und Parallelen in den Vordergrund stellt, bestimmt das gesamte Werk, so auch die Kapitel, die auf die Reiseerlebnisse in Genrebildern eingehen. Besonders kommen Bemerkungen bezüglich des russischen Charakters zum Ausdruck, meistens als zwischenzeitlich festgesetzte Stereotype, die in den zeitgenössischen, aber auch in den späteren Reisebeschreibungen über Russland wiederzufinden sind.

Schwarczwölder Ádám

IFJABB GRÓF TELEKI SÁNDOR POLITIKAI NAPLÓJA 1902-BŐL
*I. rész: 1902. január – február 21.**

Széll Kálmán miniszterelnökségének időszakát (1899. március – 1903. június) már a maga korában elnevezték *Széll-csend*nek. Azzal a pontosítással, hogy a stabil kormányzás időszakának véget érésével, vagyis 1902 november-decemberétől kezdve inkább már a *Széll-vihar* kifejezéssel élhetnénk, a kortársak találó elnevezése elfogadható – különösen a megelőző Bánffy-, majd 1903 nyarától a Khuen-Héderváry- és a Tisza-kabinet időszakához viszonyítva. A Széll-kormány sikereinek és kudarcának elemzése[1] helyett azonban jelen forrásközlemény inkább arra a kérdésre próbál választ adni, hogy miként élhette meg ezt az időszakot az akkor már negyedszázada kormányzó Szabadelvű Párt egyik rutinos „sorkatonája", több cikluson keresztül országgyűlési képviselője, ifjabb Teleki Sándor gróf. Mit gondolt Széll „örökösen paktumozó" politikai karakteréről, értékelte-e a kormányfő személyiségének pozitív tulajdonságait és látta-e hibáit?[2] Hogyan vélekedett az ellenzéki pártokkal kötött, összetett kompromisszumokon nyugvó, az igazán fajsúlyos kérdéseket minél tovább kikerülni próbáló kormányzati irányvonalról? Miként élte meg a pártot belülről emésztő, személyes ellentétekben is testet öltő feszültségeket? Amennyiben választ tudunk találni ezekre a kérdésekre, a „Széll-csend" működési mechanizmusának megértéséhez is közelebb kerülhetünk.

A fenti kérdések megválaszolásához szerencsére segítségünkre van Teleki viszonylag rövid, 1902. január–július között vezetett politikai naplója. A fél évet sem felölelő időszak fontosabb eseményeinek leírása mellett ebben a Széll vezette kormánypártra számos általános megállapítást is tesz, és ezeket meg is magyarázza. Az Országos

* A közlemény az EKÖP-24-4-II-PTE-247. azonosítószámú ösztöndíj keretében, a Kulturális és Innovációs Minisztérium és a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával valósult meg.

1 A Széll-kabinet megalakulásának körülményeire, valamint a több mint négy évnyi kormányzás eredményeire és nehézségeire lásd: Schwarczwölder 2015. 233–260. Széll Kálmán és az ellenzéki pártok viszonyára: Anka 2015. 303–323.

2 Széll Kálmán politikusi karakteréhez lásd: Schwarczwölder 2021. 5–11.

Széchényi Könyvtár Kézirattárában fellelhető napló[3] tehát még a szükséges kritikai szemüvegen keresztül[4] olvasva is megkerülhetetlen forrása a szűkebb korszaknak, ugyanakkor (alig néhány kivételtől eltekintve) eddig elkerülte a kutatók figyelmét[5] – mint ahogy ifjabb Teleki Sándor személye is.

A bevezetőt követően, a *VERITAS Évkönyv* folyóirat-jellegéhez és terjedelmi korlátaihoz igazodva, Teleki mintegy 40 kézzel írt oldalnyi naplóját kettébontva adom közre – ezúttal a kezdetektől 1902. február 21-ig, míg a soron következő évkönyvben tervezem közölni a forrás második felét.

Teleki Sándor és naplója

Széki gróf Teleki Sándor 1861-ben született Párizsban, szabadságharcos édesapja, id. Teleki Sándor (1821–1892) – a híresen kalandos életű „vad gróf" – második, a francia Mathilde Litez de Tivervallal (1836–1910) kötött házasságából.[6] A család 1867-ben tért haza az emigrációból, a korábban elkobzott javaikat is visszakapták és a koltói birtokon telepedtek le.[7] A fiatal Teleki Sándor Besztercén, Újbányán és Debrecenben végezte iskoláit, az érettségit követően jogi tanulmányokat folytatott Budapesten és Nagyváradon. A tanulóéveket hosszas utazgatás követte, melynek során a Föld számos pontján megfordult. Felmerült benne, hogy tanár lesz, családja azonban ehhez nem járult hozzá. 1886-ban vette feleségül kölcsei Kende Júliát (1864–1937), aki később Szikra álnéven sikeres és ismert írónő lett.[8] Bár az 1880-as évek elején még

3 Az eredeti, kéziratos napló lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (OSZK Kt.) Quart. Hung. 2953. Teleki Sándor gróf országgyűlési képviselő naplója. A napló 1949-ben az Országgyűlési Múzeumból került az OSZK-ba, ahol készült egy gépírásos átirat is, amely azonban nem betűhív, sőt egyes részek hiányoznak. Ez szintén az OSZK Kézirattárában, az Analekta 6003. jelzet alatt található.

4 „Vitathatatlan, hogy minden személyes írás és megszólalás az egyén nézőpontját érvényesíti a történeti elmondásban… A szubjektív források közös jellemzője, hogy az elbeszélő érdeklődése önmagára irányul, mondandóját pedig személyes hangon fogalmazza meg." Pihurik 2007. 7., 11.

5 Köszönettel tartozom Cieger Andrásnak, aki a Széll Kálmán életútjával foglalkozó kutatásaim elején felhívta a figyelmemet ennek a fontos forrásnak a létezésére. Teleki András János még a 2010-es évek derekán megkezdett, ifj. Bertényi Iván témavezetésével folytatott PhD-kutatásai során Teleki Sándornak és feleségének az első világháború éveiben kifejtett társadalmi tevékenységéről publikált. Teleki A. 2017. A disszertáció azonban – tudomáson szerint – napjainkig nem készült el. Lásd továbbá: Szakács 2016.

6 Az elsőszülött Sándort három további gyermek követte: László, János és Blanka.

7 Id. Teleki Sándor gróf eseménydús életére lásd saját, a közelmúltban újra kiadott emlékiratait: Teleki S. 2012.

8 Az életrajzi adatok forrása: Sturm 1901. 379.; Szakács 2016.; Teleki A. 2017. 518–519.

a ’48-as függetlenségi eszmekörben jelent meg néhány publicisztikája, Teleki politikai karrierje mégis teljes egészében a ’67-es kormánypártokhoz kötődik.

Első ízben pár hónappal apja halála előtt, 1892-ben választották képviselővé Szolnok-Doboka vármegyében, Nagyilondán, a Szabadelvű Párt színeiben. A legendás szabadságharcos „vad gróf” nyilvánosan elhatárolódott fia lépésétől: „fiamat, legifjabb Teleki Sándor grófot, hírem, tudtom, akaratom és beleegyezésem nélkül választatta meg a szolnok-dobokai főispán osztrákpárti követnek” – írta meg több sajtóorgánumnak id. Teleki Sándor.[9] Ettől függetlenül azonban ifj. Teleki Sándor az 1896-os és az 1901-es választásokon is kormánypárti jelöltként szerzett mandátumot, mindkét alkalommal a szintén Szolnok-Dobokában található, a nagyilondaival szomszédos magyarláposi kerületben.[10] Politikai pályája tehát e tekintetben szűkebb pátriájához kötődött, hiszen a Szatmár vármegye keleti felén, Nagyilondához és Magyarláposhoz is közel található Koltón nőtt fel, és a szintén közeli Besztercén kezdte iskoláit. A kiterjedt Teleki-família több tagja is ezen a vidéken szerzett mandátumot a dualizmus évtizedeiben, ami bizonyosan nem lehet független attól, hogy ezen a környéken rendelkezett kiterjedt birtokokkal a család. Teleki Domokos (1841–1907) például 1878 és 1884, majd 1887 és 1902 között a dési, 1884 és 1887 között a magyarláposi kerületet képviselte, Teleki Gézát (1843–1913) évtizedeken keresztül a Szatmár vármegyei Nagysomkúton választották meg, de nem esik távol a Teleki Sámuel (1845–1916) által 1881-től haláláig képviselt Gernyeszeg (Maros-Torda vármegye) sem.[11]

Naplójában ifj. Teleki Sándor többször is elvű liberálisnak vallotta magát. Ezt politikai szereplése annyiban alátámasztja, hogy a kormánypárton belül minden agrárius vagy klerikális eltolódást ellenzett, valamint 1892 és 1895 között aktívan kivette részét az egyházpolitikai törvények megszületéséért vívott küzdelemből. Dicső időszakként emlékezett vissza ezekre az évekre. 1896 és 1904 között a képviselőház egyik jegyzőjeként, valamint a közoktatási és a pénzügyi bizottságban tevékenykedett, emellett évről-évre bekerült a magyar delegációba, annak tengerészeti bizottságában szerepelt előadóként, illetve jegyzőként.[12] Vezető politikai tisztségbe tehát nem került, ennek ellenére mégis több volt egy általános kormánypárti *mameluk*nál. Minden bizonnyal apja hatásával, a kisgyermekként külföldön eltöltött idővel és nem utolsósorban ifjú korában tett hosszú utazásaival hozható összefüggésbe, hogy Teleki széles látókörű, sok nyelven beszélő kozmopolitává vált. Naplójából kitűnik, hogy közeli barátságot ápolt több, Bécsben szolgálatot teljesítő angol, francia és amerikai diplomatával. Többször is hangoztatta angolbarátságát, valamint érdeklődését

[9] Idézi: Teleki A. 2017. 51

[10] Sturm 1901. 379.

[11] Az adatokra lásd: Ballabás – Pap – Pál 2020. 317–318., 457–458., 475., 477.

[12] Sturm 1897. 361–362.; Sturm 1901. 379.; Hefty 1917. 25–29.

a tengerészeti ügyek iránt, ami korántsem volt általános a magyar politikusok körében. Közeli barátság fűzte Hermann von Spaun admirálishoz (1833–1919), az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészete 1897 és 1904 közötti parancsnokához. Ugyancsak közel állt Kállay Béni közös pénzügyminiszterhez és Thallóczy Lajoshoz, utóbbit 1902 tavaszán négyszer is felkereste Bécsben.

Az elvhű liberális Teleki soraiból kiolvasható, hogy politikai szükségből elfogadta ugyan az 1899-es fúziót a szintén ’67-es alapokon álló, de az eredeti Szabadelvű Pártnál konzervatívabb színezetű Nemzeti Párttal, szíve mélyén azonban nem kedvelte meg az új párttársakat. Például 1902. március 19-én ama aggályát vetette papírra, hogy „nemsokára a régi Szabadelvű Pártot teljesen kifordítja a volt Nemzeti Párt.”[13] Egyedül Horánszky Nándorról, a volt Nemzeti Párt elnökéről nyilatkozott elismerően, igaz, már csak Horánszky halála után. A szerinte túl klerikális Apponyi Albertről kifejezetten rossz véleménnyel volt. Egy Kállay Bénivel folytatott bécsi beszélgetés során megállapították, hogy Apponyi „jezsuita”,[14] Thallóczy Lajossal pedig ennél jóval tovább mentek, miszerint Apponyi „szarból készült diadalkapu.”[15] Ezek alapján nem meglepő, hogy Teleki Apponyi képviselőházi elnöki tevékenységét is élesen bírálta – az események ismeretében hozzátehetjük, a saját szempontjából jogosan.

Az 1905-ös választásokon Teleki szintén szabadelvű párti színekben indult, ezúttal viszont nem a szűkebb pátriájának számító Szolnok-Dobokában – ahol nem mellesleg ő is ismert volt már a választók körében –, hanem az ország másik szegletében, Muraszombaton.[16] Itt azonban súlyos, 1151:9 arányú vereséget szenvedett helyi ellenfelétől, a disszidens programmal fellépő, később a ’48-as függetlenségiekhez csatlakozó gróf Batthyány Zsigmondtól.[17] Ezt követően Teleki Sándor nevével többé már nem találkozhatunk a képviselőházban. Bár 1912-ben az uralkodó a főrendi ház

13 OSZK Kt. Quart. Hung. 2953., fol. 30. A Nemzeti Párt beolvadásával a Széll-érában valóban megfigyelhető az agrárius és klerikális irányzatok erősödése a Szabadelvű Pártban, ami miatt Széll – akinek szüksége volt a párt konzervatívabb köreinek politikai támogatására – több kritikát is kapott a kortársaktól és a történetírástól egyaránt. Bővebben lásd: Szabó 2015. 287.; Schwarczwölder 2015. 252–253.

14 OSZK Kt. Quart. Hung. 2953., fol. 32.

15 Teleki csak megemlíti naplójában, hogy 1902. március 14-én járt Thallóczynál, aki azonban röviden a beszélgetésre is kitér saját feljegyzéseiben: OSZK Kt. Quart. Hung. 2459. Thallóczy Lajos naplófeljegyzései, II. kötet, fol. 86.

16 A lehetséges magyarázatok pontos tisztázása további, a jelen tanulmány keretein túlmutató kutatásokat igényelne. Annyi tudható, hogy Tisza István kérésére indult Teleki a Mura-vidéken. Magyarláposon a Szabadelvű Párt ezúttal Papp Sándort (korábbi képviselő, a nagybányai járásbíróság elnöke) indította, aki meg is szerezte a kerület mandátumát. Fabro – Ujlaki 1905. 357.

17 Magyar Tudósító, 1906. 386.

örökös tagjává nevezte ki,[18] 1916-ban pedig megkapta a valóságos belső titkos tanácsosi címet,[19] az aktív politizálást maga mögött hagyta. Széleskörű tevékenységet fejtett ki azonban a társadalmi élet egyéb területein. Még képviselői időszakában, a századfordulótól kezdve számos budapesti kulturális és sportegyesületben vállalt szerepet, például több éven keresztül volt elnöke a Budapesti Torna Clubnak. Miután ő maga is szeretett utazni és élénken foglalkoztatta a turizmus, 1898 és 1900 között a Magyar Turista Egyesület budapesti osztályának elnöki tisztét töltötte be. A Magyarországi Kárpátegyesületben 1908-tól lett választmányi tag, 1911-ben pedig elnökké választották.[20] Budapesten hunyt el 1919. augusztus 13-án.

Teleki Sándor gróf 1902 januárjában határozta el, hogy naplót fog vezetni. „Annyi mindent látok, tudok, aminek nyoma el fog veszni, s amiről valamikor, talán rövid pár év múlva senki, talán magam sem fogok tudni" – írta mindjárt az első sorokban. Tehát alapvetően az általa birtokolt információk lejegyzésének, későbbi előhívhatóságának célja vezette. A napló alanya ugyan Teleki, a magánéletére vonatkozó bejegyzések azonban viszonylag rövidek és esetlegesek. Másokról, aktuálpolitikai fejleményekről és olyan eseményekről, amelyeken/amelyekben részt vett (például bálok, estélyek) sokkal többször és hosszabban írt. A forrás tehát műfaját tekintve egy klasszikus politikai napló, amely magán hordozza a történettudomány módszertani szakirodalma által megfogalmazott stílusjegyeket: az eseményekkel egyidejűleg íródott, nem valaki más számára készült, ennek megfelelően nyelvi megformáltság és őszinteség tekintetében sem igyekszik olyan mértékben megfelelni az éppen aktuális társadalmi konvencióknak, mint például egy memoár.[21]

Teleki kezdeti lelkesedése gyorsan lankadni kezdett, 1902 májusától egyre ritkábbak és rövidebbek lettek a bejegyzések, július 10-én pedig minden indoklás nélkül végük szakadt. Ez az időszak az 1899 és 1903 közötti Széll-érán belül nagyvonalakban az alábbiak szerint jellemezhető – és ezek a szempontok vissza is köszönnek

[18] Neve a főrendiházi tagok között sem a Sturm-féle, sem a Vásárhelyi Ferenc által szerkesztett almanachban nem szerepel, hiszen azok már 1910-ben megjelentek. A kormány 1911. december 16-i ülésén tett javaslatot Teleki Sándor örökös főrendiházi taggá történő kinevezésére. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 27. Az 1911. december 16-i minisztertanács 57. napirendi pontja. A királyi jóváhagyás után a főrendiház 1912. január 16-i ülése vette tudomásul Teleki tagságát. FN 1910–1918., I. kötet, 110–111.

[19] MTCN 1917. 85.

[20] Hefty 1917. 25–26.

[21] „A napló a legszemélyesebb, a legintimebb megnyilatkozási forma, amely – kevés kivételtől eltekintve – nem valaki más számára íródik. Ezért megformáltsága, a mondanivaló külső referenciákhoz történő igazítása a napló esetében a legkevésbé nyilvánvaló." Gyáni 2000. 143. Az eseményekkel egyidejűleg íródás ettől függetlenül még nem garancia a hitelességre, lásd például Lónyay Menyhért és naplója esetét. Cieger 2008. 20–22.

majd Teleki naplójában. Az 1901-es őszi választásokon elért kormánypárti eredményben Széll még visszaigazolást találhatott addigi kompromisszumos politikájára, 1902 tavaszán azonban már egyre érezhetőbbé váltak a kifulladás jelei. Alaposabban vizsgálva már az 1901-es választások is inkább a kormánypárti frakciók közötti harcról szóltak,[22] és Széll egyre kevésbé volt képes áthidalni az ellentéteket. A volt Nemzeti Párt egykori elnökének, Horánszky Nándornak a kormányba emelése sem segített a problémákon (Horánszky hirtelen halálával Széll persze nem számolhatott).

Amikor Teleki elkezdte írni a naplót, már hozzávetőlegesen tíz éve volt országgyűlési képviselő, tehát rutinosnak tekinthető. Otthonosan mozgott a kormánypárti körökben, kiterjedt kapcsolati hálóval rendelkezett, már rég kiismerte politikustársai jellemhibáit és – talán emiatt – soraiból többször a megcsömörlés is kiolvasható. Sok információval rendelkezett, de nem mondható befolyásosnak. Látta, érzékelte a folyamatokat, azok formálásban azonban nem igazán vett részt, naplójában – mint külső szemlélő – csak leírja azokat. Szerencsére mindeközben számos olyan apró momentumot, életképet örökített meg, amelyek kiválóan szemléltetik a „Széll-csend" politikai hétköznapjait, valamint segítségükkel tovább árnyalható az egyes kormánypárti és ellenzéki személyiségekről a szakirodalomban kialakult kép.

A cím és bevezető nélküli napló szövegét a könnyebb érthetőség érdekében a mai helyesírási és nyelvhelyességi szabályok szerint adom közre, minden esetben meghagyva azonban Teleki saját kiemeléseit, aláhúzásait (ezért ezeket külön lábjegyzetben már nem jelöltem). Az eredeti szövegben előforduló, egyértelmű helyesírási hibákat javítottam (különösen a személyneveknél volt jellemző, például Fejérváry Géza nevét Teleki következetesen és hibásan Fe*h*érvárynak írta), továbbá a latinosan vagy archaikusan írt szavakat magyaros alakra írtam át (például *phasis* helyett fázis).

Forrásközlés

Január[23] 1902

Ismét elhatároztam, hogy naplót vezetek. Annyi mindent látok, tudok, aminek nyoma el fog veszni, s amiről valamikor, talán rövid pár év múlva senki, talán magam sem fogok tudni! Annyi embert ismerek, embereket, kik országunk történelmét csinálják, s kiket jól ismerek, s kiket alig lehet jobban jellemezni, mint följegyzésével ama apró

[22] Szabó 2015. 288–296.

[23] Teleki az első bejegyzés napját nem adta meg. (Kiemelések itt és a továbbiakban: az eredetiben.)

dolgokból, melyek együttvéve az embert megalkotják. Kár az ilyennek elveszni. Nem jellemző-e Széll Kálmánra az, amit nekem mondott akkor, mikor az angolok mellett szólt, s visszautasította az angolellenes támadást?[24] Másnap a Házban a háta mögé ülök s azt mondom Széllnek: „Mint angolbarát eljöttem neked gratulálni a tegnapi beszédedhez – remek volt, s ezt igazán ügyesen csináltad!" Hirtelen visszafordul és azt mondja: „Ügyesen? Nem ügyesen, remekül csináltam, mesterileg csináltam!"[25] Sok mindent láttam, hallottam, amit magam is elfeledtem. Ha visszagondolok politikai életem legszebb korára: az egyházpolitikai (polgári házasság stb.) harcok idejére, amelynek majdnem minden legkisebb fázisát is ismertem… alig pár év után is óriási hiányok vannak emlékeimben. Jobb mindent leírni – s ha idővel következetlenségek, nézetváltozás, ellentétes nézetek is állanak elő, ez csak azt bizonyítja, hogy ilyen az élet s még inkább a politikai élet.

Október 2-án (1901) ismét megválasztottak a magyarláposi kerületben képviselőnek. 1892. január 28-án Nagyilondán, 1896-ban Magyarláposon Farkas Jánossal szemben 1500 felüli többséggel. 1901. október 2-án a Kupsa Viktorral szemben, nagy harccal lett 406 többségem. Kupsa, bár a passzivitás miatt magát szabadelvűnek nevezte,[26] a román nemzeti izgatás összes eszközeit felhasználta. Nagy harc volt, s jó lecke

[24] Schmidt Károly párton kívüli ellenzéki képviselő 1901. december 11-én intézett interpellációt a miniszterelnökhöz a dél-afrikai hadszíntérre (ekkor zajlott a második búr háború utolsó, a búr gerillaharcokról és a brit koncentrációs táborokról elhíresült szakasza) történő magyarországi angol lóvásárlások tárgyában. Interpellációjában kemény szavakkal illette a britek háborús indítékait és módszereit, és azt kérdezte Széllről, hogy szándékában áll-e a kormánynak a szerinte nemzetközi jogba ütköző angol lóvásárlásokat megakadályozni. A miniszterelnök rögtön felelt Schmidt Károlynak, válaszában megvédte az angolokat és elmondta, hogy nemzetgazdasági okokból nem szándékoznak megtiltani a lovak vásárlását hazánkban. Széll szerint a nemzetközi jogban nem eldöntött kérdés, hogy a ló fegyvernek minősül-e, továbbá arra figyelmeztette Schmidtet, hogy „egy velünk barátságban élő nemzetről úgy megemlékezni, amint a t. képviselő úr tette… a magyar parlamentben tanácsosnak és helyesnek nem tartom". KN 1901–1905. I. kötet, 444–447.

[25] A kormányfő britekkel szembeni barátságos hangú válasza Angliában is elismerő fogadtatásra talált. A Monarchia közös külügyminisztere, Agenor Gołuchowski továbbította Széllnek a brit külügyminiszter meleg hangú sorait. Ezt közli: S. Halász 1943. 151–152.

[26] Értsd: a román nemzetiségű Kupsa nem képviselt „aktív" román politikát, nem volt a Román Nemzeti Párt tagja.

a nemzetiségi kérdésről.[27] A szerencsétlen kúriai bíráskodási törvény[28] is ott volt a nyakunkban, s bizony csak a legnagyobb erőfeszítésnek köszönhetem, hogy meg nem buktam. Kupsa nagy költséggel megcsináltatta ellenem a petíciót. A M. K. Kúria a petíciót 1902. január hó 14-én tárgyalta, 15-én kihirdette az ítéletet, minek alapján a petíciót elutasította.[29] Nagy tehertől szabadultam meg, eddig az ember csak lógott, sem munkához, sem politikához kedve nem volt, bizonytalan jövő előtt állva terveket sem csinálhatott. Most tehát az előttünk lévő öt évet föl kell használni és érvényesíteni tudásunk.

Január 19.

Kevés a politika! Széll Bécsben sínyli még karbunkulusát.[30] Rosszul volt vele, egy pillanatig veszély is volt, szerencsésen javul. Széll ma pótolhatatlan, nincs utódja. A mai viszonyok között csak ő és egyedül ő! Ki mondta volna ezt 4-5 évvel ezelőtt. Ha arra emlékszem, hogy pár évvel ezelőtt egyik bécsi delegációban valaki humorosan megjegyezte, hogy lehet még Széll Kálmán a miniszterelnökünk. Unisono[31] azt mondtuk: na, akkor kilépünk a pártból! S íme most mind vele vagyunk, ti. azok, kiket újra megválasztottak. S azt hiszem csalódtunk mind! Széll (bár ravasz – nagyon ravasz) teljesen gentleman. Jól mondta Barta Ödön[32] 48-as kollegám: „Széll nemcsak úriember, de súlyt helyez arra, hogy annak is tartsák." Széll jó ember, van

27 Kupsa Viktor (?–1905) Telekihez hasonlóan helybéli volt, a Magyarlápos melletti Kupsafalváról származott (apja volt a település görög-katolikus papja). Jogi doktorátust szerzett, majd a Pénzügyminisztérium hivatali ranglétráján a századfordulóra a fogalmazói tisztségig jutott. Lojalitását a magyar államhoz emellett talán az is mutatja, hogy kormánypárti színekben próbált mandátumhoz jutni 1899-ben (egy időközi választáson) és 1901-ben is – igaz, mindkétszer sikertelenül. Talán a kudarcok viselhették meg az idegrendszerét, ugyanis 1905-ben egy elmegyógyintézetben hunyt el. *Budapesti Hírlap,* 1899. július 24. 2.; *Uo.,* 1901. július 1. 1.; *Uo.,* 1901. október 4. 4–5.; *Szamos,* 1905. április 6. 4–5.

28 Az 1899. évi XV. törvénycikk értelmében az 1901-es választásoktól kezdve egy képviselőházi bizottság helyett immár a Magyar Királyi Kúria volt illetékes a választások lefolyásának törvényességét vizsgálni. A kérdésről bővebben lásd: Schwarczwölder 2017.

29 A tárgyalásról, a Telekivel szemben megfogalmazott, de bizonyítást nem nyert vádakról beszámolt: *Budapesti Hírlap,* 1902. január 15. 8. Mivel a választási eredményt a Kúria helyben hagyta, a „petíció" (valójában az eljárási díj letétbe helyezett) összegét, 3000 koronát Kupsa nem kapta vissza, emellett 1350 korona költséget is megítéltek a megtámadott fél, Teleki ügyvédjének. *Budapesti Hírlap,* 1901. október 16. 11.

30 Széll 1902. január 12-én kisebb operáción esett át Bécsben, mellkasáról kellett eltávolítani egy elfertőződött, gyulladt, állandó fájdalmat és lázat okozó gennyes duzzanatot. *Budapesti Hírlap,* 1902. január 14. 7.

31 Egyhangúlag.

32 Barta (Friedmann) Ödön (1852–1925) jogász, '48-as függetlenségi párti politikus, 1896 és 1910 között Ilosva (Bereg vármegye), majd Nagyszőlős országgyűlési képviselője.

szíve, s nem szégyelli azt elárulni – mikor kedvelt titkárja: Hazay oly gyorsan meghalt,[33] valódi bánat vett rajta erőt. Igaz, hogy nem bánta, hogy lássák, hogy hogyan búsul egy miniszterelnök egy titkáron, de bánata őszinte volt. Ha ráér: szívesen segít. Széll jóindulatú ember, úriember. Két nagy gyöngéje van: nem tud hirtelen határozni és nincs időbeosztása. Legnagyobb hibája: óriási hiúsága. Ez határt nem ismer és ennek folytán a kisemberek dicsőítik, agyonbókolják. A komplimentek gyártásában a legnagyobb Vészi József, a Budapesti Napló szerkesztője.[34] Sokan csinálták meg a bókokkal pozíciójukat Széllnél. Jellemző Széllre, hogy megkívánja, hogy őutána járjanak, ha dolga is van az illetővel, nem szólítja meg, míg az nem keresi föl: „Vártam, hogy megfogj!" – szokta mondani. Leghiúbb beszédjeire, s egy-egy beszéd után elvárja az ámulás-bámulás kifejezéseit. Mindamellett nem könnyen befolyásolható – azt hiszem, inkább kihasználja az embereket, mint engedi magát kihasználtatni. A lavírozás nagymestere, és igazi politikai remekmű, ahogy lavírozott két és fél évig volt Nemzeti és régi Szabadelvű Párt között[35] – Horánszky[36] és Szilágyi[37] között. A pártkörben[38] a legnagyobb mulatság volt hármójukat: Széllt, Horánszkyt, Szilágyit megfigyelni. Mind a kettő belügyminiszter akart lenni és Széll egyiket sem

33 Hazay István 1901. november 13-án tragikus hirtelenséggel, 33 évesen hunyt el szívszélhűdésben. Miután Széll 1899 márciusában átvette a miniszterelnökséget, az akkor fogalmazói státuszban lévő Hazayt választotta személyi titkárának és osztálytanácsossá léptette elő. Gyakorlatilag Széll jobbkezévé vált, a miniszterelnök rengeteg feladatot bízott rá. *Vasárnapi Újság*, 1901. november 17. 745–746.

34 Vészi (Weiss) József (1858–1940) befolyásos (fő)szerkesztő-újságíró, 1896-ban a *Budapesti Napló* egyik megalapítója, 1899 és 1905 között szabadelvű párti országgyűlési képviselő, majd a miniszterelnökségi sajtóiroda vezetője.

35 Teleki itt a Szabadelvű Párt különböző frakciói közötti egyensúlyozásra utal. Széllnek nem volt „saját" csoportja a párton belül, de mindegyik tömörüléssel igyekezett jó viszonyt fenntartani már miniszterelnöksége előtt is. Széll kormányfői kinevezése miatt adta fel programját a Nemzeti Párt és 1899. március elején fuzionált a Szabadelvű Párttal, valamint a Bánffy Dezső miniszterelnökségének végén a Szabadelvű Pártból kilépett, ifj. Andrássy Gyula, Csáky Albin és Szilágyi Dezső fémjelezte disszidensek is visszatértek a kormánypártba Széll vezérlete alatt. Viszont mindkét említett csoportot ferde szemmel nézte a párt többségét kitevő, Tisza-vezetésű „régi gárda". Széllnek tehát valóban nehézséget okozott a különböző tömörülések érdekei közötti lavírozás.

36 Horánszky Nándor (1838–1902) politikus, 1872-től haláláig országgyűlési képviselő (a Balközép Párt, majd a Szabadelvű Párt, utána a Mérsékelt Ellenzék és a Nemzeti Párt, végül 1899-től újra a Szabadelvű Párt tagjaként), a Nemzeti Párt korábbi elnöke, 1902 tavaszán rövid ideig kereskedelmi miniszter.

37 Szilágyi Dezső (1840–1901) országgyűlési képviselő, 1889 és 1895 között igazságügyi miniszter, majd 1898-ig a képviselőház elnöke. A Mikszáth által Mamutnak keresztelt Szilágyi a kormánypárt befolyásos politikusa és félelmetes parlamenti debatter volt, nagytudású közjogász, számos jellemhibával. Magatartására a Széll-érában lásd: Horánszky 1994. 377–379.

38 A Szabadelvű Párt exkluzív klubja a Lánchíd pesti hídfőjénél, az egykori Lloyd-palotában.

akarta,[39] de mindig egyiket játszotta ki a másik ellen. Szilágyi elpusztult a nagy melegben,[40] s Horánszky még mindig a hűvösön van. Horánszky tán már nem is reménykedik, de a volt Nemzeti Párt erőnek erejével minisztert akar látni volt vezéri táborából, de a száma nem nagy.

Január 20.

Határozottan süllyedt a parlament nívója. A 92-iki különb volt, mint a 96-iki,[41] az pedig különb ennél. A mi pártunk is süllyedt, de az egész Ház is. Dienes Márton, az Egyetértés szerkesztője[42] beszéli ma nekem, hogy mikor az utóbbi választás után a 48-as Kossuth párt ismerkedő estélye volt, Rigó Ferenc,[43] ki maga is nagy paraszt, sóhajtva azt mondja neki: „Te – Istenem, Istenem, milyen kompániába kerültünk!"

Hihetetlen az, hogy Apponyi mily gyönge elnök,[44] most turnusos jegyző lévén, mellette ülök, s van alkalmam látni, hallani. Nincs benne semmi önállóság és drukkol[45] a legkisebb dolognál. Ma, hogy apró jelentéseket kitűzzön-e a napirendre, megkérdezte az ellenzék vezéreit. Hogy az újonc-törvényjavaslat harmadszori olvasását első tárgynak (a régi szokás szerint) tűzze-e napirendre, velem, Andor [Gyula] elnökségi tanácsossal többször konferált, habozott két óra hosszat, míg végre kitűzte. Azt hiszem, erről még sokat lehet beszélni, ha majd zajos, zavaros ülések következnek.

39 Miniszterelnöksége alatt mindvégig Széll Kálmán volt egyúttal a belügyminiszter is. Teleki bizonyára nem tudhatta, hogy Szilágyi kormányba emelése Ferenc Józsefnek a személyével szembeni fenntartásai miatt nem volt lehetséges.

40 Szilágyi Dezső 1901. július 30-án, 61 évesen hunyt el szívszélhűdésben.

41 Tehát az 1892-es, valamint az 1896-os választások nyomán összeülő országgyűlés.

42 Dienes 1899 és 1902 között szerkesztette az addigra már szebb napokat is megélt, a századfordulón eljelentéktelenedő '48-as függetlenségi lapot.

43 Rigó Ferenc (1849–1905) bihari '48-as függetlenségi párti képviselő 1884 és 1887, majd 1896 és 1905 között.

44 Apponyi Albert gróf az 1901. októberi választások után lett az új képviselőház elnöke. Ezt a pozíciót ő maga ambicionálta már a választások előtt (Horánszky 1994. 414.), Széll pedig nem gördített elé akadályt, sőt valószínűleg örült is neki, hogy Apponyit, akivel addig „nem tudott mit kezdeni", így kikapcsolhatja az aktív politizálásból és az „elnöki szék hűvös magaslatára" teheti (Anka 2015. 307.). Ez később elhibázott taktikának mutatkozott, Apponyi 1903 tavaszán, a legnagyobb szükség idején cserben hagyta – pedig Széll előtt állt egy nem is túl távoli precedens: elődjének, Bánffy Dezsőnek is fordítva sültek el a Szilágyi Dezső képviselőházi elnökké választtatásával kapcsolatos tervei.

45 Itt: idegeskedik, izgul.

A mai ülésen Fejérváryt[46] az egész Háznak jól esett nagy operációja, betegsége után ismét oly snájdigul, oly délcegen odavágni hallani.[47] Még az ellenzék is (bár keményen támadta) szereti ezt a fene katona minisztert.

Január 22.

Tegnap este itt volt nálam Feilitzsch Arthur,[48] sokat panaszkodott a viszonyok miatt s beszélte, hogy Hegedüs[49] hogyan csapta be azzal, hogy a bizottság akarata ellenére jegyzőnek a közlekedésügyi bizottságba Széllel jelöltették Dobieczkit.[50] Erre persze Dobieczki egyhangúlag jegyző lett. A két kolozsvári képviselő: Hegedüs és Feilitzsch folyton hajban vannak.

Január 24.

Ma találkoztam Rohonyi Gyulával,[51] ki egyik igazságügyi államtitkár-jelölt. Bizalmasan levén vele, kérdeztem, beszélt-e a miniszterelnökkel. Igen, de a miniszterelnök azt mondta: „Nem lehet egy miniszterre sem ráoktrojálni az államtitkárt – az államtitkár a miniszternek felesége, legjobb, ha együtt kötik meg a frigyet." Plósz[52] pedig habozik. Az ilyen miniszteri kijelentés rossz jel, hisz a legtöbb államtitkár ugyanis rá lett a miniszterre oktrojálva. Zsilinszky Mihály előbb volt államtitkárnak

46 Fejérváry Géza báró (1833–1914) katonatiszt (táborszernagy), politikus, 1884 és 1903 között több kormány honvédelmi minisztere, 1905–1906-ban miniszterelnök. Ferenc József fontos magyarországi bizalmasa, Burián István közös pénzügy- (1903–1912), majd külügyminiszter (1915–1916) apósa.

47 A képviselőház 1902. január 20-i ülésén Fejérváry az éves újoncmegajánlási törvény kapcsán került éles, személyeskedő szóváltásba a '48-as ellenzéki Pichler Győzővel.

48 Feilitzsch Arthur báró (1859–1925) erdőmérnök, politikus. A selmecbányai akadémia elvégzése után Máramarosszigeten, majd Kolozsváron volt állami erdőfelügyelő, 1899 és 1905 között Kolozsvár II. számú választókerületének szabadelvű párti országgyűlési képviselője, a közlekedési bizottság tagja, 1905–1906-ban földművelésügyi miniszter.

49 Hegedüs Sándor (1847–1906) vezető újságíró (*A Hon*), közgazdász, politikus, 1875-től Abrudbánya, majd 1884-től Kolozsvár I. választókerületének szabadelvű párti országgyűlési képviselője, 1899 és 1902 között kereskedelemügyi miniszter. Az MTA tagja, 1902-től a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoka.

50 Dobiecki Sándor (1848–1927) vasúti mérnök, politikus, 1901 és 1905 között Debrecen III. választókerületének kormánypárti országgyűlési képviselője.

51 Rohonyi Gyula (1852–1920) jogász, politikus, 1887-től kormánypárti képviselő. Igen tevékeny volt az 1896–1901-es országgyűlésben, több fontos törvény (például a képviselőválasztások feletti kúriai bíráskodásról szóló és az összeférhetetlenségi törvény, vagy az új házszabályok) kodifikációjában vállalt oroszlánrészt, ő szövegezte meg a bizottsági tárgyalások alapját képező törvényjavaslatokat. Az igazságügyi, a pénzügyi és a felirati bizottságnak is tagja volt. Sturm 1901. 348–349.

52 Plósz Sándor (1846–1925) jogász, politikus, 1892 és 1901 között Baja, majd Regőce, végül Lugos szabadelvű párti országgyűlési képviselője, 1899 és 1905 között igazságügyi miniszter.

kiszemelve, minthogy Wlassicsot felszólították,[53] Gränzenstein Lukácsra[54] stb. Rohonyi sokat dolgozott, dolgozik, kodifikál, referál… de ez nem ok, hogy kinevezzék.

Az éjjel leégett a Soroksári úton a Concordia malom. Két tűzoltó, egy munkás meghalt, sok sérülés, nagy kár.

Ma láttam Feszty Árpád kedves barátom nagy festményét, „Krisztus temetését". Nagy hatású mű, nagy dolog. Hiszem, nagy sikere lesz, a kiállítása holnap nyílik meg.

Január 28.

Tíz évi képviselőség alatt sohasem tudtam ily keveset politikáról. Nem megy, s a nívó oly alacsony, hogy nincs is kedve senkinek. Alattomban folynak az úgynevezett agrárista intrikák, de még láng nem lobog. Nem avatkozom most semmibe, lássuk és várjuk. Más kor[szak] volt az egyházpolitikai törvények harca, de az hála Isten nem minden napra való étel. Azt hiszem, szebb dolgot alig látok, majd leírom azt egyszer.

Január 29.

Voltam ma délelőtt Teleki Samunál[55] és Döménél.[56] Döme mandátumának megsemmisítése a Kúria által egyike a legnagyobb abszurdumoknak. Minden választásnál történik olyas valami, aminek az alapján szigorú vizsgálatnál megsemmisítést vagy szavazat leszámítolást lehet eszközölni. Így volt ez a dési választásnál is, sok minden történt, csak az nem, hogy Döme maga itatott volna és ennek alapján semmisítették

[53] Zsilinszky Mihály (1839–1925) politikus, történész, az MTA tagja. 1875 és 1887 között szabadelvű párti képviselő, 1889-től csongrádi majd zólyomi főispán, 1895 és 1905 között a VKM államtitkára, 1896-tól újfent képviselő is (Békéscsaba). Wlassics Gyula (1852–1937) jogász, egyetemi tanár, politikus, 1892-től szabadelvű párti országgyűlési képviselő (Csáktornya), 1895 és 1903 között vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1906 és 1933 között a Közigazgatási Bíróság elnöke. Wlassics hivatalosan 1895. január 15-től (a Bánffy-kormány megalakulásától) volt miniszter, míg Zsilinszky államtitkári kinevezését 1895. február 20-án írta alá a király – de mindez még nem zárja ki, hogy Telekinek igaza legyen.

[54] Graenzenstein (vagy Gränzenstein) Béla (1847–1913) bányamérnök, politikus, 1892 és 1905 között szabadelvű párti országgyűlési képviselő (Facset majd Oravicabánya), 1896 és 1905 között államtitkár a Pénzügyminisztériumban. Lukács László (1850–1932) erdélyi örmény nemesi származású politikus és bányatulajdonos. 1878-tól szabadelvű párti országgyűlési képviselő, 1887-től pénzügyminisztériumi hivatalnok, 1893-tól államtitkár, 1895 és 1905, valamint 1910 és 1912 között pénzügyminiszter, 1912–1913-ban miniszterelnök.

[55] Teleki Sándor említett rokonai közösen béreltek lakrészt az Esterházy utca 30. alatti Esterházy-palotában (ez a terület napjainkban a Pollack Mihály-tér része), míg ő maga a Múzeum körút 31.-ben bérelt szállást. – Teleki Sámuel gróf (1845–1916) híres afrikanista, Gernyeszeg országgyűlési képviselője 1881 és 1905 között mérsékelt ellenzékiként, később pártonkívüliként, végül 1901-től a Szabadelvű Párt, majd 1910 és 1916 között a Nemzeti Munkapárt színeiben.

[56] Teleki Domokos gróf (1841–1907) 1878 és 1884, valamint 1887 és 1902 között Dés (a köztes ciklusban pedig Magyarlápos) országgyűlési képviselője volt, mindvégig szabadelvű párti programmal.

meg. A lapok, az egész közvélemény fölzúdult a Kúria ítéletén,[57] de hát vége – s Dömére anyagilag is nagy baj! Magsajnáltam, mikor beszéli, hogy 24 év szokása hogy vonzza a Házba, s mily rosszul esik oda nem tartozni. Én, ha választásomat megsemmisítették volna, hosszú időre kiköltöztem volna, nem bírtam volna a Házat nélkülem működni látni. Pláne én… Döme mindig csak outsider-je volt a politikának. Samu jövő héten indul Szudánba.

Feléje sem nézek a Háznak, most ilyen kedv van rajtam, hadd csinálják a mostani posványt nélkülem. Majd az első zavarnál ismét a politikához tapadok. Jobb ez így most. Azt hallom, hogy Andrássy Tivadar[58] a Feszty-képet annyira megvetette, annyira undorodott tőle, mert nem szecessziós, hogy alig bírt egy barátságos szót szólni Fesztyhez – a szecesszió egész mániává lett nála.

Február 4.

Most jöttem haza Wodianer Albert[59] ebédjéről. Mint mindig minden kitűnő, príma – ital, bor, szolgálat, üveg és porcelán. Széll, Csáky Albin,[60] Lobkovitz [!],[61] Hegedüs S., Lukács L., Széchenyi Béla,[62] Horánszky [Nándor], Berzeviczy A.,[63] Beniczky

57 Az ítéletről részletesen beszámolt a napi sajtó, lásd továbbá: Horánszky 1994. 393. A fő vád szerint a választás napján a kastélya előtt elvonuló, kortesei által vezetett szavazóit Teleki Domokos (személyesen) pálinkával kínálta, ami (a már említett 1899. évi XV. törvénycikk értelmében) már tilos volt.

58 Andrássy Tivadar gróf (1857–1905) festő, mecénás, politikus, id. Andrássy Gyula gróf idősebb fia, 1881-től Tőketerebes szabadelvű párti képviselője, 1890 és 1896 között képviselőházi alelnök, politikai aktivitása azonban ekkoriban már elmaradt öccse, ifj. Andrássy Gyula mögött. Nagy művészetpártoló és 1890-től az Országos Képzőművészeti Társulat elnöke volt. Maga is festett, elsősorban tájképeket.

59 Ifj. Wodianer Albert báró (1834–1913) befolyásos nagyiparos, bankár, politikus, 1865 és 1887 között Deák-, majd szabadelvű párti országgyűlési képviselő.

60 Csáky Albin gróf (1841–1912) politikus, 1867 és 1888 között szepesi főispán, 1888 és 1894 között vallás- és közoktatásügyi miniszter, az egyházpolitikai reform egyik vezéralakja, 1892-től képviselő, 1900 és 1906, valamint 1910 és 1912 között a főrendi ház elnöke.

61 Bizonyosan Lobkowicz Rudolf (egyes forrásokban Rezső) herceg (1840–1908), a budapesti nagyúri társasági élet egyik kedvelt alakja, 1890-től a Budapesten állomásozó IV. k. u. k. hadtest parancsnoka, a főrendi ház aktív tagja.

62 Széchenyi Béla gróf (1837–1918), a „legnagyobb magyar" idősebb fia, híres utazó (Amerika, Afrika, Távol-Kelet), az MTA tiszteletbeli tagja, koronaőr. Politikai szerepet csak az 1860-as években játszott.

63 Berzeviczy Albert (1853–1938) politikus, 1881-től szabadelvű párti országgyűlési képviselő (Eperjes, majd Lőcse, végül 1892-től Budapest VIII. kerülete), 1887 és 1894 között államtitkár a VKM-ben, 1895 és 1898 között képviselőházi alelnök, 1903 és 1905 között vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1905 és 1936 között az MTA elnöke.

Feri,[64] Gränzenstein [Béla], Falk M.[65] stb. stb. Haute politique.[66] Széchenyi Béla beszélte, hogy volt együtt apámmal Garibaldinál Caprerán, és hogy mikor apám az emigrációból hazajött, mennyire vágyott őt látni, de többé nem találkozott vele. Különben igazi diner, mindenki pontos, pont 6-kor jelentik a dinert, evés, utána egy szivar, 8 után mindennek vége, s az ember melegen, forrón hazaér és estéje el van rontva. Lukács miniszter odajött hozzám s kérdezte: „Haragszol-e még?", mire azt feleltem: „Te nekem 3 havi kellemetlenséget és sok hiába való költséget okoztál, semmi okom, hogy ne haragudjam reád!!!" Lukács az oka, hogy ellenjelöltem, ki pénzügyminiszteri fogalmazó volt, ellenem a kérvényt beadta. Ő pro forma beadta lemondását s bár kértük [Lukácsot] hogy egyelőre ne fogadja [el], sietett az én bőröm rovására Kupsától szabadulni és okolván azzal, hogy így egy ¼ évi lakbért ment meg.[67] Azóta nem ismerem. Széll rosszkedvű, anyagi zavarairól sokat sugdosnak.

Ma kaptam vissza a mandátumot az irodától, tegnap jelentett ki az elnök végleg igazolt képviselőnek. Tegnap volt a vörös dominó bál a szanatórium javára,[68] 7000 forint[69] a haszon. Meleg volt és unalmas. Tegnapelőtt, 2-án kint elnököltem Újpesten a társadalompedagógiai értekezleten, a tanítóknak beszéltem. Az értekezletek igen szépen folynak, s a tanítók nagy lelkesedést és ügybuzgalmat tanúsítanak, s egész öröm részt venni, munkájukat irányítani.[70]

64 Beniczky Ferenc (1833–1905) politikus, 1878 és 1881 között az Egyesült Ellenzék, 1884 és 1890 között a Szabadelvű Párt színeiben országgyűlési képviselő, a ciklusok között Jász-Nagykun-Szolnok, 1890 és 1905 között pedig Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánja, 1888 és 1890 között az állami színházak intendánsa.

65 Falk Miksa (1808–1928) politikus, újságíró-szerkesztő, az 1860-as években Deák és Andrássy közeli munkatársa, Erzsébet királyné magyar nyelvtanára. Neve gyakorlatilag egybeforrt a *Pester Lloyd*dal, amelynek 1867-től haláláig felelős szerkesztője volt. Deák-pártiként 1870 és 1875 között Kőszeg, a Szabadelvű Párt színeiben pedig 1875 és 1884 között Keszthely, 1884 és 1892 között Arad, 1892 és 1905 között pedig Budapest I. kerülete országgyűlési képviselője.

66 Magas politika (fr.).

67 Mármint azáltal, hogy Kupsa felmondott a Pénzügyminisztériumban 1901 októberében, Lukács megspórolhatta a számára járó éves lakbértámogatás negyed részét. Ez a IX. fizetési osztályba tartozó fogalmazó esetében egészen bagatell összeget, 200 koronát (100 forintot) jelentett (lásd az 1893. évi IV. törvénycikk B. mellékletét), Teleki tehát jogosan érezhette Lukács részéről mindezt mondvacsinált indoknak.

68 Az 1901-ben alapított Erzsébet Királyné Szanatórium javára szerveztek nagyszabású álarcosbált az Operában. A tudósítást lásd: *Budapesti Hírlap,* 1902. február 4. 9.

69 Teleki annak ellenére forintban adta meg az összeget, hogy 1900-tól már hivatalosan is az 1892-ben bevezetett koronát használták a hétköznapi élet minden területén.

70 A mozgalomról és benne Teleki szerepéről részletes tudósítás: *Magyar Nemzet,* 1902. május 14. 11.

Február 6.

Tegnap találkoztam Rohonyi Gyulával: „Igazságod van – mondja – soha nem lesz meg a te jelöltöd, mert te mindig tisztességes embert puszíroznál.[71] Tudtomra adták, nem leszek igazságügyi államtitkár!" Úgy látjuk Mohay[72] lesz s úgy látjuk, az erdélyi püspök protezsálja. Hát már annyira vagyunk, hogy a püspökök csinálnak államtitkárokat? Szép liberális irány!!! Holnap ez ellen kiabálni kell!!!

Február 9.

Távol tartom magamat a politikától, teljesen távol, okát nem tudnám adni, de tán jobb így. Ha rám jön, ismét belehajszolom magamat. Mai lapok hirdetik, hogy a trónörökös magával akarta a néppárti Zichy Jánost[73] Szentpétervárra vinni, a magyar kormány közbelépett, a király megtiltotta, s így nem kíséri magyar úr![74] Tehát a Néppárt teljes oroszbarátságot űz! Helyes, hogy kisült, nem tudom elképzelni az oroszbarát Magyarországot. Még csak az kellene ennek a dekadens magyarságnak…!

Ma nálam volt Zichy Ágost,[75] többek között sajnálkozva beszélt Tisza István iparbanki[76] kalamitásairól. Szomorú, ha már ily körök sajnálkozhatnak felőle. Különben Zichy mindig kedves volt hozzám! 14 évvel ezelőtt szerettem volna Fiumében szolgálni, ő kormányzó volt, elmentem Bécsben hozzá, előadtam kérésemet, s ő elmondta a nehézségeket, hozzátette: „Kár neked ilyen után jönnöd, próbáld meg, hogy kerülethez juss. Neked mint képviselőnek szebb jövőd lesz." Vele és feleségével (1892)[77] a „Deli" kormányzói gőzösön a fiumei kikötőben csúnyán összeütköztünk

71 Puszíroz: előretol, támogat.

72 Mohay Sándor (1851–1905) ügyvéd, politikus, 1886 és 1905 között Gyulafehérvár szabadelvű párti országgyűlési képviselője. Az igazságügyi bizottság jegyzője volt és aktívan részt vett a kodifikálási munkákban. Mielőtt képviselővé választották, tíz éven keresztül tevékenykedett az erdélyi püspöki uradalom és a gyulafehérvári káptalan jogtanácsosaként. 1902. február 7-én a király valóban őt nevezte ki az Igazságügyminisztérium államtitkárává. Lásd továbbá: *Budapesti Hírlap,* 1902. február 12. 4.

73 Zichy János gróf (1868–1944) nagybirtokos, politikus, 1896-tól képviselő a Katolikus Néppárt színeiben, több éven keresztül a párt elnöke. Ferenc Ferdinánd főherceg egyik magyarországi bizalmasa.

74 Ferenc Ferdinánd trónörökös február 7-én indult útnak, csak ezután kerekedett az ügyből komoly politikai botrány. Alapvetően hiteles beszámolót közöl az esetről: *Budapesti Hírlap,* 1902. február 9. 3–4.

75 Zichy Ágost gróf (1852–1925) nagybirtokos, utazó, politikus, 1878 és 1883 között szabadelvű párti képviselő, 1883 és 1892 között Fiume kormányzója, utána a főrendiház aktív tagja. Telekihez hasonlóan évről-évre a magyar delegáció tengerészeti albizottságában játszott szerepet.

76 A Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank, melynek 1890 és 1901 között Tisza István az elnöke volt.

77 Az évszám utólagos betoldás a kéziratban.

egy remorqueörrel.[78] Ma du. temették el Győry Elek 48-as párti képviselőtársunkat,[79] élénk, bőbeszédű, fiskális képviselő volt. Este voltam Vámbérynél[80] kihez legalább egyszer hetenként elmegyek, mindig érdekes, mindig kedves.

Február 12.

10-én ebéd Széllnél. Rendes politikai kosztolás: leves, hal, sorbet, fagylalt. Unalmas szomszédok. Nem messze ült Samassa egri érsek,[81] szomszédja Tallián Béla[82] volt. Az érsek rendes veszekedő kedvében volt, s Tallián beleugrott, vitatkozott vele. Csáky Albin megjegyezte, hogy igen fiatal ember lehet ez a Tallián, hogy belemegy Samassával a vitatkozásba, erre Tallián felhúzta az orrát. Samassa prepotens,[83] goromba fráter, (az atyja is az volt!)[84] kivált míg emberére nem akad. Így volt most is, mikor ebéd után Komjáthy Béla[85] vette kezelés alá, lejjebb hagyta és betudta magát. Rosszmájú, irigy ember, ki épp úgy, mint ahogy Szilágyi Dezső, el akarta a világgal hitetni, hogy csak neki van esze, úgy Samassa azt hitetné el, hogy csak neki van jelleme!

Széll azt mondta nekem, hogy: „Nem engedtem Zichy Jánost a főherceggel menni Szentpétervárra, megmondtam a királynak, ha Zichy elmegy, úgy én is elmegyek a miniszterelnöki székből."

Aznap este Wenckheim Frigyesnél[86] nagy bál! Nagy úri dolog! Sokat beszéltem a francia főkonzullal, egy éve van itt és fogalma sincs arról, mi a magyarság!

Másnap, 11-én udvari bál. Jokót[87] bemutatták Mária Jozefa főhercegnőnek[88] és a királynak. A király, mikor megtudta, hogy én vagyok az ura, azt mondta: „Nagyon

78 Vontatóhajó (fr.).

79 Győry Elek (1841–1902) 1881-től volt függetlenségi párti képviselő, 1902. február 6-án, váratlanul hunyt el. Halálára lásd: *Budapesti Hírlap,* 1902. február 9. 7.

80 A híres orientalista Vámbéry Ármin (1832–1913), az MTA tagja, egyetemi tanár.

81 Samassa József (1828–1912) római katolikus főpap, 1871-től szepesi püspök majd 1873-tól haláláig Eger társadalmilag és politikailag igen aktív érseke.

82 Tallián Béla báró (1851–1921) politikus, 1886 és 1896 között több vármegyében főispán, 1896-tól szabadelvű párti országgyűlési képviselő, 1899 és 1903 között a képviselőház egyik alelnöke, 1903 és 1905 között földművelésügyi miniszter.

83 Fölényeskedő, pimasz (lat.).

84 Utólagos betoldás a kéziratban.

85 Komjáthy Béla (1847–1916) politikus, jó hírű védőügyvéd és szónok, 1875 és 1906 között ellenzéki országgyűlési képviselő különböző '48-as függetlenségi pártalakulatokban.

86 Wenckheim Frigyes gróf (1842–1912) nagybirtokos, politikus, 1878 és 1881, valamint 1884 és 1901 között országgyűlési képviselő a Mérsékelt Ellenzék és a Nemzeti Párt színeiben.

87 Egyelőre nem tisztázott, hogy Teleki miért illette Jokó névvel a feleségét végig a naplóban.

88 Wettin Mária Jozefa hercegnő (1867–1944), Habsburg-Lotaringiai Ottó főherceg (1865–1906), Ferenc József unokaöccse felesége, a későbbi IV. Károly magyar király édesanyja.

jól ismerem, ő a mariner[89] dolgokat rendkívül jól csinálja, jobban nem is lehet!" Az egyetlen ember, akinél igazi elismerése találok a Felség. Soha nem mulasztott el egy alkalmat, hogy megdicsérjen vagy megszólítson. Tavalyi delegáció alatt két ízben dicsért meg, és Spaunnak ebben nagy része van. Spaun admirális igazán jó barát, s rendesen igyekszik megtéríteni, amit a tengerészetért tettem. A tegnapi bálon a király azzal lépett hozzám: „nagyon féltem, hogy nem lesz képviselő, örülök, hogy újra megválasztották, remélem, hogy újra bent lesz a delegációban!" Azután örömét fejezte ki, hogy a tárgyalások rendesen folynak, én meg dícsértem Széllt. Bemutattak Ottó főhercegnek, később József főherceg[90] beszélt velem csaknem ½ óra hosszat. Eredeti kedves ember, mondtam neki, „hogy minden magyar ember mennyire örül mikor őt ilyen jó színben látja" – látszott, hogy jól esett neki, de azt mondta: „de már a végét járom!", mire én Fejérváryra apelláltam, ki betegsége és nagy operációja dacára mily erős! Pár évvel ezelőtt épp Bécsből jöttem haza, miután ott nagy tüntetések voltak. József főherceg a vonaton utazott. Beosztott segédtisztje bejön hozzám s azt mondja, a főherceg szeretne valamit Bécsről hallani (épp akkor jött haza kocsi a protestről). Bemegyek a főherceg fülkéjébe, elmondom, amit láttam, s mondom: „végre jött a huszárság, s mikor a sok diák meglátta őket, elszaladt". „Hiszem – mondja a főherceg –, mert szörnyen fél a német a lovas katonától". Nem is mondtam el ezt soká senkinek, nehogy a lapokban jöjjön! A bál szép volt. Nekem a Batthyány Lajos lánya, Ella volt a legszebb – olyan anyának és apának csak szép és kedves lánya lehet.[91] Pár ellenzéki képviselő berúgott, s ez rossz vért szült. Bécsben ez a magyarság kontójára megy, s így nagyon sajnálatra méltó. Kell, hogy az ellenzék szavának is súlya legyen, s az ily hiba sokat ront.

Mohay ki lett nevezve igazságügyi államtitkárnak. Pfuj!

89 Tengerész.

90 Habsburg-Lotaringiai József Károly főherceg (1833–1905), József nádor ifjabbik fia, 1868-tól haláláig a Magyar Királyi Honvédség Főparancsnoka, az egyik „legmagyarabb", társadalmi téren igen aktív Habsburg főherceg.

91 Batthyány Lajos gróf (1860–1951) politikus, 1884-től győri főispán, 1892 és 1896 között fiumei kormányzó, majd szabadelvű párti országgyűlési képviselő. Az 1882-ben Andrássy Ilonával kötött házasságából 1883-ban született Emanuéla nevű lánya.

Február 16.

Nagy Zichy Jenő[92] soirée új rezidenciájában, nagy társaság. Beszélgetek Esterházy Mihállyal,[93] és szó jön Széchényi Manóról.[94] Ott áll Thék, a nagy asztalos![95] „Látod – mondom – ebből az emberből több haszna volt a nemzetnek, mint Széchényi Manóból." „Széchényi Manó személy körüli miniszterségének volt egy haszna – mondja Esterházy M. –, ő buktatta meg Bánffyt!"[96] (Esterházy Mihály nemzeti párti képviselő volt.) Emlékszem, mikor Bánffy ad impossibili[97] vitte a dolgokat. Megkezdődött a disszidencia, én nem léptem ki (ennek is meg volt az oka) de nagyon óhajtottam Bánffy bukását. Bánffy megint nagyon fenyegetőzött az alkotmány felfüggesztésével, átmegyek Csáky Albinhoz és mondom neki, s hozzáteszem, jó volna, ha ezt megmondaná valaki a királynak. „Meg fogja tudni!" „Ki mondja meg neki?" – kérdem. Csáky nyugodtan azt feleli: „Széchényi Manó". Ezt a Széchényi Manót Bánffy tette meg Legationsrathból[98] államtitkárrá s két hét múlva személy körüli miniszterré; ez az egy ember, akiről Bánffy azt hiszi, hogy hű maradt hozzá. Miután Bánffy megbukott, fölment [Bécsbe] udvarmesternek fölesküdni. Thallóczy[99] őt a Sacher Hotelben fölkereste és beszéd közben azt mondta neki: „Széchényiben csalódtál, becsapott, kár volt nem Teleki Sándort megtenni személy körüli államtitkárnak." „Lehet, hogy igazad van – mondta Bánffy (ez volt szavajárása) – de én Teleki Sándor iránt soha bizalommal nem voltam!" Pár hónappal azelőtt, mikor a nagy obstrukció végét járta, nekem sürgősen Salzburgba kellett volna utaznom. Én kezeltem a pártot, s majdnem kettétéptem magamat és sikerült nekem, hogy az egész nagy obstrukció alatt mindig bent tartottam 100 kormánypárti képviselőt. Feleségem nem jól volt Salzburgban – Bánffy nem engedett. „Mi lesz, ha te elmész?" – mondá többször.

92 Zichy Jenő gróf (1837–1906) orientalista, politikus, 1865 és 1875, valamint 1878 és 1906 között országgyűlési képviselő a Deák- majd a Szabadelvű Párt színeiben, 1881 és 1906 között az Országos Iparegyesület elnöke.

93 Esterházy Mihály gróf (1853–1906) politikus, 1892 és 1901, majd 1903 és 1906 között a Nemzeti Párt, később a Szabadelvű Párt tagjaként országgyűlési képviselő.

94 Széchényi Manó gróf (1858–1926) diplomata, politikus, berlini, római, konstantinápolyi, athéni és szentpétervári külszolgálat után 1898 novemberében államtitkár az Őfelsége Személye Körüli Minisztériumban, majd 1898. december és 1900. március között miniszter. Bánffy Dezső miniszterelnökségének utolsó heteiben játszott szerepére lásd: Schwarczwölder 2021. 234–247.

95 Thék Endre (1842–1919) híres asztalosmester, bútorgyáros.

96 Bánffy Dezső báró (1843–1911) szolnok-dobokai főispán, szabadelvű párti országgyűlési képviselő, 1892 és 1895 között képviselőházi elnök, 1895. január és 1899. február között miniszterelnök.

97 A lehetetlenségig (lat.).

98 Követségi tanácsos (ném.).

99 Thallóczy (Strommer) Lajos (1857–1916) történész, levéltáros, politikus, az MTA tagja, a Magyar Történelmi Társulat elnöke. Kállay Béni közös pénzügyminiszter közeli munkatársa, bizalmasa, a bécsi udvari kamarai levéltár igazgatója 1885-től. A bécsi informális magyar politikai élet megkerülhetetlen központi alakja.

Végre augusztus 11-én[100] az ülés végén azt mondta: „Holnap vége lesz. Te most mehetsz, és örülök, hogy tanuk előtt megköszönhetem neked azt, amit tettél. Nem tudom, meddig leszek miniszterelnök, de azt tudom, hogy kellőképpen soha semmivel nem hálálhatom meg neked azt, amit a pártért, mondjuk értem tettél!". S íme! Mikor beugratott, hogy fogadjam el a jegyzőséget, azzal fogadott: „Te vagy az a kő, amelyre a pártom iránti bizalmat építem!" S íme, soha irántam nem volt bizalommal. Széchényi Manót hálából Széll beerőszakolta a Ganz gyárhoz igazgatósági tagnak.[101]

Február 14.

Udvari ebéd. Az új ebédlő szép, de a Szent István-terem egy kis szoba túlhalmozva, elnehezedve és Szt. István a kandalló felett mereven néz le és sután egy rongyos kis testre.[102] A király (kit az Isten soká éltessen) jól néz ki. A büdzsé-tárgyalás lassú menetéről beszélt, s mikor akaratlanul azt találtam mondani, hogy „a képviselők lopják a napot" jót nevetett rajta. Járása most is bámulatos szép. Az asztalnál Apponyi Lajos[103] mellett ültem, ki roppant büszke udvarnagyi állására.

Február 19.

Ma itt volt Bornemissza K. szolnok-dobokai főispán,[104] és elvittem őt Ragályi Lajos ügyvédhez,[105] ki az ellenem beadott petíciót elutasíttatta. Nála megbeszéltük egy Dá-

100 Teleki a fenti sorokban a Bánffy-kormány által 1897 tavaszán beterjesztett, a bűnvádi perrendtartásról és az esküdtbíróságok szervezéséről szóló törvényjavaslatról beszél. Ez alapvetően az igazságszolgáltatás liberális szellemű továbbfejlesztését jelentette, azonban a javaslat 16. §-a a sajtóvétségeket nem esküdtbíróságok, hanem királyi törvényszékek elé utalta volna. Az ellenzék – és természetesen a sajtó – ezt sérelmezte és hosszú obstrukciót indított a javaslat életbe léptetése ellen, végül kompromisszumra kényszerítve a kormányt. Részletesebben lásd: BerténYi 2005. 200–203. A módosított törvényjavaslatot végül az 1897. augusztus 11-i ülésen szavazta meg a képviselőház. KN 1896–1901. XI. kötet, 378. Teleki pontos szerepének tisztázása a kormánypártban az obstrukció alatt további kutatásokat igényel, a szakirodalomban az általa leírtakra nincs utalás.

101 Széll közvetlen beavatkozására (jelen tudásunk szerint) nincs forrás, viszont Széchényi 1902-től valóban bekerült a Ganz-gyár igazgatósági tagjai közé.

102 Ezekben az években is zajlott a budavári királyi palota nagyléptékű bővítése, a Teleki által említett termek az eredeti keleti (dunai) és az új krisztinavárosi szárny közötti összekötő szárnyban helyezkednek el, és ekkor mutatta be azokat az uralkodó a képviselőknek.

103 Apponyi Lajos gróf (1849–1909), 1895-től (az akkor létrehozott) magyar udvarnagyi méltóság viselője.

104 Id. Bornemissza Károly báró (1840–1911) politikus, Teleki Sándor fontos helyi politikai szövetségese, 1887 és 1890 között szabadelvű párti országgyűlési képviselő (Magyarlápos), 1890-től szolnok-dobokai főispán, a főrendi ház élethosszig kinevezett tagja.

105 Ragályi Lajos (1857–1910) ügyvéd, politikus, 1892 és 1901 között országgyűlési képviselő a Szabadelvű Párt színeiben. A Kupsa Viktor által beadott petíció során ő képviselte Telekit a kúriai tárgyaláson.

niel Tibor[106] ellen beadandó második petíció ügyét. Dániel Tibor okozta Teleki Domokos dési választásának megsemmisítését. Meg kell a fiatalembert (ki csak március 5-én lesz nagykorú)[107] táncoltatni.

Ma Gromon Dezső[108] a jegyzői szobában beszélte, hogy Forgács Tóni gr.[109] letagadott 100[110] tartozást és esküvel bizonyította bíróság előtt, hogy nem tartozik, holott Gromon tudja, hogy igenis tartozik. A dolognak folytatása lesz. Nyegre[111] jelen volt a beszélgetésnél.

Rohonyi Gyula beszélte nekem tegnap, hogy mindamellett, hogy őt az igazságügyi államtitkárságnál oly csúnyán mellőzték, Széll Kálmán őt fölkérte, referálná el a perrendtartást. Ő ezt kereken megtagadta és erre Széll azt mondta: „Tudom, hogy jogod van neheztelni, sokat dolgoztál és mi mellőztünk, de majd jóváteszem! Akarsz-e udvari ebédre menni?”[112]

Bibliográfia

Anka 2015. Anka László: Széll és az ellenzék. In: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve.* Szerk. Ifj. Bertényi Iván. Széll Kálmán Alapítvány – Mathias Corvinus Collegium, Budapest, 2015. 303–322.

Ballabás – Pap – Pál 2020. Ballabás Dániel – Pap József – Pál Judit: *Képviselők és főrendek a dualizmus kori Magyarországon. 2. Az országgyűlés tagjainak archontológiája.* Eszterházi Károly Egyetem – Líceum, Eger, 2020.

[106] Dániel Tibor báró (1878–1951) ügyvéd, politikus, Dániel Ernő báró 1895 és 1899 közötti kereskedelemügyi miniszter fia. Az ő petíciójának adott helyt a Kúria Teleki Domokos ellenében, így tehát 1902 és 1906 között szabadelvű párti (Dés), 1906 és 1910 között alkotmánypárti országgyűlési képviselő (Lippa).

[107] Ha nem is ekkor lett „nagykorú”, de Dániel Tibor valóban csak 1902. március 5-én töltötte be 24. életévét, amelyhez a törvény a passzív választójogot kötötte.

[108] Gromon Dezső (1838–1912, 1905-től báró) politikus, 1876 és 1880 között bács-bodrogi főispán, 1881 és 1906 között szabadelvű párti, 1910 és 1912 között nemzeti munkapárti országgyűlési képviselő (Bácstóváros). 1884 és 1905 között honvédelmi minisztériumi államtitkár.

[109] Ifj. Forgách Antal gróf (1869–1931), a konzervatív főúr, 1861 és 1864 közötti udvari kancellár Forgách Antal fia, Balassagyarmat szabadelvű párti képviselője 1896 és 1905 között.

[110] Teleki nem adta meg, hogy 100 koronáról vagy forintról van-e szó.

[111] Nyegre László (1855–1941) Huszt képviselője 1896 és 1906 között a Szabadelvű Párt, majd 1910 és 1913 között a Nemzeti Munkapárt színeiben, 1897-től a képviselőház egyik jegyzője.

[112] Széll ellentételezése már csak azért sem tekinthető nagyvonalúnak, mert az országgyűlési képviselőket (főleg a kormánypártiakat) alkalmasint amúgy is meghívták udvari bálokra, ebédekre.

Bertényi 2005.	Ifj. Bertényi Iván: *Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés.* Doktori (PhD) disszertáció kézirata. ELTE BTK TDI, [Budapest], 2005.
Cieger 2008.	Cieger András: *Lónyay Menyhért 1822–1884.* Századvég, Budapest, 2008.
Fabro – Ujlaki 1905.	*Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910.* Szerk. Fabro Henrik – Ujlaki József. Budapesti Tudósító, Budapest, 1905.
FN 1910–1918.	*Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója.* I. kötet. Athenaeum, Budapest, 1912.
Hefty 1917.	Hefty Gyula Andor: Teleki Sándor gróf, a MKE elnöke – v.b.t.t. In: *A Magyarországi Kárpátegyesület évkönyve.* Szerk. Marcsek Andor – Wiese Gyula. Magyarországi Kárpátegyesület, Igló, 1917. 25–29.
Horánszky 1994.	Horánszky Lajos: *Tisza István és kora.* I. kötet. Sajtó alá rendezte Horánszky Nándor. Tellér, Budapest, 1994.
Gyáni 2000.	Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Napvilág, Budapest, 2000.
KN 1896–1901.	*Az 1896. évi november hó 23-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* XI. kötet. Athenaeum, Budapest, 1897.
KN 1901–1905.	*Az 1901. évi október hó 24-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* I. kötet. Athenaeum, Budapest, 1902.
Magyar Tudósító, 1906.	*A magyar országgyűlés. A főrendiház és a képviselőház tagjainak életrajzi adatai.* A Magyar Tudósító szerkesztősége, Budapest, 1906.
MTCN 1917.	*Magyarország tiszti czím- és névtára.* M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1917.
Pihurik 2007.	Pihurik Judit: *Naplók és memoárok a Don-kanyarból 1942–1943*. Napvilág, Budapest, 2007.
S. Halász 1943.	Sárkány Sándorné Halász Teréz: *Széll Kálmán életrajza*. Vajna és Bokor, Budapest, 1943.
Schwarczwölder 2015.	Schwarczwölder Ádám: A Széll-kormány és a törvényalkotás. In: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve.* Szerk. Ifj. Bertényi Iván. Széll Kálmán Alapítvány – Mathias Corvinus Collegium, Budapest, 2015. 233–260.
Schwarczwölder 2017.	Schwarczwölder Ádám: Az országgyűlési képviselőválasztások feletti bíráskodás kérdése és az 1901-es „tiszta" választások. In: *VERITAS Évkönyv 2016*. Szerk. Ujváry Gábor. VERITAS – Magyar Napló, Budapest, 2017. 47–63.
Schwarczwölder 2021.	Schwarczwölder Ádám: *Magyarország vezérigazgatója. Széll Kálmán útja a miniszterelnökségig.* Doktori (PhD) disszertáció kézirata. PTE BTK IDI, [Pécs], 2021.

Sturm 1897.	*Országgyűlési almanach 1897–1901. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól.* Szerk. Sturm Albert. Budapesti Tudósító, Budapest, 1897.
Sturm 1901.	*Országgyűlési almanach 1901–1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól* Szerk. Sturm Albert. Budapesti Tudósító, Budapest, 1901.
Szabó 2015.	Szabó Dániel: Széll Kálmán pártja és az 1901-es választás. In: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve.* Szerk. Ifj. BerténYi Iván. Széll Kálmán Alapítvány – Mathias Corvinus Collegium, Budapest, 2015. 281–301.
Szakács 2016.	Szakács Annamária: „A király meghalt!" – Ifj. Teleki Sándor első világháborús naplója. *Archivnet,* 2016/6. In: https://www.archivnet.hu/a-kiraly-meghalt-ifj-teleki-sandor-elso- vilaghaborus-naploja (2025. július 11.)
Teleki A. 2017.	Teleki András: Széljegyzetek a régi Magyarország utolsó háborújának hátországából – „ifjabbik" Teleki Sándor világháborús naplója. In: *Tavaszi Szél 2017. Tanulmánykötet.* III. kötet. Szerk. Keresztes Gábor. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest, 2017. 516–527.
Teleki S. 2012.	Teleki Sándor: *Emlékeim.* I–II. kötet. Históriaantik Könyvesház, Budapest, 2012.

Ádám Schwarczwölder

COUNT SÁNDOR TELEKI JR.'S POLITICAL DIARY IN 1902
Part I: January 1902 – February 21, 1902.

(Abstract)

Kálmán Széll's tenure as prime minister (March 1899 – June 1903) was, for all intents and purposes, a tranquil period in the history of Hungarian politics, especially in comparison to the Bánffy (January 1895 – February 1899), Khuen-Héderváry (June 1903 – November 1903) and Tisza (November 1903 – June 1905) administrations. Built upon compromises made with the opposition, this tranquility, however, took a noticeable turn for the worse as the country entered a period of crisis in spring 1903.

Instead of analyzing the successes and failures of the Széll administration, the current source publication delves into how Count Sándor Teleki Jr., one of the long-time members of the Liberal Party – which had ruled Hungary for more than a quarter-century by then – and a member of the House of Representatives over several election cycles, may have experienced these years. What did he think of Kálmán Széll's observably jovial political character? Did he appreciate the positive attributes of the prime minister's personality? Similarly, did he notice Széll's flaws? What did he think of the government's orientation, which was grounded in convoluted compromises with the opposition parties yet avoided addressing truly burdensome issues? How did he feel about the tension that manifested itself in personal conflicts and tore the party up from the inside? Insofar as we can find answers to these questions, we will be one step closer to understanding the operating mechanisms of the Széll administration.

To help answer the aforementioned questions, we have access to Teleki's relatively short political diary, which he kept between January and May 1902, at the National Széchényi Library's Manuscripts Archive. In addition to documenting the most important events of the less than six-month period, the diary contains numerous general observations about the governing party led by Széll. When viewed through the prism of requisite methodological critique, the diary is an indispensable source of information on the events of the abbreviated timeframe even if it – like Count Sándor Teleki Jr. himself – has escaped the attention of most researchers (with a few exceptions) until now.

Ádám Schwarczwölder

DAS POLITISCHE TAGEBUCH DES GRAFEN SÁNDOR TELEKI JUN. AUS DEM JAHRE 1902

Teil I: Januar 1902 – 21. Februar 1902.

(Resümee)

Der Zeitabschnitt (März 1899 – Juni 1903) der Ministerpräsidentenschaft des Kálmán Széll gilt in der ungarischen Politik grundlegend als eine ruhige Periode, insbesondere im Vergleich zum Zeitabschnitt des früheren Kabinetts von Bánffy, dann ab dem Sommer 1903 des Khuen-Héderváry und ab Herbst 1903 des Kabinetts von Tisza. Dieser Frieden, der auf die mit der Opposition abgeschlossenen Kompromisse aufgebaut hatte, verwandelte sich im Frühjahr 1903 jedoch in eine spektakuläre Krisenperiode.

Statt aber die Erfolge, dann schließlich das Fiasko der Széll-Regierung zu analysieren, versucht diese Quellenpublikation die Frage zu beantworten, wie Graf Sándor Teleki jun., Parlamentsabgeordneter über mehrere Zyklen und ein routiniertes Mitglied der Liberalen Partei, die zu dieser Zeit schon mehr als ein Vierteljahrhundert regiert hatte, diese Jahre erlebt haben dürfte. Was dachte er wohl über den scheinbar jovialen politischen Charakter Kálmán Szélls, schätzte er die positiven Eigenschaften des Regierungschefs und sah er seine Fehler? Welche Meinung vertrat er zur Richtlinie der Regierung, die auf die mit den oppositionellen Parteien abgeschlossenen komplizierten Kompromisse aufbaute und die wirklich gravierenden Fragen immer weiter zu umgehen versuchte? Wie erlebte er die Spannungen, die die Partei von innen aufrieben und auch in persönlichen Gegensätzen Gestalt annahmen? Falls wir Antworten auf diese Fragen finden, werden wir meiner Ansicht nach den Funktionsmechanismus der Széll-Regierung immer besser verstehen können.

Bei der Beantwortung der obigen Fragen ist uns das relativ kurze, zwischen Januar und Mai 1902 geführte politische Tagebuch Telekis behilflich, das sich im Handschriftenarchiv der Nationalbibliothek Széchényi befindet. Neben der Beschreibung der wichtigeren Ereignisse dieser kaum ein halbes Jahr umfassenden Periode machte er nämlich auch in Bezug auf die von Széll angeführte Regierungspartei zahlreiche allgemeine Feststellungen. Das Tagebuch ist also – durch die Brille einer erforderlichen methodischen Kritik gelesen – eine unumgängliche Quelle dieser engeren Periode, wurde aber (abgesehen von einigen wenigen Ausnahmen) bis dato von den Forschern nicht beachtet – ebenso wenig wie die Person des Grafen Sándor Teleki jun.

Kincses Katalin Mária

HÁBORÚ A SZAKSAJTÓ TÜKRÉBEN: A BORÁSZATI LAPOK ELSŐ VILÁGHÁBORÚS TUDÓSÍTÁSAI ÉS A MAGYARORSZÁGI SZŐLŐ- ÉS BORTERMELÉS

II. rész: a második háborús év, 1915

Bevezetés

Az 1858 és 1943 között megjelenő patinás szakmai sajtóorgánum, a *Borászati Lapok*[1] történetéről, szerkesztőiről és az első világháború kitörésének évében a benne megjelenő témákról, publikációkról szóló korábbi munkánk[2] folytatásaként ez a tanulmány a második háborús év magyarországi szőlő- és bortermeléséről és a témához kapcsolódó, a hátország életére, működésére jellemző problémákról, megoldási javaslatokról, lehetőségekről szól. A szőlészet-borászatot jelentő mezőgazdasági–kereskedelmi tevékenység a szűk szakmai dimenziókon túl kitűnően rávilágít számos, a Nagy Háború kapcsán előkerült általános magyarországi gazdasági és társadalmi problémára is, legyen szó például a munkaerőellátásról, ehhez kapcsolódóan a női munka előtérbe kerüléséről és ennek társadalmi hatásairól, vagy a termelési kondíciókról, az értékesítési lehetőségekről, problémákról, az ágazat fejlődéséről, a háborús dekonjunktúra és konjunktúra váltakozásának hatásairól, a háború technikai és technológiai fejlődésre gyakorolt hatásáról. A *Borászati Lapok* kitűnő forrásbázisát adják a téma feldolgozásának, a nívós szakmai lap széles körben elterjedt szerte az országban, népszerűségének beszédes bizonyítéka, hogy a harctéren is olvasták.[3]

A szőlészet-borászat gazdasági és társadalmi szempontból egyaránt rendkívül fontos terület volt Magyarországon a XX. század első évtizedeiben (is). A hetente megjelenő, háromoldalas lap a szakmai közlönye volt az ágazatnak, minden olyan

[1] 1858. és 1859. évi számai *Borászati Lapok* néven jelent meg, majd néhány év kihagyással következtek a *Borászati Füzetek* 1869 és 1873 között. 1874-től ismét *Borászati Lapok* címen jelent meg, 1914-ben a lap a 46. évfolyamánál járt az újraindítás után.

[2] Kincses 2024.

[3] Lásd: Baross Endre: A bor és a háború. *Borászati Lapok,* 1915. március 28. 152–153. A szerző az északi hadszíntérről írt olvasói levelet. Baross Endre egyébként a laptulajdonos volt, az ő harctéri olvasóként történő feltüntetése nyilván reklámfogás volt. Tevékenységére lásd: Kincses 2024. 153–154.

kérdéssel foglalkozott, amely a szőlőműveléshez, a borkezeléshez, a pincegazdálkodáshoz és a borkereskedelemhez kapcsolódott a tudományos kérdésektől kezdődően a gyakorlati teendőkig, legyen szó termelésről vagy értékesítésről. A *Borászati Lapok*ban 1914 és 1919 között az első világháború lefolyása, a termés kilátásai, és a harcoknak a szőlő- és bortermelésre és borkereskedelemre gyakorolt hatása volt a legfőbb téma. A szakmai irányítást ebben az időszakban Drucker Jenő (1866–1926) szőlész, borász, mezőgazdasági író, a kiadásért felelős szerkesztő végezte amellett, hogy arányaiban a legtöbb cikket is ő írta évről évre az 1915-ben immáron negyvenhetedik évfolyamánál járó szaklapban.[4]

A *Borászati Lapok* kiadói közössége a háború kitörését követően szinte azonnal reagált, első körben egy tanáccsal szolgált a szőlő- és bortermelőknek, miszerint tevékenységüket, munkájukat a közelgő hadiesemények és azok következményei miatt fogják szorosabbra a Hangya Szövetkezettel, mert ez fennmaradásuk záloga lehet.[5] Az első háborús év, 1914 legfontosabb tanulsága az volt a szerkesztőség számára, hogy miután racionálisan szembenézett az ágazatot érintő kezdeti nehézségekkel: a hordók beszerzésének, a must eladásának, a vasúti fuvarozásnak és a kontinentális műtrágya-kereskedelemnek a problémáival, továbbá a szőlőtermesztést (is) sújtó munkaerő-problémákkal a hadbavonultak termelésből való kiesése miatt, már 1914 novemberében rájöttek arra, hogy a háború el fog húzódni. Ennek ellenére 1915. január végéig még a gyors győzelmet emlegetve a gazdákat az 1914. évi átlagos vagy gyenge termésből készített újbor óvatos értékesítésére intették, elsősorban a közelgő németországi kereslet ígérete és az ezt eredményező borkonjunktúra reményében. A másik nagy tanulság is ehhez kapcsolódott. Az ágazat túlélésének kulcsát abban az – eleinte csak – óhajban látták elsősorban a németországi fejleményekre hivatkozva, hogy a hadsereg ellátásának alkohol-tilalmát előbb-utóbb a Monarchia (is) törvényi úton fel fogja oldani, ami a boreladás aktuális általános pangását kiegyenlíti, sőt, erős konjunktúrához vezet. A lap érdeklődésének középpontjában tehát a kezdetektől nyilvánvalóan a bor értékesítésének kérdése és annak lehetőségei voltak, amire megoldásként a Monarchia hadseregének hivatalos úton borral történő ellátását – ami egyelőre tiltott volt – javasolta és szorgalmazta fáradhatatlanul. Legfőbb érve emellett a katonák egészségének a megőrzése, valamint a harcképesség és a harci kedv pozitív befolyásolása volt.[6]

4 Bővebben lásd róla: Kincses 2024. 154–155.

5 Kincses 2024. 155–156. A Hangya Szövetkezettel való együttműködésre a szaklap folyamatosan buzdította olvasóit a következő években is, lásd pl. *Borászati Lapok,* 1915. március 7. 114–115., április 4. 174., április 18. 203., április 25. 215., június 6. 228. stb.

6 Kincses 2024. 156–157.

Tanulmányunkban a továbbiakban olyan kérdésekről lesz szó, amelyek nem szorosan a szőlészeti-borászati szakma műveléséhez mint tudományos–technikai jelenséghez, valamint a magyarországi must- és borkereskedelem alakulásához kapcsolódnak,[7] hanem amelyek általános gazdaság- és társadalomtörténeti keretekbe illeszkednek. Ily módon tematizálásunk szelektív, a tudomány- és technikatörténeten kívül kimaradnak a termelési eljárásokról és a növényvédelemről szóló szakmai hírek, tanácsok (például védekezés az olyan kártevők ellen, mint a szőlőmoly), a helyi beszámolók a termésről, valamint az időjárási környezetről és az esetleges károkról, az ágazati szervezetek, egyesületek (például Magyar Szőlősgazdák Országos Egyesületének) pénzügyi beszámolói, a személyi hírek, a külföldi szőlő- és bortermesztésről szóló híradások, az idehaza is megjelent szakmunkákról szóló ismertetések, az egyéb mezőgazdasági területeket (elsősorban gabonatermesztés, állattenyésztés) érintő híradások. A tárgyalt területek, kérdések a következők lesznek: az 1915. évi termelési, értékesítési kérdések – beleértve a szőlőtermesztést befolyásoló tényezőket, elsősorban az oltványozást, telepítést és a növényvédelmet –, a munkaerő kérdése, az ágazatot illető törvényi szabályozás változása, a szőlészeti-borászati szakma háborús embervesztességének kérdése a kegyeleti megemlékezéssel és az özvegyek, árvák szociális védelmével összefüggésben és a hadikölcsön propagálása ehhez kapcsolódóan, a jövedelemkiesés pótlásáról szóló javaslatok, valamint az ágazat összes háborús problémáját – a lap munkatársi szakembergárdája szerint – megoldó változtatás ügye: a Monarchia hadseregének borral történő ellátása a hadszíntéren.

Az 1914. év öröksége

Az 1914. évi bortermeléssel 1915 tavaszán a lapban Szege Bálint[8] elemző cikke foglalkozott. Eszerint 1914 tavasza jelentős fagykárokat okozott, és „A tavaszi fagy után a tőkék igaz, hogy kihajtottak, de ezen hajtások legtöbbje termést egyáltalán nem, vagy csak igen keveset hozott." A szőlőtermést a legtöbb helyen a fagy elvitte. „A fagy által megkímélt vagy az így másodjára jött termést azután a peronospora, lisztharmat, mely, nemkülönben a többrendbeli jégeső, a felére olvasztotta le, úgyhogy a lefolyt esztendő termését a két utóbbi szintén rossz esztendő termésével összehasonlítva, mennyiségileg a legrosszabbnak, míg minőségileg középjónak mond-

7 Lásd erre: Orosz 2023.

8 A budapesti szerző a Magyar Szőlősgazdák Országos Egyesületének választmányi titkára volt 1915-ben. Vö. *Borászati Lapok,* 1915. április 25. 215.

hatjuk. Az ország idei bortermése nagy átlagban a két egynegyed millió hektolitert alig haladta meg" – állapította meg.[9] Az általános pénzhiány miatt a kereskedők már a mustot sem vették át a gazdáktól, ami tovább növelte a gazdák 1912. évi rossz minőségű, de nagymennyiségű, eladatlan borkészleteit. 1914-ben a háború épp a szüret idejére vonta el a munkáskezeket, továbbá a borkereskedők sem jelentkeztek az őszi felvásárlásra – többek között azért, mert nem volt mivel elszállítani a vasúti mozgósítás miatt a tárolóedényeket, hordókat –, melynek az lett a következménye, hogy dacára a kevés termésnek, a borárak „felére vagy még többre szállottak le, úgyhogy egyes helyeken 18-24 koronás borárakról is lehetett hallani".[10]

Az alacsony árakat a szőlőbirtokosok amúgy sem fogadták el, megtartották készleteiket – mint már utaltunk rá, a *Borászati Lapok* szakemberei is erre intették a gazdákat. Majd amikor a hadsereg a hideg idő beálltával ad-hoc és helyenként – az elvi tilalom ellenére – elkezdte felvásárolni a borkészleteket, a bor ára ugyan emelkedett, de csak azokon a helyeken, ahol a hadsereg nagyobb létszámban állomásozott, illetve ahol éltek az említett tilalom ellenére a parancsnokok a lehetőséggel, hogy a helyben megtermelt borkészleteket felvásárolják.

A legmagasabb borárak Pozsony, Sopron, Nyitra vármegyékben, továbbá a dunántúli, főleg a Balaton mentén elterülő megyékben, azután Erdélyben, Torda-Aranyos megyében voltak, ahol az 1914. évi borokért hektoliterenként 60-70 koronát, sőt a fajborokért 100 koronát is adtak hektoliterenként. Az ország többi részén – kivéve Szabolcs, Temes vármegyéket és Versec, Fehértemplom vidékét, ahol a borárak 30-36 korona között ingadoztak –, 36-70 koronás árak domináltak. A keresettebb nedű a vörösbor volt.

A szüreti alacsony borárakat nem kis mértékben kiegyenlítette, hogy a felvásárlási nehézségek miatt a kifőzetlen törköly ára is leesett az ország legnagyobb részén, átlag 4-5 koronánál magasabb árakat alig voltak képesek a gazdák elérni annak ellenére, hogy az 1914. évi törkölynek jó cukortartalma volt. Azok jártak jól, akik nem adták el a törkölyt, hanem maguk főzték ki azt, mert a magas cukortartalom miatt a visszamaradt törkölyből megfelelő mennyiségű és minőségű pálinkát nyerhettek. A pálinka ára a háború következtében legalább 4-5 koronára, de inkább magasabbra emelkedett literenként.[11]

[9] *Borászati Lapok,* 1915. május 23. 260.
[10] Uo.
[11] Uo.

Munkaerőhiány és a megoldási javaslatok

Az első világháború egyik legfontosabb és elsődleges hatása a hátországban a munkaerőhiány volt. Nem volt ez másképp a szőlészeti-borászati ágazatban sem, a probléma azonnal jelentkezett és állandósult. Részint hiány volt munkáskézben, részint emiatt rendkívüli módon felment a napszám ára.

Az 1915. évet Kosinsky Viktor[12] *Hová jutunk?* című címlapcikke[13] indította, melynek fő témája az volt, hogy az elemi károk, rovarok és gombabetegségek okozta károk évről-évre történő szaporodása, a vénülő ültetvények rohamos pusztulása, a védekező, kötöző és trágyaanyagok, -eszközök és -szerek folytonos drágulása, továbbá a kudarc, miszerint összességében érdemben nem emelkedett a hadsereg borfogyasztása, illetve csak ad-hoc jelleggel és bizonyos alakulatoknál „a legénységi boradagok rendszeres kiadatásának révén", mind-mind csak elhalványuló probléma volt a munkaerőhiány mellett. Sajátos módon a problémát nem abban látta a szakember, hogy a háború miatt kieső munkaerőt számszerűen nem sikerült pótolni, hanem abban, hogy a munkára fogható napszámosok nem iparkodnak eléggé.[14] Ezzel

[12] Kosinsky Viktor (1909–1954) aradi születésű szőlész, egyetemi tanár, a filoxérajárvány idején a tokaj-hegyaljai szőlők megmentőjének, idősebb Kosinsky Viktornak (1863–1935) a fia. A közgazdasági egyetemen szerzett doktori oklevelet 1932-ben. 1933-tól előbb az Országos Szőlő- és Borgazdasági Kísérleti Állomás kutatómérnöke, kísérletügyi adjunktusa (1933–1942), majd kísérletügyi főadjunktusa (1942–1943), egyúttal a felsőbb szőlő- és borgazdasági tanfolyam gyakorlatvezető tanára (1935–1939) volt. A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági és Állatorvosi Karán a szőlőműveléstan (1941–1942) megszervezője és tanára, majd a borgazdaságtan előadó tanára (1943–1944). A Kertészeti és Szőlészeti Főiskola, illetve a Magyar Agrártudományi Egyetem Kert- és Szőlőgazdaság-tudományi Kar Szőlőművelés-tani Tanszékének tanára (1943–1948) is volt. A második világháború után – a Földművelésügyi Minisztérium Termelési Főosztályának csoportvezetőjeként (1948–1950), valamint a Szőlészeti Kutató Intézet osztályvezető tudományos főmunkatársaként (1950–1954) – jelentős szerepet vállalt a magyarországi szőlő- és bortermelés újjászervezésében, a nagyüzemi termelés kialakításában. A kezdeményezésére megindult szőlőkataszteri felvételek szervezője és irányítója, majd a felvételek alapján a borvidékek felújításának kidolgozója és a munkálatok vezetője volt. Megszervezte továbbá az első modern szőlőszelekciós kísérleteket, vizsgálta az új szőlőművelési módokat, elsősorban a kordonművelésre való áttérés és a szőlőmunkák gépesítésének lehetőségeit, szorgalmazta a permetező állomások létrehozását. Nevéhez fűződik a későbbi évek szőlőnemesítő munkáját megalapozó fajtagyűjtemények létesítése. Lásd a Nemzeti Örökség Intézete honlapján található életrajzot (a szerző neve jelöletlen): https://intezet.nori.gov.hu/nemzeti-sirkert/budapest/farkasreti-temeto/kosinszky-viktor-ifj/ (2024. 04. 10.); Kozma 1994.; Geday 2010a.; Geday 2010b.; Bene 2023.

[13] *Borászati Lapok,* 1915. január 3. 1.

[14] „Abban, hogy nem a munkaórák számát igyekezzünk mindenáron szaporítani, nem is napszámokat igyekezzünk talán a létminimumon is alól leszorítani, hanem a teljesítményt igyekezzünk javítani, emelni. Tanuljunk meg és tanítsunk meg dolgozni." Uo. A munkaerőproblémáról szóló további cikkek: *Borászati Lapok,* 1915. január 17. 28.; január 24. 46. stb.

a valós probléma helyett a korszakra jellemző közhelyes „lusta paraszt" sztereotípiáját[15] fogalmazta meg és terjesztette.

A lap munkatársai 1915 elején a munkaerőhiányra a megoldást vagy még a háború tavaszi befejezésében látták,[16] vagy – némi fenntartással – a hadifoglyok bevonásában találták meg,[17] esetleg – Bernátsky Jenő, a neves gombász, gyümölcstermesztési szakember, egyben szőlész[18] javaslatára – a diákok bevonásában a szőlőművelésbe.[19] Bernátsky Jenő ötlete több helyen is pozitív visszhangot váltott ki, egy dr. Zonger János nevű szőlőtermesztő[20] nagyszerű eszmeként jellemezte az ötletet, és reagált a felvetésre, mondván, „van itt egy nagymennyiségű nyers energiatömeg, mely most jobb esetben parlagon hever", és akiknek „szunnyadó természetimádása" is parlagon hever, és akikről romantikus elképzelést osztott meg az olvasókkal: „Öröm volna nézni – vizionálta –, hogy a kis ökölnyi nebulók mily kedvvel, buzgalommal és hozzáértéssel plántálnák, gondoznák a kertet és annak növényeit."[21] Miután nagyjából 1915 tavaszán általánossá vált a felismerés, miszerint a háború nem fog befejeződni a nyár folyamán, Szobolovszky István körmöcbányai gyógypedagógus, tanár augusztusi írását a lap vezércikkben hozta, melyben a siketnéma intézet pedagógusa arról értekezett, hogy már 6-10 éves gyerekeket is lehetne foglalkoztatni az ágazatban, mert a szünidei szőlészeti munkának jótékony hatása lehetne a tanévi fásultság leküzdésében.[22] A gyermekmunka ilyetén és tömeges bevonásának azonban szerencsére nem volt realitása.

15 Lásd erre: Fónagy 2016., különösen 75–77., 81., 88., 93–96.

16 Gábor József: A szőlőmívelés egyszerűsítése II. *Borászati Lapok,* 1915. január 3. 2.

17 „Ezzel szemben a hadifoglyok esetleges felhasználása nyújt némi reményt. Igaz, hogy a Magyarországon [!] internált szerb és főleg orosz foglyok túlnyomó többsége szőlőt sohasem mívelt, de hisz a rájuk bízandó munkák legtöbbje: a kapálás, karóigazítás, kötözés, csonkázás stb. tényleg olyan, hogy egy kis jóakarattal hamar megtanulja bárki és sok kárt nem tehet, ha egy kissé vigyáz. Látjuk, hogy Nyugat-Németország szőlőiben milyen keresettek a lengyel vándormunkások, pedig ezek sem láttak odahaza sohasem szőlőt." *Borászati Lapok,* 1915. január 17. 28. Az ötletre pozitív reakció is érkezett, lásd: uo., 1915. május 23. 261–262.

18 Bernátsky Jenő (1873–1944) 1905-ben a Szőlészeti Kísérleti Állomáshoz került, ahol 1910-től osztályvezetőként dolgozott. 1907-ben a budapesti Tudományegyetemen magántanárrá habilitálták, az egyszikű növények rendszertana tárgyból. 1919 után új feladatot kapott: megbízták a Mezőgazdasági Gombászati Állomás megszervezésével. A tízes évektől kezdve szakmai tevékenysége mindinkább gyakorlati irányt vett. A különböző szaklapokban megjelent dolgozatai a szőlőtermesztés szinte minden részterületét érintették, de a gyümölcs- és zöldségtermesztés, valamint a gombászat kérdéseivel is foglalkozott. Életére, tevékenységére lásd: Jávorka 1957.

19 *Borászati Lapok,* 1915. február 7. 62.; április 11. 183.

20 A Z. J. monogramot viselő dr. Zonger János kilétéről nem sikerült többet megtudnunk, 1915-ben a szaklapban több cikket is jegyzett, de sem előtte, sem utána nem publikált.

21 *Borászati Lapok,* 1915. május 16. 248.

22 Szobolovszky István: A gazdasági munka testnevelő értéke. *Borászati Lapok,* 1915. augusztus 1. 359.

Augusztusra a munkaerőhiány a napszámos bérek rendkívüli emelkedéséhez vezetett, átlagosan kétszeresére, háromszorosára nőtt az országban, ráadásul fuvarost sem lehetett kapni.[23] Emiatt a szőlőművelés teljes ellehetetlenülését jósolta a lap.[24] A szeptemberi hírek konkrét összegekről is beszámoltak. A Szilágy megyei Szilágyréven egy 11 éves gyermek napszáma 2 korona volt – annyi, amennyi korábban egy felnőtt férfié –, a férfiak napszáma 3–6 korona, ami 1,5–3-szoros emelkedést jelentett 1914 elejéhez képest.[25]

Nagyon hamar, már 1915. február elejétől – a realitásokat figyelembe véve – a végső megoldást a lap munkatársai közül elsőként szintén Bernátsky Jenő a női munkaerő fokozottabb bevonásában találta meg.[26] Az 1915. évi szüretről és a nők munkájának felhasználásáról pedig fél év múlva, októberben a szerkesztőség ekként vont mérleget: „A szüretelés soha ilyen nyomott, mint az idén még nem volt. Leány-, gyermek- s asszony szüretelő van elég, 1,20-1,40 koronás napszámmal, de férfi, puttonyos és présházi napszámos alig van, s az is többnyire éretlen, tapasztalatlan gyerkőcz" – írták a Torontál megyei Máriafölde példáját hozva – a női munkabér itt is a háború előtti férfiakét tette ki.[27]

1915 januárjában fogalmazódott meg az igény, hogy a háborúban elesett szőlészekről, borászokról és vincellérekről a lap ezentúl megemlékezzen,[28] és ettől kezdve – az év első felében – a háborúban elesettek hozzátartozóiról szóló gondoskodás, a karitatív gyűjtések állandó témává váltak a *Borászati Lapok* számaiban.[29] A szaklap az elesettekről – háborús dicsőségük megörökítésére – oly módon kívánt megemlékezni, hogy nevük közlése mellett fényképüket is közre kívánta adni. A kezdeményezés azonban nem talált visszhangra, tervüktől elálltak. Hasonlóképp sikertelen volt az az akció is, melynek keretében a szőlész-borász szakma özvegyeit, árváit kívánták felkarolni, megsegíteni: ennek módját illetően tanácsot kértek az olvasóktól, amit azonban nem kaptak meg tőlük.[30]

[23] *Borászati Lapok,* 1915. augusztus 8. 375.
[24] *Borászati Lapok,* 1915. augusztus 1. 329–330.
[25] *Borászati Lapok,* 1915. szeptember 7. 503.
[26] Bernátsky Jenő: Munkások a szőlőben. *Borászati Lapok,* 1915. február 7. 61.
[27] *Borászati Lapok,* 1915. október 24. 479.
[28] *Borászati Lapok,* 1915. január 24. 44.
[29] Az első erről szóló cikk a főcímlapon jelent meg a *Borászati Lapok,* 1915. január 31-i számában, a *Hétről hétre* című vezércikkben, 49. és ugyanerről szólt a *Harcztéri hősök kultusza* című rövid írás is a lap ugyanezen számának 56. oldalán.
[30] *Borászati Lapok,* 1915. július 11. 329.

A permetezőszerek, műtrágyák hiánya

A szőlőtermesztést tekintve a legelső konkrét és leginkább negatív hatása a háborúnak a munkaerőhiány mellett a permetezésre volt, mert a rézgálic ára – szoros összefüggésben a réz árának a meglódulásával (a fémet hadicélokra kellett beszolgáltatni az üzemeknek és a háztartásoknak) – az év elejétől havonta 10-15%-al emelkedett,[31] melynek következtében 1915. február közepétől már rézgálic-ínségről beszéltek.[32] Márciusra oly mértékben kifogytak a készletek, hogy a miniszterelnök, gróf Tisza István (1861–1918) rendeletet hozott: a réztartalmú védekezőszerek készleteit be kell jelenteni.[33] Ám nemcsak a réztartalmú, hanem az egyéb műtrágyák is kifogytak ekkorra, „…a salétromot és kénsavas ammont a hadvezetőség lefoglalta, foszfor-, káliműtrágyák részint a rossz közlekedés, részint a háború okozta egyéb akadályok miatt egyáltalán nem kaphatók."[34] A rendelkezés azonban gyakorlatilag teljesen eredménytelen volt, a rézgálic ára augusztus elejére ötszörösére nőtt.[35]

A probléma forrása az volt, hogy Magyarország a XX. század első évtizedeiben teljes mértékben műtrágyabehozatalra szorult. A lap maga is próbálkozott különféle ötletekkel, amelyeket hirdetésben közvetített ki (lásd az 1. képet[36]). A megoldást látszólag a rézgálic árának hatósági árszabása jelentette 1915. május elején, kilogrammonként 1 korona 80 fillérben szabva meg az árat.[37]

Májusra azonban a műtrágyakészletek is kifogytak, a háború árdrágító hatása e téren is megnyilvánult. Rendkívüli módon megemelkedett az áruk, „mert a szuperfoszfát gyártásához szükséges nyersanyagok tengerentúlról való ideszállítása lehetetlenné vált, s már a múlt év őszén mutatkozó hiányok pótlása csak csekély mértékben és lényegesen drágább árakon történhetett a semleges államok területéről" – adott a lap helyzetértékelést június elején.[38] Az árak további emelkedésére hívta föl a figyelmet a szerkesztőség a vasúti szállítás ellehetlenülése miatt az európai

[31] *Borászati Lapok,* 1915. január 3. 11. és február 14. 74.

[32] *Borászati Lapok,* 1915. február 14. 79.

[33] A m. kir. minisztériumnak 1058–1915. M. E. száma a rézgálicz és a peronospora viticola vagy más növényi gombabetegség ellen használt egyéb réztartalmú védekezőszerek készleteinek bejelentése tárgyában. Közli: *Borászati Lapok,* 1915. március 21. 141–142.

[34] *Borászati Lapok,* 1915. március 21. 143. Kénsavas ammón(ium): ammónium-szulfát ($(H_4N)_2SO_4$). Szervetlen vegyület, melyet elsősorban műtrágyaként alkalmaznak.

[35] *Borászati Lapok,* 1915. augusztus 8. 375.

[36] *Borászati Lapok,* 1915. március 21. 147.

[37] A m. kir. minisztériumnak 1488/1915. E. M. számú rendelete, a rézgálicz legmagasabb árának megállapítása és a rézgálicz készleteknek gazdasági czélra való igénybevétele tárgyában. Közli: *Borászati Lapok,* 1915. május 2. 231.

[38] *Borászati Lapok,* 1915. június 6. 288.

kontinensen.[39] A nyár közepén már a következő évi permetszerhiány miatt is aggódtak az olvasók: ha nem lesz vége a háborúnak, nem lesz mivel permetezni.[40]

Novemberben, a szüreti munkálatok után a rézgálic hiánya miatti első komoly veszteségekről számoltak be az olvasók is. A földműves családból származó Bakó József (1861–1929) nagykőrösi lelkipásztor (1907–1929) – aki a Függetlenségi és 48-as párt országgyűlési képviselője volt a nagykőrösi választókerületben 1910 és 1918 között[41] – azt a tájékoztatást adta, hogy a permetszer hiánya miatt 1915-ben a nagykőrösi szőlőtermés 9/10-e megsemmisült, a 30-40.000 hektoliter termés helyett csak 9.000 hektoliternyi szőlőlé keletkezett, mert a rézgálic ára akkorra 9-szeresére, 10-szeresére emelkedett. A gazdák – írta Bakó József – tisztában lévén azzal, hogy a probléma csak import útján oldható meg, kétségbeesésükben az államtól várták a megoldást: gyűjtést rendeztek, hogy a pénzből a Földművelésügyi Minisztérium Németországból rézgálicot vásároljon számukra.[42]

A műtrágyahiány nemcsak az ágazatot sújtotta. A *Borászati Lapok* szerkesztősége a kérdés tudományos hátterével is foglalkozott, valamint a behozatal pótlására hazai

39 Uo.
40 *Borászati Lapok,* 1915. július 11. 330.
41 Életére lásd: Répás 1913.
42 *Borászati Lapok,* 1915. november 21. 519.

megoldási javaslatokat is közzé tett. A legrészletesebb megoldási javaslatot 1915-ben Sigmond Elek (1873–1939) műegyetemi tanár, vegyészmérnök[43] dolgozta ki, akinek a *Vegyészeti Lapok* szeptember 22-i számában közölt írását a *Borászati Lapok* egy az egyben átvette és leközölte. Ebben a szerző áttekintette a magyarországi műtrágya-felhasználás mértékét 1907 és 1912 között, amelyből csak következtetni tudott az 1915. évi felhasználásra, mert erről pontos adatok nem álltak rendelkezésére: csak megbecsülni tudta, hogy a talaj erejének pótlására mennyi műtrágyát kellene felhasználni évente. Eszerint 15-16 ezer vagon szuperfoszfátra,[44] kétezer vagon Thomas-salakra,[45] 7-800 vagon chilisalétromra[46] és 500 vagon káliumtrágyára lenne szükség Magyarországon a talaj tápanyagforrásainak pótlására.

Sigmond Elek ezek után áttekintette azokat a forrásokat, amelyekből helyben, idehaza legalább részben pótolni lehetne a műtrágyákat. A foszfor pótlására az istállótrágyát javasolta, a csontlisztet, a cukorfinomítókból és más gyárakból előkerülő elhasznált csontszenet, spódiumot (csontliszt), ami ekkor még ismeretlen volt Magyarországon, a lúgos martinsalakot,[47] az emberi fekáliát, a háziszemetet és a padlások denevérguanóját. A nitrogéntrágya pótlására a zöldtrágyát javasolta – bár megjegyezte, hogy zöldtakarmányból is ínség van, ezért ezt nem tartotta hathatós megoldásnak. A fekáliához azt fűzte hozzá, hogy a nitrogén kivonása ebből még csak kísérleti stádiumban van, tehát, egyelőre ez sem számít megoldásnak. A levegő nitrogéntartalmának ammóniává, salétrommá alakítását – mondván, az erdélyi földgázmezők kiváló alapot szolgáltatnának ehhez – szintén csak távlati megoldásként tudta javasolni. A kálium-trágya pótlására a fahamut, a melasz-hamut (a szeszfőzdék mellékterméke) javasolta, továbbá úgy vélte, hogy meg kellene nézni, hogy a hazai ásványok között van(nak)-e számottevő mennyiségű káliumszilikát(ok), amit porrá őrölve lehetne felhasználni.[48] A javaslatokról megállapítható, hogy a legnagyobb jóindulat és szakmai megfontolások után is csak részben mozogtak a realitás talaján.

[43] Életére, működésére lásd: P. Hartyányi 1985.

[44] Szuperfoszfát: általános, vetés előtt alkalmazott műtrágya, egy por alakú készítmény, amely a foszfort vízoldható formában tartalmazza. Egyéb tápanyagok mellett kalciumot és ként is tartalmaz. Minden kerti talaj trágyázására alkalmas. A vízoldható foszfor gyorsan hat, ezért az ilyen formájú foszfort tartalmazó műtrágyát röviddel a vegetációs időszak előtt vagy alatt lehet kijuttatni.

[45] Thomas-salak vagy kalcium-foszfát: foszfor tartalmú mesterséges trágya, amit a korszakban nagy mennyiségben használtak általános trágyaként.

[46] Chilisalétrom: chilei salétrom, a korszakban legelterjedtebb nitrogén-trágya (nátrium-nitrát ($NaNO_3$)). Az elnevezés eredete: Dél-Amerika nyugati részén bányászták, elsősorban Chilében

[47] Kén tartalmú műtrágya.

[48] Sigmond Elek: Hazai műtrágyafogyasztásunk és műtrágyaforrásaink. *Borászati Lapok,* 1915. október 3. 448–449.

Távlatos gondolkodás: az 1915. évi termés, realitások, telepítések, kivárás

1915-ben a fagyosszentek elkerülték a szőlőket, és napos, meleg június következett, azonban ezt követően beütött egy hat hetes esőkkel, jégesőkkel tarkított nyár, melynek következtében a peronoszpóra országszerte ragály-szerűen tette tönkre a termést. Mindez a nyár eleji várakozásokat – miszerint hat szűkös év után végre jó termés lesz, sőt, az 1908-as rekordévet is meghaladó – elsöpörte.[49]

A Magyar Szőlősgazdák Országos Egyesülete szeptember közepén az ágazat problémájának megoldását vagy enyhítését rövid távon a háború előtti hosszútávú szerződések felbontásában látta. Az érdekvédelmi szervezet mozgalmat indított, hogy semmisítsék meg a háború előtti kontraktusokat, amelyekben a kereskedők 24-36 koronát garantáltak 10-20 ezer hektoliterenként. Abban reménykedtek, hogy a magyar bíróságok fel fogják oldani a szőlősgazdákat vállalt kötelezettségeik alól, mert a háború következtében 30 %-os vagy még nagyobb veszteségük volt, és más ágazatokban sikeres pert indítottak az erre való hivatkozással. Tudván, hogy a pereskedés hosszadalmas, ezért mindezt mozgalmukkal törvényi szabályozás útján kívánták elérni.[50]

A gazdák 1915-ben, nehogy rajtuk maradjon a készletük, kénytelenek voltak oltványaikat „mélyen leszállított árak"-on értékesíteni. A szerkesztőség arra intette a termelőket, hogy vásároljanak oltványokat, folytassák a telepítést, mondván a háború „remélhetőleg diadalmas befejezése után minden téren fellendülésre és főleg a borászatban magas árakra számíthatunk."[51] A figyelmeztetést felülírták a realitások, 1915 februárjában, a szezon végéig az 1914. évi 5 millióhoz képest alig félmillió oltásra került csak sor az egész országban, „mert az oltáshoz értők s a gazdák tekintélyes része háborúban vannak."[52] A szőlőoltványok mélyen leszállított áron tudtak csak elkelni. A *Borászati Lapok* szinte minden száma tartalmazott hirdetéseket (lásd példaként a 2. képet[53]), amelyben a háborúra hivatkozva alacsony árakon kínáltak oltványokat az eladók.

[49] *Borászati Lapok,* 1915. augusztus 8. 370.
[50] *Borászati Lapok,* 1915. szeptember 19. 425–426.
[51] *Borászati Lapok,* 1915. január 31. 57.
[52] *Borászati Lapok,* 1915. február 28. 104.
[53] *Borászati Lapok,* 1915. január 10. 22.; január 17. 37.; január 24. 49. stb.

Háboru miatt mélyen leszállitott árak.

21-ik eladási év!

Kötelezvény. Alulirott a nyilvánosság előtt kötelezem magamat arra, hogy az általam szállitandó oltványok szigoruan megfelelnek a földmivelésügyi miniszter ur 60900. sz. u. n.: **szokványrendeletének.**

Méltóságos **Hanák Kolos** ny. kir. kuriai bíró ur **abasári gazdaságában** termelt és alulirott tulajdonát képező fajtiszta **Ripária Portálison** előhajtatva készült

abszolut fajtiszta fásoltványok

hozatnak közvetlen a gazdaság kezelésében forgalomba. A 21 év alatt panasz sohasem volt, az ország legjobb és legfajtisztább oltványai kerülnek ki innen.

Az oltványok az idén bámulatos szépek!!

I. osztályu bor- és csemegefajok:

Ezerjó, Furmint, Semillon, Szlankamenka, Bánáti Rizling, Erdei, Hárslevelű, Mézes fehér, Olasz Rizling, Pozsonyi fehér, Muskát Ottonel, Leányka, Kövidinka. Chasselasok: Fehér, rózsa, piros és Nantes. (Passatutti.) Csabagyöngye (ezre 200 korona.)

Az I. oszt. oltvány ezre 180 korona.

II. osztályu fásoltványok:

a fenti fajok mindenikéből olyan bámulatosan kitünő minőségben és inkább csak szépséghibával, hogy kifogástalan elültetés mellett 98%-a kitünő tőkét ád.

Ezre 60 korona.

1000 darab oltvány csomagolása az I. és II. oszt.-ból 2 korona.

Posta: **Abasár** (Heves m.)
Táviró: **Gyöngyös.** 18405 **Tóth Sándor.**

A *Borászati Lapok* szerzői gárdája 1915-ben a távlatos gondolkodásra és a kivárásra figyelmeztette a szőlészeket és a borászokat, ami némiképp ellentmondott az év elején még hangoztatott optimista vélekedéseknek a háború gyors befejezéséről. – Ez a vélemény a szaklapnál egyébként nyár elejére radikálisan megváltozott, június elején Drucker Jenő a főcímlapon kijelentette, hogy „…háború vége beláthatatlan távolságban fekszik.”[54]

Szinte minden számban megfogalmazták, hogy a háború az élelmiszerek árának növekedését, így a bor árának konjunktúráját fogja eredményezni, csak ki kell azt valahogyan várni. A háború után a bor azonnali dekonjunktúráját vizionálták[55] annak ellenére, hogy az osztrák kereskedők teljesen beszüntették a felvásárlást, ezért az amúgy rossz termés az alföldi homoki szőlőkben a gazdák pincéiben maradt.[56] Emiatt, ahol a kereskedők elszórtan mégis megjelentek, mert a hadseregnek ad-hoc

[54] *Borászati Lapok,* 1915. június 13. 293.
[55] *Borászati Lapok,* 1915. október 10. 455.
[56] *Borászati Lapok,* 1915. szeptember 26.

tudtak szállítani, 2-300%-os haszonra tettek szert a borkészletek felvásárlásából és továbbadásából.[57] Mindezt azzal összefüggésben állították, hogy hitték: maga a háború, a harci cselekmények nem fogják elérni az ország területét. A jövőről elsősorban a termésért kapott bevételekről szóló latolgatásokkal összefüggésben fantáziáltak: „A kérdések kérdése ma az – fogalmazta meg a felelős szerkesztő, Drucker Jenő a május 30-i szám vezércikkében –, milyen árat lehet a jövő termésért kérni. Miután a világon minden terménynek az értéke felment s a pénz az egyetlen portéka, aminek becse alig van, joggal hihetjük, hogy a bornak ősszel is szép ára lesz. A háború folyamata mindenesetre lehet rá befolyással. De miután ma alig van olyan pesszimista, aki daczára az olaszok árulásának, valószínűnek tartaná, hogy ez a háború a mi területünkön folyhasson le, azért azt hisszük, hogy a harcz a borüzletet kedvezőtlenül nem fogja befolyásolni."[58]

A kereslet visszaesése és a jelentkező élelmiszerhiány miatt a szaklap írói különböző praktikus, úgynevezett háborús megoldásokkal álltak elő. Bernátsky Jenő azt javasolta, hogy termeljenek a gazdák a szőlők között hüvelyeseket, mert azok nemhogy nem szorulnak nitrogéntrágyára, hanem maguk pótolják azt, ami a szőlőnek is jót tesz, „azonfelül biztos és kitűnően fizetett termést adnak."[59]

Az ágazat gondjainak áhított megoldása: a hadsereg borral való ellátása

A szerkesztőségi munkatársak legfőbb törekvése és propagandája, miszerint az ágazat felfutását, gondjainak megszűnését a hadsereg borral történő ellátása jelentené, már 1915 elején befogadó fülekre talált az olvasók körében. A patinás soproni Rupprecht borozó tulajdonosa, Rupprecht Gy. Jenő ekképp fogalmazott a január 17-i számban: „A háborús idők alatt a borforgalom némileg emelkedett, s bizonyára jól esnék az agyonterhelt szőlősgazdának, ha a hadvezetőség a kórházakban s a hadseregben a borfogyasztást minél nagyobb terjedelemben bevezetné. Vörösboraink kiválósága ismeretes, s gyógyhatásuk is. Bár minél többet rendelne a hadvezetőség helybeli termelőktől."[60] A realitás azonban az volt, hogy a borfogyasztás a háború következtében Sopronnal ellentétben általában mindenhol azonnal és drasztikusan csökkent.[61]

57 *Borászati Lapok,* 1915. szeptember 12. 418.
58 *Borászati Lapok,* 1915. május 30. 1–2., az idézet: 2.
59 *Borászati Lapok,* 1915. március 21. 138.
60 *Borászati Lapok,* 1915. január 17. 34.
61 *Borászati Lapok,* 1915. január 24. 40. Ez nemcsak a magyar borfogyasztásra volt jellemző, hanem általában a szeszesitalok fogyasztására, és nemcsak Magyarországon, hanem az egész Monarchiában. Lásd: A pálinka, sör és czukor fogyasztása. *Borászati Lapok,* 1915. január 24. 45.

A szerkesztőség törekvése a hadsereg borral történő ellátására szó szerint nem ismert határokat, a laptulajdonos, Baross Endre egyszerű harctéti katonaként az északi hadszíntérről a mérsékelt – napi fél liter – borfogyasztás „tagadhatatlan" áldásait tárgyalta egy olvasói levél formájában.[62]

A harcoló alakulatok borral történő ellátásával 1915. február közepén a szerkesztőség vezércikkben foglalkozott. Megállapították, hogy „A hadvezetőség – mint olyan – a bort hosszú ideig nem sorolta azok közé az élelmi czikkek közé, melyeknek nagyban való beszerzése az ő közvetlen feladatát képezné. És mikor elérkezett a hideg idő beálltával az az időpont, amikor czélirányosnak látszott a harctéren oly hősiesen küzdő és az elemekkel daczoló vitézeinket borral is ellátni, a hadügyminisztérium okulva a 37 év előtti tapasztalatokon [!], a vörösbor beszerzésére a földmívelésügyi minisztérium közvetítését vette igénybe."[63] Eszerint a hadvezetés – a tilalom ellenére – a gyakorlatban 1914/1915 telén az időjárási viszonyok miatt a harctereken helyenként, ad-hoc jelleggel engedélyezte a borfogyasztást, melynek lebonyolítását a Földművelésügyi Minisztérium hatáskörébe utalta. Az ellátás mikéntjét illetően azonban nem született jogszabály, törvény,[64] csak az vált elfogadottá, hogy „Minden nagyobb csapatparancsnoknak diskrecionális [saját belátása szerinti] joga katonáinak élelmezésébe a bort is beleszámítani, ha a viszonyok olyanok, hogy megszerezheti", aminek az lett a következménye, hogy „A legtöbb csapatnál azonban a borszállítás kivihetősége nem volt meg, s így a katonák nem kaptak bort. Ha azonban a csapat hosszabb ideig oly állomáson volt, hogy ott helyben vagy közelből bort be lehetett szerezni, akkor megbíztak valami városi vagy környékbeli borkereskedőt, korcsmárost vagy ügynököt, aki azután vagy helyben, vagy a megyében a rendelt bort – persze borsos áron teremtette elő. Így azután ne csodálkozzunk azon, hogy abból a nagy árból, melyet a katonaság a borszükségletéért megfizet, a termelő édeskeveset lát, de azon se, hogy termelőink, nagykereskedőink, szövetkezeteink hiába halmozták el a had- és honvédminisztériumot és az intendatúrákat borajánlataikkal, senki sem kért belőle."[65] Következésképp, igazából a Honvédelmi Minisztérium hárított, nem akart saját hatáskörben kezdeményezni, a kérdés a Monarchia közös alakulatait egységesen érintette. A szabályozatlanság miatt a folyamatos ellátás nem

62 Lásd a 3. jegyzetben hivatkozott cikket!

63 Kalózkodás a borközvetítés terén. *Borászati Lapok,* 1915. február 14. 73. Valószínűleg az 1878-as boszniai okkupációra utal. (Az alakulatok borral való ellátása 1878/79 telén további feltárást igényel.)

64 1915-ben csak az akkor ellenséges államokból a Monarchiába történő borbehozatalra született tiltó rendelkezés. Lásd: A m. kir. minisztérium 1915. évi 1.697. M. E. számú rendelete, az ellenséges államokból származó áruk behozatalának és átvitelének korlátozásáról, 108–110. tsz. In: HKTRGY 1280.

65 *Borászati Lapok,* 1915. február 14. 73.

volt biztosítva, továbbá egyes kereskedők azonnal meggazdagodtak, azaz hirtelen felvirágzott a feketekereskedelem. Ugyanakkor közvetett módon mindennek az ágazat egészére mégiscsak volt árfelhajtó hatása: „Közvetett haszna azért az ország összes termelőinek és kereskedőinek volt ebből, mert a katonaság borfogyasztása révén az ősszel még ijesztő nagyságú készletek megfogytak, és ily módon a bor ára az egész vonalon emelkedett."[66]

Az, hogy a Honvédelmi Minisztérium elzárkózott az alakulatok borral történő ellátásának központi megszervezésétől, a Földművelődésügyi Minisztérium pedig nyilvánvaló gyakorlati okokból nem volt képes a feladat ellátására, megcáfolta a *Borászati Lapok* szakértőinek jóslatát. A tavasz végére kiderült ugyanis – és erről országszerte több gazda is beszámolt a lapban –, hogy a különböző alakulatoknál a parancsnokok egyéni megállapodásokat kötöttek (elsősorban) a közvetítő kereskedőkkel, akik magas áron adták el a hadseregnek a gazdáktól az 1914-ben betárazott, tőlük 1915-ben nyomott áron felvásárolt készleteket, amivel ráadásul végső soron a katonák sem jártak jól: „A magyar szőlősgazdák fájdalommal látják, hogy a hadvezetőség a borok beszerzésénél jóformán teljesen mellőzi a termelőket és drága pénzen szerzi be a bort a közvetítőkereskedelem útján. A termelők az ősz és a tél folyamán alig kaptak [hektoliterenként] 45-50 koronát a commerce borokért a kereskedőktől, míg a hadvezetőség horribilis árakat fizetett oly borokért, amelyeket a harctérről visszatért katonák ugyancsak nem dicsértek meg, sőt, ha időszerű volna, arról sok mindent lehetne beszélni. Ezúttal csak annyit, hogy tudunk bécsi kereskedők által eladott borokról, amelyért a hadikincstár fizetett hektoliterenként 170 koronát. Hogy mit nyerhetett a boldog (!) kereskedő a kincstár és a termelő bőrén, azt könnyű dolog kiszámítani" – figyelmeztetett Suly László veszprémi szőlőbiztos egyik olvasói levelében.[67]

A cikk megoldási javaslatot is tartalmazott: „…a hadsereg részére direkte a termelőktől szereztessék be a szükséges bor", mert „Amint általán tudva van, a földmívelésügyi minisztérium a nagyobb borvidékek góczpontjain milliókba került állami borraktárakat állított fel. Ezen borraktárak ma már körülbelül 100.000 hektoliter bor befogadására berendezve állanak, de mert a legutóbbi évek gyenge terméseredményei nem tették szükségessé a borok beraktározását, e pinczék majd csaknem teljesen üresen állanak. E pinczéket most kitűnően fel lehetne használni olyképpen, hogy a hadvezetőség saját üzemében, a magyar hivatalos szakközegek bevonásával direkte a termelőktől beszerezné a bort, beszállítaná az állami borraktárakba és ott a rendelkezésre álló személyzettel és eszközökkel szállításra alkalmassá téve, továbbíta-

66 Uo.

67 *Borászati Lapok,* 1915. május 9. 240. A szerzőre lásd: *Keszthelyi Hírlap,* 1897. május 30. 1.

nák a harcterekre, kórházakba és a katonai üdülőtelepekre."[68] Suly azzal zárja írását – miután azt azért belátta, hogy meg kellene valahogyan oldani a szállításhoz szükséges megfelelő mennyiségű hordó beszerzését is –, hogy „Az itt előadottakat a honvédelmi miniszter úrhoz is eljuttattam…"[69]

S hogy mi volt a realitás? Állítólag szakadatlanul lehetett olvasni a lapokban, hogy a katonaság részére bort vásárolnak, ám a szőlősgazdák ezt nem érzékelték.[70] Nem is érzékelhették, hiszen a rendelkezéseket 1915-ben nem változtatták meg, az alkoholtilalom nem került hivatalosan feloldásra a Monarchia hadseregében, és egy Kozma Ferenc nevű Szilágy vármegyei szőlősgazda keserűen állapította meg: „…a harctérre nem kell a bor, hanem csak a rum és a tea…"[71]

*

A *Borászati Lapok* tanulsága szerint az 1915. évben az ágazatot sújtó két legnagyobb probléma a munkaerőhiány és a permetezőszerek – elsősorban a rézgálic – hiánya volt. Az utóbbi a csapadékos nyári időjárás miatt elterjedt peronoszpóra elleni védekezést hiúsította meg, ami 1915-ben az 1914. évihez és a korábbi évekhez hasonló gyenge termést eredményezett. A termelési költségek hirtelen megemelkedtek, a napszám ára a szőlőkben kétszeresére, háromszorosára ment fel Magyarországon, a női és részben a gyermek munkaerő szerepe megnövekedett, a permetezőszerek ára pedig a nyár közepére az ötszörösére nőtt, ezért a gazdák hosszú távú szerződéseiket sem tudták teljesíteni. Ugyanakkor a legtöbb helyen nem tudták eladni sem az első és a második háborús évi termésüket és a korábbi készletüket sem, amire a leginkább szembetűnő példának, illetve oknak az alföldi borok osztrák felvásárlásának megszűnését hoztuk föl. Ott, ahol a hadsereg ad-hoc jelleggel bort vásárolt a katonaságnak, a kereskedők tettek szert tetemes, 2-300 %-os haszonra, mert az olcsón megvett borokat felvert áron közvetítették ki a katonaságnak. Sok helyen leálltak a telepítéssel, sőt, szerte az országban elkezdték a gazdák kivágni a szőlőket. A *Borászati Lapok* türelemre intette a termelőket. Előbb, 1915 elején, még a háború gyors befejezésében reménykedtek, majd amikor nyáron ennek realitása szertefoszlott, részint a hadsereg igényének megnövekedését, részint pedig a háború befejezése utáni hirtelen konjunktúrát vizionálták, kecsegtetve a gazdákat a hosszú távú szerződések által rájuk rótt kötelezettségek teljesítésének törvényi úton történő felmentésével is. Az állam, melytől végső soron a szaklap és a szakma is a megoldást várta, minderre nem

68 *Borászati Lapok,* 1915. május 9. 241.
69 Uo.
70 *Borászati Lapok,* 1915. augusztus 1. 330.
71 *Borászati Lapok,* 1915. szeptember 7. 503.

tudott érdemben reagálni. A rézgálic árának hatósági árszabása semmiféle eredményt nem hozott, a hadsereg borral történő ellátását pedig a Földművelődésügyi Minisztérium nem tudta megoldani – és nem is lehetett illetékes ebben –, mert a hadsereg borral történő ellátásának tilalmát sem oldotta föl a kormányzat törvényi úton 1915-ben a *Borászati Lapok* áhítozása és szakmai érvei ellenére.

Bibliográfia

Bene 2023. Bene Zsuzsanna: Id. Kosinsky Viktor, Hegyalja megmentője. *Borászati füzetek,* 2023/2. 42–43.

Fónagy 2016. Fónagy Zoltán: „Minden helynek megvan a maga ideje". Ember és idő viszonya a 19. századi Magyarországon. In: *„Atyám megkívánta a pontosságot". Ember és idő viszonya a történelemben.* Szerk. Fónagy Zoltán. (Századok könyvek.) Magyar Történelmi Társulat MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2016. 75–100.

Geday 2010a. Geday Gusztáv: Emlékezés nagy elődeinkre: id. Kosinsky Viktor (1863–1935). *Borászati Füzetek,* 2010/4. 14–16.

Geday 2010b. Geday Gusztáv: Emlékezés nagy elődeinkre. Dr. Kosinsky Viktor (1909–1954.) *Borászati Füzetek,* 2010/5. 11–13.

HKTRGY *A háborúval kapcsolatos törvények és rendeletek gyűjteménye.* II. füzet. Magyar királyi Belügyminisztérium, Budapest, 1915.

Jávorka 1957. Jávorka Sándor: Bernátsky Jenő emlékezete (1873–1945). *Botanikai Közlemények,* 1957/1–2. 1–3.

Kincses 2024. Kincses Katalin Mária: Háború a szaksajtó tükrében: a Borászati Lapok első világháborús tudósításai és a magyarországi szőlő- és bortermelés. I. rész: az első nehézségek és a nagy várakozások 1914-ben. In: *Háborús Hétköznapok VI. Tanulmánykötet.* Szerk. Sallay Gergely – Závodi Szilvia. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2024. 151–163.

Kozma 1994. Kozma Pál: Emlékbeszéd dr. Kosinsky Viktor professzor sírjánál. A Szőlészeti Tanszék alapításának ötvenedik évfordulóján (részletek). *Borászati Füzetek,* 1994/1. 12.

Orosz 2023. Orosz Levente: A magyar borkereskedelem sikerei és kudarcai az első világháború idején. *Világtörténet,* 2023/4. 611–638.

P. Hartyányi 1985. Hartyányi Borbála: Sigmond Elek. In: *Agrártörténeti életrajzok.* Szerk. Pintér János, Für Lajos. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 1985. 523–530.

Katalin Mária Kincses

WAR AS REFLECTED IN NICHE MEDIA: *BORÁSZATI LAPOK*'S REPORTING OVER THE COURSE OF THE FIRST WORLD WAR TOGETHER WITH VITICULTURE AND WINE PRODUCTION IN HUNGARY

Part II – 1915: Second Year of the War

(Abstract)

Published in Hungary between 1858 and 1943, the illustrious press publication *Borászati Lapok* (*The Winegrowers' Report*) is the principal source for studying wine production in Hungary in the First World War. The quality niche magazine was widely circulated, so much so that it was even read on the battlefield. The current study concerns viticulture, wine production and problems associated with the vitality and activity of the home front as they pertain to the subject; and remedial solutions and possibilities to the course of 1914 and 1915. The journal shined a light on numerous commonplace economic and social problems whose origins traced back to the Great War, such as the supply of labor, the emergence and accentuation of female and child labor and their impact on society, the conditions of production, commercial opportunities and the economic boom-and-bust cycle in wartime.

From both an economic and social perspective, viticulture and winegrowing were of equal import in Hungary in the initial decades of the 20th century. The three-page weekly journal was the professional bulletin of the branch that focused on all questions related to viticulture, wine maintenance, vineyard management and the wine trade. The course of the First World War, production prospects and the impact of combat on viticulture, wine production and the wine trade were the main topics between 1914 and 1919. During the aforementioned period, Jenő Drucker (1866–1926), a viticulturist, winegrower and agricultural writer, was the guiding light of the journal. Drucker served as editor-in-chief and wrote most of the articles every year.

The members of the publishing community of *Borászati Lapok* reacted almost immediately to the outbreak of war. Due to the negative consequences that would accompany the approaching war, they firstly counseled winegrowers and producers to strengthen ties with the Hangya Szövetkezet (Cooperative), an interest group that was concerned with the retail sector in Hungary, to improve their odds of survival.

Having rationally met the initial difficulties faced by the industry, (for example: procuring casks, selling stum and dealing with the problems associated with rail transport, the European fertilizer trade and the manpower shortage caused by conscription, which negatively affected viticulture as well), the editorial team had learned by November 1914 the most important lesson of the first year of the war (1914): that it would not be ending soon. Nevertheless, with quick victory still being mentioned at the end of January 1915, winegrowers were cautiously advised to sell new wine from the average and weak batches of 1914, primarily in high hopes of the promise of impending German demand and the resultant boom in sales, to which the second main lesson was related. The key to the survival of the industry was considered – primarily with reference to developments in Germany – the Monarchy's eventual reversal of the legally mandated ban on alcohol in the supply procurements of the army, which would offset the general slump in wine sales and doubtless lead to a strong boom in sales. In addition to this notion, the most important argument for consuming wine in the ranks was its role in maintaining soldier health and the positive influence that it had on fighting capability and spirit.

The two most significant burdens on the industry in 1915 were the shortages in labor and pesticides, specifically copper sulfate. The latter provided protection against *Peronospora*, which had been flourishing in the wet summer weather. The result was a similarly weak yield in 1915, like in 1914 and earlier. Production costs suddenly skyrocketed, with daily wages in the Hungarian vineyards increasing two to threefold. The roles of women and children in the labor force increased, although the latter to a lesser extent. The price of pesticides had risen fivefold by mid-summer, making it impossible for winegrowers to fulfill long-term contracts. Likewise, in most places they were unable to sell their batches produced in either the first and second years of the war or earlier stocks. On ad-hoc occasions when the army bought wine for its troops, merchants could make considerable profits of two- to three hundred percent by selling cheaply purchased wine at inflated prices. In many regions, wine production ceased, and in some extreme cases across the country, winegrowers began uprooting their vineyards. *Borászati Lapok* urged winegrowers to be patient. At the beginning of 1915, there was still hope for a quick conclusion to the war, but when this desired outcome had failed to materialize by summer, winegrowers envisioned a sudden post-war boom via increased demand from the army. *Borászati Lapok* and the industry ultimately expected a solution from the state, which failed to respond to the situation. The price cap on copper sulfate had no impact. Likewise, the Ministry of Agriculture failed to deliver wine to the army – and lacked the authority to do so – since the government had not lifted the legally mandated ban on wine deliveries to the army, despite professional guidance from *Borászati Lapok* to do so.

Katalin Mária Kincses

DER KRIEG IM SPIEGEL DER FACHPRESSE: BERICHTERSTATTUNG ÜBER DEN ERSTEN WELTKRIEG IN *BORÁSZATI LAPOK* – WEINANBAU UND WEINPRODUKTION IN UNGARN

Teil II.: Das zweite Kriegsjahr, 1915

(Resümee)

Die altehrwürdige Fachzeitschrift *Borászati Lapok (Blätter der Weinbaukunde),* die zwischen 1858 und 1943 in Ungarn erschienen war, liefert die Quelle für die Untersuchung der ungarischen Weinproduktion während des Ersten Weltkriegs. Die niveauvolle Fachzeitung war weit verbreitet, ein beredter Beweis ihrer Popularität ist, dass sie sogar auf dem Kriegsplatz gelesen wurde. In der Studie geht es um Weinanbau und Weinproduktion und um die mit diesem Thema zusammenhängenden Probleme, die typisch für das Leben und die Funktion des Hinterlandes waren, sowie um Lösungsvorschläge und Möglichkeiten in den Jahren 1914–1915. Das Blatt erläuterte bestens zahlreiche allgemeine wirtschaftliche und gesellschaftliche Probleme, die durch den Großen Krieg aufgetaucht waren, wie z.B. die Arbeitskräfteversorgung, die in den Vordergrund geratene Frauen- und Kinderarbeit, deren Auswirkungen auf die Gesellschaft oder die Produktionsbedingungen, die Absatzmöglichkeiten und den Wechsel von Rezession und Konjunktur.

Der Weinanbau und die Weinherstellung stellten aus wirtschaftlicher und gesellschaftlicher Sicht in Ungarn (auch) in den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts gleichermaßen äußerst wichtige Bereiche dar. Die dreiseitige Wochenzeitschrift war das fachliche Mitteilungsblatt des Zweiges, das sich mit all den Fragen beschäftigte, die mit dem Weinanbau, der Behandlung von Wein, der Kellerwirtschaft und dem Weinhandel zusammenhingen. In den Jahren zwischen 1914 und 1919 bildeten der Verlauf des Ersten Weltkriegs, die Ertragsaussichten und die Auswirkung der Kämpfe auf den Weinanbau und die Weinproduktion sowie den Weinhandel die wichtigsten Themen. Für die fachliche Leitung war in diesem Zeitabschnitt der Winzer und Weinkundige Jenő Drucker (1866–1926) zuständig, der gleichzeitig Agrarschriftsteller und der für die Herausgabe verantwortliche Redakteur war. Jahr für Jahr hatte er auch die meisten Artikel der Zeitung verfasst.

Die Verlagsgemeinschaft von *Borászati Lapok* reagierte fast sofort nach Ausbruch des Krieges: In der ersten Runde bot sie den Weinbauern und Weinherstellern den Rat, ihre Tätigkeit mit der Genossenschaft „Hangya (Ameisen)“, der Organisation für Interessenschutz, die den Einzelhandel in Ungarn umfasste, wegen der nahenden Kriegsereignisse und deren Folgen enger zu knüpfen, denn dies konnte das Unterpfand ihres Fortbestands sein. Nachdem die Redaktion mit den anfänglichen Schwierigkeiten der Branche, wie den Problemen bei der Beschaffung von Fässern, beim Verkauf von Most, beim Eisenbahntransport, beim kontinentalen Kunstdüngerhandel und ferner wegen des Arbeitskräftemangels, der aufgrund des Ausfalls der Einberufenen (auch) den Weinanbau belastete, konfrontiert worden war, bestand die wichtigste Lehre des ersten Kriegsjahres 1914 für die Redaktion darin, dass sie bereits im November 1914 erkannte, dass sich der Krieg hinziehen würde. Trotzdem wurde bis Ende Januar 1915 immer noch der schnelle Sieg verkündet und den Weinbauern geraten, den jungen Wein aus dem durchschnittlichen oder schwachen Ertrag von 1914 vorsichtig zu verkaufen, in erster Linie in der Hoffnung auf die versprochene nahende Nachfrage aus Deutschland und auf die daraus resultierende Weinkonjunktur. Auch die zweite große Lehre war damit verbunden. Den Schlüssel des Überlebens der Branche sah man darin – in erster Linie unter Berufung auf die Entwicklung in Deutschland –, dass das gesetzlich vorgeschriebene Alkohol-Verbot bei der Versorgung der Armee früher oder später auch von der Monarchie aufgehoben werden würde, was die aktuelle allgemeine Flaute beim Weinverkauf ausgleichen, mehr noch: zu einer starken Konjunktur führen würde. Daneben war das wichtigste Argument die Rolle des Weines bei der Erhaltung der Gesundheit der Soldaten und sein positiver Einfluss auf ihre Kampffähigkeit und Kampflust.

Die zwei größten Probleme im Jahr 1915, die diese Branche belastet hatten, waren der Arbeitskräftemangel und der Mangel an Spritzmittel, vor allem an Kupfersulfat. Letzteres vereitelte so den Schutz gegen den Blattfallpilz bzw. falschen Mehltau, der sich im niederschlagsreichen Sommerwetter verbreitet hatte. Dies führte 1915 zu einem ähnlichen, schwachen Ertrag wie 1914 und auch davor. Die Produktionskosten schnellten plötzlich in die Höhe, die Tageslöhne in den Weingärten stiegen auf das Zwei- und Dreifache in Ungarn an, die Rolle der Frauen- und zum Teil der Kinderarbeit nahm ebenfalls zu, und die Preise für Spritzmittel erhöhten sich bis Mitte des Sommers auf das Fünffache, sodass die Weinbauer ihre langfristigen Verträge nicht mehr erfüllen konnten.

Gleichzeitig konnten sie vielerorts ihre Erträge weder vom ersten und zweiten Kriegsjahr, noch ihre früheren Vorräte verkaufen. Wo die Armee für ihre Soldaten ad-hoc Wein kaufte, erzielten die Händler einen beträchtlichen Profit von 200-300 %, denn sie vermittelten die billig angekauften Weine zu hochgeschraubten Prei-

sen an die Streitkräfte. In vielen Regionen wurde der Weinanbau eingestellt, mehr noch: landesweit begannen die Weinbauer, ihre Weingärten zu roden. Die Zeitschrift *Borászati Lapok* mahnte die Produzenten zur Geduld. Anfang 1915 hoffte man noch auf eine schnelle Beendigung des Krieges; als sich im Sommer deren Realität zerschlug, entstand die Vision vom Anstieg des Bedarfs der Armee und einer plötzlichen Konjunktur nach Kriegsende. Der Staat, von dem die Fachzeitschrift und auch die Branche eine Lösung erwarteten, konnte auf all das nicht reagieren. Die behördliche Preisregulierung für Kupfersulfat brachte keinerlei Ergebnis, die Versorgung der Armee mit Wein konnte das Ministerium für Ackerbau nicht bewältigen – und es hatte diesbezüglich auch keine Befugnisse –, weil die Regierung das Weinverbot für die Armee trotz der fachlichen Argumente der Zeitschrift *Borászati Lapok* auf gesetzlichem Wege nicht aufgehoben hatte.

Ligeti Dávid

„REMÉNY ÉS FÉLELEM KÖZÖTT INGADOZVA”

Franz Conrad von Hötzendorf báró, császári és királyi vezérezredes sorsa 1916 közepén[*]

1915 végén – a Balkán pacifikálását követően – dr. h. c.[1] Franz Conrad von Hötzendorf báró, cs. és kir. vezérezredes, az osztrák–magyar Vezérkar főnöke egy új hadműveleti terv kidolgozásához látott hozzá, amelynek keretében ezúttal az olasz hadszíntéren kívánt támadni. Miközben a megelőző hónapokban keleten és a Balkánon végre siker koronázta a cs. és kir. haderő erőfeszítéseit, a délnyugati fronton továbbra is véres állásháború zajlott az Isonzó mentén. Bár sikerrel védekeztek a Monarchia erői, az offenzív szellemű vezérkarfőnök terveiben természetesen a tartós defenzíva szóba sem kerülhetett, mind katonapolitikai, mind érzelmi megfontolások mentén. A cs. és kir. vezérezredes ezért régóta dédelgetett elképzelését[2] kívánta megvalósítani, vagyis egy grandiózus offenzívával térdre kívánta kényszeríteni Olaszországot.

Conrad eredeti tervei szerint a Monarchia mind az Isonzó mentén, mind pedig az addig viszonylag nyugodt, de igen nehezen járható dél-tiroli fronton támadásba lendült volna, azzal a céllal, hogy harapófogóba szorítsa és bekerítse az olasz haderő zömét Veneto tartományban.[3] Miután ez megtörténik, a Pó vonalának elérése, a legiparosodottabb olasz területek elfoglalása, valamint a különbéke megkötése már nem jelenthetett problémát. Conradnak a nagyívű elképzeléseiből azonban már sokadszorra engednie kellett a háború folyamán, miután maga is belátta, hogy a dualista állam hadereje képtelen az ehhez a tervhez szükséges erőt előteremteni. A cs. és kir. haderő így továbbra is defenzívában maradt az Isonzó mentén, de Dél-Tirolban igen komoly összpontosítás kezdődött az olaszokkal történő leszámolás érdekében. Tekintettel azonban arra, hogy a németek ekkor már megindították verduni offenzívájukat, a Monarchia ezúttal csak önerőből hajthatta végre ezt a hadműveletet.

[*] A tanulmány a Tempus Közalapítvány Collegium Hungaricum (Bécs) szeniori ösztöndíja segítségével készült.

[1] A tábornok 1916 közepén már három díszdoktori címmel rendelkezett. Balla 2010. 101.

[2] Conrad már első vezérkarfőnöki beosztása idején számos tervet dolgozott ki egy Olaszország elleni preventív háborút érintően. Ligeti 2019. 82–85.

[3] Artl 2016.

A német vezérkari főnök, Erich von Falkenhayn tábornok nem örült a dél-tiroli akciónak. Úgy vélte, hogy a Monarchia délnyugati hadszíntere pusztán egy mellékfront és a dualista állam csak pazarolja erőforrásait. Kritizálta is Conradot: úgy vélte, hogy a cs. és kir. vezérezredest elragadták érzelmei amikor ezt a hadműveleti tervet kidolgozta.[4] A háborút meglátása szerint a nyugati fronton lehet megnyerni, ezért is lendült támadásba Verdunnél 1916. február 21-én. Conrad már 1915 eleje óta szinte állandó vitában állt német kollégájával,[5] ami 1916 nyarán kis híján a központi hatalmak vereségét idézte elő.

A remény hetei

Conrad merész offenzív lépése érzelmi szempontból lelkes támogatásra talált a haderő ciszlajtán – német nyelvű – felében. Az olaszok „árulása”, vagyis, hogy szövetségesből egy év alatt az antant oldalára álltak, heves reakciókat váltott ki a német-osztrákok köréből, akiket amúgy is fűtött az 1866. évi porosz–olasz–osztrák háború miatti revans vágya: miközben a poroszoktól döntő vereséget szenvedtek ebben az évben Königgrätznél, a Bismarck vezette állammal szövetségben harcoló Olasz Királyságra mind szárazföldön, mind tengeren súlyos vereséget mértek. A porosz diplomácia nyomására azonban Venetiát át kellett adni az olaszok részére, akik 60 évvel később olyan ősi németajkú városokat is el akartak foglalni, mint Meran, Bozen vagy Brixen. A támadás melletti érvként szólt továbbá, hogy az 1915. májusi hadba lépésük óta csak az olaszok kezdeményeztek offenzívákat, míg a Monarchia mindig pusztán védekezett. Clausewitz tanai szerint minden stratéga tudja, hogy a védekezésnek csak akkor és addig van értelme, ha azt egy potenciális ellentámadás követ(het)i. Ha erre egy haderő képtelen, békét kell kötni.

Conrad a dél-tiroli hadművelet végrehajtására – amelyet a korabeli forrásokban gyakran büntetőexpedíció (Strafexpedition) néven is emlegettek[6] – két hadsereget különített el: a 11. hadsereg Viktor Dankl, a 3. hadsereg pedig Kövess Hermann cs. és kir. vezérezredes parancsnoksága alatt várta a támadási parancsot. Ez utóbbi egység és tábornoka hajtotta végre Montenegró és Észak-Albánia pacifikálását 1916 elején, így ezek a katonák igen jártasak voltak a nehéz hegyi terepen való harcászatban. Legnagyobb fegyvertényük az 1749 méter magas és a cattarói öböl fölött kolosszusként magasodó Lovćen hegy elfoglalása volt. A dél-tiroli hadseregcsoport

4 Hajdu – Pollmann 2015. 197.

5 Minderre lásd: Rauchensteiner 2017. 415–416.

6 A közbeszédben némileg gúnyosan terjedt, hogy ez a német gőg büntetésére is indított hadjárat volt. Rauchensteiner 2017. 417.

parancsnokává Jenő főherceget nevezték ki. Ekkor kapott először parancsnoki beosztást a trónörökös, Károly főherceg, aki a XX. hadtestet vezette.[7] A Monarchia mintegy 157 ezer katonával kezdte meg az offenzívát. Velük szemben az olaszok 114 ezer emberrel tudtak védekezni.[8]

Önmagában a támadók száma nem tűnik túlzottan magasnak első világháborús viszonylatban, viszont számításba kell vennünk, hogy hegyi viszonyok között ez volt a háború egyik legnagyobb támadó vállalkozása, ráadásul a terepet május elején még mindig 20 cm vastag hó borította. Conrad a birodalom haderejének krémjét tömörítette a támadó egységekben: a bécsi II. hadtest kivételével – a mai (Csonka-)Ausztria területéről kiállított összes német alakulatot az olaszokkal való leszámolásra különítette el. A cs. és kir. vezérezredes jelentős tüzérségi összpontosítást rendelt el, amely sűrűségét tekintve a háború folyamán az addigi legnagyobb volt. Április 11-re 72 nehézüteg, illetve 97 tábori és hegyi tüzérüteg várta a pergőtűzre való parancsot.[9]

Jóllehet a támadást eredetileg 1916. április 15-ére tűzték ki, az időjárási körülmények és különösen a lavinaveszély nem tette lehetővé a támadást – csak a hóomlásokban mintegy 600 katona lelte halálát az offenzíva előkészítése során.[10] Addigra Luigi Cadorna olasz vezérkarfőnök is értesült az osztrák–magyar offenzíva tervéről, azonban azt nem vette komolyan, így Conrad szerencséjére elmulasztotta a szükséges erősítések Dél-Tirolba küldését és továbbra is Trieszt elfoglalására koncentrált.

A támadást végül Conrad egy hónap késéssel, május 15-én kezdhette meg. Mivel a tábornok törekedett arra, hogy azt „a lehető legjobban készítsék elő hadműveleti, személyi és anyagi, de különösen tüzérségi szempontból”,[11] az olasz 1. hadsereg állásaira viszonylag rövid, de igen heves tüzérségi tűz zúdult. Miután az ellenség állásait rohaméretté lőtték a lövegek, rohamot indított a cs. és kir. gyalogság. A támadók rövidesen áttörték a frontot Asiago, illetve Arsiero térségében. A megzavarodott olasz egységek pánikszerű visszavonulásba kezdtek, több ezer foglyot, valamint mintegy 300 löveget hátrahagyva. Május 21-én a magyar sajtót Görgei Artúr halálhíre mellett[12] egy döntő győzelem híre járta be: úgy tűnt, hogy a Monarchia csapatai egy délkeleti irányú csapást végrehajtva bekeríthetik az Isonzó mentén küzdő három olasz hadsereget. Ám pontosan ekkor kezdett megfordulni a hadiszerencse: az olaszok védekezése szervezettebbé vált, és a hegyvidéken még elégnek bizonyuló cs. és

7 Minderre lásd: Ligeti 2020.
8 Sondhaus 2003. 197.
9 Artl 2016. 144. A pergőtűz lényege, hogy a rendelkezésre álló lövegek egyszerre nyissanak tüzet.
10 Rauchensteiner 2017. 419.
11 Österreichische Staatsarchiv, Kriegsarchiv (ÖStA KA) Nachlässe (NL). Conrad B/1450 Nr. 124. 432.
12 Ligeti 2016. 407–414.

kir. haderő az alacsonyabb terepen már kevésnek bizonyult. Ez lehetőséget és mindenekelőtt időt adott az olaszoknak, hogy lefékezzék a támadók kezdeti lendületét.

Ám az offenzíva végső kudarcát nem az olasz fegyverek okozták: Conrad balszerencséjére június első napjaiban Bruszilov offenzívája is megindult.

A félelem első hetei: a Bruszilov-offenzíva

Az 1915. évi súlyos vereségeik után az oroszok mind a nyugati antant kérésére, mind saját elgondolásaik mentén egy nagy offenzíva tervén dolgoztak, amely utóbb a Délnyugati Front parancsnoka után Bruszilov-offenzíva néven vonult be a hadtörténelembe.[13] Nagyobb volumenben a Sztavka ugyanúgy járt el, mint Conrad a délnyugati hadszíntér vonatkozásában 1916 elején: az eredeti terv helyett, amely a *teljes* keleti front mentén indított volna orosz offenzívát, a háromból „csak” az egyik hadseregcsoport (front) lépett akcióba. Ebben a döntésben a dél-tiroli osztrák–magyar támadásnak is szerepe volt: egyszerűen muszáj volt minél gyorsabban valamit tenni az olaszok tehermentesítése érdekében, ahogy erre Róma politikai és katonai vezetése is nyomatékosan rámutatott.[14] Tekintettel arra, hogy csak a Délnyugati Front volt felkészítve az offenzívára és Alekszejev vezérkarfőnök a lőszerkészleteket is kevésnek vélte egy általános támadáshoz, egyedül Bruszilov kapta meg a „zöld lámpát”.

Rövid, de rendkívül intenzív tüzérségi előkészítés után 1916. június 4-én, majd másnap az oroszok két ponton is áttörték a frontot és megalázó vereséget mértek a cs. és kir. 4., ill. 7. hadseregre, majd a k. u. k. 1. hadsereget is szétzilálták. Conradot valósággal hidegzuhanyként érte az orosz támadás híre: a megelőző hetekben és hónapokban ugyan többször is mérlegelte egy efféle hadművelet esélyét, mégis arra jutott, hogy az nem fog bekövetkezni. Jó példa erre, hogy május 9-én, amikor a dél-tiroli előkészületek már végfázisukban jártak, az osztrák–magyar főparancsnoksághoz (AOK) delegált német összekötő tábornok, August von Cramon óvatosan érdeklődött a bárónál, hogy nem várható-e orosz támadás. A császári és királyi vezérezredes válasza teljesen téves helyzetértékelésen alapult: „Az oroszok természetesen meg fogják kísérelni a támadást, de semmit se fognak elérni. Esetleg a Balkánon tudnak kezdeményezni valamit.”[15]

[13] Az offenzíva előkészítésére, előzményeire lásd: Ligeti 2017. 129–134.

[14] Alekszejev vezérkari főnök ugyanis a táviratában ekként tájékoztatta a cárt: „…az olasz csapatok rendkívül súlyos veszteségeket szenvedtek, és semmi reményt sem látnak az ellenség feltartóztatására. Arra kérték az oroszokat, menjenek át támadásba”. Idézi: Bruszilov 1986. 197.

[15] ÖStA KA NL Conrad B /1450 Nr. 124 . 423.

Franz Conrad von Hötzendorf számos baklövést követett el a háború folyamán, de 1916 kora nyári tévedése kapitálisnak és már-már végzetesnek bizonyult: a front létszámviszonyaiból arra a következtetésre jutott, hogy bár teljesen nem lehet kizárni egy nagyobb orosz offenzívát, katonai értelemben annak mégsincs realitása.[16] A cári haderő ugyanis nagyságrendileg „csupán" másfélszeres fölényben volt a Monarchia erőivel szemben és még az áttörésre kijelölt frontszakaszokon sem volt nagyobb ez az érték: 450 ezer puskával szemben az orosz fél 584 ezer lőfegyvert tudott kiállítani. A báró és vezérkara alábecsülte az orosz tüzérség erejét, továbbá a Bruszilov által kidolgozott taktikai elveket sem ismerhették meg teljes mélységében, mindez pedig katasztrófát idézett elő.

A frontáttörést követő harmadik nap, 1916. június 7-e Conrad pályafutásának valódi fekete napjává lett, miután ezen a napon több mint százezer harcoló katonát (materiális nyelven fogalmazva puskát) vesztett.[17] A 4. hadsereg június 10-ére csak egy romhalmaz volt, amely érdemi ellenállást már nem tudott kifejteni. Az orosz csapatok ismét megközelítették a magyar határt. Ebben a helyzetben Conradnak nem maradt más választása, mint hogy június 9-én leállítsa a dél-tiroli támadást és erősítést küldjön keletre.[18] Az ekkor kiállított menetzászlóaljakkal eredetileg az asiagói sikert akarta kiaknázni, most azonban nem maradt más választás, mint hogy Galícia és Volhínia felé irányítsa ezeket. Bruszilov tábornok eredményeit a szűk egy hónappal később kezdődő somme-i csata is igazolta, ahol a hadianyaggal sokkal jobban ellátott támadó brit haderő csúfos kudarcot vallott – mindezt pedig egy jóval erősebb és hosszabb belövés után.

Ezen a ponton joggal lehet felvetni az amúgy a harcászati kérdések iránt fogékony és képzett Conrad felelősségét,[19] aki egyszerűen nem számolt egy ennyire új, forradalminak nevezhető taktika lehetőségével és szükségszerűen következményeivel sem. E téren is megmutatkozott az a fogyatékossága, hogy érdeklődését elsődlegesen a század/zászlóalj szintű harcászati eljárások érdekelték, a nagyobb egységek ebbéli lehetőségei kevésbé. 1915 végén hiába jelezte egy tábornoktársának az orosz veszélyt, önmaga sem hitt egy nagyobb volumenű orosz offenzívában. „Bizonyos, ahogy magad is helyesen mondod, hogy még ki kell állnunk néhány kemény próbatételt. Ellenünk irányuló orosz támadásokkal már régóta számolok, méghozzá mind nagyméretű, általános hadjáratra (előreláthatólag [1916] tavaszán), mind kisebb helyi lökésekkel. Éppen ilyen van kibontakozóban a 7. hadsereggel szemben. Erre készül-

16 Jerábek 1982. 44.
17 Ligeti 2017. 136.
18 Regele 1955. 365.
19 Conrad teoretikusi működéséhez lásd: Ligeti 2019b.

ve a csapatokat időben a veszélyeztetett arcvonalra vezényeltük; eddig az orosz támadásokat elhárítottuk, s remélhetőleg ez továbbra is így lesz.”[20]

A báró javára írható ugyanakkor, hogy a hadszíntéren lévő parancsnokok sem hitték el, hogy az orosz haderő ekkora támadásra képes. Egy, a keleti fronton szolgáló német vezérőrnagy például egy héttel a lucki katasztrófa *előtt* kizártnak tartotta, hogy az orosz tömegrohamok valaha is célt érnének[21] – miközben Bruszilov ekkor már a támadóhullámok kialakítását gyakorolta, árkászai pedig aktív tevékenységet folytattak, hogy minél inkább csökkentsék az orosz és osztrák–magyar arcvonal közötti távolságot. Conrad – ha erre akár csak a legkisebb gyanúja lett volna – bizonyosan nem követi el azt a hibát, hogy csapatainak túl nagy zömét csoportosítja az első két védőöv körzetébe.

Az érem másik oldalaként azt is meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy amennyiben a Vezérkar főnöke *nem* kezdeményezett volna támadást az olasz fronton, akkor sem bizonyos, hogy elkerüli a katasztrófát, mert az oroszok egyrészt számos német egységet is megfutamítottak, másfelől a Dél-Tirolban bevetett ember- és hadianyag volumene egyszerűen túlságosan kevés erősítést jelentett volna keleten, ahol a küzdelem mértéke más dimenzióban volt mérhető.

A helyzet súlyosságát, valamint a cs. és kir. haderő balsorsát jól bizonyítja, hogy a németek összesen 14 hadosztálynyi erősítést küldtek Galíciába, illetve Volhíniába, amely mind a gorlicei, mind az 1916. évi román betörés, végül pedig a caporettói csoda idején küldött erőt meghaladta.[22] Mindenesetre a cs. és kir. vezérezredes csak azért merte megtenni a Monarchia legkiválóbb alakulatait – például a tiroli hegyivadászokat, valamint a legtöbb tábori vadászzászlóaljnak kivonását, mert annyira biztosnak vélte a cári haderő 1915. évi megroppanását, hogy nem számolt részükről egy komolyabb offenzíva lehetőségével. Jól argumentálható állítás azonban, hogy Conrad a nehéztüzérség radikális átcsoportosításával tizenkilencre húzott lapot a dél-tiroli támadás előkészítése során.[23]

Bruszilov támadása csak azokon a frontszakaszokon akadt el, vagy eredményezett kevesebb sikert, ahol német csapatok is állomásoztak, bár itt sem beszélhetünk teljesen sikeres védekezésről. A 4. hadsereg végzetéről szóló hírek hatására Conrad pánikba esett, és arra kérte feleségét, Ginát, hogy azonnal utazzon el Teschenből, mivel „a helyzet túl veszélyes”,[24] jóllehet az első áttörés körzete – Luck városa – körülbelül

20 Sondhaus 2003. 198.
21 ÖStA KA NL Conrad B/1450 Nr. 124. 436.
22 Höbelt 2015. 101.
23 Cramon 1922. 64.
24 Sondhaus 2003. 201.

550 kilométerre feküdt a főhadiszállástól… A cs. és kir. vezérezredes így fogalmazott: „Rögtön el kell mennem Falkenhaynhoz. Csapatokat kell kérnem”.[25]

Conrad egyik szárnysegédje, Kundmann ezredes beszámolója szerint a tábornok valósággal megbénult a keleti fronti hírek hallatán. A vezérkari törzstiszt azt is feljegyezte, hogy a cs. és kir. vezérezredes fejét két kezével fogva bámult a keleti front térképére…[26]

A vezérkari főnök mintegy egy héttel a Bruszilov-offenzívát követően némileg megnyugodott, amikor úgy vélte, hogy az oroszok nem használták ki megfelelően a fronton tátongó rést. Néhány nappal később Conrad Tisza István magyar miniszterelnökkel egyeztetett a kialakult helyzetről, és noha korábban élesen rivalizáltak egymással, most a tábornok azt kérte a miniszterelnöktől, hogy: „Önnek át kellene vennie az egész állam irányítását – Ön erre az egyetlen hivatott ember”.[27] Tisza kitérően válaszolt.

Conrad tehetetlenségében felmentette a 4. hadsereg parancsnokát, József Ferdinánd főherceget, de sem a helyére lépő, keménykezű Tersztyánszky Károly, sem pedig az előbb hadsereg-, majd hadseregcsoport-parancsnokká előlépő és így a déltiroli frontról távozó Károly trónörökös-főherceg kinevezése nem orvosolhatta a problémákat. Mi több, a fiatal altábornagy egyre befolyásosabb szerepét látva Conrad egyenesen Solferinóhoz hasonlította a helyzetet.[28] A központi hatalmak végül a harmadik ellenlökéssel tudták stabilizálni a frontvonalat július közepére. Eddigre azonban Bukovina és Kelet-Galícia ismét elveszett; az oroszok a hadszíntér e szakaszain nyolcvan-száz kilométerrel nyugatra vetették vissza a frontvonalat, és ismét megközelítették a magyar határt a Keleti-Kárpátokban.

A Bruszilov-offenzíva veszteségei mindkét oldalon borzalmasak voltak. Az orosz Délnyugati Front két hónap leforgása alatt 800 ezer embert vesztett: ebben döntő szerepe volt Bruszilov könyörtelen hullámtaktikájának. A Monarchia veszteségei 600 ezer főre rúgtak, és a németeknek is majd százezer katonájuk dőlt ki a csatasorból. A központi hatalmak csapatai közül mintegy 350 ezren estek hadifogságba. A cs. és kir. 4. hadsereg állományának 43, a 7. pedig 57 százalékát vesztette el.[29]

[25] Conrad 1935. 152.

[26] Rauchensteiner 2017. 435.

[27] Conrad 1935. 155. Megjegyzendő, hogy Conrad felesége közlésén kívül nincs másik ismert forrás e kérdésben, így ezen a téren további kutatások szükségesek. Ismerve viszont a tábornok lelkiállapotát, a párbeszéd megtörténte igencsak lehetséges.

[28] A francia–szárd–osztrák háborúban 1859-ben a magentai vereséget követően Ferenc József átvéve a főparancsnokságot, húsz nappal később döntő vereséget szenvedett a franciáktól (solferinói csata).

[29] Rauchensteiner 2017. 436.

Conradot valósággal sokkolták ezek az adatok. Ahelyett, hogy döntő győzelmet aratott volna a délnyugati hadszíntéren, most a puszta túlélés volt a tét keleten. Tersztyánszky Károly császári és királyi vezérezredesnek július 6-án így nyilatkozott: „Az máig rejtély számomra, hogyan tud egy hadsereg 24 órán belül ekkora veszteséget elszenvedni”.[30] Tekintetbe véve, hogy a cs. és kir. haderő körülbelül 45 százaléka magyarországi kiegészítésű alakulatokból állt, elmondható, hogy a hazánkat ért emberveszteség jócskán meghaladta a doni katasztrófában tapasztalt mértéket, amely vereség helyet kapott kollektív emlékezetünkben, miközben 1916 nyarának eseményei nem. Ekként Conrad ekkori veresége a magyar hadtörténelem egyik legnagyobb débâcle-je lett. Bruszilov az offenzívától a központi hatalmak összeomlását várta, amely akkor még nem következett be. Ennek legfőbb oka a Német Birodalomban keresendő, amely képes volt még elegendő erőt átcsoportosítani az orosz gőzhenger lefékezésére. A Monarchia Berlinnek történő alárendeltsége tovább erősödött, és az orosz offenzíva hatására Románia is elszánta magát a háborús belépésre az antant oldalán.

A félelem újabb hulláma: a 6. isonzói csata

Keleten még javában dúltak a Bruszilov-offenzíva csatái és ütközetei, amikor Cadorna a Monarchia kiélezett helyzetében, valamint a nyugati antantra nehezedő nyomás csökkentése érdekében, augusztus 4-én ismét támadásra küldte katonáit az Isonzónál. A délnyugati hadszíntéren eddig is itt folytak a legvéresebb és legelkeseredettebb küzdelmek: dacára az osztrák–magyar erők sikeres védekezésének a háború itt felőrlő jellegűvé vált, ahol a szó legszorosabb értelmében minden négyzetméterért kegyetlen harc zajlott, még az isonzói, „nagyobb” csaták szünetében is.

Az olaszok ekkor már az új harcászati elvek szerint készítették elő a támadást: lövegeik minden korábbinál hevesebb tüzet zúdítottak az osztrák–magyar állásokra, majd ismét rohamra indult az olasz gyalogság. A lövegek terén háromszoros, a katonák terén pedig kétszeres erőfölényt élvező támadók erőfeszítéseit ezúttal siker koronázta: a Doberdón már nem sikerült megfékeznie a támadást a Monarchiának, és az arcvonal átszakadt. Az olaszok sikerrel aknázták ki az áttörést elfoglalva a kulcsfontosságú és eddigre már tömegsírrá alakuló Monte San Michele és Monte Sabbatino csúcsokat, így a Doberdó fennsíkja és maga a falu is elveszett. A doberdói harcok ezzel véget értek az első világháborúban,[31] miközben 1917 végéig még hat Isonzó

[30] ÖStA KA NL Conrad B/1450 Nr. 1 24. 505. Conrad itt a 4. hadseregre utalt.

[31] Pintér – Rózsafi – Stencinger 2017. 18.

menti csatára került sor – ebben az értelemben szét kell választanunk a magyar köztudatban gyakorlatilag szinonimaként rögzült két helynevet.

A fekete-sárga katasztrófa mértékét jelezte, hogy az olaszok egyetlen nap alatt nagyobb előrenyomulást és területi nyereséget könyvelhettek el, mint a háború megelőző tizenhat hónapja során! A támadók rövid időn belül elfoglalták a mai olasz–szlovén határon fekvő Görzöt, és innen már csak egy természetes akadály választotta el őket Trieszttől: a comeni fennsík. Érthető volt tehát, hogy ezért igen véres harcokat folytattak, amelyek egészen augusztus 17-éig tartottak. Ekkorra kifulladt az olasz támadás. Mindkét fél vesztesége meghaladta az 50 ezer főt, és a Monarchia hadvezetésén eluralkodott a pánik, mivel a még mindig a Bruszilov-offenzíva hatása alatt lévő tábornokokat valósággal megbénította Görz elvesztésének híre. A mindkét fél számára súlyos veszteségeket hozó 6. isonzói csata jelentette az olaszok első tagadhatatlan győzelmét.

A hatodik isonzói csata következményeit azonban a dualista államnak esélye sem volt felszámolni, mivel tíz nappal később egy újabb ellenség támadta a birodalmat annak keleti felén: Románia. Ezzel 1916 nyarának válsága, amely mintegy előrevetítette a két évvel későbbi összeomlást, kiteljesedett.

1916 nyarának eseményei alapvetően kérdőjelezték meg Conrad beosztását és reputációját. A központi hatalmak egyre nehezebb helyzete mindinkább szükségessé tette a katonai irányítás magasabb szintű egységesítését. A keleti front feletti parancsnokságért szabályos küzdelem alakult ki Conrad, valamint a Hindenburg–Ludendorff-tandem között. A harctéri kudarcok, valamint a Monarchia katonai és gazdasági dependens helyzete azonban végleg beszűkítette az osztrák–magyar Vezérkar főnökének mozgásterét, kénytelen-kelletlen tudomásul kellett vennie, hogy 1916. július 28-án Hindenburg lett a főparancsnok a keleti front nagy része felett.

Az a tény, hogy 1916 nyarán egyik fél sem tudta győzelemmel befejezni a délnyugati fronton a háborút, mind Rómára, mind Bécs–Budapestre végzetes hatással volt. A győzelem helyett mind a Monarchia, mind Olaszország kénytelen volt tovább folytatni a felőrlő háborút, amely további hat isonzói csatát eredményezett 1916 őszén, illetve 1917-ben. Az egyre fokozódó hadianyag- és élőerő-felhasználás továbbra sem hozott döntést, és az olaszok nem tudták megismételni a 6. csatában nyújtott eredményeiket. Végül a németek 1917. évi megjelenése az Isonzó völgyében lezárta az itteni összecsapások ekkora már két és fél éves történetét, és a 12. utolsó isonzói csata a központi hatalmak fényes győzelmével ért véget.

A csata végső fázisában azonban már nem Falkenhayn volt a német vezérkari főnök: 1916 augusztusának végén leváltották. Hivatalosan nem a nyugati fronti kudarcok okozták a gyalogsági tábornok vesztét, hanem az, hogy későn ismerte fel Ro-

mánia háborús készülődését, amely csatlakozva az antanthoz, kritikus helyzetbe hozta a Monarchiát.

Conradot 1916 júliusában újra Berlinbe invitálták (de facto: rendelték), hogy a további teendőkről egyeztessenek:[32] ám a hadihelyzetből szinte egyenesen következő módon a vezérezredes Canossát volt kénytelen járni. A kritikus helyzet ellenére megkísérelte megőrizni a saját csapatai feletti parancsnokságot, de javaslatát a német tábornokok lesöpörték az asztalról. Annyi eredményt sikerült elérnie, hogy az erdélyi és bukovinai hadszíntéren harcoló három hadsereget Károly trónörökös parancsnoksága mellett a Monarchia irányíthatta a főhercegről elnevezett hadsereg-csoport keretében. Conrad végül megtarthatta vezérkarfőnöki beosztását és tescheni főhadiszállását, de ez inkább formális gesztus maradt, amire „kár is szót vesztegetni”.[33]

A félelem tetőfoka – a román támadás

Augusztusban a megtépázott AOK hozzálátott Erdély védelmének megszervezéséhez: újra-alakították a Bruszilov-offenzívában szétroncsolt 1. hadsereget. Ez finoman fogalmazva optimista megfogalmazás volt, lévén kezdetben mindössze körülbelül két hadosztály állt Conrad rendelkezésére. Augusztus 10-én a vezérkarfőnök a hadsereg parancsnokával, Arz gyalogsági tábornokkal egyeztetett Teschenben. A két tábornok abban állapodott meg, hogy megkísérlik megtartani a hegyvidéki határvonalat ahelyett, hogy a Marosra és Küküllőkre támaszkodva e folyók mentén vonuljanak defenzívába.

A helyzetet súlyosbította, hogy Románia hadba lépése révén elméletileg fennállt a veszély, hogy a balkáni antant erők és a román–orosz hadsereg egyesül. Ez esetben az antant ismét leválasztotta volna Bulgáriát és az Oszmán Birodalmat Németországtól és Ausztria–Magyarországtól,[34] s ily módon megsemmisült volna az 1915. évi szerb hadjárat egyik legfőbb hozadéka. Mivel azonban a román támadás fő iránya Erdély volt, továbbá a szaloniki antant erők létszáma is elégtelennek bizonyult a macedóniai áttöréshez, ezek a félelmek végül nem igazolódtak – Conrad szerencséjére.

Bár a kezdeti német tervek az erdélyi haderőt a Bulgáriában ellentámadásra készülő August von Mackensen parancsnoksága alá rendelték volna,[35] végül a német főparancsnokság (Oberste Heeresleitung, OHL) beleegyezett az AOK ajánlatába, így

[32] ÖStA KA AOK 458. doboz, Op. geh. Nr. 59. 1916. augusztus 7.
[33] Sondhaus 2003. 203.
[34] Kocsis 2001. 140.
[35] Cramon 1922. 80–81.; Hajdu – Pollmann 2015. 221–222.

az 1. hadsereget Károly főherceg 1916 nyarán létrehozott hadseregcsoportjához rendelték.

Mindez azonban nem változtatta meg azt a tényt, hogy a román támadás előestéjén mindössze 40 zászlóalj állt rendelkezésére a 670 km hosszú erdélyi határszakasz védelmére.[36] A dualista állam e kiszolgáltatott helyzetben ismét német támogatásra szorult, a szövetséges állam ugyanakkor „magas számlát állított ki", és lényegében a teljes keleti front feletti ellenőrzést átvette – köztük az osztrák–magyar alakulatok felett is. 1916. szeptember 7-én létrejött a központi hatalmak közös, legfelsőbb hadvezetése, amely keretében a szövetséges hadseregek főparancsnokai és vezérkarfőnökei a német császár rendelkezésére álltak.[37] A döntés nagymértékben szűkítette Conrad mozgásterét. Erről a folyamatról Arz ekként fogalmazott: „A tescheni osztrák–magyar főparancsnokság alá Károly főherceg (a majdani IV. Károly) hadseregcsoportja és az Erdélybe érkező csapatok tartoztak. De az általunk hozott intézkedésektől annyira függtek, hogy ezzel a hadvezetés egységén az OHL semmit sem változtatott. Az olasz és az albán front képezte Conrad tábornok egyetlen hatáskörét."[38]

A román csapatok augusztus 27-én este 9 óra tájban átlépték a határt, majd a bécsi román követ átadta a hadüzenetet. A román támadással Conrad legrosszabb rémálma realizálódott: a dualista állam a Német Birodalmat és Svájcot nem számítva az összes szomszédjával háborúba keveredett és összesen négy fronton kényszerült védekezésre. 1914 előtt a tábornok úgy látta: ha egyidejűleg háborúzni kell az oroszokkal, olaszokkal és szerbekkel, akkor a Monarchia megsemmisül. Ehhez képest most még Bukarest is az antanthoz csatlakozott…

Az erőviszonyoknak megfelelően az első napokban a küzdelem kimenetele nem lehetett kétséges; a védők elkeseredett harcokban próbálták védeni a szorosokat, de a túlerő pressziója meghátrálásra kényszerítette őket. Hamarosan az erdélyi szász és magyar lakosság tömegei kezdtek menekülésbe: 1848/49 emléke ijesztő reminiszcenciaként szolgált az erdélyi nem román népesség számára. A menekültek száma egyre növekedett, és rövidesen egy olyan exodus bontakozott ki, amelyre „a hadtörténelemben is alig lehet példát találni",[39] és amelyhez hasonló népmozgás a Nagy Háború folyamán csak a balkáni hadszíntéren Szerbia meghódításakor, valamint a kaukázusi fronton történt, ahol az örmények kitelepítése népirtásba torkollott. Az AOK képtelen volt kezelni a helyzetet, a menekülés hamarosan káoszba fordult. Cramon később ezekkel a szavakkal ostorozta az osztrák–magyar hadvezetést: „A szállító-

36 Regele 1968. 46.
37 Rauchensteiner 2017. 454.
38 Arz 1924. 104.
39 Ligeti 2019a. 95.

eszközök nem voltak elegendők, a menekülők elszállítására mindenekelőtt az AOK hibájából – semmilyen intézkedés sem történt! Minősíthetetlen volt ez a szerv!”[40]

A román hadüzenet egyik személyi következménye volt, hogy Erich von Falkenhaynt felmentették vezérkari főnöki beosztásából, mert nem ismerte fel időben Bukarest háborús készülődését. Utóda Hindenburg tábornagy lett, akinek főszállásmesterévé (helyettesévé) Ludendorff gyalogsági tábornokot tették. Mindennek megfelelően a megnyirbált hatáskörű Conradnak már a 3. OHL-lel kellett együttműködnie a háború során. A császári és királyi vezérezredes egyébként némi megkönnyebbüléssel fogadta Falkenhayn bukásának hírét, amely szerinte „ez idő szerint jó dolog, és bizonyosan nem lesz rossz, mert legalább jutunk valamire”.[41] Leváltását követően Falkenhaynt bízták meg a német 9. hadsereg parancsnokságával, amelynek feladata a románok kiűzése lett Erdélyből.

Az osztrák–magyar csapatok lehetőségeikhez képest sikeresen lassították a támadók lendületét, ezért Tisza István elismerését fejezte ki a védők hősies magatartása miatt; Székelyföld nagy része azonban ideiglenesen elveszett.

A román hadüzenetet követő harmadik héten megérkeztek az első német erősítések, és lassan a keleti front instabil helyzete is kedvezőbbre fordult. Miután a galíciai és bukovinai frontot újjászervezte, az OHL felkészült az erdélyi ellentámadás megindítására. Ennek koordinálásába azonban Conradot alig vonták be – az igazi hatalom Falkenhayn, illetve a Károly mellé vezérkari főnökként beosztott Hans von Seeckt vezérőrnagy kezében összpontosult.[42]

Szeptember 26. és 29. között a nagyszebeni, majd október 7. és 9. között a brassói csatában a központi hatalmak erői – a német 9. hadsereg vezérletével – legyőzték a román csapatokat, és hamarosan kiverték őket Erdély területéről is. Bukarest decemberi bevétele révén – szimbolikus értelemben ugyan, mégis Conrad égisze alatt is – történt, hogy a Monarchia a harmadik fővárost foglalta el a háború során, így ismét visszatérni látszott a győzelmes 1915-ös esztendő.

Következtetések

Amikor Conrad Vezérkar főnöki tevékenységének utolsó szakaszát értékeljük, vagyis döntően az 1916 nyarán nyújtott teljesítményét mérlegeljük, mindenképpen a bírálaté az első szó, különösen a Bruszilov-offenzíva idején mutatott bénultság miatt.

40 Cramon 1922. 81.
41 ÖStA KA NL Conrad B/1450 Nr. 124. 551.
42 Ligeti 2019a. 91.

Másfelől a cs. és kir. vezérezredest valóban a balsors üldözte tervei megvalósítása során, hiszen reális célnak volt tekinthető, hogy Olaszország kiiktatására törekedett, ahelyett, hogy keleten kezdeményezett volna további támadásokat. Mivel „kockázat nélkül nincs győzelem", a dél-tiroli hadjárat racionális döntésnek tartható. Az esztendő kritikus nyara ellenére a központi hatalmak helyzete távolról sem volt olyan rossz: az immár harmadik évébe lépő háború eredményei – Európát tekintve – továbbra is a Berlin vezette szövetség sikerét mutatta. Európát nézve Németország és a Monarchia mintegy 431 000 km^2-nyi antant területet tudott elfoglalni, míg a szembenálló katonai tömb csak 22 000 km^2-t volt képes megszállni.[43]

Paradox módon azonban Conrad bukását nem a harctéri kudarcok, vagy 1916 vészterhes nyara okozta, hanem Ferenc József 1916. november 21-én bekövetkezett halála. A Vezérkar főnökét igencsak megviselte az uralkodó halála; Ginának a következőket mondta: „Most mindennek vége. Most fogják felismerni, mit jelentett az öreg császár a Monarchia egységére nézve".[44] Két évvel később pedig így fogalmazott egy interjú alkalmával: „Időm Ferenc József halálával lejárt, az új miliőbe nem illettem".[45]

Károly néhány nappal később tábornaggyá léptette elő a Vezérkar főnökét, aki így rendfokozati szempontból eljutott pályája csúcsára és 1867 óta az első nem-Habsburg személy lett, aki elérte a legmagasabb rendfokozatot.[46] Ennek ellenére Károly 1917 februárjának végén felmentette beosztásából a tábornokot. Arra kínálkozott némi remény és esély, hogy a tiroli hadsereg-csoport parancsnokaként még esetleg lehet győzelmet aratni, de Conradnak e tekintetben csalatkoznia kellett.

A báró sorsát 1916 tavaszán egyik legjobb barátja, évfolyamtársa, Moritz Auffenberg gyalogsági tábornok így értékelte: „Egyvalaki volt közöttünk, akit nem terheltek saját reményei és kívánságai… Conrad von Hötzendorf elérte azt, amit legmerészebb álmaiban sem kívánhatott, egy olyan karriert, amely évszázadonként egyszer adatik meg." Auffenberg 1920-ban megjelent emlékiratában ehhez az akkori gondolatához a következő lábjegyzetet tette: „Most már Conrad esetében is fordult a kocka: mindnyájunkhoz hasonlóan megtört életű lett, akit a Monarchia bukásával járó viharok megszaggattak."[47]

Az egykori hadügyminiszter megállapítása különösen igaz 1916 nyarára, hiszen ez a néhány hónap alapjaiban rendítette meg Franz Conrad von Hötzendorf pályafutását és az ekkori harcok végeredményben vezérkarfőnöki működésének drámai

43 Lorenz 1959. 210.
44 Conrad 1935. 156.
45 Nowak 1926. CXXVII.
46 Dornik 2013. 167.
47 Auffenberg 1920. 32.

kódáját jelentették. Spemque metumque inter dubii (remény és félelem között) ingadozva a tábornagy így nem osztozhatott – a latin szentencia[48] eredeti alanya, a mitikus Aeneas utóbb pozitívnak bizonyuló sorsában. Conrad hazája, a dualista állam, amelynek katonája volt, két évvel később megsemmisült, és realizálódtak az 1916 nyarán megjelenő, a birodalom teljes bukásával kapcsolatos legrosszabb félelmek.

Bibliográfia

Artl 2016. Artl, Gerhard: *Die Strafexpedition. Österreich-Ungarns Südtirol-offensive 1916.* Weger, Brixen, 2016.

Arz 1924. Arz von Straussenburg, Arthur: *Zur Geschichte des Grossen Krieges*. Rikola, Wien, 1924.

Auffenberg 1920. Auffenberg von Komarów, Moritz: *Aus Österreich-Ungarns Teilnahme am Weltkriege.* Ullstein, Wien, 1920.

Balla 2010. Balla Tibor: *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Tábornagyok, vezérezredesek, gyalogsági és lovassági tábornokok, táborszernagyok*. Argumentum, Budapest, 2010.

Bruszilov 1986. A. A. Bruszilov: *A cár árnyékában*. Zrínyi, Budapest, 1986.

Cramon 1922. Cramon, August von: *Unser Österreichisch–Ungarischer Bundesgenosse im Weltkriege*. Mittler, Berlin, 1922.

Conrad 1935. Connrad, Gina Gräfin von Hötzendorf: *Mein Leben mit Conrad von Hötzendorf*. Grethlein, Leipzig, 1935.

Dornik 2013. Dornik, Wolfram: *Des Kaisers Falke. Wirken und Nach-Wirken von Franz Conrad von Hötzendorf*. Studien, Innsbruck–Wien–Bozen, 2013.

Höbelt 2015. Höbelt, Lothar: *Stehen oder fallen? Österreichische Politik im Ersten Weltkrieg*. Böhlau, Wien, 2015.

Jerábek 1982. Jerábek, Rudolf: *Die Brussilowoffensive 1916. Ein Wendepunkt der Koalitionskriegführung der Mittelmächte*. I–II. kötet. (PhD-disszertáció, kézirat.) Wien, 1982.

Kocsis 2001. Kocsis András: *A k. u. k. hadsereg az első világháborúban. Tények, vélemények*. (PhD-disszertáció, kézirat.) ELTE, Budapest, 2001.

Ligeti 2016. Ligeti Dávid: A visegrádi remete utolsó útja. Görgei Artúr halálának társadalmi visszhangja 1916-ban. In: *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére.* Szerk. Anka László et al. L'Harmattan, Budapest, 2016. 407–414.

Ligeti 2019a. Ligeti Dávid: *Előre, Arz!* Kriterion, Kolozsvár, 2019.

[48] Publius Vergilius Maro: *Aeneis*, I. ének, 223. sor.

Ligeti 2019b.	Ligeti Dávid: A preventív háború apostola. Franz Conrad von Hötzendorf tábornok a Monarchia Vezérkarának élén (1906–1911.) In: *VERITAS Évkönyv 2018*. Szerk. Ujváry Gábor. Magyar Napló – VERITAS, Budapest, 2019. 79–94.
Lorenz 1959.	Lorenz, Reinhold: *Kaiser Karl und der Untergang der Donaumonarchie*. Styria, Graz–Wien– München, 1959.
Nowak 1926.	Nowak, Karl Friedrich: *Der Weg zur Katastrophe.* Kulturpolitik, München, 1926.
Pintér – Rózsafi – Stencinger 2018.	Pintér Tamás – Rózsafi János – Stencinger Norbert: *Magyar ezredek a Doberdó-fennsík védelmében.* Zrínyi, Budapest, 2018.
Rauchensteiner 2017.	Rauchensteiner, Manfried: *Az első világháború és a Habsburg Monarchia bukása*. Zrínyi, Budapest, 2017.
Regele 1955.	Regele, Oskar: *Feldmarschall Conrad. Auftrag und Erfüllung 1906–1918*. Herold, Wien, 1955.
Regele 1968.	Regele, Oskar: *Gericht über Habsburgs Wehrmacht*. Herold, Wien–München, 1968.
Sondhaus 2003.	Sondhaus, Lawrence: *Franz Conrad von Hötzendorf. Architekt der Apokalypse*. Neuer Wissenschaftlicher, Wien–Graz, 2003.

Dávid Ligeti

BETWEEN FEAR AND HOPE
The Fate of Austro-Hungarian Chief of Staff Franz Conrad von Hötzendorf in Mid-1916

(Abstract)

My study presents the critical turning points in the career of Austro-Hungarian Chief of Staff Field Marshal Franz Conrad von Hötzendorf, focusing on the events of the summer of 1916. By that stage of the war, the Dual Monarchy was undoubtedly on the verge of ultimate defeat. Although Conrad achieved initial successes in the so-called "Punitive Expedition" in May 1916, he was forced to halt the offensive when the Russians launched the Brusilov Offensive on June 4th. In this gruelling campaign, the Monarchy lost more than 600 thousand soldiers. In August, the Italians once again attacked along the Isonzo River. Over the course of the Sixth Battle of the Isonzo, they narrowly broke through the frontline. The crisis culminated in late August when Romania entered the war by attacking Transylvania. Conrad's reputation consequently suffered irreparable damage, and the Germans took command of the troops of the Central Powers on the Eastern Front. Conrad's fiascos ultimately led to his dismissal as Chief of Staff in February 1917.

Dávid Ligeti

ZWISCHEN BANGEN UND HOFFEN

Das Schicksal des Chefs des Generalstabes für die Gesamte Bewaffnete Macht, K.u.K. Generaloberst Franz Conrad von Hötzendorf in der Mitte von 1916

(Resümee)

In meiner Studie stelle ich die kritischen Wendepunkte der Laufbahn des Chefs des Generalstabs der Österreichisch–Ungarischen Monarchie vor, wobei die Ereignisse im Sommer 1916 im Mittelpunkt stehen. In diesem Zeitabschnitt stand der dualistische Staat zweifelsohne an der Grenze des Zusammenbruchs. Obzwar Conrad im Mai 1916 im Rahmen der sog. Strafexpedition zunächst Erfolge erzielte, musste die Offensive gestoppt werden, weil die Russen am 4. Juni mit der Brussilow-Offensive begannen. In diesem Feldzug verlor die Monarchie mehr als 600 000 Soldaten. Im August begann der Angriff der Italiener entlang des Flusses Isonzo. Im Laufe der 6. Schlacht am Isonzo konnten sie die Frontlinie beinahe durchbrechen. Die Krise erreichte im August ihren Höhepunkt, als die Rumänen in den Krieg eintraten und Siebenbürgen angriffen. Infolge dieser Ereignisse wurde Conrads Reputation irreparabel geschädigt und die Deutschen übernahmen das Kommando über die Truppen der Zentralmächte, die an der Ostfront kämpften. Conrads Fiaskos führten schließlich im Februar 1917 zu seiner Enthebung.

Hollósi Gábor

KÖZJOGI PROBLÉMÁK AZ 1921. ÉVI TRÓNFOSZTÁS KÖRÜL

Bevezető

A Horthy-korszak kezdetén Károly király számára még nem volt veszve minden: a magyar trónhoz való joga legalább papírforma szerint létezett.[1] 1921-ben azonban két ízben is meggondolatlanul kísérelte meg visszavenni Magyarországon a hatalmat,[2] ugyanis az antant a restaurációt megtiltotta. A Nagykövetek Tanácsa még 1920. február 3-i nyilatkozatában jelentette ki, hogy a restauráció nem magyar belügy, következőleg azt „sem el nem ismerik, sem nem tűrhetik".[3] Így Károly második visszatérési kísérlete – szükségszerűen – az október 23-i budaörsi csatával végződött, ahol a Gömbös Gyula által irányított Horthy-párti csapatoktól vereséget szenvedtek a királypárti erők.[4] Ekkor azonban a csehszlovák katonák már felsorakoztak Magyarország északi határán, majd az antant október 29-én jegyzékben követelte a király detronizálását, két nappal később pedig az egész Habsburg-ház trónfosztását. Mindezt úgy, hogy „egy hét leforgása alatt fogadtassa el a nemzetgyűléssel" a kormány.[5]

A törvényjavaslat benyújtása

A követelésnek eleget téve Bethlen István miniszterelnök a törvényjavaslatot 1921. november 3-án nyújtotta be,[6] s az minden változtatás nélkül ment keresztül a nemzetgyűlésben. A megszavazott javaslat mint a „IV. Károly Ő Felsége uralkodói jogainak és a Habsburg Ház trónöröklésének megszüntetéséről" szóló 1921. évi XLVII. törvénycikk került be a jogtárba. A rövid és tömören szövegezett törvény

1 Lényeges, hogy eckartsaui nyilatkozatában (1918. november 13.) IV. Károly az államügyek vitelében való részvételéről mondott le, a trónról nem. Politikájához és nyilatkozata kiadásához nagymértékben hozzájárult békeszeretete: még ezen az áron is meg kívánta őrizni a rendet. Ligeti 2018. 142–143.

2 IV. Károly visszatérési kísérleteire vonatkozóan pusztán érdekességként hivatkozunk egy szerző neve megjelölése nélküli, egykorú összeállításra: Sz. n. 1921.

3 Gergely – Pritz 1998. 55.

4 A budaörsi csatával egyedi megközelítésben foglalkozik: Ligeti 2024.

5 Gergely – Pritz 1998. 58.

6 Törvényjavaslat IV. Károly Ő Felsége uralkodói jogainak és a Habsburg Ház trónöröklésének megszűnéséről. *Ngy. ir.* 1920. XII. 43.

Károly uralkodói jogait megszüntette, a Pragmatica Sanctiót pedig hatályon kívül helyezte. Statuálta, hogy a nemzetre visszaszállt a királyválasztás joga, továbbá, hogy a nemzet a királyság államformáját fenntartja, de a királyi szék betöltését elhalasztja.[7] A szövegezés nyitva hagyta a lehetőségét annak, hogy alkalomadtán szabad királyválasztás útján ismét Habsburg kerüljön a magyar trónra. Emiatt tiltakozott az antant és a kisantant is, ezért a magyar kormány november 5-én minden tagja által aláírt jegyzékben sietve jelentette ki, hogy a trón majdani betöltése ügyében csak az antant álláspontjának ismeretében fog cselekedni.[8]

A törvényjavaslat indokolása és a közjogi bizottság jelentése

A törvényjavaslathoz készült indokolás[9] hangot ad annak a sérelemnek, hogy idegen hatalmak a békeszerződésben biztosított függetlensége ellenére avatkoznak be Magyarország belügyeibe. Olyan intézkedést követelnek tőle, amelyre magát sohasem kötelezte, amelynek teljesítését a trianoni békeszerződés[10] sem rótta rá, és amely alkotmányának alapelveivel sem egyeztethető össze. A követelést azonban nem lehet elutasítani, mert ebben az esetben az országot fegyveres támadással fenyegetik. Miután a kormány minden békés eszköz felhasználását sikertelenül megkísérelte, nem vállalhatja, hogy a világháború és a forradalmak pusztításai után meggyengült nemzetet újabb, a haza fennmaradását is veszélyeztető háborúba vigye. Ezenkívül az indokolás kiemelte, hogy mivel az államhatalom gyakorlásának további módját is jogosult rendezni a nemzetgyűlés az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről szóló 1920. évi I. törvénycikk[11] értelmében, a trónfosztó törvény egyúttal az államforma kérdését is végérvényesen eldönti a jövőre nézve.

Az eljárási szabályoknak megfelelően a nemzetgyűlésnek az ügyben illetékes szakbizottsága, a közjogi bizottság a törvényjavaslatról jelentést készített,[12] amelyben a törvényjavaslatot változtatás nélkül ajánlotta elfogadásra a nemzetgyűlésnek.

7 Lényeges, hogy az államforma kérdése tehát nem az 1920: I., hanem az 1921: XLVII. tc.-kel dőlt el.

8 Gergely – Pritz 1998. 58.

9 Indokolás „IV. Károly Ő Felsége uralkodói jogainak és a Habsburg Ház trónörökösödésének megszűnéséről" szóló törvényjavaslathoz. *Ngy. ir.* 1920. XII. 44–45.

10 Becikkelyezte: 1921: XXXIII. tc.

11 Bár a Szent Korona-tanról alább szólunk, itt az 1920: I. tc. kapcsán szükséges említést tennünk Kardos 2004-ben megjelent munkájáról.

12 A nemzetgyűlés közjogi bizottságának jelentése „IV. Károly Ő Felsége uralkodói jogainak és a Habsburg Ház trónörökösödésének megszűnéséről" szóló 372. számú törvényjavaslat tárgyában. *Ngy. ir.* 1920. XII. 46.

E szintén november 3-án kelt jelentés olyan tényekről szól, melyeknek lényegi szerepe lesz témánk szempontjából. A jelentés az 1920. évi I. törvénycikkben foglalt két megállapítást visszhangozza, egyrészt, hogy 1918. november 13-án – az eckartsaui nyilatkozattal – Magyarországon *megszűnt* a királyi hatalom gyakorlása. Másrészt, ami ennél is fontosabb: az elvesztett háborút követő események miatt megszűnt Magyarországnak és társországainak a volt osztrák birodalmi tanácsban képviselt királyságokkal és országokkal fennállott feloszthatatlan és elválaszthatatlan („indivisibiliter ac inseparabiliter") *együttbirtoklása*. Az 1920. évi I. törvénycikk rögzítette, hogy a nemzetgyűlés mindezen tényekből folyó következmények megállapítását a békekötés utáni időre *magának* tartja fenn, amibe – a közjogi bizottság jelentése szerint – értelemszerűen beletartozik a király személyének, valamint a trónöröklésnek a kérdése. Csakhogy e következményeket „egyes tényezők" (azaz Károly és hívei) egyoldalúan, a nemzetgyűlés megkérdezése nélkül kívánták megállapítani, ez olyan súlyos kül- és belpolitikai bonyodalmakhoz vezetett, ami miatt a kérdés törvényes megoldását már nem lehet tovább halogatni. További elemzésünknek a fönti óvatos szövegezés (a királyi hatalom gyakorlásának „megszűnése") háttere, illetve az „együttbirtoklás" fogalma lesz a vissza-visszatérő eleme.

A Szent Korona-tan és a Pragmatica Sanctio problémája

Ami a magyar történeti alkotmányt illeti, két vonatkozását kell a háború utáni helyzetben irányadónak tekinteni. Az egyik a Szent Korona-tan, a másik pedig a Pragmatica Sanctio, melyet még a rendi Magyarország idején foglaltak törvénybe 1723-ban.[13] (A Pragmatica Sanctiót az erdélyi országgyűlés már egy évvel korábban elfogadta.)

A Szent Korona-tannak akként foglalható össze a lényege,[14] hogy az állam két fő személyi összetevője – a király és a nemzet – együtt a „Szent Korona egész teste". A legfőbb államhatalom a Szent Korona egész testét illeti meg. Ebből következik egyrészt az, hogy a korona jogán a nemzet tagjai (képviseletükben: az országgyűlés) is részt vesz az államhatalom gyakorlásában, másrészt, hogy a király a hatalmát nem a saját jogán, hanem a korona jogán bírja. A koronázás nálunk tehát nem formális, hanem közjogi aktus volt: a koronázással szállt át a királyi hatalom a királyra a koronáról.[15] Károly természetesen tiltakozott trónfosztása ellen, tiltakozásának szövegét több korabeli lap is közölte: „A nemzetgyűlés külföldi nyomás és kényszer alatt

[13] 1723: II. tc. A magyar történeti alkotmány kontextusában vizsgálja: Mezey 2023.

[14] Részletesebben: Hollósi 2023. 339–345. A korszakra vonatkozóan különösen: Kardos 1987. A legitimizmussal összefüggésben: Kardos 2012.

[15] Tomcsányi 1942. 282.

létrejött azon határozatát, amely trónfosztásomat kimondja, a magyar alkotmány és törvények értelmében, törvénytelennek és hatálytalannak jelentem ki és az ellen tiltakozom. Összes, a magyar alkotmány szerint engem, mint Szent István koronájával megkoronázott magyar apostoli királyt megillető jogaimat kifejezetten ezentúl is fenntartom. Tihany, 1921. Károly s. k."[16]

Figyeljünk fel arra, hogy Károly nyilatkozatában a trónt épp Szent István koronájával való *megkoronázására* hivatkozva követelte vissza! (Most tekintsünk el attól, hogy valóban Szent István koronáját helyezték-e fejére koronázásakor.)

A Pragmatica Sanctiót – mint említettük – Magyarországon 1723-ban cikkelyezték be, legfőbb rendelkezése III. Károly (1711–1740) leszármazói – illetve bizonyos oldalágak – részére a leányági öröklést is lehetővé tette. (A különbség a magyar és az osztrák szabályozás között az volt, hogy Ausztriában az *összes* Habsburg nőágat megillette az örökösödési jog.) Bár a Pragmatica Sanctióban tételesen nem volt benne, abból az örökös tartományok – azaz a Habsburg-dinasztia osztrák tartományai: Ausztria, Karintia, Krajna, Stájerország, Tirol és Vorarlberg – és Magyarország közötti védelmi közösséget is levezettek.[17] (Ne feledjük, hogy a török kiűzése óta ekkor még alig negyedévszázad telt el, illetve hogy II. Musztafa és I. Lipót a karlócai békét 1699-ben csak 25 évre kötötte meg.) A védelmi közösségnek az örökös tartományok és Magyarország együttbirtoklása volt a feltétele.

A védelmi közösség és az együttbirtoklás fogalma jelentős hangsúlyt kapott a XIX. századi magyar közjogban. Az 1867. évi XII., úgynevezett „kiegyezési" törvénycikkben megállapított „közös ügyeket" (külügy, hadügy és az ezeket fedező pénzügy) a védelmi közösségből vezették le. Deák Ferenc az *Adalék a magyar közjoghoz* című munkájában[18] arra az álláspontra helyezkedett, hogy az együttbirtoklás mind az osztrák császári, mind a magyar királyi trónra formálható igény feltétele. Mindebből mégsem vonható le egyértelmű következtetés arra, hogy az együttbirtoklás megszűnése esetén hogyan alakul a Pragmatica Sanctio hatálya. Maga a törvénycikk ugyanis nem tartalmazott rendelkezést erre vonatkozóan. A kérdést azonban az 1918. év eseményei megkerülhetetlenné tették, mivel Ausztriában november 12-én kikiáltotta a köztársaságot az ideiglenes nemzetgyűlés.

16 Károly király tiltakozott a trónfosztás és kiszolgáltatása ellen. *Egyetértés,* 1921. december 16. 2.

17 Erre vonatkozóan az 1723: II. tc. 1. §-ának vége tartalmaz utalást: „…valamint az ország magánpolgárainak örök biztosságára, kiterjesztette, hogy bármely jövő időkben minden külföldi s belső zavaroktól s veszélyektől megóvva legyen, és áldást adó folytonos nyugalomban és a lelkek őszinte egységében, minden külső erőszak ellenében is legszerencsésebben fennmaradhasson."

18 Deák 1987.

A szabad királyválasztók és a legitimisták

Király-kérdésben a magyar elit már jóval a trónfosztás előtt kettészakadt: a „legitimisták" Habsburg-pártiak voltak, a „szabad királyválasztók" viszont ősi jogon nemzeti királyt választottak volna.[19] Csakhogy Károly jogszerűen megkoronázott király volt,[20] úgy is fogalmazhatnánk, hogy „birtokon belül" volt, tehát a jogi vélelem mellette szólt. Így a szabad királyválasztóknak kellett volna bizonyítaniuk azt, hogy a trónhoz még sincs joga. Mivel jól érzékelhetők voltak ennek ellentmondásai, a szabad királyválasztók igyekeztek a bizonyítási tehertől szabadulni. Kmety Károly, a budapesti jogi kar közjogász professzora[21] az érvelését arra alapozta, hogy a nemzet szuverenitásából eredő ősi jog a szabad királyválasztás joga, mellyel szemben csak ideiglenes megszorításnak tekinthető az öröklés beiktatása.[22] (Megjegyezzük, hogy fiágon az elsőszülött öröklési rendet a magyar közjogba az I. Lipót uralkodása idején keletkezett 1687. évi II. törvénycikk iktatta be.) Kmety szerint tehát a legitimistáknak kell bizonyítaniuk azt, hogy az ideiglenesség még mindig fennáll, azaz a Pragmatica Sanctio hatályban van. Nézetei nem voltak tarthatóak. Ugyanis a magyar történelemben nagyjából csak a XV. századra igaz, hogy a választás elve az öröklést háttérbe szorítja. Ha viszont az elsőbbség az öröklés elvét illeti, akkor ezen az alapon IV. Károly és férfiági leszármazói – elsősorban Ottó főherceg – magyar trónhoz való jogát nem lehet kétségbe vonni. Mindehhez még hozzá kell tenni, hogy meglehetősen furcsa lett volna a jog működése szempontjából is, ha a birtokon belül lévő félnek – azaz Károlynak és támogatóinak – kell bizonyítani. Szabó István jogtörténész professzor, témánk kiváló szakértőjének szellemes hasonlatával élve, ez épp olyan helyzet lenne, mintha ma munkáltatói felmondás esetén a felmondás jogtalanságának a bizonyítása a munkavállaló kötelessége lenne.[23]

Érvek – ellenérvek

Mivel a választás elvének elsőbbségét nem sikerült megfelelően alátámasztani – s így a bizonyítás terhét a legitimistákra „áttolni" –, két dolgot kellett (volna) a szabad királyválasztóknak bebizonyítaniuk ahhoz, hogy királyt tudjanak választani. Egyrészt, hogy a Pragmatica Sanctio hatályát vesztette, a jövőben tehát a magyar trónt

19 A legitimista politikusokról: Kardos 1998. A legitimizmus alternatíváiról: Kardos 1996.
20 Koronázásáról: Maczó 2016.
21 Kmety Károly (*Hódmezővásárhely, 1863. február 17. – †Budapest, 1929. január 5.).
22 Kmety 1921. 11.
23 Szabó 2018. 303–325.

nem igényelheti a Habsburg-ház egyetlen tagja sem (jövőbeni, úgynevezett „virtuális" jog). Másrészt, hogy nem jogosult a magyar trónra a már megkoronázott király, IV. Károly sem („aktuális" jog).

A virtuális jogot történeti érv alapján támadták a szabad királyválasztók, nevezetesen, hogy a Pragmatica Sanctio magyarországi becikkelyezésének a fő indoka az együttes védelem volt. Kmety érvelése szerint, ha a közös védelmet a dinasztia többé nem tudja biztosítani, az bontó feltétel a trónigényre is.[24]

Ezzel szemben a legitimisták úgy látták, hogy ha Ausztriában forradalom tör ki – amiről Magyarországon nem tehetnek – és a császárt a trónjáról letaszítják, előállna az a helyzet, hogy uralkodó nélkül marad Magyarország. Márpedig a magyar trónöröklési rend az osztrák közjog függvénye nem lehet. Tomcsányi Móric, aki hamarosan Kmety kartársa, majd tanszéki utóda lett,[25] leszögezte: ha az együttbirtoklás a kötelezett fél akaratán kívüli okból teljesíthetetlen, az a teljes jogviszonyt még nem szünteti meg. Ráadásul a Pragmatica Sanctio is úgy rendelkezett, hogy „…a király választására és koronázására nézve a karok és rendek ősi és régi, helybenhagyott s bevett szokását és előjogát oly értelemben tartják fönn, hogy annak csakis az említett nőág teljes kihalása után legyen helye."[26]

Az aktuális jog kapcsán a szabad királyválasztók szintén a közös védelembe kapaszkodtak, melynek biztosítása – álláspontjuk szerint – nemcsak a trón elnyerésének a feltétele, hanem annak az egész uralkodás alatt folyamatosnak kell lennie. A legitimisták szemében ez jogeljátszási elméletnek felelt meg, pont olyannak, mint amikor az 1848/49-es szabadságharc után Magyarország alkotmányát arra hivatkozva tették félre, hogy a magyarok eljátszották alkotmányos jogaikat cselekedetükkel.

A szabad királyválasztók arra is hivatkoztak, hogy Károly 1918 októberében az országot elhagyta. Abban a súlyos válsághelyzetben, amely a forradalmakhoz és a területi széteséshez vezetett. Ezt az országgyűlés értelmezheti lemondásként. A legitimisták ellenben azzal érveltek, hogy a király közjogi értelemben felelőtlen. (E „felelőtlenség" azt jelenti, hogy a király ellen sem bűnvádi eljárást, sem polgári pert nem lehetett indítani. Intézkedéséért a felelősséget a „felelős minisztérium" – kormány – egyik tagja vállalta át ellenjegyzésével.) Továbbá a legitimisták mellett szólt a Szent Korona-tan is, mely szerint a nemzet és a király együtt gyakorolja az államhatalmat, így abból a királyt a magyar országgyűlés egyoldalúan nem rekesztheti ki.

[24] Kmety 1921. 11.

[25] Tomcsányi Móric (*Temesvár, 1878. március 21. – †Budapest, 1951. június 12.) 1943-tól az MTA rendes tagja.

[26] 1723: II. tc., 11. §.

Végül, a szabad királyválasztók úgy vélték, hogy Károly 1918. november 13-án kelt eckartsaui nyilatkozata[27] felfogható trónról való lemondásként. Olvassuk el figyelmesen a nyilatkozatot: csak úgy szólnak benne a vonatkozó sorok, hogy „minden részvételről az államügyek vitelében lemondok":

„Trónra lépésem óta mindig arra törekedtem, hogy népeimet minél előbb a háború borzalmaitól megszabadítsam; amely háború keletkezésében semmi részem nem volt.

Nem akarom, hogy személyem akadályul szolgáljon a magyar nemzet szabad fejlődésének, mely iránt változatlan szeretettől vagyok áthatva.

Ennélfogva minden részvételről az államügyek vitelében lemondok, és már eleve elismerem azt a döntést, mellyel Magyarország jövendő államformáját megállapítja.

Kelt Eckartsau ezerkilencszáztizennyolc, November hó tizenharmadikán.

Károly"

A legitimisták formailag érvénytelennek tekintették ezt a nyilatkozatot, egyrészt, mert az miniszteri ellenjegyzést nem tartalmazott. Másrészt, mert 1867 óta törvény mondta ki, hogy a király lemondását el kell fogadnia az országgyűlésnek is,[28] egyébként nem lehet érvényesnek tekinteni. Ezenkívül a nyilatkozat harmadik mondata különösen érdekes: hogyan lehet új államformát megállapítani, ha a király a trónról nem mond le?

Csak kitérőleg említjük meg, hogy három nappal az eckartsaui nyilatkozatot követően, 1918. november 16-án az országgyűlés képviselőháza is kimondta a feloszlását, főrendiháza pedig berekesztette tanácskozásait – az új „forradalmi" törvényhozó szerv a Nagy Nemzeti Tanács lett. A képviselőháznak ez az önfeloszlatása azonban nem volt jogszerű, ugyanis csak a király oszlathatta volna fel az országgyűlést az 1915. évi IV. törvénycikkben meghatározott időtartamának letelte előtt. Ráadásul épp ennek az országgyűlésnek lett volna a feladata, hogy foglalkozzon a királyi nyilatkozattal, és hogy a szükséges intézkedések megtételével az államfőt ideiglenesen pótolja. (Az 1915. évi IV. törvénycikkel az országgyűlés az időtartamát a békekötést követő hatodik hónap végéig voltaképpen maga hosszabbította meg,[29] amit a háború kétségkívül indokolt, viszont szintén kérdéseket vetett fel az alkotmányosságot illetően.)

[27] A nyilatkozat fakszimile formában: https://hu.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Eckartsaui_nyilatkozat.jpg (2025. február 10.)

[28] 1867: III. tc., 3. §: „Egyszersmind pedig az ország jogai biztosítása tekintetéből jövőre nézve megállapíttatik, hogy minden ezentúl bekövetkezhető trónlemondás Magyarország külön értesítése mellett, s alkotmányos hozzájárulásával történjék."

[29] 1915: IV. tc., 2. §: „Az 1910. évi június hó 21-iki napjára összehívott országgyűlésnek az 1886: I. tc. értelmében 1915. évi június hó 21-én lejáró tartama – a háború kényszere miatt – a békekötést követő hatodik hónap végéig meghosszabbíttatik."

A „jogszerű” trónfosztás

A szabad királyválasztóknak volt egy mérsékeltebb szárnya is, amely a nemzeti királyválasztást nem a Pragmatica Sanctio érvénytelenségére kívánta alapozni. Polner Ödönnek, a pozsonyi, majd a szegedi egyetem jogászprofesszorának[30] az volt a nézete, hogy a Pragmatica Sanctiót előbb hatályon kívül kell helyeznie a nemzetgyűlésnek, hogy aztán sor kerülhessen valamilyen módon Károly aktuális jogának megszüntetésére.[31] Ezt követően lehetséges lesz, hogy a nemzetgyűlés új trónöröklési rendet állapítson meg.

A IV. Károly uralkodói jogainak és a Habsburg-ház trónörökösödésének megszüntetéséről szóló 1921. évi XLVII. törvénycikk – mely az 1620., 1707. és 1849. évi trónfosztások sorában a negyedik – jórészt ezt a gondolatmenetet tükrözi. Közjogi szempontból azonban jócskán vetett fel problémát ez a „megoldás” is.

Az 1867. évi kiegyezést becikkelyező törvény a Pragmatica Sanctiót nem egyszerű törvényként kezelte, hanem olyan *szerződés*nek, amely az uralkodóház és Magyarország között jött létre. Egyes tudósok úgy vélték, hogy nem is az uralkodóház, hanem az örökös tartományok és Magyarország között jött létre védelmi közösség céljából a szerződés.[32] Ám ha a Pragmatica Sanctio szerződés, amit egykor *csak* becikkelyeztek a magyar törvények közé, akkor azt nem helyezheti egyoldalúan hatályon kívül a nemzetgyűlés. Hogy ez még világosabb legyen, képzeljük el, hogy Magyarország csatlakozik egy nemzetközi szervezethez, és annak az alapokmányát az országgyűlés közzéteszi törvényben. Ha később e törvényt hatályon kívül helyezi, az a szervezetből való kilépést még nem jelenti, mivel a kilépést magánál a szervezetnél kell kezdeményezni, és az ott meghatározott eljárási rend szerint kell lebonyolítani. A törvényt csak ezt követően lehet „megsemmisíteni”.

Érdemes elidőznünk amellett, hogy a Pragmatica Sanctio jogi természetének kérdését a Magyarországot minden más országtól független és önálló népköztársasággá alakító, 1918. november 16-án elfogadott *néphatározat* is megkerülte. A forradalmi hevületben született néphatározat V. cikke egyszerűen kimondta, hogy e néphatározattal „ellenkező törvényes rendelkezések hatálya megszűnik, minden egyéb törvé-

30 Polner Ödön (*Békéscsaba, 1865. március 15. – †Szeged, 1961. február 7.) 1930-tól az MTA rendes tagja.

31 Polner 1920. 197.

32 „Ez okból Magyarország főrendei és képviselői nem mulaszthaták el gondoskodni oly módokról, a melyek lehetővé tegyék, hogy azon alapszerződés, a mely az 1723. évi I., II. és III-dik törvénycikkek által a felséges uralkodóház és Magyarország közt létre jött…” 1867: XII. tc., preambulum [(4) bek.] Viszont az 1900: XXIV. tc. [(1) bek.] a Pragmatica Sanctiót törvényként kezeli. A Pragmatica Sanctióval és értelmezéseivel foglalkozik: Tóth 2022.

nyes rendelkezés hatályban marad".[33] Így legfeljebb csak következtetés útján lehet odáig eljutni, hogy mint az új államformával ellenkező törvényes rendelkezés, hatályát veszíti a Pragmatica Sanctio is. A népköztársaság kikiáltása tehát úgy történt meg, hogy a trónfosztásról egyúttal *nem* rendelkeztek. (Az elviekben így kialakult kettős jogrend problémája külön tanulmány tárgya lehetne.)

Visszatérve a trónfosztó törvényre, további problémát jelentett, hogy a jogszerűen megkoronázott király trónfosztása a történeti alkotmányt sértette. Végül, kérdésként merült fel az is, hogy közjogi ideiglenes állapot (provizórium) idején a trónbetöltés rendjét egyáltalán lehet-e módosítani, illetve, hogy a kormányzó jogosult-e trónbetöltési törvényt kihirdetni.

Reflexió

Bár a két háború közötti Magyarország megmaradt a királyság államformája mellett – az 1920. évi I. törvénycikk értelmében az államfői teendőket „ideiglenesen" kormányzó látta el –, a történeti magyar alkotmány többé már nem állt helyre. Ahogy Csekey István jogászprofesszor fogalmazott a második világháború után 1947-ben, a Habsburg-Lotharingiai uralkodóház detronizálását kimondó 1921. évi XLVII. törvénycikk elfogadását követően Magyarország államformája „kvázi monarchia lett; jogilag monarchia, politikailag ellenben köztársaság, amelyet a népnyelv »m[agyar] kir[ályi] köztársaság« névvel emlegetett".[34]

A 2011-es *Alaptörvény* a történeti alkotmányunkra ablakot nyit, többek között, amikor a Nemzeti Hitvallásában rögzíti, hogy „nem ismerjük el történeti alkotmányunk idegen megszállások miatt bekövetkezett felfüggesztését", vagy az R) cikk szerint „az Alaptörvény rendelkezéseit… történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban kell értelmezni." Természetes, hogy ma már a királyság visszaállításának semmiféle politikai realitása sincs, azt viszont érzékelnünk kell, hogy *Alaptörvény*ünk múltidéző szellemisége miatt a hagyományos jogtörténeti vizsgálódás keretén mégiscsak túlmutat az utolsó trónfosztás jogszerűségének kérdése. Hiszen történeti alkotmányunk minden kétséget kizáróan Károly mellett szólt, hiába is próbálták meg a korban ennek ellenkezőjét bebizonyítani a szabad királyválasztók.

[33] https://hu.wikisource.org/wiki/1918._%C3%A9vi_n%C3%A9phat%C3%A1rozat (2025. február 10.)
[34] Schweitzer 2017.

Jogforrások

1687: II. tc. 1687. évi II. törvénycikk a mostani császári és királyi szent felség fenséges finemű örököseinek elsőszülötteit Magyarország s az ahhoz csatolt részek természetes és örökös királyainak nyilvánítják. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=68700002.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D23 (2025. január 21.)

1723: II. tc. 1723. évi II. törvénycikk Ő császári és királyi legszentségesebb felsége fölséges osztrák háza nőágának Magyarország szent koronájában s a régtől fogva hozzákapcsolt részekben való folytonos királyi örökösödéséről. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=72300002.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D23 (2025. január 21.)

1867: III. tc. 1867. évi III. törvénycikk Ő császári s apostoli királyi Felségének V. Ferdinándnak a trónról, és fönséges császári királyi főherczeg Ferencz Károlynak a trónöröklésről még 1848-ik évben történt lemondásaikról. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86700003.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27 (2025. február 10.)

1867: XII. tc. 1867. évi XII. törvénycikk a magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fenforgó közös érdekű viszonyokról, s ezek elintézésének módjáról. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86700012.TV&searchUrl=/ (2025. január 21.)

1900: XXIV. tc. 1900. évi XXIV. törvénycikk Ő cs. és kir. fensége ausztria-estei Ferenc Ferdinánd főherceg úrnak chotkowai és wognini Chotek Zsófia Mária Josefina Albina grófnővel kötött házassága alkalmából kiadott nyilatkozata becikkelyezéséről. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=90000024.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D35 (2025. január 21.)

1915: IV. tc. 1915. évi IV. törvénycikk az országgyűlés tartamának kivételes meghosszabbításáról. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91500004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D37 (2025. február 10.)

Néphatározat 1918. évi néphatározat. https://hu.wikisource.org/wiki/1918._%C3%A9vi_n%C3%A9phat%C3%A1rozat (2025. február 10.)

1920: I. tc. 1920. évi I. törvénycikk az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000001.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38 (2025. január 21.)

1921. évi XXXIII. tc. 1921. évi XXXIII. törvény az Északamerikai Egyesült Államokkal, a Brit Birodalommal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, továbbá Belgiummal, Kínával, Kubával, Görögországgal, Nikaraguával, Panamával, Lengyelországgal, Portugáliával, Romániával, a Szerb-Horvát-Szlovén Állammal, Sziámmal és Cseh-Szlovákországgal 1920. évi június hó 4. napján a Trianonban kötött békeszerződés becikkelyezéséről. In: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=92100033.tv (2025. február 10.)

1921: XLVII. tc. 1921. évi XLVII. törvénycikk IV. Károly Ő Felsége uralkodói jogainak és a Habsburg Ház trónörökösödésének megszüntetéséről. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92100047.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3-Fpagenum%3D39 (2025. január 21.)

Alaptörvény *Magyarország Alaptörvénye* (2011. április 25.) https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100425.atv (2025. február 10.)

Bibliográfia

Deák 1987. Deák Ferenc: *Adalék a magyar közjoghoz.* Pfeifer Ferdinánd, 1865. Reprint: Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1987.

Gergely – Pritz 1998. Gergely Jenő – Pritz Pál: *A trianoni Magyarország 1918–1945.* Vince, Budapest, 1998.

Hollósi 2023. Hollósi Gábor: A Szent Korona-tanról. In: *„Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!" Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére I.* Szerk. Medgyesy Zsófia – Pászti László. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2023.

Kardos 1987. Kardos József: *A szentkorona-tan története: 1919–1944.* Akadémiai, Budapest, 1987.[2.]

Kardos 1996. Kardos József: *A legitimizmus alternatívái Magyarországon (1918–1946).* Korona, Budapest, 1996.

Kardos 1998. Kardos József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között.* Korona, Budapest, 1998.

Kardos 2004. Kardos József: A szentkorona-eszme szerepe az 1920. évi I. tc. megalkotásában és az államforma kérdése. In: *Laudatio et salutatio: tanulmányok Farkas Gábor születésnapjára.* Szerk. Csurgai Horváth József – Demeter Zsófia – Vizi László Tamás. Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata – Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 2004. 249–255.

Kardos 2012. Kardos József: *A Szent Korona-tan és a legitimizmus.* Gondolat, Budapest, 2012.

Kmety 1921. Kmety Károly: Véleményem a királykérdésben. *Jogtudományi Közlöny,* 1921/1–2. 11.

Ligeti 2018. Ligeti Dávid: A béke fejedelmei? I. Ferenc József, IV. Károly és a háború. In: *VERITAS Évkönyv 2017.* Szerk. Ujváry Gábor. VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, Budapest, 2018. 129–143.

Ligeti 2024. Ligeti Dávid: A kormányzó védelmében? Egyetemisták a budaörsi csatában. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás VI.* Szerk. Ligeti Dávid. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, Budapest, 2024. 93–110.

Maczó 2016. Maczó Ferenc: *Az utolsó magyar királykoronázás. IV. Károly és Zita királyné koronázási ünnepsége Budapesten 1916 végén.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2016.

Mezey 2023.	Mezey Barna: A Pragmatica Sanctio és a magyar történeti alkotmány. *Századok,* 2023/3. 495–513.
Ngy. ir. 1920. XII.	*Az 1920. évi február hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés irományai,* XII. kötet. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest, 1922.
Polner 1920.	Polner Ödön: A trón megüresedésének és betöltésének kérdéséhez. *Magyar Jogi Szemle,* 1920/4. 197.
Schweitzer 2017.	Schweitzer Gábor: *A „magyar királyi köztársaságtól" a Magyar Köztársaságig. Közjog- és tudománytörténeti tanulmányok.* Publicon, Pécs, 2017.
Sz. n. 1921.	Sz. n.: *IV. Károly visszatérési kísérletei.* M. Kir. Minisztérium, [Budapest], [1921]. https://mtda.hu/books/iv_karoly_visszateresi_kiserletei.pdf (2025. február 10.)
Szabó 2018.	Szabó István: Az Osztrák-Magyar Monarchia megszűnésének közjogi hatásai. A Pragmatica Sanctio utóélete. In: *A kettős monarchia – Die Doppelmonarchie.* Szerk. Máthé Gábor – Menyhárd Attila – Mezey Barna. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2018. 303–325.
Tomcsányi 1942.	Tomcsányi Móric: *Magyarország közjoga.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1942.[4.]
Tóth 2022.	Tóth Noémi Nóra: A Pragmatica Sanctio és annak értelmezései. *Pro Publico Bono,* 2022/3. 62–71.

Gábor Hollósi

PUBLIC LAW ISSUES CONCERNING THE ABDICATION OF CHARLES IV IN 1921

(Abstract)

Our study begins with the presentation of the 1921 Dethronement Act, touching upon the international circumstances of the submission of the bill and its justification as well as the position of the National Assembly's Public Law Committee regarding it. The concept of the so-called co-possession derived from the "Pragmatica Sanctio" (1723) already arises in this part of the study and remains the leitmotif of the work. Before we embark on our most intriguing question, namely the legal arguments of the "free king electors" and the "legitimists," we must briefly dwell on the issues surrounding the Holy Crown Doctrine and the Pragmatica Sanctio. Our study naturally also takes into account the declaration of the last Hungarian king, Charles IV, in Eckartsau in 1918, in which he renounced any involvement in the affairs of the state, as well as another declaration, composed in Tihany in 1921, in which he protested his dethronement. Finally, we take a look at the dethronement in light of the 2011 Hungarian Fundamental Law, whose National Avowal states: "We do not recognize the suspension of our historic constitution due to foreign occupations."

Gábor Hollósi

DIE ÖFFENTLICH-RECHTLICHEN PROBLEME RUND UM DIE ENTTHRONUNG 1921

(Resümee)

Meine Studie beginnt mit der Darstellung des Entthronungsgesetzes im Jahr 1921, in deren Rahmen die internationalen Umstände und die Begründung der Gesetzesvorlage sowie die Position des Ausschusses für öffentliches Recht der Nationalversammlung erörtert werden. Bereits in diesem Teil des Beitrags steht der Begriff des sogenannten Miteigentums aus der Pragmatica Sanctio (1723) im Vordergrund, und er bleibt das Leitmotiv dieser Arbeit. Bevor die Hauptfrage der Studie, nämlich die rechtlichen Argumente der „freien Könige" und der „Legitimisten" geklärt werden, wird kurz auf die Probleme der Lehre von der Heiligen Krone und der Pragmatica Sanctio eingegangen. Natürlich darf auch die Erklärung von Karl IV., dem letzten ungarischen König, aus dem Jahr 1918 in Eckartsau, in der er auf seine Beteiligung an der Führung der Staatsgeschäfte verzichtet hatte, sowie eine weitere Erklärung aus dem Jahr 1921 nicht fehlen, die er in Tihany (am Plattensee) verfasst und in der er gegen seine Entthronung protestiert hatte. Schließlich behandele ich die Entthronung im Lichte der Verfassung von 2011, in deren nationalem Glaubensbekenntnis es heißt: „Wir erkennen die infolge der Besetzung durch fremde Mächte eingetretene Aufhebung unserer historischen Verfassung nicht an."

Orosz László

„…A FELFOGÁSOK TERÉN TAPASZTALHATÓ ELLENTÉT ERŐSEN MEGNŐTT A TERVSZERŰ NÉMET NÉPTUDOMÁNYI MUNKA DÉLKELETI IRÁNYÚ BEINDULÁSA ÓTA”

A német „völkisch” tudomány magyarországi fogadtatásához: Fritz Valjavec példája

Németország az első világháborút követő politikai átrendeződés veszteseként egy újragondolt „auswärtige Kulturpolitik”[1] jegyében igyekezett az Európa keleti, délkeleti felében keletkezett hatalmi vákuumot betölteni, és ott kulturális, gazdasági, politikai expanziót megvalósítani. Ennek során hamar felismerte a történettudomány jelentőségének megnövekedését és hatékony harci eszközként való felvonultatásának lehetőségét. Az új viszonyok közt kifejlődött Kelet-Közép- és Délkelet-Európa történelmének egyfajta népiségtörténeti, a korabeli terminológiával néptalaj-történeti interpretációja.[2] A kutatás tárgyává immár nem az államok, hanem az egyes népek váltak, a keletkező utódállamok újdonsült államiságát pedig célzott támadás alá vették. A német Volksboden és Kulturboden rekonstrukciója[3] révén megkérdőjelezték az illető népek nemzetállami gondolkodás szülte történeti koncepcióját, egyszersmind nyomatékosították a német revíziós igényeket.

1 A német kulturális külpolitika (vagy külügyi kultúrpolitika) vonatkozásában lásd: Konen 1930/31.; Morsbach 1932.; Abelein 1968.; Düwell 1976.; Michels 2005.; Düwell 2009.; Trommler 2014.

2 Az új diszciplína felfutása kapcsán lásd: Zernack 1981.; Klessmann 1985.; Oberländer 1992.; Oberkrome 1993.; Mühle 1997.; Haar 2000.; Dahlmann 2005.; Fahlbusch – Haar 2010.; Orosz 2022.

3 A kelet-közép-európai etnikai tarkaság németségorientált vizsgálatára 1922-től körvonalazódott egy szakmai stáb Albrecht Penck és Wilhelm Volz geográfusok körül. Ebből 1926-ra kinőtt a lipcsei Stiftung für deutsche Volks- und Kulturbodenforschung, egy alapvető fontosságú szervezet, mely (élvezve a birodalmi belügyminisztérium anyagi támogatását) interdiszciplináris módon vizsgálat alá vonta a versailles-i határmódosítások következményeit mind Németország, mind tágabban, a térség németsége szempontjából. – Az új terminológia jegyében Penck azon területeket definiálta német *néptalaj*ként, „ahol a német ember megtelepedett” és német anyanyelvét használja is, német *kultúrtalaj*nak pedig azokat az iméntiekkel határos területeket nyilvánította, melyeken ugyan nem (vagy már nem) németek élnek, azonban – egyebek mellett a településszerkezet, utcakép, építészet, vallási és kulturális örökség tekintetében – a német kultúra és civilizáció „látható” befolyása alatt állnak. A határok tehát igazából flexibilisek és a politikai célkitűzések függvényében meghúzhatóak voltak. A kérdéskör korabeli irodalmából: Penck 1925.; Volz 1926.; Boehm 1932., ill. magyarországi vonatkozásokkal: Isbert 1934. A lipcsei szervezet kapcsán: Fahlbusch 1994.

Az új szemléletű német kutatók sorában a legtehetségesebbek közé tartozott Fritz Valjavec (1909–1960). Tekintve, hogy e sorok írója hosszabb időn át foglalkozott a munkásságával, valamint a „völkisch" kutatás Magyarország és a térség egésze irányában követett stratégiai megfontolásainak, módszereinek és eszköztárának dokumentálásával,[4] az irányzat magyarországi recepcióját szemléltető itt következő példák az ő tevékenységének nyomon követéséből származnak. A bánáti sváb gyökerű, majd az első világháborút követően Budapesten nevelkedett Valjavec erőteljes német identitásának köszönhetően jutott németországi egyetemi ösztöndíjhoz (a hazai német mozgalom segítségével),[5] stúdiumait követően pedig a müncheni Südost-Institut[6] emblematikus figurájaként, az intézeti periodika (a *Südost-Forschungen*) szerkesztőjeként, egyúttal a „közeli Délkelet" legjobb németországi ismerőjeként alapvető befolyást gyakorolt a német „Südostforschung" kialakulására, működésére, intézményi struktúrájának kiépítésére, és a diszciplína térségünkbeli kapcsolatrendszerére.[7]

Fritz Valjavec a két világháború közötti időszakban élénk tudományos kapcsolatokat ápolt Magyarországgal. Számos diszciplína meghatározó képviselőjével került munkakapcsolatba (levelezésének statisztikai jellegű állományfelvétele 125 magyarországi személyt tárt fel),[8] a legszorosabb szálak azonban kétségkívül az ország történész-közéletéhez fűzték. Történeti látásmódjának első mélyebb rétegét is a magyar fővárosban szívta magába. Az itt kapott kezdő impulzusokra vezethető vissza, hogy a – német kultúrbefolyást vizsgáló – nagyszabású habilitációs munkájában megjelenített „közeli Délkelet" egységes geopolitikai térségként kezelése voltaképp nem áll ellentmondásban a Kárpát-medence történeti egységét valló magyar felfogással.[9]

4 A kutatásaim eredményét összefoglaló monográfia: Orosz 2014.

5 A legmagasabb szintű szakmai ismeretek elsajátítása mellett az ideológiai szemléletformálás terén is hasznosnak bizonyuló németországi ösztöndíjakat – a Budapesten megjelenő *Sonntagsblatt* című hetilaptól érkező tanulmányi segélynek feltüntetve – egy a weimari Németországban 1923 óta működő szervezet, a Vereinigte Stipendienfürsorge für das Auslandsdeutschtum folyósította azoknak a hazai német ifjaknak, akiket „népi megbízhatóságuk" alapján válogattak ki. Vö. Tilkovszky 1980. 216.

6 Az intézmény történetéről lásd: Valjavec 1956.; Nehring 1990.; Seewann 2004.; Tegeler 2008.; Orosz 2014. 52–65., 120–129.

7 Orosz 2001.

8 Az erre vonatkozó, különböző bontásokban rendszerezett statisztikai kimutatás: Orosz 2014. 327–404.

9 A munka – Valjavec 1940. – „közeli délkelet" alatt a történeti Magyarországot értette, s tematikájában majdnem kizárólag ennek (a XVIII. század végéig vizsgált) viszonyaira korlátozódott. A „naher Südost" meghatározás szemléletes feloldását adja Valjavec közeli barátja, évtizedes Südost-Institutbeli munkatársa, majd nekrológírója, Karl August Fischer, a monumentális értekezés megjelenését üdvözlő levelében: „das ist eine schöne Umschreibung von Pannonien". Fischer–Valjavec. Prága, 1940. július 17. Valjavec szerteágazó kapcsolatrendszerét bizonyító terjedelmes szolgálati levelezését (Dienstkorrespondenz) 2002 tavaszáig egykori munkahelye, a müncheni

A későbbi konfliktus csírája azonban már ekkor fölfedezhető: az őt a tudományos pályán elindító mentora, az egykori miniszter, nemzetgyűlési képviselő és a német mozgalom megkérdőjelezhetetlen tekintélyű vezéralakja, Bleyer Jakab ugyanis (aki kutatóként maga is a németségnek a magyarság felé végzett kulturális misszióját vizsgálta) már a kezdetektől felkészítette a Kárpát-medencei németek szerepére fókuszáló Valjavecet az úgynevezett kultúrlejtő-elmélet alkalmazására.[10]

A „völkisch" terminológiában elterjedt „Kulturgefälle" kifejezés használói Európa területén egy általános nyugat–keleti irányú kultúrlejtő meglétével modellezték a kultúrkapcsolatok terén kimutatható transzferfolyamatot, mindig hangsúlyozva, hogy természetesen Nyugat-Európa jelenti a „kultúrfennsíkot", ahonnét a kultúrjavak a fizika törvényei szerint áramlanak az alacsonyabb kulturális nívójú területek irányába. Valjavec egyenest a „német kultúrlejtő" kifejezést alkalmazta, és a két ország közti minőségi különbség kontraszt-érzetét felnagyítandó, a „német kultúrfölény" ellenpólusaként a „magyarság kultúrpasszivitását" hangsúlyozta. Monumentális habilitációs munkája utolsó oldalán pedig konklúzióként egyenest azt állapította meg, hogy „a magyarság szellemi állása a térség többi népével szemben lényegileg abban áll, hogy továbbadja és közvetíti feléjük a német kulturális ösztönzéseket."[11]

A magyar történetírás ab ovo hadüzenetnek tekintette az effajta megközelítést, s a szükségesnek ítélt kemény reakciókkal lépett fel. Nem meglepő tehát, hogy a 30-as évek közepétől Valjavec már nem pusztán az ismereteit megalapozó, de immár túlhaladott korai impulzust látta a magyar történettudományban, hanem Németország harcoló tudománya (a „kämpfende Wissenschaft")[12] képviselőjeként egyenest küldetést teljesített. Mindez látványosan tetten érhető abban, ahogy kiterjedt kapcsolatrendszerén keresztül a „divide et impera" politikáját folytatta a magyar tudósokkal

Südost-Institut őrizte, ekkor a Valjavec-hagyaték átkerült a Bayerisches Hauptstaatsarchiv (BaHStA) állományába: Abteilung V. Nachlässe und Sammlungen. A következőkben hivatkozott leveleknek ez a forrása.

10 Bleyernek a kultúrlejtő-teória kapcsán Valjavecre gyakorolt hatásáról: Tarnai 1966. 235–236. Eckhardt Sándor egyik imagológiai profilú tanulmányában is előkerül a szóban forgó elmélet és Valjavec kapcsolata, mégpedig egy nyilvánvalóan Valjavecre utaló megjegyzés kíséretében: „Ez a német nyárspolgári tipizáló felfogás tehát kizárja a nemes magyart az európai kultúra közösségéből. Ezzel az elképzeléssel összefügg az a mai német tudós világban is eléggé elterjedt nézet, mely szerint Magyarország csak afféle »Kulturgefälle«, melynek önálló, genuin kultúrája nincsen, mint például egy különben tárgyiasan gondolkodó fiatal német tudós a középkorról és a magyar renaissanceról állította, hogy az csupán a német humanizmus visszfénye…" Vö. Eckhardt 1939. 107. Azt, hogy az utalás Valjavecre vonatkozott, később nevesítve is megtaláljuk: uo. 135.

11 „…die geistige Stellung des Madjarentums gegenüber den anderen Völkerschaften des Raumes zum wesentlichen gerade auch in der Weitergabe und Vermittlung deutscher kultureller Anregungen besteht." Vö. Valjavec 1940. 449.

12 A kifejezés kapcsán: Haar 1999.

szemben, ahogy lapjában tudatosan helyt adott a magyar szakmai köröket előreláthatóan borzoló írásoknak, illetve, ahogy maga is fáradhatatlanul publikálva állta a leghevesebb tudományos támadásokat is.

Az általa fölvállalt és alkalmazott közelítésmód fogadtatását illetően nemigen voltak kétségei: „Valóban németbarát magyar tudós alig van. Amennyiben beszélhetünk ilyenekről egyáltalán, ezek egy kézen megszámolhatóak. Mindez természetesen azzal van összefüggésben, hogy a felfogások terén tapasztalható ellentét erősen megnőtt a tervszerű német néptudományi munka délkeleti irányú beindulása óta. Ez nézetem szerint belátható időn belül nem is fog változni, sőt nem is változhat. Ugyanígy világos, miként reagál a magyar kutatás munkába állásunkra, s hogy ezt megkísérli ellenirányú munkával elhárítani. Amint látom a dolgokat, ebben többé-kevésbé valamennyi magyar kutató egységes nézetet vall. Még a németbarát csoport is csupán a módszere által különbözik a másik szárnytól, nem pedig egy más irányú alapvető felfogása révén." E sorokat Valjavec 1938 nyarán írta[13] a bécsi Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft[14] egyik „völkisch" irányvonalú néprajzkutatójának, Alfred Karaseknek,[15] miután az hosszas levélben informálta őt a magyar néprajztudomány prominens személyiségeinek gondos lekáderezéséről.[16]

[13] Valjavec–Karasek. München, 1938. július 14.

[14] A szervezethez Fahlbusch 1999b. Az intézményháló szélesebb kontextusához: Fahlbusch 1999a.

[15] Alfred Karasek (1902–1970) morvaországi származású nyelvész, népmesegyűjtő, néprajzkutató, aki túlzottan szlávos hangzású családnevéhez – német származásának bizonygatása végett – gyakorta hozzáillesztette édesanyja németes csengésű vezetéknevét is (Karasek-Langer). A keleti német nyelvszigetek felkutatása során beutazta Volhíniát, Galíciát, Besszarábiát, Bukovinát, Dobrudzsát, ugyanakkor alaposan megismerte Magyarország teljes korábbi államterülete németségének népi kultúráját is. Tevékeny szerepet vállalt a keleti német „népszilánkoknak" a Reich kiszemelt tartományaiba való, a Volksdeutsche Mittelstelle által koordinált áttelepítésében, és e kibocsájtó területek kultúrjavainak módszeres kifosztásában. Gazdag hagyatékát a freiburgi Institut für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa (IVDE) őrzi. Tevékenységéhez: Kuhn 1971.; Prosser-Schell 2015.

[16] Karasek–Valjavec. Bécs, 1938. július 9. – Karasek tájékoztató levele alapvetően azt célozta, hogy óva intse Valjevecet a Gunda Bélával és a vele egyívású kollégáival történő kapcsolatfelvételtől. Egyebek mellett arra figyelmeztette, hogy Gunda „…éppúgy, mint Fél E[dit], Győrffy [István] professzor szűkebb munkatársi köréhez és a néprajzi múzeum állományához tartozik." Jól láthatóan „a németellenes szárny tagja, amit a magyar kutatók felé és a magyarországi németek felé is állandóan hangoztat. Az ő németellenes beállítottságára már legalább tucatnyian figyelmeztettek engem." Mindenkor „igyekszik németellenes beállítottságát elfedni, sőt magát akár a magyarországi német népkutatás szószólójaként ábrázolni", ugyanakkor „tudományos területen – Fél Edithez hasonlóan – annak bizonyítására törekszik, hogy a magyarországi németség anyagi kultúrformái (viselet, épületek, háztartási eszközök, falvak szerkezete) tekintetében messzemenően alárendelődött a magyarságnak, »magyar életformákat vett fel« és »külső megjelenési formáiban elmagyarosodott«, mint ahogy a szóban forgó kutatócsoport kulcsszavai is hangzanak." Mindezek okán (társaival együtt) Gunda „tudományos munkái nagyon kritikusan szemlélendők, s csak különleges

Egy másik, igen beszédes levélrészlet saját munkásságának recepcióját taglalja: „Azt, hogy magyar oldalról igen rosszakat mondanak rólam, magam is újra és újra észreveszem a magyar szakorgánumok barátságtalan, gyűlölködő kijelentései és torzításai alapján. Tegyék hát, ha ennek szükségét érzik, másrészről viszont nem csodálkozhatnak, ha én ebből bizonyos következtetéseket vonok le… A politizáló tudomány a másik oldalon található; ehhez én nem süllyedek le. Azt azonban láthatóan még mindig nem tudják Magyarországon, hogy az a pszichózis, amely általánosan megnyilvánul azon külföldi tudósok ellen, akik a magyar hivatalos felfogástól elütő véleményt képviselnek, növekvő szellemi izoláltsághoz fog vezetni. Végeredményben nem az én személyemről van itt szó, még csak nem is a német kutatáshoz való viszonyról, de hasonló feszültségeknek van kitéve a szomszédos országokkal való viszony is. »Elfogultak« a szlovák tudósok, a csehek, a románok, a szerbek, »elfogultak« a francia kutatók is, amennyiben önálló véleményt engednek meg maguknak, és az angol tudósok sem kaptak sokkal jobb osztályzatot, legalábbis a múltban. Én tehát egy, talán nem túl jó, ám mindenképp igen kiterjedt társaságban találom magam… A valóság az, hogy Magyarországon a tudományos véleménykülönbségeket nagyon nem szívesen veszik, s túl kevés megértést mutatnak abban az irányban, hogy más országok kutatói másként látnak némely dolgot… Magyarországon… bizonyos körök már évtizedek óta igen intoleránsak a véleménykülönbségekkel szemben és ezzel végső soron csak saját ügyüknek tesznek rendkívül kétes szolgálatot.” Ez utóbbi gondolatokat a bécsi Collegium Hungaricum[17] munkatársának, Fleischer Gyulának[18] írta, már a második világháború idején.[19]

Pedig a fiatal kutató első szárnypróbálgatásai még igenis biztató fogadtatásra találtak. Egyetemista volt még (1930 és 1934 között, a müncheni egyetemen), amikor korai zöngéit a magyar tudomány olyan neves szakorgánumai ítélték közlésre méltónak, mint a berlini Magyar Intézet[20] Farkas Gyula által kiadott évkönyve, az

elővigyázattal fogadhatók”, mert meggyőződése szerint „…épp az ilyen gyakran veszélyesebb lehet, mint mondjuk a Schwartz E[lemér]-féle típus. Ő ugyanis sokkal szakszerűbben dolgozik, s támadásai jóval rejtettebbek, mint rendszerint.”

17 A CH és a Bécsi Magyar Intézet kapcsán lásd: Lábán 1928.; Miskolczy 1962.; Schneider 1990.; Ujváry 2010.; Ujváry 2017.

18 A Szepességből (Szomolnok) származó, 1945 után Ausztriában maradó, s a bécsi tudományegyetem magántanáraként, ill. Burgenland tartomány műemlékvédelmi vezetőjeként tevékenykedő Fleischer Gyuláról (1889–1962) – aki 1926 és 1931 között a Bécsi Magyar Intézet állandó belső tagja, 1938 és 1942 között pedig a CH titkára volt. Lásd: Bogyay 1964.; Arend 2009. 208–211. (Bőséges jegyzetapparátussal.) A CH-beli működéséről és publikációiról: Ujváry 1996. 191–192.; Ujváry 2017. 290–291.

19 Valjavec–Fleischer. München, 1942. december 3.

20 A berlini egyetem Magyar Intézete kapcsán: Farkas 1938. Lásd továbbá: Schneider 1993.; Ujváry 2001.; Ujváry 2003.; Ujváry 2005.; Ujváry 2013.

Ungarische Jahrbücher;[21] vagy épp ennek bécsi megfelelője, az Angyal Dávid-féle *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve*;[22] s szintúgy az MTA budapesti periodikája, a főszerkesztőként Császár Elemér által jegyzett *Irodalomtörténeti Közlemények*.[23] Megjegyzendő, hogy számos munkáját lehozta a hazai német népiségtudomány orgánuma, a Bleyer Jakab által irányított *Deutsch-Ungarische Heimatsblätter*, illetve a halála után ezt fölváltó *Neue Heimatblätter* is.[24]

Az itt említett személyek Valjavec kapcsolati hálójának legelső magyarországi tagjai. E korai, a levelezésében már végzős egyetemista évében (1934) is nyomon követhető tudományos kontaktusai sorában rajtuk kívül említést érdemelnek olyan további tudósok is mint a Szepesség németségének kiváló ismerői, Gréb Gyula (1881–1944) és Lám Frigyes (1881–1955), vagy épp a hazai svábság eredetének, nyelvjárásainak kiváló kutatója, Schmidt Henrik szegedi professzor. S e felsorolás kiegészíthető még a neves történész Váczy Péterrel is. Őket ifjúkori barátság fűzte össze, amit olyan tények bizonyítanak, mint a Valjavec levelezésében igen ritka tegeződés, de akár az is, hogy a magyar középkorásznak a korai magyar királyságról 1935-ben németül megjelent könyvét[25] (annak igen gyönge németségű eredeti verzióját) épp ő tette rendbe nyelvileg.[26] Ám az a bizalmas, szinte már huncutkodó nyelvezet is hűen tükrözi baráti viszonyukat, ahogyan egymás közt kitárgyalták a szakmabelieket, például Váczy szavaival „Angyal papát", esetleg Iványi Béla kollégájuk munkatempóját, mondván, „közismert dolog, hogy neki egy recenzió megírásához is a Szentlélek közbelépésére van szüksége"[27] stb. Ám ezen a listán, vagyis a korai – a Südost-Institutbeli munkába lépést (1935) megelőző – időszak magyarországi kontaktusai közül az igazi „nagyvad" a még elsőéves hallgatóként 1930-ban megkeresett Szekfű Gyula, aki bizonyíthatóan Valjavec legrégebbi hazai levelezőpartnere volt. Levelezésük legizgalmasabb, 1934–36 közti szakaszát intézeti utóda, Karl Nehring kiadta.[28]

21 Valjavec 1931a.; Valjavec 1931b.; Valjavec 1932a.; Valjavec 1932b.; Valjavec 1934a.

22 Valjavec 1933.

23 Valjavec 1934b.

24 Valjavec 1931c.; Valjavec 1931d.; Valjavec 1933/34.

25 Váczy 1935.

26 A kiadás előtt álló kötetet Váczy németajkú barátja „gondos kezelésére" bízta. Az átolvasás és a „hibák kigyomlálása" a müncheni egyetemista sok idejét és energiáját kötötte le, amiért is magyar barátja nem győzött köszönetet mondani neki. Váczy–Valjavec, Budapest, 1934. január 24.

27 Váczy–Valjavec, Budapest, 1934. június 22. A Mályusz Elemérrel 1929-ben vívott párbajáról elhíresült Iványi Béla jog-, város- és művelődéstörténész, előbb a debreceni, majd a szegedi egyetem professzora kapcsán érdekes adalékokat közöl: Hollósi 2005.

28 Nehring 1991. 1934 előtti levélváltásaik lelőhelye: Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Budapest, G 628. Szekfű-hagyaték, levelezés.

Szekfű az ifjú német pályatárs nemzeti elfogultságát nem rejtő, sarkos megállapításait ekkor még igen toleránsan kezelte. Nem feltételezett tudatos és politikai indíttatású elfogultságot, hanem csupán a témaválasztásból eredő szemléletmódbeli egyoldalúságot, és ebből fakadóan bizonyos jelenségek túlértékelését. Kollégája és állandó vitapartnere, Mályusz Elemér, hozzá képest épp ellentétes nézetet vallott: ő már a fiatal Valjavecet is a feltörekvő német kultúrnacionalizmus zászlóvivőjeként értelmezte, és tevékenységét, illetve a háttérben álló „volksdeutsch" tudományosságot több cikkben is élesen támadta.[29] Közismert, hogy Mályusz maga is egy hasonló irányzat hazai meghonosításán fáradozott,[30] ily módon kritikája nem a Valjavec által követett népiségtörténeti szemléletmód egésze, hanem csupán annak a német politikát kiszolgáló válfaja ellen protestált, világossá téve, hogy a mindenben német kultúrbefolyást kimutatni igyekvő „völkisch"-tudományosság leghatékonyabb ellenszere épp a hasonló módszereket felvonultató magyar népiségtörténet-írás lehetne.[31]

A 30-as évek második felére aztán épp ellenkezőjére fordult a Szekfű és Mályusz által képviselt felállás, amennyiben a német veszély valódi jelentőségét felismerő Szekfű Valjavecnek és egész irányzatának megítélése kapcsán az eddig vallott nézeteit újragondolta, majd kapcsolatukat és az 1930 óta fennálló tartalmas levelezésüket megszakította. Ő tehát végérvényesen elveszett Valjavec számára. Ezzel szemben örök riválisa, a korábbi években oly elutasítóan és harciasan viselkedő Mályusz épp ellenkező ívet járt be, hisz a továbbiakban a hazai történész-társadalom tagjai közül azon kevesek egyike lett, aki egyáltalán hajlandó volt „szóba állni", és még a világháború éveiben is szoros tudományos kapcsolatban maradni a német tudománypolitika emblematikus irányzatának képviselőjével.[32]

A hazai tudóstársadalom többsége nem csupán Valjavec ideológiai hátországát minősítette veszélyesnek, de a gondos figyelemmel kísért publikációit is megpróbálta ízekre szedni. E tekintetben a két világháború közötti korszakban született két legfontosabb kötetére érdemes gondolnunk, nevezetesen a doktori, illetve a habilitációs munkájára.

1934-ben készült el Münchenben Valjavec doktori disszertációja, ami a XVIII. század végén élt pozsonyi polgármester és kultúraszervező K. G. von Windisch életművét

[29] Mályusz 1932.; Mályusz 1934.; Mályusz 1942.

[30] Mályusz 1931.

[31] Az ezredforduló magyar historiográfiai szintézise szerint „a német településtörténeti vizsgálódások hatására bizonyos mértékig németellenes éllel bontakozott ki a településtörténeti és népiségtörténeti kutatás." Gunst 2000. 241. Minderről bővebben: Erős 2000. 66–81.; Erős 2012.; Erős 2015. 187–188.; Soós 2021. 251–343.

[32] Kapcsolatukat tárgyalta és levelezésület kiadta: Orosz 2004.

dolgozta fel.[33] A művet a *Századok*ban Pukánszky Béla igencsak elmarasztaló recenziója mutatta be. Pukánszky a kor egyik legelismertebb magyar germanistája volt, a hazai németség írásbelisége és a magyar–német művelődési kapcsolatok témájában voltaképp a néhai Bleyer örököse. A bírálat lényegében az ellen emelt szót, hogy Windischt, a XVIII. század végi „hungarus"-közösségtudat és az állampatriotizmus „egyik legjellegzetesebb képviselőjét" Valjavec aktuálpolitikától átitatott megközelítése „südostdeutsch(er) Bürger"-ként és a német művelődés „előőrseként" állítja elénk. Pukánszky cáfolta az ifjú pályatárs által sugallt teóriát, miszerint a történeti magyar állam németsége – a korábban bevett Deutsch-Ungartum helyett immáron Südostdeutschtum-ként aktualizálva – német nyelvű kultúrája által az összmetség ügyét szolgálta volna. A recenzens véleménye szerint az, hogy a hazai németség – és személy szerint Windisch – ha nem is magyarnak, de a magyar haza polgárának érezte magát, közelebb áll „a történelmi igazsághoz, mint ha »südostdeutsch« térbe állítjuk a pozsonyi polgármestert és ösztönszerűen felismertetjük vele, hogy a német »Volksboden« szélén mit is kellett tennie!"[34] Valjavec rendkívül sértődött hangvételű válaszcikkben reagált a hazai német népiségtudomány folyóiratában (melyet ekkor már a későbbi népcsoportvezető, Basch Ferenc irányított), s ebben önmagát a hagyományos utak helyett új utakat járó, ezért megrágalmazott tudósnak állítja be, miközben a magyar felet kirekesztőnek és tendenciózusnak, önmagát pedig mártírnak láttatja.[35]

Ennél is nagyobb hullámokat vetett az 1940-ben megjelent habilitációs munka[36] magyarországi fogadtatása. Két tökéletesen precíz diagnózist adó ismertetésre szeretnék utalni: az egyiket Csapodi Csaba jelentette meg a *Századok*ban,[37] a másikat pedig Kósa János az *Egyetemes Philologiai Közlöny*ben.[38] E bírálatok egybehangzóan veszélyesnek minősítették Valjavec gondolatait, mert azokból a német politikai expanzió törekvéseinek tudományos alátámasztását vélték kiolvasni. A kritikák éle Valjavec munkáinak alapkoncepciója, a délkelet-európai német kultúrbefolyást elfogadhatatlan módon felnagyítani szándékozó törekvés ellen irányult, végeredményben egyöntetűen visszautasítva annak sugalmazását, „…mintha Magyarország kulturális befolyást csak a németektől kapott volna, s művelődése lényegében a német kultúrjavak kissé mindig megkéső átvételéből állana."[39] Ezzel szemben azt tartották

33 Valjavec 1936.
34 Pukánszky 1937. 356.
35 Valjavec 1938.
36 Valjavec 1940.
37 Csapodi 1940.
38 Kósa 1941.
39 Csapodi 1940. 465.

hangsúlyozandónak, hogy „soha, a történet egyetlen századában sem szűkítette le a magyarság kulturális szemhatárát és sosem nézett kizárólag egy irányba. Éppen ellenkezőleg, azt mondhatjuk, hogy a magyarság (talán valamilyen benne rejlő kultúrpolitikai ösztön alapján) mindig arra törekedett, hogy minél több irányban nyerjen tájékozódást, hogy minél több kultúrfolyam ömöljék a Kárpát-medencébe… A magyarság mindig okulásra kész tisztelettel tekintett a nagy németség kulturális eredményeire, de sosem vesztette el tájékozódóképességét a világ többi kultúrái között sem. Ez az örökös, minden irányba való keresés egyik legfontosabb tényezője volt mindenkor a magyar kultúrfejlődésnek.”[40]

A kritikusok a Szekfű környezetéből kiszivárgó, s ily módon a magyar történetírás hivatalosnak tekintett vonulatától érkezett félreérthetetlen elutasításnak adtak hangot, jóllehet maga Szekfű még értékelni, akár kritikus véleményt megfogalmazni sem volt hajlandó a „Kultureinfluß”- opusszal kapcsolatban.[41] A fogadtatás ismeretében Valjavec nem is leplezett neheztelésének adott hangot (a korábbi évekhez képest irányában most már jóval diplomatikusabb) Mályuszhoz 1942 tavaszán írott egyik levelében: „…minden jel szerint a könyv szívélyesnek nem mondható kávéházi fecsegések tárgyává vált, és olyan emberek bőszültek fel rajta, akik egyrészt nem is olvasták a könyvet, másrészt pedig valójában nem is a szerzőt, hanem valami egészen mást kívántak célba venni.”[42]

Ugyanezen sérelméről a már említett Fleischer Gyulának is írt, s bár leplezni igyekezett indulatát, a következmények tekintetében azonban nem hagyott kétséget: „Könyvemnek Kósa úr által készített, arcátlan hangvételű ismertetése, amelyet kevés szaktudás leng körbe, teljesen hidegen hagy. Az egész dolognak nincs már sok köze a tudományhoz, hanem tisztán politikai ügy. Magyar oldalról mindenesetre tisztában kell lenni azzal, hogy a Nagynémet Birodalom történettudománya hosszú távon egyszerűen nem fog ilyen rágalmakat eltűrni. Ma már úgy áll a helyzet, hogy magyar folyóiratoknak nem is küldök ismertetési példányokat kiadványainkból, mert számomra már egyáltalán nem számít, hogy jót írnak-e rólunk. Mindenesetre ne higgyék, hogy a németellenes uszítás részünkről hatás nélkül marad.”[43]

Fölöttébb érdekes jelenség a Valjavec munkáinak megítélésével kapcsolatos attitűdváltás Szekfű, illetve Mályusz részéről. A 30-as évek első felében Valjavec még jó okkal apellált Szekfű iránta mutatott jóindulatára s panaszolta el az őt Mályusz

40 Kósa 1941. 227–228.

41 Szekfű a szóban forgó habilitációs munka kézhezvételét (Valjavec ugyanis postázta neki) csupán egy rövid levelezőlap jelentéktelen utalásával nyugtázta. Szekfű–Valjavec, Budapest, 1940. július 16.

42 Valjavec–Mályusz, München, 1942. május 4.

43 Valjavec–Fleischer, München, 1941. augusztus 25.

részéről érő méltánytalanságot, amelyről ő maga egyébként Váczy Pétertől szerzett tudomást.[44] „Amint azt barátilag megtudtam, Mályusz professzor leereszkedő jósággal górcső alá vette a magyarországi német kultúrbefolyásról készített munkámat.[45] »Három folyóirat« címmel egyebek mellett arról ír, hogy munkám bizonyos mértékben meghiúsítja a német és magyar tudomány között e területen kívánatos együttműködést. Ez akár teljesen hidegen is hagyna engem, minthogy Mályusz nem szakember ezen a téren. Azonban Mályusz és egynéhány követője egy idő óta örömet lelnek abban, hogy rámutassanak egyfajta német »kultúrnacionalizmus« fenyegető veszélyére… Nyilvánvaló, hogy minden országban vannak, akár még a tudósok között is, nemzeti heveskedők, akik minden adandó alkalommal túlkapásokat észlelnek a másik oldalról. Az ilyenek ítélete egyáltalán nem számít… Az általános nemzeti felindulás korát éljük manapság, ami a tudomány számára nem mindig jön jól. Kölcsönös türelem, a megértés és megbékélés óhaja; ezek a ma európai kutatójának legnemesebb kötelességei. Persze épp a történelem területén sok súrlódási felület adódik. Az egyetlen modus vivendinek az tűnik számomra, ha tiszteljük az ellentétes álláspontokat. Vannak kérdések, ahol egy magyar kutatónak egyszerűen másképp kell gondolkodnia, mint egy német tudósnak, s fordítva, léteznek esetek, ahol a német oldal sohasem csatlakozhat a magyar felfogáshoz. Rontson neki ezért az egyik a másiknak? Anélkül, hogy a megkérdőjelezhetetlen valóságba vetett hitünket feladnánk, olyan felfogásbeli különbségek között találjuk magunkat, melyek az eltérő nemzeti hovatartozásból adódnak. Azt gondolom, hogy nézetemmel Ön is egyetért ebben a kérdésben.”[46]

Mint a levélből kitűnik, az évtized első felében Valjavec még Mályusz szakmai kompetenciáját vonta kétségbe és intésként nyilvánvalóan neki címezte a türelmes és az ellenvéleményt is akceptálni tudó történetíró ideáltípusának megrajzolását, miközben megkérdőjelezhetetlen szakértelmű kutatóvá éppenséggel Szekfűt nyilvánította, akinek a véleményét mérvadónak lehet tekinteni.

Ezért is okoztak számára nagy örömet a Szekfűtől érkező, s a Mályusz vagy épp Pukánszky nyílt ellenségességét árnyaló vélemények. Szekfű ugyanis a Mályusz által kárhoztatott korai Kultureinfluß-cikksorozatra még az – óvatosan visszafogott – dicséret hangjait is megengedhetőnek tartotta: „Egyidejűleg szívből gratulálok

[44] Váczy az egyik levelében egy egész oldalon keresztül idézte Mályusz a *Századok*ban megjelentetett cikkének (Mályusz 1934.) az ifjú müncheni kutatóra vonatkozó állításait. Váczy–Valjavec, Budapest, 1934. április 24.

[45] E szóban forgó cikksorozat (Valjavec 1933/34.) előtanulmányként szolgált a majd 1940-ben napvilágot látó Kultureinfluß-kötethez, s a budapesti *Deutsch-Ungarische Heimatsblätter*ben közölték le folytatásokban.

[46] Valjavec–Szekfű. München, 1934. május 3.

a magyarországi német kultúrbefolyásról készített munkájához, mely valóban csaknem hihetetlen anyagismeretről tanúskodik, s minden szakember számára rengeteg újdonságot, a kapcsolatok egészen új, eddig nem látott összefüggéseit tárja fel. Sokat tanultam Öntől és különösen tetszik az a sokoldalúság, mellyel az anyagi és szellemi élet valamennyi oldalát bevonja munkájába. Az, hogy Ön – nézetem szerint – talán ott is német befolyást lát, ahol a francia és itáliai hatás tökéletesen kielégítő – különösen feltűnő ez a lovagi kultúra és Vitéz János fejlődésének ábrázolásakor –, nos, ennek alapja a vizsgálat természetében rejlik, miszerint Ön természetszerűleg a német hatásokat keresi és látja. A múltat közösen kívánjuk megismerni, ám a felismerések többé-kevésbé azon nemzeti jegyeket viselik, amelyik nációhoz a történész tartozik.”[47] Valjavec másik vitatott munkája, a doktori értekezés kapcsán pedig egyenest így nyilatkozott: „A Windisch-könyv rendkívül érdekes, fontos anyagot hoz – erre azonban bármelyik szorgalmas kutató képes. Ön azonban mesterművet alkotott az anyagból, amely hasonló munkákkal összevetve módszertanilag egyenest iskolapéldaként és mintaként szolgálhat.”[48]

Nos, ehhez képest állt a feje tetejére a világ, s cserélődött fel Szekfű és Mályusz szerepköre az évtized végére. Mindez azt jelentette, hogy a „völkisch” tudományosságot következetesen elutasító, s eme nézetével a hivatalos magyar történettudomány csaknem egészének utat mutató Szekfűvel szemben immár a népiségtörténeti irányzatot felvállaló, sőt azt meghonosítani kívánó Mályusz lesz az új igazodási pont, aminek sokatmondó megnyilvánulása, hogy az évtized elején még megkérdőjelezett szakmai kompetenciájú Mályusz egy 40-es évek eleji Valjavec-levélben már kivívta „a magyar történeti kutatás megvesztegethetetlen személyisége” rangját.[49] Ennek háttere igen könnyen megérthető. Míg Szekfű tisztán szellemtörténeti orientációja a hagyományos német historizmus lassan háttérbe szorított, illetve ellehetetlenített képviselőivel szimpatizált, s elvi alapon (politikai aggályoktól kísérve) elutasította Valjavec irányzatának közeledését, addig Mályusz a módszertanilag ugyan rokonnak

47 Szekfű–Valjavec, 1934. november 20.

48 Szekfű–Valjavec. Budapest, 1936. július 2. – Érdemes egy rövid utalás erejéig megemlíteni, hogy Angyal Dávid, akivel egészen annak haláláig sikerült valóban remek (politikamentes) kapcsolatot fenntartani, sem csatlakozott a Valjavecet előbb doktori, majd habilitációs értekezése miatt a magyar történészek részéről érő támadásokhoz. A Windisch-kötetről Angyal így nyilatkozott: „Bleyer – a jobb világban – elégedett lesz vele”, s biztosította a fiatalembert, nagy szolgálatot tett a magyar kultúrtörténetnek. (Angyal–Valjavec, Bécs, 1936. június 16.) A Kultureinfluß-kötet szintén pozitív visszhangra talált Angyalnál: „Kitűnő a könyve. Gyakorta fogom olvasni és használni. Alapvető az érintett kutatásokban. Az Ön ismeretei csodálatra méltóak a speciális magyar kérdésekben. Megjegyzései mindig találóak, s rosszabb esetben igen figyelemreméltóak.” (Angyal–Valjavec, Budapest, 1941. július 31.)

49 Valjavec–Mályusz, München, 1942. május 4.

érzett, ám politikai-ideológiai végkicsengésében tőle is mérföldes távolságra lévő német népiségtudomány közeledését (és ezzel együtt az itthoni rokon törekvések számára adott legitimáló erejét) igenis kihasználhatónak vélte azáltal, hogy a korábban oly mereven visszautasított Valjavec közeledését elfogadta, s vele – hangsúlyozottan szakmai – kapcsolatokat ápolt.

Szekfű azonban még erre sem volt hajlandó, amit már az évtized közepén Valjavec értésére is adott. A kapcsolat elhidegülésének első látványos jele az a levél, amelyben Szekfű – tisztázva kavargó érzelmeit (mint írja, „belső harcban áll") – végképp leszámol a német történettudománnyal kapcsolatos illúzióival, és konstatálja, hogy az a jelen állapotában immár félelemmel tölti el. Hangsúlyozva, hogy műveltsége „mennyire német gyökerekből táplálkozott", az általa mélységesen tisztelt Hermann Oncken[50] nyilvánvalóan politikai motivációjú félreállítását látva kijelenti, hogy ő a nagy német szellemtörténészek tanítványának érezvén magát „…kénytelen alapos kétségeket táplálni az iránt, hogy a minden mást félreszorító »Volkstums« tudományosság képes lesz-e a történeti múlt (és jelen) végtelen változatosságát felfogni és interpretálni. Ha nem képes, akkor igenis kár neki oly predomináns és kizárólagos helyzetet biztosítani." Jelzi azt is, hogy tudósként és emberként „…szolidaritást érez Onckennel és másokkal, annál inkább, mert ugyanaz a sors Középeurópa dunai térségein is elérheti azon tudósokat, kik hajlani nem tudnak vagy nem akarnak többé." Végezetül megkéri arra, hogy tekintsen el a vele való együttműködés keresésétől.[51] Teszi mindezt annak ellenére, hogy a müncheni Südost-Institut Valjavec által elindított és szerkesztett lapjának nyitó évfolyamát még közreműködésével tisztelte meg, s ezáltal legitimálta azt a magyar szakmai közvélemény előtt is.[52] A továbbiakban azonban – Valjavec gesztusainak, ajándékainak semmitmondóan udvarias levelezőlapokon való visszajelzéseitől eltekintve – elzárkózott bárminemű együttműködéstől.

Így aztán a 40-es évek elejétől Valjavec – minthogy a magyar tudományos élet túlnyomó többsége, alkalmazkodva a mérvadó személyiségek magatartásához, világossá tette számára, hogy jóformán szóba állni sem igen hajlandó vele – immár maga is félretehetőnek látta a szakmai együttműködést előmozdítani kívánó korábbi diplomatikusan udvarias hangvételét, és nyíltan kifejezésre juttatta a tevékenysége fogad-

[50] Hermann Oncken (1869–1945) történész. Heidelbergben és Berlinben tanul, ahol 1891-ben doktorál, 1898-ban habilitál. Rövid ideig vendégprofesszor Chicagóban, ezután 1906-tól tanszékvezető Gießenben, 1907-től Heidelbergben. Többször szót emel a fegyverkezési politika ellen. 1923-tól tanszékvezető Münchenben, majd 1928-tól (1935-ig, kényszeremeritálásáig) Berlinben. Számos német és külföldi tudományos akadémia tagja.

[51] Szekfű–Valjavec, Budapest, 1935. október 30. (A németül írt levél e két bekezdése magyar nyelvű.)

[52] Szekfű 1936.

tatásával kapcsolatban érzett sértődöttségét. Amikor például az ifjú Angyal Endre (Angyal Dávid művészettörténész fia, akivel az apjára való tekintettel igen előzékeny és segítőkész kontaktust ápolt; dacára a fiatalember olykor irreális kéréseinek[53]) recenziót kínált a Südost-Institut lapja, a *Südost-Forschungen* számára az egyik „Eckhart/dt"-testvér[54] munkájáról, Valjavec határozottan visszautasította ezt. Az okok felől aligha lehetnek kétségeink. Ekkorra ugyanis mindkét testvér felé fölöttébb hűvössé vált a viszonya. Eckhart Ferenc már korábban elvetette – mégpedig bántóan egyértelmű módon – a müncheni kolléga kontaktusteremtésre irányuló próbálkozását,[55] Eckhardt Sándor pedig az általa irányított *Egyetemes Philologiai Közlöny* németellenes irányvonala, valamint a benne lehozott, s Valjavec Kultureinfluß-kötetét csúnyán elmarasztaló Kósa-recenzió eredményeként lett „persona non grata" Valjavec szemében. Mindez az Angyal Endrének írt válaszban így jelenik meg: a felkínált ismertetés leközlése szóba sem jöhet, „…mivel nem látok rá okot, hogy könyve részletes méltatása által tiszteljem meg lapomban azt a szerzőt, aki személyem ellen irányuló tisztességtelen támadásokkal tett ki magáért. Nézze csak meg, kérem, az általa irányított folyóirat legutóbbi évfolyamait és vegye észre a mindenekelőtt énellenem irányuló támadásokat. Meg fogja érteni, miért kényszerülök erre a magatartásra. Én képes vagyok megérteni és méltányolni a mégoly ellenkező tudományos nézeteket. Ha azonban valaki egy bizonyos néppel szembeni politikai ellenszenvét azáltal fejezi ki, hogy olyan tudósokon adja ki a mérgét, akik e néphez tartoznak, úgy egy ilyen eljárás visszaüt, és semmiképp nem maradhat büntetlenül."[56] Nem meglepő, hogy a mindössze néhány tételből álló (pusztán formális) levelezésük során Eckhardt

53 1939 óta állt levelezésben az egyetemről épp kikerült fiatalemberrel, aki 1940 őszén előbb egy németországi ösztöndíjat, 1941 februárjában a debreceni germanisztika tanszéket szerette volna megkapni Valjavec támogatása révén. A következő évben már habilitációs nehézségeibe avatta be Valjavecet, végül pedig egy németországi magyar lektori állás ügyében kért közvetítést. Valjavec e kérést továbbította is Berlinbe, Farkas Gyulához, aki azonban 1941 decemberében – hivatkozva mind az öt Reichbeli lektorátus betöltöttségére – elutasította azt.

54 A levélváltás során a vezetéknév *-t,* ill. *-dt* végződéseit inkonzekvens módon használták, a szövegösszefüggés alapján azonban megállapítható, hogy nem Eckhart Ferencről, hanem Eckhardt Sándorról van szó.

55 Igen leforrázó hatású lehetett, amikor megengedte magának, hogy nyíltan Valjavec szemébe vágja, semmi olyan témával nem foglalkozik, ami a müncheni lap számára alkalmas volna. Eckhart–Valjavec. Budapest, 1937. szeptember 25.

56 Valjavec–Angyal. München, 1942. szeptember 29. (Kiemelések az eredetiben.) Levele végén Valjavec megnyugtatja Angyal Endrét, hogy ez az elutasítás nem az ő személye ellen irányul: a gépelt papírra kézírással rávezeti, „bezieht sich auf Franz Eckhardt [!]. Látható tehát, hogy (hibásan) Sándor helyett Ferencet titulálta az EPhK szerkesztőjének, mégis beazonosítható, hogy a visszautasított recenzió Eckhardt Sándor egyik munkájáról készülhetett.

Sándor kínosan ügyelt arra, hogy kontaktusuk csupán az ügyvitel és a feltétlenül elkerülhetetlen adminisztráció (kiadványcsere) ellátására szorítkozzék.

Összegezve elmondható, hogy Valjavec (és személyén keresztül a német „völkisch" tudományosság) magyarországi kapcsolatrendszere, illetve a közeledési kísérletek fogadtatása tekintetében úgy a történettudomány, mint a többi diszciplína (néprajztudomány, nyelvtudomány, irodalomtudomány, germanisztika, művészettörténet) képviselői részéről is a félreérthetetlen visszautasítás képezte az uralkodó nézetet. Ehhez képest a viszonyulás palettáját csak színezni tudták egyes – többnyire szintén szembeszéllel küzdő – tudósok (elegendő csupán Mályuszra gondolnunk) egyéni motivációi, valamint a hazai tudományos élet „völkisch" minoritásához tartozók, akik többsége ekkorra már egyenes utat talált a hazai németek megszerveződő Volksbund-mozgalma, vagy akár a magyar szélsőjobb irányába.

Bibliográfia

Abelein 1968. Abelein, Manfred: *Die Kulturpolitik des Deutschen Reiches und der Bundesrepublik Deutschland. Ihre verfassungsgeschichtliche Entwicklung und ihre verfassungsrechtlichen Probleme.* Westdeutscher, Köln–Opladen, 1968.

Arend 2009. Arend, Sabine: *Studien zur deutschen kunsthistorischen „Ostforschung" im Nationalsozialismus. Die Kunsthistorischen Institute an den (Reichs-) Universitäten Breslau und Posen und ihre Protagonisten im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik.* PhD-Dissertation. Humboldt-Universität, Berlin, 2009.

Boehm 1932. Boehm, Max Hildebert: *Das eigenständige Volk. Volkstheoretische Grundlagen der Ethnopolitik und Geisteswissenschaften*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 1932.

Bogyay 1964. Bogyay, Thomas von: Julius Fleischer (1889–1962). *Südost-Forschungen*, 23. (1964) 323–324.

Csapodi 1940. Csapodi, Csaba: Valjavec, Fritz: Der Deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten. München, 1940. [Recenzió.] *Századok,* 76. (1942) 463–472.

Dahlmann 2005. Dahlmann, Dittmar: Die deutsche Osteuropahistoriographie in der Zwischenkriegszeit. In: *Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*. Hg. von Dahlmann, Dittmar. Franz Steiner, Stuttgart, 2005. 21–36.

Düwell 1976. Düwell, Kurt: *Deutschlands auswärtige Kulturpolitik 1918–1932. Grundlinien und Dokumente.* Böhlau, Köln–Wien, 1976.

Düwell 2009.	Düwell, Kurt: Zwischen Propaganda und Friedensarbeit – 100 Jahre Geschichte der deutschen auswärtigen Kulturpolitik. In: *Kultur und Außenpolitik. Handbuch für Studium und Praxis*. Hg. von Maass, Kurt-Jürgen. Nomos, Baden-Baden, 2009. 61–111.
Eckhardt 1939.	Eckhardt Sándor: A magyarság külföldi arcképe. In: *Mi a Magyar?* Szerk. Szekfű Gyula. (A Magyar Szemle Könyvei 15.) Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939. 87–136.
Erős 2000.	Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Csokonai, Debrecen, 2000.
Erős 2012.	Erős Vilmos: Mályusz Elemér népiségtörténete. In: Erős Vilmos: *A szellemtörténettől a népiségtörténetig. Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról*. Egyetemi, Debrecen, 2012. 9–26.
Erős 2015.	Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Ráció, Budapest, 2015.
Fahlbusch 1994.	Fahlbusch, Michael: *„Wo der deutsche ... ist, ist Deutschland!": Die Stiftung für deutsche Volks- und Kulturbodenforschung in Leipzig 1920–1933*. Brockmeyer, Bochum, 1994.
Fahlbusch 1999a.	Fahlbusch, Michael: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die „Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften" von 1931–1945*. Nomos, Baden-Baden, 1999.
Fahlbusch 1999b.	Fahlbusch, Michael: Die „Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft". Politische Beratung und NS-Volkstumspolitik. In: *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*. Hg. von Schulze, Winfried – Oexle, Otto Gerhard. Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main, 1999. 241–264.
Fahlbusch – Haar 2010.	*Völkische Wissenschaften und Politikberatung im 20. Jahrhundert. Expertise und „Neuordnung" Europa.* Hg. von Fahlbusch, Michael – Haar, Ingo. Schöningh, Paderborn, 2010.
Farkas 1938.	Farkas Gyula: Deutsch–ungarische wissenschaftliche Beziehungen. Das Ungarische Institut der Universität Berlin. In: *Die südosteuropäischen Staaten in Einzeldarstellungen. Das Königreich Ungarn*. Hg. von Thierfelder, Franz – Meiner, Felix. Noske, Leipzig, 1938. 212–221.
Gunst 2000.	Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. Csokonai, Debrecen, 2000.
Haar 1999.	Haar, Ingo: „Kämpfende Wissenschaft". Entstehung und Niedergang der völkischen Geschichtswissenschaft im Wechsel der Systeme. In: *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*. Hg. von Schulze, Winfried – Oexle, Otto Gerhard. Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main, 1999. 215–240.
Haar 2000.	Haar, Ingo: *Historiker im Nationalsozialismus. Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf" im Osten.* Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 2000.

Hollósi 2005.	Hollósi Gábor: A római jog, a jogtörténet és az egyházjog oktatásának 34 éve. In: *Közlemények a Debreceni Tudományegyetem történetéből I.* Szerk. Hollósi Gábor. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen, 2005. 50–58.
Isbert 1934.	Isbert, Otto-Albrecht: Volks- und Kulturbodenforschung in Deutschland und Ungarn. *Deutsch-Ungarische Heimatblätter*, 6. (1934) 241–256.
Klessmann 1985.	Klessmann, Christoph: Osteuropaforschung und Lebensraumpolitik im Dritten Reich. In: *Wissenschaft im Dritten Reich.* Hg. von Lundgreen, Peter. Suhrkamp, Frankfurt a. M., 1985. 350–383.
Konen 1930/31.	Konen, Heinrich: Amtliche deutsche Politik und Kulturpolitik. *Süddeutsche Monatshefte*, 28. (1930/31) 229–234.
Kósa 1941.	Kósa János: Német kultúrhatás Délkelet-Európában. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 65. (1941) 214–229.
Kuhn 1971.	Kuhn, Walter: Alfred Karasek 1902–1970. *Zeitschrift für Ostforschung*, 20. (1971) 70–74.
Lábán 1928	Lábán Antal: A bécsi Collegium Hungaricum. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1928.
Mályusz 1931.	Mályusz Elemér: A népiség története. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1931. 237–268.
Mályusz 1932.	Mályusz Elemér: Az új német nacionalizmus történetírása. *Magyar Szemle*, 15. (1932) 241–253.
Mályusz 1934.	Mályusz Elemér: Három folyóirat. *Századok*, 68. (1934) 45–65.
Mályusz 1942.	Mályusz Elemér: A mai német történetfelfogás és a magyarság. In: *Az Országos Evangélikus Tanár-egyesület évkönyve az 1940–41-es évekről*. Budapest, 1942. 19–38.
Michels 2005.	Michels, Eckard: *Von der Deutschen Akademie zur Goethe-Institut. Sprach- und auswärtige Kulturpolitik 1923–1960*. R. Oldenbourg, München, 2005.
Miskolczy 1962.	Miskolczy, Julius: Das Institut für ungarische Geschichtsforschung in Wien und seine Publikationen. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 15. (1962) 577–594.
Morsbach 1932.	Morsbach, Adolf: Deutsche Kulturpolitik im Ausland. In: *Volkstum und Kulturpolitik. Eine Sammlung von Aufsätzen. Gewidmet Georg Schreiber zum fünfzigsten Geburtstage*. Hg. von Konen, H. – Steffes, J. P. Gilde, Köln, 1932. 237–365.
Mühle 1997.	Mühle, Eduard: „Ostforschung". Beobachtungen zu Aufstieg und Niedergang eines geschichtswissenschaftlichen Paradigmas. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 46. 1997/3. 317–350.

Nehring 1990. Nehring, Karl: Geschichte des Südost-Instituts. In: *Südost-Institut München 1930–1990. Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag*. Hg. von Nehring, Karl. R. Oldenbourg, München, 1990. 21–31.

Nehring 1991. Nehring, Karl: Zu den Anfängen der Südost-Forschungen. Der Briefwechsel von Fritz Valjavec mit Szekfű Gyula 1934–1936. *Südost-Forschungen*, 50. (1991) 1–30.

Oberkrome 1993. Oberkrome, Willi: *Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918–1945*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 1993.

Oberländer 1992. Oberländer, Erwin: Historische Osteuropaforschung im Dritten Reich. Ein Bericht zum Forschungsstand. In: *Geschichte Osteuropas. Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945–1990*. Hg. von Oberländer, Erwin. Franz Steiner, Stuttgart, 1992. 12–30.

Orosz 2001. Orosz László: Fritz Valjavec (1909–1960) és a Délkelet-Európa-kutatás. *Századok*, 135. 2001/3. 635–647.

Orosz 2004. Orosz László: A két világháború közötti német „délkelet-kutatás" és a magyar tudomány kapcsolatához: Fritz Valjavec és Mályusz Elemér levelezése, 1–2. *Levéltári Közlemények*, 75. 2004/1. 105–137. és 2004/2. 117–154.

Orosz 2014. Orosz László: *Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban*. Ráció, Budapest, 2014.

Orosz 2023. Orosz László: „…a német nép hivatása keleti szomszédjai civilizálásában rejlik." A német „völkisch" tudományosság Köztes-Európa képe – különös tekintettel a müncheni Südost-Institut korai időszakára. In: *VERITAS Évkönyv 2022*. Magyar Napló – VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest, 2023. 238–262.

Penck 1925. Penck, Albrecht: Deutscher Volks- und Kulturboden. In: *Volk unter Völkern*. Hg. von K. C. von Loesch. (Bücher des Deutschtums 1.) Hirt, Breslau, 1926. 62–73.

Prosser-Schell 2015. Prosser-Schell, Michael: Forschungen und Forschungsmöglichkeiten mit dem Nachlass Karasek im IVDE Freiburg. Neuere Ergebnisse und Befunde. In: *Zugänge. Volkskundliche Archiv-Forschung zu den Deutschen im und aus dem östlichen Europa*. Hg. von Retterath, Hans-Werner. Waxmann, Münster, 2015. 159–193.

Pukánszky 1937. Pukánszky Béla: Valjavec, Fritz: Karl Gottlieb von Windisch (1725–1793). Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit, München, 1936. [Recenzió.] *Századok*, 71. (1937) 354–356.

SCHNEIDER 1990.	SCHNEIDER Márta: Magyar kulturális intézetek Bécsben a két világháború között. A Bécsi Magyar Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum. *Magyarságkutatás 1989. A magyarságkutató Intézet évkönyve*. Budapest, 1990. 205–216.
SCHNEIDER 1993.	SCHNEIDER Márta: A berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum. *Hungarológia*, 2. (1993) 4–35.
SEEWANN 2004.	SEEWANN, Gerhard: Das Südost-Institut 1930–1960. In: *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen*. Hg. von BEER, Mathias – SEEWANN, Gerhard. R. Oldenbourg, München, 2004. 49–92.
SOÓS 2021.	*Mályusz Elemér – Visszaemlékezések*. Szerk., sajtó alá rendezte SOÓS István. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2021.
SZEKFŰ 1936.	SZEKFŰ Gyula: Ungarn und seine Minderheiten im Mittelalter. *Südostdeutsche Forschungen*, 1. (1936) 16–26.
TARNAI 1966.	TARNAI Andor: Fritz Valjavec és a magyar irodalom. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 70. 1966/1–2. 233–240.
TEGELER 2008.	TEGELER, Tillmann: Ein Weckruf, der fast verhallte. Das behäbige „Wiederanlaufen" des Südost-Instituts nach 1945. In: *Osteuropa in Regensburg. Institutionen der Osteuropa-Forschung in Regensburg aus ihrer historischen Perspektive*. Hg. von BOECKH, Katrin – SMOLORZ, Roman. Stadtarchiv, Regensburg, 2008. 46–57.
TILKOVSZKY 1980.	TILKOVSZKY Loránt: A weimari Németország és a Duna-medence német kisebbségei. *Századok*, 114. 1980/2. 201–228.
TROMMLER 2014.	TROMMLER, Frank: *Kulturmacht ohne Kompass. Deutsche auswärtige Kulturbeziehungen im 20. Jahrhundert*. Böhlau, Köln, 2014.
UJVÁRY 1996.	UJVÁRY Gábor: *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet*. GyMSML Győri Levéltára, Győr, 1996.
UJVÁRY 2001.	UJVÁRY Gábor: „Tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel". A berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum története (1924–1944). In: *Újrakezdések krónikája. Magyar–német diplomáciai kapcsolatok 1867–2001*. Szerk. UJVÁRY Gábor – PRÖHLE Gergely. Corvina, Budapest, 2001. 79–102.
UJVÁRY 2003.	UJVÁRY Gábor: A magyar tudomány otthona Berlinben: a berlini egyetem Magyar Intézete és könyvtára, 1916–1945. In: *Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest, 2003. 363–377.

Ujváry 2005.	Ujváry Gábor: A (nagy)német tanársegédek esete a magyar tudománnyal. Otto Albrecht Isbert, Helmut Klocke és a berlini Magyar Intézet. In: *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*. Szerk. Steinert Ágota. Kortárs, Budapest, 2005. 327–340.
Ujváry 2010.	Ujváry Gábor: A tudós Magyarország Bécsben. Magyar tudományos intézetek a császárvárosban, 1920–1945. In: Ujváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Ráció, Budapest, 2010. 175–211.
Ujváry 2013.	Ujváry Gábor: *Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében. I. kötet: az I. világháború előtti időszak és a berlini mintaintézetek*. Ráció, Budapest, 2013.
Ujváry 2017.	Ujváry Gábor: *Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében. II. kötet: Bécs és a magyar kulturális külpolitika.* Ráció, Budapest, 2017.
Váczy 1935.	Váczy Péter: *Die erste Epoche des ungarischen Königtums*. Danubia, Pécs, 1935.
Valjavec 1931a.	Valjavec, Fritz: Die Bethlenbiographie Julius Szekfűs. *Ungarische Jahrbücher*, 11. (1931) 119–122.
Valjavec 1931b.	Valjavec, Fritz: Die neuen Wege der ungarischen Geschichtsschreibung. *Ungarische Jahrbücher*, 11. (1931) 424–428.
Valjavec 1931c.	Valjavec, Fritz: Zwei Briefe von G. H. Pertz an Stefan Horvát. *Deutsch–Ungarische Heimatsblätter*, 3. (1931) 63–66.
Valjavec 1931d.	Valjavec, Fritz: Ein Brief Schlözers an Gyarmathi über die ungarische Sprachvergleichung. *Deutsch–Ungarische Heimatsblätter*, 3. (1931) 333–337.
Valjavec 1932a.	Valjavec, Fritz: Ungarische Geschichte des 18. Jahrhunderts in neuer Schau. *Ungarische Jahrbücher*, 12. (1932) 117–122.
Valjavec 1932b.	Valjavec, Fritz: Zu den Richtlinien der ungarischen Aufklärungsforschung. *Ungarische Jahrbücher*, 12. (1932) 215–234.
Valjavec 1933.	Valjavec, Fritz: Briefe deutscher Gelehrter und Schriftsteller an Ludwig Schedius. In: *A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, 3. (1933) 258–302.
Valjavec 1933/34.	Valjavec, Fritz: Der deutsche Kultureinfluß in Ungarn, 1–4. *Deutsch-Ungarische Heimatsblätter*, 5. (1933) 5–22.; 6. (1934) 35–77.; illetve *Neue Heimatblätter*, 1. (1935/36) 8–22., 126–140.
Valjavec 1934a.	Valjavec, Fritz: Das neue ungarische Geschichtsbild. *Ungarische Jahrbücher*, 14. (1934) 244–249.

VALJAVEC 1934b.	VALJAVEC, Fritz: Magyar írók levelei Gróf Széchényi Ferenchez, 1–3. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 44. 1934/2. 181–192.; 1934/3. 307–312.; 1934/4. 387–396.
VALJAVEC 1936.	VALJAVEC, Fritz: *Karl Gottlieb von Windisch (1725–1793). Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit*. Max Schick, München, 1936.
VALJAVEC 1938.	VALJAVEC, Fritz: Tendenz und Kritik. Bemerkungen zu einer Buchbesprechung. *Neue Heimatblätter*, 3. 1938/1–2. 125–131.
VALJAVEC 1940.	VALJAVEC, Fritz: *Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns*. Max Schick, München, 1940.
VALJAVEC 1956.	VALJAVEC, Fritz: Fünfundzwanzig Jahre Südostinstitut 1930–1955. *Südost-Forschungen*, 15. (1956) 1–4.
VOLZ 1926.	*Der ostdeutsche Volksboden*. Hg. von VOLZ, Wilhelm. Hirt, Breslau, 1926.
ZERNACK 1981.	ZERNACK, Klaus: Bemerkungen zur Geschichte und gegenwärtigen Lage der Osteuropahistorie in Deutschland. In: *Entwicklungslinien und Schwerpunkte der westlichen Osteuropahistorie.* Hg. von STÖKL, Günther. Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde, Stuttgart, 1981. 83–105.

László Orosz

"…OPPOSING VIEWS HAVE SIGNIFICANTLY INCREASED SINCE SYSTEMIC GERMAN ETHNOLOGICAL WORK BEGAN IN THE SOUTHEAST."

How German Völkisch Science Was Received in Hungary: the Example of Fritz Valjavec

(Resümee)

The study examines the rise and reception of German *völkisch* science over the course of the Interwar Era in Hungary through Fritz Valjavec's endeavors. During this period, German historiography increasingly served political and ideological goals, especially with respect to the eastern and southeastern regions of Europe, where it was utilized as a tool of German cultural expansion. Through newly formulated concepts such as *Volksboden* and *Kulturboden*, German researchers were keen on challenging the national historical concepts of the region by (over)emphasizing German cultural influence in their lines of reasoning.

The most important figure of these efforts in Hungary was Fritz Valjavec, who had been raised in Budapest after the First World War. Blessed with excellent language skills, he received a scholarship to the University of Munich by virtue of his strong sense of German identity and eventually settled in the city. As an emblematic figure at the Südost-Institut and as editor of the periodical *Südost-Forschungen*, Valjavec played a decisive role in institutionalizing the *völkisch* mindset in scientific research. He successfully built a wide network of contacts and relationships in Hungary and corresponded with the most distinguished figures in numerous disciplines.

Since his research did not contest the historical unity of the Carpathian Basin, distinguished Hungarian experts initially welcomed his findings; however, as his political motives became clearer over time, both his work and he himself were generally dismissed. We may consider the application of the *kultúrlejtő-elmélet* (Theory of Cultural Slope) as a central tenet of his research, which argues that education and cultivation flow from culturally-richer Western European regions downwards to Eastern European regions in accordance with the general laws of physics. Valjavec's analysis expressly documented one-way flow of German cultural resources, which had the effect of reinforcing German cultural dominance.

On the one hand, the study presents how the profession received Valjavec's most significant works and his critics' scientific argumentation. On the other hand, the

study details the political distrust that the Hungarian scientific community felt towards Valjavec, paying special attention to two historians, Gyula Szekfű and Elemér Mályusz, whose respective attitudes towards Valjavec diverged and moved in opposite directions. Among the sources utilized by the study, Valjavec's surviving official correspondence plays an important role, vividly illustrating the reception and tone that encompassed him and his endeavors. Likewise, the letters reveal the Munich scientist's attitude – initially arrogance, later indignation – to the united stance taken against him by the Hungarian scientific community.

The study concludes that German *völkisch* historiography was generally dismissed in Hungary. Driven by personal motivation, some scientists cultivated relations with Valjavec and what he represented, but Hungarian historiography as a whole robustly resisted scientific narratives that reinforced German expansionist goals.

László Orosz

„…DIE GEGENSÄTZLICHKEIT DER AUFFASSUNGEN HAT SEIT DEM PLANMÄSSIGEREN ANSATZ DEUTSCHEN VOLKSWISSENSCHAFTLICHEN ARBEITENS IM SÜDOSTEN STARK ZUGENOMMEN."

Zur Aufnahme der deutschen „völkischen" Wissenschaft in Ungarn: am Beispiel von Fritz Valjavec

Die Studie untersucht das Erscheinen und die Rezeption der deutschen „völkischen" Wissenschaft der Zwischenkriegszeit in Ungarn durch die Tätigkeit von Fritz Valjavec. Die deutsche Geschichtswissenschaft stand in dieser Epoche immer mehr im Dienst politischer und ideologischer Ziele, vor allem in Bezug auf die östliche und südöstliche Region Europas, wo sie als Mittel der deutschen kulturellen Expansion benutzt wurde. Deutsche Forscher waren bemüht, die nationalen historischen Konzeptionen der Region anhand der neu kreierten Begriffe wie „Volksboden" und „Kulturboden" in Frage zu stellen, wobei der kulturelle Einfluss der Deutschen in ihrer Argumentation (über)betont wurde.

Was Ungarn betrifft, war die wichtigste Gestalt dieser Bestrebungen der Banater Deutsche Fritz Valjavec, der nach dem Ersten Weltkrieg in Budapest seine Schuljahre verbrachte, daher über ausgezeichnete Sprachkenntnisse verfügte und wegen seiner ausgeprägten deutschen Identität ein Stipendium von der Universität München erwarb. Er ließ sich in München nieder und spielte als emblematische Persönlichkeit des Südost-Instituts und als Redakteur der Periodik *Südost-Forschungen* eine entscheidende Rolle bei der Institutionalisierung der „völkischen" Richtung der wissenschaftlichen Forschungen. Es gelang ihm, ein ziemlich ausgedehntes Netzwerk von Beziehungen in Ungarn auszubauen: Er stand mit den hervorragendsten Vertretern zahlreicher Disziplinen im Briefwechsel.

Von seinen Forschungen wurde die historische Einheit des Karpaten-Beckens keinesfalls bestritten, daher wurden sie anfangs sogar seitens maßgebender ungarischer Experten positiv aufgenommen; nachdem man jedoch seine politischen Motivationen erkannt hatte, wurden sein Schaffen und auch seine Person allgemein abgelehnt. Als zentrales Element seiner Forschungen können wir die Anwendung der „Kulturgefälle-Theorie" betrachten, wonach Bildung aus Westeuropas Gebieten mit höherem Kulturniveau nach den allgemeinen Gesetzmäßigkeiten der Physik in Richtung

östliche Regionen strömt. Die Untersuchungen von Valjavec dokumentierten diese Strömung deutscher Kulturgüter ausschließlich in eine Richtung und untermauerten dadurch die deutsche kulturelle Überlegenheit.

Die Studie geht einerseits auf die fachliche Aufnahme der wichtigsten Arbeiten von Valjavec und auf die wissenschaftliche Argumentation der Kritiken ein, andererseits schildert sie das politische Misstrauen der ungarischen Wissenschaftler-Gemeinschaft gegenüber dem Autor. Dabei wird besonderes Augenmerk auf die Haltung der beiden Historiker Gyula Szekfű und Elemér Mályusz gelegt, deren Einstellung zu Valjavec zwei völlig entgegensetzte Charaktere zeigte. Unter den verwendeten Quellen kommt der erhalten gebliebenen Dienstkorrespondenz Valjavec eine wichtige Rolle zu; die Rezeption und der Ton, die seine Person und seine Bemühungen kennzeichneten, werden plastisch illustriert. Ferner kommt auch die anfangs überhebliche, später bereits beleidigte Attitüde zum Ausdruck, mit welcher der Münchner Wissenschaftler auf die gegen ihn geschmiedete Einheitsfront der ungarischen Wissenschaft reagierte.

Laut Schlussfolgerung der Studie traf die deutsche „völkische" Geschichtsschreibung in Ungarn generell auf Ablehnung. Einzelne Gelehrte pflegten zwar aufgrund ihrer individuellen Motivationen Kontakt mit Valjavec, die ungarische Geschichtswissenschaft leistete den wissenschaftlichen Narrativen, die die deutschen Expansionsziele unterstützten, jedoch entschiedenen Widerstand.

Janek István

MAGYAR–SZLOVÁK CSATLAKOZÁSI EGYEZTETÉSEK ÉS A KOMÁROMI TÁRGYALÁSOK 1938-BAN

1938 nyarára Csehszlovákia nemzetiségi problémái végzetesen elmérgesedtek, s így kiéleződtek a belpolitikai és etnikai feszültségek. Ezek részben a két világháború közti időszak megoldatlanul maradt cseh–szlovák viszonyából adódtak, amihez társult a német, lengyel, magyar és ruszin kisebbségek helyzete. Az ország államjogi berendezkedésének kérdéseivel immár nem politikai pártok, hanem egyének kezdtek foglalkozni, akik Hlinka Szlovák Néppártjának soraiból kerültek ki: Andrej Hlinka,[1] majd halála után utóda, Jozef Tiso.[2] A müncheni egyezmény aláírása után megszületett az önálló Szlovák Állam létrejöttének az esélye. Szlovákia megteremtésének egyik legfőbb támogatója Németország volt. Csehszlovákia keretein belül a szlovákok soha nem elégedtek meg azokkal a politikai lehetőségekkel, amelyeket a csehek biztosítottak számukra. Egyfajta ellenszenv alakult ki bennük a prágai központi kormánnyal szemben. Elítélték a csehszlovák kormányt, mert úgy érezték, hogy az őket érintő jelentős döntéseket a fejük fölött, megkérdezésük nélkül hozzák Prágában. A cseh–szlovák viszonyban jelentkező problémák abból adódtak, hogy a csehek és a szlovákok alapjában különbözőképpen értelmezték a közös államiságot. Csehországban az az elképzelés dominált, mely szerint a csehszlovák állam voltaképpen a cseh államiság megvalósulását jelenti, mégpedig egy új és jobb formában, mint a középkori: immáron Szlovákiával kibővítve. Ezzel szemben Szlovákiában az a felfogás uralkodott, hogy két részből hoztak létre egy egészet, vagyis Csehszlovákia létrehozása nem csupán az egyik tagnemzet érdekeit kell, hogy szolgálja. A magyar külpolitika érzékelte a két nép közti megosztottságot és igyekezett azt a maga érdekei érvényesítésére felhasználni.

[1] Andrej Hlinka (1864–1938) szlovák katolikus pap, a második világháború előtti időszak egyik legjelentősebb nacionalista szlovák politikusa. A szlovák autonóm törekvések képviselője. A Szlovák Néppárt alapítója.

[2] Jozef Tiso (1867–1947) szlovák katolikus pap és politikus, az Első Szlovák Köztársaság miniszterelnöke, majd köztársasági elnöke 1939 és 1945 között.

Magyar–szlovák csatlakozási tárgyalások 1938-ban

Az 1930-as évek második felére Bethlen István, majd Teleki Pál volt az a két magyar politikus, akik már egyértelműen az etnikai revíziót próbálták érvényesíteni Csehszlovákiával szemben, ehhez viszont a szlovákok segítségére is szükségük volt.[3] A magyar vezetés az első világháború után abban reménykedett, hogy a szlovák politikai elit, majd a magyar orientáció felé fordul, és Szlovákia Magyarországhoz csatlakozik, de ez a harmincas évek második felében már nem számított reális alternatívának, bár voltak rá kísérletek.[4] A két világháború közti magyar kormányok számára a szlovák-kérdésben mindvégig dominált a revíziós nézőpont.[5] A magyar vezetés megítélése szerint a Szlovák Néppárt által képviselt autonomista mozgalom gyengítené a prágai központi kormány szilárdságát, ami pedig növelhetné Szlovákia Magyarországhoz történő visszatérésének az esélyét.[6] A magyar diplomácia az 1920/1930-as években mindent elkövetett azért, hogy Andrej Hlinkát és pártját megnyerje magának és ezért az autonómiakövetéseiket anyagilag is támogatta.[7] Ezt a törekvést meghiúsította a Vojtech Tuka-per,[8] melynek következtében elveszítette azt az embert, aki Hlinkára és Tisóra is hatást gyakorolhatott volna.[9] Vojtech Tuka a magyar érdekek támogatásáért tíz év börtönt kapott. A börtönben töltött évek alatt megváltoztatta korábbi meggyőződését, miszerint Szlovákiát Magyarországhoz kell csatlakoztatni, és ezt 1939-ben nyíltan közölte is az egyik magyar megbízottal.[10]

3 Zeidler 2002. 55., lásd továbbá: Hoensch 1965. 63.; Romsics 1999. 263–264.

4 A magyar vezetés korabeli hozzáállásáról a szlovák kérdéshez Bethlen István miniszterelnök 1930-ban a *New York Times* riporterének adott interjújából érthetjük meg. „Mi, a magyar nemzetiséghez tartozó testvéreinket akarjuk visszanyerni és népszavazásra törekszünk, mely megállapítja, vajon bizonyos más nemzetiségűek is vissza akarnak –e térni hozzánk, igen, vagy nem. Én magam azt hiszem, hogy Csehszlovákia szlovák lakossága gazdasági okokból talán arra az elhatározásra jutna, hogy mellettünk döntsön. De ha szabad választással a visszatérés ellen foglalnak állást, úgy abba bele kell nyugodnunk.*" Prágai Magyar Hírlap,* 1930. november 19. 3.

5 Szarka 2016. 200.

6 Ivaničkova 1998. 251–252.

7 Angyal 2002. 282.

8 Vojtech Tuka / Tuka Béla (1880–1946) jogász, egyetemi tanár, politikus. A kezdetektől részt vett a titkos magyar katonai szervezkedésekben és a csehszlovákiai magyar politikai pártok megalakításában. Belépett a Hlinka-féle Szlovák Néppártba, annak alelnöke, 1925-től parlamenti képviselője lesz. Ő dolgozta ki a párt első autonómiatervezetét. 1929-ben mint magyar kémet a csehszlovák hatóságok letartóztatták, és 15 évi börtönre ítélték. 1937-ben amnesztiával szabadult.

9 A szlovák–magyar együttműködést megnehezítette a Tuka-per, melynek során kiderült – de bizonyítani nem tudták –, hogy Tuka a magyar kormánytól pénzt és kémkedési megbízásokat kapott. A per során elítélték és 1937-ig börtönben volt emiatt. Lukeš 1998. 663–672.; Veres 2004. 149–153.

10 Tuka 1939 első felében kifejtette, hogy már nem tehet semmit annak érdekében, hogy Szlovákiát Magyarországhoz csatolják, ezután a magyar diplomácia, mint korábbi ügynököt leírta. Fabian 1966. 31., 91.

A magyar vezetés más úton is próbálkozott. A magyar revizionizmus szolgálatába álló Jehlicska Ferenc[11] és Dvortsák Viktor,[12] illetve az általuk létrehozott szervezetek és más szlovák emigránsok révén is próbált utat találni a szlovák politikusok megnyeréséhez.[13]A szlovák emigránsok mozgalmai nem gyakoroltak jelentős hatást a szlovák lakosságra, mozgalmaik kezdeti, az 1918–1920-as években aratott sikerek után elvesztették tömegbázisukat. A magyar vezetés ennek ellenére rajtuk keresztül vélte kivitelezhetőnek, hogy együttműködést hozzon létre a magyar kormány és az Andrej Hlinka vezette Szlovák Néppárt között, a törekvés azonban eredménytelen maradt. Magyarország az 1938-as Anschluss után két lehetőség közül választhatott: vagy valamilyen megállapodásra jut a kisantant államaival és lemond revíziós igényeiről, vagy részt vesz a Csehszlovákia ellen kialakulóban lévő német akcióban a1938-ban. A magyarok rájöttek, hogyha eredményeket akarnak elérni, Szlovákia megszerzése érdekében tárgyalásokat kell folytatniuk a Szlovák Néppárt vezetésével, Hlinkával és Tisóval.[14] 1938-ban a szlovák politikusok részéről annak a lehetősége is felmerült, hogy az egyik szomszédos államhoz csatlakozzanak, ezáltal elkerülve a szlovák nemzet megsemmisülését. A szomszédos országokba való betagozódás útját autonómia, föderáció, illetve unió révén képzelték el. A magyar kormány Szlovákia jövőjével kapcsolatos elképzeléseit egy 1938. május 7-i diplomáciai iratból tudhatjuk meg: „A magyar kormánynak az a szándéka, hogy nemcsak a tótoknak, hanem a ruténföldnek is hajlandó Magyarországhoz való visszatérésük esetére autonómiát biztosítani… másra tarthatnának igényt a tótok, hogyha ők maguk is valamilyen formában közreműködnének a Respublika felbontásában és a Felvidék visszacsatolásában, és más volna helyzet akkor, ha a Felvidék kizárólag egy (más baráti hatalmakkal egyetértésben végrehajtott) magyar katonai akció keretében kerülne vissza. De még ez utóbbi esetben is készek vagyunk a tótoknak autonómiát adni.”[15] A két fél közötti titkos tárgyalások 1938 májusának végén, a 34. Eucharisztikus Világkongresszuson, Budapesten történtek.[16] Az azon papként résztvevő Jozef Tiso, a Szlo-

[11] Jehlicska Ferenc (1879–1939) szlovák katolikus, a magyar titkosszolgálattal is kapcsolatban állt, akik támogatták propagandamunkáját a szlovák autonómiáért. 1928-ban Bécsbe költözött. 1932-ben a Genfben alakult Szlovák Nemzeti Tanács elnöke lett.

[12] Dvortsák Viktor (1878–1943) szlovák származású politikus, író, költő, Sáros vármegye főlevéltárosa volt. 1918. december 11-én Kassán kikiáltotta a Kelet-Szlovák Népköztársaságot. Ezt követően évtizedeken keresztül Magyarországon és külföldön fejtett ki propagandát egy Magyarországon belüli szlovák autonóm terület vagy államforma létrehozása érdekében, majd életre keltette a szlovják mozgalmat.

[13] Jehlicska és Dvortsák személyével és tevékenységével kapcsolatosan lásd: Janek 2020. 55–67.; Janek 2023. 20–37.

[14] DIMK II. 187. dok., 369–370.

[15] MNL OL K-64. 75. 1938.7. 367/1938. Közli még: Segeš – Hertel – Bystrický 2012. 160.

[16] MNL OL K-63. 63. csomó, 1938, 7/1. sz. Lásd továbbá: Deák 1992. 106.

vák Néppárt újdonsült elnöke észrevétlenül tárgyalhatott a csatlakozás feltételeiről Kánya Kálmán[17] magyar külügyminiszterrel. Tiso elmondta, hogy a szlovákok a csehektől való elszakadás után hajlandók állami kapcsolatra lépni Magyarországgal. A megbeszélések 1938. szeptember végéig folytatódtak.[18] Tiso három pontban foglalta össze feltételeit: „1. Központi hivatal végrehajtó hatalommal Szlovákia közigazgatását illetőleg és a szlovák nyelv hivatalos használata. 2. Külön országgyűlés és törvényhozó hatalom a saját belügyekben, a vallás- és közoktatásügyben. 3. Költségvetési kvóta."[19] A lengyel kormány is érdeklődött a szlovák–magyar tárgyalások menetéről, amire 1938. szeptember 14-én a következő választ adták a magyarok „…végleges megegyezés még nem történt, de tárgyalások kedvező atmoszférában állandóan folynak."[20]

Tiso 1938. szeptember 23-án Prágába, Eduard Benešhez utazott, amiről értesítette a magyar kormányt. Prágai utazásával meg akarta akadályozni, hogy a szlovák vezetés több frakcióra szakadjon, valamint azt a vádat kívánta megcáfolni, hogy nem használt ki minden esélyt a megegyezésre. Kérte ezért a magyar kormányt, hogy útját ne a szlovák politika halogató taktikájaként értelmezzék, „de Prága felé barátságos arcot kell mutatniuk, különben lemészárlás veszélyének vannak kitéve".[21] A későbbiekre vonatkozóan azzal a kéréssel fordult a magyar állami vezetéshez, hogy a csatlakozás esetén a magyarországi tisztviselők Szlovákiát ne árasszák el, mert nem ismerik az ottani helyzetet, s könnyen ellenszenv tárgyává válhatnak a szlovák lakosság szemében. Bár a magyar kormány elfogadta Tiso feltételeit, a szlovák–magyar tárgyalások ennek ellenére mégis eredménytelenül végződtek. Hory András[22] varsói magyar követ szerint azért nem tudtak megegyezni, mert Kánya nem bízott Tisóban.[23] Kánya a szlovák politikusok szándékait e szavakkal jellemezte: A „szlovákok, úgy látszik, tovább folytatják kétszínű játékukat. Míg Karol Szidor[24] látszólag csehbarát nyilatkozatokat tesz, addig Tiso a napokban három pontban foglalta össze kívánságait a Magyar-

17 Kánya Kálmán (1869–1945) magyar politikus, diplomata, 1933 és 1938 között külügyminiszter.

18 DIMK II. 403. dok., 665–666.

19 Archív Minsterstva Zahraničných Vecí, Praha (AMZV – a Prágai Külügyminisztérium Levéltára,) ZU Budapesť, 20. karton, no. 352.

20 DIMK II. 337. dok., 596.

21 DIMK II. 388. dok., 645–646.

22 Hory András (1883–1971) magyar diplomata.

23 Pritz 1987. 252.

24 Karol Sidor (1901—1953) szlovák újságíró, lengyel orientációjú politikus, diplomata, a Hlinka-gárda fővezére. 1929 és 1938 között a *Slovák* napilap főszerkesztője. 1935 és 1939 között a csehszlovák nemzetgyűlés képviselője. A szlovák állam egyik fő ideológusa. 1938 decemberétől 1939. márciusig a csehszlovák kormány minisztere, majd 1939 márciusában a szlovák autonóm kormány elnöke. Visszautasította a német nyomásra történő Szlovákia őáltala való kikiáltását. 1939-ben belügyminiszter, majd eltávolították a politikából.

országhoz való csatlakozásuk esetére."[25] A magyar diplomácia abban reménykedett, hogy valahogy majdcsak sikerül megegyezniük a szlovákokkal. Erről tanúskodik Kánya Kálmán külügyminiszter Hory varsói magyar követnek írt levele, amelyben a szlovák vezetőkről a következőket írta: „A mi megállapításunk is az, hogy Tótok tényleg lagymatagon és kétszínűen viselkednek, de reméljük, hogy további fejlemények talán mégis határozottabb állásfoglalásra fogják őket indítani".[26] Kánya 1938. szeptember 19-én Hory varsói követnek küldött számjeltáviratában a szlovákokkal folytatott tárgyalások menetéről a következőképpen számolt be: „[A] tótok jelenlegi vezetői nem tudják magukat világos állásfoglalásra elhatározni, dacára annak, hogy nekik messzemenő autonómiát helyeztünk kilátásba."[27] Kánya arra kérte Horyt, mondja meg a lengyeleknek: Csehszlovákia felbomlása belülről indul, akkor csak a magyarlakta területekre követelnek majd népszavazást, de ez esetben támogatnák a szlovákok és a Kárpátalja elszakadását is. Kánya szerint „Tótok ma még mindig abban a mentalitásban élnek, hogy cseh állam keretében kapnak messzemenő autonómiát s a magyarok részére ennek keretén belül biztosítanak hasonló jogokat."[28] Kánya a lengyelektől azt kérte, hogy a szlovákokkal próbálják megértetni, hogy a „cseh állam halálra van ítélve" és ezért fontos lenne, hogy egy esetleges népszavazás alkalmával Magyarországhoz csatlakozzanak.

Hory Jozef Beck[29] lengyel külügyminiszterrel is beszélt a szlovák kérdéssel kapcsolatosan, aki biztosította őt, hogy a szlovákokat Magyarország irányába igyekeznek majd befolyásolni. „Egyúttal közölte, hogy tót kérdésben önző szándék nem vezeti és akciójukat teljesen magyar érdek szolgálatába állították."[30] Szeptember 22-én a lengyelek arról számoltak be Horynak, hogy a prágai lengyel követnek és a pozsonyi konzuljuknak is olyan utasítást küldtek, hogy figyelmeztessék a szlovák autonomista politikusokat, hogy haladéktalanul dönteniük kell a Magyarországhoz való csatlakozást illetően, mert a magyarlakta területek leválnak tőlük, amely súlyos gazdasági helyzetbe hozza őket.[31] Varsóban és Budapesten is azt gondolták, hogy a Csehszlovákián belül állandóan romló kisebbségi helyzet és a külföldről rájuk nehezedő nyomás következtében a szlovákoknak nem marad más lehetősége, mint a magyarokhoz való csatlakozás. A lengyelek folyton arra bíztatták a magyar vezetést, hogy tegyék világossá és fejtsék ki pontosan, milyen módon képzelik Szlovákia

25 DIMK II. 403. dok., 665.
26 DIMK II. 358. dok., 616.
27 DIMK II. 364. dok., 623.
28 Uo.
29 Jozef Beck (1894–1944) 1932 és 1939 között lengyel külügyminiszter.
30 DIMK II. 372. dok., 631.
31 DIMK II. 381. dok., 638.

autonóm státusát a cseh–szlovák, illetve a magyar–szlovák viszony keretei között.[32] Itt meg kell jegyeznünk, hogy a magyar kormány a szlovák autonomisták támogatásával azt is bizonyítani kívánta, hogy „csehszlovák egység nincs", így a korábbi, Tomaš. G. Masaryk és Edvard Beneš által terjesztett „egy nemzet"-ről szóló propagandát semlegesíteni tudták.[33]

1938. október 4-én Tiso Esterházy Jánossal[34] a felvidéki magyarság politikai vezetőjével is megbeszéléseket folytatott, akinek megemlítette, hogy a magyar kormány részéről kísérletet tettek arra, hogy a Szlovák Néppárt vezetését rábeszéljék a közös állam megalakítására.[35] Tisónak e nehéz politikai helyzetben szüksége volt arra, hogy információhoz jusson, ezért közvetítőket küldött a környező államok vezető politikusaihoz, így a lengyelekhez, a magyarokhoz és a németekhez. Tiso fel akarta mérni a kínálkozó lehetőségeket országa jövőjét illetően, ezért személyes megbízottjaként Ján Farkašt[36] küldte előbb Varsóba, majd onnan Budapestre.[37] Farkaš lengyelországi tárgyalásai alatt azt tapasztalta, hogy a lengyelek Szlovákiával kapcsolatban csak a magyarok érdekeit támogatják. Úgy vélte, Budapesten kell a tárgyalásait folytatnia, mert neki az ottani politikai szándékokat kell felmérnie.[38]

1938. október 5-én Farkaš Budapesten Kánya, Teleki Pál, Pataky Tibor,[39] valamint Esterházy János[40] és Sztójay Döme berlini magyar követ jelenlétében folytatta megbeszéléseit. Farkaš bemutatta Kányának a megbízólevelét, amit Tisótól kapott. Kánya azt kérdezte tőle, hogy „mi jót hozott nekünk". Farkaš erre a következőket válaszolta: „Kegyelmes uram, én nem hoztam semmit, de szívesen szeretném hazavin-

32 Segeš – Hertel – Bystrický 2012. 152–158.

33 MNL OL KÜM K-64. 79. csomó 1938/65. Petravich Gyula pozsonyi konzul jelentése Esterházy János megbeszéléséről a szlovák vezetőkkel.

34 Esterházy János (1901–1957) Csehszlovákiai magyar politikus. Az Egyesült Magyar Párt, majd a Szlovenszkói Magyar Párt, végül a Magyar Párt vezetője.

35 Čarnogurský 1993. 105.

36 Ján Farkaš (?–?) mérnök, a Hlinka párt tagja.

37 Archív Ministerstva Vnútra (AMV – a Prágai Belügyminisztérium Levéltára), Praha. 3 doboz, H-542/7. A dokumentumban leírtak teljes hitelességét ronthatja, hogy Jan Farkaš a levelet 1968-ban írta Alexander Machnak 30 évvel az események után. Farkaš leírja, hogy amikor útjáról visszatért találkozott Tisóval, akinek tárgyalásairól beszámolt. Tisótól azt kérte, hogy a megbízólevelet, amit tőle kapott emlékbe megtarthassa, aki erre elmosolyodott és apró darabokra összetépte a dokumentumot. Farkaš könnyekkel a szemében, ezt tudomásul vette és eltávozott Tisótól.

38 Jan Farkaš lengyelországi és budapesti útját megerősíti: Hoensch 1967. 113.; MNL OL K-64. 78. csomó, 1938. 47. tétel, 20/53.

39 Pataky Tibor (1889–1953) politikus, miniszterelnökségi államtitkár, a nemzetiségi ügyosztály vezetője.

40 Esterházy János azért is vett részt a tárgyalásokon, mert a magyar politikai vezetésben élt egy olyan munkamegosztási módszer, amely szerint a közvetlen, személyes hangnemű tárgyalások a szlovák politikusokkal a felvidéki kisebbségi magyar pártok vezetőire is tartoztak. Esterházy János véleményére kiemelten odafigyeltek ezekben a kérdésekben. Szarka 2016. 198.

ni a magyar kormány jóindulatú megértését szlovák nemzetem sorsdöntő elhatározásaihoz Csehszlovákia összeomlása esetében."[41] A jelenlévők erre nevetni kezdtek, majd megkérdezték, milyen sorsdöntő elhatározásokra gondol. Farkaš erre kifejtette: ha Csehszlovákia szétesne, akkor szeretnének függetlenné válni és ehhez kérnék a szomszédos országok megértését. Farkaš szavaira Pataky Tibor válaszolt, aki a szlovákok és a magyarok ezeréves együttélésére és a Szent István-i állameszme előnyeire hívta fel a figyelmet, valamit Milan Hodža[42] 1918-as tárgyalásaira, amikor a magyar kormány megtette ajánlatát a szlovákoknak. Pataky kifejtette, hogy Nyitrától Komáromig, a Csallóköz, Léva, illetve Kassa és környéke is magyarlakta terület. Ezen kívül Pozsony is sok magyar lakossal rendelkezik, és az egész Felvidéken szétszórva nagyszámú magyar él. Emiatt Pataky szerint a szlovákok számára is előnyösebb lenne, ha visszatérnének a Szent István-i korona védőszárnyai alá. Ha ez megvalósulna, akkor egy erős dunai állam jöhetne létre, amely a nyugati hatalmak szimpátiájával és támogatásával számolhatna, továbbá a német nyomást is enyhíthetné, amely szerinte nagymértékben fenyegeti ezt a régiót. Pataky elmondta, hogy a magyarok a legszélesebb autonómiát garantálnák a tiszta vagy a többségi szlovák lakta felvidéki területeknek. Pozsony különleges státussal és jogállással rendelkezne, tekintettel a német és a magyar többségre. Farkaš kifejtette Patakynak, hogy ismeri a Károlyi Mihály kormánya által megalkotott 1918-as autonómia ajánlatot, de szerinte az azóta eltelt idő alatt a helyzet megváltozott. Farkaš kiemelte, hogy még a felvidéki magyarok életfelfogása is megváltozott, mert Csehszlovákiában megszokták a demokráciát. Szerinte a történelmi Magyarország és a Monarchia felújítása „délibáb álomképnek" minősül.[43]

Teleki Pál is bekapcsolódott a beszélgetésbe, aki Kassa városával kapcsolatban elismerte, hogy annak környéke szlovák többségű, de a város „kuruc városnak" számít, ahol II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem van eltemetve, ezért presztízsérdek a magyarok számára, hogy ezt a várost visszakapják. Farkaš Teleki megjegyzésére megemlítette, hogy Rákóczi földi maradványait minden pompával hajlandóak lennének Munkácsra vagy akár Sátoraljaújhelyre átvinni.[44] Farkaš epésen megjegyezte, hogy annak ellenére vállalnák a sír átköltöztetését, hogy szerinte történelmileg ismert tény, hogy Rákóczi katonái nagyrészt szlovákok és ruszinok voltak. Sztójay is bekapcsolódott a beszélgetésbe s megemlítette, hogy ahogy ő ismeri a német diplomácia

41 AMV 3. doboz, H-542/7.

42 Milan Hodža (1878–1944) újságíró, politikus, csehszlovák miniszterelnök 1935 és 1938 között.

43 AMV 3. doboz, H-542/7.

44 Farkaš Sátoraljaújhelyet azért említette, mert szerinte II. Rákóczi Ferenc ott született, ami tévedés, mert a fejedelem az onnan néhány kilométerre, a mai Szlovákia területén lévő Borsiban látta meg a napvilágot.

terveit Szlovákiával kapcsolatosan, azok nem fedik Farkaš és a szlovák vezetők elképzeléseit. Farkaš Sztójaynak adott válaszában elmondta, hogy szerinte a németeknek nem áll érdekükben elsődlegesen Magyarország megerősítése. Ezután majdnem kétórás vita következett a résztvevő felek között. Majd a zárszót Farkaš beszámolója szerint Kánya mondta el, aki kifejtette, hogy a szlovákok számíthatnak a magyar kormány segítségére, de hogy milyen formában és milyen körülmények között, azt előre nem határozta meg, ám figyelmeztette Farkašt, hogy a magyarok minden tettének és döntésének az ezeréves Magyarország történelméből kell kiindulnia és ehhez is tartják magukat.[45] Kánya burkoltan azt adta tárgyalópartnere tudtára, hogy Szlovákiát vagy egy részét továbbra is visszavárják Magyarországhoz. Farkaš számára ez a zárszó azt jelentette, hogy a magyar vezetés továbbra is úgy tekint Szlovákiára, mint a Szent István-i állam felső részére és a szlovák önállósulási elképzeléseket nem támogatnák.

Farkaš beszámolójában megemlítette, hogy Esterházy János egy szót sem szólt a tárgyalások alatt. Farkaš Esterházytól megtudta, hogy másnap, október 6-án, Zsolnára utazik, ezért megkérte, vigyen el egy levelet Jozef Tisónak. Farkaš levelében a következőket írta Tisónak: A lengyelek csak a magyarok miatt kedvelnek minket, ezen kívül, mert igényük van néhány határ menti szlovák településre. A magyarok a Szent István-i korona oltalma alatt akarnak látni bennünket, ezért „éljen a független Szlovákia".[46] Farkaš a levele végén azt írta, hogy tárgyalásairól személyesen fog beszámolni, ha Bécsből is visszatért.[47] Esterházy Farkaš levelét bontatlanul – még a zsolnai tanácskozás megkezdése előtt – átadta Tisónak.[48] Farkaš tárgyalásait puhatolózásnak foghatjuk fel, és inkább arról szólhatott, hogy a lengyelek és a magyarok tudtára adják a függetlenségi törekvésüket. Farkaš beszámolója szerint a magyar kormánytényezők még a müncheni szerződést követően is egész Szlovákia Magyarországhoz csatlakozásában reménykedtek, s azt tekintették volna érdeküknek.[49]

A szlovák politikusok magyarokkal szembeni állásfoglalását Ferdinánd Ďurčanský,[50] a későbbi szlovák külügyminiszter a következőképpen fogalmazta meg:

45 AMV Praha, 3. doboz, H-542/7.

46 Uo.

47 Farkaš levelében Bécsi tárgyalásairól nem tesz említést, német forrásokban eddig nem sikerült tárgyalásairól dokumentumokat találni.

48 Esterházy Zsolnán megpróbált lobbizni eredménytelenül Tisónál egy közös állam létrehozásáért. Simon 2010. 184–185.

49 Rychlík 1997. 331–332.; Szarka 2016. 218.

50 Ferdinand Ďurčanský (1906–1974) szlovák politikus, jogász. 1935-től belépett a Szlovák Néppárt színeiben nemzetgyűlési képviselő. A *Nástup* című lap felelős szerkesztője. 1938. október 7-től 1939. március 9-ig Tiso autonóm kormányának minisztere. A szlovák állam megalakulása után külügyminiszter 1940-ig. Ezt követően nem töltött be fontosabb posztokat.

„…a szlovákok attól féltek, hogy az autonómiatörekvés a magyarok szemében egyet jelent majd a Magyarországhoz való visszatérésre mutató jellel. A magyarokkal való együttműködés ügyében korábban leírtakat és elmondottakat részünkről csupán a csehszlovák politikára gyakorolt nyomás eszközének lehet tekinteni."[51] Magyarán, csak taktikai húzásnak vehetjük, ám igazából elvetették.

A magyar–szlovák tárgyalások végül eredménytelenül zárultak.[52] Meg kell jegyeznünk, hogy a szlovák-kérdésben a magyar kormány határozatlan volt, előzetesen nem akarta túlságosan elkötelezni magát a szlovák autonómia és az ország területi kiterjedését illetően. Ez bizalmatlanságot váltott ki a szlovák politikusokban. A másik nehézség, hogy a magyarok 1938-ban nem ajánlottak többet a szlovákoknak a tárgyalások során, mint 1918-ban, s ez akkorra a szlovák vezetésnek már kevés volt: számukra az önállóság számított megoldásnak.[53] A „Szent István-i" államkeretbe való visszatérés már nem volt vonzó ajánlat.[54] 1918 és 1938 között Csehszlovákiában a szlovákság megtapasztalta saját nemzeti, politikai, kulturális, társadalmi erejét. A szlovák vezetők is tisztában voltak azzal, hogy az 1918 előtti állapotokhoz képest óriási fejlődést értek el, ezzel szemben a magyar vezetésben és társadalomban a „trianoni traumánál" megállt az idő, és eme gátló tényező miatt ajánlataik sem tudtak megújulni és figyelembe venni az aktuálpolitikai kívánalmakat.A szlovák autonómia-kérdésben a magyar vezetés nem tudta összehangolni és közös követelésként előadni a magyar revíziós célokat és a szlovák önállósulási törekvéseket. A Szlovák Néppárt képviselőit az 1920–1930-as években a prágai parlamentben többször is magyarbarátsággal, sőt emiatt hazaárulással vádolták meg, s ők a müncheni válság során politikai megfontolásból és előnyök megszerzése érdekében már rá is játszottak erre az ellenfeleikkel folytatott tárgyalásokon.

A szlovák autonómia követelések és a magyar revíziós politika 1938-ban Németország céljainak alárendelésébe kerültek. Adolf Hitler az 1938-as kieli tárgyalások alatt Horthy Miklósnak fel is ajánlotta Szlovákiát abban az esetben, ha Budapest elsőként támadja meg Csehszlovákiát és ezzel a háború kirobbantójává válik.[55] Amennyiben Magyarország részt vesz a hadjáratban, a meghódított szlovák területeket a háború után is megtarthatja – ígérte a Führer, hozzátéve, hogy az ezeréves Szent István-i Magyarország egyetlen darabjára sem tart igényt. Hitler a magyar küldöttségnek kifejtette, hogy annak, aki „asztalhoz akar ülni, a konyhában is segítenie kell". A magyar vezetést ez csábította ugyan, de nem vállalhatta fel, mivel katonailag

51 Ďurčanský 1943. 205.
52 Hoensch 1965. 64.
53 Gniazdovski 2010. 260–263.
54 Arpáš 2011. 100–101.
55 A kieli tárgyalásokra lásd: Pritz 1995. 291–333.; Sakmyster 2001. 203.

nem volt felkészülve az ország.[56] A magyar tárgyalódelegáció ezért visszautasította Kielben Hitler javaslatát, mely szerint Magyarország vállalja el az „agent provocateur" szerepét Csehszlovákia ellen. Horthy és köre tartott attól, hogy a kisantant mellett Anglia és Franciaország is beszállna a küzdelembe. Meg kell jegyeznünk, hogy Szlovákia Magyarországhoz való önkéntes visszatérésének lehetősége a müncheni egyezmény után végképp teljesen illuzórikussá vált. Adolf Hitler 1938 szeptemberében Szlovákiával kapcsolatos korábbi elképzelései kapcsán koncepciót váltott és a szlovák autonomista politikusok elképzeléseit kezdte támogatni.[57] A német vezetés rájött, jobban szolgálja egy „független" Szlovákia a Reich érdekét.[58]

A komáromi tárgyalások

1938. szeptember 29–30-án Anglia, Franciaország, Németország és Olaszország részvételével aláírták a müncheni egyezményt. A tárgyalások eredményeként a nyugati hatalmak hozzájárultak ahhoz, hogy a Szudéta-vidék Németországhoz kerüljön. Szlovákia területe is kisebb lett néhány településsel: Németországhoz csatolták Pozsony elővárosát, Pozsonyligetfalut és Dévényt (mintegy 43 négyzetkilométernyi területet 15 566 lakossal. A németek Pozsonyligetfalun azonnal bevezették a német közigazgatást és a települést azonnal városi rangra emelték.[59] Hitler személyesen is meglátogatta az újonnan megszerzett területeket, így Ligetfalut is, amiről egy anekdota is fennmaradt. Ligetfalu központjában egy magas oszlopon egy bronzoroszlán állt, amely a csehszlovák címert tartotta az egyik lábával. Hitler ottjártakor a szoborról a következőket mondta: „A macskának lent a helye!"[60] Hitler ezalatt Csehszlovákia bukását értette képletesen. Megjegyzendő, hogy Németországnak erre a területre hídfő gyanánt volt szüksége.[61] A magyar diplomácia is meglepődött, hogy Németország elcsatolta ezt a két települést, hiszen ezekre Magyarországnak is igénye lett volna. Érdekes adalék, hogy a Szlovákiában élő német népcsoport a szlovák nemzet érzékenységét tiszteletben akarta tartani és a területi rendezés ellen foglalt állást,

[56] A kieli tárgyalások előtt a német külügyminisztérium arra is felhívta Hitler figyelmét, hogy ha Magyarország nem a kellő időben támadná meg Csehszlovákiát, az Románia és Jugoszlávia támadását is kiválthatja. „Nem lenne számunkra nyereség olyan magyar segítség, amely új ellenfeleket szerezne nekünk." Ránki – Pamlényi – Tilkovszky – Juhász 1968. 286.

[57] 1938 októberéig a Magyarországhoz való csatlakozás lehetőségével a szlovákok a prágai kormányt igyekeztek sakkban tartani, miközben a német orientáció felé mozdultak el. Ďurčanský 1943. 205.

[58] Shirer 2004. 389.

[59] Hollósi 2017. 16.

[60] Fogarassy 1995. 79.

[61] Orosz 2019. 49.

amiről egy Herman Göring és a szlovákiai német népcsoport vezetője, Franz Karmasin[62] közötti korabeli megbeszélés tudósít. Karmasin elmondta beszélgetőpartnerének, hogy „Dévény sziklavára a Morva és a Duna folyók találkozásánál Szlovákia egyetlen történelmi emlékműve, ily módon valamennyi szlovák történelemkönyvet el kellene égetni, ha a vár elvész."[63]

A müncheni egyezményben a lengyel és magyar követelésekről csak a függelékben esett szó. Eszerint az érintett államoknak a csehszlovák kormánnyal kétoldalú tárgyalásokat kellett kezdeményezniük, s amennyiben ezek nem járnak eredménnyel, az ügy újra a nagyhatalmak döntőbírósága elé kerülhet. 1938. október 5-én Eduard Beneš elnök lemondott és emigrációba ment. Ugyanekkor, október 5–6-án a Szlovák Néppárt szervezésében a szlovák pártok Zsolnán deklarálták Szlovákia autonómiáját, amit a prágai kormány is szentesített. Ezzel a szlovák autonomisták sikerrel zárhatták le saját harcukat, miután Zsolnán megalakult az autonóm szlovák kormány Jozef Tiso vezetésével.

Az öröm nem tartott sokáig, hiszen jelentős próbatétel elé állították az autonóm szlovák vezetést: 1938. október 9-én Révkomáromban[64] megindultak a cseh–szlovák–magyar tárgyalások.[65] Mivel a prágai központi kormány a szlovák kormányra hárította a tárgyaláson való részvételt, a Tiso vezette delegációnak minden komolyabb előkészület és felkészültség nélkül kellett az ország határait megvédenie a magyar követelésekkel szemben. Ezzel szemben a magyar küldöttség komolyan felkészült, hogy az etnikai alapon követelt területi igényeit megfelelő háttéranyaggal alátámassza. A prágai kormány a tárgyalások megkezdése előtt már belement, hogy kormányuk jóindulata jeléül két települést, Ipolyságot és Sátoraljaújhely vasútállomását átadja Magyarországnak.[66] A magyar küldöttség a *Zsófia* hajóval érkezett, és azon is szállt meg, míg a cseh–szlovák delegáció a város egyik szállodájában lakott. A magyar delegációt Kánya Kálmán és Teleki Pál, a cseh–szlovákot pedig Jozef Tiso, az autonóm szlovák kormány miniszterelnöke vezette.[67] Tisóra mint katolikus papra a magyar kormány először a Vatikán révén kívánt befolyást gyakorolni. Barcza György vatikáni magyar követ ugyanis felvetette kormányának, hogy az alábbi érveket terjesszék a Vatikán képviselője elé, aki majd ezzel nyomást gyakorolhat Tisóra. Okfejtése így hangzott: „Az új Csehszlovákia a jelek szerint erős német befolyás alá

62 Franz Karmasin (1901–1970) szlovákiai német politikus a második világháború végéig, a szlovákiai Deutsche Partei vezetője, és a *Grenzbote* német nyelvű napilap szerkesztője.

63 Orosz 2019. 49.

64 A komáromi tárgyalások előzményeiről lásd: Sallai 2002. 57–81.

65 Rónai 1993. 124.

66 AMZV VI. fond. Sekce právní, (Jogi Osztály), 61. doboz, 4/8259.; Sallai 2002. 85.

67 Deák 2002. 49. dok., 69–70.

fog kerülni. Ezért a Vatikán érdekében állna, ha minél nagyobb rész jutna át Magyarországhoz, azaz magyar egyházmegyékhez, ahol az egyház helyzete kitűnő és érdekei megvédetnek, míg az új Csehszlovákiában német és ateista irányzatok mellett ennek ellenkezője várható."[68] A Vatikán meghallgatta ugyan a magyar álláspontot, de a kérdésben semleges maradt.

A révkomáromi tárgyalásokon Magyarország a magyar többségű területeket kérte vissza 14 153 négyzetkilométernyi területsávval és 1 091 000 fővel, melyből 78 %, 849 000 volt magyar nemzetiségű. Követeléseinek alátámasztására bemutatta a Szlovákia nemzetiségi viszonyait megjelenítő statisztikákat és térképeket az 1880-as első nemzetiségi számbavételtől az 1930. évi népszámlálásig. Tisóék először autonómiát ajánlottak, amit a magyarok azonnal visszautasítottak. A szlovákok viszont nem fogadták el hitelesnek az 1910. évi népszámlálási adatokat. Tiso arra hivatkozott, hogy személyes tapasztalatból tudja, az Osztrák–Magyar Monarchia idején nagy számban voltak olyan szlovákok, akik ideiglenesen elszakadva saját nemzetiségüktől magyarnak vallották magukat, következésképpen az 1910 évi népszámlálás adatai nem adhatnak reális képet a nemzetiségi viszonyokról. Emellett a szlovákok ellenérvelésükben gazdasági és stratégiai szempontokat vetettek fel. Többek között utaltak arra, hogy „Nyitra vidékén épül az ipar, és ennek kiútra van szüksége a Dunához".[69] Tiso véleménye szerint a szlovák–magyar kérdést egy nagyszabású középeurópai újjá-rendezés szempontjából kell vizsgálni, és olyan megoldást kell keresni, amely tökéletesen biztosítja az érintett népek gazdasági és kulturális együttélését. A nemzetiségi kérdésről kifejtette: „A szlovákok maguk tudják a legjobban, mit tesz az, ha egy nép nemzetiségi szempontból nem élheti ki magát. Ezért a szlovák kormány nem fog abba a hibába esni, hogy a magyar lelkeket el akarja nemzetietleníteni. Legyen a magyar delegáció meggyőződve, hogy a csehszlovák delegációban senki sincs, aki egy új Trianont akarna csinálni. Ha ebből a magasabb szempontból tekintjük a kérdést, úgy kétségtelen, hogy egy olyan rendezés, amelyik az egyik fél szempontjából nincs tekintettel a gazdasági életérdekekre, nem lehet tartós. Ezt a közelmúlt eseményei kellően megmutatták."[70]

A hangzatos és ígéretes szavak ellenére a szlovák fél stratégiájának vezérelve az volt, hogy minél kevesebbet adjanak vissza a vitatott területekből, továbbá időhúzásra játszottak és a németek segítségében bíztak és reménykedtek.[71] A magyar többségű területek átengedése helyett autonómiát ajánlott a szlovák küldöttség, és a vitás

68 DIMK II. 482. dok., 735.

69 Feljegyzések a csehszlovák–magyar tárgyalások komáromi üléséről. 1938. október 10. AMZV VI./4. 61. doboz, 1938.

70 DIMK II. 488. dok., 749.

71 Ablonczy 2005. 377.

területekre a népszavazás lehetőségét teljesen elvetette. A dél-szlovákiai néphangulatról és a lakosság magatartásáról a tárgyalások alatt kevés szó esik, de az befolyással volt a tárgyalópartnerek hangulatára. A magyarlakta területeken mindenütt demonstrációkra kerül sor. Spontán akciók voltak ezek, amelyekben az egyesült Magyar Párt tagjai is részt vettek, de a párt országos vezetői inkább mérséklően léptek fel, mint kezdeményezően.[72] A kiváltó ok sok helyen az volt, hogy tévesen azt terjesztették, a magyar csapatok átlépték a határt – erre példa Dunaszerdahely vagy Szenc esete lenne.[73] Sok magyarlakta településen a magyar zászlókat is kitűzték.

1938. október 11-én délután a magyar küldöttség néhány szakértője meghívta a szlovák delegáció tagjait a komáromi Centrál Szálló sörözőjébe. Itt a magyar szakértők elmondták, hogy az esetleges közös védekezés érdekében megegyezésre lenne szükség, mivel Németország nagyon előrenyomult. A magyar katonai szakértők azt bizonygatták, hogy sok előnye származna Szlovákiának abból, ha Magyarországhoz csatlakozna. A tárgyalások sikertelensége esetére pedig mintegy megfenyegették a szlovákokat, hogy a magyar hadsereg elfoglalhatja országukat. A magyar delegáció ezzel azt sugallta, hogy Németország támogatásáról biztosította a magyar kormányt.[74] 1938. október 11-én Ďurčanský, az autonóm szlovák kormány miniszterelnök-helyettese, a cseh–szlovák delegáció tagja elhagyta a tárgyalásokat és Németországba repült, ahol Hitlerrel és Hermann Göringgel tanácskozott a magyar–csehszlovák határ kérdéséről. Innen október 13-án tért vissza.[75] Ďurčanský Berlinben kijelentette, hogy a szlovákok sohasem akartak uniót Magyarországgal, és teljes függetlenségre, valamint Pozsonynak, mint fővárosnak a megtartására törekednek. Szándékuk szerint a jövőben szoros politikai, katonai és gazdasági kapcsolatokat kívánnak kiépíteni Németországgal. Ďurčanský felhívta Göring figyelmét egy esetleges népszavazás veszélyeire, mert szerinte a zsidók a magyarokhoz való csatlakozás mellett voksolnának. Göring a tárgyalás után úgy látta, hogy erősebben kell támogatni a szlovák függetlenségi mozgalmat, mert így a Szlovákia nélküli cseh állam nagyobb mértékben lenne kiszolgáltatva Németországnak. Szlovákiát a keleti területek elleni támadások kiindulópontjaként és a légi bázisok kiépítése szempontjából is fontos területként határozta meg.[76] A magyar diplomácia értesülése szerint Ďurčanský útját a német vezetőkhöz Franz Karmasin egyengette a bécsi nácikkal együtt.[77]

72 Simon 2010. 196.
73 Bukovszky 2005. 135.
74 Sallai 2002. 92.
75 1938. október 12-én Ďurčanský, Alexander Machhal közösen Hermann Göringgel tanácskozott. ADAP D. IV. 68. dok., 76.
76 Uo.
77 Bystrický 2001. 51.

Közben október 12-én is folytatódtak a magyar–szlovák tárgyalások.[78] Ekkor Tiso felajánlotta a Csallóközt azzal a feltétellel, hogy Komáromban cseh–szlovák szabad kikötőt létesítenek. Ez az ajánlat körülbelül 1800 négyzetkilométer nagyságú területet érintett volna 121 ezer lakossal, amelyből 117 ezer magyar nemzetiségű volt. A magyar delegáció ezt nem fogadta el, mert ez a magyarlakta területek alig 11 százalékát tette volna ki. Tiso, látva a magyar fél elutasítását, kifejtette, hogy a Kis-Duna szilárd határvonal, és emellett lakosságcserét ajánlott: „…nem volna-e lehetséges a jelenleg Magyarországon élő szlovákok és a Csallóköztől északra élő magyarság között kölcsönös áttelepítést csinálni”?[79] Teleki Pál elutasította a lakosságcserét, mert azt szerinte nem lehetett volna az érdekeltek megkérdezése nélkül keresztülvinni és hosszú időt vett volna igénybe. Tiso erre kijelentette, hogy a szlovák nép semmilyen körülmények között sem tudna belenyugodni abba, hogy 400 ezer testvérét Magyarországnak engedjék át. A szlovák delegáció egyik tagja ehhez még azt is hozzáfűzte, hogy „a szlovákok inkább a háborút választanák, mint hogy 400 ezer szlovákot Magyarországnak átengedjenek”.[80] Végül a szlovákok 1938. október 13-án 5405 négyzetkilométernyi területet ajánlottak fel, 349 ezer lakossal, amelyből 342 ezer magyar nemzetiségű volt. Teleki a cseh–szlovák ajánlatot „lemérsékelt” Trianonként jellemezte, amely stratégiai és közlekedési szempontokon alapul, és amely 90 %-ban többségben lévő magyarlakta területeket hagyott volna Szlovákia birtokában. Ráadásul az ajánlatból több magyar népességű város is kimaradt. „Azért, hogy ne kelljen esetleg egyes területeken új vasútvonalakat építeni – jelentette ki Teleki –, nem lehet zárt etnikai egységeket megbontani. Nem lehet városokat önkényesen visszatartani és a városok vásárterületének biztosítása címén nagy magyar tömböket szlovák területeken meghagyni.”[81] Teleki úgy vélte továbbá, hogy a cseh–szlovák javaslatot[82] a húsz évvel korábbi szempontok alapján állították össze, ezért azt teljes egészében elfogadhatatlannak tartotta. Ugyanakkor egyértelműnek vélte a magyar területi követeléseket, amelyek tisztán etnikai elveken alapultak, s nem voltak tekintettel a szlovák fél közlekedési és stratégiai szempontjaira.

Ďurčanský szerint a szlovák javaslat alapelve az egyenlőség, vagyis hogy pontosan annyi magyar maradjon Szlovákiában, mint amennyi szlovák Magyarországon.

78 Egy anekdota szerint az egyik tárgyalási napon Kánya egy letakart papírlapot mutatott fel Tisónak, amelyen csak egy aláírás látszott: Tiso József. Tiso Kánya kérdésére elismerte, hogy az aláírás az övé. Kánya ezek után megmutatta az egész lapot, az 1910-es népszámlálás ívét, mely szerint Tiso akkor magyar nemzetiségűnek vallotta magát. Erről eddig forrást nem találtunk. Niederhauser 2001. 322–323.

79 DIMK II. 491. dok., 762.

80 A megjegyzést Jozef Zvrškovec, a szlovák delegáció tagja tette. DIMK 491. II. 763.

81 DIMK II. 492. dok., 766.

82 A cseh–szlovák delegáció ellenjavaslata: DIMK II. 492/b. dok., 770.

Ez az egyetlen elv – jelentette ki Ďurčanský –, amelynek alapján el lehet járni, mivel a lakosság vegyes összetétele miatt ezeken a területeken szerinte lehetetlen etnikai határt kijelölni.[83] Teleki válaszában figyelmeztette Ďurčanskýt: „itt most arról van szó, hogy egy igazságos határmegvonás útján megalapozzuk a két nemzet barátságát, nem pedig arról, hogy kölcsönösen túszokat tartsunk egymás birtokában".[84] Teleki leszögezte azt is, hogy a magyar álláspont szerint a határvonal legalább 50-60 %-át egyszerűen és problémák nélkül ki lehet jelölni, mivel azok homogén összetételű nemzetiségű területek. Az említett szakaszokon az etnikai határok az 1880., 1910. és 1930. évi népszámlálások adatai szerint is azonosak voltak. Azt, hogy a másik fél még ezekre az egyértelmű határszakaszokra vonatkozóan sem fogadta el a magyar javaslatot, Teleki a cseh–szlovák delegáció rosszindulatának tekintette. Ďurčanský erre megismételte, hogy kénytelenek az egyenlő elbánás elvéhez ragaszkodni, ezért választották ezt a megoldást.

A két fél álláspontja között tehát áthidalhatatlan szakadék tátongott. Kánya Kálmán, bár nem hitt a tárgyalások sikerében, megszakítani sem akarta azokat, mert kíváncsi volt, meddig mehetnek el a szlovákok. Úgy látta, hogy „…az új határokra nekünk ma reggel átnyújtott ellenjavaslat annyira eltér a mi felfogásunktól, hogy az újjárendezés alapelveit illetőleg oly űr tátong a két delegáció által képviselt álláspont között, hogy annak áthidalását meggyőződésünk szerint ezektől a tárgyalásoktól nem remélhetjük".[85] Végül a magyar delegáció Imrédy Béla miniszterelnök sürgetésére megszakította a tárgyalásokat. Október 13-án, zárszavában Kánya kifejtette: azért kell felhagyni a tárgyalásokkal, mert a viták – közeledés nélkül – túlságosan elhúzódtak. Mint mondta, saját követeléseiket tudták volna kissé módosítani, de arra nem voltak felkészülve, hogy a másik fél ennyire nem veszi figyelembe az etnikai elvet, és ennyire keveset ajánl. Kánya ezután Tiso felé kissé meghajolt, s anélkül, hogy a szlovák delegáció többi tagjától elbúcsúzott volna, kisietett a teremből. A magyar delegáció tagjai követték példáját. A két delegáció közötti területi viták középpontjában Nyitra, Kassa és Ungvár városainak hovatartozása állott.

A cseh–szlovák delegációt nem lepte meg túlzottan a magyar bejelentés. Megkönnyebbüléssel vették azt tudomásul, bízva a németek segítségében. A szlovákok optimizmusát Ďurčanský németországi tapasztalatai táplálták.[86] A szlovák fél a ko-

[83] Ďurčanský javaslata egyáltalán nem az egyenlőség elvén nyugodt, mivel a magyar és szlovák delegáció is más-más kisebbségi összeírási számadatokat fogadott el.

[84] DIMK II. 492. dok., 767.

[85] DIMK II. 493. dok., 771

[86] Ernst Weizsäcker német külügyi államtitkár október 10-i, az európai német követségekhez intézett körlevele már a következő főbb irányelveket tartalmazta: „1. Barátságos viszonyt várnak Prágával. 2. Támogatják a magyar igényt a szomszédos magyar területekre, a kérdés részleteit Magyarország

máromi tárgyalásokon abban reménykedett, hogy képes olyan kompromisszumot elérni, amely nem sérti Szlovákia területi egységét, és ezzel egyúttal nemzetközi téren is megmutatja a szlovák államalkotó mozgalom erejét. A tárgyalások tehát nem váltották valóra a várakozásokat. A három cseh–szlovák ajánlat arról tanúskodott, hogy Tisóék nem vették figyelembe a valós aktuálpolitikai helyzet. A tárgyalások eredménytelenségének három fő oka volt. Először is eltérőek voltak a statisztikai adatok, amelyeket a delegációk hivatalosan elismertek. A magyar fél az 1910-es kimutatásokat használta, míg a cseh–szlovák delegáció az 1930-as számadatokat. Másodszor a cseh–szlovákok stratégiai és gazdasági érveket vonultattak fel, míg a magyarok etnikaiakat. Harmadszor pedig mindkét fél maradéktalanul bízott a németek segítségében, ezért egyik sem mutatott kellő kompromisszumkészséget.

A komáromi tárgyalások egyik nagy hozadéka az volt a magyarok részére, hogy a szlovák fél hivatalosan is elismerte a területi követelések jogosságát. Ugyanakkor Kánya és az egész magyar delegáció ellenezte a katonai megoldás lehetőségét. A komáromi tárgyalások megszakadása lehetőséget adott Imrédy Béla kormányának arra, hogy a döntést visszautalja a négyhatalmi konferencia hatáskörébe.

Mind a szlovákok, mind a magyarok puhatolózni kezdtek a jövőt illetően. 1938. október 14-én Darányi Kálmán korábbi magyar miniszterelnök tárgyalásokat folytatott Hitlerrel.[87] Darányi megemlítette a Führernek, hogy a komáromi tárgyalások megszakadtak, mivel a csehek és szlovákok a magyarok által lakott területeknek csak egy töredékéről lennének hajlandóak lemondani. Térképeket vett elő és arról panaszkodott, hogy a szlovákok majdnem mindegyik magyar várost és vasútvonalat meg akarják tartani. Hitler megkérdezte, akarnak-e harcolni a magyarok. Darányi erre azt felelte, hogy Magyarország nem tűrheti a szlovákok magatartását. Hitler borúlátóan nyilatkozott egy katonai akcióval kapcsolatosan, mivel Magyarország teljesen egyedül maradna, és egy nagyhatalmi konferencia eredménye szintén kétséges. Korábban, mint mondta, őt úgy informálták a magyar politikusok, hogy a szlovákok és a ruszinok is egyesülni akartak Magyarországgal, most azonban úgy látja, hogy a helyzet megváltozott. Hitler szerint a döntő tényező nem az, hogy kinek van igaza, hanem hogy kinek van hatalma. Ezzel összefüggésben mindazonáltal támogatásáról

és Csehszlovákia oldja meg. 3. A szlovákkérdésben a zsolnai határozatokat, tehát a szlovák autonómiát támogatják. 4. Kárpátalja kérdésben tartózkodó az álláspont, közös lengyel–magyar határt nem támogatnak, de nem adnak ki magyarellenes jelszavakat. 5. Pozsony hovatartozását önrendelkezési joggal döntsék el, ami valószínűleg Szlovákia számára lenne kedvező." ADAP 1951. D. IV. 50. dok., 50.

87 Imrédy miniszterelnök kérte a budapesti német követet, hogy Hitler fogadja Darányit. A volt magyar miniszterelnök látogatásának célja az volt, hogy a Németország és Magyarország között felmerült nézeteltéréseket megszüntesse és mindkét fél szándékát tisztázza. Woodward 1953. 57. dok., 66.

biztosította Magyarországot egy leendő konferencián, ahol területi kérdéseket vitatnának meg. A Führer rámutatott Szlovákia térképére, és azt kérdezte, lát-e arra esélyt Darányi, hogy Magyarország Szlovákia egyik részét megszállja, míg a másikat népszavazás útján szerezze meg. Darányi válaszában azt mondta, hogy konzultálni kell a kormányával, de úgy gondolja, hogy ami magyar, azt föltétlenül meg kell szállniuk. Hitler azonban óvta a népszavazástól a magyar vezetést, mert annak eredménye szerinte kétséges lehet. Végül Hitler utasította a birodalmi külügyminisztert, Joachim von Ribbentropot, beszéljen a csehekkel, hogy megtudja, milyen maximális igények várhatók a cseh–szlovákoktól és ezzel kapcsolatban milyen minimális területi követeléssel állnak elő a magyarok. 1938. október 23-án Darányi levelet intézett Ribbentrophoz, amelyben Pozsony, Nyitra, Kassa, Munkács és Ungvár sorsáról egyeztetett. Darányi ragaszkodott Kassa és a két kárpátaljai város magyar fennhatóság alá kerüléséhez, Nyitra, Jolsva, Szomolnok és környéke esetében pedig továbbra is a népszavazást tartotta volna a legjobb megoldásnak.[88] Ribbentrop Ungvár és Munkács elcsatolása ügyében a cseh–szlovák pozíciót támogatta, Kassát illetően viszont elismerte a magyar igény jogosságát.

Ribbentrop október 19-én fogadta Tisót és Ďurčanskýt,[89] akik egyhangúan a magyar követelések ellen nyilatkoztak, kijelentvén, hogy az 1910-es népszámlálási adatok hamisak.[90] Egyúttal hangsúlyozták Kassa mint közlekedési csomópont kiemelkedő szerepét is. A népszavazást elvetették, mivel Tiso azt állította, hogy a magyarok összefognának a kommunistákkal és a zsidókkal. Ribbentrop rokonszenvéről biztosította a szlovákokat, de egyúttal a megértés szükségességét is hangsúlyozta a magyarok jogos követelései iránt. Ígéretet tett arra, hogy Kassát, Munkácsot, Pozsonyt és Ungvárt megmenti a szlovákok számára.[91] Október 20-án a cseh–szlovák kormány német közvetítéssel eljuttatta végleges területi ajánlatát a magyar kormányhoz, melyben 11 300 négyzetkilométernyi területről volt hajlandó lemondani. Az ajánlatban azonban nem szerepeltek a felvidéki magyar városok, ezért az indítványt a magyar kormány nem fogadta el.[92] A bécsi döntőbírósági ítélet a még vitatott területek, és főleg a határ menti városok miatt vált szükségessé. Ekkor már csupán néhányszáz négyzetkilométernyi terület volt a két delegáció javaslata közötti különbség.[93]

Ha a magyarok elfogadták volna ezt a kisebb területet, akkor létrejöhetett volna a kétoldalú megegyezés. Ám végül 1938. november 2-án, a bécsi Belvedere-palotában

88 Woodward 1953. 152. dok., 309–311.
89 Deák 2002. 99. dok., 159. Lásd még: ADAP 1951, D. IV. kötet, 66. dok., 75.
90 ADAP 1951, D. IV. kötet, 72. dok. 81.
91 Slovenský Národný Archív (SNA – Szlovák Nemzeti Levéltár), Národný súd, 43. doboz, 6/46-II/I-2.
92 DIMK II. 563. dok., 829.
93 Szarka 1998. 195.

a német–olasz vegyes bizottság jelölte ki az új magyar–cseh-szlovák határt.[94] Pavol Čarnogurský szlovák politikus visszaemlékezése szerint a szlovák politika és értelmiség egy része 1938-ban valóban természetesnek és elkerülhetetlennek érezte a határok etnikai revízióját. „Senkit nem rázott meg a tisztán magyar járások, mint Komárom, Dunaszerdahely vagy Tornalja elvesztése", Beneš elvonulása után arra számítottak, hogy az új állam kizárólag a csehek és a szlovákok nemzetállama lesz.[95] Magyarország a bécsi döntés értelmében 11 927 négyzetkilométernyi területsávot kapott vissza, 1 millió 50 ezer lakossal, melynek 84,4 %-a magyar nemzetiségű volt.[96] Ez nagyjából 2000 négyzetkilométerrel és 150 000 lakossal volt kevesebb az eredeti magyar követeléstől. Pozsony és Nyitra Cseh-Szlovákiánál maradt. A területi veszteségek megingatták Cseh-Szlovákiát, s ez magával hozta a csehszlovák állam első köztársasági koncepciójának végleges csődjét: nyilvánvalóvá vált, hogy az nem működik.[97]

Összegzés

A komáromi tárgyalások egyik nagy hozadéka az volt a magyarok részére, hogy a szlovák fél hivatalosan is elismerte a területi követelések jogosságát. A magyar külpolitika 1938-ban érezte, hogy eljött a revízió ideje és esélye van visszaszerezni a korábban elvesztett területeit, így a Felvidéket is. A magyar vezetés ezért Jozef Tisóval is titkos tárgyalásokat folytatott egy esetleges csatlakozással kapcsolatosan, de eredménytelenül. A szlovák politikusok tárgyalási hajlandóságát a tények utólagos ismeretében inkább csak puhatolózásnak, a helyzet felmérésére irányuló kísérletnek vehetjük a részükről. Mindeközben a szlovák vezetés a lengyelekkel is tárgyalásokat folytatott. A magyar és lengyel autonómia ígéretek azonban az önálló szlovák állam Berlin által segített megteremtésének lehetőségével nem tudtak konkurálni, így ez valósulhatott meg 1939-ben.

A magyar–szlovák viszony az 1938. november 2-i első bécsi döntés következtében végleg megromlott. A szlovák propaganda a határváltozásokat kimondottan nemzeti

94 A bécsi döntés részletes területi rendezéseit és diplomáciai előkészületeit lásd: Sallai 2002. 55–153.; Szarka – Sallai – Fedinec 2017.

95 Simon 2010. 203.

96 Az ezen a területen élő lakosságnak az 1930-as csehszlovák népszámlálás szerint 57 %-a volt magyar anyanyelvű a 1941-es magyar népszámlálás szerint 84 %-a. A különbségek az időközben lezajlott népmozgásokkal a kettős identitásúak időnkénti pálfordulásával illetve a népszámlálások eltérő technikájával magyarázható. Romsics 2007. 831–833.

97 Tóth – Novotný – Stehllík 2018. 510–511.

tragédiaként jelenítette meg a szlovák társadalom előtt. Tiso 1938. november 4-i rádióbeszédében a következőket mondta: „Szétszabdaltak minket! Revíziós propagandát fogunk folytatni. Sohase fogunk a sajátjainkról lemondani!”[98] A szlovák politikusok egységesen vallották és hirdették, hogy a szlovák nemzet egy galád politikai merénylet áldozatává vált. Tiso a területveszteséget az elmúlt húsz év rossz politikájának tulajdonította, a felelősséget pedig azokra terhelte, akik az ő részvételük nélkül döntöttek sorsukról.[99] Tiso szerint a prágai vezetés a negatív felelősséget rá kívánta áttolni, amikor a magyarokkal való tárgyalásokra őt nevezték ki vezetőnek. Látnunk kell azonban, hogy kinevezésében az is közrejátszhatott, hogy a magyar diplomácia terveit és szándékaikat ő ismerte a legjobban, kompromisszumra hajló tárgyalóképes politikust látott benne a cseh vezetés. A bécsi döntés után a szlovák propaganda állandóan azt sulykolta, hogy ez a helyzet csak átmeneti, az idő majd igazságot szolgáltat nekik, és a magyarok elnyerik méltó büntetésüket. Utólag kijelenthetjük, hogy olyan kiegyezésre, amelyet a háború után is elismerhettek volna a nagyhatalmak, egyedül 1938-ban Komáromban lett volna esély a kétoldalú tárgyalások alkalmával, de ezt elmulasztották, aminek a kárát a felvidéki magyaroknak kellett megfizetniük a háború után, a beneši dekrétumok révén.

Bibliográfia

Ablonczy 2005.	Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Osiris, Budapest, 2005.
ADAP 1951.	*Akten zurdeutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Serie D. 1937–1945. Band IV. Oktober 1938 bis März 1939. Die Nachwirkungen von München*. Imprimerie Nationale, Baden-Baden, 1951.
Angyal 2002.	Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Lilium Aurum, Galánta–Dunaszerdahely, 2002.
Arpáš 2011.	Arpáš, Róbert: *Autonómia*: *Víťazstvo alebo prehra? Vyvrcholenie politického zápasu HSĽS a autóniu Slovenska.* Veda, Bratislava, 2011.
Bukovszky 2005.	Bukovszky László: Államhatalmi változások a Matyúsföldön 1918–1919-ben és 1938-ban. In: *Mátyusföld II. Egy régió története a XI. századtól 1945-ig*. Szerk. Bukovszky László. Fórum –Lilium Aurum, Komárom, 2005.
Bystrický 2001.	Bystrický, *Valerián*: Nacistické Nemecko a vznik Slovenského štátu. *Vojenská História,* 2001/2. 41–61.
Čarnogurský 1993.	Čarnogurský, Pavol: *6 október 1938*. Veda, Bratislava, 1993.

98 Kirschbaum 1994. 68.
99 Deák 1990. 124.

Deák 1990.	Deák, Ladislav: *Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938–39*. Veda, Bratislava, 1990.
Deák 2002.	Deák *Ladislav*: *Viedenská Arbitráž*. I. kötet. Matica Slovenská, Martin, 2002.
Deák, 1992.	Deák Ladislav: Zahranično politická koncepcia Jozefa Tisu voči Maďarsku roku 1938. In: *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu*. Ed. Bystrický, Valerián – Fano, Štefan. Slovak Academic Press, Bratislava. 1992.
DIMK II.	Ádám Magda: *Diplomáciai Iratok Magyarország Külpolitikájához 1936–1945*. Akadémiai, Budapest, 1965.
Ďurčanský 1943.	Ďurčanský, Ferdinánd: *Pohľad na slovenskú politickú minulosť*. Vlastným nákladom, Bratislava, 1943.
Fabian 1966.	Fabian, Juraj: *Svätoštefanské tiene Telekiho zahraničná politika a Slovensko 1939–41*. Vydavateľstvo politickej literatúry, Bratislava, 1966.
Gniazdovski 2010.	Gniazdovski, Mateusz: *Slovenský autonomizmus v polskej politike 30. rokoch. Česko-slovenská historická ročenka*. Brno, 2010.
Hoensch 1965.	Hoensch, Jörg. Konrad: *Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagungder Tschechoslowakei.* Mohr (Siebeck), Tübingen, 1967.
Hollósi 2017.	Hollósi Gábor: *A pozsonyi hídfő. A magyar–csehszlovák határrendező bizottság tárgyalásai, 1947–49.* (Veritas füzetek 8.) Magyar Napló, Budapest, 2017.
Ivaničková 1998.	Ivaničková, Edita: Československé–maďarské vzťahy v stredo-európskej politike Veľkej Británie. *Historický časopis,* 1998/2. 250–260.
Janek 2020.	Janek István: Jehlicska Ferenc a revízió szolgálatában. *Valóság,* 2020/8. 55–67.
Janek 2023.	Janek István: Dvortsák Viktor a magyar revízió szolgálatában és a szlovják kérdés. *Valóság,* 2023/5. 20–37.
Kirschbaum 1994.	Kirschbaum, Jozef M.: *Krvájúca hranica. Dokumenty o utrpení Slovákov v Maďarsku.* Miestny odbor Matice slovenskej Prievidza, 1994.
Lukeš 1998.	Lukeš, Michal: Cesta k amnestii Vojtecha Tuky. *Historický časopi*s, 1998/4. 663–672.
Niederhauser 2001.	Niederhauser Emil: *Nemzet és kisebbség*. Lucidus, Budapest, 2001.
Orosz 2019.	Orosz László: A szlovákiai németek az első bécsi döntés időszakában. In: *Rés a falon. A felvidék déli része és Kárpátalja visszatérése Magyarországhoz, 1938–39*. Szerk. Ligeti Dávid. Facultas, Budapest, 2019. 43–56.
Pritz 1987.	*Hory András: Bukaresttől Varsóig*. Szerk. Pritz Pál. Gondolat. Budapest, 1987.
Pritz 1995.	Pritz Pál: *A magyar diplomácia a két háború között*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1995.
Ránki – Pamlényi–Tilkovszky – Juhász 1968.	Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula: *Willhelmsstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933–1945*. Akadémiai, Budapest, 1968.

Rónai 1993.	Rónai András: *Térképezett történelem*. Püski, Budapest, 1993.
Rychlik 1997.	Rychlik, Ján: *Češi a Slovácive 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945.* Vyšehrad, Bratislava, 1997.
Sakmyster 2001.	Sakmyster, Thomas: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós 1918–1944*. Helikon, Budapest, 2001.
Sallai 2002.	Sallai Gergely: *Az első bécsi döntés*. Osiris, Budapest, 2002.
Segeš – Hertel– Bystrický 2012.	*Slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938-39.* Ed. Segeš, Dušan – Hertel, Maroš – Bystrický, Valerián. Spoločnosť pro Historia, Bratislva, 2012.
Shirer 2004.	Shirer, William L.: *Vzestup a pád* Třetí říše. Tomáš Krsek, Brno, 2004.
Simon 2010.	Simon, Attila: Vplyv štátoprávnych a politických zmien z konca roka 1938 a zo začiatku roka 1939 na postavenie maďarskej menšiny. In: *Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska 1939.* Ed. Valerián Bystrický, Miroslav Michela, Michal Schvarc. Veda, Bratislava, 2010.
Simon 2014.	*Esterházy János és a szloveszkói Magyar Párt.* Szerk. Simon Attila. Fórum, Somorja, 2014.
Szalatnai 1982.	Szalatnai Rezső: *Két hazában egy igazsággal*. Magvető, Budapest, 1982.
Szarka 2016.	Szarka László: *A multietnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában. 1918–1992*. Kalligram, Pozsony, 2016.
Szarka 2017.	Szarka László – Sallai Gergely – Fedinec Csilla: *Az első bécsi döntés* okmánytára*. Diplomáciai iratok 1938. augusztus – 1939. június.* MTA BTK, Budapest, 2017.
Szarka1998.	Szarka László*: Duna-táji dilemmák*. Ister, Budapest, 1998.
Tóth – Novotný – Stehlík 2018.	Andrej Tóth – Andrej Novotný – Lukáš Michal Stehlik: *Nemzeti kisebbségek Csehszlovákiában 1918–38*. Pro Futuro Hungarica, Budapest, 2018.
Veres 2004.	Veres Tímea: A Tuka-per közvetlen előzményei a cseh és szlovák sajtóban. *Fórum,* 2004/1. 149–153.
Woodward 1953.	*Documents on British Foreign Policy 1919–1939.* Ed. by Ernest Llewellyn Woodward – Rohan Butler – Margaret, Lambert. Third Series. Vol. IV. H.M.S.O., London, 1953.
Zeidler 2002.	Zeidler Miklós: A magyar külpolitika és a civil társadalom a Horthy-korszakban. In: *Magyarország helye a XX. századi Európában*. Szerk. Pritz Pál – Sipos Balázs – Zeidler Miklós. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2002. 51–64.

István Janek

HUNGARIAN–SLOVAK ANNEXATION RECONCILIATIONS AND THE NEGOTIATIONS IN KOMÁROM IN 1938

(Abstract)

In my study, I attempt to present the clandestine and open negotiations between Hungarian diplomats and Slovak political leaders in the final stage of the existence of the Czechoslovak state in 1938. Jozef Tiso and his coterie negotiated about Slovakia being annexed with Poland and Hungary. The clandestine visit of Slovak envoy Ján Farkaš to Budapest to negotiate with Kálmán Kánya, the Minister of Foreign Affairs of Hungary, put Jozef Tiso's political maneuvering at the time in a new light.

In the second part of the study, the bilateral diplomatic negotiations held in Komárom between October 9th and 13th, 1938, are deliberated in detail. Over the course of the aforementioned negotiations, it was made evident that Tiso neither wished to relinquish the Hungarian-inhabited areas of Slovakia nor sought an accord with the Hungarians. His hand was ultimately forced by the First Vienna Award, which was so effective that Hungarian diplomatic leaders achieved the return of the disputed territories in five weeks instead of three months. The Principle of Nationalities was undoubtedly applied in the decision-making process. At the same time, the Hungarian government hoped to regain additional territories. Minority ethnic Hungarians and Hungarians in the motherland alike regarded the First Vienna Award as a great achievement; the thought that one day they would be held accountable for it never crossed their mind. Discontented voices – both Hungarian and Slovak – could already be heard a mere day after the Vienna Award. In Budapest, there were complaints that only part of Subcarpathia had been returned to Hungary, while Slovak political leaders considered the Hungarian revision as excessive. Accordingly, the race for acquiring additional territories of the former Czechoslovak state continued into 1939. Hungarian political leaders made every effort to (re)acquire the *Felvidék* (Hungarian Highlands), which was the ultimate revisionist objective, while reclamation of Hungarian-inhabited territories was the bare minimum, which came to fruition via the First Vienna Award and served as a partial remedy for the injustices of the Treaty of Trianon. One of its consequences, however, was that relations between Hungary and Slovakia became even more acrimonious. Moreover, their respective governments were now pawns of Germany, which deftly exploited the evolving situ-

ation. It is easy to hypothesize that in the second half of 1939; Hungarian political leaders gave up on acquiring any additional territory in the *Felvidék* and instead focused their efforts on securing the regained regions. The bilateral negotiations in Komárom could have culminated in a bilateral agreement acceptable to the Great Powers later in the peace negotiations in 1945.

István Janek

UNGARISCH–SLOWAKISCHE ANSCHLUSSVEREINBARUNGEN UND VERHANDLUNGEN IN KOMÁROM IM JAHRE 1938

(Resümee)

In meinem Beitrag habe ich versucht, die geheimen und offenen Verhandlungen der ungarischen Diplomatie und der slowakischen Führung in der letzten Phase des Staates Tschechoslowakei im Jahre 1938 darzulegen. Tiso und sein Kreis verhandelten mit Polen und Ungarn über einen eventuellen slowakischen Anschluss. Die geheime Reise des slowakischen Beauftragten Ján Farkaš nach Budapest und seine dortigen Verhandlungen mit dem ungarischen Außenminister Kálmán Kánya stellen Jozef Tisos damalige politische Manöver in ein neues Licht.

Im zweiten Teil des Beitrags werden die bilateralen diplomatischen Verhandlungen zwischen dem 9. und 13. Oktober 1938 in Komárom ausführlich behandelt, wo es sich eindeutig herausstellte, dass Tiso auf die von Ungarn bewohnten Gebiete nicht verzichten wollte und auch keine Einigung mit ihnen anstrebte. Dazu wurde er schließlich durch den ersten Wiener Schiedsspruch gezwungen. Durch diesen konnten die Anführer der ungarischen Diplomatie so viel erreichen, dass die umstrittenen Gebiete statt in drei Monaten innerhalb von fünf Wochen zurückgegeben wurden. Im Schiedsspruch wurde zweifelsohne das Nationalitätenprinzip zugrunde gelegt. Gleichzeitig erhoffte die ungarische Regierung, auch weitere Gebiete zurückzuerwerben. Die Ungarn in der Minderheit und im Mutterland betrachteten den ersten Wiener Schiedsspruch als ein großes Ergebnis und sie hätten nie gedacht, dass sie deswegen noch zur Rechenschaft gezogen werden würden. Schon einen Tag nach dem Wiener Schiedsspruch waren unzufriedene Meinungen sowohl von ungarischer als auch von slowakischer Seite zu hören. In Budapest beanstandete man, dass nur ein Teil der Karpato-Ukraine Ungarn angeschlossen wurde, die slowakischen Politiker hielten hingegen das Ausmaß der ungarischen Revision für übertrieben. Auf diese Weise konnte der Wettstreit um den Erwerb weiterer Teile der ehemaligen Tschechoslowakei 1939 fortgesetzt werden. Die ungarische politische Führung hatte – wie wir sehen konnten – alles daran gesetzt, um das Hochland zu bekommen – das wäre die maximale Revisionsvorstellung gewesen. Das Minimum war, die von Ungarn bewohnten Gebiete zurückzuerobern, was nach dem ersten Wiener Schiedsspruch auch realisiert wurde. Diese Entscheidung in Wien bedeutete eine teilweise

Abhilfe für die Ungerechtigkeiten des Friedensvertrags von Trianon, die Folge war aber, dass die ungarische und die slowakische Führung noch mehr miteinander konfrontiert waren; außerdem wurden diese Regierungen zum Spielball Deutschlands, das diese Situation geschickt ausnutzte. Die Hypothese, dass die ungarische Führung auf den Erwerb weiterer Gebiete des Hochlandes verzichtet und sich um den Schutz der zurückerhaltenen Regionen bemüht habe, können wir von der zweiten Hälfte 1939 an ohne weiteres riskieren. Das Endergebnis der bilateralen Verhandlungen hätte sein können, dass in Komárom eine bilaterale Übereinkunft erzielt wird, die eventuell auch die Großmächte während der Friedensverhandlungen 1945 akzeptiert hätten.

Dévavári Zoltán

ELFELEDETT MÁRTÍRUNK II.

„Megnyugtatok mindenkit, hogy ártatlan vagyok, nem kell miattam szégyenkezni" – Deák Leó Bács-Bodrog vármegyei főispán népbírósági pere (Újvidék, 1945. október 24. – 1945. november 1.)

Az elmúlt bő két és fél évtizedben végzett kutatásoknak köszönhetően ma már részletekbe menő ismereteink vannak az 1944 őszén a Bácskába bevonuló jugoszláv állambiztonsági szervek által a birtokba vett délvidéki területeken elkövetett erőszakos cselekményekről, ahogyan az 1945 kora tavaszáig tartó önbíráskodás időszakáról is. Történetírásunk mai napig tartó nagy adóssága azonban, hogy mindezidáig nem készült el egy olyan átfogó munka, amely feltárja, rendszerezi a második világháborút követően a Bácska és a Bánság területén lefolytatott népbírósági pereket. Az utókor előtt jóformán szinte teljesen ismeretlen, hogy ilyen jellegű perek nem csak a háborút követő béke első két évében, tehát 1945-ben és 1946-ban voltak, hanem a későbbi években is. Ennek alátámasztására e helyütt egyetlen eljárásra utalnék csupán, az 1947 decemberében – a Tito és Sztálin közötti végleges szakítást megelőzően – Óbecsén lezajlott perre (Siflis Imre óbecsei ügyvéd és társai ügyére), amelyben Szanka-Horvát Ferencet kötél általi, dr. Siflis Imrét, Tiszavölgyi-Szomár Lászlót, Pucsai Kálmánt, Kis Vincét, Terék Mártont golyó általi halálra ítélték. Az ítéleteket 1948. január 14-én hajtották végre.[1] Bő nyolc évtizeddel az események után is csak a sötétben tapogatódzhatunk, s továbbra sincs világos képünk arról, hogy összesen hány pert folytattak le, kiket és mely vádpontok alapján milyen ítélettel sújtottak.

Ez a tanulmány részben ezt a hiányosságot igyekszik pótolni. Elsősorban a terjedelmi korlátok objektív tényének következtében jelen munka a korabeli sajtó, valamint a releváns levéltári iratok alapján az 1945 októberében megtartott, a magyar közösséget közvetlenül érintő első nagy – dr. Deák Leó és „társai" ellen lefolytatott – népbírósági perre fókuszál. A per átlátása és megértése céljából a *VERITAS-Évkönyv* tavalyi kötetében részben ezért került rekonstruálásra az 1918 és 1941 között tartó első kényszerkisebbségi lét időszakában a délvidéki magyarság politikai

[1] Nagy Iván becsei és tiszavidéki pribékei a bíróság előtt – Ma kezdődik a főtárgyalás Becsén. *Magyar Szó,* 1947. december 12. 3.; A fasiszta megszállók becsei szállásscsinálói, bérencei és gyilkosai a népbíróság előtt. *Magyar Szó,* 1947. december 12. 2.; A Tiszavidék népe ítélt a megszállók véreskezű bérencei felett. *Uo.,* 1947. december 16. 2.; Széljegyzetek a becsei perhez. *Uo.,* 1947. december 16. 2.; Kivégezték a becsei háborús bűnösöket. *Uo.,* 1948. február 27. 3.

életében kulcsszerepet játszó Deák Leó életének legfontosabb időszaka, bácskai főispánságának a története.[2] Ebből a szempontból tehát a tavalyi és a mostani dolgozat számos ponton összeér.

A „forradalmi kard" igazságszolgáltatása

A második világháború végén formálódó államszocialista Jugoszláviában kiépülő „népi demokrácia" az igazságszolgáltatás vezérelvévé a lenini „forradalmi kard" ideológiát tette meg. Az új hatalom szemében ebből az aspektusból etnikumhoz való hovatartozástól függetlenül ellenségnek számított a társadalom jelentős része: a városi polgárság, az értelmiség, a polgári politikusok, a közigazgatás volt hivatalnokai, a kereskedők, a gyártulajdonosok, a papok vagy a „kuláknak" bélyegzett gazdagabb parasztok. Ennek tudható be, hogy a második jugoszláv állam születésének első hónapjaiban a vérontásba torkolló bűncselekmények egyenesen anarchikus vonásokat öltöttek, amikor jóformán válogatás nélkül likvidálták az új, „forradalmi állam" ellenségeit.[3]

Ugyanakkor a második délszláv állam által újra birtokba vett volt magyar területeken az 1944. október 17-től névlegesen 1945. február 15-ig tartó katonai közigazgatás időszaka alatt az ideológiai megfontolásokkal párhuzamosan több hullámban zajlottak le a térség etnikai, vagyis nem szláv elemektől való megtisztítását is célzó tömeges, válogatás nélküli, kezdetben legtöbbször bírósági ítélet nélküli kivégzések, s a sokszor egyenesen középkori módszereket idéző kínzások. A likvidálásokat az OZNA (Odeljenje za zaštitu naroda, Népvédelmi Osztály)[4] alakulatai a legfelsőbb politikai vezetés tudtával és annak parancsára hajtották végre. Josip Broz Tito ugyanis már egy nappal a katonai közigazgatás bevezetése előtt, október 16-án személyesen utasította Peko Dapčević[5] vezérezredest, hogy küldje Versecre az egyik legerősebb, lehetőleg krajinai brigádot, hogy az a bánsági várost megtisztítsa a német lakosságtól.[6]

2 Dévavári 2024. 302–338.

3 Cvetković 2016b. 70.

4 Az 1944. május 13-án a boszniai Drvarban szovjet modell alapján létrehozott politikai rendőrséget közvetlenül a jugoszláv kormány alá rendelték, vezetője Aleksandar Ranković, helyettese Svetislav Stefanović „Ćeća" volt.

5 Dapčević, Peko (*Ljubotinj, 1913. június 25. – †Belgrád, 1999. február 10.) jugoszláv katonatiszt. Belgrádban jogot hallgatott, 1933-ban belépett a Jugoszláv Kommunista Pártba. 1937 és 1939 között a köztársaságiak oldalán a spanyol polgárháborúban harcolt. A második világháborúban a Második Proletárbrigád parancsnoka volt. A háborút követően a Jugoszláv Néphadsereg vezérezredeseként szolgált. 1953 és 1955 között a Jugoszláv Néphadsereg vezérkari főnöke volt.

6 Cvetković 2016a. 58.

A likvidálásokkal párhuzamosan, 1944 végén kollektíve kitelepítették és táborokba zárták a bácskai és a bánsági németeket,[7] részben a magyarokat is; elűzték otthonaikból a Sajkás-vidék (Csurog, Zsablya, Mozsor) magyarságának egészét,[8] munkaszolgálatra kötelezték a magyar férfiakat, illetve kényszerrel sorozták be őket a partizánhadseregbe. Magyar adatok szerint a berendezkedő kommunista hatalom legalább 65 ezer főt űzött el ekkor a Délvidékről, illetve kényszerített lakóhelye elhagyására. Az 1944 végéig likvidált magyarok közül eddig 5-6 ezer főt azonosítottak név szerint, az áldozatok becsléseken alapuló összesített létszáma 20 ezertől a 60 ezerig terjed.[9]

Azt, hogy a megtorlás előre eltervezett volt, közvetve az is bizonyítja, hogy a partizánhatalom már 1943-ban – közvetlenül a szeptemberi olasz fegyverletételt követően, 1943. november 29-én a boszniai Jajcában (Jajce) ülésező Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa (Antifašističko vijeće/veće narodnog oslobođenja Jugoslavije, AVNOJ) tárgyalásai során – döntött az úgynevezett népkormány megalakításáról, II. Karađorđević Péter (Karađorđević, II. Petar) trónfosztásáról. Az AVNOJ másnap, tehát november 30-án keltezett 9. határozata alapította meg a Megszállók és Támogatóik Bűntetteit Kivizsgáló Állami Bizottságot (Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača). A bizottság feladata volt „a háború során a megszállók és segítőik által a jugoszláv állam területén elkövetett bűncselekmények felelőseinek a megállapítása, megtalálása és az igazságszolgáltatás elé állítása."[10] Szervezési és működési szabályzatát 1944. május 8-án adták ki. Elnökévé Dušan Nedeljković[11] belgrádi professzort nevezték ki. A bizottság 1944. október 20-ig Vis szigetén székelt, majd Belgrádba költözött. Az AVNOJ határozata értelmében a háború után, végül 1945-ben létrejövő leendő szövetségi állam tagköztársaságai és tartományai még 1944-ben létrehozták a testület regionális bizottságait.[12]

Még a mai Magyarország területén zajlottak a fegyveres összecsapások, amikor 1945. február 13-án *Horthy Miklós és a magyar vezetőréteg bűnei – A megszállás go-*

[7] A németek internálását és teljes vagyonuk elkobzását 1944. november 18-án rendelték el. A Vajdaságban 40 internálótábort állítottak fel, ahol ma ismert adatok szerint 140 ezer németet zsúfoltak össze. A. Sajti 2004. 322.

[8] A csurogi magyarok internálását és kitelepítését a háborús bűnöket vizsgáló vajdasági bizottság rendelte el 1945. január 23-án. A. Sajti 2004. 323.

[9] A. Sajti 2023. 163–164.

[10] A Megszállók és Támogatóik Bűntetteit Kivizsgáló Állami Bizottság történetével, működésével összefüggésben lásd: Vukliš 2016. 164–243.; Forró 2016. 263–287.

[11] Nedeljković, Dušan (*Isakovo, Ćuprija, 1899 – †Belgrád, 1984) filozófiából doktorált Párizsban. 1941-től a Jugoszláv Kommunista párt és az ún. népfelszabadító hadsereg tagja, a *Borba* című újság egyik szerkesztője volt. A háború után a belgrádi Bölcsészettudományi Kar professzora. Az OZNA (Odeljenje za Zaštitu Naroda, magyarul: Népvédelmi Osztály) – jugoszláv titkosszolgálat) aranycsillag kitüntetésének birtokosa.

[12] Vukliš 2016. 165.

nosztetteit kivizsgáló Állami Bizottság megállapításai címmel nyilvánosságra hozták az első olyan névsort, amely a magyar háborús bűnösök neveit tartalmazta, s amely többek között úgy fogalmazott, hogy „[az] adatok és okmányok alapján megállapítást nyert, hogy Bácska és Baranya megszállásának barbárságait legfelsőbb [magyar] polgári és katonai körökben szervezték meg. Ezeknek a hatóságoknak az volt a céljuk, hogy nemcsak népünk ellenállását törjék meg, hanem hogy fizikailag megsemmisítsék népünket ott, ahol egységben és leghomogénabb [!] és legharciasabb szellemű: [a] Sajkásvidéken és a noviszádi [újvidéki] kerületben… Megszállásuk nyers és barbár volt és gyászba borította népünket. 21 000 bácskai és baranyai szerb, valamint több ezer zsidó megölése, a vagyonfosztás, anyagi javaik elkobzása olyan súlyos bűntény, amiért minden bűnöst, a rendelkezést kiadó személyeket éppen úgy, mint a bűntények végrehajtóit példásan meg kell büntetni."[13] Az ekkor közölt névjegyzéken elsősorban a magyar politikai, katonai és rendvédelmi elit tagjai szerepeltek, de megtalálhatóak voltak azon a visszacsatolt délvidéki területekről behívott képviselők és felsőházi tagok közül öt képviselő – Hamm Ferenc,[14] Horváth Lajos,[15] Korányi

[13] Horthy Miklós és a magyar vezetőréteg bűnei. – A megszállás gonosztetteit kivizsgáló Állami Bizottság megállapításai. *Szabad Vajdaság,* 1945. február 13. 2.

[14] Hamm Ferenc/Franz (*Verbász, 1900. március 18. – †Bad Bodendorf, 1988. augusztus 5.) közgazdász, délvidéki német politikus. Közgazdász tanulmányait Belgrádban, Bécsben, Heidelbergben és Mannheimban folytatta. Az újvidéki *Deutsches Volksblatt* újságírója, majd a Kulturbund lapjának, a *Volkswart*nak a szerkesztője volt. 1939-ben Sepp Janko mellett a náci irányba tolódott Kulturbund egyik vezetője lett. 1942-től a magyar országgyűlés tagjaként a Volksbund egyik befolyásos tagja volt. 1942-ben a Volksbund Jogvédelmi Főhivatalának a vezetője, 1944. június 2-án a német ajkú országgyűlési képviselőket tömörítő Német Nemzetiszocialista Képviselők Blokkjának a vezetője. Az országgyűlésben a Volksbund számára követelte a zsidó vagyon elosztását. A háború végén Ausztriába menekült, később a CDU tagjaként német parlamenti képviselő, 1950-től 1965-ig a szövetségi menekültügyi minisztérium szóvivője, nem sokkal halála előtt, 1987-ben a Duna menti svábok történelmét és földrajzát kutató tübingeni intézet egyik alapítója volt.

[15] Horváth Lajos (*Bácskossuthfalva, 1888. szeptember 23. – †Rózsafa, 1968. január 10.) református lelkész. 1911-ben Budapesten végezte el a teológiát, majd tanulmányait Genfben folytatta. 1914-ben Budapesten avatták lelkésszé. 1916-tól 1944-ig az újvidéki gyülekezet vezetője volt. 1920-ban a *Délbácska* napilap, 1921-től a *Harangozó* református újság szerkesztője. 1922-ben az Országos Magyar Párt egyik alapítója, vezetője. 1934-ben az újvidéki Református Kör életre hívója. Az 1930-as években Nagy Iván mozgalmának egyik támogatója. 1941 decemberében a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség végrehajtó bizottságának a tagjává választották. 1942-től a magyar országgyűlés képviselőházának a tagja. Ugyanebben az évben Nemzetvédelmi Kereszttel tüntették ki. 1945-ben Jugoszláviában háborús bűnössé nyilvánították. A Jugoszláv hatóságok 1945 végén, 1946 elején kérték Magyarországtól a kiadatását, azonban azt megtagadták. 1946-tól a trianoni Magyarország területén végezte lelkészi munkáját.

Elemér,[16] Nagy Iván,[17] Trischler József[18] – és egy felsőházi tag, Krámer Gyula.[19] Ugyan-

[16] Korányi Elemér (*Szilberek, 1888. március 13. – †Innsbruck, 1957. július 25.) katolikus pap. Teológiai tanulmányait Kalocsán folytatta. Az első világháborúban a 68. gyalogezred százados-főlelkésze volt. A háború után a zombori főgimnázium hittantanára, 1924-ben újvidéki plébános. 1925-ben Szegeden szerzett kánonjogi doktorátust. Az újvidéki *Délbácska* napilap, majd a *Reggeli Újság* külpolitikai rovatának vezetője volt. A harmincas évek első felétől Nagy Iván mozgalmának egyik fontos támogatója, a *Nép* című lap külpolitikai rovatának a vezetője volt. A közvetlenül a második világháború előtt megalakult Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség alelnökeként a szervezet tényleges vezetője. 1941-ben a nemzethűségi bizonyítványokat kiadó ún. Tízes igazolóbizottság tagja. 1942 és 1944 között magyar országgyűlési képviselő, a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség egyik vezetője. 1944-ben a jugoszláv partizánhatóságok háborús bűnösnek nyilvánították, 1945-ben a jugoszláv titkosszolgálat, az OZNA Magyarországon nyomozott ellene. A háború után Ausztriába emigrált, az emigráns délvidéki magyar politikai szervezkedés egyik vezéralakja, továbbra is Nagy Iván egyik közeli munkatársa és barátja volt.

[17] Nagy Iván (*Bács, 1904. október 12. – †San Francisco, 1972. október 28.) ügyvéd, a Magyar Párttal szemben álló, a horvát ellenzékkel szövetséget kereső jobboldali kisebbségpolitikus. A Zágrábi Egyetem jogi karán szerzett jogászdiplomát. 1926-ban a Vojvodina (Vajdaság) Katolikus Diákegyesület alapítója volt. 1935. május 5-én Újvidéken nyíltan szakított a középutas politikát képviselő Várady Imre–Deák Leó–Strelitzky Dénes hármassal. A Zágráb felé orientálódó kisebbségpolitikus szövetségre lépett az újvidéki és a becskereki, tősgyökeres, zömében liberális eszméket valló szerbek által létrehozott ún. Vajdasági Mozgalommal, s programjába beemelte a Magyar Párt által következetesen elutasított vajdasági autonómia kérdését. Az ekkor kulminálódó magyar belharcokból 1940-re jelentősen megerősödve győztesként került ki. A visszacsatolás után reális esélye volt a főispáni tisztség betöltésére, azonban Horthy Miklós kormányzó végül a Keresztes-Fischer Ferenc támogatását maga mögött tudó legfőbb riválisát, Deák Leót nevezte ki. 1941-ben Deák Leó és Krámer Gyula mellett Nagy Iván is tagja volt az ún. Hármas Bizottságnak, amely a Bácskában és Baranyában a Honvéd Vezérkar tanácsadó szerveként működött, s ugyancsak tagja volt a nemzethűségi igazolásokat kiadó Tízes Bizottságnak. 1942 és 1944 között a magyar parlamentbe behívott országgyűlési képviselő, 1944. június 28-tól a Magyar Élet Pártjának elnökségi tagja volt. 1944. október 14-től 1945-ig részt vett a Törvényhozók Nemzeti Szövetségének a munkájában. A háború után a jugoszláv hatóságok távollétében háborús bűnösnek nyilvánították. Magyarországon neve megtalálható az 1946-os Háborús Főbűnösök névsorában. Az összeomlást követően előbb Ausztriában, majd 1951-től az Amerikai Egyesült Államokban élt. 1948 szeptemberében támogatta a Magyar Nemzeti Bizottmány (MNB) megalakítását. A következő évben Teleki Béla gróffal és Bonczos Miklós volt belügyminiszterrel a jobboldali magyar emigránsokat tömörítő Magyar Kereszténydemokrata Unió egyik alapítója volt. 1949-től 1954-ig komoly ambíciói voltak, hogy bekerüljön a MNB Végrehajtó Bizottságába. Ebben az időszakban aktívan részt vett a magyar politikai emigráció életében, csatározásaiban. 1955-ben visszavonult a nagypolitikától, s haláláig a kaliforniai Állami Egyetem pénzügyi osztályán dolgozott.

[18] Trischler, Josef (*Boróc, 1903. március 20. − †?, 1975. december 18.) német kisebbségi politikus, a jugoszláv parlament tagja, a Német Gazdaszövetség egyik vezetője. 1942 és 1944 között a magyar parlament felsőházának a tagja. 1944 augusztusában a bácskai németekből megszervezte a Heimatschutz fegyveres alakulatokat. A háború után a Bundestag képviselője, a kitelepített dunai svábok egyik vezetője volt. Jugoszláviában és Magyarországon is háborús bűnössé nyilvánították.

[19] Krámer Gyula (*Kúla, 1883 – †Újvidék, 1945. november 26.) gyáros. Az első világháborúban az orosz és az olasz fronton szolgált, századosi rangban 1919-ben szerelt le. Újvidéken megalapította a Krámer Testvérek Vas, Fém- és Sodronyáru-gyárát. Magánvagyonából tevékenyen támogatta

csak szerepelt ezen a névjegyzéken Deák Leó Bács-Bodrog vármegye, Zombor és Újvidék város főispánja, továbbá Fernbach Péter[20] újvidéki és Reök Andor[21] szabadkai főispán.[22]

Terjedelmi korlátok miatt ennél a pontnál csupán jelezni lehet azt, hogy a jelen tanulmány szerzője által elvégzett összegzés szerint a háború után Jugoszlávia területén a Délvidékről 1942-ben behívott 26 országgyűlési képviselő közül 5 képviselőt népellenséggé, 14-et háborús bűnössé nyilvánítottak, kettőt pedig ítélethozatal nélkül végeztek ki. A 15 felsőházi tag közül 2 személy neve található bizonyíthatóan a háborús bűnösök névsorában. Magyarországon 1946-ban 14 képviselőt és 6 felsőházi tagot nyilvánítottak háborús főbűnössé. A volt Jugoszlávia területén napjainkig egyedül Hartner Lindvay Nándor[23] esetében kerül sor rehabilitációs eljárásra. Hartner ítéletét a Szlovén Legfelsőbb Bíróság 2012-ben semmisítette meg.

---

a kisebbségi magyarság közösségi kiadásait. 1940. november 24-én a Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség elnökévé választották meg. 1941-ben a Nemzethűségi Igazolásokat kiadó Tízes Bizottság tagja volt, ugyanazon év decemberében Horthy Miklós kormányzó Nemzetvédelmi Kereszttel tüntette ki. 1941. december 14-én a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség elnökévé választották, 1942-ben Horthy Miklós kormányzó a felsőház örökös tagjává nevezte ki. 1945-ben a jugoszláv hatalom Budapestről Újvidékre hurcolta, majd Deák Leóval együtt halálra ítélte, s kivégezte. A következő évben Magyarországon mint a Törvényhozók Nemzeti Szövetségének a tagját háborús bűnössé nyilvánították.

20 Fernbach Péter Bálint (*Apatin, 1895. november 12. – †Újvidék, 1945. december 20.) délvidéki magyar politikus, Újvidék főispánja. Az impériumváltás után a DMKSZ vezetőségi tagja, 1941 és 1942 között Újvidék főispánja volt. 1942-ben az újvidéki razziában játszott szerepe miatt leváltották, majd 1944-ben a Sztójay-kormány ismét kinevezte. A magyar hatóságok 1945 júliusában kiadták Jugoszláviának. Vélhetőleg újvidéki fogva tartása alatt öngyilkosságot követett el, így a jugoszláv hatóságok nem folytatták le ellene a büntető eljárást.

21 Reök Andor (*Szeged, 1899. január 20. – †Újvidék, 1944 novembere) délvidéki politikus, Szabadka főispánja. Tanulmányait Keszthelyen végezte, 1923-ban vette át a család tulajdonában lévő horgosi birtok vezetését. A harmincas évek második felétől a Várady–Deák–Strelitzky-vonaltól jobbra álló, ugyanakkor mérsékelt magyar politikus volt. 1941 augusztusában Szabadka törvényhatósági jogú város főispánjává nevezték ki. A bajai főispáni tisztséget is ellátó Reököt a német megszállás után leváltották. 1944 novemberében Újvidéken öngyilkosságot követett el.

22 Lásd a 13. jegyzetet!

23 Hartner Lindvay Nándor (*Budapest, 1894. április 16. – †Argentína, 1975?) francia származású, muravidéki magyar földbirtokos, politikus. Muravidéki nagybirtokos család sarja, a francia származású Hartner Géza fia. Nevét 1943-ban magyarosította. 1923 és 1925 között a *Szabadság* című muravidéki magyar újság szerkesztője. 1933 és 1945 között Muraszombat polgármestere, a Muraszombati Polgári Kör elnöke, 1941 és 1944 között magyar országgyűlési képviselő, majd a Törvényhozók Nemzeti Szövetségének a tagja. A második világháború után Jugoszláviában háborús bűnössé és népellenséggé nyilvánították, s halálra ítélték. Az ítéletet 2012-ben a Szlovén Legfelsőbb Bíróság megsemmisítette, a család vagyonát visszaszármaztatták Ausztriában élő lányának. A második világháború után Argentínában telepedett le. 1953-ig a Centro Húngaro tagja, az emigrációban politkailag balra tolódó Falcione Árpád néhai bácskai főispán közeli barátja volt.

A katonai közigazgatás időszakának lett az áldozata Takács Ferenc[24] péterrévei plébános, országgyűlési képviselő. A visszaemlékezések szerint 1944. november 9-én tartóztatták le, ügyében tárgyalást nem tartottak, majd tíz nappal később, miután a miséről a híveket egyenesen Takács kivégzésének a helyszínére terelték, 1944. november 19-én a falu piacterén agyonlőtték.[25] Bár nem szerepelt a háborús bűnösök névsorában, a háború legutolsó szakaszában tartották meg Szabadkán Bogner József[26] országgyűlési képviselő perét, akit a szabadkai hadbíróság 1945. március 31-én mint népellenséget[27] ítélt golyó általi halálra.[28]

Elhurcolások, az első kihallgatások

Ezzel párhuzamosan az OZNA 1945 tavaszán számos, háborús bűnösnek nyilvánított személyt tartóztatott le a mai Magyarország területén, és szállított Jugoszláviába, a legtöbb esetben a magyar hatóságok engedélye nélkül. Deák Leó 1945. március 11-én ártatlanságának tudatában önként jelentkezett Budapesten a szovjet hatóságoknál. A családi hagyatékban talált korabeli feljegyzésekből lehet tudni azt, hogy Deákot Ries István szociáldemokra politikus, a Budapesti Nemzeti Bizottság és a fővárosi törvényhatósági bizottság tagjának, későbbi igazságügyi miniszternek a jóvá-

[24] Takács Ferenc (*Akasztó, 1894. június 29. – †Péterréve, 1944. november 19.) katolikus pap. 1918 májusában szentelték pappá, 1926-ban Szegeden kánonjogból szerzett doktorátust. Soltvadkerten, Péterrévén, Szabadkán, Óbecsén és Újvidéken plébánosként szolgált. 1934-ben a jugoszláv hatóságok kiutasították. 1936-ban tért vissza Péterrévére. 1941. december 29-én Bács-Bodrog vármegye törvényhatósági tagjává nevezték ki, 1942-től magyar országgyűlési képviselő volt. 1944. november 19-én a partizánok bírósági tárgyalás nélkül agyonlőtték.

[25] Cseres 1991. 201.; Tari 2004. 173.; Mészáros 1995. 97–98.; Matuska 2008. 175–176.

[26] Bogner József (*Torda, 1907. március 14. – †Szabadka, 1945. április 25.) tanár, újságíró, politikus. 1931-ben Zágrábban szerzett tanári oklevelet. 1932-ben a Nagy Iván közvetlen befolyása alatt álló Zágrebi [Zágrábi] Magyar Egyetemi Hallgatók Kultúregyesület alapító tagja. 1937-ben Szabadkán telepedett le. A Prosveta, más néven Bogneráj (1941-től Szent Gellért) diákotthon alapítója. 1941-ben a visszatért Szabadka egyik vezetője, mint a közigazgatási bizottság, népjóléti és szociális testület tagja. 1942 márciusától a szabadkai Délvidéki Magyarság napilap felelős kiadója, majd felelős szerkesztője, országgyűlési képviselő. 1943-tól a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen a magyar nyelv és irodalomtörténet doktorává avatták. 1944 októberében az elsők között tartóztatták le. Fogva tartása alatt többször megkínozták. 1945-ben a jugoszláv hatóságok népellenséggé nyilvánították, majd kivégezték.

[27] Az eredetileg a Szovjetunióból származó „nép ellensége” jogi kategóriába a rendszer szemében kisebb bűntetteket elkövető egyéneket sorolták. A háborús bűnösöket a legtöbb esetben halálra, a népellenségeket pedig börtönbüntetésre ítélték.

[28] IAS (Szabadkai Városi Levéltár) F.278. VP. 647/1945.; A szuboticai hadbíróság ítéletei.; Bogner József volt magyar képviselő halálos ítélete. *Szabad Vajdaság,* 1945. március 9. 3.

hagyásával még aznap délután két órakor autóval hurcolták el az újbudai Bercsényi utca 34. sz. alatti lakásából, s adták át a jugoszláv hatóságoknak.[29] Ezzel párhuzamosan vették őrizetbe, s vitték Újvidékre a Deák-per több későbbi vádlottját: Popović L. Milan[30] országgyűlési képviselőt, Zombori Gyula újvidéki rendőrfőkapitányt, Báthory Géza csendőr alezredest, Könyöki József újvidéki rendőrtanácsost.[31] Ebben a hullámban tartóztatták le Krámer Gyula[32] felsőházi tagot is: „…március közepe táján megjelent egy férfi, arcról ismerős volt, azt mondta, hogy Apust kérik, menjen el tanúnak. Ez volt a szokásos trükk, ahogy ez később beigazolódott. Így szedték össze az embereket, Nagy Győzőt is így vitték el. A szerbek szabadon jöttek át a határon, és szabadon vitték el azt, akit kiszemeltek. Előzőleg Géza (orvos rokonunk) valakivel üzente, hogy Gyula vigyázzon, mert keresik. Apus erre azt mondta, hogy ő nem tett semmi rosszat (Apusnak a zsebében volt a svájci vízum, de nem élt vele, mondván, nem követett el semmit). Mikor ez a férfi tanúnak hívta, még én is a szobában voltam, és nekem azt mondta, hogy este visszahozzák, de négyszemközt kíván vele beszélni. Valószínűleg megfenyegette, hogy ha nem megy önként, valaki mást visz el helyette. Elszaladtunk orvosért (súlyos ideggyulladása volt a lábában), hogy bizonyítsa, hogy Apus mozgásképtelen, de az orvos csak injekciót adott. Mikor

[29] A Deák-hagyaték rendezetlen iratait Deák Imre országgyűlési képviselő, Deák Leó unokaöcsének a lányai –Deákné Orosz Judit és Deákné Zambelly Mária bocsátották a rendelkezésemre.

[30] Popović, Milan L. (*Pancsova, 1885. szeptember 16. – †Újvidék, 1945. november 26.) szerb újságíró, politikus. Jogot és teológiát végzett, 1902 és 1914 között az Újvidéken megjelenő *Srpstvo (Szerbség)* politikai napilap szerkesztője volt. 1925-től parlamenti képviselő, 1931-től a Dunai bánság szenátora, az Antibolsevista Liga alapítója és elnöke volt. Az impériumváltást követően az újvidéki *Nova Pošta (Új Posta)* szerb lap szerkesztője, 1942-től behívott magyar országgyűlési képviselő. 1942. július 15-én a zsablyai vérengzések és az újvidéki razzia ügyében felszólalt az Országházban. 1945 júliusában az OZNA ügynökei Budapestről Jugoszláviába hurcolták, majd az 1945. október 20-án indított első nagy népbírósági per egyik vádlottja volt Deák Leó főispán, Krámer Gyula felsőházi tag mellett. Popovićot a perben hazaárulás és a „magyar megszálló hatóságokkal való nyílt együttműködés" vádjával halálra ítélték, és november 26-án kivégezték.

[31] A. Sajti 2004. 339.; A. Sajti 2023. 273.

[32] Krámer Gyula (*Kúla, 1883 – †Újvidék, 1945. november 26.) gyáros. Az első világháborúban az orosz és az olasz fronton szolgált, századosi rangban 1919-ben szerelt le. Újvidéken megalapította a Krámer Testvérek Vas-, Fém- és Sodronyáru-gyárát. Magánvagyonából tevékenyen támogatta a kisebbségi magyarság közösségi kiadásait. 1940. november 24-én a Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség elnökévé választották meg. 1941-ben a Nemzethűségi Igazolásokat kiadó Tízes Bizottság tagja volt, ugyanazon év decemberében Horthy Miklós kormányzó Nemzetvédelmi Kereszttel tüntette ki. 1941. december 14-én a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség elnökévé választották, 1942-ben Horthy Miklós kormányzó a felsőház örökös tagjává nevezte ki. 1945-ben a jugoszláv hatalom Budapestről Újvidékre hurcolta, majd Deák Leóval együtt halálra ítélte, s kivégezte. A következő évben Magyarországon mint a Törvényhozók Nemzeti Szövetségének a tagját háborús bűnössé nyilvánították.

Apust elvitték (illetve botra támaszkodva az érte jött férfi kíséretében elment), az utolsó búcsúszava az volt: Éljetek boldogul."[33]

Nem tudni, hogy Deák Leót pontosan mikor szállították Újvidékre. Azonban egészen bizonyos, hogy az első kihallgatására a rövid, mindössze másfél oldalas jegyzőkönyv tanúsága szerint 1945. április 7-én került sor, amelyet április 14-én folytattak. A rendelkezésre álló iratok tanulsága szerint ezután további két alkalommal – július elsején és szeptember 20-án kérdezte ki az OZNA. Az iratok azt mutatják, hogy a júliusi kihallgatás volt a leghosszabb, míg szeptemberben Kovács Kálmán[34] tartományi ügyészhelyettes jelenlétében a júliusi vallomás egyes pontjainak a pontosítására került csak sor.[35] Deák ezen alkalmak során részletesen beszámolt főispáni működéséről, illetve a Bácskában lezajlott razziákról.[36] Feltűnő ugyanakkor, hogy a későbbi per két másik politikusának esetében mindössze egy, illetve két, az iratok tanúsága szerint rendkívül rövid kihallgatásra került csak sor. Popović L. Milan országgyűlési képviselőt 1945. április 10-én, míg Krámer Gyula felsőházi tagot május 4-én, illetve augusztus 15-én hallgatták ki.[37]

[33] Krámer Gyula unokájának 2013-as közlése Matuska Mártonnak. Teljes szövegét közli: Matuska 2015. 157.

[34] Kovács Kálmán (*Magyarkanizsa, 1911. szeptember 20. – †Újvidék, 1977. május 20.) jogász, nyelvész. Jogi tanulmányait Zágrábban és Szabadkán végezte. 1936-ban belépett a Jugoszláv Kommunista Pártba. 1945-ben Vajdaság Legfelsőbb Bíróságának tagja, majd közvádlója volt. Ilyen minőségben tagja lett annak a bírói tanácsnak (elnöke Varga Péter, harmadik tagja Stevan Krdžalić, a vád képviselője Gyetvai Károly), amely 1946-ban halálos ítéleteket hozott a razzia előkészítése és végrehajtása bűncselekményével vádolt politikusok és honvédtisztek újvidéki perében, nem minden esetben jogilag megalapozott módon. Vezető funkcionáriusa volt a Vajdasági Magyar Kultúrszövetségnek is. A felszámolásra irányuló törekvéseket nem támogatta, ezért politikai pályája derékba tört. 1948-ban koholt vádak alapján letartóztatták, a vizsgálati fogság idején kíméletlen rendőri tortúrán esett át. Kovács meghasonlott önmagával, s egy öngyilkossági kísérlet után rokkant maradt. 1959-től az Újvidéki Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén oktatott. 1968 és 1975 között jelentette meg a *Szerbhorvát–magyar szótár*t.

[35] A kihallgatási jegyzőkönyveket lásd: Zapisnik sa saslušanja dr Lea Deaka, Novi Sad, 7. april 1945. [Dr. Deák Leó kihallgatási jegyzőkönyve. Újvidék, 1945. április 7.]; Nastavak saslušanja dr Lea Deaka od 7. aprila 1945. Novi Sad, 1945. april 14. [Dr. Deák Leó 1945. április 7-én kezdődött kihallgatásának a folytatása. Újvidék, 1945. április 14.]; Zapisnik o saslušanju velikog župana Lea Deak, Novi Sad, 1. jul 1945. [Deák Leó főispán 1945. július 1-jei kihallgatásának a jegyzőkönyve, Újvidék, 1945. július 1.]; Zapisnik sa saslušanja velikog župana dr Lea Deaka, Novi Sad, 20. septembra 1945 [Deák Leó főispán 1945. szeptember 20-i kihallgatásának a jegyzőkönyve, Újvidék, 1945. szeptember 20.]. Közli: Kasaš 2008. 36–37., 51–52., 63–75., 128–129.

[36] Deáknak a délbácskai razziában betöltött szerepléről részletesen lásd: Dévavári 2024. 311–317.

[37] Zapisnik sa saslušanja Milana Popova u vezi sa novosadksom racijom, Novi Sad, 10. april 1945. [Popović Milan az újvidéki razziával összefüggő kihallgatási jegyzőkönyve, Újvidék, 1945. április 10.]; Zapisnik sa saslušanja Đule Kramera u odeljenju OZNE za Vojvodinu, Novi Sad, 4. maj 1945. [Krámer Gyula kihallgatása az OZNA Vajdasági Kirendeltségében, Újvidék, 1945. május 4.];

A Népvédelmi Osztály, az OZNA 1945. július 2-án jelentette be, hogy az általa fogva tartott Deák Leó bácskai főispánt, Popović L. Milan újságírót, országgyűlési képviselőt, Báthori Géza csendőralezredest, Zombori Gyula újvidéki rendőrfőkapitányt mint népellenségeket és háborús bűnösöket hamarosan a katonai főparancsnokság hadbírósága elé állítja.[38] Függetlenül attól, hogy Krámer Gyula már 1945 februárjában rajta volt a háborús bűnösök névsorán, s első kihallgatása még május 4-én megtörtént, a neve ekkor még nem szerepelt az akkor előrevetített perben.[39] Ennek az volt oka – és nem is csináltak belőle titkot –, hogy 1945 nyarán még a hatóságok sem látták tisztán, hogy egészen pontosan kiket is tesznek majd meg az első nagy per vádlottjainak, mivel a szóba jöhető személyek közül többen – például Nagy Iván – bujkáltak vagy a magyar hatóságok nem voltak hajlandók kiadni őket.[40]

A tárgyalás megkezdése előtt a hatóságok számára külön problémát jelentett az a tény is, hogy a leendő per vádlottjai közül Deák, Krámer, Popović és Knézy Péter civil, s nem katonai személynek számítottak, ezért az akkori törvények értelmében polgári bíróságnak kellett volna felettük ítélkeznie. Kuzmanović Slavko vajdasági közvádló 1945. szeptember 5-én az ország főügyészének írt bizalmas levelében ennek ellenére kifejezetten politikai okokra – többek között arra hivatkozva, hogy a magyarországi közvélemény is könnyebben veszi tudomásul az ítéleteket – követelte, hogy a pert hadbíróság előtt folytassák le.[41] Lényegében ez volt a(z) (politikai) oka annak (is), hogy a civil vádlottak mellett a magyar rendvédelmi szervek azon tagjait is perbe fogták, akik valóban érintettek voltak a tragikus délbácskai eseményekben.

A *Magyar Szó* napilap eme előzmények után 1945. október 11-én azzal a felvezetéssel, hogy „amikor a fasisztahatalom színleges diadalát ünnepelte Európa felett, 1942 januárjában patakokban folyt a vér a Bácskában" jelentette be, hogy elkészült a vádirat Deák Leó és társainak bűnperében, melyet még azon, de legkésőbb a következő héten elkezdenek. A másfél oldalas tudósítás szerint Deákon kívül Krámer Gyulát, Popović L. Milánt, Zombory Gyulát, Báthori Gézát, Talián Józsefet, Knézy Pétert állítják majd bíróság elé. Deáknál az ügyészség egyenesen úgy fogalmazott, hogy személyében a Bácskában elkövetett összes vérengzés értelmi szerzőjét vonják felelősségre. A vádirat szerint Deák Leó többek között tagja volt annak a bevonuláskor

Zapisnik sa saslušanja Đule Kramera, Novi Sad, 15. avgust 1945. [Krámer Gyula kihallgatásának a jegyzőkönyve, Újvidék 1945. augusztus 15.]. Közli: Kasaš 2008. 38–40., 54–62., 109–113.

38 Együtt felelnek közös véres tetteikért a magyar és szerb népárulók. – Popovics L. Milán, Dr. Deák Leó, Báthory Géza, Zombori Gyula a hadbíróság előtt. *Szabad Vajdaság,* 1945. július 2. 2.

39 Matuska 2015. 157.

40 Az 1942. januári vérengzések hóhérai a bíróság előtt. Dr. Deák Leó, Krámer Gyula, Popovics L. Milán és társaik felelnek több mint húszezer emberéletért. *Magyar Szó,* 1945. október 11. 2–3.

41 Kasaš 1996. 204.

felállított katonai bizottságnak, amely kijelölte azokat a személyeket, akiket 1941. április 13-án és 14-én Zomborban végeztek ki. Azzal is vádolták, hogy Zomborban ő alakította meg a zombori úgynevezett Ötös Bizottságot.[42] Súlyos vádként fogalmazták meg ellene, hogy Keresztes-Fischer Ferenc bizalmi embereként őt nevezték ki főispánnak, s rendszeresen küldött jelentéseket a budapesti belügyminisztériumnak, amelyek alapján a magyar hatóságok tervszerűen tartóztatták le a szláv lakosságot „és az összes szabadságszerető elemeket a Bácskában." A *Magyar Szó* korabeli tudósítása ezt követően arról írt, hogy Deák főispáni minőségében szervezte meg „azt a vérengzést, amelynél a Bácskában a legkegyetlenebb módon több mint négyezer embert öltek meg a Sajkás vidéken", továbbá, hogy 1942. január 22-én egyik eszmei kitervelője volt az Óbecse–Szenttamás–Petrőc–Dunagálos–Bácstóváros–Palánka-vonal feletti átfésülés tervének, s az ott elkövetett vérengzéseknek, de kifejezetten az ő előterjesztésére állították fel a bácstopolyai koncentrációs tábort.[43] Deákot azzal is vádolták, hogy 1942-ben a debreceni nyári egyetemen tartott előadásán a szerbkérdésről úgy fogalmazott, hogy „a magyarországi szerbeknek két lehetőség között kell választani, vagy engedelmeskednek a magyar rendelkezéseknek és kívánságoknak, vagy mindannyiokkal szemben katonai intézkedéseket foganatosítanak". Végezetül, hogy a korabeli olvasónak semmi kétsége se legyen a per végkifejletéről, a következőket lehetett olvasni: „különösen behatóan foglalkozik a vádirat Deák Leó szerepével, akit nemcsak a noviszádi [újvidéki] és bácskai vérengzések értelmi szerzőjének minősít, hanem egyéb vérengzések, üldöztetések, elhurcolások és emberkínzások ezreinek is szervezőjeként és előkészítőjeként von felelősségre. A vajdasági magyarság, amely mély megdöbbenéssel figyelte az eseményeket és borzalommal emlékezik vissza a vérengzésekre, szláv néptársaival együtt bizalommal tekint a hadbíróság megtorló ítélete elé, amely a nép ítélete lesz."[44]

[42] A bevonulás után Délvidék-szerte létrehozott ún. Ötös és Tízes bizottságok feladata volt az úgynevezett nemzethűségi igazolványok kiadása. Ezek az igazolványok nélkülözhetetlenek voltak a magyar állampolgárság megszerzéséhez. Az irat hiányában az adott személyt a magyar hatóságok internélhatták, átdobhatták a határon, sőt akár ki is végezhették, de egyben alapfeltétel volt a felállításra kerülő magyar közigazgatás leendő tisztségviselőinek, alkalmazottainak a kinevezéséhez is. Zomborban valóban Deák Leót bízták meg a helyi Ötös Bizottság megalakításával.

[43] A topolyai, eredetileg internálótábort a magyar katonai közigazgatás időszakában, 1941. május 19-én állították fel. 1941 és 1944 márciusa között a tábor a magyar rendvédelmi erők, majd 1944 márciusa és 1944 októbere között a német KdS, a Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD felügyelete alatt állt.

[44] Lásd a 40. jegyzetet!

Az első újvidéki nagy per (1945. október 24. – 1945. november 1.)[45]

A kiépülő titói rendszer ezt a pert, akárcsak a többi hasonló tárgyalást, politikai tőke kovácsolása céljából az ellenőrzése alatt álló sajtó általi nyilvánvaló uszítás és megfélemlítés mellett a kommunista, vagyis a proletárdiktatúrával együtt járó politikai hangulatkeltésre használta fel. A per időzítése nem volt véletlen, mivel 1945. november 11-én tartották meg a Demokratikus Szövetségi Jugoszlávia Alkotmányozó Nemzetgyűlésének választását. Az akkor még formailag többpárti választásokon az ellenzék végül annak bojkottálása mellett döntött, így azon csak az úgynevezett Jugoszláviai Népfront listája vett részt Josip Broz Tito vezetésével. A Deák Leó és társai elleni per megtartásának időpontját elsősorban ezzel összefüggésben azért időzítették 1945. október végére – november elejére, hogy annak a végkimenetele az újságokban közölt uszító, szájbarágós stílusú beszámolókkal, az új hatalom számára biztosítsa a jugoszláviai, zömében agrárproletár magyarok körében a formális legitimitást.[46]

Ezzel összefüggésben érdemes még arra is rámutatni, hogy a közfelfogásban „megtorlásként" elhíresült, 1944 októberétől kezdődő időszak valóban és szó szerint értendően megtorlás volt, ugyanakkor nem csak és kizárólag az 1941 végi, illetve 1942 eleji délbácskai razziák, hanem alapvetően és elsősorban az 1941 áprilisában bekövetkezett impériumváltás, vagyis a területnek a magyar államhoz történt visszacsatolása miatti megtorlás volt. Az 1944 őszétől kezdődő véres események a hatalmat a kézben tartók politikai, ideológiai világképétől függetlenül a „hideg napok" és a délszláv területeken elkövetett német háborús bűncselekmények nélkül is minden bizonnyal bekövetkeztek volna. Leginkább azért, mert a radikális cél ekkor is, akárcsak 1920 óta mindvégig, a terület birtoklásában érdekelt két fél – a magyar és

[45] Az 1945-ös első pert követően ugyancsak a délbácskai eseményekkel összefüggésben 1946. október 22-e és október 28-a között megtartott második újvidéki nagy perben Szombathelyi Ferenc vezérezredest, Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornagyot, Grassy József vezérőrnagyot, Bajor Bauer Ferenc vezérőrnagyot, Gál Lajos csendőr alezredest, Zöldi Márton csendőrszázadost, Bajsai Bauer Ernő alispánt, Nagy Miklós polgármestert, és Perpatics Pál kereskedőt állították bíróság elé. A bíróság valamennyi vádlottat bűnösnek mondta ki a vádirat minden pontjában. Szombathelyi Ferencet golyó általi halálra, polgári jogainak elvesztésére, politikai jogainak elvesztésére és vagyonelkobzásra, Feketehalmy-Czeydner Ferencet kötél általi halálra, vagyonelkobzásra, jogvesztésre, Grassy Józsefet kötél általi halálra, jogvesztésre és vagyonelkobzásra, Gál Lajost golyó általi halálra, vagyonelkobzásra és jogvesztésre, Zöldi Márton kötél általi halálra, vagyonelkobzásra és jogvesztésre, Bajsai Bauer Ernőt golyó általi halálra, vagyonelkobzásra és jogvesztésre, Nagy Miklóst golyó általi halálra, vagyonelkobzásra és jogvesztésre, Bajor Bauer Ferencet golyó általi halálra, vagyonelkobzásra és jogvesztésre, Perepatics Pált golyó általi halálra, vagyonelkobzásra és jogvesztésre ítélte.

[46] Hasonló megállapításra jutott Matuska Márton is: Matuska 2015. 143.

a szerb – között az egyik kárára teljeskörűen megvalósuló, az etnikai térszerkezet totális átrendezésével járó, tartós és végérvényes szerb szupremácia, dominancia és uralom biztosítása volt. A délvidéki németek 1944 végén kezdődő tömeges exodusa, koncentrációs táborokba zárása ennek a radikális programnak a maximális változata, míg a délvidéki magyarok 1944–1945-ös megtizedelése annak a minimális, a valóságban is kivitelezett koncepciója volt. Miután 1945-re eldőlni látszott, hogy a jugoszláv állam nem kapja meg a szükséges nemzetközi, nagyhatalmi támogatást a területén élő magyar etnikum teljes kitelepítésére, így a magyar kérdés „végső megoldására", ezért az 1945 második felében kezdődő népbírósági pereknek a – több esetben vélhetőleg jogos – felelősségre vonás mellett egyben a jövőnek is szóló üzenetük volt. Egyrészt az, hogy a totális megfélemlítés és a terror légköre, a megtorlás elrettentő ereje a második kényszerkisebbségi létbe került délvidéki magyarság generációinak a tudatalattijába kollektíve égesse bele a mindenkori délszláv államhatalom ellen az 1941-es impériumváltással összefüggő és azáltal elkövetett „ősbűnét", a hűtlenség vádját. Annak a hűtlenségnek a vádját, amelyet elsősorban a két világháború közötti, a kisebbségi érdekérvényesítést a zászlajára tűző magyar polgári elit követett el azzal, hogy a magyar államhatalom 1941 és 1944 közötti időszakában tevékenyen részt vállalt a visszacsatolt Bácska politikai és közigazgatási életében. Másrészt a jövőnek szóló üzenet volt az is, hogy a mélyszegénységben tengődő zsellérparaszt és gyári munkás magyar tömegeket egyszer és mindenkorra – tehát végleg – elrettentse az éppen akkor kiépülő egypártrendszer államhatalmi struktúráin kívül eső esetleges kisebbségi érdekérvényesítés – nem létező – alternatíváitól, valamint, hogy végérvényesen leválassza a per során stigmatizált, a politikai képviseletét a két világháború közötti időszakban felvállaló polgári centrista elitről.

Így aztán a tárgyalás még el sem kezdődött, amikor az Újvidéken megjelenő *Magyar Szó* napilapban – ahogyan azt már fentebb is láthattuk – napvilágot láttak a letartóztatásban lévők dehumanizálását célzó, napról-napra egyre erőteljesebben fogalmazó olyan írások, amelyek már az ítéletet is előrevetítették, ezért a végkifejletről senkinek sem lehetett kétsége: „A vajdasági magyarság sajnálja azt, hogy halálbüntetésnél súlyosabb büntetés nincs, mert a fasiszták kegyetlenkedéseinek eszközei eltűntek a fasizmussal együtt. Azok az emberek, akik most a bíróság elé kerülnek, vagy akik még a népítélkezés lesújtó bárdját várják a szó valódi és nem átvitt értelmében, nem bűnhődhetnek meg kellően… Deák Leó, Krámer Gyula és a többiek bűne nem csak a kegyetlen gyilkosságok tömege, hanem az is, hogy egy egész népre vetett árnyékot a tettük."[47]

[47] A magyarság ítélete. *Magyar Szó,* 1945. október 16. 2.

Ugyanilyen megfontolásból időzítették a per második napjára Gál Lászlónak,[48] a *Magyar Szó* alapító főszerkesztőjének 1945. október 27-én megjelent *Zászlósúr* című belső vezércikkét, amelyben a szerző Deák magyarságának megkérdőjelezése mellett egyenesen mint a főgonoszt írta le: „Főispán volt, méltóságos úr volt Deák Leó akkor, amikor legnehezebb volt bácskainak lenni és nem a deákleók számára volt nehéz. Bácskai főispánságot vállalt azok után, hogy felakasztották a mi Mayer Ottmárunkat, a mi Lukács Pistánkat, a mi Simokovics Rókusunkat, a mi Schwalb Miklósunkat[49] és annyi igazabbat, jobbat, magyarabbat Deák Leónál. Bácskai főispán volt akkor, amikor csecsemőket vertek a falhoz megvadult és megvadított kakastollasok és honvédek. Bácskai főispán volt akkor, amikor a »Sárgaházban«[50] és az »Armijában«[51] és a borzalom annyi más odújában halába kínoztak becsületes, derék, ártatlan embereket. Bácskai főispán volt akkor, amikor nem volt jó bácskainak,

[48] Gál László (*Alsókabol, 1902. december 29. – †Újvidék, 1975. július 13.) költő, író, újságíró, műfordító. Tanulmányait Budapesten és Rómában végezte. A harmincas években Szabadkán telepedett le. Kenyérgyári könyvelő volt, a *Napló* napilap felé tájékozódott, a *Grimasz* című szatirikus lap kiadója volt. A második világháború alatt sárga karszalagos munkaszolgálatos, az 1944-es deportálás elől illegalitásba menekült. 1944 decemberében felső utasításra Újvidékre ment, s megindította a *Szabad Vajdaság*ot, a *Magyar Szó* elődjét. Ettől kezdve megszakítás nélkül a lapnál dolgozott. A publicisztika mellett folytatott költői kiteljesedése az 1950-es évekre esett. Versei a szocialista költészet legmarkánsabb alkotásai a jugoszláviai magyar irodalomban. 1948-ban megkapta a Szerb Népköztársaság állami díját és Híd-díjjal tüntették ki. Összegyűjtött versei *Rozsdás esték* címmel 1972-ben jelentek meg, hátrahagyott versei pedig *Sziklaévek* címmel 1983-ban.

[49] 1941. november 15-én a nyilvánosság kizárásával kezdődött meg a szabadkai törvényszéken Mayer Ottmár és huszonegy társának a pere. A rögtönítélő bíróság a vádlottakat az 1930. évi II. tc. 59. 1. §-nak 4. pontja és egyesek ellen a 60. és 62. §-a szerint minősülő hűtlenség miatt bűnösnek találta, amit kommunista szervezkedés, rohamcsapat szervezés, szabotázscselekmények – gyújtogatás, vasúti sínfelszedés és megrongálás, vonatok összeütköztetése, élelmiszerkészletek megsemmisítése, illetve orosz ejtőernyősök fogadásának előkészülete – révén követtek el. A bíróság valamennyi vádlottat halálra ítélte. Noha csak tíz személy esetében volt egyértelmű a zsidó származás, a döntés meghozatalakor súlyosbító körülménynek számított az, hogy a vádlottak „idegen faj egyedei", vagyis zsidók voltak. Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök november 17-én a 24 halálra ítélt közül kilencnek megkegyelmezett, az ítéleteket börtönbüntetésre változtattatta. Mayer Ottmárt, Kornstein Ödönt, Singer Adolfot, Lackenbach Konstantint, Wohl Lolát, Mayer Kálmánt, Mayer Miklóst, Schwalb Miklóst, Gerzson Miklóst, Perl Gellértet, Šuturović Antunt, Simokovich Rókust, Lukács Istvánt, Tikvicki Šimet és Bačić Lazart 1941. november 18-án Szabadkán felakasztották.

[50] A Szabadka belvárosában álló Sárgaház épülete eredetileg a Népbank Takarékpénztára volt. Macskovits Titusz tervei alapján 1880 és 1883 között épült. 1941 és 1944 között a magyar különleges rendőri egységek és a csendőrség, majd az Államvédelmi Központ székhelye volt. 1944 októberében ebben az épületben rendezkedett be a jugoszláv államvédelmi hatóság, az OZNA is. Napjainkban a Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar működik benne.

[51] A topolyai internálótábor felügyeletét 1944. március 19-ig a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás szervezete, a 2. VKF Osztály Újvidéken székelő parancsnoksága látta el, amelyet a köznyelvben ezért armijának, vagyis hadseregnek neveztek.

szerbnek, magyarnak, embernek lenni. Elnézem ezt a hiábavaló embert, aki most, ennyire későn jött rá arra, hogy rossz urat szolgált. Aki ennyire későn jött rá, hogy a népet kellett volna szolgálnia, a magyar népet, mert akkor és csak így, minden más népet is szolgált volna és akkor nem lett volna hiábavaló, nyomorúságos, mesterségesen fényezett, álcsillogású élete. Akkor nem, most jött volna rá, arra, hogy sohasem volt pártvezér, politikus, magyar… A kormány képviselője, az állandó politikai bizalmija, a véres zászlót lobogtató zászlósúr, a főispán felel."[52]

Többszöri halasztás[53] után, az újvidéki kultúrotthonban nagyszámú közönség előtt megtartott per vádiratát végül 1945. október 20-án nyújtották be.[54]

A pernek nyolc vádlottja volt: dr. Deák Leó zombori ügyvéd, Bács-Bodrog megye volt főispánja, Popović L. Milan újságíró, országgyűlési képviselő, Krámer Gyula újvidéki gyáriparos, a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség volt elnöke, a felsőház tagja, Báthory Géza szabadkai születésű csendőralezredes, Zombory Gyula magyar királyi rendőrtanácsos, Talián József rendőr főfelügyelő, dr. Könyöki József rendőrtanácsos és Knézy Péter nemesmiliticsi születésű kereskedő.[55]

A tárgyalást – mint fentebb már láthattuk: politikai megfontolásból – a III. Jugoszláv Hadsereg Hadbírósága előtt 1945. október 24-én nyitották meg. A hadbíróság elnöke Dragović Vuko őrnagy volt, míg a szavazóbírók testületében Beljanski Jovan alezredes és Bakić Aleksandar őrnagy foglalt helyet, a jegyzőkönyvvezető Šagin Đuro hadnagy volt. A vádat Kuzmanović Slavko vajdasági közvádló képviselte, míg Deák Leó védője Palásthy Ödön[56] zombori ügyvéd volt. A többi vádlott védelmét a hivatalból kirendelt ügyvédek látták el.[57]

A teremben a bírói emelvényt az újvidéki kultúrpalota nagytermében az ablaksor középső oldalán háttal helyezték el, körülötte félsorban álltak a széksorok. Az épület

52 Gál László: A zászlósúr. *Magyar Szó,* 1945. október 27. 3.

53 Elhalasztották dr. Deák Leó és társainak főtárgyalását. *Magyar Szó,* 1945. október 18. 2.; Október 24-én, szerdán kezdődik dr. Deák Leó és bűntársainak főtárgyalása. *Uo.,* 1945. október 23. 2.

54 Szerdán kezdődik dr. Deák Leó, Krámer Gyula, Popovics L. Milán és társaiknak főtárgyalása. – A tárgyalást a kultúrotthon nagytermében tartják meg. *Magyar Szó,* 1945. október 16. 2.

55 A 2008-ban nyilvánosságra hozott vádirat összesen 37 oldalt tett ki, teljes szövegét lásd: Optužnica javnog tužioca dr Slavka Kuzmanovića protiv dr Lea Deaka, Milana L. Popovića, Đule Kramera, Geze Batoria, Đule Zomboria, Jožefa Taliana, Jožefa Kenjekia, Petra Knezia [Kuzmanović, Slavko államügyész vádirata dr. Deák Leó, Milan L. Popović, Krámer Gyula, Báthory Géza, Talián József, Könyöki József, Knézi Péter ellen]. Közli: Kasaš 2008. 131–168.

56 Palásthy Ödön (*?–†?) zombori ügyvéd, volt munkapárti politikus, a Magyar Párt intézőbizottságának tagja, a Jugoszláviai Magyar Népliga Egyesület igazgatósági választmányi tagja, Deák Leó közeli barátja.

57 Megkezdődött a bácskai fasiszta tömegvérengzési bűnper tárgyalása. Tízezrek kínzásáért, kivégzéséért, kifosztásáért felelnek dr. Deák Leó, Popovics L. Milán, Krámer Gyula és társaik. *Magyar Szó,* 1945. október 26. 2.

előtt hangszórókat állítottak fel, amelyek élőben közvetítették a tárgyalást, kint az utcákon pedig hatalmas tömeg verődött össze. A teremben a kijelölt sorokat a földszinten és az erkélyen is megtöltötte a válogatott közönség, akiket a háborús bűnösöket felkutató bizottságok, vagyis az OZNA tagjaiból, illetve az 1941 és 1944 közötti magyar impérium alatt jogsérelmet szenvedők köreiből jelöltek ki. A korabeli közhangulatot jól érzékelteti, hogy a bíróság bevonuló tagjait dübörgő vastaps köszöntötte, míg a vádlottakat erős fegyveres őrizettel, a tömeg fenyegető magatartása mellett kísérték a bírói emelvény elé felállított mikrofonok elé – ahol az ablakon sugárnyalábban betörő fény elvakította a látásukat –, hogy egyesével mondják be a személyi adataikat. Ezt követően két és fél órán keresztül Kuzmanović Slavko közvádló ismertette a vádiratot. Kuzmanović a polgári személyeket, így Deákot, Krámert, Popovićot és Knézyt azzal vádolta meg, hogy lényegében ők voltak a Bácskában elkövetett összes háborús bűncselekmény értelmi szerzői, szervezői és elkövetői, amelyekben tízezrek vesztették el az életüket. A tárgyaláson egyébként az is egyértelművé vált, hogy az új hatalom Deák, Krámer és Popović mellett Nagy Iványt tartotta első számú közellenségének. Nagy neve gyakorlatilag a tárgyalás összes napján kiemelt helyen szerepelt. A bíróság elé állított csendőr- és rendőrtiszteket – Báthory Gézát, Zombory Gyulát, Talián Józsefet és Könyöki Józsefet – ezen bűncselekmények végrehajtásával, kínzásokkal, gyilkosságok tízezreivel, jogfosztásokkal és fosztogatásokkal vádolták.[58]

Ennél a pontnál kell rámutatni arra, hogy Talián Józsefet ugyan perbe fogták, azonban a tárgyalás második napjától kezdve a perről szóló részletes tudósításokban, majd később az ítélethozatalnál sem lehet találkozni a nevével. Vagyis miközben a per kezdetekor, október 24-én összesen nyolc vádlott állt a bíróság elé, az október 30-i ítélethirdetéskor már csak hét fő esetében szabtak ki büntetést. Talián sorsa 1945. október 25-től kezdve tehát ismeretlen. Figyelembe véve a korabeli állapotokat, élünk a gyanúval, hogy a tárgyalás első napja után a cellájában vélhetőleg vagy öngyilkosságot követett el, vagy gyilkosság áldozata lett.

Terjedelmi korlátok miatt eltekintünk a perbe fogottokat érintő összes vádpont felsorolásától, valamint a per velük kapcsolatos részleteinek a teljes rekonstruálásától. Ennél a pontnál röviden csak a két másik magasrangú politikusra, Krámer Gyulára és Popović. L Milanra térünk ki.

Krámert, mint a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség[59] elnökét összesen

[58] Uo.

[59] Az 1941 januárjában engedélyezett Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség az impériumváltás után Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség néven folytatta munkáját. Elnöke Krámer Gyula volt. A magyar éra alatt a Bácskában lényegében minden állás, iparengedély, kereskedelmi tevékenység, egyedárusítási engedély (dohány, cukor, benzin stb.), sőt szellemi tevékenység enge-

tizenegy vádponttal állították bíróság elé,[60] s többek között azzal vádolták, hogy „egyike volt azoknak, akik a fasiszta rémuralomban a legsötétebb szerepre vállalkoztak… A közművelődési szövetséget igazi fasiszta módszerrel kémszervezetté alakította és nyílt kémszolgálatot végeztetett. A listák, amelyek alapján a razziát végző csendőrség a bácskai községekben a kivégzéseket végrehajtotta, a közművelődési szövetség által készített kémszolgálati jelentések alapján készültek."[61] Azt is felrótták neki, ahogyan Deáknak is, hogy 1941-ben beszéddel köszöntötte az Újvidékre bevonuló honvéd csapatokat, majd – a vádiratnak is ellentmondva – azt kérték számon rajta, hogy a felsőház tagjaként miért nem tiltakozott a razzia ellen.[62] Krámer egyébként már a kihallgatásán, de a per során is tagadta, hogy köze lett volna az újvidéki eseményekhez. Arra hivatkozott, hogy 1942. január 20-a és 24-e között előbb Szabadkán, majd Budapesten tartózkodott, s ott Nagy Ivántól értesült az újvidéki történésekről.[63] Állításának alátámasztására kérte – aminek végül a hatóságok nem tettek eleget –, hogy tanúként hallgassák ki testvérét, Krámer Károlyt, saját nejét, gyermekét, továbbá egy budapesti ismerőse feleségét, valamint személyi sofőrét.[64]

délyezéséhez a Szövetséghez tartozó ún. Ötös és Tízes Bizottságok által kiállított nemzethűségi igazolásra volt szükség.

60 Optužnica javnog tužioca dr Slavka Kuzmanovića protiv dr Lea Deaka, Milana L. Popovića, Đule Kramera, Geze Batoria, Đule Zomboria, Jožefa Taliana, Jožefa Kenjekia, Petra Knezia [Kuzmanović, Slavko államügyész vádirata dr. Deák Leó, Milan L. Popović, Krámer Gyula, Báthory Géza, Talián József, Könyöki József, Knézi Péter ellen]. Közli: Kasaš 2008. 136–138.; Presuda Vojnog Suda Treće Jugoslavenske Armije dr Leo Deaku, Milanu L. Popoviću, Žuli Krameru, Gezi Batoriu, Žuli Zomboriu, dr Jožefu Kenjekiu i Petru Kneziu [A Harmadik Jugoszláv Hadsereg Katonai Bíróságának ítélete dr. Deák Leó, Milan L. Popović, Krámer Gyula, Báthory Géza, Talián József, Könyöki József, Knézi Péter ügyében]. Uo. 174–175.

61 Megkezdődött a bácskai fasiszta tömegvérengzési bűnper tárgyalása. Tízezrek kínzásáért, kivégzéséért, kifosztásáért felelnek dr. Deák Leó, Popovics L. Milán, Krámer Gyula és társaik. *Magyar Szó,* 1945. október 26. 2-3.

62 Krámer Gyula a noviszádi hadbíróság előtt. A DMKSZ elnöke kémjelentéseivel tudatosan küldte halálba a bácskaiak tízezreit. *Magyar Szó,* 1945. október 28. 3.

63 Krámer Gyula állításának az igazságtartalmára utal az, hogy majd egy évtizeddel később, 1954 októberében Nagy Iván az emigrációban Teleki Bélának és Bonczos Miklósnak írt leveleiben arról írt, hogy az újvidéki razzia idejében azzal a céllal tartózkodott Budapesten, hogy leállítsa az újvidéki vérontást. Lásd: Teleki Béla és Nagy Iván levélváltását Nagy Iván 1942-es újvidéki szerepével kapcsolatban, illetve Nagy Iván levelét Bonczos Miklóshoz Újvidék ügyében. Közli: Dévaváry 2021. 163–167., 169–170.

64 Zapisnik sa saslušanja Đule Kramera, Novi Sad 15. avgust 1945 [Krámer Gyula kihallgatásának a jegyzőkönyve, Újvidék, 1945. augusztus 15.]. Közli: Kasaš 2008. 111.; Krámer Gyula a noviszádi hadbíróság előtt. A DMKSZ elnöke kémjelentéseivel tudatosan küldte halálba a bácskaiak tízezreit. *Magyar Szó,* 1945. október 28. 3.

Milan L. Popović ellen összesen tíz vádpontot fogalmaztak meg. A vádirat egyebek mellett azt állította, hogy a razzia előtt Feketehalmy-Czeydner Ferenc[65] tábornokkal tárgyalt, és személyesen vizsgálta át a kivégzendők névsorát,[66] azzal is megvádolták, hogy személyesen vett részt a bácskai szerb csetnik egységeknek a megszervezésében.[67] A vádirat 4. pontja szerint „…a vádlott Kállay Miklós parancsára és a vele történt megbeszélés értelmében 1942. július 15-én a dél-bácskai razziáról tartott beszédet Horthy parlamentjében, azzal az áruló szándékkal, hogy a mészárlás felelősségét a Horthy-magyar kormányról elhárítsa, s amely [beszédre] Kállay miniszterelnök válaszolt. Ezzel a beszédével [Popović] segítséget nyújtott a magyar kormánynak, hogy a razzia felelősségét az ártatlan szerb és zsidó népre hárítsa és különös perverzitással, hamis tényekkel meggyőzze a világ közvéleményét saját fellépéseinek a helyességéről, illetve valamennyire javítson azon az általános képen, amelyet a véres razzia okozott, s ezzel javítson Horthy-Magyarország megítélésén."[68]

65 Feketehalmy-Czeydner Ferenc (*Piski, 1890. november 22. – †Zsablya, 1946. november 5.) magyar katonatiszt. A mödlingi Katonai Akadémiát végezte el. 1910-ben hadnaggyá avatták. Az első világháborúban az orosz és az olasz fronton teljesített szolgálatot. A háború után Szegeden és Aradon a Nemzeti Hadseregben szolgált. 1925-ben őrnagy, 1927-ben vezérkari ezredes, 1933 és 1938 között a Légügyi Hivatal főnöke volt. 1940 februárjától 1941 júliusáig az 1. hadsereg vezérkari főnöke volt. Ezt követően a szegedi V. hadtest parancsnokává nevezték ki. Személyes felelősség terhelte a zsablyai, majd az újvidéki vérengzésekért. 1943-ban bűnösnek találták, és halálra ítélték. Az ítéletet nem tudták végrehajtani, mert Németországba szökött, ahol az SS-ben fegyvernemi tábornokként (Obergruppenführer) szolgált. A nyilas hatalomátvételt követően Beregfy Károly honvédelmi miniszter helyettese volt. A háború végén amerikai fogságba került, s kiadták Magyarországnak. A Népbíróság halálra ítélte, de nem végezték ki, hanem kiadták Jugoszláviának. Újvidéken halálra ítélték, majd 1946. november 5-én Zsablyán nyilvánosan felakasztották.

66 Egy nappal az újvidéki razzia előtt Feketehalmy-Czeydner Ferenc Deák Leót Újvidékre hívatta, ahová a főispán másnap, 1942. január 20-án 16 órakor érkezett meg. A találkozóra a Leventeotthonban került sor, ahol Feketehalmy-Czeydner Újvidék térképe előtt számolt be Deáknak és Reök szabadkai főispánnak a razzia tervéről. A főispán ezt követően Milan L. Popovićtyal közösen Bajcsy-Zsilinszky Endrét tájékoztatta, aki a tőlük szerzett információk alapján január 21-én memorandumban fordult Bárdossy miniszterelnökhöz a razzia leállítása érdekében. Dévaváry 2024. 315.

67 1943 augusztusában az Államvédelmi Központ összesen 97 főt tartoztatott le azzal a váddal, hogy Bácskában csetnikszervezet létrehozását készítették elő. Deák Leót és Popovićot Kállay Miklós miniszterelnök személyesen bízta meg azzal, hogy megkülönböztetett figyelemmel kísérjék a letartóztatottak sorsát, s biztosítsák, hogy a vádlottakat ne érjék atrocitások. Bizonyított tény, hogy 1943 októberében Popović személyesen járta ki a kormányzónál, hogy a halálra ítélt két vádlott kegyelmet kapjon, s internáló táborba helyezzék el őket. Történetét részletesen lásd: A. Sajti 1987. 228–238.

68 Optužnica javnog tužioca dr Slavka Kuzmanovića protiv dr Lea Deaka, Milana L. Popovića, Đule Kramera, Geze Batoria, Đule Zomboria, Jožefa Taliana, Jožefa Kenjekia, Petra Knezia [Kuzmanović, Slavko államügyész vádirata dr. Deák Leó, Milan L. Popović, Krámer Gyula, Báthory Géza, Talián József, Könyöki József, Knézi Péter ellen]. Közli: Kasaš 2008. 134–136.; Popovics L. Milán a nemzetközi reakció ügynöke. Mihájlovics Drázsáért agitált és a bácskai tömeggyilkosokat

Ami Deákot illeti, Kuzmanović megnyitóbeszédében a volt főispán megbélyegzésére fókuszálva úgy fogalmazott, hogy Deák volt a zsabalyai és a Sajkásvidék egészén véghez vitt vérengzéseknek[69] az értelmi szerzője, azokat egyedül szervezte meg, majd önmagának is ellentmondva azzal folytatta, hogy a sajkásvidéki razzia ügyében Deák, Fernbach Péter újvidéki főispán és Nagy Iván képviselő részvételével Budapesten két alkalommal – 1941 novemberében, majd 1942. január 12-én – Szombathelyi Ferenc vezérkari főnökkel és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterrel tárgyalt, ezt követően 1942. január 19-én[70] Újvidéken Feketehalmy-Czeydner Ferenc vezérezredessel és Grassy József[71] altábornaggyal tartott tanácskozást, ahol az újvidéki razziáról közösen hozták meg a döntést.[72]

A vádpontok felolvasása után Palásthy Ödön indítványozta, hogy Deák ügyét a bíróság válassza külön, mert az abban megfogalmazott vádak szorosan összefüggenek a letartóztatásban lévő Feketehalmy-Czeyder és Grassy katonatisztek ügyével. Arra kérte a bíróságot, hogy Deák Leó perét a nevezett vádlottak Jugoszláviának történő kiadása után együttesen tárgyalják, vagy amennyiben ez nem lehetséges, úgy a jugoszláv hatóságok küldjenek Magyarországra egy bírói bizottságot a két tábornok kihallgatására a mostani per közvádjának és védőjének a jelenlétében. A bíróság az indítványt elutasította.[73]

Palásthy felszólalása után Deák Leó kapott szót, aki harmincéves ügyvédi és jogászi gyakorlatára hivatkozva azt kérte, hogy adjanak neki elegendő időt a vádirat alapos áttanulmányozására. A bíróság ezt azzal utasította el, hogy három nap alatt, amióta a vádirat nála van, elegendő alkalma volt annak tanulmányozására, majd felszólította, hogy nyilatkozzon a bűnösségéről. Deák erre azt válaszolta, hogy a váda-

leplezte Svájcban az antikomintern ülésén. – A vérengzések idején tárgyalt Czeydner tábornokkal és átvizsgálta a kivégzendők névjegyzékét. *Magyar Szó,* 1945. október 27. 2.; Presuda Vojnog Suda Treće Jugoslavenske Armije dr Leo Deaku, Milanu L. Popoviću, Žuli Krameru, Gezi Batoriu, Žuli Zomboriu, dr Jožefu Kenjekiu i Petru Kneziu [A Harmadik Jugoszláv Hadsereg Katonai Bíróságának ítélete dr. Deák Leó, Milan L. Popović, Krámer Gyula, Báthory Géza, Talián József, Könyöki József, Knézi Péter ügyében]. Közli: Kasaš 2008. 171–174.

69 1942. január 4-én az V. hadtestparancsnokság vezetése alatt álló magyar karhatalmi erők lezárták a Zsablya–Sajkásgyörgye–Sajkásszentiván–Dunagárdony-vonalat. A művelet során egy magyar katona és négy partizán halt meg. Deák szerepéről lásd: Dévavári 2024. 313–314.

70 Hogy a peranyagot mennyire tendenciózusan (kapkodva?) állították össze, igazolja ez az állítás is. Deák Leó ugyanis 1942. január 22-én találkozott Újvidéken a tábornokokkal. Lásd a 76. lábjegyzetben Grassy vallomását, valamint a főszövegben a Deák elleni ítélet szövegét.

71 Kuzmanović ennél a résznél a két tábornok nevét tévesen mondta ki, mivel Feketehalmy-Czeydner Istvánról és Grasssy Istvánról beszélt.

72 Megkezdődött a bácskai fasiszta tömegvérengzési bűnper tárgyalása. Tízezrek kínzásáért, kivégzéséért, kifosztásáért felelnek dr. Deák Leó, Popovics L. Milán, Krámer Gyula és társaik. *Magyar Szó,* 1945. október 26. 2.

73 Uo. 3.

kat megértette, majd sorra vette az ellene megfogalmazott állításokat. Az első vádpontban az ügyész azzal vádolta, hogy a magyar hadseregnek Zomborba történt bevonulása után beszéddel köszöntötte a magyar hadsereget. Ezt Deák elismerte, ugyanakkor kategorikusan tagadta, hogy tudomása lett volna az 1941. április 13-i és 14-i zombori kivégzésekről, így azokban nem is vehetett részt. Azt is elmondta, hogy a magyar hadsereg bevonulását követő napokban több letartóztatott prominens helyi szerb lakos szabadon bocsátása ügyében személyesen interveniált a magyar hatóságoknál. Erre az egyik bíró azt vetette közbe, hogy akkor miért nem mentett meg mindenkit? Deák válaszában arra mutatott rá, hogy egyrészt ezért, mert nem volt tudomása minden fogvatartottról, másrészt pedig azért, mert a többségüket személyesen nem is ismerte, s hatásköre sem volt arra, hogy közbelépjen. A második vádpontra reagálva elismerte, hogy valóban egyik alapítója volt a zombori Ötös Bizottságnak, azonban nem érezte magát bűnösnek, mivel az eljárását nem tartotta rosszhiszeműnek. A harmadik vádpont, amely Deákot azzal vádolta, hogy hamisan tett olyan nyilatkozatokat, miszerint az első jugoszláv állam fennállása során az ORJUNA[74] párthadsereg halálra ítélte, csupán annyit válaszolt, hogy tanúkkal tudja igazolni ennek valódiságát, másrészt pedig a két világháború alatti érában több alkalommal volt üldöztetésben része. A negyedik vádpontra reagálva, miszerint főispáni minőségben jelentéseket küldött Budapestre, valamint „fasiszta szervezkedést teremtett a szláv lakosság körében", azt válaszolta, hogy a kémelhárítással összefüggő jelentések küldése, valamint a retorziós intézkedések elrendelésének a kiadása nem az ő, hanem Bajsay Ernő alispán hatáskörébe tartoztak. Ezt Kuzmanović közvádló egy olyan, az adott tárgy tekintetében nem releváns dokumentummal próbálta megcáfolni, amelyben a főispán a járási hatóságok figyelmét a partizán elemek garázdálkodására hívta fel. Az ötödik vádpontra reagálva, miszerint tevékenyen részt vett a razziák előkészítésében és végrehajtásában, Deák azt válaszolta, hogy Újvidéken csak a razzia másnapján tartózkodott, amikor a tábornokok magukhoz rendelték, ugyanakkor arról nem volt tudomása, hogy azt milyen formában hajtják végre.[75] Miután másnap

[74] Organizacija jugoslavenskih nacionalista (ORJUNA) a Svetozar Pribičević vezette, az integratív jugoszlavizmus ideológiai alapján álló Demokrata Párt a dalmáciai Splitben 1922-ben alapított félkatonai szervezete, párthadserege volt. Az ORJUNA számos támadást hajtott végre a magyar és a német etnikum tagjai ellen. 1929-ben feloszlatták.

[75] Ezt a tényt maga Grassy József erősítette meg 1946. január 7-én Budapesten a népbírósági tárgyaláson, ahol így fogalmazott: „22-én körülbelül 4-5 óra között az újvidéki főispán [Fernbach Péter], Bács-Bodrog megye főispánja [Deák Leó], az alispánnal [vélhetőleg Bajsay Ernő megyei alispán], együtt feljöttek hozzánk, s Czeydnerrel beszéltek. Ott volt a vármegyének és a városnak a vezetősége. 17 óra tájban végződik körülbelül a napi járőrözés, amikor a csapatok bevonulnak, kivéve a kordont, amely kinn marad." A 23-i történések rekonstruálásakor Grassy pedig a következőket vallotta: „Czeydner 11-kor bejött és utána rögtön el is távozott a lakására… Alig, hogy Czeydner

Palásthy Ödöntől értesült annak méreteiről azonnal Budapestre utazott, hogy a történéseket jelentse a belügyminiszternek.[76] A hatodik vádpontra reagálva, miszerint egyik alapítója volt a bácstopolyai internáló/koncentrációs tábornak, Deák arra mutatott rá, hogy azt a tábort még főispánsága előtt állították fel, annak működésébe érdemi beleszólása nem volt. Kuzmanović erre reagálva egy olyan, Deák által aláírt köriratot olvasott fel, melyben a főispán arra utasította a főszolgabírókat, hogy akiket a bíróság bizonyítékok hiányában bocsátott szabadlábra, helyezzék rendőri felügyelet alá. A következő vádpontra reagálva Deák tagadta, hogy a debreceni nyári egyetemen tartott előadása[77] során a szerbek kitelepítésének a lehetőségét vetette fel – éppen ellenkezőleg, ottani előadása szerbbarát érzelmű volt, amiért ráadásul támadások is érték.[78] A törvényszék ezt a vádpontot egyébként Dimitrijević Drago szabadkai ügyvéd feljelentésére hivatkozva iktatta be, aki tanúként meg is jelent a bíróság előtt, s ott a nagy nyilvánosság előtt azt állította, hogy a kérdéses időpontban Debrecenben volt internálva, s ott véletlenül hallgatta meg dr. Deák előadását, amelyben azt mondta, hogy a szerbség el kell, hogy hagyja az országot, vagy alá kell magát vetnie a magyar hatóságok rendelkezéseinek, hogy asszimilálódjék. Amennyiben erre nem hajlandó, úgy katonai rendszabályokat alkalmaznak majd ellenük.[79] Plasz-

elment, jött a főispán [Fernbach Péter, Újvidék főispánja] a polgármesterrel… A főispán meglehetősen ideges állapotban volt. Én kinn álltam az után, napsütéses téli nap volt. A főispán felindulva mondta, hogy mégis borzasztó, a Kossuth Lajos utcában embereket öltek meg, s egy gyermek is temetetlenül fekszik az utcán. Azonkívül egy szerb orvos hozzátartozóit bevitték a Leventeotthonba igazoltatás céljából. Én a főispánnak azt mondtam, hogy legyen szíves és nyugodjon meg. Kérdeztem tőle, látta-e mindezt? Azt mondta, nem látta, de jelentést kapott róla. Azt mondtam neki, hogy ne higgyen el mindenféle gyermekmesét; a hadtestparancsnok most jött kívülről és tájékoztatott a dolgok állásáról. Amit a főispán jelentésképpen kapott, az nem felel meg a valóságnak." Feketehalmy Czidner Ferenc és tsai. ÁBTL – 3.1.9 - V-87992/1. I.7. 298., illetve: I.7. 303.

76 Deáknak a délvidéki razziákban játszott szerepét első tanulmányunkban napokra lebontva rekonstruáltuk: Dévavári 2024. 311–317.

77 A debreceni nyári egyetem nemzetiségi tanfolyama Pataky Tibor miniszterelnökségi államtitkár előadásával nyílt meg. A tanfolyamon Ilniczky Sándor, a kárpátaljai kormányzói biztos mellé rendelt főtanácsadó, Oszvald György és Balla Pál miniszterelnökségi miniszteri tanácsosok, Kósa Kálmán miniszteri osztályfőnök, Kovács Alajos nyugalmazott államtitkár, Deák Leó, Bács-Bodrog vármegye és Zombor város főispánja, Makkai Sándor, Ottlák László, Bozóky Ferenc, Hankiss János, Pukánszky Béla, Flachbart Ernő egyetemi tanárok, Moravek Endre miniszteri osztálytanácsos, Birkás Géza miniszteri titkár, Boda István címzetes rk. egyetemi tanár, Pfeiffer Miklós pápai prelátus, Nagy Géza református teológiai tanár, Járosi Andor evangélikus esperes, Makkai László intézeti tanár, Sziklay László egyetemi szakelőadó és Thim József történetíró adott elő. Deák előadásának teljes szövegét lásd: Deák Leó dr.: A magyarországi szerbek. *Láthatár. Kisebbségi Kultúrszemle. Külföldi magyarok és középeurópai népek szellemi életének figyelője,* 1942. október, 265–268.

78 Deák debreceni előadásáról lásd még: Dévavári 2024. 318–320.

79 Popovics L. Milán a nemzetközi reakció ügynöke. Mihailovics Drázsáért agitált és a bácskai tömeggyilkosokat leplezte Svájcban az antikomintern ülésén. – A vérengzések idején tárgyalt

tikusan adja vissza egyébként a per egészének a hangulatát az az intermezzo, amely közvetlenül Dimitrijević vallomása után történt. A közvádló ugyanis ekkor arra szólította fel Popovićot, hogy pontosítsa a kihallgatása és a bíróságon tett vallomása egyes részleteit. A szavaiba állandóan közbevágó Kuzmanović egyik kérdésére az elfásult Popović végül azzal kérdezett vissza, hogy „mit mondjak erre?", mire az felemelt hangon közölte vele, hogy „…az igazat. Mondja végre az igazat, és ne akarjon mártírnak látszani, mert nem az."[80]

Popović kihallgatásának eme pontjánál merült fel egyébként Deák zsablyai eseményekben játszott szerepe. Kuzmanović ugyanis azt akarta bebizonyítani, hogy az ottani razziáért elsősorban Deákot terheli a felelősség, mivel a tragikus események az ő közigazgatási területén zajlottak. Deák ekkor lényegében megismételte mindazt, amit az 1945. július 1-jei kihallgatásán egyszer már elmondott.[81] Arra mutatott rá, hogy érdemben nem tehetett semmit sem, sőt a rendvédelmi szervek arra hivatkozva, hogy ott katonai művelet folyik, még a faluba se akarták beengedni, majd kijelentette: „nem tudhattam arról, hogy razziát rendeznek, mert nem tudhattam előre, hogy csetnik-támadás lesz. Akkor ott a csetnikek támadást rendeztek és a katonaság ezért avatkozott be. Nem tudhattam, hogy a polgári személyeket is tömegesen kivégzik. Úgy tudtam, hogy ott harcok folynak. Amikor láttam a történeteket, azonnal közbeléptem."[82]

Az október 29-i tárgyaláson az újvidéki Vértes Árpád, akit állítása szerint 1941-ben Topolyára internáltak, tanúként azt állította, hogy amikor a táborparancsnok elrendelte az internáltak elbocsátását, a főispáni hivatalból Deák Leó aláírásával érkezett egy olyan utasítás, amely megtiltotta az elbocsájtásokat, majd részletesen beszélt arról, hogy a táborban hogyan kínozták a nőket és a férfiakat. Deák Vértes kijelentésére reagálva kategorikusan tagadta, hogy az internálótáborral összefüggésben akár egyetlenegy végzést is szignózott volna, s ugyancsak elutasította azt is, hogy személyesen ő rendelte el az elbocsájtások aláírását. Ezt egyébként Zombori Gyula vádlott közvetve el is ismerte, mivel kijelentette, hogy ő írta alá az elbocsájtási végzéseket. A közvádló erre egy olyan általános dokumentumot mutatott fel, amelyben Deák

Czeidner tábornokkal és átvizsgálta a kivégzendők jegyzékét – Dr. Deák Leó fenyegető nyilatkozata a razzia után. *Magyar Szó,* 1945. október 27. 2.

80 Uo.

81 A jegyzőkönyvet lásd: Zapisnik o saslušanju velikog župana Lea Deak, Novi Sad, 1. jul 1945 [Deák Leó főispán 1945. július 1-jei kihallgatásának a jegyzőkönyve, Újvidék, 1945. július 1.]. Közli: Kasaš 2008. 63–75.

82 Popovics L. Milán a nemzetközi reakció ügynöke. Mihailovics Drázsáért agitált és a bácskai tömeggyilkosokat leplezte Svájcban az antikomintern ülésén. – A vérengzések idején tárgyalt Czeidner tábornokkal és átvizsgálta a kivégzendők jegyzékét – Dr. Deák Leó fenyegető nyilatkozata a razzia után. *Magyar Szó,* 1945. október 27. 2.

konkrétumok nélkül az internálások végrehajtására utasította a járási főszolgabírákat, majd kijelentette: „akinek szerepe volt az elbocsátásokban, annak szerepe volt az internálásokban is."[83]

A tárgyalás utolsó napján, október 30-án a közvádló Deák bűnösségének alátámasztására egy újabb korabeli köriratot terjesztett be, amelyben 1942-ben Deák arra utasította a főszolgabírókat, hogy a partizánharcokról elterjedt hírek már a rémhírterjesztés méreteit öltik, ezért meg kell tiltani a lakosságnak, hogy a partizánokról beszéljen. Deák erre reagálva azt válaszolta, hogy a rendeleteket a belügyminisztériumtól kapta, s azokat változtatás nélkül továbbította a főszolgabírókhoz. Kategorikusan arra az álláspontra helyezkedett, hogy sem a csendőrségnek, sem más hatóságnak a szorosan vett közigazgatási hatóságokon kívül nem adott és nem adhatott utasítást, majd arra mutatott rá, hogy a köriratok túlnyomó többségét az alispán adta ki, mivel az ő (Deák) hatáskörébe csak a politikai természetű ügyek tartoztak. Mindenre Kuzmanović az felelte, hogy a „Deákot érintő összes ügy politikai természetű". Amikor az ügyész Deákot a Zsablyáról kiutasított szerbekről kezdte el faggatni, élénk vita fejlődött ki közte és a volt főispán között a közjogi kérdésekről. Deák ekkor azzal védekezett, hogy a kiutasításokat Vukovári Béla főszolgabíró a saját hatáskörében rendelte el, mire a közvádló újabb keresztkérdésekkel kezdte el bombázni, s a láthatóan megfáradt Deák ekkor már feladta, s csupán annyit mondott, hogy „kérem, ne faggasson tovább."[84]

A tárgyalás utolsó napját a közhangulat teljes felszítása és a vádlottak totális megalázása jellemezte. Ennek célpontjában Popović L. Milan állt. Amikor például az egyik tanú képtelen állításaira Popović akaratlanul is elmosolyogta magát, a hadbíróság elnöke, Dragović Vuko egyenesen a náci vérbíró, Roland Freisler stílusában oktatta ki: „Ne nevessen! Ezrek tragikus sorsáról van szó, akik maguk miatt jutottak erre a sorsa és ez egyáltalán nem nevetséges. Itt a nép előtt áll. Mi népbíróság vagyunk és annak a népnek a nevében ítélkezünk, amelynek sorsát önkényesen és saját érdekeik szerint akarták intézni. Amikor itt áll a nép színe előtt és a népbíróság felelősségre vonja, ez nem a színház és ideje, hogy megtanulja, hogy most a nép van hatalmon, a népnek kell felelni a tetteiért."[85]

[83] A topolai Ádám-ház borzalmai. Deák Leó főispán utalta internálótáborba a bácskaiak ezreit. – Krámer Gyula meséje a zsidók ötmillió pengős önkéntes adományáról – Folyik a tanúkihallgatás a bácskai háborús főbűnösök tárgyalásán. *Magyar Szó,* 1945. október 31. 2.

[84] Halálbüntetést kért a közvádló Deák, Popovics, Krámer, Zombori, Könyöki és Knézy fejére. – Befejeződött a bizonyítási eljárás a bácskai háborús bűnösök bűnperében. *Magyar Szó,* 1945. november 1. 2.

[85] Uo.

A tárgyalás berekesztése és az ítélethirdetés előtt a bírói emelvényen egy gramofont állítottak fel, majd ráhangolva a közönséget a végkifejletre, s egyben emlékeztetve a bácskai magyarokat az eredendő főbűnükre – az 1941-es impériumváltásra, viaszlemezekről lejátszották Deák azon beszédét, amelyet a magyar csapatok bevonulása után mondott. Ezután a védők – a közönség hangos bekiabálása mellett – előterjesztést tettek a bizonyítási eljárás kiegészítésére, amit a bíróság azzal az indoklással utasított vissza, hogy az addigi bizonyítási anyag teljesen megvilágította a tényállást.[86]

Délután Kuzmanović közvádló tartotta meg a vádbeszédét, s miután kijelentette, hogy „a fasiszta szellemek ezen bérenceit el kell tüntetni a föld színéről", a néptörvények 3-ik szakasza értelmében az összes vádlottra halálbüntetést, vagyonelkobzást és politikai jogaiktól való megfosztását kérte. Utána a védők mondták el perbeszédüket, majd az utolsó szó jogán a vádlottak szólaltak fel.[87]

Másnap, november elsején, este hat órakor a terembe vonuló bíróságot percekig zúgó vastaps köszöntötte. Ezt követően vezették be a vádlottakat, majd a Harmadik Jugoszláv Hadsereg Katonai Bírósága megállapította, hogy a vádlottak „a bűncselekményeket a fasiszta hatalom szolgálatában és az egész világ gyűlölködésbe és lángba borító fasizmus szellemének fokozott érvényesítésére követték el".

„Dr. Deák Leó I. r[endű] vádlott bűnös:

1/ mert a magyar hadsereg zombori bevonulása alkalmával, 1941 évi április hó 12. napján üdvözlő beszédet mondott, amelyben a magyar fasiszta megszálló hadsereget felszabadítóként dicsőítette, ez alkalommal köszönetét fejezte ki Horthy Miklósnak, Hitlernek és Mussolininak. Majd a legszorosabb kapcsolatot teremtette a megszálló hadsereg katonai vezetőivel, akik 1941. évi április hó 13-ról 14-ére virradó éjjel és 1941. évi április hó 14. napján Zomborban nagyobb számú személyt végeztek ki;

2/ mert miután a megszálló fasiszta hadsereg Bácskát megszállta, 1941. évi áprilisában összeköttetésbe lépett Vécseyvel és Szentendreivel, a megszálló csapatok tábornokaival és tényként fogadta el azt a koholmányt, amely szerint a csetnikek megtámadták a megszálló hadsereget, s utána Szentendrei Ágoston tábornokkal, Zombor város katonai közigazgatási parancsnokával megalakította a hírhedt Ötösbizottságot, amely a megszálló katonai közigazgatást infor-

[86] Uo.; Ítélet a bácskai háborús bűnösök perében. Dr. Deák Leót, Popovics L. Milánt, Krámer Gyulát, Zombory Gyulát golyóáltali, Bátori Gézát és dr. Könyöki Józsefet kötéláltali halálra ítélték. – Knézy Péter kényszermunkával egybekötött hatévi büntetést kapott. *Magyar Szó,* 1945. november 2. 2.

[87] Uo.

málta egyeseknek a régi jugoszláv időbeni magatartásáról és a magyar fasiszta rendszer szempontjából a polgárok megbízhatóságáról véleményt adott;

3/ mert röviddel a megszálló hadsereg bevonulása után a Budapesten megjelenő Pester Lloydnak olyan nyilatkozatot adott, amely szerint a régi Jugoszláviában üldözték, sőt halálra is ítélték, annak ellenére, hogy ez nem felelt meg a valóságnak és ezt a valótlan nyilatkozatot azzal a szándékkal adta, hogy a megszálló hatóságnál és az itteni magyarságnál a szerb néppel szemben gyűlöletet keltsen és szítson és hogy az ártatlan lakossággal szemben megtorló intézkedéseket váltson ki, valamint önmagát üldözöttnek tüntesse fel és ezzel a megszállás idején politikai pályafutásának kedvező feltételeket teremtsen;

4/ mert közvetlenül a katonai közigazgatás megszűnte után 1941. évi augusztus havában elfogadta Bács-Bodrog vármegye és Zombor város főispán tisztségét, 1943 februárjában pedig Újvidék város főispánja lett, mint aki a hírhedt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter bizalmát bírta és ezzel mint a Horthy-féle fasiszta megszálló hatóságok politikai és bizalmi embere, a megszállás egész ideje alatt a megszálló fasiszta hatóságok imperialista-fasiszta vonalvezetésében dolgozott. Mint ilyen:

a/ a belügyminiszternek Budapestre bizalmas jelentéseket küldött, amelyek alapján a fasiszta uralmon lévők kidolgozták a szláv népek és elsősorban a szerb nép tervszerű és rendszeres rabságba döntését, valamint az összes bácskai haladó és szabadságszerető elemek kiirtását;

b/ kapcsolatot létesítve a bácskai reakció és hazaáruló szerb személyiségekkel, Popovics L. Milánnal, Dr. Tapavica Szimával, Dr. Racics Szimával és másokkal, aktívan közreműködött a fasiszta beállítottságú szerbek tömörítésén, abból a célból, hogy a belső nemzeti egységet és a Népfelszabadító mozgalmat megbontsa, miáltal a megszálló hatóságokkal szembeni népi ellenállás gyengítését idézte elő;

5/ mert mint Bács-Bodrog vármegye főispánja, a közigazgatás élén állva együttműködött a megszálló katonasággal és csendőrséggel a bácskai razziák előkészítésében és végrehajtásában, mely razziák alkalmával tömegesen és a legállatibb módon körülbelül 4000 személy gyilkoltak le. Így:

a/ beleegyezését adta a zsablyai főszolgabíró, Vukováry Béla által készített 8 pontból álló tervezethez, amely terv alapján hajtották végre a sajkásvidéki razziát;

b/ az újvidéki razzia második napján, 1942. évi január hó 22-én délután a többi bácskai főispánnal és az összes polgármesterekkel együtt elment a Levente otthonba – most kultúrotthonba – Feketehalmy-Czeydner Ferenc tábornokhoz, az újvidéki razzia főirányítójához, ahol a razzia végrehajtásának tervei készültek;

6/ mert részt vett a topolyai gyűjtőtábor fenntartásában, ahová egész Bácskából összegyűjtötték a hazafiakat, akiket ott kínoztak és megöltek;

7/ mert 1942 augusztusában a debreceni nyári egyetemen előadást tartván a szerbekről és a szerbkérdésről, kifejtette, hogy Magyarországon a szerbeknek csak két lehetőségük van: vagy alávetik magukat a magyar követelményeknek, vagy kivándorolnak oda, ahonnan jöttek. Kihangsúlyozta, hogy az engedetlenekkel szemben katonai eszközöket alkalmaznak és ezzel az 1942. évi razziákra célzott, tehát megvetést keltett és gyűlöletet szított a szerb néppel szemben, a szerb népet a legveszedelmesebbnek jelölte meg, amely Magyarország nemzetiségpolitikájába sohasem fog beletörődni;

8/ mert Krámer Gyulával és Dr. Nagy Ivánnal együtt Bácska és Baranya megszállása után tagja lett a hírhedt Hármasbizottságnak, amelyet a megszálló katonai fasiszta parancsnokság alakított abból a célból, hogy segítségére legyen és közreműködjön népeink rabságban tartásában. E bizottság tagjai Bácska és Baranya összes helyiségeiben Ötösbizottságokat, a nagyobb helyiségekben Tízesbizottságokat szerveztek olyan színezettel, mintha a helyi magyarság érdekeit védenék.

E cselekményeivel Dr. Deák Leó vádlott a nép és állam elleni bűncselekményekről szóló törvény 3. §-ának 3., 6. és 9. pontjába ütköző Jugoszlávia lakosságának halálra ítélése, letartóztatása, kínzása, kényszerkitelepítése, gyűjtőtáborba való elhurcolása, internálásra és kényszermunkára való elhurcolásra kezdeményezésének, megszervezésének, elrendelésének és elősegítésének háborús bűntetté, – politikai együttműködés és az ellenséges hatóságok szolgálatába való lépésének bűntettét – valamint Jugoszláviával hadban álló ellenséges ország megsegítésének bűntettét követte el…

Indoklás.

Szabadon mérlegelve a bizonyítási eljárás eredményét, a bíróság a következőket állapította meg:

I.

Dr. Deák Leó részleges beismerése, valamint a 251/41, 240/41, 32/41, 171/41, 828/41, 17-714/41, 179/41, 238/41, 241/41, 901/41, 187/41, 243/42, 182/42, 108/42, 1796/42, 304/42, 319/42, 592/42, 143/43, 14/44, 2388/41, 188/42, 66/42, 69/42, 87/42, 70/42, 911/42, 1041/42, 1116/42, 448/42, 118/42, 1245/42, 1357/42 sz. megtalált és a főtárgyaláson ismertetett rendeletek és jelentések alapján megállapítást nyert, hogy a vádlott az ítélet rendelkező részében 1. 2. 3. 7. és 8. pontok alatt felsorolt cselekményeket végrehajtotta, – fentemlített bizonyítékok és Gyurgyevó [Sajkásgyörgye] község irattárában talált, s a főtárgyaláson ismertetett

okiratok, valamint a főtárgyaláson ismertetett újságcikkel és nyilatkozatok alapján megállapítást nyert, hogy a vádlott végrehajtotta a 4. pont a/ b/ és c/ alatti, valamint az 5. pont alatti cselekményeket, míg Vértes Árpád tanú vallomásával megállapítást nyert ezen ítélet rendelkező részének a 6. pontjába foglalt bűncselekmény fennforgása. Az ítélet rendelkező része 7. pontjának állításait teljes egészében bizonyította Dr. Dimitrijevics Drago tanú s az ítélet rendelkező része 6. pontjának állításait az említett Vértes tanún kívül Náray Gyula tanú is megerősítette.

A bíróság mérlegelte a vádlottnak a 3. pontra vonatkozó ama védekezését, hogy az újságírók előtt nem tett valótlan kijelentéseket olyan célzattal, hogy a megszálló hatóságok és az itteni magyarok gyűlöletét váltsa ki a szerb néppel szemben és hogy az ártatlan lakossággal szemben megtorló intézkedéseket váltson ki és úgy találta, hogy ez a védekezése nem helytálló, mert a főtárgyaláson a bizonyítási eljárás során megállapítást nyert, hogy a vádlott mint különösen bizalmas személy a megszállás első napjától kezdve bekapcsolódott a megszállók népellenes politikai munkájába, szóban, írásban, közvetve és közvetlenül minden erejével a Horthy-fasiszta eszmét terjesztette a haladó és szabadságszerető elemek ellen. Mint a Bácskára kiterjesztett Horthy-rendszer híve, amelynek ő a legmegbízhatóbb politikai képviselő, felelőséggel tartozik az összes gaztettekért, amelyeket az ő ideje az ártatlan lakosság és annak vagyona ellen elkövettek. Állítólagos szerbbarátságának a hangoztatása a legjobb bizonyítéka romlottságának, mert míg az egyik oldalon megtartja legmagasabb bizalmi állását, egyetért a terror és az üldöztetés politikájával, addig a másik oldalon a jogfosztott szerb nép legjobb barátjának tüntette fel megát, hogy ily módon a szerb népet minél jobban tömörítse és kihasználja a profasiszta célok érdekében. Mint ilyen egyrészt bizalmas jelentéseket küldött Pestre a Belügyminisztériumba, jelentvén a néptömegek és szabaságelemek [!] hangulatát, addig másrészt a belügyminiszter utasításai alapján, de öntevékenyen is, szigorúan bizalmas körlevelet küldött úgy ő maga, mint alispánja Bajsay, az alárendelt rendőri és közigazgatási szerveknek, szolgabíróknak, a hazafias elemek üldözése és a bácskai Népfölszabadító mozgalom bomlasztása céljából, amit a főtárgyaláson ismertetett 251/41, 240/41, 326/41, 181/41, 17714/41, 179/41, 238/41, 241/41, 901/42, 243/42, 182/42, 108/42, 304/42, 319/42, 592/42, 143/43 és 14/43 számú okiratok bizonyítanak.

A bíróság ugyancsak mérlegelte vádlott ama védekezését, hogy nem tevékenykedett a belső nemzeti egység megbontásán a fasiszta beállítottságú szerbekkel együtt, valamint, hogy nem működött együtt a megszálló katonasággal és csendőrséggel a zsablyai és újvidéki véres razziák alatt és úgy találta, hogy

a védekezés nem helytálló és nem felel meg a valóságnak, mert megállapítást nyert, hogy összeköttetésbe lépett a bácskai szerbek ismert árulóival: Popovics Milánnak, Tapavica Szimával, Dr. Racity [!] Szimával és másokkal, azt követelvén tőlük, hogy a legszélesebb szerb néprétegeket különféle fondorlattal és a fasiszta eszme hazugságával magukhoz fűzzék.

A fenti okokból a bíróság a vádlottnak az ítélet rendelkező része 5. pontja tekintetében előterjesztett védekezését nem találta helytállónak…

A bíróság elutasította a közvádló és a védők bizonyításkiegészítési indítványát, mert úgy találta, hogy azok a már megállapított tényállást semmiben sem változtatnák meg. A bíróság az ítélet meghozatalakor figyelembe vette a főtárgyaláson lefolytatott összes többi bizonyítékokat is.

A bíróság mérlegelte a védelem azon kifogását, hogy jelen esetben a régi jugoszláv btk alkalmazandó és úgy találta, hogy ez a kifogás nem helytálló, mert a nép és az állam elleni bűncselekményekről szólóm törvény meghozatala előtt a hadbíróság a Hadbíróságról szóló törvény alapján ítélkezett, mely rendelet egésze súlyosabb a nép és az állam ellen elkövetett bűncselekményekről szóló törvény rendelkezéseinél…

A bíróság mint súlyosbító körülményt vette figyelembe a bűncselekmények súlyos következményeit, amelyek különösen Vajdaság népei közötti szakadék kimélyítésében nyilvánultak meg és rettenetes emberáldozatot és pusztítást, valamint a népvagyon fosztogatását [!]…

A vádlottak részleges vagy teljes beismerését a bíróság nem vette enyhítő körülménynek, mert úgy találta, hogy az nem őszinte megbánásból ered, hanem ellenkezőleg, azért történt, mert a vád megdönthetetlen bizonyítékok és a többi vádlott ellentétes vallomása erre kényszerítette és úgy vélték, hogy ezzel esetleg javítanak helyzetükön.

Halál a fasizmusra – szabadság a népnek!

Ságin Gyuro s. k. jegyzőkönyvvezető, Drágovics Vuko s. k. őrnagy tanácselnök."[88]

Deákot, Popovićot, Krámert és Zomboryt golyó általi, Báthory Gézát, Könyöki Józsefet kötél általi halálra ítélték. Knézy Péter esetében végül nem fogadták el az ügyész indítványát; őt kényszermunkával egybekötött hatévnyi büntetésre ítélték. Az ítélet-

[88] Музеј савремене уметности Војводине, Novi Sad. 8402. Proces Deak Leona i ostalih. Presuda. 1.XI. 1945. (Az iratot Csőke Márk bocsátotta rendelkezésemre.)

hirdetést úgy a teremben, mind a környező utcákban összesereglett embertömeg dörgő tapssal és éljenzéssel nyugtázta.[89]

Bár Deák Leó fellebbezésébe nem volt alkalmunk betekinteni, azonban tudni lehet, hogy az ítélet kimondása után Krámer Gyula a sajátjában elsősorban azt sérelmezte, hogy az ártatlanságát igazoló tanúkat a bíróság nem hallgatta ki,[90] Popović L. Milan pedig a formai hibák mellett a cselekmények minősítését is megtámadta.[91]

November 16-án a Demokrata Jugoszláv Szövetségi Köztársaság Legfelsőbb Bírósága a fellebbezéseket elutasította, s Knézyt leszámítva helybenhagyta az elsőfokú ítéletet. Knézynél a hatévnyi, kényszermunkával egybekötött szabadságvesztés büntetését tíz évre emelte fel, továbbá vagyonelkobzással és politikai jogainak öt évre való elvételével súlyosbította.[92] A halálra ítéltek kegyelmi kérvényét a Demokrata Jugoszláv Szövetségi Köztársaság ideiglenes nemzetgyűlésének elnöksége 1945. november 22-i határozatával utasította el.[93]

Deák Leó utolsó két levelét a családjának, illetve védőügyvédének, Palásthy Ödönnek írta. Ez utóbbiban a kivégzésére készülve a következőket kérte: „1. meleg pléd. 2. Lábzsák, ha nem találod, csináltass egy nagyot, amelyikbe az egész testem belefér. 3. Egy öltöny téli ruha. 4. 1 ing, 1 alsónadrág, 1 törölköző, 2 pár hosszú harisnya. 5. Egy pár bakancs (43-as). 6. Kötött, vagy bárányból sapka. 7. Sok házi szappan. 8. Fogápoló szerek. 9. 5-6 darab zsebkendő. 10. Háromezer dinár."[94]

89 Ítélet a bácskai háborús bűnösök perében. Dr. Deák Leót, Popovics L. Milánt, Krámer Gyulát, Zombory Gyulát golyóáltali, Báthory Gézát és dr. Könyöki Józsefet kötéláltali halálra ítélték. Knézy Péter kényszermunkával egybekötött hatévi büntetést kapott. *Magyar Szó,* 1945. november 2. 2.; Presuda Vojnog Suda Treće Jugoslavenske Armije dr Leo Deaku, Milanu L. Popoviću, Đuli Krameru, Gezi Batoriu, Đuli Zomboriu, dr Jožefu Kenjekiu i Petru Kneziu [A Harmadik Jugoszláv Hadsereg Katonai Bíróságának ítélete dr. Deák Leó, Milan L. Popović, Krámer Gyula, Báthory Géza, Talián József, Könyöki József, Knézi Péter ügyében]. Közli: Kasaš 2008. 169–185.

90 Obrazloženje žalbe Đule Kramera protiv presude Vojnog suda Treće Jugoslovenske Armije [Krámer Gyula fellebbezésének magyarázata a Harmadik Jugoszláv Hadsereg Katonai Bíróságának ítélete ellen]. Közli: Kasaš 2008. 186–190.

91 Obrazloženje žalbe Milana L. Popovića. protiv presude Vojnog suda Treće Jugoslovenske Armije [Milan L. Popović fellebbezésének magyarázata a Harmadik Jugoszláv Hadsereg Katonai Bíróságának ítélete ellen]. Közli: Kasaš 2008. 203–2011.

92 Rešenje Vrhovnog Suda DFJ o presudi nad dr Leo Deakom, Milanu L. Popovićem, Đulom Kramerom, Đulom Zomborijem, Gezom Batoriem, Peteron Knezijem i dr Jožefu Kenjekiu. Novi Sad, 1945. novembar 16. [A Demokrata Jugoszláv Szövetségi Köztársaság Legfelsőbb Bíróságának határozata dr. Deák Leó, Milan L. Popović, Krámer Gyula, Zombory Gyula, Báthory Géza, Knézy Péter és dr. Könyöki József ítéletéről. 1945. november 16.] Közli: Kasaš 2008. 212–214.

93 Kivégezték dr. Deák Leót és társait. *Magyar Szó,* 1945. november 27. 3.

94 Lásd a 89. jegyzetet!

1945. november 20-án családjától hosszú, 20 oldalas, végrendelettel felérő levélben búcsúzott. *Az utolsó kívánságom címmel* írt levelet sógornőjének Deák Béláné, született Kanyó Ilona (1881–1960) budapesti, Bercsényi utca 34. sz. alatti címére kérte továbbítani, azonban a hatóságok nem adták meg a végső elköszönés lehetőségét, mivel sem ezt, sem a Palásthynak címzett levelet nem adták fel, így azok évtizedeken át a zárt akták között porosodtak. Ceruzával írt, felkavaró és mélyen megrendítő tartalmú levelében Deák többek között a következőkkel búcsúzott: „Megnyugtatok mindenkit, hogy ártatlan vagyok, nem kell miattam szégyenkezni. Istenemmel kibékültem, sorsomért senkit sem vádolok, mindenkinek megbocsájtok. Magam vagyok hibás: súlyos tapasztalatok birtokában miért nem rejtőztem el, mint az okosok tették – az általános amnesztiáig. Hálára számítottam. Én, aki tapasztalatból tudom, hogy az emberek között hálára számítani annyi, mint homokra építkezni."[95]

Az ítéleteket 1945. november 26-án reggel 6 óra 30 perckor hajtották végre.[96] Deák Leó, Krámer Gyula és Popović L. Milan a mai napig ismeretlen helyen nyugszik, közös, jeltelen sírjukról csupán néhány, közvetlenül a kivégzésük után készült fénykép maradt fenn a Deák-család eddig ismeretlennek számító hagyatékában.[97] Perújrafelvételre, a rehabilitációs eljárás kezdeményezésére ezen tanulmány nyomdába adásáig nem került sor.

Bibliográfia

A. Sajti 1987. A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája.* Kossuth, Budapest, 1987.

A. Sajti 2004. A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió és kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947.* Napvilág, Budapest, 2004.

A. Sajti 2023. A. Sajti Enikő: *„Kis Bácskából süvít a szél…" Összeomlás, hatalomátvétel, kisebbségpolitika a Délvidéken 1918–1947.* Kronosz, Pécs, 2023.

Botlik 2020. Botlik József: *Nemzetüket szolgálták. A visszacsatolt területek felsőházi és képviselőházi tagjai a Magyar Országgyűlésben (1938–1944).* Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944–1945 Alapítvány, Budapest, 2020.

[95] Uo.

[96] Uo.

[97] A fényképeket Deák Judit bocsátotta a rendelkezésemre 2025 februárjában.

Cvetković, 2016a.	Cvetković, Srđan: *Represije komunističkog režima u Srbiji na kraju drugog svetskog rata sa osvrtom na Evropsko iskustvo. 1945. Kraj ili novi početak? Tematski zbornik radova.* Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2016. 45–89.
Cvetković 2016b.	Cvetković, Srđan: The „Savage Purges" in Serbia in 1944–1945, with a brief consideration of Yugoslavia as a whole. *Review of Croatian History. Hrvatksi institut za povijest,* 1. 2016/1. 67–102.
Cvetković 2019.	Цветковић, Срђан: *Између српа и чекића. Књига прва: Ликвидација „народних непријатеља" 1944/1953.* Službeni Glasnik Srbije, Beograd, 2019.
Cseres 1991.	Cseres Tibor: *Vérbosszú Bácskában.* Magvető, Budapest, 1991.
Csorba – Matuska – Ribár 2004.	*Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellenes atrocitásokról.* Szerk. Csorba Béla – Matuska Márton – Ribár Béla. Atlantis, Újvidék, 2004.
Dévavári 2021.	Dévavári Zoltán: *Klikkharcok az emigrációban. Nagy Iván (1904–1972) délvidéki emigráns magyar politikus válogatott iratai (1949–1954).* Lymbus kötetek, Budapest, 2021.
Dévavári 2024.	Dévavári Zoltán: Elfeledett mártírunk. Deák Leó Bács-Bodrog vármegyei főispánsága (1941–1944). In: *VERITAS évkönyv 2023.* Szerk. Kincses Katalin Mária. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, Budapest, 2024. 302–338.
Forró 2016.	Forró Lajos: Az 1944–1945-ös magyarellenes atrocitásokkal kapcsolatos irattípusok a Vajdasági Levéltárban. Különös tekintettel Magyarkanizsa községre. In: *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948.* Szerk. Hornyák Árpád – Bíró László. (Történelem és emlékezet.) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2016. 263–287.
Hornyák – Bíró 2016.	*Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948.* Szerk. Hornyák Árpád – Bíró László. (Történelem és emlékezet.) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2016.
Kalapis 2002.	Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz I. A–GY. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból.* Forum, Újvidék, 2002.
Kalapis 2003a.	Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz II. H–Ő. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból.* Forum, Újvidék, 2003.
Kalapis 2003b.	Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz I. P–ZS. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból.* Forum, Újvidék, 2003.
Kasaš 1996.	Kasaš, Aleksandar: *Mađari u Vojvodini 194ļ–1946*. Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, odsek za istoriju, Novi Sad, 1996.

Kasaš 2008.	Kasaš, Aleksandar: *Stenografski zapisnici sa suđenja glavnoodgovornima za raciju u južnoj Bačkoj 1942. godine.* Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, odsek za istoriju, Novi Sad, 2008.
Matuska 2008.	Matuska Márton: *A megtorlás napjai.* Graphic, Újvidék, 2008. (Harmadik, utószóval bővített kiadás.)
Matuska 2015.	Matuska Márton: *Az elhallgatott razzia. Vérengzés Újvidéken (1944–45).* Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944–45 Alapítvány, Budapest, 2015.
Mészáros 1995.	Mészáros Sándor: *Holttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–45. I. Bácska.* Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1995.
Molnár 2016.	Molnár Tibor: Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsa. Adalékok a vajdasági közigazgatás működéséhez, 1944–1945. In: *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948.* Szerk. Hornyák Árpád – Bíró László. (Történelem és emlékezet.) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2016. 289–302.
Tari 2004.	Tari János: Ha minden inog, marad a hit. In: *Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellenes atrocitásokról.* Szerk. Csorba Béla – Matuska Márton – Ribár Béla Atlantis, Újvidék, 2004. 169–182.
Vukliš 2016.	Vukliš, Vladan: Završni izvještaj dr Dušana Nedeljkovića o radu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. In: *Topola Journal of the Memorial Zone Donja Gradina,* II, issue 2. Donja Gradina, 2016.
Zečević – Popović, 2000.	*Dokumenti iz istorije Jugoslavije IV. tom. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata.* Ed. Đ. Zečević, Miodrag – P. Popović, Jovan. Arhiv Jugoslavije, Beograd, 2000.

Zoltán Dévavári

OUR FORGOTTEN MARTYR – PART II

Bács-Bodrog County Government Commissioner Leó Deák's People's Tribunal Trial (Újvidék [Novi Sad], October 24th, 1945 – November 1st, 1945)

(Abstract)

Thanks to research carried out over the past approximately quarter century, we now have detailed information on the violent activities committed by the security forces of the second Yugoslav state as they took control over the Délvidék / Vojvodina territories in autumn 1944. The same can also be said about the period of extrajudicial justice that lasted until early spring 1945. To this day, however, our historiography has yet to produce a comprehensive work uncovering and cataloguing the People's Tribunal trials that took place in Bácska (Bačka) and the Bánság (Banat) following the Second World War. Succeeding generations are almost completely unaware that these types of trials took place not only in the initial two years after the conclusion of the war, i.e., in 1945 and 1946, but also in the years afterwards. As verification of the aforementioned, I would like to allude *hic et nunc* to the trial of Imre Siflis – a lawyer from Óbecse (Bečej) – and his associates, which was held in Óbecse in December 1947, immediately before Tito and Stalin's final estrangement. Siflis, László Tiszavölgyi-Szomár, Kálmán Pucsai, Vince Kis and Márton Terék were all sentenced to death by firing squad while Ferenc Szanka-Horvát was sentenced to death by hanging. These sentences were carried out on January 14th, 1948. From this perspective, nearly eight decades after the events, we are still very much in the dark and lack a clear picture regarding how many trials actually took place, who the accused were, what the sentences handed down against the accused were and on what basis the accusations were levied against the accused.

The study in part aspires to close this existing gap. Primarily due to the objective matter of size limitations, the current work, based on contemporary press materials and relevant archival documents, focuses on the first great People's Tribunal trial – Dr. Leó Deák and his "associates'" trial in October 1945 – that directly affected the Hungarian community. One of the reasons why the history of Leó Deák's tenure as Bács County Government Commissioner, which had been the most important chapter of his life, was reconstructed in the previous year's edition of the VERITAS

Yearbook is to be able to better examine and understand his trial now. Leó Deák had played a key role in the political activities of the Hungarians of the Délvidék / Vojvodina over the course of the 1918–1941 period, which was the Hungarians' first time living in forced minority status. From this perspective, the 2023 and 2024 studies share numerous overlapping points.

Zoltán Dévavári

UNSER VERGESSENER MÄRTYR II.

Prozess des Obergespans des Komitats Bács-Bodrog, Leó Deák, vor dem Volksgericht (Neusatz/Újvidék/Novi Sad/SRB, 24. Oktober – 1. November 1945)

(Resümee)

Dank den Forschungen in den vergangenen mehr als zwei Jahrzehnten sind wir heute im Besitz ausführlicher Kenntnisse über die Gewalttaten, die von den Sicherheitsorganen des zweiten jugoslawischen Staates, die im Herbst 1944 in die Batschka einmarschiert waren, in den besetzten Gebieten der Vojvodina verübt worden sind, sowie auch über die bis zum Frühjahr 1945 dauernde Epoche der Selbstjustiz. Bis heute schuldet uns unsere Geschichtsschreibung eine umfassende Arbeit, die die Volksgerichtsprozesse auf den Gebieten der Batschka und des Banats nach dem Zweiten Weltkrieg erschließt und systematisiert. Die Nachwelt hat praktisch kaum Kenntnis darüber, dass es Prozesse dieser Art nicht nur in den ersten zwei Jahren des Friedens nach dem Krieg, also 1945 und 1946, sondern auch in den späteren Jahren gab. Um dies zu untermauern, möchte ich hier und jetzt auf den Prozess gegen den Anwalt von Altbetsche/Óbecse/Bečej/SRB Imre Siflis und seine Partner hinweisen, der unmittelbar vor dem endgültigen Bruch zwischen Tito und Stalin im Dezember 1947 geführt wurde. In diesem Prozess wurden Ferenc Szanka-Horvát zum Tod durch den Strang, Dr. Imre Siflis, László Tiszavölgyi-Szomár, Kálmán Pucsai, Vince Kis und Márton Terék zum Tod durch Erschießen verurteilt. Die Urteile wurden am 14. Januar 1948 vollstreckt. In dieser Hinsicht können wir also auch mehr als achtzig Jahre nach den Ereignissen nur im Dunkeln tappen und haben weiterhin kein klares Bild darüber, wie viele Prozesse insgesamt geführt und welche Personen aufgrund welcher Anklagepunkte verurteilt beziehungsweise mit welchen Strafen belegt wurden.

Dieser Beitrag hat es sich zum Teil zur Aufgabe gemacht, diesen Mangel zu ersetzen. Da dem Umfang objektive Schranken gesetzt sind, konzentriert sich die vorliegende Arbeit aufgrund der zeitgenössischen Presse sowie relevanter Archivdokumente auf den großen, die ungarische Gemeinschaft unmittelbar betreffenden Prozess des Volksgerichtes im Oktober 1945 gegen Dr. Leó Deák und seine Partner. Um den Prozess durchblicken und verstehen zu können, wurde deshalb im VERITAS-Jahrbuch vom Vorjahr die wichtigste Periode des Lebens von Leó Deák sowie

die Geschichte seiner Obergespanschaft in der Batschka bereits teilweise rekonstruiert; er spielte nämlich in der Zeit der ersten Zwangsminderheiten zwischen 1918 und 1941 eine Schlüsselrolle im politischen Leben der Ungarn in der Vojvodina. In dieser Hinsicht gibt es also zahlreiche Überschneidungen in den Beiträgen vom Vorjahr und jetzt.

Balogh Atilla

FOGSÁGBÓL FOGSÁGBA

A Szovjetunióból Magyarországra szállított csendőrök sorsa

A magyar királyi Csendőrség[1] a fennállása idején – a köztörvényes bűnözés elleni harc aspektusából – összességében véve kifejezetten hatékonyan működött. A korabeli társadalom egy része szerint a kakastollas csendőr erőt sugárzó megjelenésével, tekintélyével a „vidéki élet" szilárd közrendjének, közbiztonságának jelképe volt. Az erőteljesen antikommunista szellemiségű csendőrség politikai szempontból megbízhatatlannak minősült a kommunisták szemében, elsősorban ezért számolták fel a testületet. „Eltörlését" azonban egyéb politikai erők is támogatták. Ez utóbbi valószínűleg azzal (is) magyarázható, hogy a Horthy-korszak kormánypártjának ellenzéke szerint a csendőrök közül sokan nehezítették az ellenzék erősödését.[2] Ezen ellentétnek feltehetőleg szerepe volt abban, hogy nem kizárólag a kommunisták szerették volna a testületet feloszlatni. Természetesen az sem hallgatható el, hogy a második világháború idején a csendőrséget felhasználták arra, hogy a Magyarországon élő vidéki zsidókat gettóba helyezzék, őrizzék, majd „bevagonírozzák" stb. Itt azonban érdemes kitérni arra, hogy minden kétséget kizáróan nem bizonyítható, hogy a csendőrök túlnyomó többsége részt vett volna a fenti gyalázatos cselekményekben.[3]

A második világháború után sokan nem vették figyelembe, hogy a csendőrség ugyan rendőri közegnek minősült, de nem rendőrhatóságnak. A rendőrség rendelkezett önálló intézkedési jogkörrel, a csendőrség nem. Érdekes módon egyesek tudtak erről. A csendőrség kapcsán érdemes közölni egy korabeli véleményt 1947-ből: „Én átmentem húsz esztendőn keresztül majdnem minden csendőrségi őrszobán, nem a csendőrség hibájából, hanem a kormánynak, a reakció kormányának, a feudális kormánynak hibájából."[4]

1 A közbiztonsági őrtestület kapcsán lásd (a teljesség igénye nélkül): Parádi 2012.; Szakály 2013.
2 Balogh 2023. 93–94.
3 Balogh 2024. 13–15.
4 NN VII. kötet, 935. (Dénes István véleménye.)

1944 végén hozzávetőlegesen 28 000 (más forrás szerint 17 000)[5] csendőr teljesített aktív szolgálatot.[6] 1945-ben a csendőrök közül körülbelül 3000 személy került a Vörös Hadsereg hadifogságába, nagyobb részük Magyarország területén. (Számos csendőrt korábban a honvédség soraiban helyeztek el a Szovjetunió elleni harcok idején.) Az életben maradtak közül sokakat elhurcoltak hazánkból. Akadt olyan csendőr is, aki az amerikaiak hadifogságába esett, de átadták a Szovjetuniónak. Számos csendőrt szovjet katonai bíróságok huszonöt év fogságra ítéltek. Ők csak Sztálin halála (1953) után kerültek vissza Magyarországra. Az állam pedig továbbra is nyilvántartotta őket.[7] A Szovjetunió hadifogolytáboraiban az elhurcolt csendőrök egy része meghalt. Mindez főképp az embertelen körülményekkel magyarázható. Volt olyan, aki éhen halt,[8] esetleg betegségben halt meg. Volt, aki a kínzások következtében halt meg.[9] Sokaknak jelentős mértékben romlott az egészségi állapota. A szovjet hadifogságba került egykori csendőrök egy részét 1947-ben hazaengedték, de többségük csak 1950 végén jöhetett haza. A visszatérők szűrőtáborba kerültek, kihallgatásokon kellett részt venniük. Egyeseket néhány hónapon belül elengedtek, másokat azonban internáló- és kényszermunkatáborokba[10] hurcoltak.

Érdemes arról is beszámolni, hogy a második világháború következtében számos csendőr került „nyugati" (főleg amerikai) hadifogságba. Hozzávetőlegesen háromezer személyről lehetett szó.[11] Sok csendőrt már a határ közelében vagy a Hazatelepítési Kormánybiztosság komáromi kirendeltségén kihallgattak. Később közülük sokakat internáltak.[12]

A második világháború után számos egykori csendőr jogosan tartott attól, hogy a Szovjetunió által megszállt országban keserves jövő várna rájuk. Nem volt alaptalan az a félelem sem, hogy a Magyarországra visszatérők élete akár veszélybe is kerülhet. A második világháború utáni Magyarországon előfordult az is, hogy volt csendőröket halálra kínoztak a kommunista erőszakszervezetek.[13] A nyugatra menekült csendőrök egy része a félelem miatt nem tért vissza hazájába. 1950-ben legalább

5 Kétezernél több csendőr akarja igazolni, hogy nem volt népellenes. *Kossuth Népe*, 1945. június 28. 3. Lehetséges, hogy ezen forrás azért az említett létszámot említi, mert azon csendőröket, akiket a honvédség soraiban helyezték el, nem számolták bele.

6 *Kimutatás,* é. n.

7 Vincze 2019. 13–14.

8 Szelei 1994. 26.

9 Szelei 1994. 24.

10 A téma kapcsán alapos elemzés olvasható: Bank – Gyarmati – Palasik 2012.

11 *Kimutatás,* é. n.

12 Vincze 2019. 11–12.

13 Szelei 1994.

960 személy volt, akik „nyugati országokban" éltek.[14] Ily módon sok család szétszakadt. Ráadásul az idegenben maradt csendőrök vagyonuk egy részét (például ingatlan) elvesztették. A nyugdíj hiánya – a kommunista államhatalom a Magyarországon maradt volt csendőrök túlnyomó többségét is „megfosztotta" a nyugdíjtól – miatt pedig sokan arra kényszerültek, hogy később idősen, betegen is idegen országban dolgozzanak.

Az internálásban nem mindenki töltött azonos hosszúságú időt. Az internálás ideje eltarthatott egy évnél hosszabb ideig is. Megszüntetéséhez szükséges volt a belügyminisztériumi véghatározat. (Az internálás után rendőrhatósági felügyelet alá helyezték őket. Ezen időszak akár hosszú évekig is eltarthatott.[15]) Az internálás hatékony „fegyver" volt a kommunista államhatalom kezében a rendszer ellenségeivel szemben. A módszer segítségével bárkit el tudtak hurcolni, s elzárni a „világtól". Lényeges kiemelni, hogy ehhez nem volt szükséges bírósági ítélet. Gyakran előfordult, hogy ártatlan személyeket vittek a lágerekbe. Az internálótáborokban embertelen, megalázó körülmények uralkodtak, ahol az ott raboskodó személyeket megfosztották emberi méltóságuktól. Sokakat megviselt a kényszermunka – ezt lényegében rabszolgamunkának is nevezhetnénk –, a nem megfelelő minőségű és mennyiségű élelmezés, a megfelelő egészségügyi ellátás hiánya, az őrök kegyetlenkedései stb. Az internálótáborban átélt szenvedésekről később sokan nem mertek beszélni. Az alábbiakban idézek egy olyan nyilatkozatot, amelyet számos személynek alá kellett írnia akkor, amikor kiengedték őket: „Tudomásul veszem, hogy az internálótáborral és a táborban lévő személyekkel kapcsolatos minden hír vagy adat „állami titkot" képez. Az »állam titok« megsértését a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1951 XII tsz. e rendelete 10 évig terjedhető bőrtönbűntetéssel sujtja, amennyiben a cselekmény sulyosabban nem minősül."[16] Kiemelendő, hogy az internáltak egy része többé nem térhetett haza, mert meghalt a táborokban.[17]

A Szovjetunióba hurcolt, majd onnan visszaszállított egykori csendőrök közül sokan Kazincbarcikára, majd onnan Kistarcsára kerültek. A kazincbarcikai tábor 1951 októberében nyitotta meg kapuit a foglyok, internáltak előtt. A lágerlakók között voltak olyan személyek is, akik nem voltak korábban csendőrök. A foglyok létszáma itt elérte körülbelül az 1000-1300 főt. A kazincbarcikai foglyok – tulajdonképpen rabszolgaként – a Borsodi Vegyi Kombinátot építették. Ez az internálótábor 1953-ig működött. Fennállása során számos személy életét vesztette az embertelen körülmé-

14 Orbán é. n.

15 Vincze 2019. 11–12.

16 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), 3.1.9., V-107 230, 24. (Helyesírási hibák: az eredetiben.)

17 Szelei 1994.; *A csendőrség,* é. n.

nyek között.[18] A kistarcsai internálótábor „elődjét" már az 1930-as évek vége felé elkezdték kialakítani. A tábort tehát már a Horthy-korszak végén használatba vették. Az ÁVH[19] 1950 májusában vette át a tábor irányítását. Hamarosan központi internáló- és gyűjtőtáborrá vált. A fogolylétszám ekkoriban hozzávetőlegesen 2000-3000 volt. Itt is jellemző volt az embertelen bánásmód. 1953 októberében a tábort kiürítették. Az 1956-os forradalom és szabadságharc után azonban újra megnyitották.

Sok esetben előfordult, hogy a Magyarországra visszahozott volt csendőröket a táborokban (is) hallgatták ki. Előfordult, hogy ÁVH-sok a kínvallatások során fizikailag, pszichológiailag rendkívüli kegyetlen módon, súlyosan bántalmazták a volt csendőröket. Az ÁVH számos esetben meghamisította a kihallgatási jegyzőkönyveket.[20] A cél az volt, hogy a későbbi bírósági ítélet során súlyos büntetéssekkel sújtsák a volt csendőröket.

Sok csendőrt rendőrhatósági felügyelet alá helyeztek. A rendőrhatósági felügyelet (nem összekeverendő a rendőrhatósági őrizettel, az internálással) alá helyezett személyek – a rendőrség engedélye nélkül – nem hagyhatták el a tartózkodási helyként megadott települést. Rendszeresen meg kellett jelenniük a helyi rendőrségen. (Volt olyan személy, akinek napi kétszer.) A rendőrhatóság megtilthatta azt, hogy az adott személy nyilvános helyeken, gyűléseken, rendezvényeken stb. megjelenjen. Táviratot, „távbeszélőt" nem használhattak. Levelezésüket pedig a rendőrség átnézte. Számos rendőrhatósági felügyelet alá helyezett volt csendőr „rendes" környezetéhez (közeli családtagok, közeli barátok, szomszédok) tartozó személyeken kívül mással nem érintkezhetett. Voltak olyanok, akik rendőri jelenlét és engedély nélkül nem mosolyoghattak másokra.[21] A volt csendőrök közül tehát sokakat személyes szabadságuk terén súlyosan korlátozták.

A kitelepítés is egy olyan eszköz volt, amely által az államhatalom sok nehézséget okozott a volt csendőröknek, illetve családtagjaiknak.[22] Ezeket a személyeket száműzték – bár hívhatnánk akár deportálásnak is – bizonyos területekre, ahol kirekesztettként kellett élniük. Mindezzel kollektíven büntették az érintett családokat. Az

18 Görbeldi 1998. 213.

19 A Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága (ÁVH) – az ÁVO „utódja" – eleinte formálisan a Belügyminisztérium, majd közvetlenül a Minisztertanács alárendeltségébe tartozott, valójában a kommunista pártvezetés, leginkább Rákosi Mátyás főtitkár „mozgatta a szálakat". Működésére jellemző volt a terror és szadizmus. A legkülönbözőbb és legkegyetlenebb kínzási módszereket alkalmazták.

20 Budapest Főváros Levéltára, XXV.4.f. A jogszolgáltatás területi szervei, A Fővárosi Bíróság iratai, Titkos ügykezelés alól kivont perek iratai (BFL, XXV.4.f.)

21 Magyarországi Rendeletek Tára, 1939. Belügyminisztérium, Budapest, 1939. 760/1939. (szeptember 1.) BM. r. 1450–1456.

22 Kovács 2001. 127.

egykori csendőrök közül sokan[23] öngyilkosok lettek a sok szenvedés miatt, a hosszan tartó fizikai és lelki szenvedés, a kilátástalan helyzet, végső soron a remény feladása után.

A „népbírósági rendszer" megszűnése után a volt csendőrök elleni büntetőeljárások több szempontból hasonló módon zajlottak, mint korábban, viszont a koncepciós perek aránya emelkedett, a felmentések aránya csökkent. Igaz ugyan, hogy voltak eltérések formai szempontból, de a „lényeg" folytonossága megmaradt. A „lényeg" középpontjában pedig a volt csendőrök ellehetetlenítése állt. A Szovjetunióból érkezett volt csendőrök közül sokakat perbe fogtak. Számos személyt elítéltek. Elmondható, hogy közülük sokan 10-15 évet töltöttek fogságban. (Beleszámítva a hadifogságban, az internáló- és kényszermunkatáborokban, illetve a börtönben töltött időt.) A Szovjetunióból érkezett volt csendőrök pereit három csoportra oszthatjuk. Legtöbbször hivatalosan az 1945 előtt elkövetett csendőri intézkedések miatt emeltek vádat. A perek kisebb része hivatalosan az 1945 után elkövetett cselekmények csoportját alkotta. Jóval kevesebb esetet takart azoknak a pereknek a köre, amelyek során ugyan 1945 előtti, de nem csendőri intézkedés képezte a büntetőügy „tárgyát". A fentiek számos esetben koncepciós perek keretében zajlottak le. A börtönbüntetés kitöltése után még hosszú ideig beárnyékolta életüket a hátrányos jogkövetkezmények sorozata.[24] Ebben a tanulmányban az említett három csoportból mutatok be egy-egy csendőrsorsot a továbbiakban.

A kutatás jelenlegi állása szerint azok a volt csendőrök, akik az 1956 előtti antikommunista szervezkedésekben részt vettek, abban reménykedtek, hogy Rákosi diktatúrája angolszász támadás miatt össze fog omlani és az esetleges kedvező irányú elmozdulás folytán ők újra csendőrök lehetnek.[25] 1956-ban az egykori csendőrök egy része passzív maradt, másik részük részt vett a szabadságharcban. Akikről ez bebizonyosodott, azokat internálták, illetve bíróság elé állították.[26] Az államhatalom 1958-ban ismét elkezdett nagyobb figyelmet fordítani az egykori csendőrök egy csoportjára. Az 1944 előtti kommunistaellenes nyomozásokban részt vett csendőrök, illetve az 1942-es bácskai razziában tevékenykedő személyek álltak a „célkeresztben". 1959. május 30-ig 495 volt csendőrt, detektívet, elhárítótisztet gyanúsítottak meg, 129-et őrizetbe vettek. Közülük 71 volt 1944 előtt csendőr. 22 személyt kivégeztek,[27] 26 csendőr pedig börtönbe került.[28]

23 *A csendőrség,* é. n.
24 BFL, XXV.4.f.
25 Vincze 2019. 13.
26 Vincze 2019. 14.
27 Kovács 2001. 133–136.
28 Kovács 2001. 137.

A volt csendőrök egy része – a szabadlábra kerülés után – igyekezett látszólag visszahúzódó életmódot folytatni, ugyanakkor figyelemmel kísérték egymást, társaik életkörülményeit, s táplálták magukban és egymásban a „csendőrnimbuszt". Igen sokan tizenöt év után is őrizgették csendőrfelszereléseiket, kitüntetéseiket, csendőrfényképeiket stb. A volt csendőrök jelentős része a mezőgazdaságban, a téeszekben helyezkedett el, illetve a városokban különböző gyárakban, üzemekben dolgoztak. A rájuk bízott munkát igyekeztek jól elvégezni. Egy 1961-es összefoglaló állambiztonsági jelentés szerint „többen [a csendőrök egy része] ellenséges tevékenységet fejtenek ki oly módon, hogy a háttérből igyekeznek rossz irányba befolyásolni a becsületes dolgozókat, tsz-tagokat. Különösen a volt csendőrök közül kerülnek ki nagy számban, akik rendíthetetlenül bíznak egy rendszerváltozásban."[29]

Zöld István „az utolsó pillanatig folytatta népellenes tevékenységét"

Zöld István (*Csikpálfalva, 1897. – †?) harcolt az első világháborúban, az olasz fronton hadifogságba esett, utána kiszabadult, majd ismét a frontra került. Ekkor súlyosan megsebesült,[30] s ismételten hadifogolytáborba került, de sikerült újra kiszabadulnia.[31] 1919-ben már magyar fennhatóság alatt álló földön volt.[32] 1921-ben csendőr lett. Három gyermeke született. Számos településen szolgált. 1934-ben már őrsparancsnok volt Rákoskeresztúron. Összeköttetésben állt olyan csendőrnyomozókkal, akik hatékony antikommunista tevékenységet fejtettek ki. A főtörzsőrmesternek szerepe volt abban, hogy a helyi – kommunizmus elleni – besúgóhálózat apróbb fejlődést ért el. Miután – valamikor az 1930-as években – Zöld kommunista röplapokat talált, értesítette a nyomozókat, akik ezután több kommunistát is el tudtak fogni. A zsidók gettózásában, őrzésében, deportálásában nem vett részt. 1945 februárjában a Vörös Hadsereg hadifogságába esett, elhurcolták. Miután 1950 végén hazaszállították Magyarországra, szinte azonnal internálták. A hírhedt kazincbarcikai internálótáborba került, ahol ugyancsak emberhez nem méltó körülmények között dolgoztatták.[33] Nem mondták el neki, hogy pontosan miért tartják fogva.[34]

[29] ÁBTL, 1.6. Belügyminisztériumi Politikai Nyomozó Főosztály iratai, 65-2060/14/1961, 34.
[30] BFL, XXV.4.f. 9549, 1963, 4.
[31] BFL, XXV.4.f. 0494, 1953, 15.
[32] ÁBTL, 3.1.9. Hálózati, operatív és vizsgálati dossziék; A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék; Vizsgálati dossziék, V-20269, 13.
[33] ÁBTL, 3.1.9., V-20269, 16–18.
[34] BFL, XXV.4.f. 9549, 1963, 4.

Az ÁVH többször is kihallgatta Zöld Istvánt.[35] Első kihallgatása során brutális módon meg is kínozta. Zöld már nem bírta elviselni az iszonyú fájdalmat, ezért aláírta a meghamisított kihallgatási jegyzőkönyvet. Kihallgatásain azt állította – a kihallgatási jegyzőkönyvek szerint –, hogy valóban szerepe volt abban, hogy a korábban általa megszervezett és működtetett besúgóhálózat segítségével – miután a nyomozók magukhoz vették a besúgóhálózat irányítását – a csendőrnyomozók kommunistákat tartóztattak le. Elismerte továbbá, hogy katonaszökevényeket fogott el 1944 vége felé.[36] Az utolsó kihallgatásán jelezte, hogy nem érzi magát bűnösnek. Kitért arra, hogy nem katonaszökevényeket fogott el, hanem szétvert alakulatok tagjait gyűjtötték össze, majd elkísérték őket a rákoskeresztúri gyűjtőállomásra. A besúgóhálózat kapcsán megemlítette, hogy volt egy személy, akit egy csendőrnyomozó figyelmébe ajánlott, mondván, hogy hasznos „B" egyén lehetne a kommunizmus elleni harcban.[37]

A vádirat[38] szerint katonaszökevények elfogása, illetve a fenti, kommunizmus elleni tevékenysége következtében háborús bűntettet[39] követett el.[40] Az, hogy katonaszökevényeket fogott volna el, s kísért volna be a parancsnokságra, nem bizonyítható. A besúgóhálózat kapcsán a vádirat megpróbált a valósnál nagyobb felelősséget hárítani Zöldre. Ekkoriban – 1953-ban – sejteni lehetett, hogy Zöld későbbi elítélése szinte biztosra vehető.

Az 1953. október 1-jei bírósági zárt tárgyalás a kistarcsai internálótáborban zajlott le, ahol Zöld kijelentette, hogy nem érzi magát bűnösnek. Kifejtette, hogy besúgóhálózatot ő maga nem szervezett, mert az már kiépített volt, amikor ő Rákoskeresztúrra került. Azt mondta, hogy baloldali embereket soha nem jelentett fel. Beszámolt arról, hogy az ÁVH terrorja következtében írta alá a korábbi jegyzőkönyveket, amelyeket át sem nézhetett. Csupán egy részét olvasták fel.[41]

A bíróság bűnösnek találta.[42] Négy év börtönbüntetésre,[43] a közügyek gyakorlásától való négy év eltiltásra, valamint részleges vagyonelkobzásra (500 Ft-ig) ítélték.

35 Kazincbarcikán 1952. szeptember 30-én és 1952. október 3-án, Budapesten 1953. szeptember 16-án, Kistarcsán 1953. szeptember 21-én.

36 BFL, XXV.4.f. 0494, 1953, 14.

37 BFL, XXV.4.f. 0494, 1953, 24.

38 Az irat 1953. szeptember 24-én kelt.

39 BHÖ 84. pont b. alpontja: háborús bűnös, „aki katonai jellegű alakulatok személyek ellen elkövetett erőszakos cselekményéhez segítséget nyújtott."

40 BFL, XXV.4.f. 0494, 1953, 5–6.

41 BFL, XXV.4.f. 0494, 1953, 27–28.

42 Budapesti Megyei Bíróság, B. II. 0494/1953-5.

43 A kiszabott büntetésnél a rendőrhatósági őrizetben töltött két évet, kilenc hónapot, húsz napot beszámították.

Zöld köteles volt az addig felmerült, illetve a „jövőben” felmerülő bűnügyi költséget az állam számára megtéríteni.[44] A bíróság szerint Zöld „mindvégig meggyőződéses híve volt a fasiszta rendszernek”.[45] Zöld azonban valójában nem volt fasiszta.

Ki kell térni arra is, hogy a bíróság ítéleti tényállásában leírta, hogy Zöld a szétvert magyar alakulatoktól lemaradt katonák összeszedésében részt vett. Az indokolásban azt írták, hogy az összeszedett katonák katonaszökevények voltak. Nem tudni, hogy az említett katonákkal később mi történt. Az erre vonatkozó ítéleti ténymegállapítás nem fedte a valóságot. Ezen felül fontos megemlíteni, hogy a vád egyetlen tanúval sem rendelkezett. Az egész vád hivatalosan a vádlott vallomására épült.

Mindkét fél fellebbezett. Az ügyészség a következőt írta Zöldről: „A vádlott csaknem 25 éven át keresztül állt a csendőrség szolgálatában és előbb baloldali személyek lebuktatásában, a Szálasi rémuralom ideje alatt a legmesszebbmenőkig kiszolgálta a fasiszta rendszert és így nem indokolt, hogy a bíróság vele szemben a törvényi minimum közelében állapítsa meg a büntetést.”[46] Az ügyészség tudta, hogy Zöldnek három eltartásra szoruló gyermeke van. A legkisebb, Erika, ekkor csupán nyolc-kilenc éves volt.

A fellebbviteli tárgyalás[47] során Zöld cselekményét átminősítették.[48] Az ítélet mellékbüntetését súlyosbították, a „végleges”[49] ítéletben négy helyett öt évre tiltották el a politikai jogok gyakorlásától. A vagyonelkobzás viszont nem szerepelt az ítéletben.[50] Az utóbbi azonban nem Lázár Miklós[51] tanácsvezető-bírónak és társai emberségességének köszönhető, hanem annak, hogy Zöld ekkor már teljesen vagyontalan volt. Zöld majdnem egy évtizede nem látta gyermekeit, feleségét. Zöldné minden törvényes eszközt bevetett, hogy férje szabaduljon, azonban próbálkozásai kudarcba fulladtak.[52] A gyerekeknek ezért nagyrészt apa nélkül kellett eltölteniük gyermekkorukat.

44 BFL, XXV.4.f. 0494, 1953, 34–36.

45 BFL, XXV.4.f. 0494, 1953, 35–36.

46 BFL, XXV.4.f. 0494, 1953, 30.

47 A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága, 1954. március 24.

48 BHÖ 86. pont c. alpontja. Következetesen népellenes hivatali működéssel kifejtett bűntett.

49 Bf. IV. 001 109/1954/10.

50 BFL, XXV.4.f. 0494, 1953, 47–49.

51 Lázár Miklós (*Nagykörtvélyes, 1906. december 25. – †Budapest, 1988. szeptember 13.) jogi végzettségre tett szert. 1932-ben belépett a Román Kommunista Pártba. Az 1940-es évek elején kommunista tevékenysége miatt letartóztatták. 1945-ben szabadult. 1946-tól 1949-ig a NOT-nál, 1949-től 1962-ig között a Legfelsőbb Bíróságon bíróként, tanácsvezető bíróként dolgozott. 1962-től nyugdíjba vonulásáig az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa volt.

52 BFL, XXV.4.f. 0494, 1953, 63.

Zöld végül a váci fegyintézetben töltötte ki büntetését. Az 1956-os szabadságharcban nem vett részt, bár szíve mélyén továbbra is antikommunista maradt. Zöld 1962-ben vetette papírra[53] az alábbi sorokat, ekkor az „elmúlt tíz év" viszontagságait örökítette meg:

„[Az] 1952. évben a kazincbarcikai fogolytáborunkban megjelent 20-25 főnyi általam ismeretlen polgári ruhás személy és megkezdték a foglyok kikérdezését, többek között engem is. Napokon át kérdeztek, vallattak, a legbrutálisabb módon vertek, kínoztak azzal, hogy mondjam meg azt, hogy »hány zsidót öltem meg, hány szökött katonát lőttem agyon vagy fogtam el, hány polgári személyt vertem meg« stb. Én természetesen a leghatározottabban tiltakoztam a gyanúsítások ellen. Könyörögve kértem őket, hogy nevezzék meg név szerint mindazokat, akiket állításuk szerint elfogtam, agyonlőttem, megkínoztam. Kértem, hogy szembesítsék velem a tanúkat, akik erről tudnak vagy látták. Kinevettek és közölték, hogy van tanújuk elegendő, de nekem kell bevallanom azt, hogy gyilkoltam és embereket kínoztam. A legsúlyosabb kínzások közepette fenyegettek, hogy agyonvernek, sőt, a családomat is fogságba ejtik, ha nem vallom be. Én mindezek dacára tiltakoztam és tagadtam, hogy én elkövettem volna azokat a bűntetteket, amelyeket el akarnak ismertetni velem. Az ilyen kínvallatások után jegyzeteket és úgynevezett kihallgatási jegyzőkönyveket tettek elém, hogy írjam alá, de nem olvasták fel, s nem engedték meg, hogy elolvassam. Mikor látták, hogy nem vagyok hajlandó azokat aláírni, levittek a pincehelyiségbe, ott gúzsba kötöttek és addig vertek, amíg olvasatlanul aláírtam a papírokat, hogy szabaduljak tőlük. Ezen kihallgatások után 2-3 hónap elteltével sürgősen összeszedtek a táborunkból velem együtt 50 volt parancsnokot és Kistarcsára szállítottak, ahol nem bántottak, de fenyegettek, hogy ismerjek el mindent, mert akár beismerem, akár nem, így is, úgy is halálra fognak ítéltetni. Ezúttal is tagadtam mindent, belenyugodva abba, hogy e sok kínzás után halálra fognak ítélni.

Az egyik napon egy fegyveres őr kíséretében a bíróság elé állítottak, hol senki már nem volt, csak az ügyész és az 5 tagból álló bíróság, rövid úton felvették a személyi adataimat s megkérdezték, hogy bűnösnek érzem-e magamat. Nemmel feleltem. Erre az ügyész elmondta a vádbeszédet, de én akkor annyira kétségbe voltam esve, hogy nem hallottam, nem bírtam megérteni, hogy mivel vádol. A vádbeszéd után kiküldtek a tárgyalóteremből és kb. 5 perc múlva visszahívtak és kihirdették az ítéletet. Népellenes bűncselekmény miatt 4 évi [börtönbüntetésre] és 5 évi közügyektől való eltiltás büntetésre ítéltek. Én még ma sem tudom, hogy a népellenes bűncselekményem miből adódott. Kértem a bíróságot, hogy az ellenem hozott ítéletet papíron írásba adják nekem, de nem tették, kiküldtek a teremből azzal, hogy örüljek,

[53] Az írás a rehabilitációs kérelméhez készült.

hogy ennyivel megúsztam a dolgot. Én természetesen fellebbezéssel éltem az ítélet ellen. [A] fellebbviteli bíróság csak akkor hagyta jóvá az elsőfokú ítéletet, amikor a büntetésemből 4 hónap volt hátra. Az ítélet után a váci börtönbe szállítottak a büntetésem kitöltése végett, amit [az] utolsó óráig ki is töltöttem.

A börtönből kiszabadulva lelkileg összetörve mentem haza a távollétem alatt 10 éven át nyomorgó és nélkülöző családomhoz és helyezkedtem el 1000 Ft-os fizetéssel a Közúti Gépellátó Vállalatnál mint segédmunkás, s azóta is megszakítás nélkül dolgozom… a büntetés nyilvántartása sötét árnyékként kísér és nehezíti úgy az én, mint a feleségem és 3 felnőtt gyermekemnek a képességüknek megfelelő munkában való elhelyezkedését… 8 év elteltével nem hiszik [az állam] el nekem azt, hogy az elítéltetésem kényszerítő eszközökkel kikényszerített vallomási jegyzőkönyvek alapján, sértettek, tanúk nélkül, minden törvényességet mellőzve történt."[54]

1963-ban próbálta elérni, hogy őt is rehabilitálják,[55] mint sok más személyt akkoriban. Kérvényét azonban elutasították.[56] A rehabilitációs próbálkozás végül 1965-ben sikert ért el.[57] Munkahelye, a Közúti Gépellátó Vállalat jelentette róla, hogy kiváló munkát végez.[58] Mindezt alapos rendőri megfigyelés előzte meg, a családtagjait is megfigyelték. A jelentés kifejtette, hogy Zöld István ismerősei körében politikai témáról nem beszél.[59]

Zöld Istvánról tehát elmondható, hogy élete során összesen tizenegy évet töltött fogságban. Családjának nehéz sora volt. Kiemelendő az ő meghurcolását elszenvedő három gyermeke.

Récsei József, az antikommunista hadiüzemparancsnok

Récsei (született Rutics) József (*Budapest, 1893. január 29. – †?) kisebb megszakításokkal 1914-től 1944-ig a csendőrségnél szolgált. (Az első világháborúban harcolt.) Ezredesi rendfokozatig jutott. Családos volt, egyke gyermekével éltek. Csendőri pályafutása alatt számos helyen szolgált. Az 1920-as években gyakran kommunistaellenes ügyekkel is foglalkozott. Kaposvárott volt osztályparancsnok, amikor 1942 novemberében nyugállományba került. A „pihenés" azonban rövid ideig tartott, ugyanis újra behívták szolgálatra. 1943-ban a Pécsi Bőrgyár hadiüzemparancsnoka

54 BFL, XXV.4.f. 9809, 1965, 5–7.
55 BFL, XXV.4.f. 9809, 1965, 5–8.
56 BFL, XXV.4.f. 0494, 1953, 62.
57 1965. március. 9., TB. XV. 9809/1965/5.
58 BFL, XXV.4.f. 0494, 1953, 66.
59 BFL, XXV.4.f. 9809, 1965, 28–29.

lett. 1944-ben pedig – rövid ideig – „tábori rendészeti" munkával bízták meg. 1945 májusában a Vörös Hadsereg hadifogságába esett. A Szovjetunióba hurcolták. Csak 1950 végén került vissza Magyarországra. Hazaérkezése után szinte azonnal (1950. december 15-én) rendőrhatósági őrizetbe került, vagyis internálták. Kazincbarcikán, illetve Kistarcsán is raboskodott.

Az ÁVH az internálási időszak alatt többször kihallgatta.[60] Valószínűleg egy-két helyen „kiegészítették" Récsei József vallomását, hogy később a bíróság súlyosabb ítéletet hozzon. Récsei elismerte, hogy hadiüzemparancsnokként a szabálytalanságokért (munkamegtagadás, fegyelmezetlenség) néhány személyre valóban „rótt" rövidebb fogdabüntetéseket. A későbbi munkája kapcsán beismerte – legalábbis a kihallgatási jegyzőkönyv szerint –, hogy emberei katonaszökevényeket fogtak el, akik hadbíróság elé kerültek. Ugyanakkor későbbi kihallgatásai során tagadta, hogy katonaszökevényeket fogatott volna el.[61] A történeti vizsgálat eredményképp kijelenthető, hogy nincs „megnyugtató" bizonyíték arra vonatkozóan, hogy Récsei valóban részt vett volna az utóbbi cselekmény elkövetésében. A tanúk elfogult vallomásaiból, illetve az egyéb levéltári forrásokból az rajzolódik ki, hogy betartotta a munkájára vonatkozó szabályokat. A szabálytalanságokért büntetést rótt az illetőkre. A fogdában töltött időt este kellett letölteni, napközben ugyanis dolgoztak, tehát csak az „alvási időt" kellett fogdában tölteniük.[62]

Az 1953. október 22-én kelt vádiratban népellenes bűntett[63] elkövetésével vádolták meg. Eszerint a Pécsi Bőrgyár hadiüzemparancsnokaként több munkást kisebb szabálytalanságok miatt öt-tíz napi fogdabüntetés letöltésére ítélt. Az egyik munkás közülük kommunista volt. A vádirat szerint ezt a személyt a fogdában fizikailag bántalmazták, majd hadbíróságra került. Munkaszolgálatra osztották be, később német katonák kivégezték. Récsei József – mint említettem – 1944-ben Szabadkára került, ahol a „tábori rendészetnél" szolgált. Ekkor – a vádirat szerint – katonaszökevényeket fogatott el, akiket átadott a hadosztályparancsnokságnak.[64]

1953. október 26-án Kistarcsán került sor a zárt tárgyalásra. Récsei József kifejtette, hogy katonaszökevényeket nem fogott el, de hadiüzemparancsokként lehetséges, hogy néhány személyt miatta kisebb idejű elzárásokra ítéltek, azonban a megtörtént esetek egy részéről azt mondta, hogy nem emlékszik, hogy megtörténtek volna.[65]

60 Kazincbarcikán 1952. október 4-én, Pécsen 1953. október 13-án és Kistarcsán 1953. október 21-én.
61 BFL, XXV.4.f. 1953, 0566, 7-11.
62 BFL, XXV.4.f. 1953, 0566, 23–31.
63 BHÖ 86. pontjának c. alpontja.
64 BFL, XXV.4.f. 1953, 0566, 5–6.
65 BFL, XXV.4.f. 1953, 0566, 36.

Az ítélet:[66] négy év börtönbüntetés, négy évre szóló eltiltás a közügyek gyakorlásától, részleges vagyonelkobzás, az összes bírósági költség megtérítése.[67] Az ügyész súlyosbítást kért, így az ügy a NOT (Népbíróságok Országos Tanácsa) elé került. A NOT[68] által hozott ítélet[69] súlyosabb volt, mint az elsőfokú: hat év[70] börtönbüntetés, tíz éves eltiltás a közügyek gyakorlásától, teljes vagyonelkobzás.[71] A bíró szerint „Egyénisége súlyos népellenes beállítottságot mutat."[72] A bíróság szerint mint joghatósággal bíró alkalmazott következetesen népellenes beállítottságú működést fejtett ki.[73] Büntetését kitöltötte. Az 1960-as években is készült róla jelentés, mikor már szabadlábon volt.[74]

Récsei József összesen tizenkét évet töltött fogságban. Egészsége károsodott, nincstelenként szabadult a börtönből.

Kocsis Péter „izgatott a népi demokráciánk ellen"

Kocsis Péternek[75] nyolc testvére volt. Közülük néhányan elhunytak még gyermekkorukban. Egyéves volt, amikor édesapja is meghalt. Kocsis kezdetben juhászbojtár volt, később hentes és mészáros lett. Érdekesség, hogy egy ideig a budapesti Gundel Étteremben is dolgozott. 1936-ban pedig jelentkezett a csendőrséghez.[76]

Őrmester volt, de lefokozták az őrszolgálat megsértése miatt. Ennek több oka is volt. Előfordult olyan eset is, amikor állítólag egy tizenhárom-tizennégy éves kamasz (zsidó) fiú honvéd személyt sértegetett. A honvéd éppen a keleti frontra készült. Kocsis elengedte a fiút. Ekkor egyik felettese jóvoltából dorgálásban részesült. Olyan eset is történt, amikor is gazdasági, pénzügyi bűncselekmények elkövetésével (árudrágítás, feketézés stb.) vádolt zsidó személyek őrzését látta el. A zsidók különböző „dolgokat" vittek be a zsidó foglyoknak, Kocsis Péter pedig megengedte ezt. A szabályzat szerint az utóbbi tiltott tevékenységnek minősült. Kocsis Pétert büntetésül

66 Budapesti Megyei Bíróság, B. II. 0566/1953-5.
67 BFL, XXV.4.f. 1953, 0566, 41.
68 A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága, 1954. február 3.
69 B. IV. 001 010/1954/10.
70 Két évet és tíz hónapot kitöltöttnek vettek.
71 BFL, XXV.4.f. 1953, 0566, 55–56.
72 BFL, XXV.4.f. 1953, 0566, 56.
73 BHÖ 86. 1. bekezdés c) alpontja.
74 BFL, XXV.4.f. 1953, 0566, 62.
75 Kocsis Péter (*Nagyrozvágy, 1908. január 22. – †?).
76 BFL, XXV.4.f., 1955, 005 012, 26–28.

tehát lefokozták, majd kivezényelték a keleti frontra,[77] tábori csendőrként szolgált. Ez nem volt egyedi jelenség, gyakran előfordult, hogy az olyan csendőrök, akik szabályt sértettek, hamar a keleti fronton találták magukat. Kocsis 1943 januárjában a Vörös Hadsereg hadifogságába esett.

Elhurcolták, kényszermunkát végeztettek vele, ám egy társával együtt megszökött. Kocsisék a Szovjetunió területén Magyarország felé indultak el, ám két hónap szenvedésekkel teli vándorlás, bujkálás után a Vörös Hadsereg elfogta őket. Ezúttal messzebbre, a Szovjetunó „mélyére", Cseljabinszk környékére szállították őket.[78] Kocsis Péter a fogsága alatt megtanult oroszul.[79] A Szovjetunió 1947-ben Magyarországra szállította. Ekkor megnősült, majd belépett a Független Kisgazdapártba. A rokonai egy része egyébként korábban Amerikába menekült.[80]

1953-ban a helyi kommunista községi tanács adótartozás miatt lefoglalta ingóságai egy részét. Az utóbbiakat értékesítették, az ebből befolyó pénzösszeget azonban nem az adótartozás törlesztésére fordították, hanem a tanács megtartotta.[81]

A Nyíregyházán, 1955. január 21-én kelt kihallgatási jegyzőkönyv szerint az ÁVH-s kihallgatásán elismerte, hogy az Amerikai Egyesült Államokban élő nővéreinek „a magyar népidemokráciát és Szovjetuniót böcsmérlő" szöveget írt, amelyet próbált eljuttatni hozzájuk. A cél az lett volna, hogy a Kocsis nővérek majd továbbítsák a Szabad Európa Rádióhoz és/vagy egy egyéb amerikai rádióhoz. A levél állítólag olyan személyek neveit tartalmazta, akik a kulákság teljes szétzúzásán fáradoztak. Kocsis azt is megemlítette, hogy valódi demokráciát szeretne. Magyarország nem szabad állam, az embereket pedig „megnyomorítják" a kommunisták. Kocsis állítólag megpróbálta úgy elküldeni a levelet, hogy ne derüljön ki, a feladó személye. Végül fény derült a levél tartalmára, s hosszas nyomozás után jutottak el Kocsis Péter személyéhez. 1955 elején őrizetbe vették, 1955. január 20-án előzetes letartóztatásba került.[82] További problémát jelentett számára az életét megnehezítő súlyos vesebetegsége.[83] Nem tudni, hogy az ÁVH hamisítása állt-e ügye mögött, vagy pedig tényleg elkövette a fentieket.

Kocsis Péter – ha egyáltalán valóban ő írta a levelet – helytálló módon rávilágított az 1950-es évek Magyarországán élő egykori csendőrök és kulákok életére.[84] Tra-

77 BFL, XXV.4.f., 1955, 005 012, 56–57.
78 BFL, XXV.4.f., 1955, 005 012, 57.
79 BFL, XXV.4.f., 1955, 005 012, 115.
80 BFL, XXV.4.f., 1955, 005 012, 26–28.
81 BFL, XXV.4.f., 1955, 005 012, 32–33.
82 BFL, XXV.4.f., 1955, 005 012, 117.
83 BFL, XXV.4.f., 1955, 005 012, 160.
84 Érdekesség, hogy Kocsis Péter a magyar néplélekkel kapcsolatos kritikát fogalmazott meg: „[A magyarok] irigyek egymásra, más nemzet jobban pártolja egymást, mint a magyar, a fogságomban legjobban meg lehetett róla győződni." BFL, XXV.4.f., 1955, 005 012, 58.

gédiája nem egyedi eset: „Engem Magyarországon dupla ellenségnek tekintenek, mert a múltban csendőr voltam és feleségem vagyona után meg kuláknak vettek, így mint volt csendőrt és kulákot a községben mindenből kirekesztettek."[85]

Az 1955. február 18-án kelt vádirat szerint hűtlenséget[86] követett el, hiszen Amerikába kívánt küldeni egy olyan levelet, amelyben erőteljesen antikommunista véleményt közölt. A vádirat leírta azt is, hogy Kocsis Péter kulák: négy házzal, három hentesüzlettel, termény-nagykereskedő iparral, tizenhárom hold földdel rendelkezett.[87] Célozva ezzel arra, hogy a vagyonától meg kellene fosztani.

A fennmaradt jegyzőkönyv szerint a nem nyilvános budapesti tárgyaláson[88] Kocsis Péter elismerte „bűnösségét", de felhívta rá a figyelmet, hogy a vádirat tartalmaz hamis információkat is. A bűnösség elismerése arra irányult, hogy valóban írt antikommunista levelet, mindezzel a korabeli kommunista büntetőjogba ütköző cselekményt hajtott végre. Az elsőfokú ítélet[89] megszületett:[90] hét év börtönbüntetés, tíz évre szóló eltiltás egyes jogai gyakorlásától, teljes vagyonelkobzás, bűnügyi költség megtérítése. A bíróság szerint: „vádlott személyének nagyfokú társadalomra veszélyességet tulajdonított [a bíróság], figyelemmel osztályhelyzetére, valamint arra, hogy cselekményét alattomos, körültekintő óvatossággal követte el…"[91] Kocsis Péter cselekményét a vádirattól eltérő módon minősítették.[92]

A védelem enyhítés, illetve eltérő minősítés céljából fellebbezett.[93] A fellebbviteli tárgyalás során a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága, 1955. május 11-én is elítélte,[94] azonban annyit változtattak a korábbiakhoz képest, hogy öt év börtönbüntetésre[95] mérsékelték annak időtartamát.[96] Végül tehát hivatalosan azért ítélték el, mert a kommunista bíróság szerint megkísérelte elkövetni a hazaárulás bűntettét,

85 BFL, XXV.4.f., 1955, 005 012, 35.
86 BHÖ 35. pontja.
87 BFL, XXV.4.f., 1955, 005 012, 100–101.
88 Fővárosi Bíróság, 1955. március 23.
89 1955. 06. 23., B. I. 005 012/1955-6.
90 A kommunista bíróság szerint a BHÖ. 35. pontjának 1. bekezdése, illetve a BHÖ. 2. pontjának b. alpontja miatt kellett elítélni.
91 BFL, XXV.4.f., 1955, 005 012, 120.
92 A BHÖ 35. pont 1. bekezdésében felvett bűntett kísérletét állapították meg, mert a levél nem jutott el ahhoz a személyhez, akinek a révén a külföldi szervezettel való kapcsolat felvételét kezdeményezte volna. A vád eltérően minősítette a vádlott cselekményét izgatás bűntettében is, mert a vádlott – a bíróság szerint – olyan levelet írt, amely alkalmas volt arra, hogy az olvasóban gyűlöletet keltsen.
93 BFL, XXV.4.f., 1955, 005 012, 117.
94 Bf. IV. 001135/1955-10.
95 Az előzetes letartóztatásban töltött időt beszámították.
96 BFL, XXV.4.f., 1955, 005 012, 103–104.

illetve elkövette az izgatás bűntettét. Az 1950-es évek dereka kapcsán egyébként elmondható, hogy az ítélkezési gyakorlat egységes és töretlen volt abban a tekintetben, hogy a „hazaárulás" bűntettét[97] nem kizárólag vezető államférfiak követhetik el, hanem egy „kisember" is.

Felesége ekkoriban súlyos egészségügyi problémákkal küzdött, emellett szeretett férjéért sokat aggódott.[98] Minden eszközt megmozgatott – törvényes keretek között – szerény lehetőségeihez képest, hogy férjét kiengedjék a börtönből (a Váci Fegyház és Börtönben raboskodott). Kérvénye nem járt sikerrel. A kegyelmi kérvény elutasítását többek között azzal is indokolták, hogy „a büntetésben idáig eltöltött idő nem szolgálta kellően az átnevelését."[99] Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején kiszabadították a börtönből. Szerencsétlenségére azonban semmilyen igazolvánnyal nem rendelkezett, így újra fogságba került. November végén ideiglenesen szabadlábra helyezték, majd Márianosztrára szállították, ahol újra bebörtönözték.[100] Szabadulása után rettegésben kellett élnie, környezettanulmány is készült róla.

Kocsis Péter levelében – amennyiben valóban ő írta – csak az igazságot írta le, se többet, se kevesebbet.

Bibliográfia

A csendőrség, é. n.	[Szerző nélkül:] *A csendőrség hősi halott tisztjei.* K. n., h. n., é. n. https://csendor.com/konyvtar/biografia/osszeallitasok/Aldozatul%20esett%20csendorok.pdf (2025. február 2.)
Balogh 2023.	Balogh Atilla: *A M. Kir. Belügyminisztérium (1931–1935) – a rendészeti szervek osztálya, a közbiztonsági alosztály és az igazgatási rendészeti alosztály szakterületeinek vizsgálata.* (Kézirat.) Doktori (PhD) disszertáció. Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2023.
Balogh 2024.	Balogh Atilla: *Csendőrök bilincsben. Sorsok és perek a II. világháború után.* Budapest, 2024. (Kézirat.)
Bank – Gyarmati – Palasik 2012.	Bank Barbara – Gyarmati György – Palasik Mária: *„Állami titok". Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon 1945–1953.* L'Harmattan, Budapest, 2012.
BHÖ	*Büntető Anyagi Jogszabályok Hatályos Összeállítása.* Jogi és Államigazgatási, Budapest, 1952.

[97] BHÖ. 35. pont 1. bekezdése
[98] BFL, XXV.4.f., 1955, 005 012, 143.
[99] BFL, XXV.4.f., 1955, 005 012, 174.
[100] BFL, XXV.4.f., 1955, 005 012, 148.

Görbeldi 1998.	Görbeldi Miklós: *Az árnyékok hosszúra nyúlnak. Kiegészítés Kecskemét–Tiszalök–Kazincbarcika kényszermunkatáborainak történetéhez.* „Október 4." Baráti Társaság Tiszalöki Tagozat, Tiszalök, 1998.
Kimutatás, é. n.	*Kimutatás az eddigi adataink alapján megállapított – jelenleg Magyarországon tartózkodó – volt csendőrök elhelyezkedéséről.* K. n., h. n., é. n. https://csendor.com/konyvtar/biografia/osszeallitasok/Kommunistajelentes%20csendorokrol%20%20cc%201950.pdf (2025. február 2.)
Kovács 2001.	Kovács Zoltán András: Csendőrsors Magyarországon 1945 után. In: *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945–1958.* Szerk. Okváth Imre. Történeti Hivatal, Budapest, 2001. 103–140.
NN 1945–1947.	*Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott Nemzetgyűlés Naplója.* VII. kötet. Athenaeum, Budapest, 1952.
Orbán, é. n.	Orbán Gyula: *Az 1945 után külföldre menekült Csendőrök listája/adatai.* K. n., h. n., é. n. https://csendor.com/konyvtar/biografia/osszeallitasok/1945%20utan%20kulfoldre%20menekult%20csendorok.pdf (2025. február 2.)
Parádi 2012.	Parádi József: *A Magyar Királyi Csendőrség: az első magyar polgári, központosított, közbiztonsági őrtestület, 1881–1945.* Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság, Budapest, 2012.
Szakály 2013.	Szakály Sándor: *Akik a magyar királyi csendőrséget 1919 és 1945 között vezették.* Magyar Napló, Budapest, 2013.
Szelei 1994.	Szelei József: *A Magyar Királyi Csendőrség veszteségei.* K. n., Calgary, 1994. https://csendor.com/konyvtar/biografia/osszeallitasok/1941-1979%20Halottaink%20-%20Szelei%20J%20-Bajtarsi%20Level%201994-2sz.pdf (2025. február 2.)
Vincze 2019.	Vincze Gábor: *Csendőrsors 1945 után az állambiztonsági és népbírósági iratok tükrében.* Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark, Ópusztaszer, 2019.

Atilla Balogh

FROM ONE CAPITIVY TO ANOTHER

The Fate of Former Hungarian Gendarmes Returned to Hungary from the Soviet Union

(Abstract)

Near the end of the Second World War, numerous gendarmes in Hungary took up the fight against invading Red Army troops. Nearly three thousand were captured by the Red Army, with the vast majority being spirited away to Siberia, where they toiled away as forced laborers. Most of survivors were transported back to Hungary only in the 1950s, where they were initially sent to so-called "sorting camps," then internment camps and / or forced-labor camps. Many of the former gendarmes who had returned to Hungary from the Soviet Union were put on trial. Numerous were convicted. Many of them spent from ten to fifteen years in captivity (the combined amount of time spent in POW captivity, internment camps, forced-labor camps and prison captivity). The trials of the former gendarmes can be divided into three groups. Most of the former gendarmes were detained for law enforcement measures carried out prior to 1945. The smallest group consisted of former gendarmes detained for crimes committed after 1945. The number of legal cases involving former gendarmes detained for pre-1945 activities unrelated to law enforcement measures was much lower. In many of the above cases, legal proceedings took place within the framework of a show trial. Even after serving their prison sentences, their lives remained adversely affected by the series of legal proceedings carried out against them. I should highlight that this discriminatory state policy likewise drastically complicated the lives of family members. In this study, I present the fate of three gendarmes, one from each of the aforementioned groups. Moreover, the lives of Péter Kocsis, József Récsey and István Zöld do not represent isolated cases.

Atilla Balogh

VON EINER GEFANGENSCHAFT IN DIE ANDERE

Das Schicksal Der aus Der Sowjetunion nach Ungarn Transportierten Ehemaligen Gendarmen

(Resümee)

Gegen Ende des Zweiten Weltkriegs wurden in Ungarn zahlreiche Gendarmen im Laufe der Kämpfe gegen die Sowjetunion „eingesetzt". Mehr als drei Tausend von ihnen gerieten in die Gefangenschaft der Roten Armee. Die überwiegende Mehrheit dieser Personen wurde zur Zwangsarbeit in die Sowjetunion verschleppt. Der größte Teil der Überlebenden wurde erst in den 1950er-Jahren zurück nach Ungarn gebracht, wo sie in sogenannte Filtrationslager, dann in Internierungs- und Zwangsarbeitslager gerieten. Viele der ehemaligen Gendarmen, die aus der Sowjetunion zurückkamen, wurden verklagt, zahlreiche verurteilt. Viele verbrachten zehn bis fünfzehn Jahre in Gefangenschaft (einschließlich der Zeit in Kriegsgefangenschaft, in den Internierungs- und Zwangsarbeitslagern beziehungsweise im Gefängnis).

Die Prozesse gegen die ehemaligen Gendarmen, die aus der Sowjetunion zurück transportiert wurden, kann man in drei Gruppen teilen. Offiziell wurde am häufigsten wegen vor 1945 getroffenen Maßnahmen der Gendarmerie Anklage erhoben. Einen geringeren Teil der Prozesse bildete offiziell die Gruppe der nach 1945 begangenen Handlungen. Weit weniger Fälle ergaben sich durch Prozesse, bei denen die Anklage zwar wegen vor 1945, aber nicht durch die Gendarmerie getroffenen Maßnahmen erhoben wurde. Zahlreiche dieser Fälle verliefen im Rahmen von Schauprozessen. Die Betroffenen mussten auch nach Ablauf ihrer Gefängnisstrafe lange Zeit eine Reihe nachteiliger Rechtsfolgen erleiden. Wichtig ist hervorzuheben, dass diese staatliche Politik der Ausgrenzung auch das Leben der Familienmitglieder stark erschwerte. In diesem Beitrag stelle ich je ein Gendarmenschicksal aus den erwähnten drei Gruppen vor. Die Lebenswege von Péter Kocsis, József Récsey und István Zöld sind keine Einzelfälle.

Albert Zoltán Máté

TILDY ZOLTÁN POLITIKUSI PÁLYÁJA 1945 ÉS 1948 KÖZÖTT

A szovjet vörös hadsereg által elfoglalt és megszállt Magyarországon, az 1945 és 1949 közötti időszakban tulajdonképpen mindhárom közjogi méltóság (államfő, kormányfő, házelnök) szerepe pusztán formalitás volt. Az 1945 novemberétől kormány-, 1946 februárjától államfő Tildy Zoltánról[1] elfogult és elítélő hangvételű írásokat egyaránt lehet olvasni. Szerepét a magyar állam élén, gyakran a „gyenge" jelzővel illetik. Megítélésekor szemére vetik mérsékelt politikáját és „túlzott engedékenységét" a kommunisták és a Szovjetunió felé. A források alapján kimondható, hogy Tildy számára a családja kiemelten fontos volt. Felesége, Tildy Zoltánné Gyenis Erzsébet[2] pedig befolyással volt politikusi pályafutására is. 1947 januárjában Tildy ekként vallott sorsáról titkárnőjének, Rácz Erzsébetnek:[3] „Talán két év volt, amíg boldog voltam. Tahitótfalun saját házat építettem… Aztán megcsináltam a Sylvester Nyomdát.[4] Egyházi és irodalmi könyvkiadásunk fejlesztése volt a célom… Sajnos, fel kellett számolnom… Falun szerettem volna a földeken dolgozni. De B. [Tildyné] mindig a városba vágyott. Pestre költöztünk. Így változott meg az életem iránya…"[5]

1 Tildy Zoltán (1889–1961) református lelkész, politikus. 1936-tól 1944-ig, majd 1945 novemberétől képviselő. 1945. november 15-től 1946. február 1-jéig miniszterelnök, majd 1948. augusztus 3-ig köztársasági elnök. Veje, Csornoky Viktor koncepciós pere kapcsán mondatták le és házi őrizetben tartották családjával együtt. 1956 májusában szabadulhatott, október 26. és november 4. között a Nagy Imre-kormányok államminisztere lett. 1958-ban a Nagy Imre-perben hat év börtönbüntetésre ítélték, 1959 áprilisában kegyelemmel szabadult. 1961. augusztus 3-án hunyt el. 1989. július 6-án a Legfelsőbb Bíróság hatályon kívül helyezte ítéletét.

2 Tildy Zoltánné Gyenis Erzsébet (1896–1985) Pápán tanítóképzőt végzett, ott ismerkedett meg Tildy Zoltánnal, akivel 1916-ban kötöttek házasságot. A német megszállás (1944. március 19.) után megszervezte férje bujdosását, illetve az ellenállási mozgalom vezetőivel is tartotta a kapcsolatot. 1945-től képviselő lett, illetve a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének elnöki tisztségét töltötte be.

3 Rácz Endréné Botos Erzsébet (1916–?2014 k.) aranytollas újságíró. Tagja volt a Soli Deo Gloria Református Diákszövetségnek. A német megszállás alatt férjével (Rácz Endre református lelkésszel) négy hónapon át bújtatták Tildyt lakásukban (Budapest, Ráday u. 54.). Tildy miniszterelnöki kinevezését követően, egészen a Tildy-család házi őrizetbe vételéig a kormány-, majd államfő személyi titkára volt (1945. november 15-től 1948. augusztus 16-ig).

4 Bereczky Alberttel 1924-ben alapították meg az egyházi kiadványokat megjelentető nyomdát, amelynek fő célja a parasztság művelődésének elősegítése volt. Haas 2000. 24–26.

5 Rácz 1995. 137.

Út a kormányfői székbe

Az 1889. november 18-án, a felvidéki Losoncon (Nógrád vármegye) született Tildy Zoltán kezdetben egyházi pályára készült. A pápai Református Teológiai Akadémián 1913-ban kitüntetéssel végezte el tanulmányait, majd ösztöndíjjal egy évig a belfasti Assembly's College-ban tanult. 1915-ben segédtanár lett Pápán, ahol megismerkedett Bereczky Alberttel,[6] későbbi jóbarátjával és nászurával.[7] 1916-ban a somogyi Szenna településen indult lelkészi pályája,[8] ahol Nagyatádi Szabó Istvánnal is találkozott.[9] Még ebben az évben házasságot kötött Gyenis Erzsébettel.[10] Három gyermekük született: ifj. Tildy Zoltán,[11] Tildy Erzsébet[12] és Tildy László.[13] Tildy 1917-ben belépett az Országos Függetlenségi és 48-as Gazdapártba, 1922-ben ő is tagjává vált az új kormánypártnak, az Egységes Pártnak (1929-ig).[14] Az 1930. október 12-én Békésben zászlót bontott Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Pártnak (FKgP)[15] Tildy az alelnöke lett.[16] Próbált együttműködni Teleki Pál miniszterelnökkel, akivel aztán baráti kapcsolatba is került.[17] 1940-ben, mielőtt Eckhardt Tibor[18] pártelnök az USA-ba

6 Bereczky Albert (1893–1966) 1945-ben az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, az év májusában a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára lett. A Dunamelléki Református Egyházkerületnek volt püspöke (1948. július 27. – 1958. december 18.).

7 Vigh 1991. 13.

8 1916 és 1919 között volt segédlelkész Szennán. 1919 és 1921 között Orci település lelkipásztora lett. 1921-től 1929-ig Tahitótfaluban vezette a református gyülekezetet. 1933 és 1946 között a szeghalmi gyülekezet lelkipásztora volt. Fürj 2012. 18.

9 Haas 2000. 13–17.

10 Vigh 1991. 13. Tildy és menyasszonyának 1914-ben készült fényképét lásd: Haas 2000. 17.

11 Tildy Zoltán, ifj. (1917–1994) természetfotós. 1945. november 4-én az FKgP országos listáján képviselővé választották. 1946. október 31-vel kinevezték a Magyar Állami Erdőgazdasági Üzemek elnök-igazgatójává. 1945 és 1947 között a kisgazdapárt érdekeltségébe tartozó Filmgyártó Szövetkezet igazgatósági tagja volt. Az általa újjászervezett Országos Természetvédelmi Tanácsnak volt főtitkára 1949-től 1962-ig. 1962-től 1972-ig az Országos Természetvédelmi Hivatal elnöke, majd elnökhelyettese lett 1974-es nyugdíjazásáig. 1964-től 1972-ig a Nemzetközi Madárvédelmi Tanács európai alelnöke volt. Felesége, Bereczky Katalin, Bereczky Albert református lelkész lánya.

12 Tildy Erzsébet (1918–2012) 1944-ben házasodott össze Csornoky Viktorral. Férje 1948-ban történt kivégzése idején Kairóban tartózkodott. Már nem tért vissza Magyarországra, hanem 1945-ben született fiával, Lászlóval az Amerikai Egyesült Államokba emigrált, ahol férjhez ment Max Boyd újságíróhoz.

13 Tildy László (1921–1983) Tildy Zoltán legkisebb gyermeke. Felesége, Gombos Ildikó.

14 Vida 1982. 59.

15 Vigh 1991. 31.

16 Haas 2000. 29–30.

17 1941. április 2-án késő este Tildy találkozott utoljára Telekivel, annak halála előtt. Vigh 1991. 110.

18 Eckhardt Tibor (1888–1972) politikus, ügyvéd, képviselő. A Független Kisgazdapárt elnöke (1932–1940). Horthy és Teleki őt bízták meg, hogy az USA-ban képviselje Magyarországot.

utazott, Tildynek adta át a pártelnöki tisztséget.[19] Zsindely Ferenc[20] szerint Tildy „pártvezérsége inkább nevetséges volt. Túlzásos nagy tisztség képességeihez mérten."[21] Tildy a kisgazda vezérkarral együtt széles kapcsolatrendszert épített ki a németellenes, nyugati orientációjú körökkel. Ösztönzésére kezdődtek a tárgyalások a szociáldemokratákkal, akikkel a kisgazdák 1943 nyarán parlamenti politikai szövetséget kötöttek.[22] 1944. március 19-ével, Magyarország német megszállásával számos ellenzéki politikus, köztük Tildy Zoltán is bujkálni kényszerült. Az 1944 május közepén megalakult Magyar Front[23] két vezetőjét, Tildyt és Szakasits Árpádot 1944. október 11-én este fogadta Horthy Miklós kormányzó. Megállapodtak abban, hogy a háborúból való kiugrás után Tildy alakíthat koalíciós kormányt, illetve földreformot fognak végrehajtani.[24] A tervet azonban meghiúsította az 1944. október 15–16-i nyilaspuccs.

Tildy Zoltán a rejtekhelyén éhezve, sanyarú körülmények között vészelte át Budapest ostromát és szovjetek általi elfoglalását.[25] Az 1945 januárjában létrejött[26] Budapesti Nemzeti Bizottság (BNB) alakuló ülésén Tildy elnökölt.[27] A BNB volt hivatva gyakorolni a hatalmat a fővárosban mindaddig, amíg azt a magyar kormány (Ideiglenes Nemzeti Kormány)[28] át nem veszi.[29] A BNB hozta létre a Budapesti Rendőr Főkapitányságot (BRFK), amelynek Politikai Rendészeti Osztálya élére Péter Gábor került.[30] Tildyt az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőjévé választották az áp-

19 Eckhardt így emlékezett meg erről: „A legóvatosabban igyekeztünk kezelni a vallásos érzékenységet. Ezért utódomul Tildy Zoltán református lelkészt javasoltam, aki az ország protestáns keleti feléről származott, alelnöknek pedig Varga Béla atyát a zömében katolikus Dunántúlról." Eckhardt 2008. 110.

20 Zsindely Ferenc (1891–1963) jogász, író, országgyűlési képviselő, kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter (1943. március 29. – 1944. március 22.).

21 Szekér 2021. 420.

22 Vida 1982. 60–61. Vigh 1991. 118.

23 Illegalitásban működő antifasiszta szövetség. Tagszervezetei voltak: Független Kisgazdapárt, Szociáldemokrata Párt, Békepárt (kommunisták), Kettőskereszt Szövetség (legitimisták), illetve szeptembertől a Nemzeti Parasztpárt. Magyar Front (szócikk). In: Sipos 1997.

24 Hőgye 1989. 55–56.

25 Vigh 1991. 136.

26 A hivatalos (utólag született) források mind 1945. január 21-re teszik a BNB megalakulását. Azonban más források szerint már korábban létrejött a szervezet a kommunista párt Tisza Kálmán téri (később Köztársaság tér, 2011-től II. János Pál pápa tér) székházában. Ezt támasztja alá az is, hogy az itt szerkesztett *Szabadság* című napilap január 21-i száma már közölt BNB rendeletet. Gáspár – Halasi 1975. 19., 1. jegyzet.

27 Megalakult a Budapesti Nemzeti Bizottság. *Szabadság*, 1945. január 24. 1. A cikkben úgy írták, hogy „tegnap" (vagyis január 23-án) alakult meg a BNB.

28 Dálnoki Miklós Béla kormánya 1944. december 22-től 1945. november 15-ig állt fenn.

29 Gáspár – Halasi 1975. 19.

30 Péter Gábor (szócikk). In: Történelmi Tár. Digitális História Adatbázis. Névtár. Életrajzok (TT).

rilis 2-án, a fővárosban tartott népgyűlésen.[31] A Független Kisgazdapárt augusztus 19–20-án tartott nagyválasztmányi ülésén Tildy megkapta a pártvezéri tisztséget, Nagy Ferencet pedig országos elnökké választották.[32] Tildy augusztus 21-én az Országos Gazdasági Tanácsnak (OGT) lett elnöke, miután Oltványi Imre[33] pénzügyminiszterré történt kinevezése után lemondott erről a tisztségről.[34] Szeptember 4-én tartotta alakuló nagygyűlését[35] az Országos Nemzeti Bizottság (ONB), amelynek elnökévé szintén Tildyt választották.[36]

Az 1945. november 4-én megtartott nemzetgyűlési választásokat fölényesen, 57 %-al nyerte a Kisgazdapárt. A szociáldemokratákra a választók 17,41 %-a, a kommunistákra 16,95 %-a, a Nemzeti Parasztpártra 6,87 %-a voksolt. A Polgári Demokrata Pártra mindössze 1,62 %. A Magyar Radikális Párt nem szerzett mandátumot. Az új kabinet összetétele és a tárcák elosztása kapcsán még a választások előtt megkezdődtek az egyeztetések. Tildy miniszterelnökké jelölésében a pártok egyetértettek, ő válthatta 1945. november 15-én a kormányfői tisztségben dálnoki Miklós Bélát.[37] A szovjetek ekkor úgy értékelték, hogy Tildy a „Szovjetunióval való együttműködés híve."[38] Kormányt csak a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB)[39] számára elfogadható nagykoalícióval lehetett alakítani. A tárcák tekintetében fele-fele arányban osztozott a Kisgazdapárt a három másik párttal. A szovjet nyomásra beve-

---

https://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=5519&catid=84:p&Itemid=67 (2022. április 26.)

31 Tildy Zoltán (szócikk). In: TT. https://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=6185&catid=88:t&Itemid=67 (2022. április 26.)

32 A pártvezetőség határozati javaslata. A tisztújítás. *Kis Újság*, 1945. augusztus 22. 5.

33 Oltványi Imre (1893–1963) 1945 és 1947 között az FKgP képviselője. 1945 januárjától a Magyar Nemzeti Bank (MNB) elnöke, július és november között pénzügyminiszter, majd 1946-ig ismét MNB elnök volt.

34 Tildy Zoltán az OGT elnöke. *Szabad Nép*, 1945. augusztus 22. 3.

35 Ezen jelen volt többek között Kodály Zoltán és Szent-Györgyi Albert is. Szent-Györgyi a felszólalásában méltatta a Bizottság jelentőségét.

36 Tildy mellett társelnök lett Rákosi Mátyás, Szakasits Árpád, Kossa István, illetve Kovács Imre. A szervezet főtitkárává Rajk Lászlót választották. Sz. n.: Megalakult az Országos Nemzeti Bizottság „fiatal demokráciánk új bástyája". *Szabad Nép*, 1945. szeptember 5. 1.

37 G. Vass 2005. 8–10.

38 A Tildy-kormány tagjainak jellemzése. V. Tugarjev őrnagy saját kezű aláírásával, 1945. december 14. In: Izsák – Kun 1994. 87.

39 Az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt magyar–szovjet fegyverszüneti egyezmény betartásának ellenőrzésére létrejött szerv. A párizsi békeszerződés ratifikálásáig, 1947. szeptember 15-ig működött Magyarországon. A győztes nagyhatalmak képviselőiből létrehozott testületnek beleszólása volt a magyar állam kül- és belpolitikájába; ugyanakkor a magyar költségvetésből kellett finanszírozni a SZEB teljes apparátusának ellátását. Szövetséges Ellenőrző Bizottság (szócikk). In: MKL XIII. k. 482–483.

zetett miniszterelnök-helyettesi tisztséget Rákosi Mátyás és Szakasits Árpád kapták meg.[40] Ezt Tildy erősen kifogásolta, ugyanis a kormányfői hatáskör és tekintély csorbítását látta benne.[41] A tizennyolc kormánytag közül 9-en voltak kisgazdák,[42] négyen kommunisták,[43] négyen szociáldemokraták[44] és egy miniszter volt parasztpárti.[45] A stratégiailag fontosabb tárcákat a kommunisták és a szociáldemokraták kapták meg, ugyanakkor a Magyar Kommunista Párt (MKP) kierőszakolta az úgynevezett Gazdasági Főtanács (GF)[46] létrehozását, amely gyakorlatilag gazdasági csúcsminisztériumként funkcionált, természetesen kommunista dominanciával.[47]

Az 1946. február 4-ig fennállott Tildy-kormány kitűzött feladatai között szerepelt a közellátás javítása, a földreform[48] lezárása, a feketézők és árdrágítók elleni fellépés, a pénzromlás megállítása, az államháztartás egyensúlyának javítása, a termelés fokozása, a bányák és erőművek államosítása, a „reakció" elleni harc továbbvitele (vagyis az előző rendszer „maradványaival" való leszámolás) és a biztonság megszilárdítása. A Tildy-kabinet időszakára estek olyan súlyos kérdések is, mint Magyarország felvétele a segélyezendő államok közé az Egyesült Nemzetek Szervezete

40 Mindketten államminiszterként voltak miniszterelnök-helyettesek. A kormány harmadik államminisztere, Dobi István már nem viselte ezt a tisztséget.

41 G. Vass 2005. 15–16.

42 Tildy Zoltán (kormányfő), Dobi István (államminiszter), Kovács Béla (földművelésügy), Gyöngyösi János (külügy), Gordon Ferenc (pénzügy), id. Antall József (újjáépítés), Balla Antal (tájékoztatásügy), Bárányos Károly (közellátásügy), Tombor Jenő (honvédelem).

43 Rákosi Mátyás (kormányfő-helyettes), Gerő Ernő (közlekedésügy), Nagy Imre (belügy), Molnár Erik (népjólét).

44 Szakasits Árpád (kormányfő-helyettes), Ries István (igazságügy), Bán Antal (iparügy), Rónai Sándor (kereskedelem- és szövetkezetügy).

45 Keresztury Dezső (vallás- és közoktatás).

46 A GF elnöke lett Tildy, a szervezet főtitkáraként azonban a tényleges vezető a kommunista Vas Zoltán volt. Tagja volt még a GF-nek Bán Antal és Gerő Ernő is. A szervezet legfőbb céljai között szerepelt az infláció megállítása, a közellátás biztosítása, a széntermelés fokozása. G. Vass 2005. 41. A GF járt el például a magyarországi német tulajdonok Szovjetunió részére történő átadása, illetve a jóvátételi ügyek kapcsán is. Uo. 49–50.

47 G. Vass 2005.

48 Tanulságos Nagy Ferenc visszaemlékezése erről. Még az Ideiglenes Nemzeti Kormány idején, a Debrecenben történt tanácskozáson történt, mikor Nagy Imre kommunista földművelésügyi miniszter felolvasta a kormány „radikális és felületes" földreformtervezetét, hogy Nagy Ferenc hiába tette meg kritikáit. Ekkor megdöbbenve fordult Tildyhez és kérdezte: „Mi van itt? Miért nem lehet itt egyetlen ésszerű javaslatot sem elfogadtatni? Tildy Zoltán halkan válaszolt: – Tegnap magához kéretett bennünket Vorosilov marsall, s előírta a földreform mértékét és végrehajtásának időtartamát is." Nagy 1990 1. kötet, 144–145.

segélyezési szervezete, az UNRRA[49] által;[50] a magyar–szlovák lakosságcsere; a magyarországi németek kitelepítése;[51] illetve az államformaváltás törvényi szabályozása. Tildy Zoltán miniszterelnöki tevékenysége a minisztertanácsi jegyzőkönyvek alapján inkább negatívnak mondható.[52] Népszerűsége is csökkent ekkor. Bár a Magyar Közvéleménykutató Intézet felmérése szerint, ekkor a három legnépszerűbb magyar politikus közül, 61,2 %-kal Tildy Zoltán volt az első, a második Rákosi Mátyás és a harmadik Szakasits Árpád előtt.[53] Föglein Gizella megállapítása szerint ez a közvéleménykutatás inkább arra szolgált, hogy az államfőválasztásnál Tildy esélyei növekedjenek[54] (Nagy Ferenccel szemben). Tildy kormányfőként nem állt ellen erélyesen a szovjet és kommunista nyomásnak. Bizonyos esetekben hamarabb tudott megegyezni a kommunista párti miniszterekkel, mint a saját pártjához tartozókkal.[55] Révai József 1946. január 23-án a kommunista párt nemzetgyűlési frakciója előtt kijelentette, hogy a köztársasági elnökjelölésnél Tildy mellett foglalnak majd állást, hiszen „tényleg baloldali demokrata", ugyanakkor ha nem Tildy lenne az elnök, az kifelé a balszárny vereségét jelentené.[56] A Tildy-kormány 1946. január 31-én tartott minisztertanácsi ülésén hozzájárultak, hogy a pénzügyminiszter előlegeket folyósíthasson a működését megkezdő államfői hivatal személyi és dologi kiadásainak

49 United Nations Relief and Rehabilitation Administration (Egyesült Nemzetek Segélyező és Rehabilitációs Igazgatósága).

50 1946. április 17-én Tildy már köztársasági elnökként fogadta kihallgatáson Stanley el Sommert, az UNRRA magyarországi főmegbízottját, akivel megbeszélést folytatott a szervezet által Magyarországnak szánt segélyről. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XXVI A 14 b 0032 Magyar Távirati Iroda (MTI), Híranyagok (1944–1980) (XXVI A 14 b 0032) MTI Napi Hírek. 1946. április 17.

51 Erre az 1945. augusztus 2-i potsdami határozat alapján kerülhetett sor. A témáról összefoglaló historiográfiát lásd: Oroszné Takács – Orosz 2021.

52 Szakmai, illetve az ország sorsát érintő meghatározó elvi kérdésekhez (infláció, államháztartás, jóvátételi ügyek, Vörös Hadsereg magyarországi jelenléte, magyar–csehszlovák viszony stb.) nem nagyon szólt hozzá, a kivételt a köztársasági törvény jelentette. G. Vass István még ehhez kiemeli: „Fontos szerepe volt viszont a Gazdasági Főtanácsról és a németek kitelepítéséről szóló rendeletek elfogadtatásában. Akaratának érvényesülését azonban nem meggyőző érveléssel és ebből fakadó tekintélyével érte el, hanem a kommunista miniszterekkel való nyílt vagy kulisszák mögötti együttműködéssel." G. Vass 2005. 72.

53 MNL OL XXVI A 14 b 0026 MTI Napi Hírek. 1946. január 26.

54 Föglein 2001. 96.

55 Például a személyi ügyek kérdésében. G. Vass 2005. 72.

56 Föglein 2005. 225–226., 16. jegyzet.

fedezésére.[57] Megválasztották továbbá Jékely Lászlót[58] a hivatal vezetőjévé.[59] A köztársasági elnök hivatala, illetve lakosztálya kezdetben ideiglenes jelleggel az Andrássy út 96. szám alatti épületben volt, ahol Tildy már mint miniszterelnök is lakott. Az államfő és hivatala 1946. február elsejétől, egészen az év közepéig itt kapott helyet.[60] Az épület Csornoky Viktor nagybátyjának, Bún József bankigazgatónak volt a tulajdona. Ifj. Tildy Zoltán elmondása szerint „Bún József valósággal könyörgött, hogy költözzünk be a házba, mert félt, hogy elveszik tőle, és ki tudja, kiket költöztetnek bele."[61]

Az 1946-os köztársaság első elnöke

A nemzetgyűlésben 1946. február 1-jén közfelkiáltással választották meg Tildy Zoltánt köztársasági elnöknek, amely tisztségre egyedül őt ajánlották.[62] Tildy eskütétele után[63] Nagy Ferenc házelnök beszédet intézett. Mint mondta, „Az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog alapján megválasztott nemzetgyűlés közfelkiáltással megnyilvánuló bizalma Önt iktatta be Kossuth Lajos örökébe. Magyar embert ennél nagyobb megtiszteltetés nem érhet, magyar emberre ennél súlyosabb örökség nem hárulhat."[64] Kiemelendő, hogy Kossuth alakja élénken jelen volt az akkori politikai közbeszédben, sőt propagandában is. Debrecenben, a református kollégium oratóriumában – ahol 1849-ben is ülésezett az országgyűlés – például kegyeleti okokból Kossuth Lajos helyét senki sem foglalta el 1944. december 22-én, amikor az Ideiglenes Nemzetgyűlés megválasztotta az Ideiglenes Nemzeti Kormányt.[65] A magyar kiscímer hajlított oldalú címerpajzson történő, korona nélküli változatát is ekkoriban kezdték el széles körben „Kossuth-címernek" hívni, amely megnevezés el-

57 G. Vass 2005. 610.

58 Jékely László (1906–1997) ügyvéd, kisgazda politikus. 1945 novemberétől képviselő, 1945–46-ban a Népbíróságok Országos Tanácsának bírája. 1946. február 1. és 1947. június 20. között, a köztársasági elnök hivatalvezetője. 1947 májusában kinevezték a Magyar Köztársaság belgiumi és hollandiai követének, azonban nem foglalta el állomáshelyét, hanem az Egyesült Államokba emigrált.

59 G. Vass 2005. 623.

60 Rácz 1995. 23, 27.

61 Haas 2005. 277.

62 NN 1946 1. kötet, 350.

63 Az eskü szövege a következő volt: „Én, Tildy Zoltán esküszöm az élő Istenre, hogy Magyarországhoz és annak alkotmányához hű leszek. Törvényeit és törvényerejű szokásait megtartom és másokkal is megtartatom és köztársasági elnöki tisztemet a Nemzetgyűléssel egyetértésben a magyar nép javára gyakorlom. Isten engem úgy segéljen." NN 1946 1. kötet, 352.

64 Uo.

65 INN 1946. 1. kötet, 21.

terjesztése valószínűleg Révai Józseftől, a kommunisták fő ideológusától eredt.[66] Ez a címerváltozat vált szokásjog alapján az 1946-ban létrejött Magyar Köztársaság jelvényévé, amelyet először Tildy Zoltán államfő kezdett el használni hivatalos pecsétjén, aláíró kártyáján[67] stb. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc centenáriuma is a rövid életű köztársaság fennállásának idejére esett.

Köztársasági elnökként Tildy első nyilvános szereplésére még államfővé történő megválasztásának napján, 1946. február 1-jén este került sor az Operában. A *Bánk bán* díszelőadásán megjelent Tildyt és feleségét lelkesen ünnepelte a közönség.[68] Az Elnöki Hivatal végleges helyszíne az Esterházy-palota lett, az Esterházy utca 40. szám alatt, ahol 1946 áprilisára teljesen még csak Jékely László hivatalvezető dolgozószobája lett kész.[69] Az Elnöki Hivatal és a Tildy-család 1946 augusztusának végén vehette egészen birtokba az épületet.[70] Az államfő 1946 nyarán Leányfalun pihent, a Sorg-villában.[71] A Tildy-kormányban pénzügyminiszteri tisztséget betöltött Gordon Ferencet[72] svájci követté nevezték ki. 1946 szeptemberében, az elutazása előtti napon Tildy a kezébe adott egy feljegyzést, amely politikai felfogását és helyzetértékelését tartalmazta.[73] Ezt az *Irány és teendők* című írást Gordon 1962-ben, Tildy halála után egy évvel adta közre a müncheni *Új Látóhatár* című lapban. Ebben Tildy a következőket fogalmazta meg: „csak egy helyes út lehetséges: olyan politikát folytatni, amely lehetővé teszi a belső magyar helyzet fejlődés útján való kibontakozását és elveszi a lehetőséget, az alkalmat, még az ürügyeket is, minden forradalmi, vagy ellenforradalmi kísérletezés elől. Ennek érdekében meg kell szilárdítani a tiszta demokrácia politikai, társadalmi és gazdasági intézményeit." Tildy kiemelte az egyházakat, illetve az ifjúsági szervezeteket, melyekre alapozva kellene a demokratikus átalakulást véghez vinni. Az általános politikai nevelő feladat elvégzéséhez egy erre a célra képzett agitációs garnitúra létrehozását vizionálta.[74] Gordon a következőképpen értékelte egykori barátja politikai tevékenységét: „Tildy Zoltán megkísérelte,

66 Pandula 2018. 102.

67 1946 májusában 200 darab Kossuth-címeres aláíró kártyát rendelt a Köztársasági Elnöki Hivatal, amelyek közül egyetlen darab található meg a levéltári anyagban. MNL OL XVIII 8 Köztársasági Elnöki Hivatal (1946–1949) 1. doboz, 5. Vegyes ügyek.

68 MNL OL XXVI A 14 b 0027 MTI Napi Hírek. 1946. február 3.

69 Rácz 1995. 27–28.

70 Rácz 1995. 55–56.

71 Rácz 1995. 28.

72 Gordon Ferenc (1893–1971) Tildy szűkebb baráti köréhez tartozott. 1945-től az FKgP gazdasági osztályának volt vezetője, illetve az év augusztusától a Pesti Hazai Első Takarékpénztár ügyvezető igazgatója lett. Képviselő (1945–1946), pénzügyminiszter (1945–1946), majd berni követ (1946–1947) volt.

73 Gordon 1962. 80.

74 Tildy 1962. 72–79.

hogy az eseményeket arra az útra terelje, amelyen Finnország haladt és nem rajta múlott, hogy ezek a próbálkozások hajótörést szenvedtek."[75] A kisgazda vezetésű (Tildy- és Nagy Ferenc-) kormányok kezét a fontosabb politikai, szervezési és személyi kérdésekben a pártközi értekezlet, míg a gazdasági döntések meghozatalában a Gazdasági Főtanács kötötte meg. Mindkettőben kommunista dominancia érvényesült.[76] A Kisgazdapárt számára tehát az volt a legfontosabb feladat, hogy hatalmi pozícióban tudjon maradni a kommunisták ellenében, amíg a háborút lezáró ratifikációs procedúrák véget érnek. A magyar társadalom többsége ugyanis azt remélte, hogy a békekötés után a szovjet csapatok elhagyják az országot, így visszaáll Magyarország szuverenitása. Nagy Ferenc miniszterelnök[77] tisztában volt azzal, hogy állandósulhat a szovjet katonai jelenlét, de a magyar külpolitika számára a háborút lezáró békekötésen kívül más lehetőség nem volt.[78]

Közben a kommunisták végig azon munkálkodtak, hogy gyengítsék a kisgazdákat. Rákosi Mátyásnak már 1946. március 12-én sikerült elérnie, hogy a Kisgazdapárt elnöksége 20 „reakciósnak" minősített nemzetgyűlési képviselőjét kizárja a párt soraiból. A „leszalámizott" Sulyok-csoport[79] ezután megalakította a Magyar Szabadság Pártját.[80] Tildy telefonon beszélt Schoenfeld amerikai követtel Sulyokék eltávolítása kapcsán. Az amerikaiak kifogásolták a választáson többséget szerzett párt gyengeségét, amiért engedett a baloldali nyomásnak. Tildy ezt taktikai lépésként magyarázta, amely késlelteti a koalíciós pártok közötti nyílt szakítást. Véleménye szerint az amerikai kormány nem kapott kellő tájékoztatást a helyzetről. A Kisgazdapárt továbbra is képviseli a magyarság döntő többségének óhaját Magyarország politikai és gazdasági függetlenségének megőrzésére és a kommunisták belügyekbe való beavatkozásának határozott elhárítására. Ezt támasztja alá például, hogy a közelmúltban a kisgazdák kifejezésre juttatták igényüket a rendőrség feletti irányítás visszaszerzésére.[81] 1946. május 21-én a Kisgazdapárt írásban ultimátumot intézett a kormánykoalíció többi pártjához, amelyben követelték a helyhatósági választások megtartását, illetve a Belügyminisztériumon belül a rendőrség feletti felügyelet 50 %-át, valamint a politikai rendőrség önkényes fellépéseinek leállítását.[82] Az önkormányzati választások megtartását Nagy Ferenc személyes ügyének is tekintette.

75 Gordon 1962. 80.
76 Szűcs 2003. 43.
77 Nagy Ferenc kormánya 1946. február 4-től 1947. május 31-ig állt fenn.
78 M. Kiss 1999.
79 Sulyok Dezső (1897–1965) ügyvéd, politikus. A Kisgazdapárt jobboldali szárnyának egyik vezetője lett, 1947-ben kiválva a pártból megalapította a Szabadság Pártot. Az USA-ba emigrált.
80 Romsics 2010. 193–194.
81 Gleason 1969. 299–300.
82 Gleason 1969. 7. jegyzet.

Azonban erről, a még márciusban megalakított Baloldali Blokk[83] ellenségesen foglalt állást, ami miatt 1946. június 4-én Nagy Ferenc kormányfő bejelentette lemondását a köztársasági elnök felé. A Tildy vezetésével folytatott tárgyalások során bár született egy kompromisszum, melyek alapján a baloldali pártok belementek az önkormányzati választások megtartásába, ez később mégsem teljesült. Ugyanakkor a kisgazdák vállalták, hogy folytatják a soraikban lévő „konzervatív, koalícióellenes jobboldali elemek" eltávolítását. Nagy Ferenc visszavonta lemondását. A Kisgazdapárton belül azonban viták robbantak ki. Ugyanakkor a baloldali pártok számára jó alkalmat adott az 1946. június 17-én, a budapesti Oktogonnál (Teréz körútnál) történt gyilkosság arra, hogy követeljék a kisgazdáktól a párt jobboldala elleni határozottabb fellépést. Bár a szovjet katonák halála, a közöttük kitört veszekedés következménye volt, a szovjetek úgy állították be a történteket, mintha az a magyar jobboldal merénylete lett volna.[84]

Tildy Zoltán számára államfőként kiemelt fontosságú ügynek számított az oktatás, illetve a paraszti társadalom felkarolása. Az 1946. augusztus 6-án mondott rádióbeszédében államfőként vállalta a Demokratikus Népi Kollégiumokat Építő Mozgalom fővédnökségét, amely mozgalom célkitűzése a népi származású gyermekek iskolázottságának, műveltségének növelése volt. Ezt kollégiumok alapításával, a szegény otthonokból kikerülő ifjúság étkeztetésével, ruháztatásával, tandíjak kifizetésével, tankönyvekkel történő ellátásával kívánták elérni.[85] 1946. november 16-án az államfő a dolgozószobájában fogadta a Magyar Távirati Iroda munkatársát, akinek a magyar szellemi élet legégetőbb kérdéseiről nyilatkozott. Az irodalmi élet felkarolására az volt a víziója, hogy egy központi szerv alakuljon, amely felhívást intézve azok jelentkezését várja, akik előfizetéssel vállalják, hogy egy év alatt 12 darab könyvet vásárolnak.[86]

Fontos megemlíteni, hogy az egyébként külpolitikai téren passzív magatartású Tildy államfőként felvállalta Magyarország és Románia kapcsolatának javítását.[87]

[83] A kommunisták, a szociáldemokraták, a parasztpártiak és a szakszervezetek által 1946. március 5-én kötött politikai szövetség.

[84] Szűcs 2003. 66–67.

[85] MNL OL XXVI A 14 b 0039 MTI Napi Hírek. 1946. augusztus 6.

[86] MNL OL XXVI A 14 b 0046 MTI Napi hírek. 1946. november 16.

[87] Egy forrás szerint, már kormányfőként is igyekezett jó kapcsolatot ápolni román kollégájával: „Gróza miniszterelnök megemlítette, hogy a közelmúltban kapott Tildy miniszterelnök úrtól egy román nyelven írt levelet, melyre ő magyar nyelven válaszolt és mely levélváltás igen szívélyes volt. Arra kéri azonban Tildy miniszterelnök urat, hogy ne hagyja magát a reakció által befolyásolni és ne hagyja ezek által újból felvetni Erdély kérdését, mert ebből »katasztrófa« származhat." Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár (RETÖRKIL), X.3.1: Kisgazda Levéltár, „Ó állag" ([1897] 1930–1950) 17. doboz, 174. ő. e. Erdély 6. Másolat. Aláírás: Pőöri(?).

1947 májusának elején tartották meg Budapesten az úgynevezett román–magyar hét ünnepségsorozatot. Ennek részeként felavatták az (1950 szeptemberéig működő) Mocsáry Lajos[88] Kollégiumot is,[89] ahol a felszólalók között ott volt Tildy, illetve Petru Groza román miniszterelnök is.[90] Meg kell említeni ennek kapcsán az 1947. február 10-én aláírt párizsi békeszerződést, melynek alapján Erdély egész területe ismét Romániához került. Nem lehet tehát véletlen a magyar–román közeledést és megbékélést célzó eseménysorozat időzítése. A Mocsáry Lajos Kollégiumot az a Magyar–Román Társaság[91] hozta létre, amely 1945. szeptember 21-én alakult meg a Győrffy-kollégium dísztermében.[92] Tildy már 1947 februárjának közepén meglátogatta a kollégium épületének[93] helyreállított részét. Látogatása végén kiemelte Mocsáry alakját és szellemiségét, illetve hangsúlyozta a magyar–román barátságon és a dunai népek összefogásán való munkálkodás fontosságát.[94] Groza 1947 áprilisának végén levélben válaszolt Tildy február 18-án keltezett levelére, amelyben a magyar államfő a kollégium működésének kezdetéről írt. A román kormányfő örömét fejezte ki közelgő magyarországi látogatása miatt.[95] Tildy 1947. május 2-án Nagy Ferenc miniszterelnök jelenlétében ünnepélyes kihallgatáson fogadta Grozát, aki ezt követően meglátogatta Szakasits Árpád és Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyetteseket, illetve Veres Péter építési és közmunkaügyi minisztert és Gyöngyösi János külügyminisztert is. Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter az Iparművészeti Múzeumban megnyitotta a romániai népművészeti kiállítást. Dinnyés Lajos honvédelmi miniszter meghívására 12 tagú román törzstiszti küldöttség is érkezett Magyarországra.[96] Román könyvkiállítást is rendeztek, amelyet Mihályfi Ernő tájékoztatási miniszter nyitott meg. Groza május 4-én (vasárnap) este a budapesti román követségen fogadást rendezett, amelyen többek között megjelent Tildy Zoltán, Nagy Ferenc, Rákosi Mátyás, Szakasits Árpád, Varga Béla (a nemzetgyűlés elnöke), a magyar kormány tagjai, illetve Szviridov altábornagy (a SZEB elnökhelyettese) és a Budapestre akkreditált diplomáciai testület tagjai.[97] Tildy 1947 májusában a követ-

88 Mocsáry Lajos (1826–1916) közíró, politikus, képviselő. Fellépett az „erőltetett magyarosítás" és az „igazságtalan választási rendszer" ellen.

89 Kemény G. – Nagy 1977. 648–649.

90 Albert – Bandi 2023. 91.

91 A Társaságnak Kodály Zoltán volt az elnök-igazgatója 1945 őszétől 1948 nyaráig. Kemény G. – Nagy 1977. 646. Átfogóan a témáról lásd: Csobai 2002.

92 Kemény G. – Nagy 1977. 646.

93 Munkácsy Mihály u. 15. szám alatti villa. Csobai 2002. 537.

94 A köztársasági elnök a Mocsáry Lajos magyar–román kollégiumban. *Kis Újság*, 1947. február 19. 3.

95 Groza román miniszterelnök levele Tildy Zoltán köztársasági elnökhöz. *Kis Újság*, 1947. április 30. 2.

96 A román vendégek budapesti napjai. *Kis Újság*, 1947. május 4. 3.

97 Groza fogadóestje a budapesti román követségen. *Kis Újság*, 1947. május 6. 2.

kezőket nyilatkozta a Tanjug (Jugoszlávia távirati irodája) szerkesztőjének a külpolitikát illetően: Magyarország a béke ügyét szolgálja, elfogadta a békeszerződéssel teremtett helyzetet; ezzel összhangban kívánja rendezni a szomszédos országokkal való viszonyát; a magyarság hálás a Szovjetuniónak a felszabadításért; illetve a magyar vezetés elkötelezett a Jugoszláviával való baráti viszony elmélyítésében.[98] Május 25-én a *Kis Újság* közölte a moszkvai rádió hírmagyarázójának beszámolóját a „felszabadított államok" helyzetéről. Kiemelték, hogy az elmúlt hónapokban erősödtek és javultak a kulturális, gazdasági és politikai kapcsolatok, illetve kulcsfontosságú megállapodások születtek Jugoszlávia, Bulgária, Románia, Albánia és Magyarország között. A budapesti román kultúrhétről megállapították, hogy az „megszilárdította a magyar és a román nép baráti viszonyát", illetve kiemelték Tildy nyilatkozatát, amelyben az államfő kifejtette: „a magyar nép tanult a múlt következményeiből és a jövőben őszinte békében kíván élni szomszédaival."[99] Dinnyés Lajos miniszterelnök[100] 1947. június 3-án a határvadásznapok alkalmából fogadta a Budapesten tartózkodó román és jugoszláv katonai küldöttségek vezetőit, majd Tildy Zoltán köztársasági elnökhöz kísérte őket, aki „szívélyesen elbeszélgetett a megjelentekkel."[101] Tildy államfő és az oktatás, illetve a paraszti társadalom felkarolása kapcsán meg kell említeni az úgynevezett Tildy Zoltán Kollégiumot. A köztársasági elnök 1947. június 29-én és 30-án debreceni programokon vett részt, melyek során egy villában átadták a róla elnevezett kollégiumot. Ezt akkoriban az ország egyik legjobban berendezett kulturális intézményeként tartották számon, amelyet a paraszt-munkás fiatalok számára hoztak létre.[102] Az intézmény azonban egy teljes évig sem működhetett az eredeti elképzeléseknek megfelelően. Az épület tulajdonosa, a Magyar Kollégiumi Egyesület beolvadt a Népi Kollégiumok Országos Szövetségébe (NÉKOSZ), majd a szakosítást követően jogász és bölcsész népi kollégistákat helyeztek el benne. Maga az intézmény pedig hamarosan a Ságvári Endre[103] Népi Kollégium nevet vette föl.[104]

98 Tildy Zoltán köztársasági elnök nyilatkozata Magyarország bel- és külpolitikai célkitűzéseiről. *Kis Újság*, 1947. május 23. 1.

99 László Ferenc: Acheson: Európa és Ázsia jelenlegi helyzete súlyosan fenyegeti a világ biztonságát. A moszkvai rádió a felszabadított államok együttműködéséről. *Kis Újság*, 1947. május 25. 1.

100 Dinnyés Lajos kormánya 1947. május 31-től 1948. december 10-ig állt fenn.

101 A köztársasági elnök fogadta a külföldi katonaiküldöttségek vezetőit. *Kis Újság*, 1947. június 5. 2.

102 MNL OL XXVI A 14 b 0060 MTI Napi Hírek. 1947. június 29.

103 Ságvári Endre (1913–1944) jogász, szociáldemokrata politikus. 1944-ben ő szerkesztette a Békepárt *Béke és Szabadság* című illegális lapját. 1944 júliusában a letartóztatására küldött csendőrnyomozókkal tűzharcba keveredett, amely során életét vesztette.

104 (dr p. jegyzet.) Debreceni képeslap. *Magyar Nemzet*, 1948. október 1. 3.

Kovács Béla meghurcolása, Nagy Ferenc és Tildy Zoltán lemondatása

A szovjetek 1947. február 25-én tartóztatták le és hurcolták el Kovács Bélát, a Kisgazdapárt főtitkárát. Később ezért végig neheztelt Tildyre és Nagy Ferencre, amiért bár akkor még állam- és kormányfők voltak, „cserben hagyták" őt. A magyar belpolitikában, illetve a Kisgazdapárt életében is jelentős változásokat hozott az 1947-es év. Eddigre ugyanis már a végső fázisához ért a kormányzópárt felbomlasztásának kommunista akciója.[105]

Még 1947. január 14-én Tildy egy brüsszeli lapnak tett nyilatkozatában kiemelte a magyarországi újjáépítés nagyszerű lendületét, illetve a „megszállással kapcsolatosan a külföldön terjesztett rágalmakat határozott szavakkal cáfolta."[106] Január 20-án Rákosi és Szakasits azt követelte Nagy Ferenctől, hogy Kovács Béla távozzon a Kisgazdapárt főtitkári pozíciójából.[107] Az MKP Politikai Bizottsága (PB) január 30-i ülésén a „horthysta összeesküvés" kapcsán Kovács Béla felelősségét is felvetették abban, hogy szerintük a Kisgazdapárt „a magyar parasztság esküdt ellenségeinek menedékévé" vált.[108] Révai József az „összeesküvési ügy" kapcsán 1947. február 6-án a nemzetgyűlésben kijelentette, hogy „Kovács Béla felelőssége több az egyszerű politikai felelősségnél."[109] Ugyanebben a felszólalásában Révai külön kiemelte a Kisgazdapárt „tizenhatéves demokratikus múltjához" Tildy Zoltán nevét.[110] Február 6-án és 7-én a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályán, a Budapesti Népügyészségen, illetve a Budapesti Népbíróságon is foglalkoztak Kovács Béla mentelmi jogának felfüggesztésével.[111] Az MKP PB február 7-én tartott ülésén megbízták Rákosit, hogy másnap beszéljen Tildyvel a kisgazda főtitkár kiadatásának kérdéséről.[112] Taktikai megfontolásból a kommunisták beleegyeztek egy pártközi vizsgálóbizottság felállításába, amely a mentelmi bizottság szerveként foglalkozhat az üggyel. Ez február 8-án alakult meg két taggal, a szociáldemokrata Ries István igazságügy-miniszterrel és a kisgazda igazságügyi államtitkárral, Hompola Mihállyal.[113] Ők arra jutottak, hogy Kovács Béla szerepét az „összeesküvésben" nem lehet

[105] Palasik Mária ezt egy ötlépcsős folyamatként írja le. Palasik 1998.
[106] MNL OL XXVI A 14 b 0049 MTI Napi hírek. 1947. január 14.
[107] Palasik 1998.
[108] Az MKP Politikai Bizottságának ülése. *Szabad Nép*, 1947. január 31. 1.
[109] NN 1952. 5. kötet, 108.
[110] NN 1952. 5. kötet, 113.
[111] Palasik 2000. 212.
[112] Palasik 2000. 211.
[113] Hompola Mihály (1900–1967) ügyvéd, kisgazdapárti politikus, államtitkár, képviselő. Nagy Ferenc és Kovács Béla baráti köréhez tartozott. 1947 szeptemberében lemondva minden pártbéli tisztségéről visszavonult a politikai élettől.

egyértelműen megállapítani, ehhez szükség lenne a kiadatására. Rákosi hatására Ries nyilatkozatot adott ki, amely szerint az ügy tisztázása érdekében fontos Kovács Béla kiadatása, azonban ezt Hompola nem írta alá. Így őt kompromittálták, ami lemondását és visszavonulását eredményezte.[114] A kisgazdapárti képviselőtestület külön értekezletet tartott február 14-én, amelyen Rajk László belügyminiszter ismertette a Kovács Bélával szembeni hivatalos vádakat. Az értekezleten megjelent maga Kovács Béla is, aki politikai felelősségét elismerte a történtek miatt, azonban visszautasította, hogy bármi köze lett volna az „összeesküvéshez".[115] Február 17-én reggel kisgazda tárgyalás volt a köztársasági elnök hivatalában. Megállapodtak abban, hogy Kovács Béla lemondását követően Bognár József[116] látja majd el a főtitkári[117] teendőket.[118] Másnap, egy fogadás után Tildy a következőt jegyezte meg Rácz Erzsébetnek: „Szegény Kovács Béla sok jó tervet megakadályozott, de meg is issza a levét."[119] A kommunista párt február 18-án tartott politikai bizottsági ülésén határozottan leszögezték, hogy Kovács Bélát bűnösnek tartják, illetve a baloldalnak egységesen kell követelnie a leváltását, majd kiadatását.[120] Aznap délután Tildynél megjelentek a pártok vezetői, hogy a „Kovács Béla-ügyről" tárgyaljanak. A kisgazda álláspont az volt, hogy „az összeesküvés valamennyi bűnösét bíróság elé kell állítani és a legszigorúbban meg kell büntetni, a Kovács Béla ellen felsorakoztatott nyomozati adatok azonban nem elégségesek ahhoz, hogy a Kisgazda Párt főtitkárát az összeesküvés részesének lehessen tekinteni."[121] A nyomásnak engedve végül Nagy Ferencék megkérték pártfőtitkárukat, hogy mondjon le.[122] Február 20-án Kovács Béla a miniszterelnöknek szánt levélben adta fel főtitkári pozícióját, a Kisgazdapárt politikai bizottsági tagságát, illetve a *Kis Újság* főszerkesztői állását.[123] Már aznap telefonált Rákosi az Elnöki Hivatalba és kemény hangon kijelentette: „ha Kovács Bélát nem adja ki a párt, minden felborul."[124]

114 Palasik 2000. 214.
115 Vida 1976. 262.
116 Bognár József (1917–1996) közgazdász, politikus, egyetemi tanár, az MTA tagja, képviselő. 1946 és 1947 között tájékoztatásügyi miniszter. 1947-től 1949-ig Budapest polgármestere. 1948-tól az FKgP ügyvezető elnöke.
117 Végül Balogh István lett az új pártfőtitkár.
118 Rácz 1995. 149.
119 Rácz 1995. 151.
120 Palasik 2000. 215.
121 A pártvezérek ma délután folytatják tanácskozásaikat a köztársasági elnöknél. *Kis Újság*, 1947. február 18. 1.
122 Palasik 2000. 215.
123 Kovács Béla lemondó levele Nagy Ferenc miniszterelnökhöz. *Kis Újság*, 1947. február 22. 2.
124 Rácz 1995. 152.

A nemzetgyűlés mentelmi bizottsága február 22-én délután úgy döntött, hogy nem függeszti fel Kovács Béla mentelmi jogát.[125] Rákosi, Szakasits és Nagy Ferenc február 23-án abban állapodott meg, hogy Kovács Bélát az Államvédelmi Osztály (ÁVO) kihallgathatja, azonban őrizetbe nem veheti és nem tartóztathatja le; illetve a népügyészség az átadott anyagok alapján folytassa le a vizsgálatot, ami alatt legyen lehetősége szabadon védekeznie.[126] Rácz Erzsébet 1947. február 24-éhez jegyezte fel, hogy állítólag Jékely László ötlete volt az, hogy „Kovács Béla önként mondjon le mentelmi jogáról, és jelentkezzen a rendőrségen kihallgatásra", illetve az erről szóló megegyezés szövegét is ő diktáltatta le.[127] Rácz még azt is felírta ehhez a naphoz, hogy: „A Kovács Béla-ügy kezdete az volt, hogy E. [Tildy] javaslatára Rákosi megelégedett volna azzal, ha Kovács Béla lemond a főtitkárságról, és a lap [*Kis Újság*] főszerkesztéséről… de Nagy Ferenc Kovács Bélával elment vadászni, és Varga Béla – mint a párt itthon maradt egyetlen felelős vezetője, [Dernői] Kocsis Lászlóval[128] úgy döntött, hogy nem járulnak hozzá."[129]

Ahogyan Palasik Mária is írja, a visszaemlékezések között ellentmondások vannak azzal kapcsolatban, hogy Kovács Béla miként viszonyult a rá váró feladathoz. Azonban tény, hogy 1947. február 25-én reggel bement az Andrássy út 60-ba. Aláírt nyilatkozatában kijelentette, hogy ragaszkodik mentelmi jogához, illetve nincs szándékában lemondani, de kihallgatásához hozzájárul az Államvédelmi Osztályon és a Népügyészségen is.[130] Délelőtt 10 órakor meg is kezdődött a lelki megtörését célzó kihallgatása. Időközben dél körül megjelent ügyvédje, Pfeiffer Zoltán[131] is, aki Péter Gáborral szembeni határozott fellépése és szóváltása után elhozta onnan a kisgazda pártfőtitkárt. Még aznap délután Kovács Béla – pártja vezetőségének javaslatára – ismét bement a politikai rendőrséghez vallomást tenni, hogy aztán a tervek szerint lemondjon és félreálljon. Ismét kijelentette, hogy semmi köze nincs az „összeesküvéshez", azonban este megjelentek a szovjet államvédelmisek és a fegyverszüneti

125 A mentelmi bizottság kisgazdapárti és sulyokista többsége visszautasította Kovács Béla kiadatását. *Szabad Nép*, 1947. február 23. 2.

126 Palasik 2000. 217.

127 Rácz 1995. 159–160.

128 Dernői Kocsis László (1903–1970) újságíró. 1946 és 1952 között a *Kis Újság* szerkesztője, 1946 és 1949 között az FKgP sajtófőnöke.

129 Rácz 1995. 159–160.

130 Palasik 2000. 217–219.

131 Pfeiffer Zoltán (1900–1981) ügyvéd, kisgazda politikus, képviselő. 1947 márciusában a baloldali pártok nyomására lépett ki az FKgP-ből, azonban mandátumát megtartva az év augusztusában létrehozta a Magyar Függetlenségi Pártot, az általa vezetett 50 fős „jobbszárnyból". 1947 novemberében családjával elhagyni kényszerült az országot.

szerződés által biztosított jogukra hivatkozva letartóztatták őt.[132] A Magyar Távirati Iroda még 23:45-kor azt jelentette, hogy Kovács Béla kihallgatása másnap reggel folytatódni fog.[133] Tíz perc múlva azonban a magyarországi Szovjet Megszálló Hadsereg főparancsnokságának közleményét volt köteles ismertetni, mely szerint „A szovjet megszálló hatóságok 1947. február 25-én Budapesten földalatti szovjetellenes fegyveres terrorista csoportok alakításában és a Szovjet Hadsereg ellen irányuló kémkedés szervezésében való aktív részvétele miatt letartóztatták Kovács Bélát, a Független Kisgazdapárt volt főtitkárát."[134] Kovács Béla csak 1956 tavaszán szabadulhatott. Az ügy kapcsán ifj. Tildy Zoltán a következőkről számolt be Haas Györgynek, beszélgetésük során: amikor már kezdtek „rászállni" Kovács Bélára, „akkor apám azt mondta neki, hogy vonuljon félre, Rákosi megígérte, nem fogják tovább bántani. Egy pár sort apám megszövegezett, hogy Kovács Béla visszavonul; ezt viszont Varga Béla áthúzta, és ráírta, hogy megtiltja a közlését. Miután ez nem jelent meg, Rákosi azt mondta az apámnak, »Vannak nekünk más eszközeink is.« Ezek után vitték el a szovjetek Kovács Bélát… Jó, apám úgy gondolta, hogy ha Kovács Bélát kivonja, akkor talán megmenti a jövő számára. De ez egyáltalán nem biztos. Mert lehet, hogy pontosan azért követelték ezt, hogyha nincs a színen, hanem elmegy a falujába, akkor olyan szép csöndesen tudják elvinni, hogy senki sem veszi észre. Azért mondom, itt, ebben a dologban nem lehet még azt sem mondani, hogy Varga Bélának volt igaza, vagy apámnak."[135]

1947. április 12-én Tildy beszélt Schoenfeld amerikai követtel, akivel közölte, hogy a következő egy-két hónapon belül újabb politikai válságra számít Magyarországon. Emlékeztette a követet arra a nehézségre, hogy az amerikaiak nem értik meg igazán a magyarországi helyzetet. A valós hatalmat ugyanis a kommunisták és a mögöttük álló szovjetek gyakorolják, amely helyzeten az 1945. novemberi választások sem változtattak, csupán némi lehetőséget kínáltak arra, hogy a nem marxista erők fékezzék a kommunisták teljes hatalomátvételét, míg az ország visszanyeri autonómiáját. Ennek a politikának a sikere és az ország fölötti irányítás visszaszerzésének esélye nagyban függ az amerikaiak fellépésétől.[136] Tildy reményét fejezte ki, hogy az Egyesült Államok mielőbb ratifikálja Magyarországgal a békeszerződést, ugyanis a késlekedés havonta 50 millió forinttal terheli meg a magyar államkasz-

132 Palasik 2000. 219–221.
133 MNL OL XXVI A 14 b 0052 MTI Napi hírek. 1947. február 25. 23:45.
134 Uo., 23:55.
135 Haas 2005. 286.
136 The Minister in Hungary (Schoenfeld) to the Secretary of State, Budapest, April 14, 1947–10 a. m. (864.00/4–1447: Telegram). Gleason 1972a. Document 214, 608.

szát.[137] A békeszerződést ratifikáló törvényt Tildy 1947. augusztus 7-én írta alá[138] és augusztus 25-én hirdették ki.[139]

Kovács Béla elhurcolása után a következő nagy érvágást a Kisgazdapárt számára Nagy Ferenc miniszterelnök 1947. május-júniusban történő lemondatása jelentette. Az éppen Svájcban tartózkodó kormányfőt is megvádolták a „köztársaság-ellenes összeesküvésben" való részvétellel. Rákosi 1947. április 29-én közölte Molotovval, hogy „Minden kétséget kizáróan tudjuk, hogy Nagy Ferenc miniszterelnök is részese volt az összeesküvésnek… Nincs kizárva, hogy Tildy Zoltán, a köztársaság elnöke úgyszintén belekeveredett az összeesküvésbe. Jellemző, hogy Tildy felesége jelenleg Amerikában tartózkodik. Azért utazott oda, hogy adományokat gyűjtsön a szükséget szenvedő magyar protestánsok, kálvinisták megsegítésére. Ez persze csak ürügy. Hozzá kell tennünk ehhez azt is, hogy Nagy Ferenc miniszterelnök veje [sic! (valószínűleg Csornokyról, Tildy vejéről van szó)][140] az Egyesült Államokbeli magyar misszió első tanácsosaként dolgozik, s most ő is, éppúgy, mint Tildy felesége, tárgyalásokat folytat az USA-ban."[141] Nagy Ferenc 1947. május 31-i keltezéssel röviden összefoglalta Tildy Zoltánnak címezve lemondatásának történetét,[142] június 1-jei keltezéssel pedig megírta a szintén hozzá címzett hivatalos lemondólevelét is.[143] A miniszterelnök minden körülmények között ragaszkodott ahhoz, hogy gyermekét (legkisebb fiát) engedjék ki hozzá. A Magyar Távirati Iroda (MTI) közben leadott egy közleményt, miszerint Nagy Ferenc már május 30-án délelőtt lemondott. Azonban

137 The Minister in Hungary (Schoenfeld) to the Secretary of State. Budapest, April 14, 1947–11 a. m. (740.0011 EW (Peace)/4–1447: Telegram). Gleason 1972b. Document 323, 609.

138 The Minister in Hungary (Chapin) to the Secretary of State. Budapest, August 8, 1947–4 p. m. (740.0011 EW (Peace)/8–847: Telegram) In: Uo. Document 345, 1332.

139 1947. évi XVIII. törvénycikk a Párizsban 1947. évi február hó 10. napján kelt békeszerződés becikkelyezése tárgyában. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94700018.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1947 (2025. február 11.)

140 Nagy Ferenc miniszterelnök veje Piski-Schmidt Frigyes szociáldemokrata újságíró volt. Ő azonban Nagy Júliát (Nagy Ferenc lányát), már a lemondott és Amerikába emigrált miniszterelnökkel való találkozásuk utáni időben vette feleségül. Ezért itt minden bizonnyal Csornoky Viktorról, Tildy Zoltán vejéről van szó, aki a washingtoni követség első titkáraként dolgozott még 1945 decemberétől, 1946 decemberéig. Tildy Zoltán feleségét is ő kísérte, annak amerikai útja során. Az államfő hitvesének 1947 áprilisában–májusában tett hat hetes amerikai körutazásáról lásd: MNL OL XXVI A 14 b 0058 MTI Napi hírek. 1947. május 20.; MNL OL XXVI A 14 b 0058 MTI Napi hírek. 1947. május 28.

141 V. M. Molotov és Rákosi M. elvtársak 1947. április 29-i megbeszélésének lejegyzett szövege. Lejegyezte: G. Korotkevics (saját kezű aláírás), 1947. május 7. In: Izsák – Kun 1994. 195.

142 Nagy Ferenc levele Tildy Zoltán köztársasági elnökhöz. Bern, 1947. május 31. In: Nagy 1990. 2. kötet, 247–248.

143 Nagy 1990. 2. kötet, 251.

csak június 2-án este adta oda a lemondó levelet, kisfiáért cserébe.[144] Még június 2-án, délben ülést tartott a Történelmi Emlékbizottság, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc centenáriumának megünneplése tárgyában, amelyen jelen volt Tildy Zoltán, Dinnyés Lajos, Szakasits Árpád, Ortutay Gyula, Rajk László, Mihályfi Ernő, Veres Péter és Jékely László.[145] Június 2-án Varga Béla házelnök lemondás nélkül titokban emigrált, illetve a '47-es év során számos más jelentős politikus is külföldre távozott (például Sulyok Dezső, Pfeiffer Zoltán, Peyer Károly, Kovács Imre stb.).[146] Miután június 3-án Balogh István az FKgP főtitkári pozíciójáról lemondott, kizárták a Kisgazdapártból Nagy Ferencet és Varga Bélát. Palasik Mária leírja, hogy ezek után Tildy annak árán maradhatott a helyén, hogy a nyilvánosság előtt elmarasztalta őket. Az államfő 1947. június 10-én részt vett az FKgP politikai bizottsági ülésén, ahol erősen bírálta Nagyot és Vargát azért, hogy a pártot ilyen nehéz helyzetbe juttatták.[147] Június 12-én a *Kis Újság*ban is megjelent, hogy a Kisgazdapárt deklarációban ítéli el Nagy Ferencet és Varga Bélát.[148] A Balatonlellén nyaraló Tildy június 22-én fogadta az angol és francia sajtó képviselőit. A tudósítók kérdéseire válaszolva határozottan cáfolta azt a külföldön terjedő hírt, miszerint lemondásra készül és erről a jelenlétében rendkívüli minisztertanácsot is tartottak.[149]

Az 1947. augusztus 31-én tartott „kékcédulás választások" során az MKP 22,3 %-ot szerzett. Szeptember 17-én Mihail Mihailov, a moszkvai rádió különtudósítója az új magyar országgyűlés megalakulásáról szóló tudósításában kiemelte a magyar államfő beszédét: „Tildy elnök felhívta a képviselők figyelmét arra a tényre, hogy az országgyűlés megnyitása egybeesik a békeszerződés életbelépésével és a magyar szuverenitás teljes visszanyerésével. Tildy elnök háláját fejezte ki a szövetséges nagyhatalmak, elsősorban a Szovjetunió iránt, amely – Tildy elnök szavai szerint – nagylelkűen lehetőséget adott arra, hogy Magyarország megkezdje független életét még a békeszerződés életbelépése előtt."[150]

Az 1948-as év együtt volt az 1848/49-es forradalom és szabadságharc centenáriuma, illetve Petőfi Sándor születésének 125. évfordulója. Január 1-jén, a Köztársaság Házában történt újévi üdvözlések után Tildy és felesége Kiskőrösre utaztak az

144 Feitl 2022. 89.
145 MNL OL XXVI A 14 b 0059 MTI Napi Hírek. 1947. június 2.
146 Borbándi 2006. 52–53.
147 Palasik 1996. 152.
148 Dinnyés miniszterelnök hatalmas beszédben ismertette a nemzetgyűlésben a kormány politikai és gazdasági programját. A Kisgazda Párt deklarációban bélyegezte meg volt vezetőit. *Kis Újság*, 1947. június 12. 2.
149 MNL OL XXVI A 14 b 0060 MTI Napi Hírek. 1947. június 22.
150 MNL OL XXVI A 14 b 0066 MTI Napi hírek. 1947. szeptember 17.

országos Petőfi-ünnepségre.[151] A következő hónapban a magyar államfő a Szovjetunióba utazott Dinnyés Lajossal és a magyar kormányküldöttséggel[152] együtt. A Moszkvába 1948. február 16-án megérkezett magyar delegáció utazásának célja, a magyar–szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés[153] aláírása volt.[154] 1948. április 4-én adta vissza Magyarországnak az 1848-as szabadságharc és más régebbi hadjárat 203 zászlaját a Szovjetunió 100 tagú tiszti küldöttsége, élükön Kuraszov szovjet vezérezredessel.[155] Az ünnepségen jelen volt Tildy is, aki a hónap végén feleségével és unokájával néhány napi pihenésre utazott a dalmát tengerpartra, az akkor még baráti Jugoszláviába.[156] 1948. június 12-én a szociáldemokraták és a kommunisták fúziójával létrejött a Magyar Dolgozók Pártja (MDP),[157] amely párt hamarosan igényt tartott az államfői tisztség betöltésére is. Az államfő elmozdításához, ahogyan Rákosi fogalmazott, az „események menete maga hozta a megoldást".[158] A kulcsember, Tildy veje, Csornoky Viktor lett, aki kétszer is megpróbálkozott a magyar államfő külföldre szöktetésével.[159] Őt azonban nem ezért, hanem a „nyugati kapcsolatai felé tett államellenes cselekedetei" miatt ítélték el.

1948. július 28-án az MDP Politikai Bizottsága megbízta Rákosit, hogy másnap beszéljen Tildyvel a lemondásáról, illetve ezzel kapcsolatban két nyilatkozatot kérjen tőle.[160] Rákosi alá is írattatta az államfővel a (július 30-ával dátumozott) két nyilatkozatot.[161] Július 30-án a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága (MDP PB) ülésén elhatározták, hogy az aznap tartott pártközi értekezleten Rákosi ismerteti Tildy leveleit, illetve Rajk László beszámol a Csornoky-ügyről, továbbá már ekkor felvetik igényüket az elnöki pozícióra. A párt jelöltje Szakasits Árpád lett.[162] A dél-

151 MNL OL XXVI A 14 b 0076 MTI Napi Hírek. 1948. január 1.

152 A küldöttség tagjai voltak még Rákosi Mátyás, Szakasits Árpád, Molnár Erik, Veres Péter és Dobi István.

153 Ezt 1948. február 18-án írták alá.

154 MNL OL XXVI A 14 b 0080 MTI Napi Hírek. 1948. február 17.

155 Nemzeti Filmintézet (NFI). Filmarchívum. Filmhíradók online. A Szovjetunió 203 történelmi lobogót (!) adott vissza Magyarországnak. Új Magyar Film Iroda (UMFI) Magyar Filmhíradó 4. 1948. április. https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6692 (2020. július 7.)

156 Uo. Tildy Zoltán családjával a dalmát tengerpartra utazik. UMFI Magyar Filmhíradó 7. 1948. április. https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6722 (2020. július 13.)

157 Uo. A két munkáspárt egyesülése. UMFI Magyar Filmhíradó 14. 1948. június. https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6771 (2019. november 7.)

158 Rákosi 1997. 667.

159 Erről lásd: Albert – Bandi 2023.

160 MNL OL Magyar Dolgozók Pártja, Politikai Bizottság (1948–1956) (M KS) 276. f. 53. cs. 3. ő. e. MDP PB ülés jegyzőkönyve. 1948. július 28.

161 A nyilvánosságnak szánt nyilatkozat szövegét közli: Palasik 1996. 155–156. A nyilvánosságra nem hozott nyilatkozatot lásd: Uo. 158–159.

162 MNL OL M KS 276. f. 53. cs. 4. ő. e. MDP PB ülés jegyzőkönyve. 1948. július 30.

előtt 10 órakor a Miniszterelnökségen tartott pártközi értekezlet, miután tudomásul vette és elfogadta az államfő lemondását, felkérte Nagy Imre házelnököt, hogy augusztus 2-ára hívja össze az országgyűlést.[163] A Kisgazdapárt Politikai Bizottságának ülésére már a pártközi értekezlet után került sor. Dobi István pártelnök bejelentette Tildy lemondását, illetve tájékoztatást adott a délelőtti pártközi értekezletről, ahol felolvasták az elnök levelét.[164] Csornoky Viktor őrizetbe vételére még ezen a napon utasítást adtak.[165] A Parlamentben 1948. augusztus 2-án olvasták fel Tildy lemondó nyilatkozatát,[166] amelyhez az országgyűlés augusztus 3-án hozzájárult, illetve megválasztotta az új államfőt, Szakasits Árpádot.[167] Csornoky előzetes letartóztatására csak november 4-én került sor.[168] Tildyt november 6-án hallgatták ki tanúként, aki a jegyzőkönyv szerint kijelentette: „Dr. Csornoky Viktor azon előadása, hogy én beleegyezésemet adtam azon tervhez, hogy engem, illetőleg családomat az országból kiszöktessen, nem felel meg a valóságnak… Amennyiben ilyen tervről tudomásom lett volna, úgy én magam lettem volna az, aki mindent elkövettem volna, hogy az illető méltó büntetését elnyerje."[169] A Budapesti Népbíróság november 15-én hozott halálos ítéletet az ügyben,[170] amelyet a Népbíróságok Országos Tanácsa december 6-án másodfokon megerősített.[171] A mindössze 29 éves Csornokyt 1948. december 7-én végezték ki.[172] Tildy Zoltánt és családját 1948. augusztus 16-án[173] költöztették el az Esterházy-palotából a Búzavirág utcába, majd a Budakeszi útra.[174]

Az egykori államfő 1956. május 1-jén szabadulhatott ki a házi őrizetből,[175] majd a forradalom és szabadságharc idején államminiszterként tevékenykedett.[176] 1956

163 Horváth et al. 2003. 1065.

164 MNL OL XXVI A 14 b 0091 MTI Napi Hírek. 1948. július 30.

165 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.9. V 77282 /10. dr. Décsi [Gyula] r. alez. utasítása Csornoky őrizetbevételéről. Budapest, 1948. július 30.

166 ON 1949 4. kötet, 705–706.

167 ON 1949 4. kötet, 709–712.

168 ÁBTL 3.1.9. V 77282 /51. Ítéletek (Csornoky Viktor ügyében), 1948. november 15. Katona Ferenc közli, hogy a Rajk László által aláírt feljelentésen 1948. november 11. dátum szerepel, míg magán a vádiraton november 5. Katona 2014. 63., 106. jegyzet.

169 ÁBTL 3.1.9. V 77282/1 /282. Tildy Zoltán nyilatkozatáról jegyzőkönyv, 1948. november 6.

170 ÁBTL 3.1.9. V 77282 /52. Ítéletek (Csornoky Viktor ügyében), 1948. november 15. A vádiratot aznap leközölte a Távirati Iroda. MNL OL XXVI A 14 b 0096 MTI Napi Hírek. 1948. november 15.

171 ÁBTL 3.1.9. V 77282 /84. A Népbíróságok Országos Tanácsának ítélete Csornoky Viktor ügyében, 1948. december 6.

172 ÁBTL 3.1.9. V 77282 /126. Feljegyzés, d. n. Belügyminisztérium III/2 Osztály.

173 Rácz 1995. 421.

174 Budakeszi út 46. Tildy Zoltán (szócikk). In: TT. https://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=6185&catid=88:t&Itemid=67 (2022. április 26.)

175 Vida 2001. 196.

176 Erről lásd: Albert 2021.

októberében a Szabad Európa Rádióban (SZER) Tildy szemére vetették „gyávaságát", amiért annak idején nem állt ki halálra ítélt veje mellett,[177] illetve később rehabilitálását sem harcolta ki.[178] Elnöki kegyelemmel nem menthette meg Csornokyt, hiszen veje előzetes letartóztatásakor már – hónapokkal lemondatása után – házi őrizetben volt. Az 1946 és 1949 közötti időszakban meglévő államfői kegyelem intézményének kérdése bőven megér további átfogó kutatásokat, ugyanis ennek megadása sem jelentett életbiztosítást. Az egyik legismertebb eset ennek kapcsán az államrend megdöntésére irányuló szervezkedés és háborús bűncselekmények miatt elítélt – egyébként antiszemita röplapok sokszorosításában és terjesztésében résztvevő – Bilkei Pap Zoltán ügye,[179] akinek Tildy 1947. október 23-án életfogytiglani kényszermunkára enyhítette halálbüntetését.[180] Ennek ellenére négy év múlva, 1951. március 14-én kivégezték.[181] Tildyt 1958. június 15-én, a Nagy Imre-per negyedrendű vádlottjaként hat év börtönre ítélték,[182] azonban 1959 áprilisában rossz egészségi állapotára való tekintettel kiengedték.[183] Az egykori államfő 1961. augusztus 3-án szívgörcs következtében hunyt el.[184]

Bibliográfia

Albert 2021. Albert Zoltán Máté: Tildy Zoltán, a Kisgazdapárt és a nyugati magyar emigráció 1956-ban. In: *Sorsok és horizontok. Tanulmányok a magyar forradalom hatvanötödik évfordulóján.* Szerk. M. Kiss Sándor – Nagymihály Zoltán. Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum Nonprofit Kft., Budapest, 2021. 241–272.

177 Országos Széchényi Könyvtár. Szabad Európa Rádió forradalom alatt elhangzott műsorai. A Kovács Bélával kapcsolatos rejtély. Szerk. Vámos Imre. Szabad Európa Rádió, 1956. október 31. http://szer.oszk.hu/felvetel?i=1700400239&n=a-kovacs-belaval-kapcsolatos-rejtely (2025. március 6.)

178 Uo. Széljegyzetek. Szerk. Thury Zoltán. Szabad Európa Rádió, 1956. október 20. 13:20. http://szer.oszk.hu/felvetel?i=1246835118&n=szeljegyzetek (2025. március 6.)

179 A dr. Kádár Mihály és társai ügyről összefoglalóan lásd: Szakács – Zinner 1997. 263–267.

180 Szakács – Zinner 1997. 265.

181 Szakács – Zinner 1997. 266., 653. jegyzet.

182 Nemzeti Emlékezet Bizottsága. Adatbázis az 1956-os megtorló perekről. Nagy Imre és társai pere. https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:20468250262853::NO:RP,2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:81519 (2021. április 30.)

183 Tildy Zoltán (szócikk). In: TT. https://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content& view=article&id=6185&catid=88:t&Itemid=67 (2022. április 26.)

184 Vigh 1991. 176.

Albert – Bandi 2023.	Albert Zoltán Máté – Bandi István: Tildy Zoltán államfő külföldre juttatásának kísérletei és megbuktatásának külföldi visszhangja a román titkosszolgálati források tükrében. *Magyar Szemle*, 2023/1–2. 85–100.
Borbándi 2006.	Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1985. Online kiadás: Mikes International – Országos Széchényi Könyvtár Magyar Elektronikus Könyvtára, Hága–Budapest, 2006. https://mek.oszk.hu/03400/03472/html/ (2021. augusztus 25.)
Csobai 2002.	Csobai Lászlóné: A Magyar–Román Társaságok története 1945–1950-ig. *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei*, 2002. 523–556.
Eckhardt 2008.	Eckhardt Tibor: *Visszaemlékezések 1941–1943.* Szerk. Kádár Lynn Katalin. L'Harmattan, Budapest, 2008.
Feitl 2022.	Feitl István: *Politikasakk. Rákosi Mátyás és Kádár János játszmái.* Napvilág, Budapest, 2022.
Föglein 2001.	Föglein Gizella: *Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949.* Osiris, Budapest, 2001.
Föglein 2005.	Föglein Gizella: Az államfő „intézménye" 1944 és 1949 között. *Múltunk*, 2005/2. 221–230.
Fürj 2012.	Fürj Zoltán: „… minden vasárnap lement Szeghalomra prédikálni…" In: *Megtartó – fenntartó nép.* Szerk. Koncz István. Professzorok az Európai Magyarországért Egyesület, Budapest–Szeghalom, 2012. 16–41.
G. Vass 2005.	*Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1945. november 15.–1946. február 4.* Szerk. G. Vass István. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005.
Gáspár – Halasi 1975.	*A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946.* Szerk. Gáspár Ferenc – Halasi László. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1975.
Gleason 1969.	*Foreign Relations of the United States. 1946 Vol. VI. Eastern Europe; The Soviet Union.* Gen. Ed. Gleason, S. Everett. Ed. Churchill, Rogers P. – Slany, William. United States Government Printing Office, Washington, 1969.
Gleason 1972a.	*Foreign Relations of the United States. 1947 Vol. IV. Eastern Europe; The Soviet Union.* Gen. Ed. Gleason, S. Everett. Ed. Slany, William – Churchill, Rogers P. United States Government Printing Office, Washington, 1972.
Gleason 1972b.	*Foreign Relations of the United States. 1947 Vol. III. The British Commonwealth; Europe.* Gen. Ed. Gleason, S. Everett. Ed. Goodwin, Ralph E. – Kranz, Marvin W. – Stauffer, David H. – Smyth, Howard M. – Sappington, Owen – Aandahl, Fredrick – Churchill, Rogers P. – Slany, William. United States Government Printing Office, Washington, 1972.
Gordon 1962.	Gordon Ferenc: Megjegyzések Tildy Zoltán emlékiratához. *Új Látóhatár*, 1962/1. 79–80.
Haas 2000.	Haas György: *Diktatúrák árnyékában. Tildy Zoltán élete.* Magyar Napló, Budapest, 2000.

Haas 2005.	Haas György: *Fénylő csillagok. Interjúkötet.* Kairosz, Budapest, 2005.
Horváth et al. 2003.	*Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948.* Szerk. Horváth Julianna – Szabó Éva – Szűcs László – Zalai Katalin. Napvilág, Budapest, 2003.
Hőgye 1989.	Hőgye Mihály: *Utolsó csatlós? Magyarország sorsa a második világháború végén.* Püski, Budapest, 1989.
INN 1946.	*Az 1944. évi december hó 21.-ére Debrecenbe összegyűlt, majd később Budapestre összehívott ideiglenes nemzetgyűlés naplója. I. kötet.* Athenaeum, Budapest, 1946.
Izsák – Kun 1994.	*Moszkvának jelentjük… Titkos dokumentumok 1944–1948.* Szerk. Izsák Lajos – Kun Miklós. Századvég, Budapest, 1994.
Katona 2014.	Katona Ferenc: „Tevőleges részese voltam…" Nagy Péter akadémikus két emlékezése 1948-ra. *2000 Irodalmi és társadalmi havilap*, 2014/12. 52–74.
Kemény G. – Nagy 1977.	Kemény G. Gábor – Nagy Béla: A Mocsáry Lajos Kollégium. *Korunk*, 1977/8. 646–649.
M. Kiss 1999.	M. Kiss Sándor: A várva várt ratifikáció. *Magyar Szemle*, 1999/1–2. 77–93.
MKL XIII. k.	*Magyar Katolikus Lexikon. XIII. kötet. Szentl–titán.* Főszerk. Diós István. Szerk. Viczián János. Szent István Társulat, Budapest, 2008.
Nagy 1990.	Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött. 1–2. kötet.* Európa – História, Budapest, 1990.
NN 1946. 1. kötet.	*Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott nemzetgyűlés naplója. I. kötet.* Athenaeum, Budapest, 1946.
NN 1952. 5. kötet.	*Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott nemzetgyűlés naplója. V. kötet.* Athenaeum, Budapest, 1952.
ON 1949. 4. kötet.	*Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott országgyűlés naplója. IV. kötet.* Athenaeum, Budapest, 1949.
Oroszné Takács – Orosz	Oroszné Takács Katalin – Orosz László: A hazai németek 1945 utáni kényszermigrációs folyamatait tárgyaló vizsgálatok historiográfiai áttekintése. In: *VERITAS ÉVKÖNYV 2020.* Szerk. Farkas Judit Antónia – Orosz László – Schwarczwölder Ádám – Ujváry Gábor. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, Budapest, 2021. 249–267.
Palasik 1996.	Palasik Mária: Tildy Zoltán eltávolítása a hatalomból. *Társadalmi Szemle*, 1996/8–9. 152–160.
Palasik 1998.	Palasik Mária: A Kisgazdapárt felbomlasztására irányuló kommunista taktika lépései. In: *A fordulat évei 1947–1949.* Szerk. Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer [M.] János. 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 113–128.
Palasik 2000.	Palasik Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949.* Napvilág, Budapest, 2000.
Pandula 2018.	Pandula Attila: A magyar államcímer története 1848–1990. In: *Heraldika.* Szerk. Kollega Tarsoly István – Kovács Eleonóra. Tarsoly, Budapest, 2018. 91–112.

Rácz 1995.	Rácz Erzsébet: *Feljegyzések a vihar kapujában. Emlékezés Tildy Zoltánra.* Ráday Gyűjtemény, Budapest, 1995.
Rákosi 1997.	Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956. 2. kötet.* Napvilág, Budapest, 1997.
Romsics 2010.	Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. K. n. 2010. Online kiadás. https://tortenelem.unideb.hu/sites/default/files/upload_documents/romsics_magyarorszag_tortenete.pdf (2023. augusztus 9.)
Sipos 1997.	*Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–ZS.* Főszerk. Sipos Péter. Szerk. Ravasz István. PETIT REAL, Budapest, 1997. Online kiadás. https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-a-masodik-vilaghaboruban-lexikon-a-zs-F062E/ (2022. augusztus 31.)
Szakács – Zinner 1997.	Szakács Sándor – Zinner Tibor: *A háború „megváltozott természete" – Adatok és adalékok, tények és összefüggések – 1944–1948.* Genius Gold Rt., Budapest, 1997.
Szekér 2021.	*Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója 1941. február 25.–1946. március 9.* Szerk. Szekér Nóra. ÁBTL – Kronosz, Budapest–Pécs, 2021.
Szűcs 2003.	*Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1946. február 5.–1946. július 19. A. kötet.* Szerk. Szűcs László. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2003.
Tildy 1962.	Tildy Zoltán: Irány és teendők. *Új Látóhatár*, 1962/1. 72–79.
Vida 1976.	Vida István: *A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947*. Akadémiai, Budapest, 1976.
Vida 1982.	Vida István: Tildy Zoltán. *Társadalmi Szemle*, 1982/11. 58–66.
Vida 2001.	Vida István: *Fejezetek a Független Kisgazdapárt történetéből 1930–1956. Tanulmányok.* (Akadémiai nagydoktori thesis, kézirat.) Budapest, 2001.
Vigh 1991.	Vigh Károly: *Tildy Zoltán életútja.* Tevan, Békéscsaba, 1991.

Zoltán Máté Albert

ZOLTÁN TILDY'S POLITICAL CAREER BETWEEN 1945 AND 1948

(Abstract)

In Hungary, which was overrun and occupied by the Soviet Red Army, the roles of the highest-ranking government dignitaries (President, Prime Minister and Speaker of the National Assembly) were, for all intents and purposes, mere formalities with no real authority over the course of time from 1945 to 1949. The state coat-of-arms not being officially settled at that time was also indicative, considering that Law I of 1946 was referred to as the "minor constitution," based on which the country ushered in a republican form of government. Although he had no actual authority, Smallholder Party politician Zoltán Tildy became head of government (Prime Minister) and head of state (President of Hungary) in November 1945 and February 1946, respectively.

The prescribed responsibilities of the Tildy government included improving public services, ending land reform, reining in the black market and price gouging, curbing inflation, improving the balance of the national budget, stimulating production, nationalizing mines and power plants, continuing the fight for retribution against the "remnants" of the previous regime and strengthening public safety. The cabinet members of the Tildy government had to deal with such serious issues as the admittance of Hungary to the countries being provided relief by the United Nations Relief and Rehabilitation Administration, the Slovak–Hungarian population exchange, the expulsion of ethnic Germans from Hungary and the legal regulation of the change of the system of government. For Zoltán Tildy in his role as President of the Republic, social uplift of the peasantry and education were critically important issues. A passive figure in the realm of foreign policy, Tildy in his capacity as the Hungarian head of state nonetheless accepted responsibility for improving relations between Hungary and Romania. The most pivotal point of his three years at the "helm of the country" was represented by the events of the day of February 25th, 1947, when Béla Kovács, General Secretary of the Independent Smallholders' Party, was hounded, arrested and detained by the Soviets. Freed in spring 1956, Béla Kovács thereupon held a grudge against both Tildy and Ferenc Nagy, neither of whom had vigorously spoken up on his behalf or protected him despite their respective capacities as the head of state and head of government.

Tildy's political colleagues and people who knew him up close made the following observations about his personality: a quiet and introverted person of few words; a man who had an extremely simple personality; a leftist democrat; respectable, but humbly talented; a man clearly aware that he was a "head of state without means". Family came first for Tildy, and his wife greatly influenced him. It was important to him that people trusted his word and recognized his influence. He considered Finland as an example to emulate and was apprehensive of every shade of radicalism. Although clearly aware of the desperate reality of the circumstances faced by Hungary, Tildy envisioned *progress via development of the domestic Hungarian position*. His temperament and politics would have been better suited to a more tranquil historical era.

Zoltán Máté Albert

DIE POLITISCHE LAUFBAHN DES ZOLTÁN TILDY ZWISCHEN 1945 UND 1948

(Resümee)

In dem von der sowjetischen Roten Armee eingenommenen und okkupierten Ungarn war im Zeitabschnitt von 1945 bis 1949 die Rolle aller drei hohen staatlichen Würdenträger (Staatsoberhaupt, Regierungschef und Parlamentspräsident) eigentlich nur eine Formalität gewesen, die keine wahrhafte Bedeutung hatte. Verdächtig ist die Tatsache, dass nicht einmal das Staatswappen offiziell geregelt wurde, obwohl das Gesetz Nr. I. aus dem Jahre 1946 auch „kleine Verfassung" genannt wurde, auf dessen Grundlage die Staatsform des Landes ab dem 1. Februar 1946 die einer Republik war. Der Politiker der Partei der Kleinlandwirte, Zoltán Tildy, war im November 1945 Regierungschef (Ministerpräsident), im Februar 1946 Staatsoberhaupt (Präsident von Ungarn) geworden, hatte jedoch keine wirkliche Macht.

Zu den zum Ziel gesetzten Aufgaben der Tildy-Regierung gehörten die Verbesserung der allgemeinen Versorgung; der Abschluss der Bodenreform; das Auftreten gegen Schwarzhändler und Preistreiber; das Unterbinden der Geldentwertung; die Verbesserung des Gleichgewichts des Staatshaushaltes; die Steigerung der Produktion; die Verstaatlichung von Gruben und Kraftwerken; die Weiterführung des Kampfes gegen die Reaktion (d.h. die Abrechnung mit den Rudimenten des vorangegangenen Regimes) und die Festigung der Sicherheit. In die Zeit des Tildy-Kabinetts fielen so schwierige Fragen wie die Aufnahme Ungarns in die zu unterstützenden Staaten durch die UN-Hilfsorganisation UNRRA (Nothilfe- und Wiederaufbauverwaltung der Vereinten Nationen); der ungarisch-slowakische Bevölkerungsaustausch; die Aussiedlung der Ungarndeutschen; beziehungsweise die gesetzliche Regulierung des Staatsformwechsels. Für Zoltán Tildy als Staatspräsident zählten das Bildungswesen und die Förderung der Bauerngesellschaft zu den Schwerpunktanliegen. Erwähnenswert ist ferner, dass Tildy, der im Übrigen auf außenpolitischem Gebiet eine passive Haltung an den Tag legte, als ungarischer Staatschef für die Verbesserung der Beziehungen zwischen Ungarn und Rumänien eintrat. Während seiner drei Jahre „an der Spitze des Landes" gilt der 25. Februar 1947 als neuralgischster Punkt. Es war der Tag, an dem Béla Kovács, der Generalsekretär der Unab-

hängigen Partei der Kleinlandwirte, nach seiner Kompromittierung von den Sowjets verhaftet und verschleppt wurde. Im Frühjahr 1956 kam er frei, hegte jedoch bis zum Schluss einen Groll gegen Tildy und Ferenc Nagy, weil sie sich nicht energisch für ihn eingesetzt hatten und ihn nicht verteidigen konnten, obwohl sie zu dieser Zeit noch Staats- und Regierungschefs waren.

Über die Person Zoltán Tildy äußerten seine Politikerkollegen und jene, die ihn aus unmittelbarer Nähe kannten, folgende Meinungen: Er war ein wortkarger Mensch verschlossener Natur, der zu Hause nicht viel zu sagen hatte; ein Mensch von äußerst einfacher seelischer Beschaffenheit; ein linker Demokrat; anständig, jedoch mit bescheidenen Fähigkeiten; er war sich völlig darüber im Klaren, dass er „ein Staatsoberhaupt ohne Mittel war. Für Tildy war seine Familie am wichtigsten, seine Gattin übte einen starken Einfluss auf ihn aus. Er legte viel Wert darauf, dass sein Wort geachtet und als Fakt anerkannt wurde. Er hielt das Beispiel Finnlands für befolgungswürdig, genauer gesagt sträubte er sich gegen jede Art von Radikalismus. Er visionierte *die Entfaltung der inneren ungarischen Situation durch Entwicklung*, während er sich auch selbst der entmutigenden Realität der tatsächlichen Lage Ungarns bewusst war. Zu seinem Habitus und seiner Politik hätte eine friedlichere historische Periode gepasst.

Glaub Krisztián

BARÁTSÁGBÓL GYŰLÖLET – FARKAS MIHÁLY ÉS KÁDÁR JÁNOS POLITIKAI KAPCSOLATA 1951–1957-BEN

A magyarországi belpolitikai helyzet a Szücs testvérek 1950 novemberi hidegvérű meggyilkolásával[1] nem került nyugvópontra. Az 1951-es esztendő egy újabb olyan „kémügy" kibontakozásával indult, melynek révén fontos pártvezetők sora kompromittálódott. Ennek első lépései közé tartozott Haraszti Sándor 1950. november 28-án történő letartóztatása, akiről Péter Gábor olyan tájékoztatást adott Farkas Mihálynak, hogy a párton belül egy „magyarkodó" csoport feje, aki újságíróként már 1946-ban is becsmérelte az államvédelmisek munkáját, de „előkerültek" jugoszláviai emigrációjában Lenint gyalázó cikkei is. Haraszti letartóztatása után 1951 elejétől egymás után került őrizetbe Losonczy Géza, Újhelyi Szilárd, Donáth Ferenc, illetve dr. Tariska István.[2] A Haraszti-csoport őrizetbe vétele azonban hosszútávon csak bevezető közjátéknak minősült egy nagyobb koncepció érvényesítéséhez, amelynek végső célpontja Kádár János lett.[3] A formálódó Kádár-ügy célja alapjában kettős volt,

[1] A határőrség és a belső karhatalom szervezeti kérdéseinek tisztázására Farkas Mihály megbeszélésre hívta Péter Gábort, Kajli Józsefet, Farkas Vladimirt, valamint Jevdokimenko szovjet főtanácsadót. A megbeszélés során kiderült, hogy a határőrség parancsnokságán és szakmai vonalon is komoly hibák történtek, ami Szücs Ernő csoportjának romboló tevékenységének része. A levél szerint az ÁVH-n belül egy külön csoport formálódott Szücs körül, ami keresztezi az ÁVH hivatalos irányvonalát. Ezért Farkas szerint célszerű Szücsöt a Szovjetunióba küldeni szabadságra és távollétében a nyomozást bizalmasan, de határozottan lebonyolítani. A Szücs-ügy végső kifutása az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) történetének egyik leghidegvérűbb kettős gyilkossága lett, miután kihallgatásuk során Szücs Ernőt és testvérét Szücs Miklóst máig tisztázatlan körülmények között a Réh Alajos és Köteles Henrik-féle verőcsoport – valószínűsíthetően Rákosi utasítására – agyonverte. Múltbanézés, 1988. 104–107. Vö. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) - 3.1.9. V-150019/1. vonatkozó részek, elsősorban Károlyi Márton, Princz Gyula tanúkihallgatási jegyzőkönyvei, 232–236., 123–132.

[2] Farkas 1990. 31–332.

[3] Rákosi bizalma már a Rajk-ügy lezárása után kezdett ingadozni Kádárban, ebben pedig kapóra jött, hogy Rajk László után Kádár se találta meg belügyminiszterként sokszor a közös hangot az ÁVH vezetőjével, Péter Gáborral. Ennek a huzavonának a vége az lett, hogy Kádár 1950. június 23-ával megvált a belügytől, ezután a Központi Vezetőség (KV) titkáraként a tömegszervezeti osztályt felügyelte. Mivel az 1950. április 24-én őrizetbe vett Szakasits Árpád már korábban felhozta a „gyanút", hogy a párt 1943-as feloszlatásának és Békepárt néven való újjáalakításának ötlete a Horthy-rendőrség vezetőjétől Sombor-Schweinitzer Józseftől eredt, Kádár, aki mindennek tevékeny részese volt, nem

egyrészt ítéletet mondani, az egykori hazai és illegális mozgalom felett,[4] másrészről bizonyítani, hogy Kádár munkássága egyenes vonalú folytatása a „Rajk-banda" tudatos kártevő politikájának elsősorban a Belügyminisztériumban.

Kádár körül a hurkot Rákosi személyesen kezdte szorítani, amikor 1951 áprilisának első napjaiban azt fejtegette Péter Gábor előtt, hogy Kádár „zárkózott természetű ember" és elismerte, hogy Szakasits „beismerő vallomása" Kádár korábbi „spiclitevékenységéről bogarat tett a fülébe."[5] A terhére íródott tendenciózus jelentés később a kibontakozódó Kádár-ügy legfőbb felelősének már Farkas Mihályt tette meg, aki „1949 őszétől kezdve több ízben emlegette a párt és az ÁVH vezetői előtt, hogy van a pártban egy magyarkodó, narodnyik csoport, az a bizonyos Márciusi Front, melynek tagjai Zöld, Losonczy, Kállai, Donáth, vezetője pedig Kádár. Ez a csoport, állítása szerint Rajk maradványaként működik a párton belül, és már 1949 folyamán kijelentette Péter Gábor előtt, hogy előbb-utóbb erre a magyarkodó, Kádár vezette csoportra is sor kerül. Révai elvtárs és sok más elvtárs is megerősíti, hogy Farkas Mihály intrikált Kádár elvtárs ellen. Farkas Mihály 1950-ben a pártfőiskolán tartott előadásában éles támadást intézett Kádár elvtárs ellen az 1943-as pártfeloszlatás miatt. Ezzel már ideológiailag is előkészítette Kádár János elleni hajszáját. Megkezdődött a hamis bizonyítékok gyűjtése Kádár elvtárs ellen. 1950 nyarán fia, Farkas Vladimír kicsikarta az őrizetben lévő Szakasits Árpádtól azt a valótlan vallomást, hogy a pártfeloszlatás idején ő a Horthy-rendőrség megbízásából kereste a kapcsolatot Kádár Jánossal. Ezt követte 1951. február 15-én a Központi Vezetőség tagjának, Donáth Ferenc elvtársnak a letartóztatása, aki Kádár elvtársnak munkatársa volt az illegális mozgalomban. Minden jel szerint Donáth elvtárstól terhelő vallomást akartak kicsikarni Kádár János elvtárs ellen - bizonyítékot akartak produkálni Kádár János letartóztatásához."[6]

---

lehetett más Rákosi elképzelése szerint, mint a rendőrség spiclije és likvidátor. Kádár, amikor fülébe jutottak a vádak, kényszeres magyarázkodásra szorult. 1951. február 11-én levéllel fordult a pártvezetéshez, melyben az eseményekben való szerepét igyekezett tisztázni. Magyar Nemzeti Levéltár Országos levéltára (MNL OL) M-KS 276. f. 53/73. ő. e. A Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának (MDP PB) 1951. április 21-i rendkívüli ülésének jegyzőkönyve. Rákosi Mátyás tájékoztatója Zöld Sándor, Kádár János és Kállai Gyula ügyéről és válasza a felszólalásokra.

4 Ezen ellentétek fennállása a „hazai" és a „moszkvai" kommunisták között nem volt újkeletű dolog. A már említett Demény-ügyön túl, a Rákosi és belső köre úgy vélte, hogy az itthoni kommunisták megbízhatatlanok, hajlamosak a frakciózásra, ezért lebecsülték őket, szinte másodrendű tagokként kezelve őket. ÁBTL –3.1.9. V-150019/3. Farkas Mihály nyilatkozata a KV által kiküldött bizottság előtt 1956. május 18-án, 98–99.

5 ÁBTL –3.1.9. V-150019/1. Péter Gábor kihallgatása 1956. október 20-án, 342.

6 Ez az elképzelés iskolapéldája a féligazságoknak és azok tendenciózus torzításának. Rákosi érdemben csak 1951 elejétől kezdett gondolkozni a Kádár-ügy lehetőségeiről, 1949-ben Kádár személye még „érinthetetlennek" számított, ezzel pedig Farkas Mihály is nyilván tisztában volt. Ráadásul

Farkas Mihály a későbbiekben teljesen őszintén nyilatkozta, hogy a kezdetekben közte és Kádár János között kifejezetten baráti, „nagyon jó, bensőséges viszony alakult ki," ami 1950-ig tartott, véleménye szerint ennek a megromlásáért nem őt, hanem az immár Kádár ellen áskálódó Péter Gábort terhelte a felelősség. Az ÁVH vezetője is Kádár múltját hozta fel, hogy ifjúkommunista korában gyávának bizonyult a rendőrség előtt, ezért a Kommunista Ifjúmunkás Szövetség (KIMSZ) kizárta soraiból, illetve, hogy Budapest 1944/45 fordulóján való ostroma alatt is gyáván viselkedett. Farkas beismerte, hogy mindennek hitelt adott, és ez is hozzájárult emberi-baráti viszonyuk megromlásához.[7]

Problémák adódtak Kádár utódjával a belügyminisztériumban is, akit maga a távozó miniszter ajánlott mint bizalmasát. Noha dr. Zöld Sándor tevékenységét és életútját Farkas a belügy élére történő kinevezése előtt személyesen vizsgálta felül, melynek eredményeképpen „nagyon tisztességes, becsületes embernek tartotta,"[8] Rákosi már korántsem volt ilyen elégedett. A nem kevés paranoiával megvert főtitkár elképzelései szerint a belügyminisztérium gyűjtőhelyévé vált a különféle ellenséges elemeknek és korábban Kádár „most Zöld minisztersége alatt is megvannak az ellenség hívei."[9] A bizalmatlanság – amelynek Rákosi egészen extrém jeleit is mutatta[10] – a Titkárság 1951. április 18-i ülésén jutott forrpontjára, ahol dr. Zöld belügyminiszteri tevékenységét a főtitkár élesen elítélte és felszólította lemondásának beadására.[11] Az ügy a Politikai Bizottság (PB) másnapi ülésén folytatódott, ahol dr. Zöld, miután

---

Farkas egyrészről Kádár bizalmas barátjának számított, másrészről neki nem állhatott szándékában semmilyen újabb hajsza konstruálása, hiszen honvédelmi miniszterként a néphadsereg nyakló nélküli fejlesztésével és a kibontakozó Sólyom-üggyel volt „elfoglalva", így a volt szociáldemokrata politikusok elleni hajszában sem volt irányító szerepe. Viszont az a tény, hogy Szakasits Árpád egyik kihallgatója valóban Farkas Vladimir volt, beleillett a „családi bűnbanda" koncepciójába, innentől egy lépés volt 1956-ban annak a realizálása, hogy Farkas Vladimirt is az apja utasította hamis vallomás felvételére Szakasitstól Kádárra. Sipos – T. Varga 1990. 82.

7 ÁBTL –3.1.9. V-150019/1. Farkas Mihály kihallgatása 1956. október 19-én, 328.

8 Uo.

9 Uo. Megjegyzendő, hogy Rákosi gyakorlata megfelelt a szovjet mintáknak, hiszen „bölcs tanítója", Sztálin is egymás után végeztette ki a belügyi és állambiztonsági vezetőket, Jagodát, Jezsovot, Abakumovot stb. Ezt a sort halála után a kollektív vezetés – noha más okból – folytatta Berijával. A részletekre lásd: Rayfield 2011.

10 „Rákosi pisztolyt tartott az íróasztala fiókjában minden lehetőségre felkészülve. Dr. Zöld esetében ennek különösen szükségét érezte. Megjegyeztem Rákosinak, hogy helytelen volt Zölddel négyszemközt beszélnie, mert revolver volt nála, erre Rákosi megjegyezte, hogy ne féljen, én is előkészítettem a revolvert." ÁBTL –3.1.9. V-150019/1. Péter Gábor kihallgatása 1956. október 20-án, 342.

11 MNL OL M-KS 276. f. 54/ 139. ő. e. Az MDP KV Titkárságának 1951. április 18-i jegyzőkönyve, 4. pont. A KV Adminisztratív Osztálya és a Belügyminisztérium közös jelentése a Budapesti Rendőrkapitányság munkájáról. Ea. Zöld Sándor.

önkritikát gyakorolt,[12] valóban leköszönt a Belügyminisztérium éléről. Mindez katalizálta az ezután következő tragédiát: dr. Zöld – tisztában lévén a megszokott forgatókönyvvel – megelőzve várható letartóztatását, drasztikus és egyben iszonyatos lépésre szánta rá magát: április 20-ára virradóan végzett családjával, majd öngyilkosságot követett el.[13]

Rákosinak nem kellett több. Amint értesült a Zöld család tragikus sorsáról, máris magához kérette a „trojka" másik két tagját a lakására. Farkas Mihály későbbi vallomása szerint a diktátor szemében dr. Zöld öngyilkossága „bűnösségének" beismerése volt, noha – legalábbis Farkas szerint – fennmaradt dr. Zöld búcsúlevele, amelyben öngyilkosságát a vádak elleni tiltakozásnak szánta. Ezt a kérdéses levelet állítólag Péter Gábor személyesen hozta el Rákosinak, de nyilvánosságra nem került.[14] Akár létezett ez a levél, akár nem, ez a véres esemény adta meg a végső lökést Rákosi számára, aki „attól tartván, hogy az érintettek megszöknek, vagy szintén öngyilkosok lesznek," azonnali hatállyal elrendelte Kádár János, és a szintén régóta megfigyelt Kállai Gyula külügyminiszter letartóztatását, ami még aznap meg is történt.[15] A Kádár–dr. Zöld–Kállai-ügyről Rákosi másnap, a PB rendkívüli ülésén diadalmasan referálhatott és javaslatot tett egy háromtagú bizottság kiküldésére, melynek

[12] „Az egész belügyminiszterség számomra igen nagy megbecsülés és megtiszteltetés volt a Párt részéről, olyan nehéz és rendkívül nyomasztó volt rám nézve, azért, mert látom azt, hogy a Belügyminisztériumban azok a munkatársaim, akikkel együtt dolgoztunk Kádár elvtárs vezetése alatt a Belügyminisztériumban, azok a munkatársak, nem tudom, hogy nem léptem fel velük szemben kellő eréllyel, bizonyos kérdésekben rájuk hagytam a dolgot. Kitértem az éles helyzetekből, amikor törésre kellett volna vinni a dolgot, amikor a tanácsnál az egyes dolgok úgy alakultak, amint alakultak, időnként hallattam a Párt felé hangot, meg kell mondani, nem megfelelően, nem is vehette komolyan a Párt." MNL OL M-KS 276. f. 53/72. ő. e. Az MDP PB 1951. április 19-i jegyzőkönyve, 1. pont. Zöld Sándor felszólalásának (önkritikájának) gyorsírásos feljegyzés alapján gépelt szövege.

[13] Farkas 1990. 335. Dr. Zöld családirtásáról és öngyilkosságáról számos nézet és elmélet elterjedt. Ezeket is jól összefoglalja Farkas Vladimir a memoárjában.

[14] ÁBTL –3.1.9. V-150019/1. Farkas Mihály kihallgatása 1956. október 19-én, 330.

[15] Kádár otthon ebédelt, amikor ismeretlen telefont kapott. A hívó a további napirendje felől érdeklődött, mire azt válaszolta, hogy megy vissza dolgozni a pártközpontba. Ennek megfelelően, amikor útnak indult, autóját a Cserje utca sarkán két, az úton keresztbe álló kocsi feltartotta. Az egyikből maga Péter Gábor szállt ki, aki átültette maga mellé egykori főnökét majd a Virányos úti ÁVH villába hajtottak. Kádár sofőrjét internálták, feleségének pedig azonnali hatállyal felmondtak munkahelyén. Varga 2001. 94–95.

feladata az ügy további részletes, politikai kivizsgálása lett.[16] A bizottság tagjainak a Politikai Bizottság Farkast, Kovács Istvánt és Kiss Károlyt választotta meg.[17]

Farkas miután megkapta a szükséges instrukciókat Rákositól, visszaemlékezése szerint a bizottság másik két tagjával rögtön az ÁVH-ra ment, ahol az ügy vizsgálótisztjeinek tájékoztatást adott Kádár-ügyének előzményeiről, a pártfeloszlatásról, illetve Kádár „spiclitevékenységéről".[18] Ezeken a megbeszéléseken részt vett Farkas Vladimir is, akire Péter Gábor később rábízta Kádár kihallgatását, amit Farkas Mihály is jóváhagyott. Ifjabb Farkas az események után négy évvel később keletkezett feljegyzése szerint Péter azt várta el tőle, hogy leplezze le Kádárt, mint horthysta rendőrspiclit, valamint az 1943-as pártfeloszlatást központba állítva vezesse le a kihallgatást.[19] Ez meg is történt.[20] Ifjabb Farkas nyomatékosította Kádárnak, hogy Rákosi utasítására hallgatja ki arról, hogy miért oszlatta fel 1943-ban a pártot. Kádár ez ellen tiltakozott és azt válaszolta, ha így folytatódik az ügy, akkor valótlan dolgokat lesz kénytelen bevallani. Hosszú huzavona végén Kádár vallomást tett, és beismerte a rendőrspicliséget. Mindezzel a kihallgatást fejhallgatón követő Farkas Mihály és Péter Gábor meg volt elégedve.[21] Ellenben ifjabb Farkasnak továbbra is megvoltak a kételyei az üggyel kapcsolatban, mivel terhelő bizonyítékok továbbra sem kerültek bemutatásra. Amikor mindennek hangot is adott később a hármas bizottság előtt,

16 „A Pártnak van egy hármas bizottsága, amit annak idején még a Rajk-per tanulságai alapján választottunk meg, amelynek feladata, hogy rendkívüli esetekben, amikor a Párt életében szükség van, azonnali döntésre, cselekedjen. Zöld tettét látva elhatároztuk, hogy hasonló esetek megakadályozása végett azonnal őrizetbe vesszük Kádárt és Kállait. Azért hívtuk össze a PB-t, hogy támogasson bennünket és javasoljuk, hogy a PB válasszon egy 3 tagú bizottságot, hogy amikor arra lehetőség van, a vizsgálat eredményéről jelentsen." MNL OL M-KS 276. f. 53/72. ő. e. Az MDP PB ülésének jegyző könyve 1951. április 21-én. Rákosi Mátyás tájékoztatója Zöld Sándor, Kádár János és Kállai Gyula ügyéről és válasza a felszólalásokra.

17 Uo.

18 ÁBTL –3.1.9. V-150019/1. Farkas Mihály kiegészítése korábbi kihallgatásához 1957. január 29-én, 364.

19 Ifjabb Farkas szerint neki Péter a következőket mondta: „Az a vélemény, hogy Kádár még mindig főtitkár-helyettesnek érzi magát, ezért nem beszél, hanem különböző leveleket írogat. Ennek véget kell vetni. Azt az utasítást kaptam, hogy azonnal leplezzem le Kádárt, mint rendőrségi besúgót. Én kértem időt a kihallgatásra való felkészülésre, de egy percet se kaptam. Felvetettem, hogy nincs semmi olyan anyag a kezemben, amely segítségével végre lehetne hajtani ezt a leleplezést. Az utasítás úgy szólt, hogy a pártfeloszlatás kérdésén keresztül vezessem le a kihallgatást." Iratok 2. 1993. 480–481. Farkas Vladimir feljegyzése Piros László belügyminiszter és Vég Béla MDP KV PB-tag részére, Budapest, 1955. június 27.

20 A kihallgatás teljes szövegét először közreadja: Varga 2001. 215–239.

21 Múltbanézés, 1988. 108.

közel húsz tanú előtt állítólag azt kapta válaszul édesapjától, „hogy egy ÁVH alezredes hogyan lehet ilyen naiv és hülye?”[22]

Mindez csak azt bizonyítja, hogy személy szerint idősebb Farkas elfogadta hitelesnek Kádár beismerését – a bizottság többi tagjával egyetemben – és letudottnak vette a feladatot, egyszersmind leírva ezzel régi barátját.[23] Kádár és társai „bűnösségéről” a hármas bizottság egyhangú jelentést készített 1951. május 19-én, amely az egész csoportot elmarasztalta a KMP 1943 tavaszán történő feloszlatásáért. A szövegbe belecitálták Kádár „beismerő vallomásának” olyan részeit, hogy „1931 óta, a munkásmozgalomba való kerülésem óta a legkisebb nehézséggel szemben mindig a gyáva meghátrálás, likvidátori eljárás és áruló megalkuvás útjára léptem,” vagy „saját életemet többre becsültem, mint a párt és a munkásosztály sorsát.”[24] Hasonló „bűnök” terhelték a Kádárral párhuzamosan lefogott Kállai Gyulát, illetve a már korábban őrizetbe vett Losonczy Gézát és Donáth Ferencet is. A beszámolót a jelenlévő 138 küldött elfogadta, így sor kerülhetett a „törvényes” bírósági eljárásra is, amin az sem változtatott, hogy a rendszert jól ismerő Kádár a börtönben is taktikázott, ezért „beismerő vallomását” egy alkalommal visszavonta, hamarosan azonban újra megerősítette, miután négyszemközt szót váltott Péter Gáborral.[25]

A Kádár-ügy végső mérlege 21 letartóztatás és 13 internálás lett. Az 1951 októberében tartott zárt tárgyaláson Haraszti Sándort első fokon halálra ítélték, két év siralomház után azonban kegyelmet kapott. Kádár Jánost életfogytig tartó fegyházzal sújtotta a Legfelsőbb Bíróság, míg Kállai Gyula és Donáth Ferenc 15 évet, a többi vádlott 5-10 év közötti börtönbüntetést kapott. A rehabilitáció során végül mind

22 Farkas 1990. 348.

23 „Én a Kádár-üggyel néhány hétig foglalkoztam csupán. Az ügy későbbi sorsáról, így a tárgyalásról is én már nem tudtam… Az ügy további sorsát ugyanis már Rákosi Mátyás önhatalmúlag intézte Péter Gáborral s a Politikai Bizottságnak be sem jelentette.” ÁBTL –3.1.9. V-150019/1. Farkas Mihály kihallgatása 1956. október 22-én, 333.

24 MNL OL M-KS 276. f. 52/17. ő. e. Az MDP KV 1951. május 22-i ülésének jegyzőkönyve, 1. pont. Tájékoztató Kádár János, Donáth Ferenc, Kállai Gyula és Losonczy Géza ügyéről, valamint a klerikális reakció demokráciaellenes tevékenységéről. Előadó. Rákosi Mátyás. A PB által kiküldött bizottság (Farkas Mihály, Kovács István és Kiss Károly) jelentése.

25 „Kádár elvtárs az általam felvett jegyzőkönyvet egy nap múlva visszavonta. Utána azonban újra megerősítette, miután Péter négyszemközt kihallgatta. E kihallgatás lefolyásáról Péter nekem semmit nem mondott el.” Iratok 2. 1993. 482. Farkas Vladimir feljegyzése Piros László belügyminiszter és Vég Béla MDP PB-tag részére, Budapest, 1955. június 27. Maga Kádár minderről később ekként nyilatkozott az utólag bölcs ember fölényességével: „Fizikailag nem bántalmaztak. Ez érthető, mert közel 10 hónap alatt olyan lelkiállapotba jutottam, hogy kényszerítő eszközökre nem volt szükség. Fenyegettek, de ez engem nem izgatott. Én ilyen vallomást első ízben akkor tettem, amikor közel 10 hónapos tapasztalataim alapján megértettem, hogy komoly vizsgálatra nem számíthatok.” Kiszely 2000. 261.

a nyolc vádlottat felmentették.[26] További mérleget jelentett egy végleg megromlott barátság Farkas és Kádár között, illetve utóbbi féktelen bosszúszomjának a fokozódása börtönévei alatt, amelynek mindkét Farkas számára a későbbiekben döntő jelentősége volt. De hogy is történt mindez? Röviden összefoglalva, a politikai széljárás újabb megváltozásával. Sztálin halálával és Rákosi háttérbeszorulásával, valamint az 1953-ban meghirdetett „új szakasz" politikájának köszönhetően új helyzet állt elő. Mindennek részét képezte a korábban törvénytelenül, vagy egyenesen koncepciós vádakkal lefogott munkásmozgalmi vezető ügyének felülvizsgálata.[27] Ebbe a vonalba illeszkedett Kádár és társainak ügye is. A rehabilitációs intézkedések azonban nem mentek könnyen, noha Rákosi veszített a teljhatalmából, továbbra is ő volt az MDP első titkára, ezért felelősségét a törvénytelenségekben (még) nem lehetett felvetni.

Kádár a börtönkörülményei enyhítéséből és a hozzá eljutó információkból világosan érzékelte a szabadulás közelgő óráját, ezért 1954 kora tavaszától több beadványt is küldött, melyekben ügyének tisztázását kérte a pártvezetéstől. A PB még 1954. március 24-én hozott döntést Gerő Ernő tájékoztatására a teljes Kádár–Kállai-ügy felülvizsgálatáról.[28] Kádár végül 1954. július 22-én szabadult.[29] A volt belügyminiszter nem vesztegette az idejét és egyből tervezni kezdte politikai bosszúját, elsősorban Farkas Mihály ellen. Noha tisztában lehetett azzal, hogy az ellene zajló politikai boszorkányüldözés első számú felelőse Rákosi volt, de azt is helyesen feltételezte, hogy az első titkár pozíciója egyelőre biztos alapokon nyugszik. Ezért tűnt számára kézenfekvő döntésnek, hogy egyelőre arra a személyre zúdítja a haragját, akit korábban a barátjának tartott,[30] és aki pártvonalon árulta el azzal, hogy hitelt adott minden ellene megállapított vádpontnak és nem volt hajlandó részletesen kivizsgáltatni ügyét. Ehhez az akcióhoz meg tökéletesen fel lehetett használni Farkas Vladimirt is, aki egyrészről ki-

26 Révai 1991. 95–96.

27 Farkas Vladimirt szabályszerűen megdöbbentette, amikor 1954 júliusában telefont kapott Kádár Jánosnétól, aki arról érdeklődött nála, hogy „mikor szabadul János". Ifjabb Farkasnak saját bevallása szerint ugyanis fogalma se volt Kádár közelgő rehabilitációjáról. Farkas 1990. 393–394. Vö. MNL OL M-KS 276. f. 53/167. ő. e. Az MDP PB 1954. március 24-i jegyzőkönyve, 9. pont. Gerő Ernő szóbeli javaslata Kállai Gyula ügyének kivizsgálására.

28 Uo.

29 Párttagságát augusztus 11-én helyreállíthatta, szeptember 9-én pedig Angyalföld pártitkára lett. Varga 2001. 125.

30 „Nem volt a szovjetunióbeli emigrációból hazatért elvtársak között még egy olyan ember, akivel hivatalos kapcsolatainkon túl olyan közeli baráti viszonyba kerültem volna, mint Farkas Mihállyal. Mégis, ma ki kell jelentenem, hogy a Párt számára ma van egy kérdés Farkas felelősségével kapcsolatban, amit nem lehet megoldani azzal, hogy Farkas nyilvánosan kijelenti: ne vájkáljunk a múlt hibáiban." MNL OL M-KS 276 f. 65/44. ő. e. Rákosi Mátyás titkári iratai. Kádár János feljegyzése Rákosi Mátyáshoz, 1954. november 12.

hallgatójaként tisztában volt azzal, hogy Kádár megalkuvóan viselkedett és önként tett „beismerő" vallomást. Ez pedig a kommunista terminológia szerint megengedhetetlen volt. Így alakultak ki Kádártól és a környezetétől kiindulóan az olyan megcsontosodott legendák, hogy Farkas Mihály a fogsága alatt „megtagadta a vizet" Kádártól, illetve Farkas Vladimir „kegyetlenül kínozta", azután pedig a „szájába vizelt."[31]

Ténylegesen Kádár először 1954 novemberében „lendült akcióba". Rákosihoz írt levelében igyekezett besározni dr. Czakó Kálmán legfőbb ügyészt és rajta keresztül az új szakasz elnevezésű politikai irányt akkor támogató Farkast.[32] Viszont az igazi áttörésre még bő másfél évet várnia kellett. Részben addigra Farkas már abszolút bukott embernek számított, mert 1955 áprilisában a PB „hibás politikai nézeteiért" miatt kizárta soraiból és párthatározattal Moszkvába küldte tanulni a Vorosilov Vezérkari Akadémiára.[33] Így távollétében nyugodtan megkezdődhetett a róla való terhelő adatok összegyűjtése, melyhez az akkorra már börtönben ülő úgynevezett Péter-csoport[34] vallomása-

[31] Ezt a makacs legendát a később Nyugatra disszidált kommunista írók, Aczél Tamás és Méray Tibor mellett egyes külföldi szerzők is elterjesztették. Mindennek egyik komoly táptalaja volt William Shawcross brit szerző 1974-ben napvilágot látott műve, a Kádár Jánosról szóló *Crime and Compromise* című munkája, melyben maga is taglalja Kádár „szörnyű megkínzását". Erről „bizonyítékokat" természetesen magyar forrásokból, Kádár közvetlen környezetéből szerezte be. És hogy Kádár miért táplálta ezt a fals legendát? Érdekében állt, hogy magát utólag mint a Rákosi-rendszer súlyos szenvedőjét láttassa, illetve ezzel is elfeledhesse, hogy akárcsak korábbi lebukása után, összességében most is túlságosan simulékonyan viselkedett. (Köszönettel tartozom Zinner Tibornak, amiért minderre felhívta a figyelmemet.)

[32] „Ez a Czakó egy gyorstalpaló tanfolyam elvégzése után lett jogász. Én 1949-ben elbocsátottam a belügyből mint gyenge munkaerőt. Ez évben jutott tudomásomra, hogy Czakó a második világháború alatt mint szakaszvezető ment ki a szovjet frontra, ott a csernigovi partizánterületen működő magyar csapatoknál szolgált, partizán kivégzéseken vett részt, őrmesterré léptették elő, egy orosz nőt hozott onnan 1943-ban haza magával, ennek a nőnek a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hivatal letelepedési engedélyt adott. Az igazságügybe bevitte már volt felettesét, a csernigovi horthysta rendőrség volt parancsnokát is. Minimálisan az a kérdés merül fel: milyen erkölcsi alapon lehet ez az ember a Magyar Népköztársaság legfőbb ügyésze? Tudomásom szerint Czakóról a fent leírt dolgokról huzamosabb ideje tudomással bír Farkas Mihály is." MNL OL M-KS 276 f. 65/44. ő. e. Rákosi Mátyás titkári iratai. Kádár János feljegyzése Rákosi Mátyáshoz 1954. november 12.

[33] MNL OL M-KS 276. f. 52/29. ő. e. Az MDP KV 1955. április 14-i ülésének jegyzőkönyve. A KV határozata, személyi változások.

[34] „1953 januárjában, amikor Péter Gábort letartóztatták, Rákosinak az volt a véleménye, hogy a Péter-féle összeesküvés sokkal nagyobb stílű, mint a Rajk-féle összeesküvés volt, hogy a Péter Gábor-féle összeesküvésnek sokkal szélesebb katonai vonala van, mint a Rajk-féle összeesküvésnek. Rákosi nagyon forszírozta a katonai vonalnak a felderítését, azaz, hogy engem kompromittáljon és engem is őrizetbe vétessen." ÁBTL –3.1.9. V-150019/1. Farkas Mihály kihallgatása 1957. január 29-én, 341. Péter Gábort 1953 január első napjaiban tartoztatták le. Őrizetbe vétele egyrészről szolgálta Rákosi szándékát az állambiztonság megtisztítására, másrészt tökéletesen megfelelt a Szovjetunióból kiinduló cionizmus-ellenes kampánynak. Utóbbiról lásd: Zinner 2018. 299–319.

it használták fel.[35] Másfelől újabb – ezúttal földrengésszerű – változás következett be az egész keleti blokkban is: Ny. Sz. Hruscsov a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) első titkára a párt XX. kongresszusán elhangzott „titkos" beszédében nyílt bírálatban részesítette elődjét, Sztálint.[36] Erre pedig a szatellitállamok vezetőségének is reagálni kellett. Ennek szellemében tartotta meg Központi Vezetőségi ülését az MDP is március közepén.[37] Rákosi ugyan próbálta elbagatellizálni a XX. kongresszus határozatait, pár semmitmondó megjegyzést tett a törvényesség helyreállításáról, valamint felvetette a letartóztatásban lévő szociáldemokraták ügyének felülvizsgálatát is, a jelenlegi helyzetben azonban mindez már nem számított elégségesnek.

Az első titkár legnagyobb meglepetésére ellenvélemény formálódott, mégpedig egy Rákosi számára igen kellemetlen helyről, tudniillik a párttagságába visszaállított és a Központi Vezetőség ülésén meghívottként jelen lévő Kádár János nyitotta meg az elégedetlenkedők sorát. A mondandója lényegét ugyan egy igen terjedelmes expozé keretei közé bújtatta, de az összes jelenlévő számára félreérthetetlenül utalt arra, hogy a „szocialista törvényesség" nincs helyreállítva.[38] Rákosi viszontválaszában

[35] Erről az egy évről, vagyis Farkas Mihály moszkvai tartózkodásról 1955 májusa és 1956 májusa között igencsak kevés információ áll rendelkezésre. Farkas Vladimir memoárjából tudhatjuk, hogy 1955 őszén Vas Zoltán tett látogatást Farkas Mihálynál, hogy figyelmeztesse, Rákosi és Gerő már igencsak kiterjedten foglalkoznak azzal, hogy Péter Gábor után őt tegyék meg a magyarországi törvénysértések legfőbb felelősének. Ifjabb Farkas szerint édesapja – ekkor még – nem aggódott, azt bizonygatta, hogy kapcsolatban áll az SZKP Központi Bizottságának a tagjaival és csak az ő tanácsukat követi. Ugyanakkor komoly politikai vakságra utalhat, hogy negligálta azt a tényt, hogy Rákosi és Gerő Moszkva jóváhagyása nélkül aligha intrikálhatott személye ellen. Farkas 1990. 404–405.

[36] Az SZKP XX. kongresszusát 1956. február 14. és 25. között tartották Moszkvában. A kongresszusi beszámoló elfogadása véglegesítette az új világháború elkerülhetőségét és megerősítette a „békés egymás mellett élés" posztsztálinista külpolitikáját. A csúcspontot azonban a 25-én megtartott zárt ülés jelentette, ahol a párt első titkára, Ny. Sz. Hruscsov előadta a személyi kultuszról és következményeiről szóló titkosnak szánt referátumát. Az előadásban terítékre kerültek Sztálin hosszú bűnei és az uralma alatt elkövetett terror rémtetteinek részletei. A titkosnak szánt beszéd természetesen nem maradt titokban, hamarosan az egész világon elterjedt, ezzel pedig a sztálinista rendszerek alapjai rendültek meg, nevezetesen, hogy Sztálin mindent helyesen tett. Gyarmati 2011. 377.

[37] Jegyzőkönyve: MNL OL M-KS 276. f. 52/33 ő. e. Az MDP KV 1956. március 12-i ülésének jegyzőkönyve. Beszámolók és felszólalások az SZKP XX. kongresszusáról.

[38] „Megmondom elvtársak, szerintem a törvényesség kérdését a Politikai Bizottság még nem rendezte úgy, ahogyan azt rendezni kell, olyan módon, ami teljes megnyugvást és biztonságot ad az emberek számára. Megmondom, szerintem ehhez a rendezéshez mi kell. Elvtársak nem lehet az, hogy Farkas Mihály elvtárs anélkül, hogy felelt volna a párt előtt, itt ül a Központi Vezetőség tagjai között és nekem, ha találkozom, vele kezet kell vele fognom. Nekem az a nézetem, hogy az ő kezéhez vér tapad, s a minimum, hogy politikailag felelősségre vonják, és megfelelő pártbüntetést kapjon. A másik dolog: nem lehet, hogy Farkas Vladimir a dolgozó nép 3500 forintjáért egyetemi asszisztens, vagy nem tudom én docens, vagy mi legyen, holott őhelyette az ő utasítását végrehajtó emberek 12 év fegyházra vannak elítélve, szerintem jogosan, törvénysértésért. És vagy azokat ki kell

ugyan óvatosan fogalmazott, a helyzet megváltozása következtében már úgy vélte, hogy a Politikai Bizottság hibázott azzal, hogy Farkast Moszkvába küldte tanulni, mivel a most kialakult közhangulatban úgysem kaphatna beosztást, sem mint miniszter, sem mint vezérkari főnök. Expozéját az első titkár akképpen foglalta össze, hogy ígéretet tett a már előrehaladott állapotban lévő rehabilitációs eljárások befejezésére, melynek végpontját az április 4-i ünnepségekre tette, valamint támogatásáról biztosította Révai József javaslatát a Farkas-ügyet kivizsgáló bizottság felállítására.[39] Az így létrejött úgynevezett ötös bizottság összetételét azonban messze nem lehetett elfogulatlannak tekinteni, hiszen annak tagjai kisebb-nagyobb mértékben maguk is részt vettek az elmúlt évek súlyos törvénysértéseiben. Házi Árpád belügyminiszter és bírósági ülnök volt a felülvizsgálatok során. Dr. Molnár Erik igazságügyi miniszter és a Legfelsőbb Bíróság első elnöke is volt a kérdéses időszakban. Kovács István tagja volt a Kádár-ügyet vizsgáló, fentebb már említett hármas bizottságnak. Nógrádi Sándor legjobb barátból lett Farkas ádáz ellenfele és bírálója, noha minimum pozícióit, de nem kizárt, hogy az életét is köszönhette egykori felettesének.[40]

A bizottság létrejöttével és Farkas Mihály ügyének terítékre kerülésével Kádár is triumfálhatott. Minden lehetőséget meg is ragadott, hogy egykori barátját a párt előtt minél jobban befeketíthesse, illetve egyúttal az áldozat szerepében tetszeleghessen. Ebben a folyamatban a csúcspontot az 1956. április 23-án tartott tanúvallomása jelentette, amelyet a Farkas-bizottság előtt tett és ahol Farkas szerepéről kérdezték elsősorban Rajk László és társai ügyében. Vallomása során sugallta, hogy milyen rossz volt már a kezdetektől Farkas viszonya Rajkkal, szüntelenül olyan kijelentéseket tett, hogy „Rajknak igen hideg a viszonya az elvtársakhoz",[41] Rajk bénítja az ÁVH munkáját."[42] Kiemelt olyan látványos összetűzéseket Farkas és Rajk között, mint az 1949. május 1-jei díszszemle ügye, melynek végén Kádár szerint Farkas nemes egyszerűséggel „csirkefogónak"[43] titulálta Rajkot. Kádár vallomásában annyi igazság

engedni, vagy pedig Farkas Vladimirt is a törvénynek kell felelősségre vonni, mert az nem törvényesség, nem kelt törvényesség iránti bizalmat, amelyik nem egyenlő mértékkel mér." MNL OL M-KS 276. f. 52/33 ő. e. Kádár János felszólalása az MDP KV 1956. március 13-i ülésén.

39 Ugyanakkor – legalábbis Farkas Mihály későbbi vallomása szerint – Rákosinak sem áll érdekében a rehabilitációs eljárások ügyét újra elővenni. Ezért beérte volna annyival, hogy diplomáciai pályára küldi egykori végrehajtóját Észak-Koreába. Farkas szerint legalábbis Rákosi ezt közölte vele Magyarországra való visszatérése után. ÁBTL – 3.1.9. V-150019/1. Farkas Mihály kihallgatása, 1957. január 29. 344.

40 Zinner 2014. 506.

41 MNL OL M-KS 276. f. 62/14. ő. e. Kádár János a Farkas-bizottság előtt 1956. április 23-án.

42 Uo.

43 Uo.

valóban volt, hogy Farkas – Péter Gáborral egyetemben – különösebben nem szívlelte Rajkot, de ő későbbi vallomása során arra hivatkozott, hogy ezek elsősorban politikai ellentétek voltak.[44] Kádár meghallgatása során azonban a legnagyobbat akkor hazudta, amikor Rajk 1949. június 7-i kihallgatására emlékezett, ugyanis gátlástalanul azt állította, hogy abban végig Farkas vitte a prímet, ő pedig csak a végén „kapcsolódott be" a beszélgetésbe, ezzel mintegy naiv külső szemlélőként tüntetve fel önmagát.[45] A meghallgatása végén Kádár már személyeskedésbe is átcsapott, amikor karrierizmussal és hatalmi tébollyal vádolta Farkast, aki ha tehette, őt is felakasztatta volna szíve szerint[46] – noha a valóságban Kádár halálos ítélete nem merült fel pont a konstruktív hozzáállása miatt és erről Farkas Mihály sem tett bizonyíthatóan ilyen irányú megjegyzést.

A végeredmény ismert. Az 1956. július 18-án tartott sorsdöntő KV ülés nem csak Rákosi Mátyás végső bukásának bizonyult,[47] hanem Farkas Mihályénak is. Míg az első titkár szovjet nyomásra is „csak" lemondott, illetve július 23-án az országból is távozott,[48] addig Farkas Mihályt a „szocialista törvényesség sorozatos megsértéséért" az MDP minden tisztségétől megfosztotta és kizárta a soraiból.[49] Az ülésen jelen lévő Kádár János ezzel szemben hamarosan a Politikai Bizottságba is visszatérhetett.[50] A további események Farkas Mihály szempontjából még drámaibban alakultak, amikor a Gerő Ernő által fémjelzett pártvezetés Rajk László és társainak újratemetése után a közhangulat csillapításának céljából elrendelte őrizetbe vételét is, hogy bűneiért a pártvonalon túl büntetőjogilag is felelősségre vonhassák.[51] Az októberben

44 ÁBTL – 3.1.9. V-150019/1. Farkas Mihály kihallgatása, 1956. október 18. 315.

45 Rákosi azonban tisztában volt a valósággal. Tudására gyakran tett utalást, hogy az egykori belügyminisztert a markában tarthassa. Ehhez kapóra jött az a magnószalag, amely Rajk kihallgatását tartalmazta Farkas és Kádár részéről, és feketén-fehéren bizonyítja, hogy Kádár jóval nagyobb nyomást gyakorolt Rajkra, mint a volt honvédelmi miniszter. Ennek a szalagnak a létezését Rákosi felfedte Andropov nagykövet előtt is, akinek egyúttal kifejtette kétségeit Kádár személyéről. MNL OL M-KS 276. f. 62/14. ő. e. A KV-iroda anyaga. Kádár János meghallgatása az ötös bizottság előtt.

46 Uo.

47 MNL OL M-KS 276. f. 52/35. ő. e. Az MDP KV 1956. július 18-21-i jegyzőkönyve, 1. Rákosi Mátyás felmentése, Gerő Ernő megválasztása. Ea. Rákosi Mátyás és Hegedüs András.

48 Rákosi, „gyógykezelés" ürügyén július 23-án az országot is elhagyta és Moszkvába távozott. Szándékai ellenére soha többé nem tért vissza, csak a hamvai kerülhettek 1971-ben Magyarországra. A részletekről lásd: Feitl 2016.

49 MNL OL M-KS 276. f. 52/35. ő. e. Az MDP KV 1956. július 18–21-i jegyzőkönyve, 4. pont. Az MDP KV által 1956. március 13-án Farkas Mihály ügyének megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése. Ea. Kovács István.

50 Ugyanakkor Kádár némi önkritikára is rákényszerült, amikor kijelentette: „Én a törvénysértéseket illetően alany is és tárgy is voltam." Uo. Kádár János felszólalása.

51 Farkas Vladimir szerint amikor még édesapja letartóztatása még nem volt eldöntött dolog, olyan koncepció is felmerült a KV ominózus júliusi ülése után, hogy akárcsak Rákosi, úgy Farkas Mihály

kirobbant forradalom és szabadságharc, valamint az azt követő politikai átrendeződés azonban ismét új helyzetet teremtett. Moszkva legújabb protezsáltja Kádár János lett, aki pozíciójával „megörökölte" a Farkas-ügyet is. Noha legfőbb célját ebben a kérdésben eddigre már elérte, hiszen Farkas (és október 5-e óta szintén letartóztatásban lévő Farkas Vladimir) már nem számítottak politikai tényezőnek, a jogi boszszú mégsem maradt el, amikor arra megérett az idő. Noha a Legfelső Bíróság Katonai Kollégiumának dr. Koharek József vezette tanácsa 1957 márciusában jogerősen elítélte Farkast hat évre,[52] ami az 1953. évi 11. törvényerejű kegyelmi rendelet révén automatikusan feleződött.[53] Kádár mindezzel nem volt elégedett és politikailag beavatkozott a bíróság munkájába.

Tehette ezt már csupán azért is, mert 1957 áprilisi moszkvai útja során lényegében szabad kezet kapott az őt immár állandó partnerének tekintő Hruscsovtól. Ez lényegében egyet jelentett a legitimációs szempontok miatt legfőbb politikai problémának tartott Nagy Imre kérdés rendezésével. Ezen túl is azonban a megtorlás levezényléshez szükség lett egy új népbíróság létrehozására is. Farkas Mihály ügye azonban – a személyes késői bosszún túl – kapóra jött mindannak demonstrálására, hogy az új rendszer leszámol a „múlt hibáival" és „balra is üt". Ennek céljából a Forradalmi Munkás-Paraszt kormány 1957. április 3-án 4. napirendi pontjaként jóváhagyta a 00247/1957. számú előterjesztést a Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsáról és szabályozásáról, lényegében két módosítással a dr. Domokos József Legfelsőbb Bírósági elnök által még március 28-án elkészített tervezetet.[54] Az 1957. április 5-én tartott Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Intéző Bizottságának (MSZMP IIB) ülésének utolsó napirendi pontjában Kádár még egy ízben kitért Farkas Mihály személyére, megátalkodottnak jellemezve egykori elvtársát, akit a pártvezetés nem akar évtizedekig börtönbe tartani, azonban, hogy a népbíróság „megfelelően elítélje, az feltétlenül szükséges."[55] Az új politikai elvárás szellemében dr. Szénási Géza a Legfőbb Ügyészség nevében 1957. április 8-án törvényességi óvást[56] nyújtott be

is utazzon ki családostul Moszkvába: „Azt is felajánlották neki, miként Rákosinak is, hogy menjen ki családjával együtt a Szovjetunióba. Ezt ő megtagadta és azt mondta, hogy amit elkövetett, azt itt követte el és azért vállalja a felelősséget. Ezt tisztességes álláspontnak tartottam. Persze akkor nem tudhatta, hogy mindenért neki kell felelnie a Rákosi-rezsim politikai vezetői közül." Múltbanézés, 1988. 115.

52 Az ítélet szövegét lásd: *Iratok,* 2. 1993. 609–623. A Legfelsőbb Bíróság Katonai kollégiumának ítélete Farkas Mihály ügyében, 1957. március 23.

53 Zinner 2023. 456.

54 Zinner 2001. 125.

55 Uo.

56 Részletes szövegét lásd: *Iratok,* 3. 1994. 771–782. A Legfőbb Ügyészség törvényességi óvása Farkas Mihály ügyében.

a Koharek-tanács március 23-i ítélete ellen, melynek következtében az ügy újratárgyalására lehetőség nyílt. Ennek megfelelően a frissen – és hivatalosan az ellenforradalmi bűncselekmények vizsgálatára – megalakított Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsának 001/1957. sz. jelzettel első ügye a Farkas Mihály bűnper lett. Erre a paradox helyzetre Farkas ingerülten reagált, és a leghatározottabban tiltakozott az ellen, hogy az ő ügyében „ellenforradalmi bűnügyekre szakosodott" bíróság ítélkezzen.[57]

Ennek ellenére az egész események a hatalom új birtokosainak elvárása szerint zajlottak le 1957. április 19-én. A vádirat és a tanúvallomások ismertetése után a tanácson elnöklő dr. Molnár László be is rekesztette a tárgyalást, másnap pedig ítéletet is hirdetett. Az április 20-i ítélet szövege szerint a Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsa Farkas Mihályt a Koharek-tanács ítéletének „megfelelő részben való hatályon kívül helyezése mellett a terhelt cselekményét 8 rendbeli, halálos ítéletet eredményező hamis vád bűntettének minősíti, és ezért a terheltet összbüntetésül 16 évi börtönre, mint főbüntetésre, valamint a törvényben felsorolt egyes jogai gyakorlásától 10 évre való eltiltásra, mint mellékbüntetésre ítéli. Megállapítja, hogy a főbüntetés mértéke közkegyelem folytán fele résszel, tehát 8 évre csökken. Az ítéletnek az előzetes fogva tartást beszámító rendelkezését nem érinti."[58] Farkas Mihály azonban mindebbe nem nyugodott bele. Politikai és személyes véleményét hangsúlyozva 1957. május 20-án levelet írt a börtönből személyesen Kádárhoz címezve, hogy helyzetét tisztázza.[59] Nem áll rendelkezésre érdemi információ arról, hogy az illetékes kezéhez eljutottak-e ezek a levelek. Joggal feltételezhető azonban, hogy Kádárt már egyáltalán nem érdekelte Farkas Mihály és társainak az ügye az április 20-i ítélet után. Figyelmét ekkor már a restauráció és a megtorlás folyamata kötötte le, hiszen ekkor már javában zajlottak a forradalmárokkal szembeni eljárások, illetve vizsgálati szakaszba lépett a Romániából hazaszállított és előzetes letartóztatásba helyezett „Nagy Imre-csoport" ügye is.[60]

1960. április 1-jén a *Népszabadságban* jelent meg egy rövidke cikkben, hogy „a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa a Forradalmi Munkás-Paraszt kormány előterjesztésére hazánk felszabadításának 15. évfordulója alkalmával részleges kegyelmet gyakorol… Az igazságügy miniszter előterjesztésére egyéni elbírálás alapján kegyelemből felfüggeszti Déry Tibor, Donáth Ferenc, Farkas Mihály, Farkas Vla-

57 Farkas 1990. 522.

58 *Iratok,* 3. 1994. 812. A Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsának ítélete Farkas Mihály ügyében, 1957. április 20.

59 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, 429. f./39. Farkas Mihály börtönnaplója, 5. füzet. 1957. május 20-i bejegyzés.

60 Huszár 2006. 59–85.

dimir, Jánosi Ferenc és Váradi Gyula elítéltek büntetésének végrehajtását."[61] Az érintettek hamarosan a papírmunka elvégzése után ténylegesen is elhagyhatták a gyűjtőfogházat, de szabadlábra helyezésük csak viszonylagos volt, mert mindkét Farkast egyúttal rendőrhatósági felügyelet alá helyezték 1962. október 6-i, illetve 1962. október 13-i hatállyal.[62] Hogy miért ekkor érkezett el a szabadulás ideje Farkaséknak, arról csak feltételezések vannak. Egy összefüggés azonban érdekes lehet. Kádár János 1951. április 20. és 1954. július 22. között volt előzetes letartóztatásban, illetve elítéltként börtönben, vagyis 1292 napig. Farkas Mihály pedig 1300 napot töltött összesen fogságban. Vajon Kádár kicsinyességből kiszámította mindezt? Talán nem is olyan elképzelhetetlen…

Bibliográfia

Farkas 1990. Farkas Vladimir: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam*. Interart, Budapest, 1990.

Feitl 2016. Feitl István: *A száműzött Rákosi.* Kossuth, Budapest, 2016.

Gyarmati 2011. Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. – Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956.* ÁBTL – Rubicon-könyvek, Budapest, 2011.

Huszár 2006. Huszár Tibor: *Kádár. – A hatalom évei 1956–1989.* Corvina, Budapest, 2006.

Iratok, 2. 1993. *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 2. Kúriai teljes ülések, vizsgálatok és „vallomások", „párt"-ítéletek, elvi határozatok, az 56'-os megtorlás iratai.* Szerk. Horváth Ibolya – Solt Pál – Szabó Győző – Zanathy János – Zinner Tibor. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1993.

Iratok, 3. 1994. *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 3. Kúriai teljes ülései, államvédelmi felülvizsgálatok, „párt"- ítéletek, törvényességi óvások, tárgyalási jegyzőkönyvek.* Szerk. Horváth Ibolya – Solt Pál – Szabó Győző – Zanathy János – Zinner Tibor. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1994.

Kiszely 2000. Kiszely Gábor: *ÁVH - Egy terrorszervezet története.* Korona, Budapest, 2000.

Múltbanézés, 1988. Múltbanézés – Interjútöredékek Farkas Vladimirral, az Államvédelmi Hatóság volt alezredesével 1988. Kozák Gyula interjúja Farkas Vladimirral 1988 júniusában. *Mozgó Világ,* 1988/2. 90–119.

Rayfield 2011. Rayfield, Donald: *Sztálin és hóhérai. A zsarnok, és akik neki gyilkoltak.* Park, Budapest, 2011.

61 *Népszabadság,* 1960. április 1. 8.

62 Farkas 1990. 539.

Révai 1991.	*Törvénytelen szocializmus. A (Németh-kormány által felállított) Tényfeltáró Bizottság jelentése.* Szerk. Révai Valéria. Zrínyi, Budapest, 1991.
Varga 2001.	*Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956.* Szerk. Varga László. Osiris – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2001.
Sipos – T. Varga 1990.	Sipos Levente – T. Varga György: Jelentés 1956-ból Farkas Mihály bűneiről. *Társadalmi Szemle,* 1990/6. 73–90.
Zinner 2001.	Zinner Tibor: *A kádári megtorlás rendszere.* Hamvas Kultúrakutató Intézet, Budapest, 2001.
Zinner 2014.	Zinner Tibor: *A nagy politikai affér II. – A Rajk-Brankov-ügy.* Saxum, Budapest, 2014
Zinner 2018.	Zinner Tibor: *Cionizmus a vádlottak padján.* In: VERITAS Évkönyv 2017. Szerk. Ujváry Gábor. Magyar Napló – VERITAS Intézet, Buapest 2018. 299–319.
Zinner 2023.	Zinner Tibor: *Gyorstalpaló elvtársaknak. A bírói és ügyészi akadémia 1949–1954.* Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2023.

Krisztián Glaub

FROM FRIENDSHIP TO HATRED: MIHÁLY FARKAS AND JÁNOS KÁDÁR'S POLITICAL RELATIONSHIP BETWEEN 1951 AND 1957

(Abstract)

At the beginning of the 1950s under the aegis of Cold War hysteria, the leadership of the consolidated Stalinist system continued large-scale witch-hunts for domestic "traitors," "spies" and "saboteurs." After the Rajk-Brankov case in 1949 and its affiliated trials, former Social Democratic Party politicians and a significant segment of the top military brass fell into the torturous grinding wheel in 1950. However, there was more to come. By early 1951, a new concept had already formed, namely the so-called "magyarkodó" (anti-Moscow) group, which was linked to earlier show trials via the Ministry of Interior. This process resulted in the arrest of János Kádár, former interior minister of the Party and enthusiastic participant in earlier illegal activities. According to the notions of the party leadership, Kádár had "inherited" Rajk's channel and was to be held accountable for such long-ago matters as the dissolution of the Party during the Second World War and informing to the Horthy-Era police, whose basis exceeded the parameters of the planned show trial. The investigation into Kádár's case (officially known as the Kádár-Kállai case) was carried out by Mihály Farkas, Kádár's former comrade in the Party, while Kádár's interrogation by the security apparatus of the state was initially the responsibility of Farkas' son, Vladimir Farkas. After some hesitation, Kádár assumed a submissive pose and confessed to the accusations without the exercise of physical force, which Mihály Farkas considered entirely credible. The former interior minister was given a lifetime prison sentence.

Political winds changed direction after Stalin's death in March 1953. The new leadership, albeit grudgingly, addressed the earlier show trials, but only cases involving individuals from the workers' movement. Consequently, János Kádár's rehabilitation had taken place by summer 1954. Once released from prison, Kádár began ascending back to the top of the leadership and planning his personal vendetta against those who had wronged and imprisoned him. As a realist, he knew that taking vengeance against Rákosi would be doomed to failure, so he focused on Mihály and Vladimir Farkas. Through perseverance as well as Mihály Farkas' diminished political role,

Kádár ultimately achieved his goal in spring 1956, when the Party leadership shifted blame for its own wrongdoings onto Mihály Farkas and initiated a political investigation against him, with Kádár as the key witness. On July 21st, 1956, the paths of these two main characters diverged: Mihály Farkas was expelled from the Party for "violating socialist legality," while János Kádár was allowed to return to the Political Committee.

Autumn 1956 once again saw the situation change. When Mihály and Vladimir Farkas were detained, the possibility of bringing the perpetrators to justice arose, but the outbreak of the 1956 Hungarian Revolution in October impeded the process. After much intrigue, Kádár found himself in the leading position in the aftermath of the revolution, so the task of "restoring order" (i.e., carrying out reprisals) as per Moscow's expectations fell upon him. Still driven by personal revenge, Kádár likewise had the opportunity to even the score against Mihály and Vladimir Farkas, ultimately doing so in April 1957. In other words, despite new people sharing power, the nature of the system nonetheless remained unchanged.

Krisztián Glaub

AUS FREUDNSCHAFT WIRD HASS – DIE POLITISCHE BEZIEHUNG ZWISCHEN MIHÁLY FARKAS UND JÁNOS KÁDÁR, 1951–1957

(Resümee)

Die Führungsspitze des gefestigten stalinistischen Systems setzte ganz zu Beginn der 50er-Jahre unter dem Schild der Hysterie des Kalten Krieges die groß angelegte Hetzjagd nach den inneren „Verrätern", „Spionen" und „Diversanten" fort. Nach dem Fall Rajk–Brankov im Jahre 1949 und dessen Nebenprozessen gerieten 1950 die einstigen sozialdemokratischen Politiker beziehungsweise der bedeutende Teil der obersten Führung der Armee unter die Räder einer höllischen Mühle. All das reichte aber noch nicht. Bis Anfang 1951 hatte sich bereits eine neue Konzeption, nämlich die Gruppe der sog. Ungartümler herausgebildet, die über das Ministerium des Innern mit den früheren Schauprozessen in Verbindung gebracht werden konnte. Als Ergebnis dieses Vorgangs kam es auch zur Verhaftung des einstigen Innenministers der Partei und des aktiven Teilnehmers an früheren Gesetzwidrigkeiten János Kádár. Laut Meinung der Parteiführung habe Kádár die Rajk-Linie „geerbt", noch dazu hatte er auch solch alten Sachen zu verantworten, wie die Auflösung der Partei während des Zweiten Weltkriegs beziehungsweise Denunzierungen bei der Horthy-Polizei, die über die vorgesehene Konzeption hinaus auch auf der Wirklichkeit basierten. Kádárs Fall (offiziell Kádár–Kállai-Fall) hatte sein früherer guter Freund in der Partei, Mihály Farkas (*zur damaligen Zeit Verteidigungsminister – Anm. Übers.)* zu untersuchen, während für sein Verhör bei der Staatssicherheit anfänglich dessen Sohn Vladimir Farkas verantwortlich war. Kádár legte eine kapitulierende Haltung an den Tag und bekannte sich nach gewissem Zögern und ohne Anwendung physischer Repression zu den Anschuldigungen, was auch von Mihály Farkas als völlig glaubhaft befunden wurde. Das Urteil für den Ex-Innenminister lautete auf lebenslange Zuchthausstrafe.

Nach Stalins Tod im März 1953 änderte sich die politische Windrichtung, die neue Führung nahm sich – wenn auch gezwungenermaßen – die früheren Schauprozesse vor, aber nur jene, die Personen der Arbeiterbewegung betroffen hatten. So kam es auch im Sommer 1954 zur Rehabilitierung János Kádárs. Nach seiner Freilas-

sung begann Kádár, sich wieder bis zur Spitze hochzuarbeiten beziehungsweise seinen persönlichen Rachefeldzug gegen diejenigen zu starten, die ihn ins Gefängnis gebracht hatten. Als Realist war er sich darüber im Klaren, dass seine Rache Rákosi nicht erreichen konnte, daher wandte er seine ganze Aufmerksamkeit gegen die beiden Farkas. Mit zäher Arbeit und durch Verringerung der politischen Rolle Mihály Farkas erreichte Kádár schließlich sein Ziel, und zwar in dem Maße, dass er sich im Frühjahr 1956 – als die Parteiführung ihre eigene Schuld abgewälzt und schon gegen Mihály Farkas eine politische Untersuchung eingeleitet hatte – in der Rolle des Kronzeugen gefallen konnte. Am 21. Juli 1956 beschritten die beiden Hauptakteure einander entgegengesetzte Wege: Während die Partei Mihály Farkas wegen „Verletzung der sozialistischen Gesetzlichkeit" aus ihren Reihen ausschloss, durfte János Kádár sogar ins Politbüro zurückkehren.

Der Herbst 1956 schuf abermals eine neue Situation. Durch Inhaftierung der beiden Farkas war die Möglichkeit gegeben, sie auch vor Gericht zur Verantwortung zu ziehen. Die Revolution und der Freiheitskampf, die im Oktober ausgebrochen waren, unterbrachen diesen Prozess allerdings. Kádár hingegen fand sich nach der Revolution – und nach bedeutenden Umwegen – in der Position des Mannes Nummer eins wieder, und so musste er wie von Moskau erwartet „Ordnung schaffen, d.h. Vergeltung üben. Gleichzeitig hatte er die Möglichkeit, mit den unter seine Macht gelangten zwei Farkas, strafrechtlich abzurechnen, was er – weiterhin getrieben von persönlicher Rache – im April 1957 schließlich realisieren konnte. Das hieß: Die Macht teilten sich zwar neue Akteure, das Wesen des Systems blieb aber weiterhin erhalten.

Noszkó–Horváth Mihály

A második világháborút követő nyugati hadifogság és az 1950-es években teljesített úgynevezett rákosi munkaszolgálat kárpótlási vonatkozásai, az eljárások során keletkezett iratok

Bevezetés

Ha a második világháborúhoz kapcsolódóan a fogság témakörével foglalkozunk, jellemzően a szovjet fogság, vagy hadifogság jut eszünkbe elsőként. Ez a dolog természetéből adódik, hiszen hazánkban a legtöbb családot ez érintette, polgári személyek is átélték, az elszenvedett veszteségek óriási mértékűek voltak, és nagyobb a történelmi irodalma is. De a szovjet hadifogságon kívül volt egy másik hadifogság is a háború lezárását követően, jelesül a nyugati szövetségesek (brit, francia, amerikai) általi fogvartartás. Tapasztalatom az, hogy erről kevesebb információnk van, illetve a tudás sok esetben abban merül ki, hogy „nem volt olyan rossz, mint a szovjet". Úgyszintén, ha a munkaszolgálat kifejezést halljuk, teljes joggal a második világháború alatti, főleg a magyarországi zsidóságot érintő hátrányos megkülönböztetéssel járó munkaszolgálatra gondolunk. Ám ezen kívül munkaszolgálatnak tekinthetőek az 1950-es években, a politikailag megbízhatatlannak tartott személyek részére létrehozott építő- és bányászalakulatok is, amelyekről szintén kevés a társadalmi ismeret.

A két szabadságkorlátozásban az is közös tulajdonság, hogy egyiket sem tekintette a jogalkotó olyan sérelemnek, amelyért kárpótlást lehet megállapítani,[1] csak egy másik ellátási forma, az úgynevezett politikai rehabilitációs nyugdíj-kiegészítés járhatott az érintetteknek. Jelen tanulmányomban a két szabadságkorlátozás történetével csak kisebb mértékben foglalkozom, célom, hogy megismerhetőek legyenek az eme személyi sérelmek miatti kárpótlási (nyugdíj–kiegészítési) eljárások fontos elemei és a folyamat során keletkezett iratanyag lényegi jellemzői.

[1] Ennek okait a későbbiekben ismertetem részletesebben.

A két szabadságkorlátozás rövid történelmi áttekintése

Nyugati hadifogság

Az 1944. év őszére Magyarország mind nagyobb része került a szovjet hadsereg megszállása alá. A honvédség alakulatainak áttelepülése az erdélyi területek kiürítése óta folyamatos volt, kezdetben a Zala, Vas, Sopron vármegyék által behatárolt országrész területén helyezték el őket. A Szálasi kormány megegyezései alapján a magyar honvédség több alakulatát (a harcoló alakulatokon kívül, munkaszolgálatos egységeket, leventéket, egészségügyi és egyéb ellátó szolgálat tagjait) a német hadsereg rendelkezésre bocsátották és megkezdődött németországi területre történő áttelepítésük. A szervezett áttelepítésen túlmenően a front közeledtével számos magyar katonai alakulat sodródott nyugat-európai területek felé. A háború végére honvéd, újonckiképző, hungarista és fegyveres SS alakulatok kötelékében több mint 500 ezer magyar katona, rajtuk kívül közel 70 ezer levente tartózkodott szétszórtan osztrák, német, cseh–morva, lengyel, dán és holland területen. Itt állomásoztak az országot a honvéd csapatokkal egy időben elhagyó katonai tan- és egészségügyi intézetek, rendőr- és csendőralakulatok állománya, illetve szolgálatuk teljesítése kifolyólag a vasutasok is. Hivatalok, üzemek, valamint több tízezer polgári személy is menedéket keresett ezeken a területeken. A két front közé szorult alakulatok céltudatosan próbáltak minél nyugatabbra kerülni, hogy ezzel elkerüljék a szovjet hadifogságot. Az ország területéről kiszorult, illetve kitelepült honvédség közel 300 ezer főnyi állománya került az angolszász erők fogságába és közel 280 ezer fő kerülhetett szovjet fogságba.

A nyugati szövetséges erők fogságában nagyon különböző ellátások, körülmények voltak. A vélemények megegyeznek abban, hogy általában az angol és az amerikai hadifogolytáborokban jobb körülmények uralkodtak, mint a francia ellenőrzés alatt lévő táborokban. A hadifoglyok ellátásáról az 1898. és 1907. évi hágai hadifogolyegyezmények, illetve az 1929. évi Genfi Egyezmény előírásai szerint a fogva tartó államoknak kellett volna gondoskodni, de erről sokszor megfeledkeztek. Rossz tábori körülményekkel, erőszakkal, éhezéssel, szomjazással, járvánnyal gyakran találkozunk a visszaemlékezéseket olvasva. Akinek munkát kellett végeznie a fogsága ideje alatt elméletileg kapott munkája ellenértékeként devizakövetelésre vonatkozó hitelutalványt, de hazaérkezéskor ezt be kellett szolgáltatni mint külföldi pénzértékre vonatkozó követelést.[2] 1947-ig közel 200 ezerre tehető a ténylegesen hazatértek száma. Az elhalálozásokon kívül ennek oka lehet a szovjet hadsereg jelenléte hazánkban, az

[2] 8400/1946. (VII. 28.) ME rendelet.

itthoni politikai helyzet bizonytalansága, egyszerű kalandvágy, a magyarországi németek részéről a kitelepítésüktől való félelem szolgálhatott magyarázatként.[3]

1950-es évekbeli katonai munkaszolgálat, az úgynevezett Rákosi munkaszolgálat

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Titkársága 1950. július 12-én határozatot hozott a katonai nyilvántartásba vett sorkötelesek között az úgynevezett „C" kategória (politikailag megbízhatatlanok) felállítására. „C" csoportba tartoztak azok, akikről összes körülményeik, különösen szociális származásuk, politikai felfogásuk, magatartásuk, eddigi tevékenységük alapján nyilvánvaló volt, hogy a kommunista rendszer ellenségei. Az osztályidegenek például: a kuláknak minősített családok gyermekei, korábbi egyházi iskolák volt diákjai, a volt középosztály fiai, illetve akik belefértek az ellenségképbe, nem vehettek fegyvert a kezükbe, nehogy azt a rendszer ellen fordítsák.

1951 nyarán 10 hadtápzászlóalj és négy hadtápszázad került felállításra ideiglenes jelleggel. Ezekbe az egységekbe kerültek beosztásra a politikailag megbízhatatlan személyek. Az alakulatok a következő laktanya- és repülőtérépítkezéseken vettek részt: Hódmezővásárhely, Abasár, Nyíregyháza, Záhony, Szolnok, Tolna, Pusztavacs, Dunapentele, Kiskunlacháza, Taszár, Kiskőrös, Esztergom, Kecskemét. A katonai létesítmények építésén túlmenően egyéb más építkezéseken is (például út-, kórházépítés) dolgoztak. 1952 nyarán a korábbi hadtápalakulatok felhasználásával létrehozták az 1. építődandárt, melynek létszáma 1952 végén 12 252 fő volt. A kiadott utasítások szerint az építőzászlóaljak sorállománya bevonulás után egy hét alaki kiképzésben, a továbbiakban pedig a napi 8 órai munkaidő ledolgozása után, minden héten 10 óra fegyver nélküli katonai és 5 óra politikai kiképzésben részesült. De ez az időbeosztás csak elméletben létezett, mivel sok esetben előfordult, hogy napi több műszakot kellet teljesíteni, például egész napos betonozás után este tehervagont pakoltak. A sorállományú munkaszolgálatosokat először 1953. október végén szereltek le, ekkor mintegy öt és fél ezret bocsátottak el. A visszamaradt hétezer főhöz december elején behívtak újabb 670 „c" osztályozásút. Legutoljára 1954. november 11. és 16. között hívtak be körülbelül 700 sorkötelest ezekbe az egységekbe. A munkaszolgálatosokat – miután a laktanyaépítkezések nagyjából befejeződtek – 1953 nyarától kezdték szénbányákba vinni, mivel a Nagy Imre-féle kormányprogram előírta a szénbányászat fejlesztését, és az iparág számára munkáskezek toborzását. Összesen 16 163 főre rúgott a Rákosi-rendszerben politikai okból munkaszolgálatra behívottak

[3] A nyugati hadifogság kapcsán felhasznált szakirodalom: Bús – Szabó 2013.; Tarcai 1991.

száma. A rossz elhelyezéshez sokszor életveszélyes munkakörülmények társultak, gyakran estek fizikai bántalmazás áldozatául, munkájuk ellenértékeként zsoldot kaptak, de ezek sem minden esetben kerültek kifizetésre. 1956 szeptemberében a néphadsereg vezetése megállapította, hogy az alakulat „működtetése a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet által a kényszermunka, vagy másként kötelező munka tárgyában készített egyezménnyel ellentétben áll." Továbbá működése „az Alkotmányban foglalt hadkötelezettséget olyan tágan értelmezi, mely nem egyeztethető össze a szocialista törvényesség követelményeivel." E nyilvánvaló jogsértés miatt javasolták a katonai munkaszolgálat megszüntetését. Az események azonban 1956 őszén rohamosan felgyorsultak és október 23-án kirobbant a forradalom, a munkaszolgálatos alakulatok önmagukat oszlatták fel.[4] A munkaszolgálatot hivatalosan egy 1956 decemberében kiadott minisztertanácsi határozat szüntette meg.[5]

Kárpótlás helyett nyugdíj-kiegészítés

1992. évi kárpótlási törvény parlamenti vitája

Hosszas vitát követően az országgyűlés 1992. május 12-én fogadta el az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvényt, amely a személyi kárpótlás alapjogszabálya.[6] Ez a törvény határozza meg elsőként azokat az eseteket, amelyek miatt kárpótlást lehetett igényelni az 1939. március 11. és 1989. október 23. között az életüktől vagy szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztott személyek vagy hozzátartozóik részére. A későbbiek során megalkotott személyi kárpótlási jogszabályoknál kiindulási pontként ez a törvény szolgált, többek között a jogosulti körök, a kárpótlásra jogosító sérelmek kijelölése, valamint a megítélhető kárpótlási módok kiválasztása, az eljárás rendjének meghatározása vonatkozásában.

A személyi kárpótlási törvényjavaslat parlamenti vitája során Balsai István igazságügyminiszter ismertette a kormány álláspontját a tervezettel kapcsolatban. Felszólásában beszámolt a jogalkotó szándékairól és a jogalkotás nehézségeiről is. A kárpótlásra jogosító szabadságkorlátozások kiválasztása kapcsán az alábbiakat emelte ki: „Ami a szabadságelvonásokat illeti, a javaslatban felsorolt szabadságelvonási formák kiválasztása mérhetetlenül nehéz volt. Ki tudja, tisztelt képviselőtársaim, ki

4 A Rákosi munkaszolgálat kapcsán felhasznált szakirodalom: Csonkaréti 1994.; Markó György: Munkaszolgálat 1950–1956. *Magyar Honvéd*, 1992. június 26. 42–43.

5 30/1956. (XII. 24.) számú kormányhatározat.

6 Petri 1989. 121.

képes azt eldönteni – hogy utaljak egy kicsit az iménti felszólalásokra is –, hogy vajon egy börtönbüntetés, amely kétségtelenül a külvilágtól elzártságot jelenti, ez a súlyosabb–e annál, mint azoknak a katonáknak a helyzete, akik az imént említett magyar II. Hadseregben a legreménytelenebb helyzetben is parancsot teljesítettek, és ennek következményeivel mindenki akkor is tisztában volt, és tudjuk, mi volt a következménye… Tisztában vagyunk azzal, hogy így is lesznek olyanok, akiknek a személyes tragédiája ennek a törvénynek az alapján nem nyerhet orvoslást."[7]

A kárpótlásra jogosító szabadságkorlátozások közül már a tervezetből is kimaradt a nyugati hadifogság, illetve az 1950-es években teljesített munkaszolgálat is.[8] A törvényjavaslat vitája során több országgyűlési képviselő is kifogásolta ezt, és javasolta a törvénybe emelésüket. Míg a nyugati hadifogság törvényi elismerését Szabó Lukács (MDF),[9] addig a kommunista időszakban teljesített munkaszolgálat elfogadást kárpótlási jogcímnek Hasznos Miklós (KDNP),[10] Nagy Ferenc József tárca nélküli miniszter,[11] Csépe Béla (KDNP)[12] is indítványozta. Fáradozásaik azonban nem jártak sikerrel, mert a kormányzat nem támogatta azokat. A kormány nevében nyilatkozó igazságügyminiszter ezt azzal indokolta, hogy „A szabadság elvonásával kapcsolatos kárpótlás egyes eseteit tekintve igen sok indítvány – mint említettem – szerette volna bővíteni a kört. Általában a bővítésekre nem látunk lehetőséget, illetve más jogszabályban fogunk tudni erre megoldást találni, akár – még egyszer mondom – a nemzeti gondozással kapcsolatos törvényjavaslatban, akár pedig a már ismert, nyugdíjhoz hasonló juttatást az érdekeltek számára lehetővé tevő kormányrendelet különböző módosításainál fogjuk ezt érzékeltetni. Erre már többször tettünk ígéretet, illetőleg többször megvalósítottuk az ilyen igényeket."[13]

Az Alkotmánybíróság álláspontja

A törvény elfogadását követően az érdekeltek az Alkotmánybírósághoz fordultak és az elfogadott jogszabály felülvizsgálatát kérték. A revízió szándéka gyakorlatilag kiterjedt az 1992-es jogszabály minden egyes elemére (például: jogosulti körök, kárpótlási összege, eljárási rendelkezések), de témánk szempontjából kiemelendő, hogy

[7] https://www.parlament.hu/naplo34/170/1700026.html (2024. május 6.)
[8] Dr. Csonkaréti Károly: Az Országgyűlés figyelmébe: volt egy másik munkaszolgát is! *Új Magyarország*, 1991. december 9. 10.
[9] https://www.parlament.hu/naplo34/197/197tart.html (2024. május 6.)
[10] https://www.parlament.hu/naplo34/170/1700045.html (2024. május 8.)
[11] https://www.parlament.hu/naplo34/194/1940048.html (2024. május 8.)
[12] https://www.parlament.hu/naplo34/197/197tart.html (2024. május 8.)
[13] https://www.parlament.hu/naplo34/200/2000132.htm (2024. május 8.)

sor került a személyi kárpótlás általános elveinek ily módon történő meghatározására is, továbbá a konkrét két szabadságkorlátozás kárpótlási jogcímként történő elfogadása nehézségeinek ismertetésére.

Az Alkotmánybíróság a személyi kárpótlás témakörében összefoglalóan először az 1/1995. (II. 8.) határozatával foglalt állást, ebben a döntésében fektette le a személyi sérelmek miatti kárpótlási jogintézmények alkotmányos alapelveit, illetve az egyes sérelemtípusok kapcsán felmerült vitás kérdésekre is válaszokat adott. A legfontosabb általános megállapítások az 1/1995. (II. 8.) AB határozatból:

– az ország teherbíró képessége határt szab a kárpótlásra jogosultak körének és a kárpótlás összegének meghatározásakor;
– a személyi sérelemokozás körében történő kárpótlási jogalkotás a méltányosságon alapszik, vagyis az állam bizonyos alkotmányos keretek között maga dönti el, hogy milyen sérelmek miatt és kinek a részére nyújt lehetőséget kárpótlásra, arra nincsen senkinek alanyi joga;
– mivel a személyi sérelmek miatti kárpótlás körében adható juttatások köre és mértéke az állam méltányosságán alapszik, a jogosulti körök közötti különbségtétel önmagában nem alkotmányellenes, csak az követelhető meg, hogy megkülönböztetésnek ésszerű oka legyen, azaz ne minősüljön önkényesnek.

A nyugati hadifogság kárpótlási vonatkozásai kapcsán kiemelendő részek az 1/1995. (II. 8.) AB határozatból: „A kárpótlás szempontjából viszont a Kpt.[14] nem tartalmaz indokolatlan megkülönböztetést a volt szovjet és nyugati hadifoglyok között, mert a nyugati hadifogságban a hadifogoly vagy nem volt köteles munkát végezni, vagy ha önkéntesen munkát végzett, ellenértékre tarthatott igényt. Ez volt az ún. hadifogoly-utalvány, amelynek kifizetéséről a sérelmezett kormányrendelet rendelkezik. Ezzel szemben a Szovjetunióban kötelező volt a kényszermunka és a hadifoglyok munkájukért ellenértéket nem kaptak." „…a szovjet hadifogságba esett katonát 1945. augusztus 1-jétől kényszermunkára hurcoltnak kell tekinteni. A rendelkezés alapja az, hogy a szovjetek nem csatlakoztak a hadifogoly-egyezményhez, ezért, míg a nyugatiak ekkor rendszerint elengedték hadifoglyaikat, a szovjetek nem."

„A hadifogoly egyezményekhez való csatlakozás, illetőleg ennek hiánya önmagában elegendő alap a különböző csoportképzésekre, a kategóriák szerinti különböző elbánást pedig nem lehet alkotmányosan kifogásolni. Az államnak szabadságában áll, hogy a politikai okból, jogtalanul kategóriáját rugalmasan kezelje, anélkül, hogy ez önkényes lenne. A törvény preambuluma szerint a jogalkotó a politikai okból, jogtalanul fogalma alatt a különböző jellegű megkülönböztetésen alapuló törvénysértések megvalósítását érti különösen. Annak eldöntése során, hogy a törvényhozó kinek

[14] 1992. évi XXXII. törvény.

ad jogot, alkotmányosan nem kifogásolható, hogy az állam feltételezze: a nyugati hadifogság kívül esik a politikai okból, jogtalanul fogalom tartalmi körén, azaz a 3. §. (2) bekezdése[15] ennek alapján belül marad a megengedett kedvezményezésen."

A hivatkozott alkotmánybírósági döntés főként a második világháború alatti munkaszolgálat alkotmányossági kérdéseivel foglalkozott,[16] ekkor még nem merült fel a két munkaszolgálat kárpótlási célú összehasonlítása, erre jóval később került sor. Az 1950-es években katonai szolgálatra behívottak és ott munkavégzésre kötelezettek jóvátételével foglalkozott a 886/E/2003. AB határozat. A határozat többek között megállapította: „Jelen ügyben azokat, akiket katonai szolgálat keretében munkavégzésre köteleztek, nem lehet azonos csoportba tartozóknak tekinteni a rendőrhatósági őrizet mellett munkatáborban fogva tartottokkal. Nem minősül ilyen jellegű fogva tartásnak a katonai szolgálat, még akkor sem, ha politikai ok is állt annak elrendelésében, illetve, ha kimutatható ezzel összefüggésben is egyfajta állami önkény."

Az 1000/B/1999. AB határozat pedig valamennyi az 1950-es években teljesített munkaszolgálathoz hasonló szabadságkorlátozás kapcsán kimondta, hogy „Az Alkotmány 70/A. §. (1) bekezdése[17] az Alkotmánybíróság gyakorlata értelmében az egymással összehasonlítható helyzetben lévők között alkalmazott olyan különbségtétellel szemben nyújt védelmet, amelynek nincs alkotmányosan elfogadható indoka. Ebből következően nem minden különbségtétel alkotmányellenes, hanem arra tekintettel fogalmazza meg a diszkrimináció tilalmát, hogy a jognak mindenkit egyenlőként, egyenlő méltóságú személyként kell kezelnie… Az Alkotmánybíróság az Alkotmány 70/A. §-ában meghatározottak alapján következetesen érvényesítette azt az álláspontját, hogy – a Kpt.-ben és a kormányrendeletben meghatározottakon túl – a katonai behívó alapján történő munkára kényszerítés, és a Kpt.-ben meghatározott munkaszolgálat, illetve kényszermunka nem tekinthető az Alkotmány 70/A. §-a alapján összehasonlítható helyzetnek…Természetesen a katonai szolgálat során bekövetkezett, illetve az azzal összefüggő sérelmek felvethetnek állami gondoskodási igényt, de az elhatárolhatóság az eltérően kezelést mindenképpen megalapozza. Az

[15] A szovjet hadifogságba esett katonát 1945. augusztus 1-jétől kényszermunkára hurcoltnak kell tekinteni. 1992. évi XXXII. törvény 3. §. (2).

[16] Legfőképpen a második világháború alatti harcoló, vagy nem harcoló alakulat kötelékében teljesített munkaszolgálat alkotmányba ütköző, kárpótlási célú megkülönböztetésével foglalkozott.

[17] 1949. évi XX. törvény 70/A. §. (1) A Magyar Köztársaság biztosítja a területén tartózkodó minden személy számára az emberi, illetve az állampolgári jogokat, bármely megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül. (2) Az embereknek az (1) bekezdés szerinti bármilyen hátrányos megkülönböztetését a törvény szigorúan bünteti. (3)A Magyar Köztársaság a jogegyenlőség megvalósulását az esélyegyenlőtlenségek kiküszöbölését célzó intézkedésekkel is segíti.

állami gondoskodás egy összefüggését szabályozza a 174/1992. (XII. 29.) Korm. rendelet, amely az 1951 és 1956 közötti időszakban politikai okból hátrányos megkülönböztetéssel járó katonai munkaszolgálatot teljesített személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szól. E személyi kört érintően tehát a jogalkotó úgy mérlegelt, hogy a hátrányból származó társadalombiztosítási és munkajogi kérdéseket rendezi."

1997. évi kárpótlási törvény parlamenti vitája

Az alkotmánybírósági döntések miatt az 1992-ben megalkotott kárpótlási törvényt 1997-ben módosította[18] a jogalkotó, de a változtatások nem terjedtek ki az e tanulmány tárgyát képező szabadságkorlátozásokra. A törvényjavaslat parlamenti vitájakor a nyugati hadifogság kárpótlási jogcímként történő elismerését javasolta Hasznos Miklós (KDNP)[19] és Sepsey Tamás (MDF).[20] az 1950-es évekbeli katonai munkaszolgálat elfogadását Gombos András (SZDSZ)[21] indítványozta, míg Kósa Lajos (FIDESZ)[22] mindkét szabadságelvonás kárpótlási törvénybe iktatását szerette volna elérni. A kormányzat részéről azonban támogató döntés ezúttal sem született e tárgykörben, Vastagh Pál igazságügyminiszter kifejtette, hogy „…mindannyian nagyon jól tudjuk, hogy az elmúlt 50 esztendő alatt a személyi sérelem, a károkozás, az elszenvedett szenvedések számba vehetetlenek, és számos olyan megnyilvánulási formában jelenhettek meg, amelyek nem minden esetben férnek be a törvény keretei közé, minden sérelmet azonban lehetetlen reálisan kárpótolni, és olyan szabályokat kidolgozni, amely minden sérelemre egyaránt érvényes. A határt tehát az Alkotmánybíróság által kijelölt pontoknál kell megrajzolni a törvénynek is… Hasonló tartalmú az a harmadik indítványcsomag, amely az ötvenes évekbeli munkaszolgálatra vonatkozóan indítványozta a törvény hatályának kiterjesztését, abból kiindulva, hogy az Alkotmánybíróság 1995 februárjában alkotmányellenesnek minősítette és megsemmisítette a 1992. évi XXXII. törvénynek azt a rendelkezését, amely a munkaszolgálat miatti kárpótlás jogcímét csak abban az esetben állapította meg, ha az a munkaszolgálat harcoló alakulat kötelékében történt. Most a harcoló alakulat bővítményt az Alkotmánybíróság a szövégből kivette. Ez azonban nem jelenti egyértelműen azt, hogy a kárpótlást ki kell terjeszteni a törvénynek az ötvenes évek katonai munkaszolgálatára is; ha nem az eleve jogosultak megkülönböztetéséről van szó, és ilyen a kárpót-

18 1997. évi XXIX. törvény.
19 https://www.parlament.hu/naplo35/254/2540099.htm (2024. június 8.)
20 https://www.parlament.hu/naplo35/259/2590107.htm (2024. június 8.)
21 https://www.parlament.hu/naplo35/259/2590109.htm (2024. június 8.)
22 https://www.parlament.hu/naplo35/254/2540101.htm (2024. június 8.)

lás juttatásának kérdése, akkor az alkotmányosság csak azt követeli meg, hogy a nem egyenlő kezelésnek ésszerű oka legyen. Miután az ésszerű okok elsősorban a körülményeknek az eltérő jellegében ragadhatók meg, ez alapján meg kell különböztetnünk és meg lehet különböztetnünk a második világháború alatt, illetőleg az ötvenes években végzett munkaszolgálatot egymástól, és ez az az ok, ami alapján a kormány nem tartja célszerűnek és az alkotmányossági követelményekből fakadó kötelezettségnek a törvény hatályának kiterjesztését. Hasonló indokokat kell felhoznom még akkor is, ha ez vitathatónak tűnik, a nyugati hadifogságnak a kárpótlandó sérelmek közé történő felvétele esetén is. Ehhez hozzá kell tennem, hogy az erre vonatkozó alkotmányossági indítványt az Alkotmánybíróság 1995-ben elbírálta, és elutasította az erre vonatkozó indítványt."[23]

Az 1997-es kárpótlási törvény elfogadásával dőlt el véglegesen, hogy sem a nyugati hadifogság, sem az 1950–es évekbeli munkaszolgálat miatt nem fog kárpótlás járni, ezt volt ugyanis az utolsó olyan kárpótlási jogszabály, amely újabb jogcímeket[24] állapított meg. Az ezt követően elfogadott jogszabályok a már meglévő ellátásokhoz kapcsolódtak, megemelve a pénzbeli kárpótlás összegét, vagy újabb benyújtási lehetőséget biztosítottak, de újabb jogcímeket már nem vezettek be.

A politikai rehabilitációs nyugdíj-kiegészítésről általában

Ahogy a kárpótlási törvényeket előterjesztő kormányzati állásfoglalások is jelzik, a jogalkotó nem tartotta kárpótlásra jogosító szabadságkorlátozásnak a nyugati hadifogságot és a Rákosi munkaszolgálatot. Ellátás nélkül viszont nem akarta hagyni a sérelmet szenvedetteket, így alakult ki, hogy egy másik, célját tekintve szintén jóvátételi juttatás igénylését tették lehetővé a részükre, az úgynevezett politikai rehabilitációs nyugdíj-kiegészítést.

Ez a kárpótlási célú juttatás egyidős a rendszerváltoztatással, mivel már 1989-ben és 1990-ben is születtek minisztertanácsi rendeletek a témában.[25] Ezek a jogszabályok kezdetben a kommunista időszakban elszenvedett internálás, kitelepítés, börtönbüntetés, szovjet kényszermunka kérdéskörét szabályozták. A kérdéskör teljes újragondolása, egységes jogszabályokba foglalása, a jogcímek kiterjesztése, az eljá-

[23] https://www.parlament.hu/naplo35/262/2620278.htm (2024. június 8.)

[24] Az 1997. évi XXIX. törvény alapján lehetett először kárpótlást igényelni, ha a sérelmet szenvedett kétségkívül a magyar hatóság vagy hatósági személy politikai indíttatású önkénye miatt vesztette életét, továbbá, ha a sérelmet szenvedett a deportálás, vagy a szovjet kényszermunka ideje alatt halt meg.

[25] 72/1989. (VII. 4.) MT rendelet; 104/1989. (X. 4.) MT rendelet, 108/1989. (XI. 1.) MT rendelet, 65/1990. (III. 28.) MT rendelet.

rások tömeges elindítás már egyértelműen az Antall József által vezetett kormány idejére tehető. A cél az volt, hogy a szabadságkorlátozásban töltött időt a nyugdíj számítása szempontjából szolgálati időnek (hiszen a munka világából, a sérelmet elszenvedő a korlátozás idejére önhibáján kívül kiesett) fogadják el, továbbá, hogy szabadságmegvonás idejéhez igazodó pénzbeli ellátásban részesüljenek az arra jogosultak. A kiegészítésre jogosult volt a sérelmet elszenvedő személy vagy özvegye, élettársa, továbbá, aki a sérelmet szenvedett személy után hozzátartozói ellátásban (például nyugellátásban, árvaellátásban, baleseti nyugellátásban) részesült, de csak az részesülhetett ilyen juttatásban, aki rendelkezett Magyarországon valamilyen nyugdíjszerű ellátással. A kérelmeket a kárpótlási hatóság bírálta el, a döntése ellen bírósági felülvizsgálatnak volt helye. Egyidejűleg akár több sérelem miatt is lehetett juttatást igényelni, sőt akár jelen tanulmány megírásakor is lehetett igényelni.[26]

Amennyiben a kárpótlási hatóság a kérelemnek helyt adott, a helyt adó döntésben szerepelt, hogy mennyi juttatásra jogosító, szabadságkorlátozásban eltöltött időt tudott elfogadni a hivatal (napokban számolva), és amennyiben erre mód volt, mekkora összeg társulhat hozzá. A döntés háromfajta lehetett:

– *Összesített hatósági bizonyítványt (ÖHB)* kaptak azok, akiknek volt Magyarországon valamilyen nyugdíjszerű ellátása, ebben az esetben a megítélt juttatással emelkedett a havi nyugellátásuk, azt kiegészítette, de növekedett az alapnyugdíjuk is, mivel az annak alapját képező szolgálati idejük az elszenvedett szabadságkorlátozás idejével megnőtt.
– *Hatósági bizonyítványt (HB)* azok a személyek kaptak, akik a kérelem elbírálásakor még nem rendelkeztek itthon nyugdíjszerű ellátással, így ők ekkor nem kaptak anyagi kiegészítést.
– *Hatósági igazolás* azok részére került kibocsátásra, akik nem rendelkeztek semmilyen Magyarországon szerzett nyugdíjszerű ellátással, így anyagi juttatásban sem részesültek, „csak" elismerték a szabadságkorlátozásban töltött idejüket.

Az utolsó két kategóriához tartozó személyek (a hatósági bizonyítvánnyal vagy hatósági igazolással rendelkező ügyfelek) a későbbiek során szereztek valamilyen nyugellátást Magyarországon, őket is megillette a továbbiakban az anyagi juttatás, illetve a szolgálati idő beszámítása.

A jogterület alapjogszabálya, az 1945 és 1963 között törvénysértő módon elítéltek, az 1956-os forradalommal és szabadságharccal összefüggésben elítéltek, valamint a korábbi nyugdíjcsökkentés megszüntetéséről, továbbá az egyes személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 93/1990. (XI. 21.) kormányrendelet. A jog-

[26] 236/2017. (VIII. 18.) kormányrendelet, 1. §.

szabály alapvető célja, hogy a kommunista időszakban elszenvedett sérelmeket orvosolja, felsorolja a juttatásra jogosító sérelmeket, a jogosultak körét, a kiegészítés összegét, és az eljárás részleteit is meghatározza. Ezeket az általános jogi keretek a későbbiek során ugyanebben a témában keletkezett, de más sérelmekre vonatkozó jogszabályoknak is hivatkozási alapul szolgáltak.

A nyugati hadifogságra vonatkozó nyugdíj-kiegészítés

A tárgykört szabályozó jogszabály volt a nyugati hadifoglyok hitelutalványaival kapcsolatos pénzkövetelésekről és nyugdíjuk kiegészítéséről szóló 51/1992. (III. 18.) kormányrendelet, amelynél a korábban említetteknek megfelelően háttérként ott állt a 93/1990. (XI. 21.) kormányrendelet. A juttatás iránt óriási volt az érdeklődés, a kárpótlási hatóságok részletes útmutatót készítettek a kérelmeket benyújtani szándékozók részére.[27]

Nyugati hadifogolynak minősül a rendelet szerint, aki nem szovjet vagy jugoszláv katonai parancsnokság alárendeltségébe tartozó hadifogolytáborban volt. A juttatás formái és jogosultjai különböztek aszerint, hogy

- kapott-e a hadifogoly a hadifogságban végzett munkájának ellenértékeként devizakövetelésre vonatkozó hitelutalványt, amelyet a 8400/1946. (VII. 28.) ME. sz. r. alapján letétbe kellett helyeznie;
- ki volt az igénylő (maga a hadifogoly, vagy halálára tekintettel valamely hozzátartozója);
- nem rendelkezett hitelutalvánnyal a hadifogoly, vagy annak meglétét nem tudta bizonyítani.

Az a hadifogoly, aki utalványát letétbe helyezte vagy birtokában volt a kérelme benyújtásakor, kérhette, hogy részére a Pénzintézeti Központ az utalvány forintellenértékét a kifizetés napján hivatalos vételi valutaárfolyam 160 százalékának megfelelő forintösszegben fizesse meg. Amennyiben a hadifogoly már nem élt, úgy az utalvány ellenértékének a kifizetését törvényes örököse kérhette. Több örökös között az utalvány ellenértéke örökrészük arányában oszlott meg. Az utalvány beváltására viszont jogvesztő határidőt állapított meg a jogszabály.[28] Dönthetett úgy a hadifogoly, hogy az utalvány ellenértékének kifizetésről lemond és helyette nyugdíj-kiegészítést kér.

[27] Dr. Sepsey Tamás: A volt nyugati hadifoglyok kárpótlási lehetőségei. *Magyar Hírlap*, 1992. április 22. 8.

[28] Az utalvány ellenértékének kifizetését 1992. december 31-éig lehet kérni az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatalnál. Az igény bejelentési határidő elmulasztása jogvesztéssel járt. Az államigazgatási eljárás szabályai szerint a mulasztás miatt igazolási kérelemmel lehet élni. Az igazolási kérelem beadásának végső határideje az elmulasztott határidő utolsó napjától számított 6 hónap, vagyis 1993. június 30. Az igazolási kérelemmel együtt pótolni kellett az elmulasztott cselekményt is.

Annak a hadifogolynak, aki devizakövetelésre szóló hitelutalvánnyal nem rendelkezett, vagy annak meglétét nem tudta bizonyítani, nyugdíj-kiegészítést lehetett „csak megállapítani", illetve csak ebben az esetben volt jogosult a hozzátartozó ezt a juttatást igényelni. A hadifogságban töltött idő számításánál csak az 1944. október 1. után hadifogságban töltött idő hat hónapot meghaladó idejét lehet figyelembe venni, egyebekben a juttatás nagyságának kiszámítására, az eljárási szabályokra a 93/1990. (XI. 21.) kormányrendeletben meghatározottak voltak az irányadóak.

Nyugati hadifogság miatt 63 882 ügyben hoztak helyt adó döntést a kárpótlási hatóságok, ebből 61 026 esetben (amelyek közül 44 270 kérelmet maguk a volt hadifoglyok nyújtottak be) kértek az elszenvedett sérelem idejéhez igazodó nyugdíj-kiegészítést az igénylők, és 2856 esetben kérték a meglévő hitelutalványok beváltását.[29]

A Rákosi munkaszolgálatra vonatkozó nyugdíj-kiegészítés

A tárgykörben járó juttatást az 1951 és 1956 közötti időszakban politikai okból hátrányos megkülönböztetéssel járó katonai munkaszolgálatot teljesített személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 174/1992. (XII. 29.) kormányrendelet rendelte el. A rendelet nem tartalmazott külön eljárási szabályokat, az általa nem szabályozott kérdésekben a 93/1990. (XI. 21.) kormányrendeletben foglaltakat kellett megfelelően alkalmazni, tehát az általános jogszabály alapján járt el a kárpótlási hatóság, mikor a jogosulti (hozzátartozói) köröket vizsgálta, illetve pozitív döntés esetén itt is valamilyen hatósági bizonyítvány, vagy hatósági igazolás került kibocsátásra.

A munkaszolgálat időtartamát a területileg illetékes katonai hadkiegészítő parancsnokság vagy a megfelelő adat birtokában levő levéltár által kiállított igazolással kellett bizonyítani. E szervek az igazolást nem tagadhatták meg. Az igazoláson kívül korabeli okirattal is lehetett igazolni a sérelmet, a munkaszolgálatos alakulatok beazonosítására legtöbbször az alakulat postafiókszáma nyújtott segítséget. A beadási lehetőséget nagy közfigyelem övezte, több napilap is tájékoztatásával segítette az igénylőket jogaik érvényesítésében.[30]

Az 1950–es években teljesített munkaszolgálat miatt 10 496 ügyben hoztak helyt adó döntést a kárpótlási hatóságok, ebből 9138 esetben maguk a sérelmet elszenvedő személyek éltek kérelemmel.[31]

[29] VTIL Kárpótlási Kutatási Szakadatbázis.

[30] Például: A Recskiek segítenek. *Vas Népe,* 1993. január 23. 16.; Emelt nyugellátás a volt katonai munkaszolgálatosoknak. *Somogyi Hírlap*, 1993. január 6. 4.

[31] VTIL Kárpótlási Kutatási Szakadatbázis.

A vonatkozó politikai rehabilitációs iratok

Mindkét szabadságkorlátozás vonatkozásban a teljes irategyüttes a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltárban található.[32] A két sérelemtípushoz kapcsolható kérelmek nem elkülönült egységet alkotnak, hanem az 1992. évi XXXII. törvény alapján benyújtott kárpótlási kérelmekkel együttes sorban szerepelnek. Mivel ezek az ügyek mind kérelemre indultak, csak azok az iratok találhatóak benne, amelyeket az ügyfelek beküldtek, illetve a hatósági eljárás egyes szakaszait tükröző dokumentumokat találhatunk bennük. A kérelmekben minimálisan megtalálható irattípusok a következők:

1. Kérelem, adatlap: a kérelemnél, amelyet formanyomtatványon kellett benyújtani mindig feltüntetésre kerültek a kérelmező és a sérelmet szenvedett személyes adatai, és az esetek többségénél megtalálható az elszenvedett sérelem rövidebb leírása, ismertetése is.

2. Az elszenvedett sérelmet igazoló iratok: a sérelemhez kapcsolódó dokumentumok három részre oszthatóak aszerint, hogy tanúkkal vagy saját nyilatkozattal akarták a sérelmet igazolni, vagy más szervezet, intézmény által kiadott igazolással, illetve valamely korabeli okirattal.[33]

Nyilatkozatok: a kérelmet benyújtó személy nyilatkozata, vagy más személyek által kiállított tanúnyilatkozat ezeknél a sérelem típusoknál nem volt jellemző. Esetlegesen a nyugati hadifogságnál fordulhatott elő, hogy így kívánták igazolni a sérelmet, de pozitív döntéshez önmagában nem volt elegendő.

Más intézmények, szervezetek, által kiadott igazolások:

- a volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetségének igazolása,
- a Történelmi Igazságtétel Bizottság (TIB) igazolása,
- a Recski Szövetség igazolása,
- a Történeti Hivatal okiratai,
- az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának (ÁBTL) dokumentumai,
- levéltári igazolások, főként a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár és Irattár igazolásai,
- a kárpótlási hatóság mellett működő Társadalmi Kollégium állásfoglalása,
- a Nemzetközi Vöröskereszt igazolásai.

[32] 9/2019. (II. 5.) kormányrendelet.

[33] A felsorolt iratok listája bizonyosan nem teljes, csupán azok a példák kerültek felsorolásra, amelyekkel a szerző az iratkeletkeztető kárpótlási hatóságoknál előbb hatósági ügyintézőként, majd vezetőként biztosan találkozott.

Korabeli dokumentumok:
- a második világháború után keletkezett tábori levelezőlap, utazási igazolvány, hitelutalvány, a háborút követően kiállított katonakönyv,
- fotók, korabeli napilapok kivonatai,
- a Hadifogoly Átvevő Bizottság által kiadott igazolványok,
- korabeli hadigondozási iratok,
- munkakönyv;
- társadalombiztosítási okirat;
- a kárpótlási folyamat előtti időkből származó önéletrajz.

3. Az eljárás során keletkezett hivatalos iratok: hiánypótlási felhívás, hivatalos levelezések, hatósági bizonyítvány, hatósági igazolás, határozat.

Összegzés

Ha a tanulmányban szereplő két szabadságkorlátozáshoz kapcsolódó, most közölt számokat vizsgálom, megállapítható, hogy közel 75 ezer olyan ügy van, ami pozitív döntéssel zárult. Mindegyik ügy egyéni életsorsot takar, az ő emlékük előtt akartam tisztelegni jelen írásommal, és rávilágítani arra, hogy ma már nemcsak az a fontos kérdés, hogy ki milyen sérelemért mennyi jóvátételt kapott, hanem hogy mit kezdünk a kárpótlás örökségeként fennmaradó irategyüttessel. Ahogy a számok is mutatják, nagy mennyiségű, a korszak történelmét bemutató dokumentum áll rendelkezésre, hogy a jövőben újabb kutatási irányokkal gazdagodhasson a XX. századi magyar történelem bemutatása.

Bibliográfia

Bús – Szabó 2013.	*Béke poraikra III. Dokumentum-emlékkönyv a második világháború nyugati hadműveleti területén és a nyugati hadifogságban meghalt magyar katonákról*. Szerk. Bús János – Szabó Péter. Zrínyi, Budapest. 2013
Csonkaréti 1994.	Csonkaréti Károly: *Szigorúan titkos dandár*. Zrínyi, Budapest, 1994.
Petri 1989.	*Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1989–1998*. Szerk. Petri Edit. Napvilág, Budapest, 1998.

Tarcai 1991.	Tarcai Béla: Magyarok a Nyugati hadifogolytáborokban. In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII–XXIX*. Szerk. Szabadfalvi József – Viga Gyula. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1991. 305–327.
VTIL Kárpótlási Kutatási Szakadatbázis	A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltárnál 2024-ben kifejlesztett, a meglévő kárpótlási ügyintézői és iratnyilvántartói adatokból összeállított informatikai adatbázis.

Jogforrások

1949. évi XX. törvény	A Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény
1992. évi XXXII. törvény	Az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény
1997. évi XXIX. törvény	Az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény módosításáról szóló 1997. évi XXIX. törvény
8400/1946. (VII. 28.) ME rendelet	A külföldi fizetési eszközök és követelések, a külföldi értékpapírok és az arany forgalmának, valamint a fizetési eszközök kivételének újabb szabályozása tárgyában hozott 8400/1946. (VII. 28.) ME rendelet
30/1956. (XII. 24.) számú kormányhatározat	A Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány 30/1956. (XII. 24.) számú határozata a Katonai Műszaki Kisegítő Alakulatok megszüntetéséről.
72/1989. (VII. 4.) MT rendelet	A rendőrhatósági őrizetben fogva tartott személyek munkaviszonyának és társadalombiztosítási helyzetének rendezéséről szóló 72/1989. (VII. 4.) MT rendelet
104/1989. (X. 4.) MT rendelet	Az egyes, személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek helyzetének rendezéséről szóló 104/1989. (X. 4.) MT rendelet
108/1989. (XI. 1.) MT rendelet	Az 1956-os népfelkeléssel összefüggésben elítéltek és a közbiztonsági őrizet alá helyezettek munkaviszonyának és társadalombiztosítási helyzetének rendezéséről, valamint a korábbi nyugdíjcsökkentés megszüntetéséről szóló 108/1989. (XI. 1.) MT rendelet
65/1990. (III. 28.) MT rendelet	Az egyes személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 65/1990. (III. 28.) MT rendelet

93/1990. (XI. 21.) kormányrendelet	1945 és 1963 között törvénysértő módon elítéltek, az 1956–os forradalommal és szabadságharccal összefüggésben elítéltek, valamint a korábbi nyugdíjcsökkentés megszüntetéséről, továbbá az egyes személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 93/1990. (XI. 21.) kormányrendelet.
51/1992. (III. 18.)	a volt nyugati hadifoglyok hitelutalványaival kapcsolatos pénzkövetelésekről és nyugdíjuk kiegészítéséről szóló 51/1992. (III. 18.) kormányrendelet
174/1992. (XII. 29.) kormányrendelet	Az 1951 és 1956 közötti időszakban politikai okból hátrányos megkülönböztetéssel járó katonai munkaszolgálatot teljesített személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 174/1992. (XII. 29.) kormányrendelet
236/2017. (VIII. 18.) kormányrendelet	A totalitárius diktatúrák áldozatai társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló egyes kormányrendeletek módosításáról 236/2017. (VIII. 18.) kormányrendelet
9/2019. (II. 5.) kormányrendelet	A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltárról szóló 9/2019. (II. 5.) kormányrendelet
1/1995. (II. 8.) AB határozat	
886/E/2003. AB határozat	
1000/B/1999. AB határozat	

Mihály Noszkó-Horváth

CHARACTERISTICS OF RECOMPENSATION FOR POST-SECOND WORLD WAR CAPTIVITY BY WESTERN FORCES AND FOR THE SO-CALLED RÁKOSI LABOR SERVICE OF THE 1950S AND DOCUMENTS DRAFTED OVER THE COURSE OF THE PROCESS

(Abstract)

A major accomplishment of the change of regime in Hungary was the attempt to ethically and monetarily compensate people who had suffered injustice for political reasons under the earlier dictatorial regimes. Although not among the better-known injustices that were entitled to compensation, the study presents the so-called *nyugati hadifogság* (captivity by Western forces) and military labor service in the 1950s, two restrictions on liberties whose brief presentation is nonetheless appropriate.

Captivity by Western forces was the imprisonment of Hungarian military personnel after the Second World War by the Western Allies (Britain, France and the United States). Military labor service in the 1950s was the abduction of politically unreliable individuals – who subsequently toiled in military units, on construction projects or in mines – by the communist regime.

A characteristic shared by both restrictions was that the legislative body considered neither as an injustice for which compensation could be determined. As a kind of political rehabilitation, affected individuals could only be awarded another form of relief, the so-called retirement supplement. The study only briefly presents the history of the two restrictions on liberties. The focus instead is on the important elements of the recompensation proceedings for personal injustices (through retirement supplements) and the documents drafted over the course of the process.

Mihály Noszkó-Horváth

DIE WESTLICHE KRIEGSGEFANGENSCHAFT NACH DEM ZWEITEN WELTKRIEG UND DIE ASPEKTE DER ENTSCHÄDIGUNG BEZÜGLICH DES SOG. RÀKOSI-ARBEITSDIENSTES IN DEN 1950ER-JAHREN SOWIE DIE WÄHREND DER VERFAHREN ENTSTANDENEN DOKUMENTE

(Resümee)

Es war eine große Errungenschaft des Systemwandels in Ungarn, dass man versuchte, all jene in moralischem und finanziellem Sinne zu entschädigen, die während der vorangegangenen diktatorischen Systeme unrechtmäßig, aus politischen Gründen diffamiert worden waren. In diesem Beitrag werden zwei Freiheitsbeschränkungen, die sog. westliche Kriegsgefangenschaft und der in den 1950er-Jahren geleistete militärische Arbeitsdienst behandelt, die zwar nicht zum bekanntesten Unrecht gehören, jedoch zur Entschädigung berechtigten, und deren kurze Beschreibung auf jeden Fall aktuell war.

Als westliche Kriegsgefangenschaft wird das Gefangenhalten ungarischer Militäreinheiten nach dem Zweiten Weltkrieg durch die westlichen (britischen, französischen und amerikanischen) Verbündeten betrachtet. Zum militärischen Arbeitsdienst in den 1950er-Jahren wurden im kommunistischen Regime die politisch unzuverlässigen Personen verschleppt. Sie mussten im Truppenverband militärischer Einheiten Arbeiten verrichten, oder wurden beim Bau oder in Bergwerken eingesetzt.

Es ist eine gemeinsame Eigenschaft beider Freiheitsbeschränkungen, dass der Gesetzgeber keine von beiden als Unrecht betrachtete, wofür eine Entschädigung hätte festgesetzt werden können. Den Betroffenen konnte lediglich eine andere Versorgungsform, der sog. Rentenzuschlag als politische Rehabilitierung zuerkannt werden. Der Sachverhalt der beiden Freiheitsbeschränkungen wird im Beitrag nur in geringem Maße dargestellt, in den Mittelpunkt rückten die wichtigen Elemente der Entschädigungsverfahren wegen persönlichen Unrechts (für Rentenzuschläge) und die im Laufe des Vorgangs entstandenen Dokumente.

Kőrösi Zsuzsanna

„AZ ILLEGÁLIS HITTANCSOPORTBAN A STRATÉGIÁNK ANNYI VOLT, HOGY NEM BESZÉLNI RÓLA”

Egy budai lány, Szebeni Éva élettörténeti elbeszélésében a földalatti katolikus ifjúsági közösség élete az 1950-es években

A második világháborút követő években egyeduralmat szerző kommunista párt igyekezett az élet minden területét ellenőrzése alá vonni. A pártállam számára alapvető jelentősége volt, hogy a társadalomban mélyen gyökerező keresztény felekezeteket távol tartsa az ifjúságtól. Már az 1947–1948-as tanév végén államosították az egyházi iskolákat.[1] Lezáródott az a folyamat is, melynek eredményeként a cserkészmozgalmat az 1946-ban megalakult Magyar Úttörők Szövetsége bekebelezte.[2] 1950-ben megszületett az állam és a katolikus egyház közötti megállapodás, melynek értelmében az egyházat szoros állami felügyelet alá vonták, és számos szerzetesrendet működésének megszüntetésére kényszerítettek.[3] A szerzetes tanárok nem folytathatták a pedagógiai munkájukat, ellehetetlenítették az iskolai vallásoktatást. Ám a tilalmak ellenére sokan kerestek alternatív utakat vallásos világnézetük megélésre, átörökítésére, illetve a cserkészet népszerű közösségformáló erőként továbbélt mint megannyi búvópatak.[4] Ifjúsági kisközösségek alakultak, ahol ápolták a cserkészhagyományokat, folytatták a hitoktatást. Ha ezekről a szerteágazó „földalatti” közösségekről beszélünk, nem lehet eléggé hangsúlyozni Kamarás István úttörő vallásszociológiai kutatását az 1980-as évek végéről,[5] illetve a Tabajdi Gábor szerkesztésében megjelent esettanulmányokat összegyűjtő kiadványt.[6] A sort még számos

1 Az 1948. évi XXXIII. törvénycikk rendelkezett a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában.

2 Ring 2017.

3 Az 1950. évi 34. számú törvényerejű rendelet megvonta tizenhárom férfi és negyvenegy női szerzetesrend működési engedélyét Magyarországon. Ez négy rendre nem vonatkozott: a piaristák, a bencések, a ferencesek és a Miasszonyunkról nevezett szegény iskolanővérek nyolc gimnáziumot visszakaptak.

4 Ezt a metaforát a cserkészetnek az 1948. utáni továbbélésére vonatkoztatva először Kamarás István használta. Kamarás 1992.

5 Lásd: uo.

6 *Illegális,* 2017.

publikációval folytathatnánk, viszont mikrotörténeti megközelítés ebben a témában kevés látott napvilágot.

Budapest egyik jelentős polgári és keresztény hagyományokkal rendelkező városrészében, a 11. kerületben a Szent Imre-plébániához kötődően is léteztek illegalitásba kényszerített katolikus ifjúsági közösségek. A Nemzeti Emlékezet Bizottsága támogatásával az *Autonóm egyházi kisközösségek működése* címmel folyt kutatás keretében 2020 és 2022 között olyanokkal készítettem élettörténeti interjúkat, akiket vélhetően nem jegyez majd a történelemkönyv, történeteik mégis megörökítésre méltóak, már csak azért is, mert a múlthoz történetek, mikrotörténetek által kerülhetünk közel. Szentimrevárosban[7] a mozgalom egyik legismertebb ifjúsági vezetője Rozgonyi György (Gyurka)[8] volt. Az ő egyik csoportjához csatlakozott – szülei bíztatására – a tíz év körüli Szebeni Éva is, akinek élettörténetével a következőkben megismerkedhetünk.

Évát Rozgonyi Gyurka ajánlására kerestem meg, és Wirthné Diera Bernadett-tel közösen rögzítettük elbeszélését,[9] amelyet rövidített, szerkesztett formában közlök. Arra kértük Évát, hogy foglalja össze az életét úgy, hogy közben kiemelten beszél a hittanos Rozgonyi-féle csoportról és az ott betöltött szerepéről, az ahhoz fűződő tudásáról, emlékeiről. Hangsúlyoztuk: azt szeretnénk, ha szabadon beszélne életéről, a neki fontos dolgokról, személyekről és eseményekről. Ennek megfelelően igyekeztünk csak akkor kérdezni, amikor Éva elakadt vagy egy-egy, a kutatás szempontjából fontos kérdést nem hozott szóba. És ő készségesen, élvezettel fogott bele a történetébe, és végig lendületesen, érzékletesen beszélt. Ezért köszönettel tartozom neki.

Egy-egy élettörténeti elbeszélésben nemcsak az elbeszélő hangsúlyai kerülhetnek más és más életszakaszokra, történésekre, hanem az olvasó, az utókor figyelme is mást és mást emelhet ki a történetek sorából. Nyilván minden befogadó másként fordul a szöveghez. Évánál a legnagyobb hangsúlyt a gyerek- és fiatalkori emlékek, élmények kapták, amelyek egy 11. kerületi katolikus ifjúsági közösséghez kötötték. Ahogy Éva az itt közölt interjúban fogalmaz: „minden ebben a társaságban zajlott,

7 1934–1950 között az egész kerület hivatalos neve Szentimreváros volt.

8 Rozgonyi György (1932–2020), technikus, építésvezető. A ciszterci rend által vezetett Szent Imre (majd József Attila) Gimnáziumban tanult 1943 és 1951 között. 1961 februárjában letartóztatták. A Fekete Hollók-ügy egyik mellékperében, a Palos György és társai perben három és fél év börtönbüntetésre ítélték. 1963 tavaszán szabadult. Rozgonyival 2019–2020-ben készítettem élettörténeti interjút. Az interjú a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Oral History Archívumban kutatható. OHA, 1168.; Kőrösi 2020.

9 Jankura Gáborné Szebeni Évával 2021 nyarán és kora őszén készült az interjú, amely eredeti formájában a VERITAS Intézet Oral History Archívumban kutatható. OHA, 1180.

és soha nem voltam máshol, és nem volt semmi hiányérzetem. Tehát tartalmas, gazdag, élményteli fiatalkorunk volt.”

Ha a nosztalgikus emlékektől kicsit eltávolodunk, a XX. század hétköznapjaira nagyon jellemző jelenségre figyelhetünk fel Éva történetében. A pártállami évtizedekben a hatalom számos módon igyekezett elnémítani a hivatalos értelmezéstől eltérő álláspontokat, véleményeket, melynek következtében számtalan családban a félelemből, az elfojtásból hallgatás, elhallgatás, nemkimondás született.

Éva szülei otthon, a négy fal között őszintén beszéltek, és megtanították a gyerekeknek azt is, hogy ők a hitük, a meggyőződésük miatt mások, és egyúttal azt is elmagyarázták nekik, hogy erről kifelé nem beszélhetnek. Gyakorolták vallásukat, templomba jártak, a húsvéti körmeneten is részt vettek, de a kívülállók előtt minderről hallgattak. Senki nem bízhatott a másikban, nem tudhatták, ki lesz az, aki esetleg felhasználja ellenük ezeket az információkat. „A templomba járás főbenjáró bűn volt. Tudtuk, hogy erről nem szabad beszélni… Nagyon vigyázni kellett, mert apukám állása, anyukám újságkihordó állása is akár veszélyben volt, úgyhogy nem beszéltünk.”

Természetesen a szülők döntöttek arról, hogy a gyerekeik vegyenek részt az illegális hittanoktatásban, és a háttérből végig támogatták is őket. A szülők döntésében meghatározó szerepet játszottak a családi értékek, a háború előtti életvezetés, meggyőződés stb. A retorziótól való félelem következtében viszont a hallgatás stratégiáját követték, így a gyerekek is tudták, hogy olyasmiben vesznek részt, amiről nem beszélhetnek másokkal. „És persze, mi tudtuk, hogy erről nem szabad beszélni, hiszen nincs engedélyezve, amit csinálunk. Egyszer megkérdeztem Gyurkát, hogy büntetendő-e a mi tevékenységünk. Azt válaszolta, hogy minket nem fognak ezért megbüntetni, viszont jobb, ha a csoportról minél kevesebb embernek beszélünk, minél kevesebben tudnak róla. Még lakásokon sem volt ildomos sok embernek összegyűlni, öt-hat főnél nem jöhetett volna több vendég, tehát még emiatt is volt plusz izgalom.” A bizalmatlanság légkörében tanácsosabb volt eltitkolni egymás előtt a vezetéknevüket és egyéb személyes információkat, még a tekintetüket is kontrollálni kellett, idegen helyen nem volt ajánlatos a társukra nézni, bármi módon is jelezni, hogy ismerik egymást.

Titkok vették körül a gyerekeket az iskolában is, keveset tudtak egymásról. Éva ebben a közegben is csak korlátozottan nyílhatott meg. „Két jó barátnőm volt az osztályban, akik közel álltak hozzám, és ők mind a ketten templomba járó, vallásos családból származtak. Róluk tudtam ezt, de a többiekkel nem beszéltünk ilyesmiről.”

Számtalan családban szégyenérzetből kerülték a beszédet olyan életeseményekről, amelyek a felnőtté válás természetes lépcsőfokai. „Fura világ volt az is. A nőiségről, és ami ezzel jár, soha nem beszéltünk. Felvilágosítás nem volt. Ilyen szemérmes

világ volt, és ez nagy hiba volt." Kínos volt a nemiségről beszélni, nem voltak rá szavak, hiányzott az ezirányú edukáció. A titkolózás mindig veszélyt hordoz magában. Éva csak lélekjelenlétének és talpraesettségének köszönhette, hogy nem lett szexuális abúzus áldozata. A hallgatás nem tört meg ekkor sem, mi több, ez vált természetessé. Ez biztos nagy terhet jelentett a családnak.

1956 után a forradalomról és a disszidensekről csak a kádári narratíva szerint lehetett beszélni. Szinte mindenkinek volt olyan rokona, ismerőse, aki Nyugatra menekült. A kezdeti években sok esetben nem beszéltek róluk még egymás között sem, mintha nem is léteztek volna. Itt is a hallgatás tűnt biztonságosnak. Éva csoportjából is többen elmentek az országból, és a társaik ösztönösen nem kérdezősködtek róluk. Némán elfogadták a helyzetet. „Aztán eltűntek. Nem tudom, hova lettek. Az ember akkor nem annyira tudott másokról, nem beszéltünk olyan sok mindenről."

Nem beszéltek, nem kérdeztek, igyekeztek elbújni a figyelő szemek elől. Az élet számos területén a bizalmatlanság légköre vette körül őket, csak a család és az ifjúsági közösség nyújtott számukra biztonságot a sokszor velük szemben is ellenséges világban. Mindaddig védve érezték magukat, amíg nem vált számukra is nyilvánvalóvá, hogy a titkolni igyekezett hittanórákat, a kirándulásokat, a táborokat, a házibulikat a rendőrök megfigyelik, követik őket. Sokan megijedtek és visszahúzódtak, míg mások kitartottak. Aztán az 1958 óta folytatott megfigyelések, nyomozások a Kádár-korszak legnagyobb egyházellenes rendőrségi akciójában csúcsosodtak ki 1960–1961 fordulóján.[10] Országszerte több városban összehangolt házkutatásokra és letartóztatásokra került sor, amit kihallgatások, bírósági eljárások, majd perek, hazug vádakra épített többéves ítéletek követtek. Szentimrevárosra 1961. február 6-áról 7-ére virradó éjjel csapott le a rendőrség. Ennek híre futótűzként terjedt a csoporttagok családjai között, ahol igyekeztek megszabadulni a terhelő iratoktól, könyvektől, tárgyi emlékektől. A fiatalok addigi tevékenységükkel felhagytak, majd évekig nem találkoztak. Ismert az is, hogy a szentimrevárosi közösségek tagjai próbálták segíteni a letartóztatott vezetők családjait, illetve megfejteni, hogy vajon kik segítettek a rendőröknek. Majd a börtönből szabadultak hozták a híreket a feltételezett ügynökökről. Évtizedek elteltével számos érintett élve információs önrendelkezési jogával kikérte az állambiztonsági szervek által róla összegyűjtött és a levéltárban őrzött iratokat. Szebeni Éva 2006-ban olvasta ezeket az iratokat, és szembesült azzal, hogy akikben ifjú lányként anno megbízott, jelentettek róla.

És itt kezdetét vehetné egy másik, végtelenül összetett, kibeszéletlen, feldolgozatlan történet.

[10] A Fekete Hollók fedőnevű ügyről bővebben lásd: Wirthné 2015.; Soós 2017.; Cúthné 2024.

Forrásközlés

Szebeni Éva: Apukám, Szebeni Nándor 1915-ben született. Matematika–fizika szakos tanár volt, és így volt ő banktisztviselő a háború előtt. Nyilván a pénz számolásához tudni kellett a matekot. Miután az egyetem alatt németül is tanult, kiderült, hogy majdnem náci, így nem engedték a háború után bankban dolgozni, és akkor rádióműszerész lett. Anyu, Palády Éva 1920-ban született, tanítónőnek tanult, mert abban az időben a lányoknak nem igazán lehetett mást, ha tanulni akartak – legalábbis ő így mondta. A háború után viszont nem engedték tanítani, mert egy klerikális családból származó valaki csak rosszat mondhatott volna az ifjúságnak. De aztán meg is oldódott a probléma, mert a családunkban tizenöt hónaponként született három gyerek, ’41-ben a bátyám, Nándi, én ’42. augusztus 16-án, ’43-ban pedig az öcsém, Endre. Aztán jött az ostrom, majd ’46 februárjában a húgom, Mari. Őt a lakásban, otthon szülte meg anyukám, de mi nem vettünk észre semmit, mert anyukám nagyon fegyelmezett volt. Emlékszem, egyszer csak egy mély kocsiban üvöltött a húgom. Ez volt a család, akkor még nem mondták nagycsaládnak, csak négyen voltunk gyerekek.

A XI. kerületben, az Elek utcában, a Villányi út egyik mellékutcájában laktunk. Eredetileg a Csörsz utcában volt anyuék lakása, de azt kibombázták. Akkor a nagymamámék éppen menekültek Ausztriában, Tirolban, mert a nevelő nagypapám orvos volt, kivezényelték, így lett katonatiszt. Mivel nem voltak itthon, anyuék beköltöztek a lakásukba, az Elek utcába, és amit mozgatni lehetett kiskocsin, áthúzták az előző lakásból. Aztán hazajöttek a nagymamáék, és akkor a két szoba hall személyzeti szobás lakásban lettünk nyolcan. Egyik szoba a nagymamáméké, a másik a szüleimé, a hall a fiúké, a cselédszoba a lányoké, úgyhogy így, cipőkanállal, de megvoltunk.

Vöröskeresztes gyerek voltam egy darabig. Először Svájcban, Winterthurban voltam három hónapig, négyéves korom körül, Nándi meg Solothurnban. Az első világháború után anyám volt Belgiumban, Wortelben vöröskeresztes gyerek, a Horsten családnál.[11] Ott volt két nő, Honorin, aki tolókocsiban volt és a legcsinosabb húga, Luis, és ez a két tanti a második világháború után a Nemzetközi Vöröskereszttel megkerestette a Szebeni családot, hogy miben segíthetnek. A mi családunkból a Vöröskereszt már kivitt két gyereket Svájcba, ez nagy szó volt, hiszen tényleg éheztünk az ostrom után, így én már nem mehettem volna a két tantihoz, de ők azt mondták,

[11] Az 1920-as években a Gyermekvédő Liga, a Nemzetközi Vöröskereszt és különböző egyházi szervezetek összefogásával hatvanezer árva, elszegényedett gyereket utaztattak ki Nyugat-Európába családokhoz. A belga–magyar gyermekmentő akcióról Hajtó 2011. A gyermekvonatok-programot a második világháború után is elindították, ám a kommunista hatalomátvételt követően rövid idő múltán leállították.

hogy akkor az ő költségükre menjek ki. Még most is emlékszem, hogy vöröskeresztes apácák voltak velünk a vonaton. Anyukámék föltettek a vonatra, a nyakamban lógott egy sárga kartoncédula a „feladóval" meg a „címzettel". Megállt egyszer a vonat, és leszállították az összes gyereket, és nyilván valami kollégiumba vagy rendházba tereltek be minket. Sok-sok apáca volt ott. Lezuhanyoztak, felöltöztettek, utána szárították a hajunkat fekete hajszárítóval. Egyik magyar gyerek sem látott még olyat, pisztolyt viszont már igen. Üvöltöttünk, sikítottunk a félelemtől, amikor a fejünkhöz tartották azt a feketét. Ilyen volt az a világ.

Belgiumban kezdtem az iskolát, de előtte fél évig óvodába jártam. A szomszédban voltak gyerekek, ők voltak a játszótársaim. Haza kellett volna jönni egy fél év után vagy nem tudom mennyi idő után. Anyu levelezett a tantikkal, és egy darabig kíváncsi is voltam az itthoni dolgokra, és aztán már nem. Emlékszem, hogy mindig fölolvasták a levelekből, hogy mi van a húgommal, de egy idő után nem akartam hallgatni, már nem érdekelt. Páncélt növesztettem. Annyira eltávolodtak a szüleim, mintha egy másik bolygón lettek volna. Arra is emlékszem még, hogy egyszer megkérdezték a tantik, hogy ott maradnék-e örökre? És én mondtam, hogy igen. Később anyu elmesélte, hogy irtó nagy csata volt apuval, amikor megkapták az ajánlatot. El kellett dönteni, hogy lemondanak-e rólam és odaadnak örökbe – nagyon sok magyar gyerek kint maradt Hollandiában és Belgiumban – vagy nem. Anyu úgy érezte, hogy a szíve szakad meg, de nincs joga elvenni tőlem egy ilyen lehetőséget és ide visszacitálni a ki tudja, mire. Apu meg azt mondta – én voltam apám kedvence –, hogy ő nem ad. „Ide született, itt velünk kell leélni az életét." Így történt, hogy hazajöttem. Nem szeretnék egy ilyen döntés elé kerülni…

Az óvodában megtanultam flamandul. Elfelejtettem magyarul. Ötévesen mentem ki, hatéves voltam augusztusban, és abban az évben decemberben jöttem haza, és nem tudtam magyarul, csak flamandul. Aztán elfelejtettem flamandul, de megtanultam németül, és a tantikkal életük végéig leveleztem. Később is folyton próbáltak meghívni engem a tantik, anyu ment is a Belügyminisztériumba – pedig utálta az egész kommunista bagázst –, és kért engedélyt nekem, hogy kimehessek látogatóba, de kerek-perec elzárkóztak. Folyton jött a meghívólevél, de nem engedtek ki.[12] Huszonhét év elteltével, az első turistautamon találkoztunk újból.

Nagyon szerettem otthon lenni, szerettem apámat, anyámat. Anyukám egy bűbájos, vidám, alkalmazkodó nő volt, aki azért rendet is tartott. Apukám volt a szigor a háttérben. Nyolckor otthon kell lenni, az érettségi évében már tízig lehettem távol. Ezt a szigort anyu egy picit próbálta kompenzálni, ő egy kicsit lazábbra vette. Anyu

12 A Nyugatra utazás szabályozásáról, illetve az útlevelek történetéről lásd: Bencsik – Nagy 2005.; Tóth-Péter 2018.

próbált elmenni napközis tanítónőnek, de azt sem hagyták. Akkor kitalálta, hogy elmegy újságot kihordani, mert egy fizetés elég kevéske volt hatunknak. Bevállalt ő mindent. Arra emlékszem – mert néha mentünk segíteni –, hogy a Fehérvári úti postán kellett átvenni az újságokat, csak akkor még nem ilyen húzós, hanem vállon cipelős, nagy tatyók voltak. Abban az időben mindenkinek elő kellett fizetni a kommunista lapokra, így nagyon nehéz volt a táskája. Anyu valamikor hajnalban indult, és Kelenföld, Kelenvölgy volt az ő területe, kertes házak, ott bóklászott. És reggel fél 8-ra hazaért, és megadta a kezdő lökést, hogy el ne késsünk az iskolából.

Az utcában játszottunk. A háború után romos utcák voltak, nem igen voltak kerítések, hál’ Istennek. Ahol volt kerítés, ott mindig baj volt, mert ha beesett a labda, nem adták vissza. Fociztunk, ipiapacsoztunk az utcán, én is a fiúkkal. Ugye volt egy bátyám meg egy öcsém, a húgom meg kicsit odébb poroszkált, nálam négy és fél évvel fiatalabb, vele nem sokra mentem. A házmesterek rémei voltunk, pedig jó gyerekek voltunk, nem dobáltuk be az ablakokat, nem loptuk le a virágot, de üvöltöttünk, hogy ipiapacs egy-kettő-három! És ez csendháborítás-számba ment – akkor még a gyerekjogok nem voltak olyan nagyra nőttek, mint manapság –, úgyhogy pucoltunk haza. Mindig én mentem föl a zsíros kenyérért – nagy karéj megsózva, piros-paprikával –, mert nem lehetett föl-le szaladgálni, szóval rend volt. Néha kaptunk baracklekváros kenyeret, de vaj nem volt alatta, mert otthon sem volt vaj. De nem is hiányzott. Jó sorunk volt.

A Szebeni gyerekek – Endre, Mária, Éva és Nándor – 1950 nyarán Bélatelepen[13]

[13] A fényképeket Jankura Gáborné Szebeni Évától kaptam.

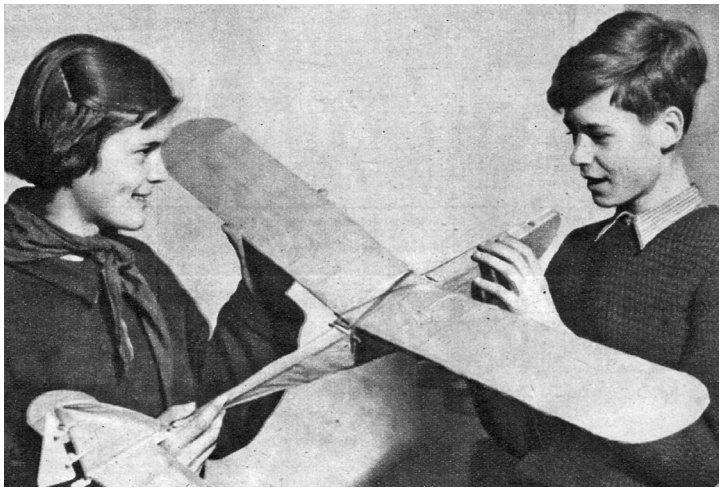
Az apai nagypapám Bélatelepen, a Balatonnál mindig egy hosszú talicskával várt bennünket a vasútállomásnál, arra tették a kofferokat, és így tolták haza. Tizenhat éves koromig mindig a nagypapáméknál nyaraltam. Utána a társaság miatt már nem. És mindig csodálkoztak – bár akkor még nem volt divat lesülni, de azért csak lesült, aki napon volt –, hogy miért nem vagyunk lesülve a Balatonnál. Lezúdult oda négy gyerek, később már csak három, mert a húgomat a másik nagyszülőkhöz vitték, Tatárszentgyörgyre, neki ott volt aranyélete. Nekünk délelőtt a kertben kellett segíteni, veteményest gyomlálni, az apró, édes almákat kukactalanítani és aszalni. Aztán ebéd után a nagymama aludt egyet, és addig a sparherton volt a nagy fazék, amibe a kútból húztuk a vizet. Mire fölébredt, megmelegedett a víz. Elmosogatott a zománcvájdlingban, és nekem kellett törölgetni. Utána lehetett lemenni a strandra fürdeni. Akkor volt négy óra, öt óra, úgyhogy akkor már nem igazán sült le az ember. Nekünk ez az élet volt a természetes.

A ciszterekhez jártunk a Szent Imre-templomba, és én iskolába pedig a templom mellé, a Kaffka Margit Gimnáziumba és a József Attila Gimnáziumba. ’48 szeptemberében elkezdtem az általános iskolát a Kaffkában, ott jártam negyedikig, aztán átrakták az általános iskolát a József Attila épületébe, akkor ott jártam, és ott is kezdtem a gimit, majd megint átraktak a Kaffka épületébe – úgyhogy a két épületet általános iskolásként és gimnazistaként is belaktam. Abban az időben a Kaffka épülete középen el volt felezve, minden folyosó téglával lefalazva az agráregyetem részére, amely jóval később költözött Gödöllőre. Nekünk még tornatermünk sem volt. Az érettségi évében aztán kiderült számunkra, hogy egy uszodánk is volt, de nem is hallottunk róla. A fiatalabb testvéreim a Köbölkút utcában jártak általános iskolába, mert közben ott épült egy suli.

Nándi volt kitűnő tanuló, a bátyám, tanulás nélkül! Én is nagyon jól tanultam. Amikor anyu mondta, hogy osszuk be a takarítást, akkor az öcsém meg én csináltuk. Nándi maximum az előszobát, mert az kicsi volt, a húgom a személyzetit, a két nagyszobát meg Bandi és én. De ez sem volt probléma. Olyan természetes volt, hogy takarítunk, hogy megyünk krumpliért, megyünk tejért.

Szép élményem van még a modellezéssel kapcsolatban is. Az öcsikém, a Bandi rossz tanuló volt, bukdácsolt, például történelemből. Az úttörőházban, ami fönn volt a Ménesi út, Mányoki út környékén, voltak szakkörök. És az öcsém történelemtanára, Rétlaki Győző ott tartott repülőmodellező szakkört, és anyukám – mint bölcs anya – azt mondta nekem, hogy ügyes is vagyok, meg kicsit fiúsabb is, menjek el a modellező szakkörbe, hátha akkor Rétlaki nem buktatja meg Bandit. Be is iratkoztam, és nagyon ment a dolog. Akkor volt a *Szabadság* képes hetilap, amihez semmi közünk nem volt, de az egyik számban közöltek rólam egy összeállítást, az egyetlen lány modellezőről. Több fénykép is megjelent rólam, amiken építem a Pinty repülő

modelljét. Az utolsó fotón én mint a mosolygós stréber kezembe a repülőmmel, amiért megkaptam az elsőfokú modellező jelvényt. Mellettem pedig Nándi, a bátyám, aki ugyancsak modellezett. Abban az időben nem ugyanaz volt bekerülni egy újságba, mint ma, valamit le kellett tenni érte, úgyhogy őriztem is büszkén. Ezt csináltam sokáig, aztán a Bandi nem is bukott meg.

Szebeni Éva és Nándi a Pinty repülő modelljével. Szabadság, *1956. március 13. 1. (részlet)*

Vitorlázó repülni szerettem volna, megszállott voltam. Rétlaki Győző is egy megszállott repülőbolond volt, és mentünk mindig, kirándultunk a Hármashatárhegyre, ahonnan csőrölték a repülőket. Az egy lenyűgöző élmény volt! Rétlaki megismertetett egy vitorlázó repülő csajjal, Mirtill-lel. Én sokáig könyörögtem apunál, hogy repülhessek, persze, nem akarta engedni. Minden este beleálltam a harcba, elég szívós vagyok, ha valamit nagyon szeretnék. Aztán lezuhant a Mirtill, megsérült a gerince, megbénult. Emlékszem, meglátogattam a kórházban. Nekem nem ment el a kedvem a repüléstől, na de ezek után végérvényesen eldőlt, hogy ezt én nem csinálhatom. Ezt leszámítva nem igazán volt csalódás a gyerekkoromban.

Emlékszem, amikor az egyik karácsony előtt anyu mondta, hogy minden gyerekre van húsz forint. Ennyit tudott megspórolni a háztartáspénzből ajándékra. És találjuk ki együtt, hogy kinek mit vegyünk, illetve vegyenek a szüleim. A karácsony mindig nagyon-nagyon szép volt nálunk. Mondtam már, hogy két szoba, hall, személyzeti szobás lakásunk volt. Nekünk a kisszobában kellett várakozni. Addig nem volt szabad bemenni a hallba, amíg anyuék föl nem díszítették a fát. Kétszárnyas ajtó volt a nappaliban, mi nagyszobának mondtuk, és a fény kiszivárgott az ajtó alatt, és

ott ültünk négyen a kanapén, és néztük az ajtórést, hogy az árnyékok mozognak ideoda, ahogy jönnek-mennek. Suttogtak a szüleim. Csak a nagy halk jövés-menést hallottuk. És én mindig láttam az angyalt. Annyira hittem, hogy láttam az angyalt. Amikor csilingelt az angyalka, meghozta a Jézuska az ajándékot, mi lőttünk ki. És mindig elénekeltük a *Mennyből az angyal*t. Semmi nem volt becsomagolva, nem is volt csomagolópapír. Sok évvel később a svájci ismerősök küldtek ajándékot csomagolópapírban, és akkor kivasaltuk a papírt, szinte nagyobb öröm volt a papír, mint maga az ajándék. Arra is emlékszem, hogy akkor apu a rádiógyárban dolgozott a villanyszerelő műhelyben, és ott csináltak egy játék konyhabútort nekem. Meg a nagymamám kötött vagy horgolt minden évben a babámnak egy kis ruhát. És éjfélkor mentünk a misére. A ciszterekénél, a Szent Imre-templomban a XI. kerület színe-java ott volt. Apu a háború után évekig nem járt templomba, csak anyu. Akkor meg is kérdeztem anyutól, hogy apu miért nem jár. Azt mondta, hogy olyan borzalmakat élt át – munkaszolgálatos volt a városban –, hogy úgy érezte, nincs Isten, ha ennyi borzalmat enged a világon. De aztán később jött velünk. Az ember életében vannak hullámhegyek meg hullámvölgyek.

Kezdetben a ciszterek templomába jártunk minden vasárnap. És egy idő után ez nem volt már tanácsos. Akkor a Karolina út és a Bocskai út sarkán, egy lakóház földszintjén volt egy kápolna, és oda jártunk vasárnaponként misére. Ez egy kisebb helyiség volt.[14] Volt, hogy annyian voltunk, hogy a lépcsőházban álltunk és csak hallottuk a misét. És ott volt viszont gyerekkorom legszomorúbb emléke. Volt egy pap, aki ott misézett, aki ott vette föl a karinget, de civilben jött. Furcsa volt, mert akkor a papok nem jártak még civilben az utcán. A Tiszi abban a házban lakott, de neki nem is baj, hogy nem jut eszembe a neve. Szóval miután már egy-két éve ebbe a kápolnába jártunk, anyu meghívta őt hozzánk, hogy otthon gyónjunk nála. Ugye nem volt gyóntatószék ebben a templomban. És a Tiszi eljött, és akkor a kisszobában gyóntunk nála. És akkor nekem furcsa volt – de nem voltam én elég okos ilyen szempontból –, hogy folyton kérdezgetett, hogy „még kislány vagy? Nem lettél már kislányból nagylány?" Én nem is értettem, hogy miről beszél. Fura világ volt az is. A nőiségről és ami ezzel jár, soha nem beszéltünk. Felvilágosítás nem volt. Ilyen szemérmes világ volt, és ez nagy hiba volt. Szóval ez a Tiszi egyszer valami könyvet adott nekem kölcsön, és fel kellett mennem érte a lakására. Egyszobás lakásban lakott a templom fölött. Nagyon rossz volt! „Ülj le, Évi!" Mondom, „nem, sietek". „De ülj le!" Leültem. A Tiszi szemüveges volt, és még most is látom, ahogy csillogott

[14] A Karolina út és a Bocskai út sarkán álló lakóház földszintjén működött a ciszterci rendház házi kápolnája. Ezt Budapest második világháborús ostroma során megnyitották a hívek előtt. A szerzetesrendek feloszlatása után a romos helyiséget rendbe hozták, majd 1950. december 8-án Gyümölcsoltó Boldogasszony tiszteletére felszentelték az új kápolnát.

a szeme a szemüveg mögött. Borzasztó rossz érzés fogott el, fölugrottam, ő meg elém állt, és nem engedett kimenni a lakásból. Kergetőztünk az asztal körül. „Ülj az ölembe, Évi!” Hát nem is értettem, hogy én, a tizennégy éves lány mit üljek az ő ölébe. Kergetőztünk az asztal körül, próbált átnyúlni, és akkor megszólaltam, hogy „úgy elkezdek üvölteni, ha nem enged ki az ajtón, hogy az egész ház összeszalad”. „Na de ne butáskodj!” Akkor elengedett. Hazáig futottam, rögtön elmondtam anyunak. Anyám vette a kabátját, és kilőtt a Tiszihez. Na, többet nem mentünk oda misére, nem gyóntunk többet a Tiszinél. Anyám kérdezte, hogy miért nem szóltam neki? Én nem gondoltam ilyenre, az meg, hogy a gyónásnál mit kérdez a pap, azt azért mégsem beszélem meg az anyukámmal. Többet ez nem került szóba. De egy életre szóló negatív élmény volt, hogy pont egy pap!

Nem emlékszem arra, hogy hol volt az úttörőavatás, biztos az iskola udvarán. Arra viszont emlékszem, hogy előre meg kellett venni a nyakkendőt, és én ezt egyszerűen elszabotáltam. Azt hiszem, hat forint volt a nyakkendő, de én nem is kértem anyutól rá pénzt. Egyszerűen eldöntöttem, hogy nekem az nem kell. Hogy miért? Mert utáltam a kommunista bagázst, nem akartam úttörő lenni. Utáltam, mert apukámnak nem volt állása, meg azért, mert anyu csak azért nem taníthatott, mert templomba járt. A templomba járás főbenjáró bűn volt. Tudtuk, hogy erről nem szabad beszélni. Meg otthon azért szidták a kommunistákat, úgyhogy nem akartam ebbe a társaságba tartozni. Nagyon vigyázni kellett, mert apukám állása, anyukám újságkihordó állása is akár veszélyben volt, úgyhogy nem beszéltünk. Például elsőben még volt hittan, még volt pap, aki tanította a hittant, utána ez is tilos lett.[15] Tehát a kommunisták ezt is elveszik, azt is elveszik, ezt is megtiltják, azt is megtiltják. És kötelező volt a május 1-jei felvonulás. Apukámnak is kötelező volt, mondta is a magáét. Nekünk meg az iskolával kellett volna menni. A Múzeumkertben gyülekeztünk, én nem akartam elmenni, de muszáj volt, mert névsorolvasás volt. Elmentem, kimásztam a kerítésen és hazamentem. Nekem ilyeneket ne parancsoljanak! És az úttörőavatásra sem mentem el. Tehát így alakult ki fokozatosan az ellenállás bennem.

Nagyszombaton a feltámadási körmenet elmaradhatatlan volt. Mi akkortól kapcsolódtunk be a húsvéti ünneplésbe. Egyszer volt csak, hogy nem voltam a feltámadási körmeneten. A József Attila Gimnáziumba jártam éppen, már gimnazista voltam, és akkor még szombaton is volt tanítás. Át akartunk menni húsvétkor a Szent Imre-templomhoz, de bezárták az egész iskolát, hogy ne tudjunk délután a körmenetre menni. Sokan mentünk volna a körmenetre, de így csak az ablakból néztük,

[15] Az egyházi iskolák államosítását követően a szerzetes tanárok iskolai keretek között nem folytathatták a pedagógiai munkájukat. Majd az 1949. évi 5. számú törvényerejű rendelet értelmében az állam és az egyház különválasztására vonatkozó rendelkezésnek megfelelően a vallásoktatás az iskolákban már nem volt kötelező.

hogy a szüleink gyülekeznek a templom körül. Minél nagyobb volt az elnyomás, annál nagyobb volt a körmenet. A menet elindult a templomból, föl a Kertészeti Egyetem mellett a Szüret utcán, majd a Ménesi úton végig, és a Körtérnél jött le, a Himfy lépcsőnél. És volt, amikor összeért a menet eleje és a vége, mint a kígyó feje és farka. Hihetetlen volt! És mindenki énekelt, mindenki tudta az énekeket. Borzasztó erős összetartozás volt ott, valahogy minden szép és jó volt.

Két jó barátnőm volt az osztályban, akik közel álltak hozzám, és ők mind a ketten templomba járó, vallásos családból származtak. Róluk tudtam ezt, de a többiekkel nem beszéltünk ilyesmiről. Én ugye '56-ban voltam tizennégy éves, és utána alakult a KISZ.[16] Rólam akkor azt mondták, hogy agitálok a KISZ ellen. De én soha senkinek nem mondtam, hogy ne lépjen be. Azt mondtam, én nem lépek be, és nem is léptem be. És akinek nincs saját véleménye, az valakiére odafigyel. Aki engem szeretett, az rám figyelt. Az unokanővérem eggyel fölöttem járt, az ő családja kommunista lett. Nem tudom, hogy csinálták, mindenesetre én letagadtam, hogy a Cica rokonom.

1956-ban én is tüntettem természetesen. Október 23-a kedd volt. Aznap anyu a mosókonyhában mosott. Tizenkét lakásos házban éltünk, és be volt osztva, hogy melyik nap melyik lakás használja a mosókonyhát. A kedd volt a mi napunk. Volt szenespince, akkor még fával tüzeltünk, és volt mellette egy mosókonyha. Egy nagy kondér volt ott meg valami kád, amikben anyu mosott és főzte a fehér ruhákat meg az ágyneműt. Emlékszem, mindig be volt kötve a feje. Amikor a tüntetés volt, akkor is lement reggel anyu, és egész nap főzögette az ágyneműket. Mi a magasföldszinten laktunk, kétemeletes volt a ház, és fölötte volt a padlás, és ott lehetett teregetni, oda vittük fel a ruhákat, mint József Attila. Tudtuk, hogy tüntetés lesz, de azt már nem tudtuk, hogy mi meg hogy, csak azt, hogy a kommunisták ellen és hogy a műegyetemisták szervezik. Én éreztem, hogy nekem ott a helyem. Emlékszem, egymás között sutyorogtunk az iskolában. Hazamentem elkéredzkedni anyutól, mert ugye én nem mehettem engedély nélkül sehova. Anyu elengedett, de azt mondta, hogy „hét órára gyere haza, és nagyon vigyázz, mert ilyen helyen lőhetnek is!" És én ránéztem, hogy anyukám! Nem hittem neki. A Gellért téren gyülekeztünk, és széles sorokban vonultunk a Duna-parton, és nagyon lelkesen üvöltöztünk, hogy „Rákosit a Dunába, Nagy Imrét a kormányba!" Tetszett a dolog. Elmentünk a Bem térig, de ott már annyian voltak, hogy a közelébe sem jutottam a térnek, azt sem tudtam, hogy ki beszél meg mit, mert nem hallatszott semmi. És végül haza kellett mennem. A bátyám, Nándi

[16] A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség – a Magyar Szocialista Munkáspárt ifjúsági szervezete – 1957. március 21-én alakult meg a korábbi Dolgozó Ifjúság Szövetsége utódjaként. 1989. április 22-én feloszlott.

persze sodródott a tömeggel, és ott volt a Rádiónál, amikor lőttek. Úgyhogy ő úgy jött haza, hogy rosszul volt, teljesen kiborult.

Nándi kezdett járni a Rozgonyi-féle társaságba. A gyerekkorunknak a szerető családi légkörön kívül az igazi szép élmény mind a Rozgonyi Gyurkáékhoz kötődik. Akkor is tudtam, hogy hihetetlen, hogy Gyurka mit vállal, de később rájöttem, hogy az egész életét rátette erre. Ehhez óriási elhivatottság kellett, fantasztikus! A lényeg az, hogy egyszer csak, úgy 1950 tavaszán becsöngetett hozzánk Gyurka. Valakitől tudta, hogy a Szebeni család vallásos. Amikor anyu kinyitotta az ajtót, így-úgy lekáderezte magában Gyurkát, és azt gondolta, hogy egy provokatőr, mert ki más lehet. Aztán valahogy csak megérezte, hogy beljebb engedheti. Akárkit nem engedtünk be a lakásba. Először tehát a bátyám ment a Gyurkához, körülbelül öt-hat fiú volt az ő csoportjukban. Egy héten egyszer volt hittanóra. Egy óra hittanóra, az első felében katekizmus vagy Biblia, a második felében játék. És különböző családok lakásában, persze, akinél volt akkora lakás, hogy az asztalt körül tudta ülni ennyi gyerkőc. A hónapból az egyik héten nálunk volt a foglalkozás.

Később valamikor Gyurka azzal jött hozzánk, hogy kéne táncolni tanulni, és jó lenne egy lánycsoport, mert ha ő nem szervez lánytársaságot a fiúknak, akkor lepkehálóval sem tudja a szerelmi időszakban összefogdosni őket, mert az iskolából elmennek inkább a szoknyák után. Zseniális ötlet volt! A mi lakásunkban a nagyszobának nevezett nappali egy húsz-huszonkét négyzetméteres szoba volt, a közepén egy nagy ebédlőasztal, hat székkel, azokat félre lehetett tolni, és akkor lett hely a táncra. És így lettünk mi egy csoport. Volt a Rozgonyi Kati, a Makkos Emese, a két testvér, a Korontai Jutka – aki a Gyurka felesége lett – meg a húga, a Korontai Bea és a Jóföldi Zsuzsi, na meg persze én.

Aztán 1956 elején Gyurka elhozta hozzánk a Lányi Ildikót, ő lett a vezetőnk. Ildikó a Kaffka Margit Gimnáziumba járt. És akkor nálunk volt a tánctanítás. Egy nagyon szimpatikus testvérpár tanította a táncot. A Hertelendy Miki – nagyon tetszett nekem, jóképű, jó modorú volt, jól táncolt, tudta a szabályos lépéseket, de korban nem passzolt hozzám – és a testvére, Marika, aki szép lány volt. Aztán eltűntek. Nem tudom, hova lettek. Az ember akkor nem annyira tudott másokról, nem beszéltünk olyan sok mindenről. Volt, akinek csak a becenevét tudtuk a társaságban. Például később, amikor Gyurka beszervezett engem a vezetői tanfolyamra, akkor a legtöbb előadónak csak a beceneve volt meg. Nem volt tanácsos elmondani a teljes nevet. Mi így nőttünk föl.

Az, hogy mi részt vegyünk az illegális hittantanításban, a szülők döntése volt, nem a mienk, ők vezettek erre az útra, mi meg elfogadtuk. Anyukám mindig merész ember volt, apukám meg mindig mindent túlaggódott, biztos ezt is, de nem mondta nekünk. És persze, mi tudtuk, hogy erről nem szabad beszélni, hiszen nincs engedé-

lyezve, amit csinálunk. Egyszer megkérdeztem Gyurkát, hogy büntetendő-e a mi tevékenységünk. Azt válaszolta, hogy minket nem fognak ezért megbüntetni, viszont jobb, ha a csoportról minél kevesebb embernek beszélünk, minél kevesebben tudnak róla. Még lakásokon sem volt ildomos sok embernek összegyűlni, öt-hat főnél nem jöhetett volna több vendég, tehát még emiatt is volt plusz izgalom.

Később Gyurka úgy fogalmazott, hogy azért szervezett lánycsoportot – először ugye csak fiúkkal foglalkozott –, mert amikor a fiúk tizennégy-tizenöt évesek lettek, nem akarta, hogy elmenjenek az iskolai bulikra. Akkor már voltak ilyen bulik, egyik iskola a másikkal, vagy a fiúgimnázium meg a lánygimnázium tanulóit hozták össze. Igaz, akkor még nem volt nagy piálás sehol, de azért más volt ott a hangnem, mint nálunk. És Gyurka azt akarta, hogy legyenek olyan lányok, akik rendes családból származnak, hasonló gondolkodásúak, és akkor együtt maradnak a csoportok. Tehát abban a korban, amikor kezdenek kitekintgetni a családból, ne széledjenek szanaszét. Nekünk az összes szórakozásunk, a kirándulás, az evezés a Dunán, a házibulik, minden ebben a társaságban zajlott, és soha nem voltam máshol, és nem volt semmi hiányérzetem. Tehát tartalmas, gazdag, élményteli fiatalkorunk volt.

Ahogy már mondtam, Lányi Ildikóval indultak a hittanórák 1956 elején. Vele még azon a nyáron volt egy nagyon szép nyarunk. Ildikó vőlegénye családjának a Börzsönyben, a Morgó-patakhoz közel volt egy kicsi, egyszobás kalyibája, és ott töltöttünk egy hetet csajok, az Ildikó meg – azt hiszem – öt lány. Hihetetlenül szép volt! Azóta is, ha erdei patakot hallok – mert ott hallottuk éjszaka, hogy csobog a Morgó –, az visszahozza ezt a nagyon szép élményt. A kertben fölállítottunk egy keresztet. Minden nap szedtem a mezei virágokból egy kis csokrot, az én dolgom volt. És minden nap más főzött, egyszerű kis kajákat. Fantasztikus élmények voltak, pedig semmi pénzünk nem volt. Az Ildikó hihetetlen széppé varázsolta azt a hetet. Ősszel jött a forradalom, és utána eltűnt, disszidált. Nem tudtuk, mi lett vele.

Ildikó után jött a Gömbi, Pergovácz Erzsébet, ő is egy színes, de másfajta ember volt. A Testnevelési Főiskolán tanult. Emlékszem, Gömbi rendezett egy húsvéti locsolóbált a Makkoséknál, nekik volt a legnagyobb lakásuk a Fadrusz utca és a Bartók Béla út sarkán. Mi lányok megbeszéltük, hogy kinek milyen virág lesz a hajába tűzve. És akkor a fiúk küldhettek szív küldit az árvácskának, a rózsának, a szegfűnek. De még az is gond volt, hogy honnan legyen annyi pénzed, hogy megvegyél egy szál rózsát. Gömbi kis töltött galamb volt, és marha jól táncolt. Hihetetlen pozitív személyiség volt. Mindenkire kiterjedt a szeretete, a törődése, a derű meg a jókedv úgy robbant ki belőle. De voltak elvarázsolt ötletei, amikkel a szülőket megrémisztette. Nyáron mentünk talán Balatonfenyvesre, fészerben laktunk, vagy nem is tudom, hol laktunk. Aztán lejöttek a fiúk bringával, körülbelül öten, a Nándi és a Jóföldi Zsuzsi bátyja, a Jóföldi Tibi biztos ott volt. Ők is valami szalmán aludtak,

nem velünk, egy másik kupac szalmán. És akkor a Gömbi kitalálta, hogy menjünk át Tihanyba fagyizni, úgyhogy Fenyvesről Szántódig minket autóstoppal küldött, a fiúk meg bringán jöttek. Emlékszem, sokáig kellett állni az út szélén, mert autó is alig volt. Amikor a végén jött egy autó, akkor volt esély, hogy fölvegyen. Áthajóztunk Tihanyba, fagyiztunk, kirándultunk, és nagyon szép volt.

1958 nyarán, amikor tizenhat éves voltam, akkor Gyurka a Szegő Zsuzsiéknál, Nobiliséknál Balatonszemesen szervezett tábort – vagy nem tudom ki, mert ilyen információkat sosem osztott meg velünk. A Nobilis-rezidencián egy nagy villa volt iszonyú lepukkant állapotban, de szobák tömkelege meg külön konyha, de az is akkora, hogy akár lakóháznak is elég lenne. És mindez egy eszméletlen nagy telken, kertben, ahol bokáig ért a gaz. De nagyon tetszett. Ott volt a hittancsapatunk sátorban egy hétig. És a Nobilis Zsuzsi gyerekeket nyaraltatott, és megkérdezte, hogy nem maradnék-e neki segíteni. Fizetett hétszáz forintot egy hónapra! Úgyhogy írtam anyukámnak a levelet, hogy engedélyezze.

Kirándulás a Börzsönyben 1960 körül. Makkos Emese, Rozgonyi Katalin, Szebeni Éva, Korontai Jutka, Korontai Bea, Jóföldi Zsuzsa és Halter Zsuzsa

Rozgonyi Gyurka mindenkit ismert, mindenkivel kapcsolatban volt, de a szervezési hátteret mi sosem tudtuk. Ugye nagyon vigyáztak arra, hogy minél kevesebbet tudjunk egymásról. Volt egy nagy katonai sátor, azt sem mi vertük föl, és abban volt a hittancsoportunk. Egy hét volt körülbelül, de ezt már nem tudom pontosan. Ott volt a Makkos Emese, a Korontai Bea, a Korontai Jutka, a Rozgonyi Kati, a Jóföldi Zsuzsi… A táborozásnak nem volt különösebb anyagi háttere, mert a Zsuzsi

ingyen odaengedett bennünket. Vittünk valamennyi ennivalót otthonról, meg vettünk nyersanyagot, krumplit. Irtó egyszerű kajákat főztünk. Nem is nagyon tudtunk rendesen főzni. Volt valami pénz persze, de még zsebpénzünk is csak alig volt.

Nem tudom, hogy a Gömbi miért szállt ki. Utána, 1958 őszén Halter Zsuzsa lett a vezetőnk, aki orvos lett vagy volt már. Zsuzsa kemény csaj volt. Ő egy határozott, szigorú rendszert csinált, de nem volt kellemetlen. Rendes volt, és ott volt tekintély. Vele húsz kilométert gyalogoltunk egy nap, voltak ilyen kemény próbák. Köztünk is volt lustácska, de egymás miatt összeszedtük magunkat. Mindenki ment. Senki sem mert nem menni.

Sok olyan kirándulás is volt, ahol mi, lányok nem voltunk ott. A Gyurkánál csak a mi csoportunk volt lánycsoport. Nála nem volt több lánycsoport. Voltak nagy, csoportos kirándulások is, többször például a Börzsönyben. Ott mi, lányok is voltunk. És csak később tudtam meg, hogy mennyi velünk párhuzamos társaság volt. Meg azt is, hogy voltak az idősebbek, Éry Béla, Éry Gyuri meg a Gáldy Zoli. Ők valahogy más szinten és másképp működtek. Később volt még egy lánycsoport is. Volt egy Bánszky Éva, rá emlékszem. De volt olyan kirándulás, ahol kiterjesztett nagy csapat volt. Azóta sokat gondolkodtam azon, hogy a Gyurka hogy merte ezt vállalni.

Emlékszem, az akkori sátrunk két katonai köpenyből állt, amit összegomboltunk, nem is tudom, hogy hány személyes lett volna, talán három vagy négy. De mi öten aludtunk benne, és ha esett az eső, az garantált beázás volt, mert a szélsőre ráfeküdt a ponyva. Emlékszem, egyszer volt a Gerecsében egy tábor nagyon nagy társasággal. Azt már nem tudom, hogy ki volt akkor a mi vezetőnk. Csak annyi emlékem van róla, hogy mi valamilyen kunyhószerűben aludtunk. De az nem ház volt, hanem valamilyen fura földbe ásott kunyhó. Szalma volt benne, és valamelyik hülye gyerek bedobott egy füstbombát, és meggyulladt a szalma, úgyhogy a Makkos Emese cuccából égett el valami, mi meg kimenekültünk. Sikerült zárt körben eloltani, nem lett belőle nagyobb baj vagy országos hír.

Rendszeresen kirándultunk a Pilisben, a Börzsönyben. Egy idő után Gyurka beléptette a társaságot több természetjáró egyesületbe is. Változott, hogy épp melyikbe. Voltunk az UVATERV-ben, voltunk a MAFC-ban, voltunk a Csatornázási Művek és az orvosi egyetem csapatában, az OSC-ben is. És így irtó olcsón, turistajeggyel megszállhattunk a menedékházakban. 2 forint 70 fillér vagy valami ilyesmi volt a turistajegy. Emlékszem, hogy télen egy vödör szenet 50 fillérért kaptunk, és egész éjjel kellett tüzelni, mert ha elaludt a tűz, akkor jéggé fagyott a bakancs. Azt hiszem, hogy ötven fillérbe került a fa, annyiba, mint egy gombóc fagyi. Igaz, fagyit nem igen nyaltam én gyerekkoromban. Az luxus volt. Egyszer Bélatelepen fájt a fogam, át kellett gyalogolni Fonyódra, az két kilométer, de nem vonattal mentünk, mert az pénzbe került. A két kilométert átsétáltuk együtt, én bementem a fogorvoshoz, és mert nem

sírtam, a jutalmam egy 50 filléres gombóc fagyi volt! És az összes testvérem irigyelt engem. Más dimenziók voltak akkor.

Táborozás 1960 körül. A sátor előtt áll Makkos Emese és Szebeni Éva

Emlékszem, hogy 1956 nyarán elhatároztuk, hogy biciklivel elmegyünk Dunabogdányba. Valahol a Gellért téren volt a találkozó. Persze én voltam egyedül lány, aki ott megjelent. Így aztán pár fiúval bicikliztünk el Dunabogdányba, ahol a Kölley Gyurka[17] volt a pap, és a templom kertjében, szalmakazalban aludtunk. Voltam a Pilisben is egy olyan kiránduláson, ahol szintén nagyon sokan voltunk, és Placid atya[18] misézett civilben, stólában. Emlékszem, egy szép sál volt rajta. Placidnak hihetetlen jó mesélőkéje volt, meg nagyon jól prédikált, szóval nagyon színes egyéniség volt. De persze csak a háta mögött hívtuk így, hogy Placid. Volt olyan, amikor húsvét előtt hozzánk jött az Elek utcába, de azt nyilván anyám meg a Gyurka szervezték, és akkor mondta anyu, hogy a húsvéti gyónást az északi szobában csináljuk, az északi

[17] Kölley György (1919–2005), katolikus pap és cserkészvezető. 1946 szeptemberében szovjet hadbíróság nyolc év börtönbüntetésre ítélte, ebből öt évet a Gulagon raboskodott. 1954-ben tért haza, befejezte teológiai tanulmányait, majd 1956 nyarán pappá szentelték. Dunabogdányban lett hitoktató. 1961-ben ismét letartóztatták, és három év börtönbüntetésre ítélték. 1969-ben emigrált. A rendszerváltás után Leányfalura költözött.

[18] Olofsson Károly Placid (1916–2017), bencés szerzetes, tanár. A második világháborút követően Budapesten tanított 1946-os letartóztatásáig. A szovjet katonai bíróság tíz év hadifogságra ítélte. A Szovjetunióból 1955 végén tért haza, előbb egy fűrésztelepen, majd fővárosi kórházak mosodáiban dolgozott, mivel rendjébe nem térhetett vissza. Az 1970-es évek közepétől kisegítő lelkész volt a Budai Ciszterci Szent Imre-plébánián.

szobában lehet gyónni a Placid atyánál, és akkor sokan jöttek hozzánk. A nagyszobában vártuk, hogy sorra kerüljünk. Placid atya meg bent gyóntatott a szobában. Ezek akkor nagyon veszélyes dolgok voltak. De anyukám nagyon bátor ember volt. Ha ezért följelentették volna, akkor lesittelik, ott nem volt mese. Placid atya egyszerkétszer misézett is a templomban, de mi nem jártunk hozzá. Azt hiszem, hogy az is veszélyes lett volna, tehát hogy egy állandó kapcsolatot tartunk Placiddal, aki kirúgott pap volt. Placid atya az Országos Reumatológiai és Fizioterápiás Intézet mosodájában dolgozott, tíz év Szibéria után csak ott kapott munkát. Anyu meg az ORFI könyvelésén dolgozott. Ott találkoztak össze. Abban a világban is hamar egymásra találtak ezek az emberek. Lehetett tudni, hogy ki az, akire lehet számítani. Placid atya aztán rengeteget mesélt már jóval később, amikor az anyukám depressziós lett, ő meg próbálta tartani benne a lelket. Anyu huszonhárom évig volt depressziós, negyvenkilenc éves korától, hetvenkét évesen halt meg. Borzalmas személyiségváltozást okoz a depresszió. És akkor rendszeresen mentem hozzá, de többnyire senkit nem akart látni, de Placid atyát akkor is elfogadta. Aztán, amikor anyu kimászott egy ilyen nagyon mély hullámból, akkor olyan volt, mint előtte. Anyu tüneményes ember volt!

Az illegális hittancsoportban a stratégiánk annyi volt, hogy nem beszélni róla. Meg amit a Gyurka mondott, hogy nem politizálni, hanem tényleg csak a hittantanulás, a cserkészélet. De ezt a szót, hogy cserkész, nem volt szabad abban az időben kimondani. Csak ilyenekről volt szó, meg hogy élményszerzés, meg hogy együtt tartani a gyerekeket, hogy ne kallódjunk el, tartsuk a vallást, de arról, hogy mi lesz a jövőben, milyen következménye lehet ennek, nem beszéltünk.

A fiatalságunkban minden színfolt, minden élmény Gyurkától volt. Kirándulni mentünk. Nekünk csak egy pár bakancsunk volt, amiben hol a bátyám, hol én, hol az öcsém kirándult. Nem volt pont jó, de abban mentünk síelni is. Emlékszem, hogy Nagyszénásra mentünk síelni, a Gyurka mondta, hogy te is gyere, Évi, a Kati is jön. „De – mondtam – nincs még egy bakancsunk, meg sílécünk sem." Másnap hozta ezeket. Kölcsön. Szervezte, elhozta, és aztán vissza is vitte, ahonnan hozta. Mint a mesében, tényleg olyan volt a Gyurka. És akkor a fiúk tanítottak minket síelni Nagyszénáson. Cipeltük föl a sílécet, fölcsatoltuk azokra az esetlen, idétlen bakancsainkra, amikre az öcsém reszelt a sarkába egy nútot, egy vájatot, hogy azt a rugót, ami mindig kinyílt, meg leesett, odategyük, és akkor úgy csatoltuk föl a sílécet. Még most is emlékszem, hogy az elején mindenki folyton esett. Volt, aki ráült a lécre és csúszott le és nem állt meg, csak a hegy alján. Minden szép volt és jó volt. Azt hiszem, szintén Nagyszénáson, valami menedékházban vaságyakon aludtunk, és olyan kifeküdt vaságyak voltak, mint a régi kórházakban, középen a matracba begurultál. És sosem volt annyi ágy, ahány gyerek. Én a Rozgonyi Katival aludtam fejtől-

lábtól. Már amennyit aludtam, mert hajnalig szorítottam az ágy szélét, nehogy leessek onnan.

A férjemet, Jankura Gábort is ebben a társaságban ismertem meg. Ő nem vállalt annyi mindent, de eleinte ő is járt egy hittancsoportba Angyalföldön, csak náluk nem volt kialakult közösség. A Gabit mindig elhívták a XI. kerületi házibulikra, mert a Bunkóknak – azért bunkók, mert nagyon kajlák voltak, és rajtuk ragadt ez a csúfnév –, az Éry Bélának meg az Éry Gyurinak a Gabi unokatestvére. De Gabi Angyalföldön nőtt föl. Mindig azt mondogatta, hogy a XI. kerület elitcsapata lenézi őt, az angyalföldit. Brúnó, vagyis Mezey Bertalan valahol a Bartók Béla útnak a Gellérthegyre fölmenő egyik mellékutcájában egy nagy, régi szép polgári lakásban lakott. Később mondani akarok még róla valamit, de előbb ezt a történetet befejezem. Egyszer a mi társaságunk is odament, ott volt egy házibuli, nagyon sokan voltak, rengeteg új arc volt, és a Gabi volt az egyik. Ő egy magas srác, százkilencven centi, feltűnő jelenség, és marha jól táncolt. Ez elég egyedülálló tulajdonság volt a társaságban, és persze folyton őt néztem, hogy hú, ezzel jó lenne táncolni. És nem kért föl! Na most, abban a világban egy házibuliban mindenkinek illett mindenkit fölkérni. Minket még így neveltek. És a Gabi engem nem kért föl. Hazamentem, a nevét sem tudtam, és emlékszem, hogy mondtam anyunak, hogy „anyuci volt egy srác, egy új fiú, nem tudom, hogy hívják, magas, nagyon jól táncol, de egy nagy sötét bunkó, mert nem kért föl táncolni”.

A Bunkóknak volt pár hold birtokuk. És a háború után a Gabi apját elvitték hadifogságba, az utcán szedték össze, és ezért az anyósom két gyereke lement a bátyjáékhoz. (A Bunkók apja az anyósom bátyja.) Gabi ott kezdte az iskolát, még palatáblával. Nála öt évvel idősebbek voltak az ikrek. Őt kölyöknek tartották, de azért meghívták a bulikba, és mondták is neki, hogy te hasznos vagy, mert magas vagy és jól táncolsz. Amikor házibuli volt, a Rozgonyi Gyurka próbált plusz fiút szerezni, mert mindig fiúhiány volt. Kellett, hogy egy-két fiúval több legyen, hogy legyen némi forgás, nehogy az legyen, hogy egy fiú fölkér egy nem annyira kapós lányt, és az rajta ragad, mert abban az időben nem illett otthagyni egy lányt, csak ha lekérték. Megvoltak ezek a szabályok. Ezeket otthonról is hoztuk, meg itt is tanították, hogy és mint illik. A Makkos Emesééknél volt sokszor házibuli. Volt egy öccse, egy olyan tűzrevaló, a Bence, meg volt egy húga, de ők aztán disszidáltak. Az Emese az Éry Bélához ment feleségül. Volt szilveszteri buli, volt farsangi bál, jelmezekkel. Évente néhány házibuli biztos volt. Ilyenkor Emese anyukája bekészítette a citromos vizet és a citromos teát, de ő maga nem jött elő. Mi vittük a szendvicseket, a süteményeket.

Talán 1958-ban egy nap Gyurka azt kérdezte tőlem, hogy én vállalnék-e saját csoportot. Igent mondtam. Gyurkára mi mindig nagy tisztelettel néztünk, nekem természetes volt, hogy elvállalom, amit ő kér. A következő évben párszor voltam

vezetőképzésen, de nem volt belőle sok hasznom, mert ott olyan fennkölt, magasröptű teológiai duma folyt, amire nem volt szükségünk, amihez nem volt közünk. És nem is emlékszem sokra ezzel kapcsolatban. Ez a képzés nagyon a hittanos életünk vége felé volt. A jegyzeteim sincsenek meg, mert mindent el kellett égetnünk, és így az egész eltávolodott a semmibe.

A saját csoportom rövid ideig élt. Gyurka megkérdezett engem is, hogy ismerek-e olyan lányt, akit a csoportomba behozhatnék. És akkor én behoztam a húgomat, Marit, ami nem volt egy szerencsés dolog. A házmester kislánya volt a másik. A többieket a Gyurka hozta. Nem is tudom már hányan voltak. Szinte arra sem volt idő, hogy megtanuljam a csoportomban a lányok nevét.[19] Egy kirándulásunk volt és egykét összejövetel, és az alakulás után röviddel szétrúgták a csapatot. Én nagyon szerettem kirándulni, de gondot okozott, hogy egy ilyen túrát megszervezzek a Pilisben. Én talán három-négy évvel voltam idősebb a lányoknál. Ez nem sok, de ha visszagondolok a Lányi Ildikóra, az első vezetőnkre, ő tizennyolc éves volt, amikor mi tizennégy, és bár nem volt velünk hosszú ideig, de nagyon szép emléket hagyott.

A bátyám hamarabb kiszállt a társaságból. Kezdett félni, többször is mondta, hogy úgy látja, hogy figyelik. A Mártírok útján [ma Margit körút] a budai ferences templomba jártunk hajnali misére, hátizsákkal, bakancsban meg tréningnadrágban, ahogy kellett, és onnan mentünk kirándulni a Pilisbe. Szépen, sorban mentünk a hévhez, akkoriban nem autózott a nép. Nándi ott érezte, hogy őt kísérik, megfigyelik. Szóval valamivel előbb kiszállt, nem várta meg, amíg szétcsapnak közöttünk.

Szerettem volna az orvosira menni. A felvételi papírok miatt be kellett menni a Kaffka Margit Gimnázium igazgatónőjéhez, Máhr Klárához, aki azt mondta nekem, hogy a betegágy mellett nem imádkozni kell, és amíg ő ott az igazgatónő, addig felejtsem el az orvosit. Tudta rólam, hogy vallásos vagyok. Mindent tudtak rólunk. Abban az időben két évig kellett volna dolgoznom ahhoz, hogy utána jelentkezhessek, hogy ne az iskola ajánlása kelljen. Eredetileg gyerekorvos szerettem volna lenni, de ezután arra gondoltam, ápolónő leszek, gyerekápolónő. De anyu azt mondta, hogy nehogy azt higgyem, hogy lehet választani, hogy hova kerülök. Ápolónő lehetek, persze, de könnyen lehet, hogy betesznek egy elfekvőre vagy az urológián öregurakat kell tisztába tenni, ágytálazni. Valahogy adódott laborasszisztensi ismeretség – mindenhez kellett ismeretség –, és így lettem laborasszisztens. És az is befolyásolt a döntésemben, hogy fölmértem, hogy anyagilag nem túl acélos otthon a helyzet. Anya akkor már dolgozott, talán már az ORFI-ban a könyvelésben. Apu

[19] Szebeni Éva 1961. július 25-én tett vallomása szerint az általa vezetett csoportba Majoros Klára, Kismarthy Lechner Mária, Vermes Emília, Meleghegyi Ilona és Szebeni Mária járt. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), 3.1.9. V–146 835/17. 374.

meg egy híradástechnikai vállalatnál volt. Később a Szabványügyi Hivatalban nemzetközi szabványokkal foglalkozott, ellenőr volt. Ez végre neki való volt, mert nagyon precíz ember volt. Még Moszkvában is volt, el is kezdett oroszul tanulni, mert ő mindig mindent tökéletesen akart csinálni. De aztán már nem tudott megtanulni oroszul, mert 1993-ban váratlanul meghalt.

Nagyon emlékszem a lebukásra. De azt már nem is tudom, hogy jött a hír. Az biztos, hogy nem telefonon. Anyu aznap, amikor megtudta Gyurka lebukását,[20] eldöntötte, hogy azonnal el kell égetni minden hittankönyvet. Nekem akkor vérzett a szívem! Egy csomó katekizmus, amiket Gyurka Jugoszláviából meg Bécsből szerzett. A határon becsempészték a magyar nyelvű hittankönyveket, mi meg elégettük. Rengeteg emlék meg a füzetek, amikben a játékok voltak. Egész éjszaka tüzeltünk, a fürdőszobában volt egy hengerkályha, úgyhogy az egész család soron kívül fürdött, mert egyébként csak pénteken fűtöttünk és fürödtünk. Aztán mondta anyu, hogy elvitték a Gyurkát, meg lecsukták a Bunkókat, a két Éry-fiút meg a Kuksit, vagyis a Gáldy Zolit – ennyit tudtunk első este.

Érettségi után a Köjálban[21] dolgoztam öt évig, ahol egy katolikus hívő, háromgyerekes főnökasszonyom volt, a Mártika, aki templomba járt, és az esküvőnkön is ott volt. Egy nap, amikor mentem haza a munkából – azt nem tudom, hogy mennyi idővel Gyurkáék letartóztatása után – a házmester, a Majoros néni, félig sírva mondta nekem, hogy „Évi, itt voltak rendőrök, és téged kerestek!” Akkor a Gyurkáék már egy ideje benn voltak. „Kerestek, majd visszajönnek.” Hát én akkor most mit csináljak? Erre a bizonytalan érzésre nagyon emlékszem. De azt már nem tudom, hogy mikor jöttek vissza és hozták az idézést a Gyorskocsi utcába. Mai ésszel már nem lehet érteni, hogy mit jelentett akkor a Gyorskocsi utca.[22] Ennek a szónak súlya volt. Tudtuk, hogy ott hallgatják ki a Gyurkáékat. A megadott időben mentem a Gyorskocsi utcában. Kihalt volt azt utca. Kongtak a lépteim. Be kellett menni az épületbe, majd pár lépcsőn lemenni. Valami olyan volt, mint a BKV-nak az irodája vagy a régi vasúti pénztárak, ahol egymás mellett ablakok vannak. A teremben egy-két ember ült egy alacsony tornapadon. Az ember nem nézett rá a másikra, nehogy a tekintetünk elárulja, hogy ismerjük egymást. Ez is belénk volt nevelve. Odamentem az ablakhoz, egy nő volt ott, üvöltött velem. Ez is a megfélemlítés része volt. A személyimet oda kellett adni. „Üljön le!” Leültem. És akkor egyszer csak az utca felőli ajtón beüvöltött a rendőr. Volt ott egy civil is, a kezében volt a személyim, a nő már odaadta neki. „Jöjjön!” Kimentünk az utcára, a civil vitte a személyimet, én meg mögötte.

[20] Rozgonyi Györgyöt 1961. február 6-án tartóztatták le.

[21] Közegészségügyi-Járványügyi Állomás.

[22] A Gyorskocsi utca szókapcsolat akkor és napjainkban is az ott található Fővárosi Büntetés-végrehajtási Intézet 2. számú objektumát, benne a fogházat jelöli.

Mögöttem a két rendőr. Emlékszem az a hülyeség jutott az eszembe, hogy ha most valaki meglát, tényleg azt hiszi majd, hogy gyilkos vagyok? De nem járt ember az utcán. Elmentünk egy nagy kapuig, bementünk, döngtek a hatalmas ajtók. Volt vasrács is. Olyan érzés volt, mint levetkőztetve lenni. Kiszolgáltatott érzés, a csontodig vagy pőrére vetkőztetve. Az ő bakancsuk döngött, az enyém kopogott. Fölül voltak a vasrácsos kis ablakok a folyosón, bal oldalt meg a paplanos ajtók. Néztem fölfelé, és arra gondoltam, hogy ott vannak Gyurkáék. Egyfolytában ez volt bennem, és hogy Istenem, segítsd őket!

Bementünk egy párnás ajtón, ahol volt egy egyenruhás kis fityfiritty, egy menő Erika írógépnél ült, és egy ujjal gépelt. „Na meséljen!" Mondom – „mit meséljek?" „Mesélje, hogy hogy volt a Rozgonyiékkal!" Akkor mondtam, hogy kirándultunk. Egy darabig próbálkozott, én meg csak mondtam az igazat, azt, ami tényleg volt. Erre ő: meg akartuk dönteni a rendszert, királyságot akartunk! Én meg elképedve néztem rá, hogy miről beszél?! Erre azzal jött, hogy kezdjek el gondolkodni. Nándit kirúgják az egyetemről, Bandi, az öcsém nem fog végezni a zongorahangoló iskolában. A húgommal nem volt mit csinálni, még gimnazista volt. Meg az apám állása, meg az anyám állása… Borzalmas volt. Én meg egyre mondtam a magamét. Egy idő után kiment az ajtón, bejött egy másik. Üvöltött, szóval stílust váltottak. Verte az asztalt. És akkor elém rakott valamit, hogy azt a Gyurka vallotta, olvassam el és írjam alá. De akkor már olvasni sem tudsz, meg már magyarul sem tudsz, meg az agyad sem működik, úgyhogy aláírtam. Nem volt mit csinálnom. De nem tudom, mit írtam alá, csak hogy egyetértek, azzal, amit ő vallott. Rozgonyi Kati mondta nekem, hogy a bátyja, a Gyurka nagyon sokáig nem akarta kikérni a nyomozásról a dokumentumokat. De végül kikérte, és végigolvasta. És az én vallomásom teljesen megegyezett az övével, és nagyon meg volt elégedve velem.

Amikor beidéztek, el kellett kéredzkedni a munkahelyemről, mert a kihallgatás persze napközben volt. Mondtam a főnökömnek, Mártikának, hogy miről van szó, és akkor ő átölelt, és azt mondta, hogy imádkozik értem. Gondoltam magamban, ha ezek a szemétládák tudnák, hogy ilyen munkahely is van! Egy idő múlva kaptam egy papírt, hogy vádat emeltek ellenem. Először tanúként hívtak be, és utána lett vádemelés, és akkor mutattam a Mártikának is, hogy tudja, még kell imádkozni. Egyszer kijöttek a munkahelyemre, a Köjálba, Budán, a Kökörcsin utcában dolgoztam akkor. Jön be hozzám valamelyik asszisztensnő, hogy gyere a Mártikához, mert itt vannak a BM-től. Nagy bajban voltak, mert ilyenkor a vállalati ötösfogatot vagy mit szokták összehívni. Kellett volna párttitkár, de nálunk, abban a laborban, ahol a bakteriológia volt, nem volt párttag, nem volt pártszervezet. A Váci úton, a Köjál központjában biztos volt, de a bakteriológián, ahol a kakit kentük meg a táptalajkonyhában mosogattunk, meg az ablaknál vettük át a vért, vizeletet, székletet, ott nem tolongtak a párt-

tagok. Egy szakszervezetis volt a táptalajkonyha vezetője, ő ült a Mártikánál, és még egy csajt odaültettek. Bementem. Ott egy civil ruhás rendőr figyelmeztetni akart, hogy most már gyerekem van, és a kettős nevelés, láthatom saját káromon, hogy milyen káros, és hogy a gyerekemet – Laci akkor volt féléves – nehogy így neveljük. Mondom, „késő, már meg is kereszteltük. De ha hamarabb szóltak volna, akkor is megtörtént volna ez.” Ezt így megbeszéltük, és akkor eltávozott, hogy jó lesz, ha vigyázok magamra és észnél vagyok, mert rajtam tartják a szemüket. Először tanúként hívtak be és kihallgattak. Aztán vádat emeltek ellenem, majd később kaptam egy papírt, hogy megszüntették ellenem az eljárást.[23] Ezzel együtt továbbra is figyeltek bennünket. Sokáig nem találkoztunk…

Amikor 2006-ban megkaptam a Történeti Levéltártól a velem kapcsolatos megfigyelési anyagot, kivettem egy nap szabadságot, leültem, és itt, az erkélyen minden betűt elolvastam. Nagyon megrázó volt. Igazán megdöbbentem. Ahogy kinyitottam, a saját érettségi képemmel néztem szembe, ott vigyorgott vissza rám. Úgy éreztem magam, mintha levetkőztettek volna meztelenre. Mintha bejöttek volna a szobámba. Szörnyű volt! Egyébként meg nagyon rossz fotókat készítettek rólunk, sok esetben föl sem lehet ismerni az embereket a fényképeken, szóval nagyon nem lehetnek büszkék a technikájukra.

Természetesen kíváncsi voltam, hogy ki volt tégla közöllünk. Kuksi – a Gáldy Zoli – azt hiszem, hogy másfél évet kapott, ő ült a legkevesebbet.[24] Amikor kiszabadult, akkor mi már a Villányi úton laktunk, és jött hozzánk. Elmondta, hogy a Brúnót – Mezey Bertalant – beszervezték. És hogy nagyon vigyázzunk vele.[25]

A másik tégla a Dögész, Rajk Andris volt, aki gyerekorvos lett.[26] Visszagondolva érdekes, hogy Rajk Andris nem exponálta magát a társaságban, nem vett részt a hittanos dolgokban, de a kirándulásokon mindig ott volt. Vagy amikor a Makkos

[23] ÁBTL, 3.1.9. V–146 835/9, 249–250.; ÁBTL, 3.1.9. V–146 835/17, 373–376.; ÁBTL, 3.1.9. V–146 835/17, 380–381.

[24] Gáldy Zoltán (1934–2010) orvos, pszichiáter. A XI. kerületi illegális katolikus ifjúsági mozgalom egyik meghatározó alakja. Első munkahelye a Nagykállói Elmegyógyintézet volt, itt tartóztatták le 1961. február 6-án. A Havass Géza és társai perben 1961 júniusában két és fél év börtönbüntetésre ítélték. 1962 októberében harmadolással szabadult. Több pszichiáteri osztályon dolgozott. A per: T.B. XVI. 9220/1961.; Elmer 1994. 128–131.

[25] Mezey Bertalan (1936–2012) közgazdász, anyaggazdálkodó. 1961 augusztusában a Palos György és társai perben másfél év börtönbüntetésre ítélték. Az ÁBTL kutatható iratai és a rendelkezésre álló 6-os karton alapján Turai Miklós fedőnévvel a ciszterci rend ifjúsági mozgalmához tartozó személyekről jelentett. ÁBTL, 3.1.2. M–34 204; 3.1.2. M–34204/1; 3.1.2. M–34 204/2; 3.1.2. M–34 204/3.

[26] Az ÁBTL kutatható iratai és a rendelkezésre álló 6-os karton alapján Rajk András (1935) gyermekgyógyász Váradi fedőnévvel Rozgonyi György és köre tevékenységéről jelentett. ÁBTL, 3.1.2. M–32 156.

Emeséék gyönyörű nagy lakásában volt házibuli és természetesen zongora is, és ha épp nem volt magnókészülék, akkor Andris zongorázott. Jól zongorázott, mi arra a zenére táncoltunk. Benne van az anyagomban egypár jelentése. Ezek olyanok, mint egy-egy kirándulási élménybeszámoló. Tehát nem jelentésszagú egyik sem. Úgy tudom, hogy senkiről semmi rosszat nem írt. És van még egy név az iratokban, aki jelentetett, de őt nem ismerem, tehát nem tudtam azonosítani.[27]

Házibuli az 1960-as évek elején. Balról Rozgonyi György és Szebeni Éva, Jóföldi Zsuzsa, Korontai Jutka és egy ismeretlen, elől Rozgonyi Katalin és Jankura Gábor

1960-ban érettségiztem. A hittancsoportból én voltam, aki a leghamarabb férjhez mentem. ’61. december 16-án házasodtunk össze Gabival, és ’62-ben született az első fiunk, Laci, pont kilenc hónap múlva. Az apai nagyszüleim bélatelepi házát el kellett adni, mert a nagypapám beteg lett, és akkor az anyuék befizettek a közelben lévő kétszobás OTP öröklakásra harmincéves törlesztéssel a Villányi úton, az Elek utcától egy kicsivel odébb. Már nagyon idősek voltak a nagyszülők. Mi laktunk az egyik szobában, ők a másikban. Az esküvőn a szűk család volt, körülbelül húszan voltunk,

27 Az ÁBTL kutatható iratai és a rendelkezésre álló 6-os karton alapján a Mózes fedőnevű ügynök Elekes József (1927–1998) tanárral azonos. Elekes többek között Kölley György katolikus papról és Rozgonyi György ifjúsággal kapcsolatos tevékenységéről jelentett. ÁBTL, 3.1.2. M–22 453/1. Tudtommal Elekest először Kara Anna azonosította. Kara 2014. Szebeni Éváról jelentett még Somogyi fedőnevű és Szávai Károly fedőnevű ügynök. Ők az ÁBTL rendelkezésre álló hálózati nyilvántartása alapján nem azonosíthatók.

és a Rózsadomb étteremben voltunk. Hát az nagyon nagy szó volt akkor, irtó nehéz volt a pénzt összehozni. De jó hangulatú esküvő volt, csak utána nekünk lábujjhegyen kellett hazamenni, mert a nagymamáék ott feküdtek a másik szobában. December 16-án volt az esküvőnk, mínusz tizenhat fok volt, remegett a kezemben a csokrom a ciszterekénél, majd megfagytam, de szép esküvő volt azzal együtt. A Szent Imre-templom tele volt, az egész társaság meg az osztály meg az utca is ott volt. Két pap adott össze bennünket, mert a Gabi görög katolikus. Úgy mentünk nászútra – ugye pénzünk nem volt –, hogy kértünk szakszervezeti beutalót. A Gabi kapott nem tudom én hova, én is kaptam valahova máshova. Így két helyszínnel a nászút nehezen kivitelezhető, ezért a két szakszervezetis csereberélt – emberi jóindulat mindenhez kell –, és így kötöttünk ki Zebegényben, ahol csikorgó hóban mentünk az éjféli misére. Életem legszebb éjféli miséje volt! Hatalmas hóban, a falusiak csizmában, kalapban, kendőben. Csillagos ég, és néztük, ahogy a sok falusi ment a templom felé. A templomban mindenki teli torokból énekelt. Senki nem énekelt hamisan. Gyönyörű volt! Szóval vannak ilyen pillanatok, amikért érdemes megszületni. Ez decemberben lesz hatvan év. Hihetetlen!

Amikor a nagymama meghalt, a nagypapát meg elvitték az anyuék, akkor mi egy kétszobás lakás birtokosai lettünk – ha nem is a tulajdonosai, de használói –, és akkor ott voltak jó kis házibulik. Jöttek a szóló fiúk, a Frédi, a Zabadovszky Alfréd, a Kuksi, a Gáldy Zoli, a kósza agglegényjelöltek, és ott dumálgattak, meg jól érezték magukat. Én meg a facér fiúkat próbáltam összekapcsolni a csajokkal, hogy legyen egy kis élet.

Ahogy már mondtam, elmentem laborasszisztensnek. Aztán jelentkeztem tanfolyamra, ami 1962 őszén indult, Gabit akkor vették fel esti egyetemre, és Laci fiunk is szeptemberben született. Akkor tizenkét hét volt a szülési szabadság, és utána vissza kellett menni dolgozni.[28] Még nem volt gyes.[29] Decemberig valahogy kihúztam szabadsággal. De egy héten kétszer suli volt nekem is, úgyhogy Laci ott volt egyedül a lakásban, a lefejt anyatejre egész nap folyt a csapból a víz, mert nem volt jégszekrény, és úgy hűtöttem az anyatejet, apukám meg átjárt megetetni a cumisüvegből. Az húzós időszak volt.

Decemberben Laci bölcsödébe ment. Akkor még a budai Köjálban dolgoztam a Kökörcsin utcában, a XI. kerületben, és a Diószegi úton volt egy gyári óvoda és bölcsőde, ahova nagy protekcióval fölvették Lacit. És én egy nap kétszer elrohantam

[28] 1953-ban vezették be a tizenkét hetes szülési szabadságot. A Munka Törvénykönyvét az 1004/1953. (II. 8.) számú Minisztertanácsi határozat alapján módosították. Kristó 2015.

[29] Lásd a 3/1967. (I. 29.) Kormányrendeletet a gyermekgondozási segélyről! „A dolgozó nőt a szülési szabadság lejártát követően a gyermek hároméves korának betöltéséig gyermekgondozási segély illeti meg…”

a bölcsibe szoptatni.[30] Ez nem volt kis dolog, mert a Köjálban mindenféle fertőző dolog volt, úgyhogy Neomagnolban könyökig fertőtlenítettem magam, visszaöltöztem civilbe, rohantam, mint egy ámokfutó szoptatni, utána vissza. Ez nem ment sokáig, hamar elapadt a tejem.

Ákos fiunk '66-ban született. Akkor már húsz hét volt a szülési szabadság.[31] Amikor három hónapos lett Ákos, elvállaltam egy gyereket. Imruska nyolc hónapos volt, reggel 8-ra hozták, este vitték el. Ezért kaptam annyi pénzt, ami pótolta a fizetésemet. Imruska minden pénteken nálunk aludt, szombat reggel pedig mind a kettő üvöltött. Ákos szopni szeretett volna, Imruskának meg tápszert kellett főzni, és akkor az anyai szívem meg a megfizetett lelkiismeretem ott harcolt egymással, hogy melyik gyereknek tömjem be hamarabb a száját. Még most is emlékszem ezekre a feszes reggelekre. De túléltük ezt is, mint sok más mindent.

Aztán a Szövet- és Fejlődéstani Intézetbe mentem el dolgozni, az orvosi egyetemre, nem azért, mert jobban hangzik, hanem mert a Köjálban ügyelet volt egy héten egyszer este hétig, és szombaton akkor még dolgoztunk, és egy hónapban egyszer vasárnap is volt ügyelet délelőtt 8-tól 12-ig. Ez két gyerek meg egy esti egyetemre járó férj mellett egyre nehezebben volt szervezhető. Amikor jártam a laborasszisztens-képző tanfolyamra, akkor gyakorlaton voltam a klinikai laborban az orvosi egyetemen, és nagyon megtetszett a szövettani munka, ami tényleg színesebb, érdekesebb, kivéve az állatkísérleteket, azt nem annyira díjaztam. Akkor jött be az elektronmikroszkóp Magyarországra, az egyik készülék az egyetemen volt. Nekem a türelmem meg a kézügyességem adva volt, úgyhogy metszegettük mikroszkóp alatt a negyven nanométeres metszeteket. Akkor határás munkaköröm lett az elektronmikroszkópos munka miatt. Tudtuk, hogy nem sugárzik, de dozimeterrel járkáltunk, mert úgy volt elkönyvelve, hogy ott lehet sugárzás, de az már nagy hiba lett volna. Fél kilenctől kettőig dolgoztam. Ez a depressziós anyu meg a gyerekek mellett nagyon sokat ért. Innen mentem nyugdíjba ötvenhét éves koromban. Akkor ötvenöt év volt a nyugdíjkorhatár, de én tovább dolgoztam, mert így volt előnyös.

Gabit évekig nem vették fel az egyetemre, mert még a megfigyelési papírokban is ott van, hogy a rendszer ellensége. Az ő lakásukon is voltak kisebb ifjúsági összejövetelek, és persze ezeket is megfigyelték. Végül azért sikerült diplomát szereznie épületgépészetből. Közben ő elektroműszerész volt a Beloianniszban. Szovjet tele-

30 1953. évi 25. törvényerejű rendelet 47. §. (1) szerint „A dolgozó nőt, ha gyermekét a vállalati vagy a munkahelyhez közel eső bölcsődében vagy pedig közeli lakásában szoptatja, a szoptatás első hat hónapjában naponta kétszer félóra, ezt követően a kilencedik hónap végéig naponta egyszer félóra szoptatási idő illeti meg."

31 Az 1962. évi 26. törvényerejű rendeletet (1) szerint „A terhes, illetőleg a szülő nőt húsz hét szülési szabadság illeti meg." Ez 1962. december 24. és 1967. december 31. között volt hatályban.

fonközpontokat csináltak, 6-ra járt dolgozni, és délután majdnem minden nap túlóráztak, és abból volt másfél fizetés. Amikor az esti egyetemre ment, a túlóráknak lőttek, kevesebb lett a pénzünk, és nagyon nehéz volt a helyzet. A fizetés előtti nap már csak két deka vajat vettem meg két szelet parizert vagy csak a két deka vajat. Alig vártuk a februárt – ami ugye rövidebb hónap –, hogy elég legyen a kosztpénz. Amikor elvégezte az egyetemet, akkor a kezdő műszaki fizetése kevesebb lett, mint a fizikai állományban volt. A fizetését nem lehetett átmenteni, mert az bérfeszültséget okozott volna. Ma már ez vicc. Aztán valahogy ügyeskedett, valahogy a végén mégis többet kapott. Aztán több helyen is dolgozott. A rendszerváltozás után lett igazán jó az anyagi helyzetünk. Gabi elvesztette az állását, mert a céget privatizálták, mindenkit elzavartak. Fél évig volt munka nélkül ötvenvalahány évesen. Az összes ismerős, aki addig jó haver volt – „Gabikám ezt intézd el, azt intézd el” – eltűnt. Azzal vigasztaltam, hogy örülj, hogy már a gyerekeink a maguk lábán állnak, és nem nekünk kell eltartani őket. Más is van munka nélkül rosszabb helyzetben. Muszáj annak örülni, aminek lehet. Majd betegállományban volt, aztán meg az óbudai önkormányzatnál dolgozott. Végül az OTP Ingatlan Rt.-hez került, végre önálló feladatot kapott, megyei igazgató lett, ott nagyon kiteljesült hál’ Istennek. Túl volt ő is a nyugdíjkorhatáron, de még dolgozott ilyen-olyan ismerős vonalon, aztán lassan minden kifújt.

A Villányi útról költöztünk Óbudára. Ott éltünk a panelban tizenhét évig, de a beton nem az én lelkemnek való. Aztán 1980-ban vettünk egy telket Leányfalun, ahol csak gyümölcsös van. Beiratkoztam a kertbarát klubba, és évekig jártam például metszési bemutatókra Szigetcsépre meg a TIT-re, a Bocskai úti volt zsinagógába. Korábban nem ettünk epret, mert nem volt rá pénzünk. Ettől kezdve meg annyi gyümölcsöt ettünk, amennyit akartunk. Aztán a Mogyoródi útra költöztünk, gyönyörűen megcsináltuk a lakást, ott éltünk nyolc-kilenc évig, de egy idő után már nem bírtuk a harmadik emeletet lift nélkül. Most itt lakunk Zuglóban, és szeretjük.

Laci fiunk öttusázott, sportállása volt, válogatott kerettag volt, csak nagyon sérülékeny volt. Amikor teljesen lesérült, abba kellett hagynia a sportot. Onnan egy autós céghez ment, jól érezte magát. És elvégzett egy OKJ-s tanfolyamot. Aztán ő is több mindent csinált különböző cégeknél, volt egy italcégnél reklámfőnök is. Most pékségük van. Árulja a kenyeret, és boldog, mert haver az egész kerület. Nekik három lányuk van.

Ákos fiunk a Műegyetemre ment, régen kultúrmérnöknek mondták, ez az utak, vasutak, hidak mérnöke. De nem akart mérnök lenni, először pénzügyi vonalon dolgozott, aztán csinált egy saját céget, ahol nyílászárókat árult. Most is ezt csinálja, de most már minőségi, osztrák nyílászárókkal. Fenyvesen van egy kis nyaralójuk, amit a felesége örökölt, és azt Ákos a saját kezével bővítette, szépítette. Ott van négy lány.

A legidősebb unokámnál, Blankánál, pedig már van egy kisfiú, Mirkó, az első dédunokánk.

Mi még most is mozgásban vagyunk. Nyugdíjasként kaptunk az élettől csomó lehetőséget, nem tudom, hogy hol vagy mikor fogunk érte megfizetni. Azt hiszem, nem a földön rendeződnek a dolgok. Nagyon szerencsés emberek vagyunk, hála a jó Istennek.

Jankura Gáborné Szebeni Éva 2025 márciusában otthonában

Bibliográfia

Bencsik – Nagy 2005.	Bencsik Péter – Nagy György: *A magyar úti okmányok története, 1945–1989.* Tipico Design Kft., Budapest, 2005.
Cúthné 2024.	Cúthné Gyóni Eszter: „A vallomások, lefoglalt iratok alapján többet tudnak rólunk, mint mi magunk.” Állambiztonsági tevékenység a Szent Imre Plébánia papjaival és híveivel szemben 1958 és 1975 között. In: *100 éves a budai Szent Imre Plébánia*. Szerk. Cúthné Gyóni Eszter – Wirthné Diera Bernadett. Budai Szent Imre Plébánia, Budapest, 2024. 169–196.
Elmer 1994.	Elmer István: *Börtönkereszt. Börtönviselt katolikusok visszaemlékezései.* Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség**,** Budapest, 1994.

Hajtó 2011. Hajtó Vera „Drága Kisfiam! Leveled megkaptam.” A belga–magyar gyermekakcióban résztvevő családok levelezéseiből. *Korall,* 46. (2011) 114–141.

Illegális, 2017. *„Illegális ifjúsági munka”. Cserkészközösségek a diktatúrában.* Szerk. Tabajdi Gábor. Magyar Cserkészszövetség, Budapest, 2017.

Joób 2024. Joób Máté: *A hallgatás terhe. A kollaboráció transzgenerációs hatásai.* Luther, Budapest, 2024.

Kaba 2014. Kaba Anna: „Én, Mécs…” Önéletrajz – másodkézből. In: *Emlék, emlékezet, életút.* Szerk. Deáky Zita és Smid Bernadett. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 2014. 129–140.

Kamarás 1992. Kamarás István: *Búvópatakok. A szentimrevárosi katolikus ifjúsági mozgalom története 1949-től 1961-ig.* Márton Áron, Budapest, 1992.

Kőrösi 2020. Kőrösi Zsuzsanna: „Nem volt ebben semmi titkos”. Egy katolikus ifjúsági közösség élete az 1950-es években Rozgonyi György élettörténeti interjúja alapján. In: *Veritas évkönyv 2020.* Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, Budapest, 2021. 397–419.

Kristó 2015. Kristó Katalin: A pénzbeli családtámogatási ellátások kialakulása és fejlődése Magyarországon a rendszerváltásig. *De iurisprudentia et jure publico,* 2015/2. 1–22.

Ring 2017. Ring Orsolya: A cserkészet felszámolása (1948). In: *„Illegális ifjúsági munka”. Cserkészközösségek a diktatúrában.* Szerk. Tabajdi Gábor. Magyar Cserkészszövetség, Budapest, 2017. 56–60.

Soós 2017. Soós Viktor Attila: Ifjúsági vezetők „begyűjtése” (1961) A „Fekete Hollók”-ügy. In: *Illegális ifjúsági munka”. Cserkészközösségek a diktatúrában.* Szerk. Tabajdi Gábor. Magyar Cserkészszövetség, Budapest, 2017. 132–137.

Tabajdi – Ungváry 2008. Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990.* 1956-os Intézet – Corvina, Budapest, 2008.

Tompa 2018. Tompa Andrea*: Omerta. Hallgatások könyve.* Jelenkor, Budapest, 2018.

Tóth-Péter 2018. Tóth-Péter Veronika: *Amikor a külföldi utazás nem jog volt, hanem kiváltság.* 2018. https://mnl.gov.hu/mnl/keml/hirek/amikor_a_kulfoldi_utazas_nem_jog_volt_hanem_kivaltsag (2025. március 16.)

Wirthné 2015. Wirthné Diera Bernadett: *Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban. Az 1961-es „Fekete Hollók” fedőnevű ügy elemzése.* (Doktori disszertáció.) ELTE BTK, Budapest, 2015.

Zsuzsanna Kőrösi

"THE ONLY STRATEGY IN OUR ILLEGAL BIBLE STUDIES GROUP WAS NOT TO TALK ABOUT IT"

A Girl from Buda, Éva Szebeni's Biographical Interview on The Endeavors of the Underground Catholic Community in the 1950s

(Abstract)

The Communist Party, which had come to power in 1949, endeavored to monitor every aspect of life in Hungary. The Party also tried to drive a wedge between Hungarian youth and Christian denominations, which had deep roots in society. The scouting movement was taken over by the Magyar Úttörők Szövetsége (Association of Hungarian Pioneers). Friars were barred from working as teachers while the possibility of religious education in schools was negated. Despite the bans, many people searched for alternative ways to practice and pass on their religious worldview. Scouting, too, survived, like so many underground sources of water. Smaller youth groups were formed wherein scouting traditions and religious education were cultivated and pursued. Forced into breaking the law, such Catholic youth groups were befriended by the Szent Imre-plébániá (Catholic parish of St. Emeric) in the 11th district of Budapest.

My micro-historical study provides a glimpse into the activities of one such group of the 11th district based on a biographical interview with Éva Szebeni. In her self-presentation, she looks back on her eventful childhood and youth, wherein, in opposition to the expectations of the state, she found the values that had been instilled in her by her family in an outlawed youth community. The state was keen on silencing points of view that deviated from official ideology and opinion, which led to numerous families choosing a strategy of silence and self-censorship out of fear of reprisal. Many hints of this strategy can be found in Éva's narrative. These young people quickly learned that they had to conceal the activities of the group from outsiders. An atmosphere of distrust permeated many facets of their lives, so much so that only family and the youth community itself offered safety. They felt protected until discovering that the police had been observing and pursuing their clandestine Bible studies, excursions, camps and house parties. Around 1960-1961, the largest sting operation of the Kádár Era took place under the codename *Fekete Hollók* (Black Ravens). Pre-arranged house searches were conducted in several cities, resulting in

many arrests. Interrogations and court proceedings followed, culminating in multi-year prison sentences being handed down based on false testimonies.

At dawn on February 7th, 1961, the police raided the Szentimreváros neighborhood in the 11th district. For years afterwards, the young people did not see each other. Members of the communities in Szentimreváros tried to support the families of their detained leaders as well as to find out who had helped the police. When the prisoners were finally released, they shared information on the alleged insiders. Decades later, exercising their right to informational self-determination, many of the individuals concerned requested and reviewed the archived files that the state security apparatus had gathered on them. Éva Szebeni read the documents pertaining to her in 2006, coming to the realization that the people whom she had trusted had reported on her.

Zsuzsanna Kőrösi

„DIE EINZIGE STRATEGIE IN UNSERER ILLEGALEN RELIGIONSGRUPPE WAR: NICHT DARÜBER REDEN"

Das Leben einer illegalen katholischen Jugendgemeinschaft in den 1950er-Jahren, dargestellt aus der Lebensgeschichte von Éva Szebeni, eines Mädchens von Buda

(Resümee)

Die kommunistische Partei, die 1948 an die Macht gekommen war, bemühte sich, alle Lebensbereiche unter ihre Kontrolle zu bringen, unter anderem die tief in der Gesellschaft verwurzelten christlichen Konfessionen von der Jugend fernzuhalten. Die Pfadfinderbewegung hatte sich der Verband der Ungarischen Pioniere einverleibt. Mönche durften ihrer pädagogischen Tätigkeit als Lehrer nicht mehr nachgehen, der Religionsunterricht in den Schulen wurde unmöglich gemacht. Trotz Verbote suchten viele nach alternativen Wegen, um ihre religiöse Weltanschauung ausleben und weitervererben zu können. Auf diese Weise existierte auch die Pfadfinderschaft wie unzählige andere verborgene Organisationen weiter. Es entstanden kleinere Jugendgruppen, in denen die Pfadfindertraditionen gepflegt und der Religionsunterricht fortgesetzt wurden. Auch in Verbindung mit der St. Emmerich-Pfarre im Budapester XI. Stadtbezirk gab es in die Illegalität gezwungene katholische Jugendgemeinschaften dieser Art.

In meinem mikrogeschichtlichen Aufsatz können wir aufgrund eines Interviews mit Éva Szebeni Einblick in das Leben einer solchen Gruppe im St. Emmerich-Stadtviertel gewinnen. In ihrer Selbstpräsentation erzählt sie von ihrer erlebnisreichen Kindheit und Jugend, wo sie entgegen den Erwartungen der Macht in einer illegalen Jugendgemeinschaft jene Werte vorfand, die ihr von ihrer Familie mit auf den Weg gegeben worden waren. Die Staatsmacht war bemüht, die von der offiziellen Ideologie und Meinung abweichenden Standpunkte verstummen zu lassen, was zur Folge hatte, dass zahlreiche Familien – aus Angst vor Vergeltung – die Strategie des Schweigens und Verschweigens wählten. In Évas Narrativ findet man eine Menge Spuren dieser Strategie. Diese Jugendlichen lernten schnell, vor den Außenstehenden alles verheimlichen zu müssen, was innerhalb der Gruppe passierte. In vielen Lebensbereichen waren sie von der Atmosphäre des Misstrauens umgeben, nur die Familie und die Jugendgemeinschaft boten ihnen Sicherheit. Solange sich nicht her-

ausstellte, dass die verheimlichten Religionsstunden, die Ausflüge, Camps und Hausfeten von der Polizei observiert und verfolgt wurden, fühlten sie sich geschützt.

Um die Wende der Jahre 1960–1961 kam es zur größten Polizeiaktion der Kádár-Ära unter dem Decknamen Schwarze Raben. In mehreren Städten wurden vorher abgestimmte Hausdurchsuchungen durchgeführt und viele Verhaftungen vorgenommen, gefolgt von Verhören und Gerichtsverfahren, wonach dann auf falsche Anschuldigungen aufgebaute mehrjährige Urteile gefällt wurden. In der Nacht vom 6. auf den 7. Februar 1961 nahm die Polizei auf das St. Emmerich-Stadtviertel Zugriff. Danach hatten die Jugendlichen jahrelang keinen Kontakt mehr. Die Mitglieder der Gemeinschaften in diesem Stadtteil versuchten, die Familien ihrer verhafteten Leiter zu unterstützen beziehungsweise zu erraten, wer den Polizisten geholfen haben konnte. Später brachten die aus dem Gefängnis Freigelassenen Informationen über die mutmaßlichen Spione. Zahlreiche Betroffene machten Jahrzehnte später von ihrem Recht auf informationelle Selbstbestimmung Gebrauch und nahmen Einsicht in die Dokumente, die die Staatssicherheitsorgane über sie gesammelt hatten und die im Archiv aufbewahrt wurden. Éva Szebeni las 2006 diese Schriftstücke und musste feststellen, dass jene, denen sie vertraut hatte, über sie Berichte geliefert hatten.

Dubniczky Zsolt

HOGYAN VÁLIK EGY TARTALOM GAZDAGGÁ?
A Purnell kiadó 1968–1969-ben megjelenő történelmi magazinja

2024 nyarán egy felajánlás keretében jutott hozzá a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár ahhoz az 1960-as évek végén Londonban megjelenő, kötetekbe rendezhető, angol nyelvű, tudományos igényű színes történelmi magazingyűjteményhez,[1] mely különleges és újszerű vállalkozás volt angolszász területen a maga korában és a maga nemében. A 96 számra tervezett magazin címe *History of the 20th Century*, vagy más néven *Purnell's History of the 20th Century*, mely a többféle történelmi sorozatot is útjára indító Purnell Kiadóvállalat gondozásában jelent meg 1968- és 1969-ben.[2] A magazin sikerességét jelzi, hogy 1969 után – némi címmódosítással: *History of the 20th Century. Our World Today* – még újabb, kétszer 16 lapszám jelent meg belőle ugyancsak a Purnell Kiadó közreműködésében,[3] később pedig, az 1970-es évek első felében könyv formátumban többször is kiadták.[4]

A Purnell kiadóvállalatnak[5] nem ez volt az egyetlen, történelmet népszerűsítő vállalkozása. Hasonló vagy talán még nagyobb népszerűségnek örvendett az első és

1 Az adomány más, nyugati emigrációból származó kiadványokkal együtt dr. Tóth Tibor, a Facultas Humán Gimnázium alapító igazgatója révén került a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltárba.

2 A magazin a Purnell for BPC Publishing Ltd. adta ki (editorial address: 49 Poland St, London W1.) és a Purnell & Sons Ltd. (Paulton) nyomdában készült.

3 A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltárba, valamint annak könyvtárába a *History of the 20th Century* magazinból az elsőként tervezett 1–96. szám került be, eredeti, nyomtatott formában, kiváló állapotban. Az intézeti könyvtár online katalógusában visszakereshető. A teljes sorozatból egy, a 38. szám hiányzott, illetve sajnos nem tartalmazta az adomány az 1–96. számhoz készült tartalomjegyzéket és indexet sem. A hiányzó 38. számot kolléganőnk, Fodorné Bozó Brigitta segítségével sikerült beszereznünk, a tartalomjegyzéket és indexet pedig az Országos Széchényi Könyvtáron keresztül a Linzi Egyetemi Könyvtárától kaptuk meg másolatban. Segítségüket ezúton is köszönjük. A taralomjegyzék és az index ugyancsak megtalálható az intézeti könyvtár online katalógusában.

4 Goodmann 2004. 211. A második 1973-as kiadást 300 000 példányban nyomtatták.

5 Az 1839/1841-ben Charles Dando Purnell alapította nyomda (később Purnell & Sons Ltd.) az 1960-as évekre Anglia egyik legnagyobb nyomdaipari vállalatává és jelentős kiadójává vált, mely – megszerezve a Macdonald könyvkiadót is – 1964-ben a Hazell Sun cégcsoporttal egyesülve létrehozta a British Printing Corporation-t (1964. február 6.). Elnöke 1964-től Wilfred Harvey, alelnöke Sir Geoffrey Crowther volt. A vállalat az 1960–1970-es években élte fénykorát. A könyvkiadással 1986-ban állt le, a nyomdát 2005 decemberében zárták be végleg. Fennállása alatt több millió szí-

a második világháború történetét ugyancsak magazinos formátumban feldolgozott kiadványuk,[6] de emellett további, történelmet népszerűsítő könyvet, könyvsorozatot is kiadtak, a fiatalabb korosztályt is megszólítva.

Nemcsak a maga nemében beszélhetünk különleges tartalomról a magazinnal kapcsolatban, hanem hazai közgyűjteményi vonatkozásában is. A hidegháború éveiben megjelenő lapot elsősorban az angolszász olvasóközönségnek szánták, de máshol is terjesztették a nyugati világban. A hirdetésekben szereplő információk szerint Nagy Britannián kívül Ausztráliában, Belgiumban, Dániában, Hollandiában, Hongkongban, Iránban, Izraelben, Malajziában, Új-Zélandon, Portugáliában, Dél-Afrikában került az újságárusok standjaira, vagy lehetett ezekben az országokban előfizetni a magazinra. Emellett eljutott az Egyesült Államokba, Kanadába is.[7] Kelet-Európa, Európa kettészakítottsága folytán, alighanem kimaradt ebből a szórásból. A lengyel, szlovák, cseh, román és horvát online elérhető nemzeti könyvtári katalógusokban a magazin és a magazinból összeállítható többkötetes, XX. századi világtörténetet bemutató könyvsorozat csupán elvétve található meg,[8] és az Országos Széchényi Könyvtártól kapott információ szerint a hazai közgyűjteményekbe sem került be belőlük példány. Az ELTE BTK Angol–Amerikai Intézet könyvtárában sincs még kósza példány sem belőle. Így a hazai közgyűjteményi állomány szempontjából is egyedülálló tartalommal gazdagodott a felajánlás révén a VERITAS Intézet és könyvtára.

A tartalom elvi megfogalmazása – a magazin célkitűzése

A tartalom a magazinban megjelenő XX. századi világtörténelem 1900 és 1965 közötti időszakának a bemutatása volt a szélesebb nyilvánosság, azaz a történelem iránt érdeklődő és azt szívesen olvasó emberek számára. A tényekre támaszkodó tudományos igénnyel, hiteles és olvasmányos, emellett illusztris formában kívánta mindezt megtenni, miközben üzleti érdekeket is szem előtt tartott, s mint minden magazin, az

nes könyvet és magazint nyomtatott és adott ki. Emellett nyomtatott prospektusokat, képeslapokat, heti rendszerességgel megjelenő bulvár magazinokat. Goodman 2004. 146–151.

6 A *History of the Second World War* Basil Henry Liddell Hart fő- és Barrie Pitt szerkesztésében az angliai Imperial War Museummal együttműködve jelent meg nyolc kötetben 1966–1969-ben. A *History of the First World War* Barrie Pitt szerkesztésében 1970-ben indult és 128 számot tartalmazott, amit később könyvben is megjelentettek.

7 A WorldCat online katalógus szerint (OCLC Number / Unique Identifier: 27104301) számos egyesült államokbeli és kanadai könyvtár állományában található meg a magazin.

8 Lengyelországban az Ossolineumban (Zakład Narodowy im. Ossolińskich) a magazin folytatása, a 98–128. szám található meg.

érdekes és széles olvasóközönséget vonzó tartalomszolgáltatás mellett sikeres vállalkozás is kívánt lenni. Nemcsak az európai történelemre koncentráltak, hanem hasonló fajsúllyal más kontinensek, Ázsia, Afrika, Amerika bemutatására is sor került az egyes lapszámokban. (1., 2. kép)

Alan John Percivale Taylor és John Morris Roberts főszerkesztők megfogalmazása szerint a magazin 96 számra tervezett tematikus számaival átfogó képet kívántak nyújtani arról a XX. századról, mely ugyan 1968-ban még nem ért véget, de már addig is – némi patetikus megfogalmazással élve – hatalmas, emberi és történelmi léptékkel mérhető mélységeket és magasságokat tartalmazott. Nemcsak az utópiák vallottak kudarcot ebben a közel háromnegyed évszázadban, de az az elképzelés is, hogy a jó végleg eltűnt Európából és a világból.

A 65 év feltárása során azonban nem csupán a nagy eseményekre koncentráltak. A „történelmet csináló nagy emberek" mellett szólni akartak a hétköznapi hősökről, a mindennapi emberek világáról is. S a hősök mellett a gazemberekről, a magasztos eszméken kívül az élet sötét bugyrairól. Egyrészt azokról az emberekről, akik írták a történelmet, másrészt azokról, akik a részeseivé váltak: elszenvedték vagy a nyertesei lettek, vagy egyszerűen csak a saját életüket élték. Ezért helyet kaptak a magazinban az olyan témák is, amelyek a hétköznapi emberek életét, a kulturális és társadalmi viszonyokat, illetve az otthont és a háztartást, a divatot forradalmasították. Szóltak többek között az utazási lehetőségek korszerűsödéséről, felfedezésekről és technikai vívmányokról, az embereket lázban tartó kulturális és művészeti teljesítményekről.[9]

Az 1968 márciusában útjára induló, heti rendszerességgel, minden hét csütörtökén[10] megjelenő magazin tematikája és a hozzá tartozó képi illusztrációk összegyűjtése és felépítése egy olyan átgondolt tartalomról árulkodik, mely egy előzetesen végig gondolt és eltervezett koncepció mentén jött létre. Hétről hétre nehéz lett volna ilyen átfogó tartalmakat és témákat megírni, ezért joggal feltételezhető, hogy már jóval 1968 előtt megszületett az elképzelés a magazin megjelentetésével kapcsolatosan. Az 1960-as évek derekára tehető mindez – ameddig maga a magazin is elmegy a XX. század bemutatása során időben –, hiszen a cikkek megírására felkért nemzetközi gárda összeválogatásához, valamint az írások elkészítéséhez és az illusztrációk összegyűjtéséhez időre volt szükség s nem történhetett egyik hétről a másikra. Az előzetes tervezést jelzi, hogy az első szám indulásakor – mintegy beharangozóként – közölték a következő hét szám pontos tartalmát és címlapját is, míg a későbbi számo-

9 Introducing Purnell's History of the 20th Century. *History of the 20th Century*, Introductory issue. 3.

10 Az első szám feltehetően 1968. március 14-én jelent meg. Az első számban megjelenő tájékoztatás szerint a második és harmadik számot március 21-én és 28-án lehetett megvásárolni.

két hozzávetőlegesen, azaz még csak téma szerint tudták megadni.[11] Vagyis nem az összegyűlő cikkekből alakítottak ki bizonyos tematika köré felépülő lapszámokat, hanem az előre elgondolt lapszámok tartalmaihoz kértek előzetesen cikkeket, pontosabban bíztak meg szerzőket azok elkészítésével. (3., 4. kép)

Persze, megfogalmazódhat a kérdés, hogy a század második harmadában miért merült fel a szerkesztőkben a század történetének bemutatása, hozzátéve persze rögtön azt is, hogy egy ilyen vállalkozás bármikor megtörténhet, és senkinek sincs megtiltva, hogy a saját koráról vagy a közelmúlt eseményeiről bármilyen értékelést írjon akár magának, akár a nagyközönség számára.

A magazin mindkét szerkesztője egyetértett abban, hogy a XX. század már eddig is különleges volt a korábbi századokhoz képest – bár alighanem a korábbi századok írói is hasonló módon vélekedtek volna a saját korukról. Taylor szerint ugyan nem az eredetiség jellemezte, de több vonatkozásban is újítást hozott. Számos ötlete és találmánya már indulása előtt, azaz a XIX., vagy esetleg még az ezt megelőző század(ok)ban megvolt, de csak a XX. században értek be ezek. „A 20. század volt az az időszak, amikor az emberiség elkezdte beszedni a múltbéli befektetések osztalékát."[12] Ugyanakkor a századból eltelt 65 év hosszú időnek számított ahhoz, hogy bizonyos vonások és jellegzetességek kirajzolódjanak benne, és a karaktervonásai körvonalazódjanak. „Már most láthatóak a 33 év múlva elkészülő portré nagy vonalai" – írta Taylor, amelyek közül a szabadságot és az emancipációt emelte ki fő vonásként. Meglátása szerint sokkal nagyobb lett a szabadság – a nők tekintetében is – ebben a században, mint volt az valaha korábban, beleértve ebbe az élet számos területét: a foglalkozás megválasztásától kezdve a szórakozási lehetőségekig bezárólag, vagy a nők biztonságosabb közlekedését illetően is, akik útjuk során talán már kevesebb veszélynek voltak kitéve. Emellett az emberek többsége a világ számos részén a XX. században megszabadult a babonáktól és járványoktól, valamint levetkőzte a természetfeletti erőktől való félelmet. Ugyanakkor a századot eddig már olyan szélsőségek jellemezték, olyan nagy kilengései voltak – alighanem a világháborúk és azok borzalmainak köszönhetően –, amelyek Taylor meglátása szerint a hátralévő 35 esztendőben már nem várhatóak. Ebben a feltételezésében alighanem a kor hidegháborús berendezkedésének megmerevedése is közrejátszhatott.[13]

Hasonló meglátással volt Roberts is, aki a történelem leggazdagabb századának tartotta a saját korát, és a közelmúlt eseményeit éppúgy a történelem részének tekintette

[11] Contents; The contents of Chapters 9 to 96. *History of the 20th Century*, Introductory issue. 24–28.

[12] „The 20th Century has been a time when mankind began to collect the dividends on past Investments" – A. J. P. Taylor: Our Century – Past and Future. *History of the 20th Century*, Introductory issue. 4.

[13] Uo. Vö. Fischer 2005. 227–254.

és történészi elemzésre méltónak ítélte, mint a korábbi századok történéseit. A jelen eseményei „ugyanolyan komoly tanulmányozásra és átgondolásra érdemesek, mint Julius Caesar tettei vagy a waterloo-i csata" – írta a magazin első számának bevezetőjében.[14]

Úgy vélte, a XX. században rohamosan nőtt minden: a felfedezések száma, a technikai vívmányok üteme, a világ népessége, valamint a szuverén államok megszületése révén a történelem színpada is jelentősen kibővült. Ez a gyors változás és átalakulás nemcsak az emberiséget állította számos feladat elé, de a történészt is, hogy értékelje azokat. Meglátása szerint a '60-as évek derekán már igen jó alkalom kínálkozott arra, hogy beemeljék az elmúlt 65 év világtörténelmi eseményeit a történelem kánonjába. Egyrészt a két világháború traumáját már megfelelő távolságból lehetett szemlélni, vizsgálhatókká és mérhetőkké váltak hatásaik, másrészt megrajzolhatóak lettek azok a főbb csomóponti események, amelyek a XX. század első két harmadában végbementek.

Mindezek késztették a szerkesztőket arra, hogy jórészt első ízben mutassák be a XX. század első 65 évének nagyszabású értékelését, de úgy, hogy a szakmai berkeken kívül az inkább a nagyközönségnek szóljon. Mindezek mögött természetesen ott húzódott a részben kimondott, egyszerű racionalitás is: a történelem népszerűsítésének szándéka. A történetmesélés során az események értékelő bemutatása. A történelmet eddig részben azért olvastuk – írta Taylor –, mert tanítást és értékes leckét vártunk tőle. A magazin viszont inkább szórakoztatni kívánt. Ugyanakkor a tudományos igény mellett átfogó feldolgozásra törekedett, valamint a meglévő tapasztalatok és ismeretek széles nyilvánosságnak szóló átadására.

Mivel a történelmet népszerűsítő vállalkozásról volt szó, a szerkesztők tartózkodtak az ideológiai tartalmak elvont, elméleti bemutatásától, s inkább a valós élet területén keresztül próbálták meg azt tollhegyre tűzni, főleg akkor, ha erre a történelem eseményei kellő példákat is szolgáltatni tudtak. Egyszerűbb és könnyebb feladatnak, egyszersmind kézzelfoghatóbb megoldásnak tűnt, ha például az imperializmus elméletét és gyakorlatát nem elvont fogalmak mentén absztrakt módon mutatják be, hanem olyan valós eseményeken keresztül, mint az angol–búr háború vagy az 1900-ban zajló kínai bokszerlázadás.

A tudományos és egyúttal izgalmas, népszerűsítő előadásmód egyszersmind nem nélkülözhette az objektivitásra való törekvést sem, ami egy széleskörű világtörténet bemutatása során korántsem bizonyult könnyű feladatnak. A történelem megértetése

[14] „… comparatively recent events are just as much a matter of history, and just as worthy of serious study and thought, as the deeds of Julius Caesar or the battle of Waterloo." – Roberts, J. M.: A New Look at the 20th Century. *History of the 20th Century*, Introductory issue. 12.

és ábrázolása ugyanis nem olyan egyszerű és világos dolog, mint egy matematikai képlet megoldása, melyben – ha jól számolunk – mindig ugyanazt az eredményt kell, hogy kapjuk, bármelyik korban és bárhol is élünk a földön. Az objektivitásra való törekvés ugyanis inkább csak vágy a történészekkel szemben, mintsem valós realitás.[15] Roberts meglátása szerint ha a történésznek talán sikerül is távol tartania magát a tárgyától és érzelemmentesen ábrázolnia azt, az objektivitás lehetetlen és mindig elérhetetlen marad. A történész – s persze minden író ember – sohasem tudja levetkőzni a saját nézőpontját, s talán ami még ennél is nehezebb, a XIX. század óta a nemzeti hovatartozását. Ez persze nem feltétlenül jelent hátrányt és hiányosságot – akár egy világtörténet bemutatása során sem. Ugyanis abból a tényből is sokat lehet tanulni – írja Roberts –, hogy egy francia és egy német másként látja például az első világháború eredetét, vagy egy angol és egy orosz ember másként érez és vélekedik az 1939-ben megkötött német–szovjet egyezményről.[16] Ami tulajdonképpen végső soron arra utal, hogy a társadalomtudományok terén nincsenek egyszerű képletek és nem lehet a történéseket csak fekete-fehéren látni és láttatni, csupán ebben a két színtartományban értelmezni az eseményeket. Mindebből az is kiolvasható, hogy a magazinnal nem az volt a szerkesztők elsődleges célja, hogy a középkori évkönyvek mintájára egy szimpla kronológia készüljön a közelmúlt, azaz a XX. század addig eltelt időszakának eseményeiről, hanem hogy a történelem iránt érdeklődő olvasó – a széles, nemzetközi szerzői gárdának köszönhetően – szembesüljön azokkal a narratívákkal és interpretációkkal is, amelyek a században lezajlott eseményekhez kapcsolódnak.

Ugyanakkor a modern kor ábrázolásával más nehézségek is adódtak. Roberts, aki jelenkori kutatással és történetírással foglalkozott, a kortárs vagy közelmúlt történetírását a történelem egyik legnehezebben művelhető válfajának tartotta. A kortárs történelemmel foglalkozó mestert a történések bemutatása éppúgy kihívások és nehézségek elé állítja, mint a régebbi korok kutatóját. Több szempontból is. Egyrészt itt hiányzik, vagy csak szűkösen van meg a rálátás lehetősége – amit Roberts a perspektíva problémájának nevez –, másrészt a XX. századot már kimondottan a dokumentumok – történészi szemszögből nézve források – sokasága és sokfélesége jellemzi. Megjelent az írógép, a sajtó és az újságnyomtatás, a kamera és a magnó, amelyek dokumentumok, tartalmak és információk özönével látták el a jelenkorral foglalkozó történészeket olyannyira, hogy azok egy-egy személy számára már jórészt

15 Romsics 2003. 4–5.

16 „… there is something to be learned from the very fact that a Frenchman and a German will not look at the origins of the First World War in the same way, and that a Russian and an Englishman can feel differently about the Nazi-Soviet pact of 1939" – J. M. Roberts: A New Look at the 20th Century. *History of the 20th Century*, Introductory issue. 12.

feldolgozhatatlanokká váltak, és lehetetlennek tűnik minden forrásmunka megismerése és elérése.

Ugyanilyen nehézséget jelent a már említett rálátás hiánya is. Minél közelebb vagyunk a történésekhez, annál nehezebb megítélni a lezajló események relatív fontosságát, és azokra helyezni a hangsúlyt, amelyek valóban a történések mozgatórugói és kiváltó okai voltak. Mindebből adódik a mérlegelés és értékelés nehézsége. Azaz, hogy egy adott esemény valóban olyan fontos volt-e a korszak jobb megértése és megítélése szempontjából, mint ahogy azt egyesek, a történészek látják vagy látni, láttatni vélik. Nincs eltúlozva- vagy bagatellizálva-e az adott esemény jelentősége, s valóban azok állnak-e a történelmi, gazdasági, politikai és társadalmi folyamatok hátterében, amit magunk gondolunk. Ezért korántsem volt könnyű feladat egy efféle 65 év világeseményeit felölelő gyűjteményes mű összeállítása. A súlypontok megtalálása és megrajzolása, az ahhoz vezető utak feltérképezése.

S ugyanilyen súllyal esett latba a jelen eseményeinek a múlthoz való viszonyulása is. Miként kapcsolódnak azok korábbi időszakok eseményeihez, s miként illeszkednek korábbi korok hosszú távú trendjeihez és tendenciáihoz? Nemcsak az volt fontos a szerkesztők szempontjából, hogy mit választunk ki az események sorából, hanem az is, hogy azt miként lehet bemutatni. S emellett az adott esemény miként viszonyul a többihez, az őt megelőzőkhöz, s miként és hogyan illeszkedik azok sorába? Azaz – ahogyan Roberts írta – nemcsak a fát kell látni az erdőben, hanem az összes fa által alkotott erdőt is.[17]

Mindezek tudatában kérték fel a szerkesztők a különböző nemzetiségű szerzőket arra, hogy egy adott témáról a magazinba írjanak.

A tartalom készítői – a magazin szerkesztői, szerzői és tanácsadó testülete

A magazin főszerkesztője a már említett népszerű brit történész, Alan John Percivale Taylor (1906–1990) volt,[18] általános szerkesztőjeként John Morris Roberts (1928–2003) modernkori történészt jegyezték.[19]

[17] „… in that way to see the wood made up by all the trees" – J. M. Roberts: A New Look at the 20th Century. *History of the 20th Century*, Introductory issue. 11.

[18] Sisman 1994. 340–341.

[19] A szerkesztésben közreműködött még William Armstrong és Christopher Falkus, John Grisewood és John Man, továbbá Louise Black, Robert Stewart, Sarah Salt, Gill Coleridge és Ruth Midgley, valamint Stephen Webbe, Simon Rigge, Roger Boullanger, Gila Curtis, Sue Byrom és Penelope Maunsell. A lap művészeti vezetője Brian Mayers, művészeti szerkesztője Nicoletta Baroni volt,

Taylor ebben az időben az oxfordi Magdalen College tanára és a Beaverbrook Library tiszteletbeli igazgatója volt.[20] Talán azon kevés történészek közé tartozott, aki élénken és meggyőzően tudta bemutatni a történelmet és annak folyamatait a nagyközönség számára, ami persze akkoriban nem minden esetben aratott egyöntetű elismerést szakmai körökben. A magazin főszerkesztésekor már számos könyvet és írást tudhatott maga mögött, mely munkák sokszor álltak a bestseller listák élén. Írt könyvet Bismarckról, a Habsburg Monarchiáról, a német történelmi folyamatról, az első világháborúról és a második világháború eredetéről. Az 1914 és 1945 közötti angol történelmet tárgyaló könyve a neves Oxford History of England sorozat részeként jelent meg. A történelmet népszerűsítő, könnyedebb előadásmód korántsem volt idegen tőle. Kiválóan sáfárkodott a különböző médiumok adta lehetőségekkel. Számos népszerű tévés szereplést vállalt, és gyakran jelentek meg írásai és kritikái magazinokban és újságokban.[21]

John Morris Roberts az 1960-as években a modern kori történészek fiatalabb generációjának kiemelkedő tagjai közé tartozott, aki akkoriban az oxfordi Merton College-ban modern kori történelmet tanított és az *English Historical Review* főszerkesztését végezte. A Longman kiadó által megjelentetett *Európa története 1880–1945* könyv szerzője, a *Larousse Encyclopedia of Modern History* angol kiadásának szerkesztője volt. Írt kritikákat többek között a *The Observer*, a *New Statesmen*, a *Spectator*, a *Times Literary Supplement* számára, és rendszeres előadásokat tartott a BBC-n. Vendégprofesszor volt a Dél-Karolinai Egyetemen és tagja a princetoni Institute of Advanced Studynak.[22]

A cikkek megírására felkért szerzőgárda igen széleskörűnek számított. Számuk – a szerkesztők elmondása szerint – háromszázat tett ki, akik között számos hazai és külföldi történész és szakíró található. Ugyanakkor a szerkesztők elsősorban olyan szerzőket kerestek a cikkek megírásához, akik ismereteik révén képesek a XX. század történelmi eseményeinek a beható értelmezését és elemzését adni. Sőt, akik nem csupán tudományos szakértelemmel rendelkeznek, de olyan tudással és ismeretanyaggal is, melynek révén képesek az események adekvát, eredeti és valós bemutatására. Ezért nem csupán történészeket (academic historians) kértek fel az egyes cikkek megírására. Rajtuk kívül helyet kaptak a szerzők között írók, újságírók és olyan

a tervezést Nicolas Sutton és Monica Greenfield, valamint Ken Carroll, Ewing Paddock, Roger Daniels és Tony Garrelt végezte.

20 Haraszti 2004. 136.; Sisman 1994. 346–348., 352–355.

21 A. J. P. Taylor: Our Century – Past and Future. *History of the 20th Century*, Introductory issue. 4.

22 J. M. Roberts: A New Look at the 20th Century. *History of the 20th Century*, Introductory issue. 5.

emberek is, akik valamilyen formában érintettjei, esetleg részesei és résztvevői voltak az adott világtörténelmi eseménynek, és ezért talán hiteles bemutatóivá válhattak. A széleskörű, külföldi szerzőket is felvonultató szerzői gárdának köszönhetően a sokszínűségre és a többszólamúságra helyeződött a hangsúly, mintsem az egyetlen, egy-két szerző által jegyzett szűkre szabott látásmódra. Az angol történészeken és írókon kívül többek között amerikai, cseh, lengyel, jugoszláv, német, orosz és japán szerzőkre támaszkodtak, akik saját koruk vagy hazájuk jó ismerőjének számítottak, és valamelyest a saját szemszögükből írták le és elemezték a XX. században végbemenő történelmi, háborús, társadalmi és gazdasági folyamatokat. Közülük maguk a szerkesztők is többeket kiemeltek a magazint beharangozó részben (Some of the contributions from the 300 authors from many countries), a nevek és foglalkozások feltüntetésén kívül röviden bemutatva azt is, hogy az adott személy mely történeti esemény avatott szakértője. A háromszázból harminckilenc szerző bemutatására került sor.[23]

Emellett a szerkesztők a magazin összeállításánál széles körű nemzetközi tanácsadó testületre (International Panel of Consultants) is támaszkodhattak, akiket úgyszintén röviden bemutattak. Közülük a legrészletesebben Sir Basil Liddell Hart brit katona, hadtörténész és katonai teoretikusról szóltak. A testület tíz tagból állt, és főként egyetemi tanárok, professzorok és intézetigazgatók alkották. A következő személyek foglaltak benne helyet: Sir Basil Liddell Hart, C. J. H. Watson az oxfordi Merton College munkatársa, Karl Dietrich Bracher, a Bonni Egyetem kortárs történelem- és politikatudományi professzora, Charles Patrick Fitzgerald, a Canberrai Egyetem távol-keleti és kínai történelem professzora, Henri Michel, a Nemzeti Tudományos Kutatási Központ (Franciaország) kutatási igazgatója és a Második Világháború Nemzetközi Bizottságának főtitkára, Robert Ochs, a Dél-Karolinai Egyetem modern történelem professzora, Alekszandr Mihajlovics Samsonov ezredes, a Szovjet Tudományos Akadémia levelező tagja, Antonin Šnejdárek, a prágai Nemzetközi Politikai Intézet igazgatója, Leo Valiani a torinói Luigi Einaudi Alapítvány történelem professzora, Claudio Veliz, a Chilei Egyetem Nemzetközi tanulmányok igazgatója, Rear-Admiral Baron Sadatoshi Tomioka, a Japán Shiryo-Chosokai Történelmi Kutatóintézet vezetője.[24] (5. kép)

[23] Distinguished Authors and Consultants. *History of the 20th Century*, Introductory issue. 30.
[24] Uo.

A tartalom összetétele – a magazin szerkezete és felépítése

A magazint a szerkesztők ugyan nem tankönyvnek szánták elsődlegesen, de az oktatásban is sok tekintetben hasznos segédeszközként használható. Inkább a széles nyilvánosságnak szólt, azokhoz az emberekhez, akiket érdekelt saját koruk megértése, az ahhoz vezető történelmi és társadalmi folyamatok feltárása, az ok okozati összefüggések megismerése. (6. kép)

Minden magazint egységesen 32 oldalasra terveztek, a cikkek az első címlapot és a hátsó borító lapot leszámítva, az első oldalon lévő bevezetővel együtt 28 oldalt öleltek fel.

A magazinok első borítójának, azaz a címlapnak a belső oldala mindig ugyanolyan tördeléssel – négy hasábosan – gazdag ismertetést közölt az adott lapszámról. Az apróbb betűvel tördelt első hasáb tartalmazta az impresszum adatokat. Itt tüntették fel a kiadót, valamint a szerkesztők és szerzők, illetve a tanácsadó testület tagjainak nevét, illetve azt, hogy az adott számot hol mennyiért lehet megvenni és előfizetni, és miként lehet a korábbi számokhoz hozzájutni.[25] A lapot az újságárusoknál lehetett megrendelni vagy a magazin londoni központjában[26] személyesen megvásárolni.[27]

A többi hasábban a lap illusztratív és informatív voltát növelte, hogy az adott szám szerzőinél (This week's authors) a neveken kívül feltüntették a szerzők munkahelyét és beosztását, valamint egy-két mondattal ismertették a munkásságukat is. Ily módon a nevek mögé olyan személyek kerültek, akikről tudni lehetett, hogy az adott téma vagy terület jó ismerői közé tartoznak – ma azt mondanánk, a szakértőjének számítanak. További újdonságot jelentett, hogy a szerzőkhöz arcot is társítottak, azaz mindig arcképpel együtt történt a cikkek szerzőinek bemutatása, ami még napjainkban sem egy megszokott jelenség például a történelmi magazinok esetében. Manapság már a virtuális térben azonban jobban előforduló megoldásnak, néha már szinte kötelező elemnek számít.

A magazinnak ezen a belső oldalán volt az adott lapszám rövid – oldalszám, cím, szerző – tartalomjegyzéke (This week's contents), illetve a következő számról szóló,

[25] A magazin kiadásáért Martin Heller vezérigazgató, Harry Killingback termékigazgató és David Miller marketing menedzser, továbbá az értékesítésért George McVicar és a terjesztésért Colin Burrell felelt.

[26] Magazine Centre: 52/53 Poland St, London W.1.

[27] A magazin árai: Nagy Britannia: 3 schilling 6 penny; Ausztrália: 50 cent; Belgium: 35 belga frank; Dánia: 5,75 dán korona; Hollandia: 2,58 holland forint; Hongkong: 2,20 hongkongi dollár; Irán: 45 rial; Izrael: 2 sékel; Malajzia: 2,10 dollár; Új-Zéland: 55 cent; Portugália: 22,50 escudo; Dél-Afrika: 50 cent.

viszonylag részletes tartalmi ismertető, bemutatva egyúttal annak címlapját is. A tartalomszolgáltatás fontos eszközének számított, hogy ha a lapban szereplő cikk felkeltette valakinek az érdeklődését, akkor a cikkhez további szakirodalmat is ajánlottak, ami ugyancsak itt, a címlap belső oldalán szerepelt (Further reading). S itt közölték a címlapon szereplő kép adatait, valamint minden kötet kezdő lapszámainál többek között itt is felhívták az olvasók figyelmét a magazinok kötetbe való rendezésének lehetőségére. Ez a belső oldal volt alkalmas arra is, hogy a fentieken kívül még más információkat is megosszanak az olvasókkal. Például, ha valami új kiadványra akarták felhívni a figyelmet, itt tájékoztattak róla. Hirdették Purnell vagy más kiadók kiadványait, melyek azonban nem feltétlenül illeszkedtek a magazin történelmi tartalmához.[28] (7. kép)

Üzleti célokat szolgáltak a magazinba bekötött, de onnan ki is téphető megrendelőlapok, vásárlási kuponok, melyek egy része eleinte a magazin köteteket képző iratrendezőinek kedvezményes megvásárlását biztosították. A későbbi lapszámokban megjelentek olyanok is, amelyek a Purnell vagy más kiadó kiadványaira hívták fel a figyelmet és nyújtottak kedvezményes vásárlási lehetőséget. (8. kép)

Jórészt minden lapszám első oldalát három hasábosra tervezték. Az első hasábban mindig egy rövid bevezetőt lehetett olvasni az adott lapszám felépítéséről, a cikkeket összekötő gondolati és tematikai integráló erőről J. M. Roberts szerkesztő tollából. Címe mindig ez volt: *Itroduction by J. M. Roberts.* A második hasáb a lapszám és a cikkek tematikájához illeszkedő, legtöbbször három, képaláírásokkal ellátott képet tartalmazott, míg a harmadik hasábban egy apróbb betűvel szedett kronológiát tettek közzé, ami ugyancsak a cikkek kohézióját és a lapszám egységességét szolgálta. Az itt szerepeltetett kronológia azt az időintervallumot ölelte fel, melyet a lapszám cikkei tárgyaltak. Az időegységben a cikkek által is érintett főbb történelmi események kerültek egy-egy évszámhoz kötve bemutatásra. (9. kép)

Az egyes, 28 oldalas lapszámok átlagosan négy, egymással is összefüggő 4–5 oldalas cikket tartalmaztak, amelyek az 1900 és 1965 közötti időszak politika-, had-, társadalom-, gazdaság-, tudomány- és kultúrtörténetének főbb eseményeit ölelték fel.

Maguk a cikkek változatos jellegűek voltak. A legtöbb cikk egy-egy történelmi esemény vagy folyamat elemző bemutatásáról és ismertetéséről szólt, de szerepelt rajtuk kívül a magazinban életrajz, politikusi portré vagy egy-egy társadalmi jelenség bemutatása is (például: *The Captain of Köpenick*). A tartalomszolgáltatás sokszínűségét adták az úgynevezett betétcikkek, amelyek legtöbbször önállóan is tördelve

[28] A 64. számban a Purnell kiadó három ekkoriban megjelenő kiadványát hirdették, amit az újságárusoknál lehetett megvásárolni: Pictorial Knowledge, Purnell's New English Encyclopedia; Purnell's Encyclopedia of Animal Life; Cordon Bleu Cookery Course.

– más betűnagysággal és formátumban – az adott történelmi eseményt tárgyaló cikkek egy-egy elemét, részletét vagy valamilyen vonatkozását mutatták be, esetleg munkákból való idézés szerepelt bennük. Betétcikkben írták le például a búr háborúkon belül az 1900. január 23–24-én lezajlott Spion Kop-i csatát vagy az angol tömegtársadalom ismertetése során az omnibuszközlekedés modernizációját Londonban, illetve az új nőtípus megjelenését vagy a harcászat fejlődésében a különböző hadihajók típusát, a mozi térhódítása során az '50-es évek filmkultúráját. Ez az önállóan tördelt rész a legtöbb esetben gazdag illusztrációval rendelkezett. Olyanok voltak ezek a betétcikkek, mint manapság az internet világában a link, amikor az egyik tartalomról egy szó vagy kifejezés linkesítése révén egy másik tartalomra léphetünk át. Mindez egy informatív, egyúttal változatos, a figyelmet fenntartó tartalomszolgáltatást eredményezett, és az illusztrációknak is köszönhetően sokféle – sokszor emocionális tartalommal is telítődő – információ átadására volt képes.

A magazin cikkeinek szöveges és képi tartalma jórészt háromféle formátumú cikket eredményezett. A cikkek többsége szöveges tartalom volt, amit néhány képpel tettek szemléletessé. Ezekben az írásokban a szavak dominálnak és a képek itt a szöveges tartalom kifejezőbb, vizuális bemutatását szolgálták. Az ezekhez a cikkekhez készített betétcikkek viszont még további kétféle változatot tettek lehetővé. Az egyik az olyan betétcikkek, ahol a képi dominancia érvényesült, és csupán képaláírások készültek hozzájuk, a másik, ahol a képaláírásokon kívül még magyarázó vagy bevezető szöveget is írtak a képekhez kapcsolódóan.

A tartalom illusztrálása – a képek fontossága

A szerkesztők zseniális felismerése volt, hogy a történelem nemcsak szóval mondható el, a szavak önmagukban nem írhatják le az egész történelmet,[29] hanem a jobb megértés és befogadás szempontjából a képeknek és az illusztrációknak ugyanolyan lényeges szerepük van vagy lehet. Különösen egy olyan század történetének a bemutatásában, mely század a médiumok gazdagodásának köszönhetően amúgy is változatos és gazdag vizualitással rendelkezik és felülmúl minden korábbi évszázadot a képi elemek és források bősége tekintetében. Ugyanakkor a szakavatott történészi mesterséghez hozzátartozik a képi dokumentumok ismerete és azok megszólaltatása. Az illusztrációkban rejlő lehetőség kiaknázása a történetmesélés során a történeti narratíva horizontjának kiszélesítésekor. A szerkesztők úgy vélték, a XX. század

[29] „Words alone cannot teil the whole story" – Introducing Purnell's History of the 20th Century. *History of the 20th Century*, Introductory issue. 3.

történetét csak úgy lehet a legvonzóbban és valósághűen tárgyalni, ha az írott szó kiegészül a vizuális képpel. Ezért a magazin szöveges tartalmát az egyes cikkekhez válogatott illusztrációkkal gazdagították és tették érdekesebbé. Az illusztrációkat leginkább fotó adja. Az évszázad említésre méltó tartalmai közé tartoztak a neves fotográfusok képei, amelyek nem csupán a történelem illusztrálására alkalmasak kiválóan, hanem az elmesélésére is, betekintést adva egy-egy eseménybe vagy annak sajátos világába. De mivel az emberekről és eseményekről készült fényképek önmagukban nem adnak teljes képet a XX. század képi világáról, a magazinba más képi dokumentáció is nagy számmal bekerült. Szerepelnek benne olyan festmények, karikatúrák, poszterek, reklámok, plakátok, postai bélyegek, címkék, múzeumi tárgyak, újságok címsorai, légifotók, helyek és tárgyak fényképei is, amelyek mindegyikének úgyszintén megvan a maga külön története, és sokszor ugyanolyan elemzést és bemutatást, alapos forráskritikát igényelnek, mint az írott források és a szöveges tartalmak.[30]

Egyszersmind a magazin bevezetőjében egy rövid illusztrációs összeállítást is közöltek Oroszország példáján keresztül, miként alkalmasak a különböző médiumokon és művészeti ágakban (bélyeg, festmény, rajz, szobor, fénykép, emlékmű) szereplő, megfelelően kiválasztott emblematikus képek és alkotások egy-egy ország történetének felfejtésére és bemutatására, egy adott esemény lényegi vonásának megrajzolására és illusztrálására. Emellett a magazin bevezető, *A kamera szeme (The Eye of the Camera)* című részében a fotográfia és a képi elemek fontosságának illusztrálására tizenkét olyan, manapság már részben közismert képet is közöltek, melyeket a XX. század híres francia, német, brit, magyar, orosz, amerikai és svájci fotósai készítettek.[31] (10. kép)

A magazinban közölt, sokszor oldalpárnyi terjedelmű képek – miként fentebb írtuk – jórészt kétféle módon jelentek meg. Van, hogy a kép inkább csak illusztráció, ám sokszor létezik ennek a fordítottja is, amikor a cikkben a képek dominálnak, és a különféle médiumokból összeválogatott gazdag képi anyagok sokszor önálló tartalmi egységei a magazinnak. Ez utóbbi esetben a szöveg válik az illusztráció kiegészítő részévé vagy egy hosszabb képaláírás formájában, vagy pedig a képet magyarázó és ismertető rövid szövegként.

A magazin képei sokszor önmagukban is komoly, sőt számos esetben érzelmileg telített információközlő erővel rendelkeznek. Az olyan képek, mint a halott katona

30 Vö. Balog 2009. 8–9.

31 A tizenkét képet a következő fotósok képei közül válogatták: Jacques Henri Lartigue, Erich Salomon, Bill Brandt, Robert Capa, Cecil Beaton, Dmitri Baltermanz, William Klein, Henri Cartier-Bresson és Werner Bischof. The Eye of the Camera. *History of the 20th Century*, Introductory issue. 18–23.

a fronton, egy utcai mészárlás vagy kéregető rokkant katona az utcán, nem is igényelnek hosszabb magyarázatot, hiszen önmagukban is erőteljes emocionális hatásuk van, s a szavak inkább tompítanák a kép által gerjesztett érzelmi hatásfokot. Emellett az illusztrációk kiválóan alkalmasak arra is, hogy egy-egy korszakot vagy érát (például „La Belle Epoque"), híres vagy hírhedt személyt, társadalmi és történelmi eseményt szemléltessenek. (11. kép)

A lapban közölt képek – a szerkesztők elmondása szerint – európai, amerikai, ázsiai múzeumokból és archívumokból, emellett kiadványokból lettek összegyűjtve, ami már önmagában is kimagasló teljesítménynek számít. A százezer átnézett képből a 96 lapszámban hozzávetőlegesen ötezret publikáltak, melyek fele színes kép, jelentős részük pedig a magazinban került először közlésre. A képek mellett apró betűvel a képek forrását is feltüntették.[32]

A szavakon kívüli információk közvetítését, a tartalomszolgáltatást a képeken kívül a cikkekben szereplő – napjainkban már nagy jelentőségre szert tevő – vizuális eszközök: grafikonok, diagramok, infografikák és statisztikai táblázatok, a történelmi folyamatokat ábrázoló háromdimenziós modellek is segítették.[33] Ezek úgyszintén a tartalom gazdagságát, a jobb és egyszerűbb megértést, az adatvizualizációt, a látványos és illusztratív információközvetítést szolgálják, és sokszor beszédesebb, gyorsabb, átláthatóbb információt közölnek, mint maguk a szöveges tartalmak. (12., 13., 14., 15. kép)

A tartalom kiegészítő részei – a magazin mellékletei

A magazin tartalmi sokoldalúságát növelte, hogy a lapszámok utolsó kettő, azaz a hátsó borító belső és külső oldalára a 4. számtól kezdődően egy önálló rész, az úgynevezett *20th-Century Scrapbook* (*XX. századi Emlékkönyv*) került.[34] (16. kép) Ez az emlékkönyv a magazinhoz tartozott, de a címlap belső oldalán jelzett szaggatott vonalnál levágható volt róla. Az így összegyűlő 93 lapból – vagyis a címoldallal együtt 186 oldalból – egy önálló gyűjteményegységet lehetett kialakítani és szintén egy megvételre kínált iratrendezőbe fűzni. (17. kép)

A *Scrapbook*ban szerepeltetett tartalmak a XX. század egy másik arculatát mutatták meg. Azt a politikán kívüli, de mégis azzal sokszor átszőtt világot, mely

[32] A magazinban szereplő képek összegyűjtésében és közlésében Georgina Barker, Bruce Bernard, valamint Jasmine Gale, Evan Davies és Gunn Brinson vett részt.

[33] A magazin vizuális tartalmaiért Bruce Robertson és Robert Chapman felelt.

[34] Szerkesztője Barry Turner (1937–) brit író, szerkesztő, újságíró, a National Academy of Writing alapító tagja és egykori elnöke volt.

ugyanúgy hozzátartozott a XX. század első 65 évének jobb megismeréséhez. A *Scrapbook*ban a zsurnalizmus és a mindennapi élet története keveredett egymással, történészi módon mutatva be a hírek mögött rejlő valóságot. Itt – a magazin kronologikus beosztásához igazodva – az 1900 és 1965 közötti időszak hol drámai vagy bizarr, esetleg ironikus, olykor prófétai vagy tragikus hangot megütő érdekesebb híreit és eseményeit szemlézték. Olyan korábbi újsághírek kerültek itt egy-egy évből újra közlésre és kommentálva, amelyek egykoron a hétköznapi embereket foglalkoztatták, sokszor a címlapon szerepeltek és beszédtémává váltak. Szóltak itt divatról, sporteseményről, humorról, gyilkosságról, híres emberekről, katasztrófákról vagy felfedezésekről, a kulturális élet állóvizét felkavaró dokumentumokról. A *Scrapbook* sem mellőzte a gazdag és változatos képi illusztrációt. Közöltek – a tartalomhoz mérten – fényképeket, festményeket, plakátokat, reklámokat, (rajz)filmből részleteket. (18. kép)

A magazin 2. száma egy külön, *Who? Where? When? 1901–1965* címmel ellátott mellékletet is tartalmazott. Ez egy tizenhat (2×8) oldalas kronológia, az 1901 és 1965 közötti időszak évekre lebontott – ma úgy mondanánk – idővonala, melyben az adott év legfontosabb történelmi, katonai és politikai, társadalmi és gazdasági, művészeti és kulturális eseményeit foglalták egybe, látványos, képekkel is illusztrált módon. (19. kép)

A 1–96 számhoz, azaz a 2688 oldalt és mintegy 2 000 000 szót tartalmazó, hat kötetbe rendezhető magazinhoz a 96. szám után egy 22 oldalból álló név- és tárgyszójegyzéket együttesen tartalmazó indexet, valamint egy tartalomjegyzéket tettek közzé, amelyek a tartalmak visszakereshetőségét és a könnyebb tájékozódást, az átláthatóságot szolgálták. De megmutatták a lapokban közölt témák sokszínűségét és a tárgyalt történelmi események, személyek és helyszínek gazdagságát is. Ugyanakkor a tartalomjegyzék és az index már egy, a magazinból összeálló nagyobb egység irányába mutatott, ami ugyancsak a főszerkesztők előzetes célkitűzéséhez tartozott. Az egyes lapszámokhoz ugyanis nem volt feltétlenül szükség ilyen indexálásra, a belőlük összeállítható hat kötetes mű viszont már nem nélkülözhette mindezt.

A tartalom nagyobb egységekbe rendezése – a kötetekké összeállítható magazin

A heti rendszerességgel megjelenő történelmi magazint eleve úgy tervezték, hogy azokat nagyobb egységekbe, kötetekbe lehessen foglalni.[35] (20. kép) A 96 lapszám

[35] A Purnell kiadó számos olyan kiadványt jelentetett meg ekkoriban, ugyancsak magazin formátumban, amit – a lapszámokat összegyűjtve – szintén kötetekbe lehetett rendezni.

hat, ugyanakkora terjedelmű kötet kialakítását tette lehetővé – ez indokolta a 96 db lapszámot például a 100 db helyett. Mindegyik kötet 16 – az első kötettől kezdődően folyamatosan számozott – fejezetet, azaz 16 db magazinszámot tartalmazott, ami üzleti vállalkozásnak sem volt rossz. A kötetekbe való rendezés lehetősége ugyanis már eleve arra sarkalta az olvasókat, hogy előfizetőivé, rendszeres vásárlóivá váljanak a magazinnak, amiből egy XX. századi világtörténelmet bemutató könyvet tudtak összeállítani maguknak. A vásárlást ösztönözték azzal is, hogy a kötetekbe való rendezéshez külön, igényesen kialakított és megvásárolható, aranyfeliratú iratgyűjtőket készítettek, amiket a negyedik lapszámtól kezdődően a magazinhoz mellékelt – a magazinba bekötött – megrendelőlapon lehetett megrendelni. (8. kép) Ugyanakkor a 96 fejezetből álló magazin cikkeit nem csupán hat kötetbe lehetett összetenni. Az 1971-ben megjelenő könyvvé összerakott 96 lapszámot hat kötet helyett tíz kötetbe kötötték, ami persze az eleve elgondolt hat kötet időrendi beosztását is módosította.[36]

A magazin már eleve elgondolt kötetekbe rendezhetőségét biztosította a magazin 96 számának, illetve a *Scrapbook*nak a folyamatos lapszámozása, mely összesen a magazinnál 2688, illetve az emlékkönyv esetében külön, önálló kötetbe rendezhető 186 oldalt tett ki.[37] Ugyanakkor már magát a magazint is úgy számozták, hogy a címlap belső oldalán a magazin adott száma mellett a nagyobb egységet, a kötetet is feltüntették, s maga a lapszámot sem lapszámnak nevezték, hanem a nagyobb egység, azaz a kötet egy-egy fejezetének (Vol. 1 Chapter 1; Vol. 1 Chapter 2 stb.). Egyszersmind a kötetbe való rendezésre is felhívták az olvasók figyelmét a kötetkezdő lapszámok címlapjának belső oldalán.

A lapszámok, amelyek egyúttal a hat kötet egy-egy fejezetei is voltak, a következő módon rendeződtek kötetekbe: 1. kötet: 1–16. szám; 2. kötet: 17–32. szám; 3. kötet: 33–48. szám; 4. kötet: 49–64. szám; 5. kötet: 65–80. szám; 6. kötet: 81–96. szám.

A lapszámok kötetekbe rendezésénél azonban nemcsak az egyenlő nagyságú terjedelemre fordítottak figyelmet, hanem valószínűleg arra is, hogy a kötetek egy-egy olyan időszakot fogjanak közre, melyek mentén a XX. századi világtörténelmi események kronológiai határai meghúzhatóak. Hozzátéve azt, hogy az iratgyűjtők elsődleges célja az archiválás és a megőrzött magazinok védelme volt. De a kötetek révén valamelyest periodizálták, időszakokra, ciklusokra is bontották a XX. század eltelt 65 esztendejét, ami nem minden esetben volt egyszerű. A kötetek időhatárai nem húzhatóak meg hajszálpontosan, inkább csak hozzávetőleges dátumokkal.

[36] A. J. P. Taylor – J. M. Roberts: *Purnell's History of the 20th Century*. Purnell, New York, NY, 1971. 10 volumes; XXIX, 2688, 87 pages. (OCLC Number / Unique Identifier: 173554)

[37] A magazin levágható címlapjait nem számozták meg.

Az első 16 lapszámot tartalmazó első kötet a XX. század legelejét, az 1900 és 1914 közötti időszakot tárgyalja az európai, amerikai, afrikai és távol-keleti történelem vonatkozásában, bemutatva mindegyik kontinens esetében azokat a fontosabb történéseket és krízishelyzeteket, amelyek az adott időszakon belül lejátszódtak. De már itt fontos kiemelni, hogy minden egyes kötet nemcsak a politikai élet kérdéseit és eseményeit vette górcső alá, hanem az adott korszak társadalmi, gazdasági és kulturális életét is. Azokat a gazdasági és társadalmi folyamatokat, tendenciákat, amelyek az adott időszakon belül lejátszódtak vagy meghatározó jelleggel bírtak.

A második kötet az első világháborút és az azt lezáró versailles-i békét öleli fel az 1914 és 1918 közötti időszakban. A kötet első 15 db lapszáma a négy évig tartó háború keleti és nyugati fronton, a tengeren és a levegőben zajló hadviselését és a háború folyamatos kiszélesedését, az Egyesült Államok és más országok belépését tárgyalja. Emellett bemutatásra került a hátországi élet, a háborús propaganda és művészet termékei, valamint az 1917-es bolsevista forradalom és Oroszország háborúból való kiválása. A kötet utolsó száma a háborút lezáró versailles-i békéről szól.

A történelmi eseményekből adódik, hogy a következő két kötet a két világháború közötti időszakot mutatta be, de oly módon, hogy ebbe már a második világháború kezdeti évei is bekerültek. A harmadik kötet jórészt 1919-től indít és az 1930-as évek közepéig tekinti át a világban zajló politikai, gazdasági és társadalmi folyamatokat. A negyedik kötet nagyjából az 1930-as évek közepétől indul, ami világviszonylatban többek között a militarizációt, a háborúra való felkészülés időszakát jelenti. Ott van benne a háború előestéjének időszaka és a második világháború kezdete 1941/1942-ig, mikor a Harmadik Birodalom a legnagyobb kiterjedését érte el Európában. Az ötödik kötet a háború időszakának második felével indul, az 1942/1943-as év eseményeivel, amikortól kezdődően fordulópont állt be a második világháború menetében mind a keleti, mind a nyugati fronton. Ebbe a kötetbe azonban nemcsak a háború befejező szakasza került be, hanem a háború utáni konszolidációs időszak is. A kötet megközelítőleg az 1950-es évek elejéig tart, egy új világpolitikai feszültségig, a hidegháború kezdetéig tárgyalja a gazdasági, társadalmi és politikai eseményeket Európa, az Egyesült Államok, valamint a Közel- és Távol-Kelet vonatkozásában, amibe bekerültek olyan világpolitikai szempontból is fontos szervezetek megalakulása, mint az ENSZ vagy a NATO. A befejező hatodik kötet a hidegháború időszakáról szól egészen 1965-ig – miként azt eredetileg is tervezték –, áttekintve minden fontosabb, az 1950-es évektől megszületett vagy átalakult régiót és hatalmi centrumot a világban, a már megszokott társadalmi és gazdasági, valamint a tudományos és kulturális vonások taglalásaival együtt.

Magyarország XX. századi történelme többször is szerepel a magazin cikkei között – főleg cseh, skót és brit történészek, írók tollából. Született róla olyan írás, ahol

– nyugat-európai viszonylatból tekintve – valaminek a részeként, de volt, hogy önállóan is, csak a hazai eseményekre koncentrálva. 1918-ig Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchia része volt, így önállóan nem tárgyalták, csakis a Monarchia vonatkozásában, ahol szóba került annak dualista berendezkedése és a boszniai krízis, valamint az első világháború kapcsán.[38] (21. kép) Önállóan ezt követően írtak róla, a Monarchia felbomlása és a versailles-i/trianoni béke során a második kötet végén,[39] valamint a harmadik kötet legelején az 1919-es események folytán. A Norman Stone által írt cikk Kun Bélára helyezte a hangsúlyt és a magyarországi bolsevista berendezkedést tárgyalta.[40] Ugyancsak ebben a kötetben kapott helyet a magyar történelem egy másik aspektusa kelet-európai vonatkozásban, ami Magyarország és a megszülető Kisantant viszonyát vette górcső alá Alena Gajanová írása nyomán.[41] A negyedik kötetben Jaroslav Valenta írásában került elő ismét hazánk a kelet-európai diktatúrák és a fasizálódás taglalása során, ahol az 1920 és 1945 közötti kormányfők működését tárgyalja a szerző egy-két mondat erejéig.[42] Hazánk ismét önállóan az ötödik kötetben kapott helyet, abban a részben, amely főként az európai holokausztról és zsidó deportálásokról szólt. Viszont nem tanulmány formájában írtak a magyarországi zsidó munkaszolgálatról, hanem a Londonban megjelenő *Irodalmi Újság* újságírója, Flóris György[43] révén egy személyes nézőpontból.[44] 1945 után hazánk a kelet-európai szovjet berendezkedés részévé vált, s a kommunizmus hatalomra jutása és Sztálin halálát követő kelet-európai feszültség kapcsán került ismét elő Alan Palmer, valamint Roger Morgan írásában szintén az ötödik kötetben.[45] Az 1950-es évekkel induló hatodik kötetnek ugyancsak vannak magyarországi vonatkozásai. Sztálin halála egy jelentős cezúra volt a kelet-európai blokk történetében,

[38] Zbyněk Anthony Bohuslav Zeman: Franz Josef's Empire. *History of the 20th Century*, Vol. 1, Chapter 8. 207–208.; Bernadotte Schmitt: The Bosnia Crisis. *History of the 20th Century*, Vol. 1, Chapter 8. 214–219.

[39] Zbyněk Anthony Bohuslav Zeman: The Break-up of the Habsburg Empire. *History of the 20th Century*, Vol. 2, Chapter 31. 849–850.; John Morris Roberts: Problems of Peace. *History of the 20th Century*, Vol. 2, Chapter 32. 871.; Martin Gilbert: The Treaty of Versailles, *History of the 20th Century*, Vol. 2, Chapter 32. 878–879., 892.

[40] Norman Stone: Béla Kun. *History of the 20th Century*, Vol. 3, Chapter 33. 919–924.

[41] Alena Gajanová: Hungary and the Little Entente. *History of the 20th Century*, Vol. 3, Chapter 43. 1200–1204.

[42] Jaroslav Valenta: The Drift to Dictatorship. *History of the 20th Century*, Vol. 4, Chapter 52. 1436.

[43] Schäffer György (1917–1969?). Nagy 2000. 278.

[44] George Floris: The Hungarian Labour Service: a personal view. *History of the 20th Century*, Vol. 5, Chapter 68. 1903–1904.

[45] Alan Palmer: Communist Takeovers in Eastern Europe. *History of the 20th Century*, Vol. 5, Chapter 76. 2113–2117.; Roger Morgan: Tension is Eastern Europe. *History of the 20th Century*, Vol. 5, Chapter 80. 2223–2230.

melynek jövője Roger Morgan egy másik írásában a remény és a realitás mezsgyéjén mozgott.[46] Itt is szó esett hazánk 1945 utáni történelméről, ahol egy önálló, illusztrált részben az 1956-os forradalom is bemutatásra került, a forradalom helyett azonban a felkelés (uprising) szót használva az októberi/novemberi eseményekre.[47] (22. kép)

A tartalom sikeressége – a magazin folytatása

Adatok híján, időben és helyben is távolról nehéz megmondani, mekkora példányszámban jelent meg a lap, s milyen népszerűségnek örvendett, kik olvasták. Számottevő jellegét jelzi, hogy ahol elő lehetett rá fizetni, ott bekerült belőle, akár a magazinból, akár a kötetekből – a WordCat adatai szerint – a közgyűjteményi állományba, s az Egyesült Államok több nagyobb könyvtára, valamint kanadai közgyűjtemény is rendelkezik példányadatokkal.

Jelenlegi ismereteink szerint két rövidebb recenzió született a magazinokból összeálló teljes műről,[48] Mindezen túlmenően azonban a népszerűségét és keresettségét jelzi, hogy a napi- és hetilapokban, valamint a tudományos sajtóban is született a magazinról rövid méltatás és dicséret, amit a szerkesztők a magazin 17. számában a címlap belső oldalán is szemléztek – ahhoz hasonlóan, miként manapság a *Rólunk írták* rovatok olvashatók egyes honlapokon. Volt ebben a szerkesztők részéről jogos elégedettség, de reklámfogásnak sem volt rossz, hiszen az olvasókat a további számok megvételére ösztönözte, esetleg további újakat toborzott. A *Sunday Express*ben Robert Pitman, a *The Guardian*ben Harold Perkin, a *Daily Telegraph*ban David Holloway, a *New Society*ben Richard Boston tollából jelent meg méltatás, de emellett írtak róla még a *Times Educational Supplement*ben és a *World Studies*ban is dicséretet. A szerzők szinte szuperlatívuszokban szóltak a magazinról, és elismerésüket fejezték ki a szerkesztőknek, hogy egy olyan briliáns terméket állítottak elő, amely az egyik legjobb a maga nemében, ami valaha is megjelent a piacon. Kiemelték a magazin eredetiségét és magas színvonalát, a tartalmat és a dizájnt, az illusztrációk gazdagságát és változatosságát, s hogy az angolcentrikus látásmód helyett sokkal szélesebbre tárták a történelmi perspektívát. Úgy ítélték, hogy a magazin egy kiváló,

[46] Roger Morgan: Eastern Europe: Hopes and Realities. *History of the 20th Century*, Vol. 6, Chapter 83. 2315–2321.

[47] A cikkhez a képeket Erich Lessing, a Magnum fotóscsoport tagja, Rolf Gillhausen, a Stern magazin fotóriportere készítette. Közöltek ezen kívül egy-egy képet a Südd Verlagtól, valamint a Radio Times Hulton gyűjteményből. Lessing képe megjelent Lessing 2006. 185.

[48] Keith 1972. 248–250.; Purnell's History of the 20th Century. *Wilson Library Bulletin*, June, 1974. 788.

hasznos és nélkülözhetetlen olvasmány mindazoknak – tartozzanak azok bármely korosztályhoz –, akik meg akarják érteni saját koruk világát, a történések és események mögött rejlő összefüggéseket, s aki egyszer kézbe veszi a magazint, nehezen tudja megállni, hogy végig ne olvasná. Mindemellett remek oktatási segédeszköznek is tartották, amelyet a tanárok nem hagyhatnak figyelmen kívül, s pompásan tudnak használni a tananyagok feldolgozása során. Aligha véletlen, hogy az egész opust a tanításra is felhasználható fontosabb történelmi munkák között is számbavették.[49]

Ugyanakkor a vállalkozás sikerességét és keresettségét jelzi, hogy a befejező 96. szám után még kétszer tizenhat lapszámot (97–128. szám) jelentettek meg belőle, természetesen megváltozott, de a 96 számhoz szervesen kapcsolódó tartalommal, egyúttal az új tartalomhoz illően némi címmódosítással. Sőt, a kiadó sem változott, s ahogy Taylor fogalmazott, esélyt adott a folytatásra, amivel a szerkesztők éltek is. Ez arra utalhat, hogy a kiadó részéről sem bizonyult rossz befektetésnek a XX. századi világtörténelmet feldolgozó tartalom közlése. Ez az új 32 szám 1970-ből visszatekintve vizsgálta meg mélységében azokat a XX. századi történelmi kérdéseket és problémákat, amelyek az 1960-as évekre is kihatással voltak és az akkori embereket foglalkoztatták. Ennek megfelelően módosult a magazin címe: *History of the 20th Century. Our World Today.*

Az első tizenhat (97–112.) szám az 1960-as évek második felének világáról adott átfogó helyzetképet. Foglalkozott a korszak konfliktusaival (arab–izraeli háború, Vietnám, Csehszlovákia elleni intervenció, nigériai polgárháború) és bemutatta az akkori világ nagyobb régióit, a világpolitikában szerepet játszó államok helyzetét. Többek között Afrika, Európa, Latin-Amerika, Japán, India, Kína, Nagy Britannia, Egyesült Államok, Németország és Oroszország bemutatására került sor egy-egy lapszámban. Ha belegondolunk, ma is hasonló módon tematizálhatnánk a világot, ha átfogó képet szeretnénk róla adni, s ma is jórészt az itt tárgyalt országok azok, amelyek a világpolitikai események alakítói közé tartoznak vagy formálóivá szeretnének válni – persze minden időszakban más és más súllyal.

A második tizenhat (113–128.) számban az előbbi történelmi és politikai eseményektől elvonatkoztatva a napjainkban is teljesen aktuális, közérdeklődésre számot tartó és a tudományos életet is foglalkoztató, sokat vitatott ideológiai, vallási, kulturális és tudományos kérdéseket tárgyalták, úgymint a népességrobbanás, urbanizáció, vallásosság, művészi élet, tudományos forradalom, nemzetközi tőke, birodalmiság, nacionalizmus és baloldaliság.

Természetesen ennek az újabb kétszer tizenhat lapszámnak – a korábbi lapszámok *Scrapbook*jához hasonlóan – is volt hátsó borítója, amit ugyancsak tartalommal

[49] Henderson 1969. 8–11., továbbá: Purnell's History of the 20th Century. *Booklist*, Jan 1. 1974. 454.

kellett megtölteni. Régi cikkek, történetek idézése és feleleventése azonban már nem állta volna meg a helyét, pontosabban nem lett volna releváns tartalom a magazin „mai világunkat" bemutató témájához, hiszen ezek a lapszámok már nem az elmúlt 65 esztendőt mutatták be és boncolgatták, hanem a jelen, azaz az 1960-as évek végi, 1970-es évek eleji helyzetet elemezték. Ezért itt már nem a nosztalgiázásé vagy a retrospektív szemléleté volt a főszerep, hanem az akkor adott aktuális időé. Ezért a szerkesztők arra vállalkoztak, hogy ebben az esetben a Föld országait veszik ábécé sorrendben, közel azonos szempontok alapján sorba, Afganisztántól kezdődően Zanzibárig. A szempontok általában a következők voltak. Pár mondatban leírták az adott ország legújabb történelmét, földrajzi fekvését és természeti forrásait, értékeit. Emellett fontos szempont volt a népesség, a kormányzat és a közigazgatás, a gazdasági jellemzők és adatok, valamint az ország védelmi, harcászati fejlettsége, technológiája. A kommunikáció címszó alatt pedig főként a közlekedési és távközlési viszonyokat tárgyalták. Ugyanúgy, mint a *Scrapbook*nál, itt is fontos volt a szövegek és jellemzők képi kiegészítése is. Minden ország esetében szinte kötelező képi elemnek számított a kontinensen belüli földrajzi elhelyezkedés ábrázolása, valamit a hivatalos zászló szerepeltetése. Talán a legtöbbször felhasznált forrás a pénzérme és a bélyegkép volt, amelyek sokszor túlmutattak egyszerű tartalmukon. Nem a fizetőeszköz bemutatása miatt közölték őket, hanem mert olyan képi elemet tartalmaztak, ami az ország jelképiségének számított vagy a történelmét illusztrálta, illetve az ország karakterisztikáját szimbolizálta. Ugyanez mondható el a bélyegek esetében is, ahol szintén olyanok lettek kiválasztva, melyek az ország jellemzésére szolgáltak valamilyen szempontból.

Magyarország a 118. lapszám borítóján kapott helyet az ábécé sorrenden belül. Magyarország vonatkozásában megemlítették, hogy 1918-ban lett ismét önálló királyság, a második világháború után szovjet csapatok szállták meg és kommunista berendezkedésű országgá vált. Fontosnak tartották az 1956-os forradalmat is kiemelni, ami itt már nem felkelésként, hanem antisztálinista forradalomként (antiStalinist revolution) írtak le. Hazánk földrajzi vonatkozásai közt szerepeltek a hőmérsékleti és csapadékbeli jellemzők, a fontosabb ásványkincsek és a fő folyók: Duna, Tisza. Kiemelték, hogy jelenleg az ország az egykori Magyar Királyság földterületének mindössze csak 30%-át foglalja el. A lakosságszámra egy 1968 körüli adatot hoztak: 10 236 000 fő, akiknek a 40%-a már városokban él. S bár a történelem során sokat keveredtünk a németekkel és szlávokkal, ennek ellenére még mindig egy egészen különálló etnikumot és nyelvi közösséget alkottunk a kelet-európai térségben. Az ország vezetői között Losonczi Pált, Kádár Jánost és Fock Jenőt említették név szerint. A közigazgatás keretében megemlítették a megyerendszert, az iskoláztatást 6 és 15 éves kor között, valamint az igazságszolgáltatás rendszerét. A gazdasági helyzet jel-

lemzése kapcsán szóltak az új fizetőeszköz, a forint, valamint a későbbiekben az Új gazdasági mechanizmus bevezetéséről, a tervgazdálkodásról és kollektivizálásról, valamint elsődlegesen a többi kommunista országgal folytatott kereskedelmi tevékenységről. A fő közlekedés ekkor a vasút volt, 7 fővonal indult sugár irányba Budapestről, viszont ezek összeköttetését még igencsak kezdetleges helyzetűnek írták le, ugyanúgy, mint az első osztályú autópályák kiépítését. A fegyveres erők létszámát a második világháború óta szerződés írta elő, ami – mint írták – hazánknak 65 000 fős hadsereget és 90 db repülőgépből álló légierőt tett lehetővé.

A tartalom kritikája – észrevételek a kötetbe rendeződő magazinról

Az elmondottak korántsem jelentik azt, hogy itt egy mindenben tökéletes és kifogástalan mű született volna – mint ahogy ilyen nem is létezik. Ennek a világtörténelemnek is voltak és vannak a végleges szerkezet, a kötetekké összeálló mű felől szemlélve tartalmi hátrányai és hiányosságai, amelyek főleg a mű szerkezetéből és szemléletmódjából adódtak. Persze az is kérdéses – amihez úgyszintén sorolhatók érvek és ellenérvek –, hogy mennyire kell vagy szükséges a 96 számra az egész, hat kötetes mű felől tekinteni, s az iratgyűjtők inkább csak a könnyebb tárolást, az archiválást és megőrzést, a magazinok védelmét szolgálták, mintsem a mű időhatárok közé sorolható kötetekre való tagolódását. Mert lehet, hogy ami az egész mű szempontjából helytelennek tűnik, az egyes magazinok felől szemlélve mégsem az, s inkább pozitívumnak tekinthető. S talán azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ekkoriban számos, más tudományterületet felölelő vagy bulvárkiadványt jelentő tartalomszolgáltatás volt az angol piacon, melyek formátumként ugyancsak ezt a kötetekbe rendezhető, jórészt heti rendszerességgel megjelenő, az 1960–1970-es években divatos magazinos megoldást választották az egyszeri könyvkiadás helyett.

A magazinos szerkezet egyfajta üzleties szemléletet tükröz, emellett kiváló volt arra, hogy az érdeklődést 96 héten, azaz másfél éven keresztül folyamatosan fenntartsa a téma és a kiadvány iránt. Ugyanakkor ebből a heti rendszerességgel megjelenő, sokszerzős szerkezetből adódik, hogy a tartalomszolgáltatás terén a nagy egésszé összeálló kötet felől tekintve egy-egy rövidebb időintervallumot illetően alighanem vannak redundanciák, ismétlődések is a nagyszabású műben, ami az egyes, különálló lapszámok esetében érthető és természetes dolog, de a kötet felől nézve már nem biztos, hogy teljesen releváns, és az átfogó történetmesélés ellen hat. Persze minden attól függ, mit várunk el egy sokszerzős, hat részes, XX. századi világtörténelmet bemutató kötettől. Ugyanis ez az ismétlődés adott esetben a mű elő-

nyére is válhat, hiszen ugyanaz az időszak esetleg más kontextusban, más szerzők által is megvilágításra, elemzésre kerül.[50]

Természetesen akadtak olyan olvasók is, akik nem vettek meg minden lapszámot, ugyanis csak egy adott időszak vagy téma, esemény vagy helyszín érdekelte őket.[51] A szerkesztők a lappal hozzájuk is ugyanúgy szólni kívántak, mint azokhoz, akik – érdeklődésük vagy gyűjtőszenvedélyük folytán – az összes számot magukénak akarták tudni és az egyes számokat egy nagy egésszé rendezni. Ehhez jön hozzá, hogy a szerzők – akik alighanem nem ismerték a szerzőtársak írásait – fontosnak tartották, hogy egy-egy történelmi esemény ne in medias res legyen feltárva az írásukban, hanem, ha voltak vagy lehettek előzmények, akkor ebbe a nagyobb kontextusba helyezve történjen meg a bemutatás.

Ugyanakkor érződik, hogy a szerkesztők inkább egy-egy magazinnak a téma köré szerveződő egységességére koncentráltak, mintsem a belőlük összeálló kötetek egységes, átfogó tartalma lebegett a szemük előtt, s inkább a magazinok egyes számainak megtervezésére és összeállítására helyezték a hangsúlyt, mintsem a hat kötetes mű egy jól átgondolt szerkezetére és felépítésére. A kötetkezdő lapszámok Morris Roberts által írt bevezetői is az adott lapszámról szólnak és nem az elkövetkező kötet tartalmi felépítéséről. S ugyan kötetekbe lehetett rendezni a magazinokat, azok mégsem tudtak összeállni szerves egésszé, és a köteten belül is inkább megőrizték önálló autonóm jellegüket. Mivel minden magazin egy önálló, kerek egészet képezett, belső kohéziót alkotó tartalommal rendelkezett, ezért a részek önmagukban többet adnak, mint a részekből összeálló teljes mű. Mondhatjuk, minden magazinszám egy-egy téma alapos ismeretét adja, míg a teljes mű korántsem nyújtja mindezt a világtörténelem egészéről, és annak folyamatairól. Vagyis, ha az egész mű felől közelítjük meg a tárgyalásmódot, akkor az nagyon töredékesnek és elaprózottnak tűnik, ami természetesen összefügg a szerzői gárda széles nemzetközi jellegével is. Nincs egy-egy korszakot átfogó, valamelyest egységes szemléletű gazdasági, társadalmi vagy politikai történet, hanem inkább mindenhol mindenből egy kicsi. Mindez azért, hogy az

[50] Az 1939-ben megkötött Molotov–Ribbentropp-paktumról Hitler háborúja kapcsán a negyedik kötet 60. fejezetében esik szó (A. O. Chubaryan – D. C. Watt: The Nazi-Soviet Pact), de visszanyúlnak ehhez az időszakhoz a II. világháború tárgyalásánál az ötödik kötet 65. fejezetében a Barbarossa hadművelet során is, mert a cikk szerzője (A. J. P. Taylor) úgy véli, előtte érdemes arról a német–orosz hamis szövetségről (The False Alliance) is írni, mely az 1939-es Molotov–Ribbentropp-paktummal vette kezdetét. Azaz utalni és visszanyúlni ahhoz az időszakhoz, ahol az adott esemény vagy hatalmi játszma előzményei, netalántán gyökerei húzódnak, vagy egyszerűen, ahonnan az egészet indítani érdemes.

[51] Ilyen egy-egy lapszámok elvétve egyes nyugat-európai közgyűjteményekben is megtalálhatóak, valószínűleg azzal is összefüggésben, hogy az adott szám az adott terület, ország történelmét tárgyalja.

egyes magazinok változatosak és érdekesek legyenek. Ezt a változatosságot szolgálják továbbá a magazinban szerepeltetett életrajzok, politikai jellemrajzok, a különböző betétcikkek, a képi elemek gazdagsága és változatossága, amelyeket többnyire nem szoktak egy hagyományos világtörténelmi összefoglaló kötetben szerepeltetni. Tankönyvek esetében inkább megszokott és elfogadhatóbb ez az eljárás, amiből az is következik, hogy a magazinok – s ebben az esetben is az egy-egy téma köré csoportosuló egyes magazinszámokra esik a hangsúly, mintsem a kötetekké összeálló teljes műre – kiváló oktatási segédeszközt jelenthetnek egy-egy XX. századi téma, történelmi esemény bemutatása kapcsán.

Kritikaként fogalmazódhat meg az is, hogy a széles szerzői gárda ellenére mégsem sikerült teljesen levetkőzni az európai, talán nyugat-európai szempontú látásmódot, ami persze nem feltétlenül értelmezhető hátrányként, hanem a XX. század eltelt időszakának csupán egyfajta látásmódját jelenti – mint ahogy ma is keleten és nyugaton más és más olvasatai vannak a világban zajló eseményeknek. Ázsiából például szűken szerepel Kína, s Latin-Amerikára, Afrikára vagy a Közel-Keletre is viszonylag kevés hangsúly esik, ami leginkább a kulturális, társadalmi téren érződik, ahol egyértelműen az észak-atlanti dominancia érvényesül. Mindez részben az akkori megosztott világ berendezkedésének is köszönhető, valamint terjedelmi korlátokkal is magyarázható, és azzal is, hogy kiknek szánták, azaz mely országokban terjesztették a magazint.

*

Ha mérlegre tennénk a magazin tartalomszolgáltatásának pozitívumait és negatívumait, alighanem az előbbi irányába mozdulna el erőteljesen a mérleg serpenyője. S szerencsésnek érezhetjük magunkat, hogy – a hungarika kutatás szempontjából és kelet-európai közgyűjteményi viszonylatban is – egy máig és még sokáig haszonnal forgatható, érdekes és izgalmas, illusztris dokumentumgyűjteménnyel gazdagodott a VERITAS Intézet és a hazai közgyűjteményi állomány.

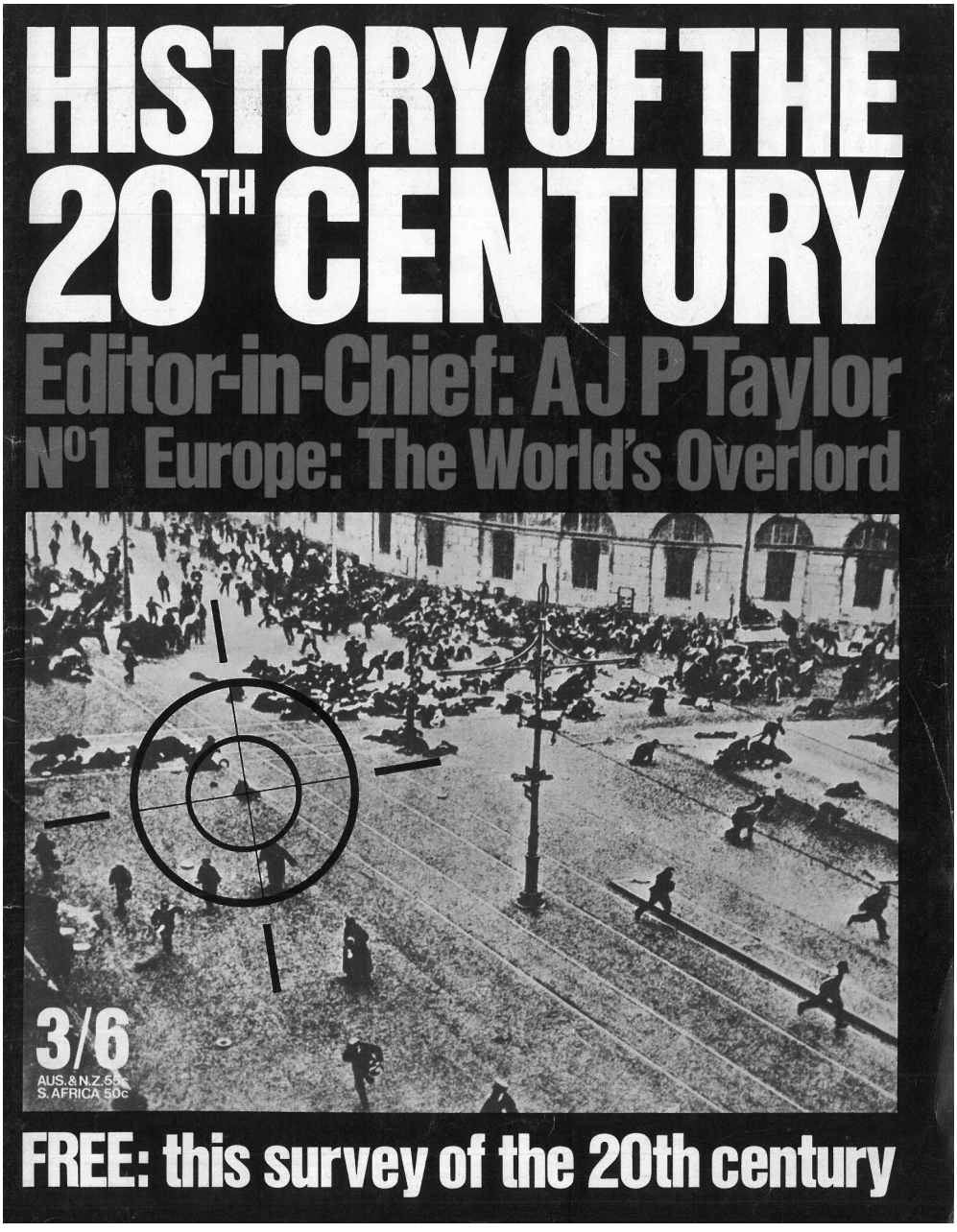
Bibliográfia

Balog 2009. Stemlerné Balog Ilona: *Történelem és fotográfia.* Osiris – Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2009.

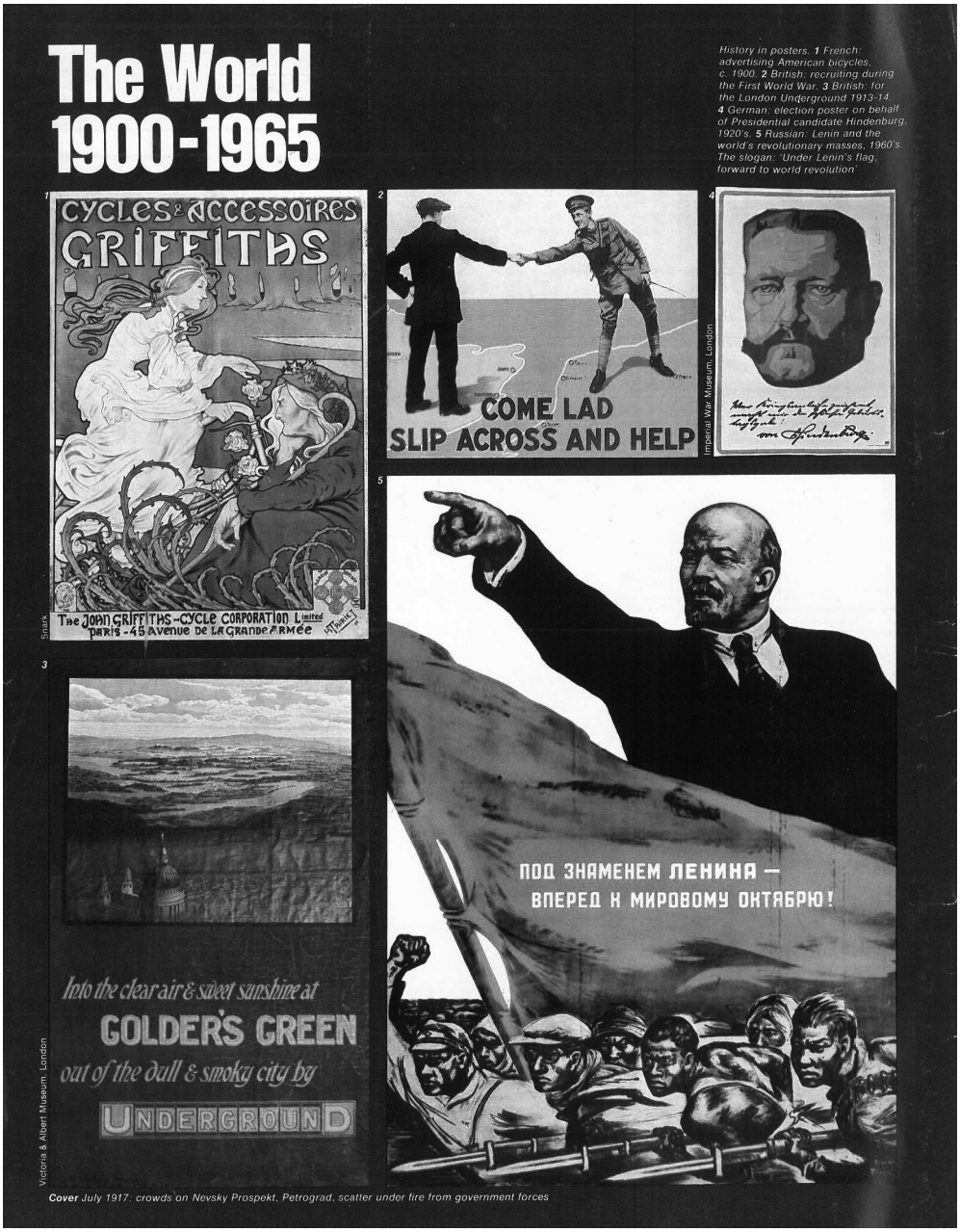
Fischer 2005. Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ, 1945–1989.* Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2005.

Goodman 2004.	Goodman, Terry: *The History of Purnell & Sons Ltd. and the British Printing Corporation*. Published by Terry Goodman, 2004.
Haraszti 2004.	H. Haraszti Éva: Lloyd Georges, a háborús vezér, 1916–1918. *Klió*, 2004/2. 136–138.
Henderson 1969.	Henderson, J. L.: Books for Twentieth Century World History. *Teaching History*, 1969/1. 8–11.
Keith 1972.	Keith, Robbins: The Great 20th-Century serial. The History of the Twentieth Century by A. J. P. Taylor and J. M. Roberts. *History*, 57. No. 190. (1972) 248–250.
Lessing 2006.	*Budapest 1956: a forradalom. Erich Lessing fotográfiái; írások és visszaemlékezések.* 1956-os Intézet, Budapest, 2006.
Nagy 2000.	Nagy Csaba: *A magyar emigráns irodalom lexikona.* Argumentum – Petőfi Irodalmi Múzeum és Kortárs Irodalmi Központ, Budapest, 2000.
Romsics 2003.	Romsics Ignác: A történész mestersége. *Rubicon,* 2003/6. 4–5.
Sisman 1994.	Sisman, Adam: *A. J. P. Taylor. A biography.* Sinclair-Stevenson, London, 1994.

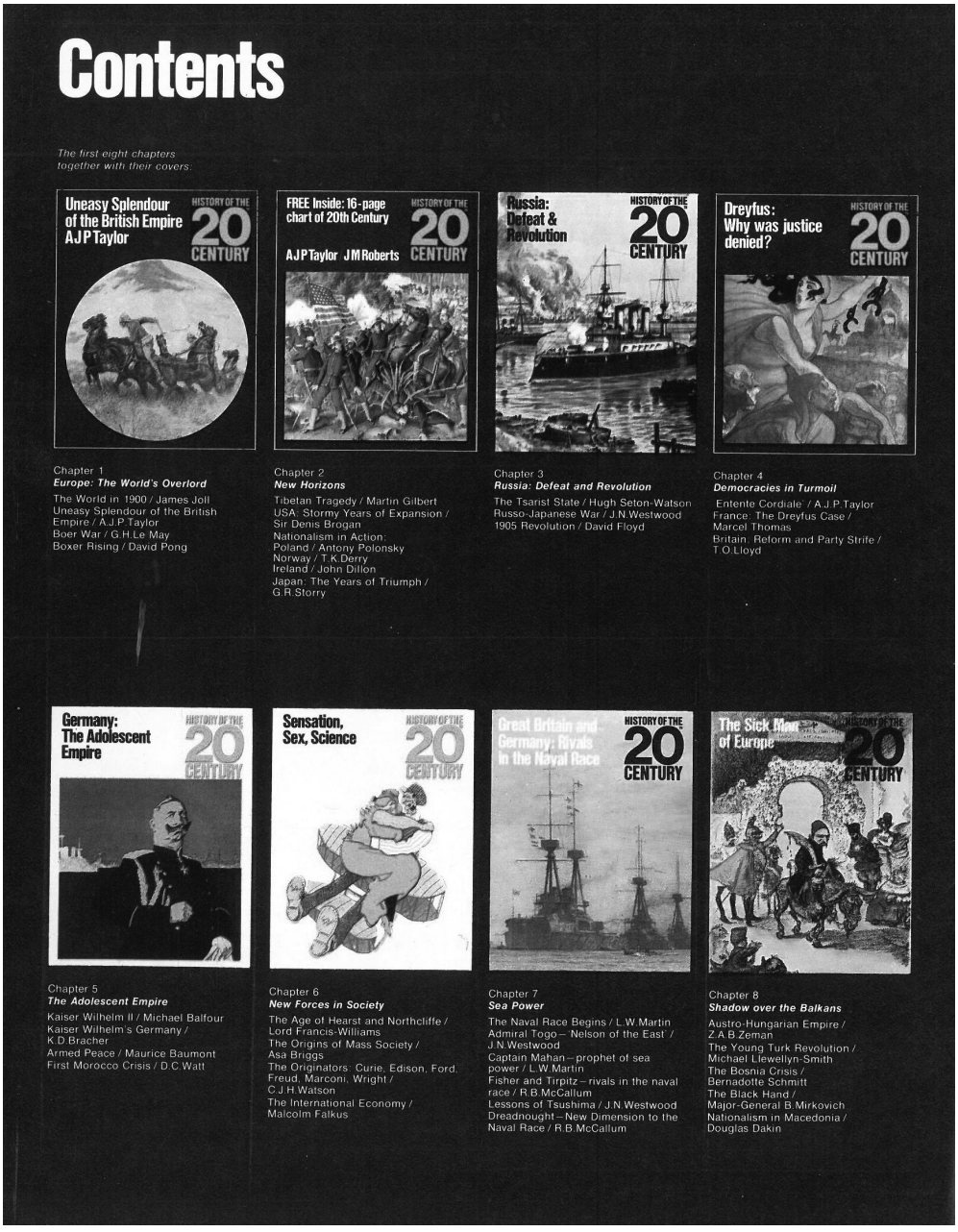
KÉPMELLÉKLET

1. kép: A magazin bevezető számának címlapja

2. kép: A magazin bevezető szám címlapjának belső oldala – a történelem posztereken. Már itt nagy hangsúly esett az illusztrációkra, melyek azt jelzik, hogy a magazin a világtörténelem 1900 és 1965 közötti időszakát tárgyalja

3. kép: A magazin bevezető számában már közölték az első nyolc szám pontos tartalomjegyzékét és címlapját

. . . politics, war, society, science, economics, culture

The contents of Chapters 9 to 96:

9 Expanding America *1900-13*
The age of Theodore Roosevelt. The United States attempts to reform evils at home while wielding her new power in the Caribbean and the Pacific. The chaotic and blood-stained revolution in Mexico, which eventually establishes 'the most modern constitution in the world'.

10 Socialism and violence *1901-14*
Thunder on the left—the Second Socialist International, its hopes, divisions, the contrasting personalities, and quarrels of leading socialists. Was violence the answer to the International's problems? Two examples: anarchism, and a frightening uprising in Barcelona.

11 Asia and Africa (1) *1901-14*
The beginning of the anti-imperialist and anti-European era. The end of the Manchu dynasty in China and two examples of colonial rule: the British raj in India; the rule of the French in Indo-China.

12 Asia and Africa (2) *1901-14*
Imperialism in action in Africa: the Congo under Leopold II—was Leopold to blame? The British in Egypt; Louis Lyautey: great soldier of the French empire; the German empire in Africa.

13 Society in turmoil *1901-14*
Strikes, industrial violence, and one way out—emigration. The suffragettes: well-meant enthusiasm, but did it *really* help their cause? The Italian disorders and their origins.

14 The arts *1901-14*
Painting, theatre, the novel, and architecture, in the pre-war era. A great age for the arts.

15 Growing tension *1911-14*
Europe before the First World War: the Agadir crisis, the Balkan Wars, the Ulster crisis, the Italian conquest of Tripoli, and growing excitement in France.

16 The outbreak of war *1914*
The causes. Was Germany set on war? Sarajevo and the countdown to war. Did war break out because of railway time-tables?

Volume 2

17 Land war *1914*
The first campaigns. In the west: German advance and then the battle of the Marne. In the east: Russian sacrifices and victories.

18 Spreading war *1914-15*
Turkey, Italy, and Japan come in. The war spreads and it becomes a world war.

19 Disasters for the Allies *1915-16*
Allied failures on the Western front and German successes in the east. The Dardanelles, the crushing of Serbia, British humiliation at Kut, and the sinking of the *Lusitania*.

20 The new warfare *1914-15*
Revolution in techniques and conditions of warfare. Scientific and medical changes brought about by war. The new propaganda techniques.

21 Naval warfare *1914-16*
The destructive cruises of the German raiders *Emden* and *Karlsruhe*. British defeat at Coronel and revenge at Falkland. The Blockade. The battle of Jutland, a decisive dead-heat: could Germany have won? Who was to blame on the British side?

22 Allies on the offensive *1916*
The massacres at Verdun and the Somme. Brusilov's offensive: the last great achievement of the Russian steam-roller. Profiles of new men—Lloyd George, Ludendorff, and Clemenceau—brought to the top through demands of total war. British society and economy become geared to the new warfare.

23 Revolutionary implications of the war *1914-18*
The Arabs and Lawrence: why is there disagreement about him? The Easter Rising in Dublin. Nationalist agitation in China. The European nationalist leaders who were brought to prominence by the war: Masaryk, Venizelos, Pilsudski, and de Valera.

24 The home fronts *1914-18*
What the new scale of war meant to the population. Women at war. The reactions of the painter and the writer. Submarines and starvation.

25 USA comes in *1917*
How America was brought into the war. The attitudes of Woodrow Wilson and the American public. The events leading up to the declaration of war. The new military balance after America's entry.

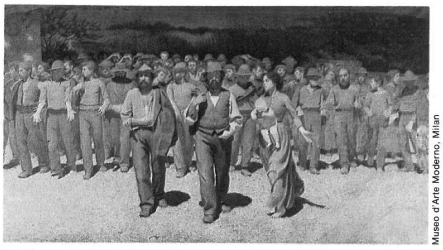
26 Russia's collapse *1914-17*
The terrible toll on Russia of the war. Rasputin and 'the dark forces'. The overthrow of the Tsar. Lenin before the Bolshevik Revolution. The controversial role of the Bolsheviks, March to October 1917.

27 The Allies' worst year: *1917*
The French army mutinies but the situation is saved. Passchendaele: senseless slaughter but in the long run an Allied victory? Blockade and the home fronts. Caporetto, Italian defeat.

28 The Bolshevik Revolution *1917-18*
The October Revolution establishes Bolshevik rule in Russia. Russia leaves the war. Germany's new position in central and eastern Europe. The odyssey of the Czech legion.

29 The beginning of the end *1917-18*
War-weariness and tentative overtures of peace. Feeling against the war begins to show in Germany and Austria-Hungary. The air war and the eventual victory of the Allies in it.

30 The end *1918*
Ludendorff's final offensive brings victory within Germany's grasp. Why did it elude him? Collapse of Austria-Hungary and Germany's allies. Germany's defeat and the role of the real 'November criminals' in the armistice.

Museo d'Arte Moderno, Milan

Social unrest: Pelizza da Volpedo's 'Workers on Strike' painted in 1905

Symbol of French imperialism at its best: France's Marshal Louis Lyautey

Museum of Modern Art, New York

Lasting influence: Picasso's 'Demoiselles d'Avignon' painted in 1907

The air war in 1917: a German squadron of Albatros D3 fighters

Ullstein

4. kép: A magazin indulásakor már tudták, hogy a teljes 96 szám miként fog felépülni és miről is fog szólni. A bevezető számban a 9–96. szám tartalmának közlése (részlet)

Distinguished Authors and Consultants

International Panel of Consultants

1 K.D.Bracher
Professor of Contemporary History and Political Science at Bonn University

2 C.P.Fitzgerald
Professor of Far Eastern and Chinese History at Canberra University

3 Henri Michel
Director of Research at the National Centre for Scientific Research (France) and Secretary-General of the International Committee of the Second World War

4 Robert Ochs
Professor of Modern History at South Carolina University

5 Colonel A.M.Samsonov
Corresponding Member of the Soviet Academy of Sciences

6 Antonin Šnejdárek
Director of the Institute of International Politics, Prague

7 Leo Valiani
Professor of History at the L.Einaudi Foundation, Turin

8 Claudio Veliz
Director of International Studies at Chile University

9 Rear-Admiral Baron Sadatoshi Tomioka
Chief of Shiryo-Chosokai (Historical Research Institute), Japan

10 Scientific Consultant: C.J.H.Watson
Fellow of Merton College, Oxford

Some of the contributions from the 300 authors from many countries

Correlli Barnett: well-known military historian. *The new military balance, 1917.*

Geoffrey Barraclough: distinguished medievalist turned contemporary historian. *Nationalism.in Asia and Africa.*

Maurice Baumont: Professor of Contemporary History at the Sorbonne, and author of many works on diplomatic history. *Franco-German relations.*

Max Beloff: Gladstone Professor of Government and Public Administration at Oxford. Fellow of All Souls. Author and broadcaster. *Roosevelt and Stalin.*

Robert Blake: Student of Christ Church, Oxford, author of the famous biography of Disraeli. *Baldwin.*

K.D.Bracher: Professor of Contemporary History at the University of Bonn. *Kaiser Wilhelm's Germany.*

Asa Briggs: Vice-Chancellor and Professor of History at Sussex University, specialist in modern British social history, and author of the first official history of the BBC. *Mass Society.*

Sir Denis Brogan: Professor of Political Science at Cambridge, expert on French and American history. *USA—The Years of Expansion.*

Raymond Carr: Professor of Latin American History at Oxford, author of the Oxford History of Spain (1808-1939). *The Mexican Revolution* and *Spain's 'Semana Tragica'.*

Alan Clark: author of 'The Donkeys' and 'Barbarossa'. *The war in 1915.*

Vladimir Dedijer: Yugoslav historian, formerly Professor of Modern History at Belgrade. *Sarajevo.*

F.R.Dulles: Professor of History at Ohio State University, author of numerous books on American history including 'America's Rise to Power'. *Theodore Roosevelt's 'Big Stick'.*

H.J.Eysenck: well-known writer, Professor of Psychology, University of London. *20th-century psychology.*

C.P.Fitzgerald: Professor of Far Eastern History at the Australian National University, Canberra, and author of numerous books on Chinese history. *The 1911 Revolution in China.*

Constantine Fitzgibbon: best-selling author. *The Easter Rising in Dublin* and *The Night of the Long Knives.*

Lord Francis-Williams: author, journalist, former Editor of the 'Daily Herald'. *Hearst and Northcliffe.*

Imanuel Geiss: German historian, editor of the forthcoming collection of documents on the origins of the First World War. *German view of the causes of the First World War.*

Martin Gilbert: brilliant young historian. Specialist on appeasement and India. *Younghusband in Tibet* and *The British Raj.*

Colonel Adolphe Goutard: distinguished French military historian. *Battle of the Marne.*

Efim Gorodeckiy: member of the Soviet Institute of Historical Sciences, author of over one hundred articles and books on the Russian revolution. *The October Revolution.*

Alexander Grunt: member of the Soviet Institute of Historical Sciences, deputy Professor of History at Moscow University, and specialist in early 20th-century Russian history. *Russia at war 1914-1917*

Alistair Horne: author of the prize-winning 'Price of Glory'. *Verdun and the Somme.*

A.F.Kerensky: former prime minister of Russia. *The February Revolution in Russia.*

Captain Sir Basil Liddell Hart: *The New Warfare 1914-15.*

Pierre Lyautey: Honorary President , of the Société des Gens de Lettres Française. Nephew of *Marshal Lyautey*, on whom he writes.

W.N.Medlicott: Professor of International History, University of London. *Agadir Crisis.*

Major-General B.Mirkovich: former commander of the Royal Yugoslav Air Force, organizer of the anti-Nazi Coup in Belgrade, 1941. *The Black Hand.*

J.P.Nettl: much-acclaimed biographer of Rosa Luxemburg. Professor of Political Science at University of Pennsylvania. *The Socialist Leaders.*

Robert Ochs: Professor of Modern History at the University of South Carolina. *Theodore Roosevelt.*

Barrie Pitt: Editor of Purnell's 'History of the Second World War'. *Coronel and Falkland* and *Ludendorff's Last Offensive.*

Marcel Reinhard: Director of the Institut de l'Histoire de la Révolution Française, author of 'Histoire mondiale de la Population'. *Emigration.*

Robert Rhodes-James: Fellow of All Souls, and well-known historical writer. *Gallipoli.*

Vice-Admiral Friedrich Ruge: German naval officer and historian. *The Battle of Jutland.*

Bernadotte Schmitt: doyen of historians of pre-1914 diplomacy. Formerly President of the American Historical Association, Editor of the 'Journal of Modern History'. *The Bosnia Crisis.*

Hugh Seton-Watson: Professor of Russian History at the School of Slavonic and Eastern European studies. *The Tsarist State.*

A.J.P.Taylor: writes a number of articles on international relations including the *Entente Cordiale* and the *Outbreak of the First World War.*

Marcel Thomas: Keeper of Manuscripts at the Bibliothèque Nationale, Paris. *The Dreyfus Case.*

Mario Toscano: Professor of History at the University of Rome. *Italy's entry into the Second World War.*

Brunello Vigezzi: Professor at the Institute of Medieval and Modern Studies, Milan University. *Italy's entry into the First World War.*

Consultant on military history: Captain Sir Basil Liddell Hart

Sir Basil Liddell Hart began his military career in 1914 when he became an officer in the King's Own Yorkshire Light Infantry. He saw action on the Western front, where he was wounded and gassed. It was during the First World War that he evolved what he termed the 'expanding torrent' method of attack, and proposed the techniques of a short 'lightning war' which the Germans later adopted as the basis for their blitzkrieg system.

After being invalided to the Half-pay List in 1924 (and to the Retired List in 1927) he was appointed Military Correspondent of the *Daily Telegraph*. Ten years later he moved to *The Times* as its adviser on defence. Meanwhile, he had also been Military Editor on *Encyclopaedia Britannica*.

His newspaper articles on military subjects, plus those written for the *Encyclopaedia Britannica*, were avidly studied in Germany, where Generals Rommel and Guderian freely admitted to being his disciples, and that the tank strategy which took them to victorious conquests in France, Africa, and Russia was based on his teachings.

In 1937 he became personal adviser to the War Minister, Mr Hore-Belisha, but in 1938 he gave up this advisory role in order to press the needs of Great Britain's army publicly. Once war began he felt it necessary to remain silent in case his writings betrayed the military weaknesses of his country.

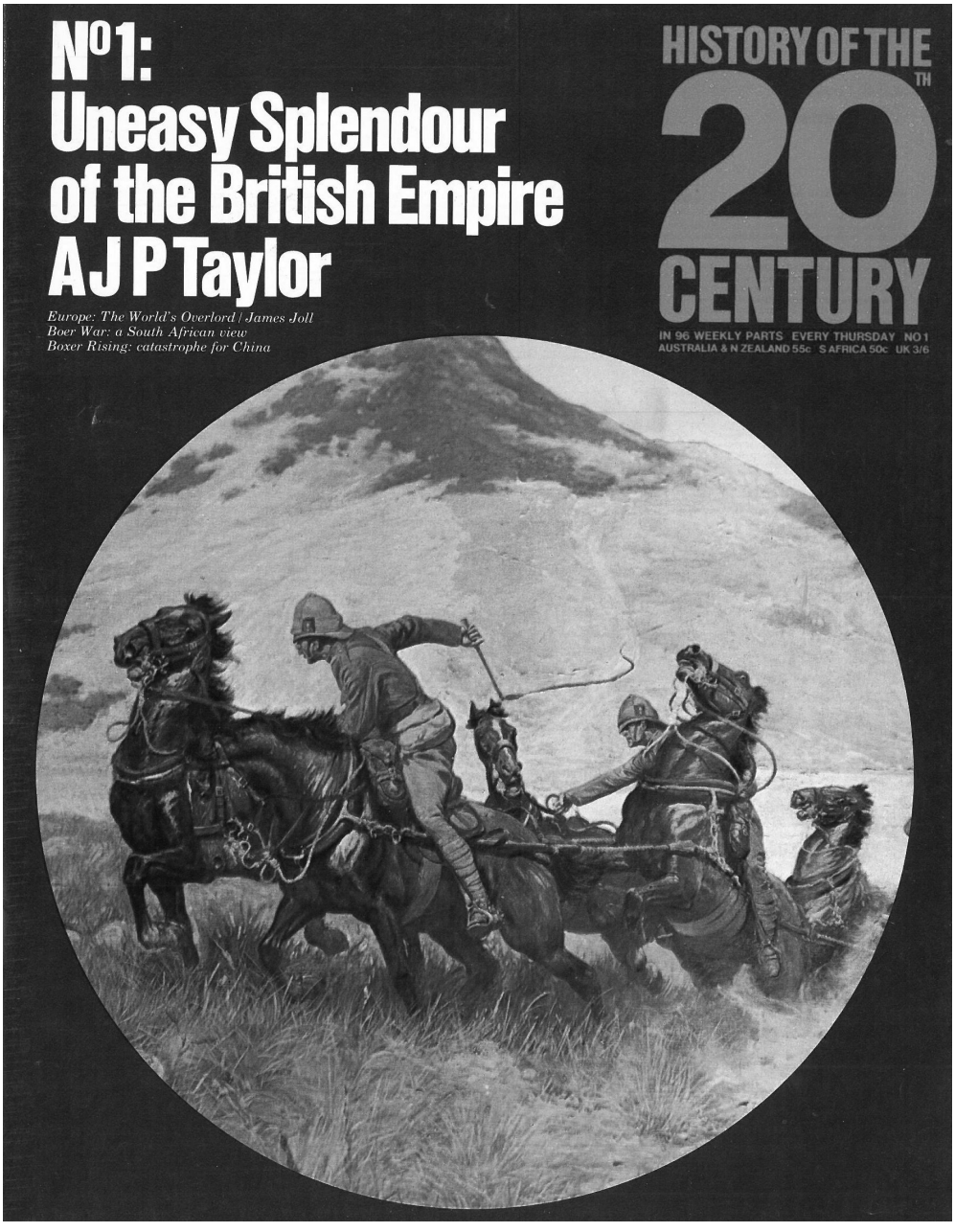
After the war he spent many months interviewing captured German generals and analysing their campaigns with them.

In 1966 Sir Basil was knighted. In 1967, after Israel's victories over the Arab states, top Israeli military authorities publicly acknowledged the vital role of Sir Basil's ideas in determining Israel's victorious strategy.

Sir Basil Liddell Hart has written some thirty books, and his writings have been translated into more than thirty languages.

30

5. kép: A magazin bevezető számában a tanácsadó testület és a magazin néhány szerzőjének bemutatása

6. kép: A magazin első számának címlapja

History of the 20th Century

Editor-in-Chief
A.J.P.Taylor
General Editor
J.M.Roberts
Designed by
Germano Facetti

Published by Purnell for BPC Publishing Ltd 49 Poland St, London W.1

International Panel of Consultants:
Consultant on Military History:
Captain Sir Basil Liddell Hart
Scientific Consultant: C.J.H.Watson
K.D.Bracher / Professor of Contemporary History and Political Science at Bonn University
C.P.Fitzgerald / Professor of Far Eastern and Chinese History at Canberra University
Henri Michel / Director of Research at the National Centre for Scientific Research (France), and Secretary-General of the International Committee for History of the Second World War
Robert Ochs / Professor of Modern History at South Carolina University
Col. A.M.Samsonov / Corresponding Member of the USSR Academy of Sciences
Antonin Šnejdárek / Director of the Institute of International Politics and Economics, Prague
Leo Valiani / Professor of History at the L.Einaudi Foundation, Turin
Claudio Veliz / Director of International Studies at Chile University
Rear-Admiral Baron Sadatoshi Tomioka / Chief of Shiryo-Chosokai (Historical Research Institute), Japan

General Manager: Martin Heller

Editor: William Armstrong

Deputy Editor: John Grisewood
Assistant Editors:
Louise Black / Robert Stewart
Editorial Assistant: Sarah Salt
Scrapbook Editor: Barry Turner

Art Director: Brian Mayers
Art Editor: Nicoletta Baroni
Designer: Nicolas Sutton
Design Assistant: Mohica Greenfield
Visual Aids: devised by Bruce Robertson drawn by Robert Chapman
Picture Research Co-ordinator: Georgina Barker
Picture Research:
Bruce Bernard / Rosemary Priest

Production Manager: Harry Killingback
Marketing Manager: David Miller
Sales Manager: George McVicar
Circulation Manager: Colin Burrell

How to obtain your copies of the History
Each weekly issue of the History can be obtained by placing a regular order with your local newsagent, and paying 3/6 each week. Alternatively, you may take out a subscription.

Subscriptions: The cost is £2 5s 6d for three months, £4 11s 0d for six months, and £9 2s 0d for a year. There is no extra charge for postage or packing. Subscription payments should be sent to **Cashier, Subscription Department, Purnell & Sons Ltd, Paulton, Nr Bristol.**

Back Numbers: Available from your newsagent, or from the publishers post free at 3/6 each. Write to: **Back Numbers, History of the 20th Century, 49/50 Gt Marlborough Street, London W.1.** Send a cheque or p/o (crossed) in favour of BPC Publishing Ltd.

Overseas prices: Australia 55 cents Belgium Bf. 35 Denmark Dkr. 5.75 Holland Dfl. 2.85 Hong Kong HK $2.20 Iran Rials 45 Israel Il. 2 Malaysia $2.10 New Zealand 55 cents Portugal Esc. 22.50 South Africa 50 cents

Personal shoppers for binders, magazines, etc, should call at the **Magazine Centre, 52/53 Poland St, London W.1.**

© **1968 BPC Publishing Ltd.**

While all reasonable care is taken neither the *History of the 20th Century* nor its agents can accept responsibility for loss or damage to material submitted for publication.

Made and printed in Great Britain by Purnell & Sons Ltd, Paulton, Nr Bristol.

This week's contents

Vol 1 Chapter 1

2 **Europe: The World's Overlord** / James Joll
8 **Uneasy Splendour** / A.J.P.Taylor
13 **The Boer War** / G.H.Le May
20 **Spion Kop** / the bloodiest single engagement of the war
22 **The Boxer Rising** / David Pong

This week's authors

James Joll, now Professor of International History in the University of London, taught modern history at Oxford University from 1948 to 1967, first as Fellow of New College and then at St Antony's College, of which he was Sub-Warden. Author of *The Second International, Intellectuals in Politics,* and *The Anarchists,* he is now working on a book on Europe since 1870.

A.J.P.Taylor, Editor-in-Chief of *History of the 20th Century,* is Fellow of Magdalen College, Oxford, and is also in charge of the Beaverbrook Library. His books include: *Bismarck, The Habsburg Monarchy, The Course of German History, The First World War, The Origins of the Second World War, The Trouble-makers,* and *English History 1914-1945* (part of the *Oxford History of England).*

G.H.Le May was for a time a journalist on the staff of the Johannesburg *Star,* and during the war he was assistant editor of *The Sudan Star* of Khartoum. From 1951 to 1953 he was Lecturer in Politics at Balliol College, Oxford. In 1953 he returned to South Africa as the first Professor of Political Studies in the University of the Witwatersrand, and held this chair for fourteen years. In 1967 he was elected a Senior Research Fellow of Worcester College, Oxford. In addition to various articles, he has published *British Supremacy in South Africa, 1899-1907.*

David Pong, Fellow and Lecturer at the School of Oriental and African Studies, London, was born in Hong Kong. He was educated there and at the University of London. In 1965-66 he was a Research Fellow of the Institute of Historical Research.

Further reading

Europe: The World's Overlord
D.Thomas, *Europe since Napoleon* (Longmans); H.J.Habakkuk & M.Postan (eds), *The Cambridge Economic History of Europe,* vol. 6 (Cambridge University Press); W.L.Langer, *The Diplomacy of Imperialism* (Knopf, New York); J.M.Roberts, *Europe 1880-1945* (Longmans).

Uneasy Splendour
R.K.Ensor, *England 1870-1914* (Oxford University Press); *New Cambridge Modern History,* vol. 12, chapter by J.P.T.Bury on *International Relations* (Cambridge University Press).

Boer War
R.Robinson and J.Gallagher, *Africa and the Victorians* (Macmillan); J.A.Hobson, *The War in South Africa* (Nisbet).

Boxer Rising
P.Fleming, *The Siege at Peking* (Arrow Books); C.C.Tan, *The Boxer Catastrophe* (Columbia University Press); J.K.Fairbank, E.O.Reischauer & A.M.Craig, *East Asia; the Modern Transformation* (Allen & Unwin).

In Issue No 2: New Powers, New Conflicts

The Great Game in Tibet
In *Tibetan Tragedy* Martin Gilbert describes one of the most ludicrous episodes in the imperial partition of Asia, what popular writers called the 'Great Game'. Rumours of Tsarist intrigue, conducted through a Mongolian lama, at Lhasa, the capital of Tibet, disturbed Lord Curzon, the British viceroy in India. In 1903 he sent a force under Colonel Younghusband to Lhasa to check Russian influence. When they got there a surprise awaited them. And before Younghusband left, nearly a year later, hundreds of Tibetans had paid in blood for the knighthood that was to be his reward.

America's rise to power
In 1898 the United States went to war with Spain. In his article, *USA: The Years of Expansion,* Sir Denis Brogan writes: 'At the end of this ignominious conflict the United States had demonstrated to Europe not only that it had become a serious power with an important navy, but that it had become an imperial power.' In fact the country of the Declaration of Independence was involved in imposing its authority by force: 'puking up its principles' as the philosopher William James put it.

The beginning of the 20th century was an age of optimism for the United States. The scale of her economy was already becoming clear. The capital wealth of the US Steel Corporation was equal to the annual revenue of Great Britain; no man had ever been so rich as John D.Rockefeller. But only a few years previously the stage had seemed to be set for a clash, perhaps a final clash between the new masters of money and the mass of discontented, alarmed, and unhappy American poor and near-poor. The clash did come, but it took a different form from that foreseen by European, and, indeed, by many American observers.

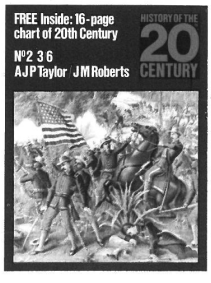
New power in the Pacific
Japan's crushing defeat of China in 1894-95 jolted the Western world. Japan had put fans and paper flowers behind her and had turned her eyes westward. In *Japan: The Years of Triumph* G.R.Storry describes the passionate determination of the Japanese people, at the turn of the century, to throw off the yoke of foreign tutelage and her own feudal past, and to carry her own weight in the world as a modern industrial and military power.

Nationalism in action
Almost unnoticed beside the rivalries of the great powers in 1900 were the few small subject nations which had still not reaped the harvest of the 19th-century liberal revolution. *Nationalism in Action* looks at three of them: Poland, battered but still proud, turning to socialism in its search for national independence; Catholic Ireland, agitating for the repeal of the Union with Great Britain; and Norway, prosperous and self-sufficient, seeking freedom from the restraints of the dual monarchy with Sweden.

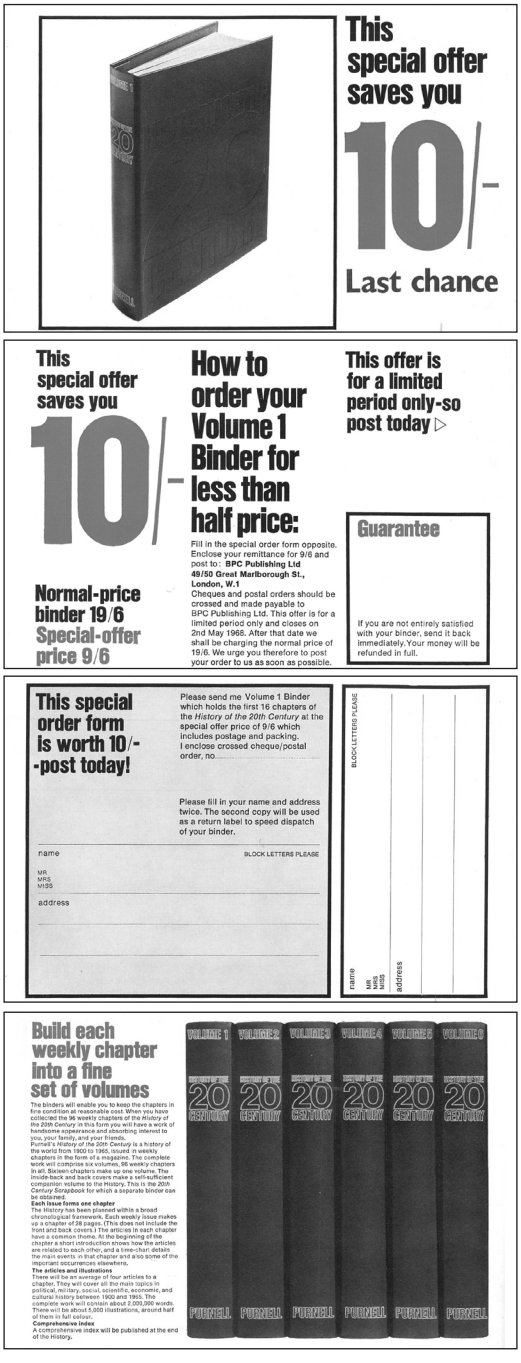
Also in No 2: FREE 16-PAGE HISTORICAL CHART – please see back cover for further details.

Please note . . . Purnell's *History of the 20th Century* appears weekly at your newsagent – every Thursday. No 1, however, will be on sale for two weeks. In Great Britain and Ireland **No 2 is published on Thursday 21st March, No 3 on Thursday 28th March,** and thereafter the History will appear weekly every Thursday. In order to make certain of your copy, please place a regular order with your newsagent now.

Cover of No 2

7. kép: A magazin címlapjának 4 hasábos belső oldala. Az első, apróbb betűvel tördelt hasáb tartalmazta az impresszum adatokat. A másik háromban közölték az adott szám tartalomjegyzékét és szerzőit arcképpel, a következő szám tartalmát és címlapját, valamint további olvasmányokat ajánlottak a cikkekhez

8. kép: A magazin negyedik számához mellékelt, hat kötetes iratrendezőre szóló megrendelési felhívás

Europe: The World's Overlord

Chapter 1

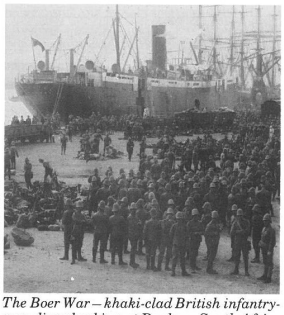
Introduction by J.M.Roberts

For all important purposes the world of 1900 – the last year of the 19th century – was dominated by a few European nations. Only North and South America did not lie under their political sway, and even there, the dominant power, the United States, was emphatically a part of the European world, racially, culturally, economically, and in its ideology and institutions. The smaller states of the western hemisphere – Canada, and the South American republics – were as clearly linked to Europe by history and civilization as were the independent white nations of the British empire in other continents. The rest of the world was the area within which the European powers contended for trade and dominion. Sometimes they did this directly; sometimes indirectly, within such decaying empires as China or Morocco.

This theme of European supremacy unites the four main articles in this chapter. James Joll's article **Europe: The World's Overlord** surveys the whole sweep of Europe's hegemony, within which a huge part was reserved for Great Britain, possessor of the greatest colonial empire of the age. It was important that it was a great maritime empire, not a military one: Europe dominated the world in 1900, but as long as Britannia ruled the waves she could isolate other colonial powers (except Russia) from their imperial interests. 'Wider still and wider' was still a possible prayer for Britons, and the isolation which British statesmanship was inclined to assert was a confident one. The British felt no inclination to retire into their island and leave the world to stew in its own juice. The *Pax Britannica* had its responsibilities as well as advantages for British trade.

The central importance of British power and influence is revealed by A.J.P.Taylor's article **Uneasy Splendour.** The other two articles are linked in a different way to our main theme. The **Boer War** was many things. A humiliation for British arms in its early stages, it was also a demonstration of the liberty of action conferred by seapower. Other nations might dislike the British, but could not help the far-off Boers, because of the Royal Navy. Finally, the war was an example of the general and muddled phenomenon we call imperialism. Because it was imperialism against a nation of European stock, it was all the worse in the eyes of French and German critics.

These nations were less excited by imperialism towards non-Europeans. This was shown by their activities in China for many years. What those activities helped to bring about in the **Boxer Rising** is the subject of our last article. The 'foreign devils'' victory is hardly surprising and is yet another example of the supremacy of the European powers.

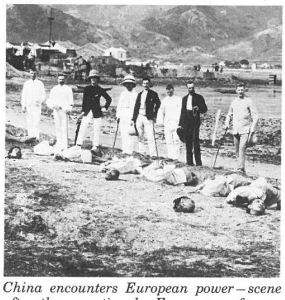
Kenneth Griffith Collection

The Boer War – khaki-clad British infantrymen disembarking at Durban, South Africa

Paul Gori

Victoria, the Queen-Empress – a monument in London erected by her grateful people

China encounters European power – scene after the execution by Europeans of some Chinese pirates at Kowloon in late 1890's

Africa

1886 Gold discovered on the Rand in the Transvaal.
1895 Jameson leads an unsuccessful raid on the Transvaal.
1899 War begins on 12th October. By December Boers have besieged Mafeking, Kimberley, and Ladysmith. Boer victories at Stormberg, Colenso, and Magersfontein, second week of December. Roberts sent to replace Buller as commander-in-chief.
1900 In January Buller fights bloody battle at Spion Kop. In February Kimberley and Ladysmith are relieved, and Cronje defeated at Paardeberg. Roberts occupies Bloemfontein in March. British annex Orange Free State in May. Roberts occupies Johannesburg in May, Pretoria in June, and British annex Transvaal in September. Kitchener succeeds Roberts in November: 'guerrilla' warfare, farm burning, and 'concentration camps' begin.
Kritzinger and Hertzog invade Cape Colony in December.
1901 Kitchener's peace terms rejected by Botha at Middelburg in February; Kitchener begins 'scorched earth' policy and blockhouse system.
Smuts's raid takes Boers to within sight of Cape Town.
1902 Treaty of Vereeniging, 31st May, ends war.

China

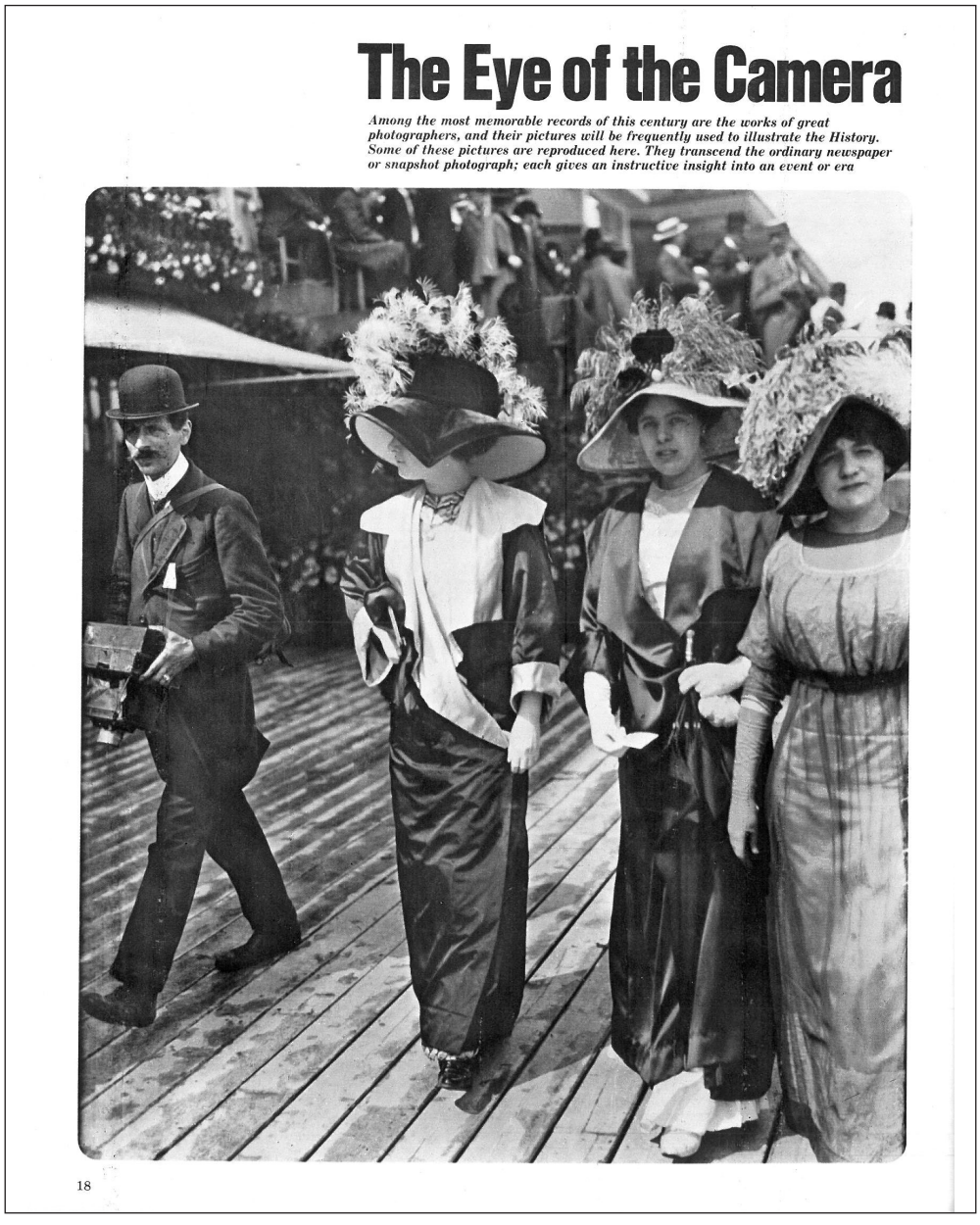
1895 Japan defeats China.
1897 Germany occupies Shantung port of Tsingtao.
1898 Germany gains exclusive railway and mining rights in Shantung. Great Britain gains Shantung port of Weihaiwei in July.
11th June to 16th September: the Hundred Days of Reform. Empress Dowager takes Emperor, Kuang-hsü, into custody and begins her third regency on 21st September.
Boxers first come into open in Shantung early in the year.
1899 Boxers in Shantung defeated by government in October. The governor of Shantung, Yü-hsien, encourages Boxers against foreigners, and massacre of converts to Christianity begins.
1900 Empress Dowager issues edicts in support of Boxers in January and April.
3rd June: marines from foreign naval squadrons arrive in Peking.
9th June: diplomatic corps telegraph for reinforcements to Admiral Seymour.
10th June: Seymour leaves Tientsin for Peking with 2,000 troops.
11th June: chancellor of Japanese legation is hacked to pieces.
13th June: Boxers enter Peking.
17th June: Seymour forced to turn back. Foreigners attack Taku forts; Chinese attack foreign settlements in Tientsin.
20th June: Baron von Ketteler, German minister, shot. Siege of Peking legations begins.
21st June: Chinese government declares war on the powers.
14th July: foreign forces take Tientsin.
16th July: Chinese government declares truce, but it expires with arrival of Li Ping-heng in Peking; siege resumed.
14th August: relief of Peking begins.
1901 Boxer Protocol signed on 7th September.

Elsewhere

1883 Nietzsche publishes *Thus Spake Zarathustra.*
1885 Indian National Congress founded.
1891 Pope Leo XIII in encyclical *Rerum novarum* says states should improve the position of the workers.
1894 France and Russia make defensive alliance.
1896 'Kruger telegram' from Kaiser Wilhelm II, January, congratulates Kruger on repulsing Jameson Raid.
1897 Great Britain celebrates Queen Victoria's Diamond Jubilee.
Germany passes first Navy Law.
1898 Kitchener's defeat of Dervishes at Omdurman establishes Anglo-Egyptian control of upper Nile.
Great Britain humiliates France at Fashoda.
Chamberlain fails to secure Anglo-German alliance.
United States gains Puerto Rico and the Philippines in Spanish-American War.
1899 Freud publishes *The Interpretation of Dreams.*
1900 Germany passes second Navy Law.
1901 Commonwealth of Australia comes into being.
Negotiations for Anglo-German alliance again fail.
Edward VII succeeds Queen Victoria.
1902 Great Britain signs defensive alliance with Japan.
Trans-Siberian Railway reaches Vladivostok.

1

9. kép: A magazin első oldalát három hasábosra tervezték, ahol mindig az adott lapszám bevezetője, többnyire három kép, valamint – apróbb tördeléssel – a cikkek tartalmához illeszkedő kronológia kapott helyet

The Eye of the Camera

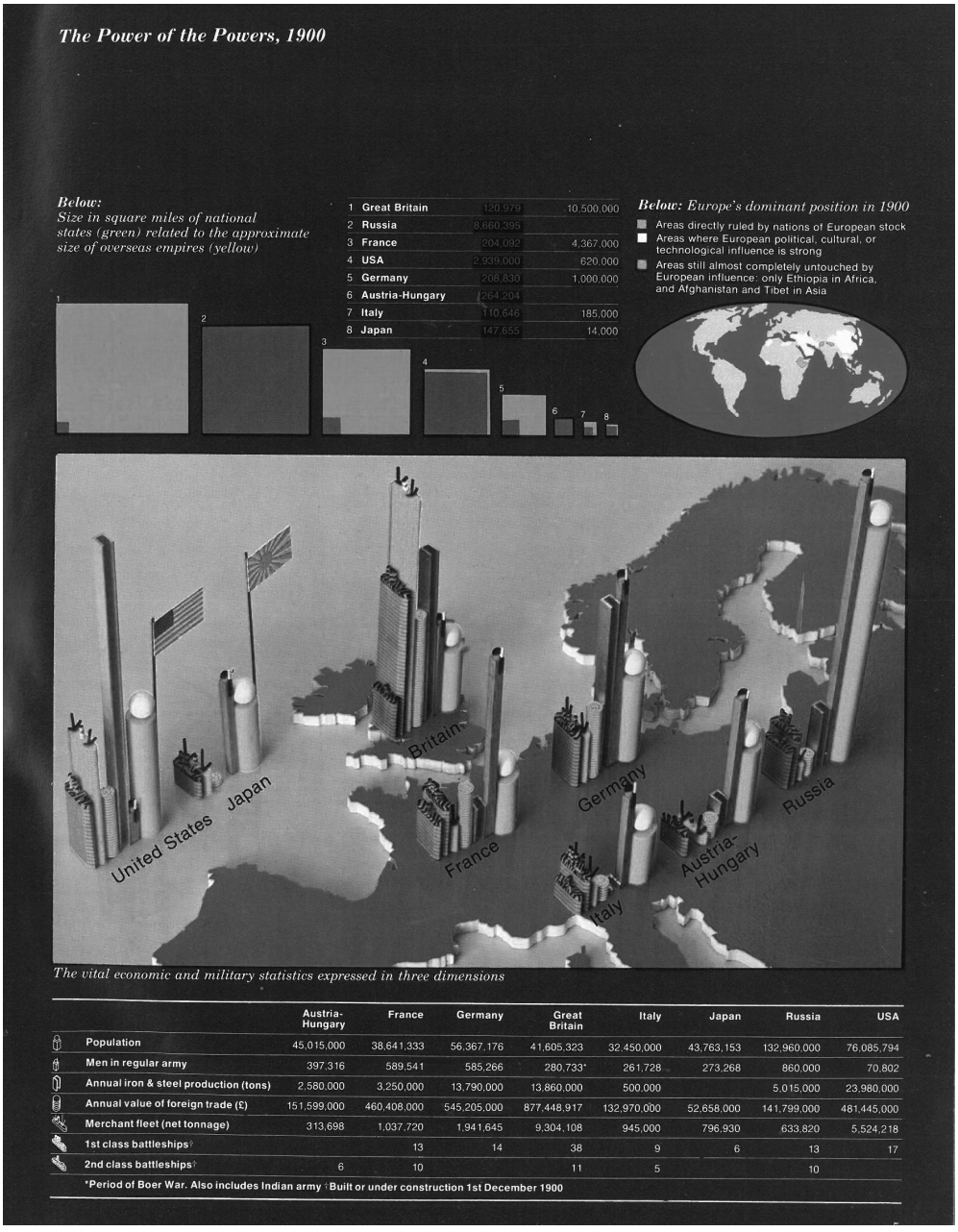
Among the most memorable records of this century are the works of great photographers, and their pictures will be frequently used to illustrate the History. Some of these pictures are reproduced here. They transcend the ordinary newspaper or snapshot photograph; each gives an instructive insight into an event or era

18

10. kép: A XX. századot gazdagon ábrázoló fényképek fontosságát többek között olyan fotókkal illusztrálták a bevezető számban, ahol a képi tartalomkészítő fotós is feltűnik. Jacques Henri Lartigue francia fényképész képe a fotósról és a francia burzsoázia hölgyeiről a Longchamp-versenyeken a Nagy Háború idején

11. kép: Ahol a magazinban a képek dominálnak: a 'La Belle Epoque' képi világa

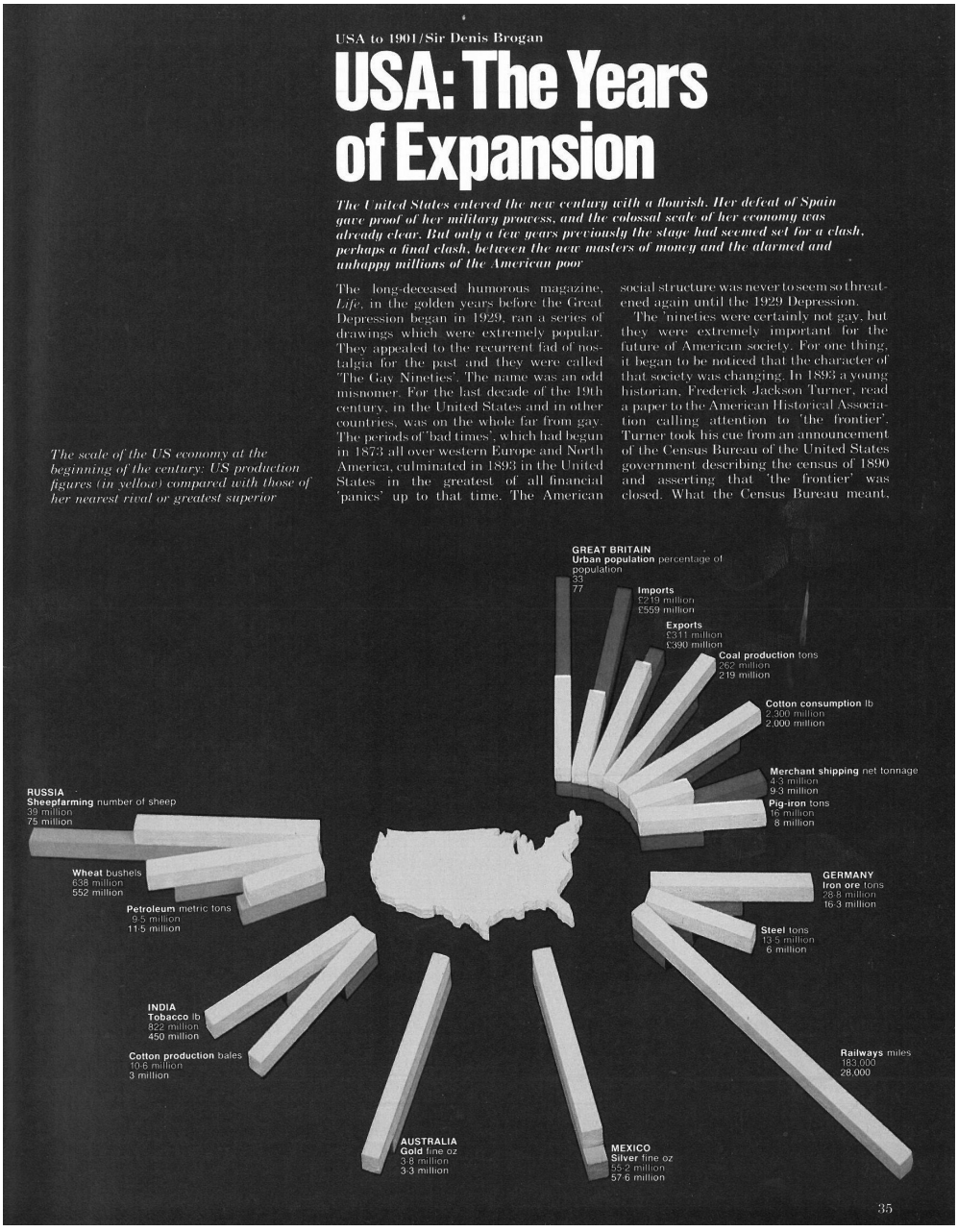

The vital economic and military statistics expressed in three dimensions

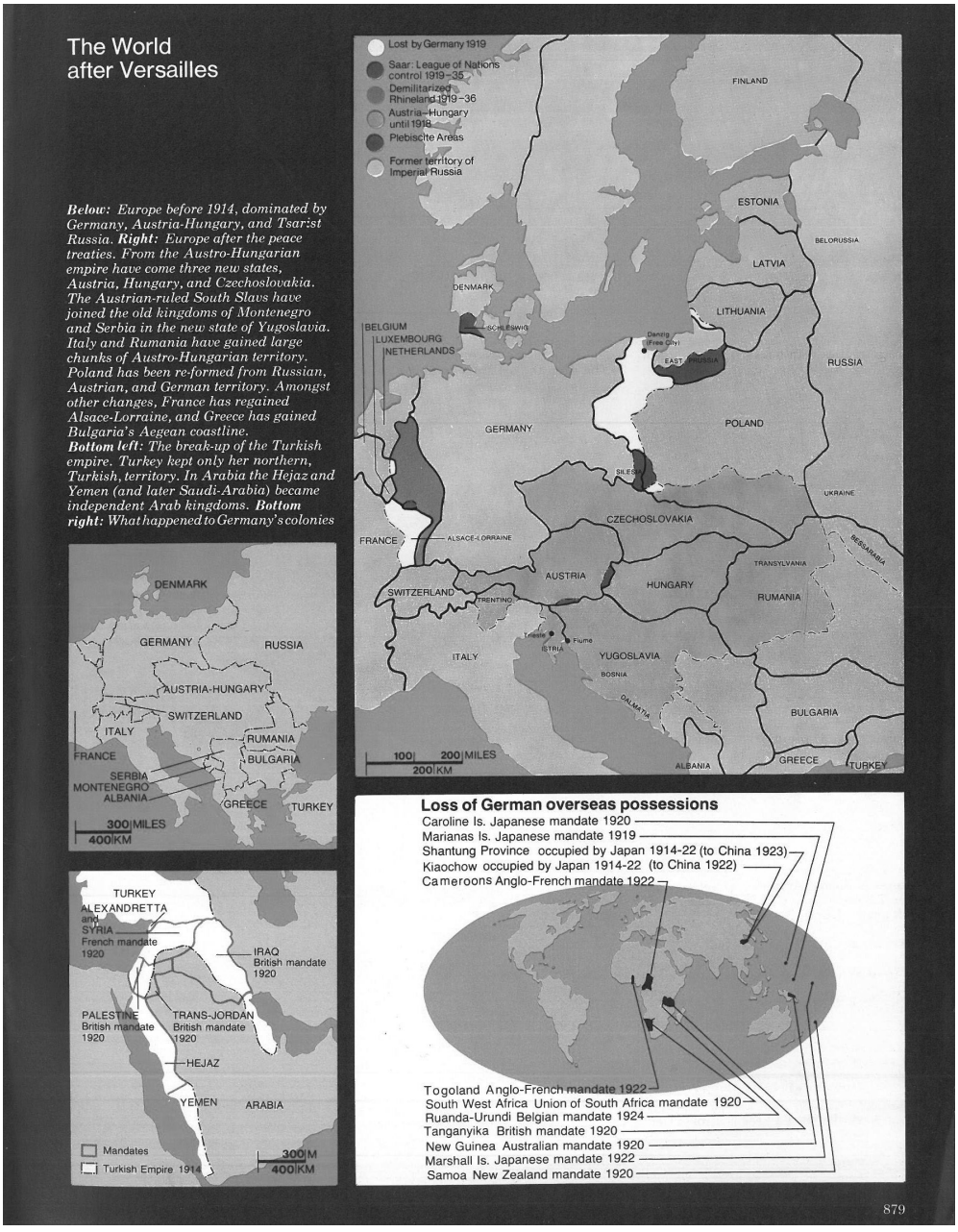
	Austria-Hungary	France	Germany	Great Britain	Italy	Japan	Russia	USA
Population	45,015,000	38,641,333	56,367,176	41,605,323	32,450,000	43,763,153	132,960,000	76,085,794
Men in regular army	397,316	589,541	585,266	280,733*	261,728	273,268	860,000	70,802
Annual iron & steel production (tons)	2,580,000	3,250,000	13,790,000	13,860,000	500,000		5,015,000	23,980,000
Annual value of foreign trade (£)	151,599,000	460,408,000	545,205,000	877,448,917	132,970,000	52,658,000	141,799,000	481,445,000
Merchant fleet (net tonnage)	313,698	1,037,720	1,941,645	9,304,108	945,000	796,930	633,820	5,524,218
1st class battleships†		13	14	38	9	6	13	17
2nd class battleships†	6	10		11	5		10	

*Period of Boer War. Also includes Indian army †Built or under construction 1st December 1900

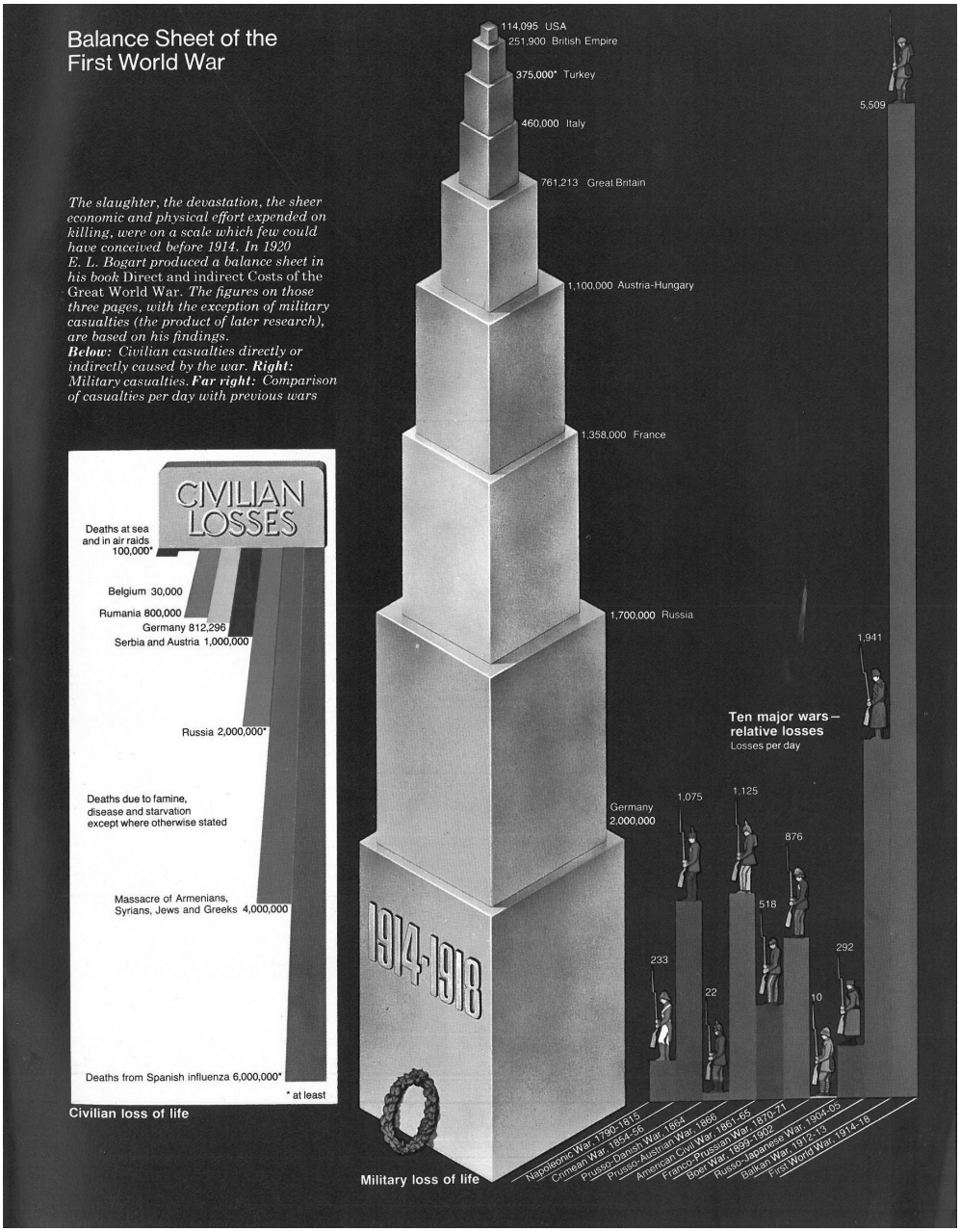
12. kép: A cikkek tartalmát grafikonok, térképek, táblázatok, igényesen megszerkesztett ábrák tették szemléletessé

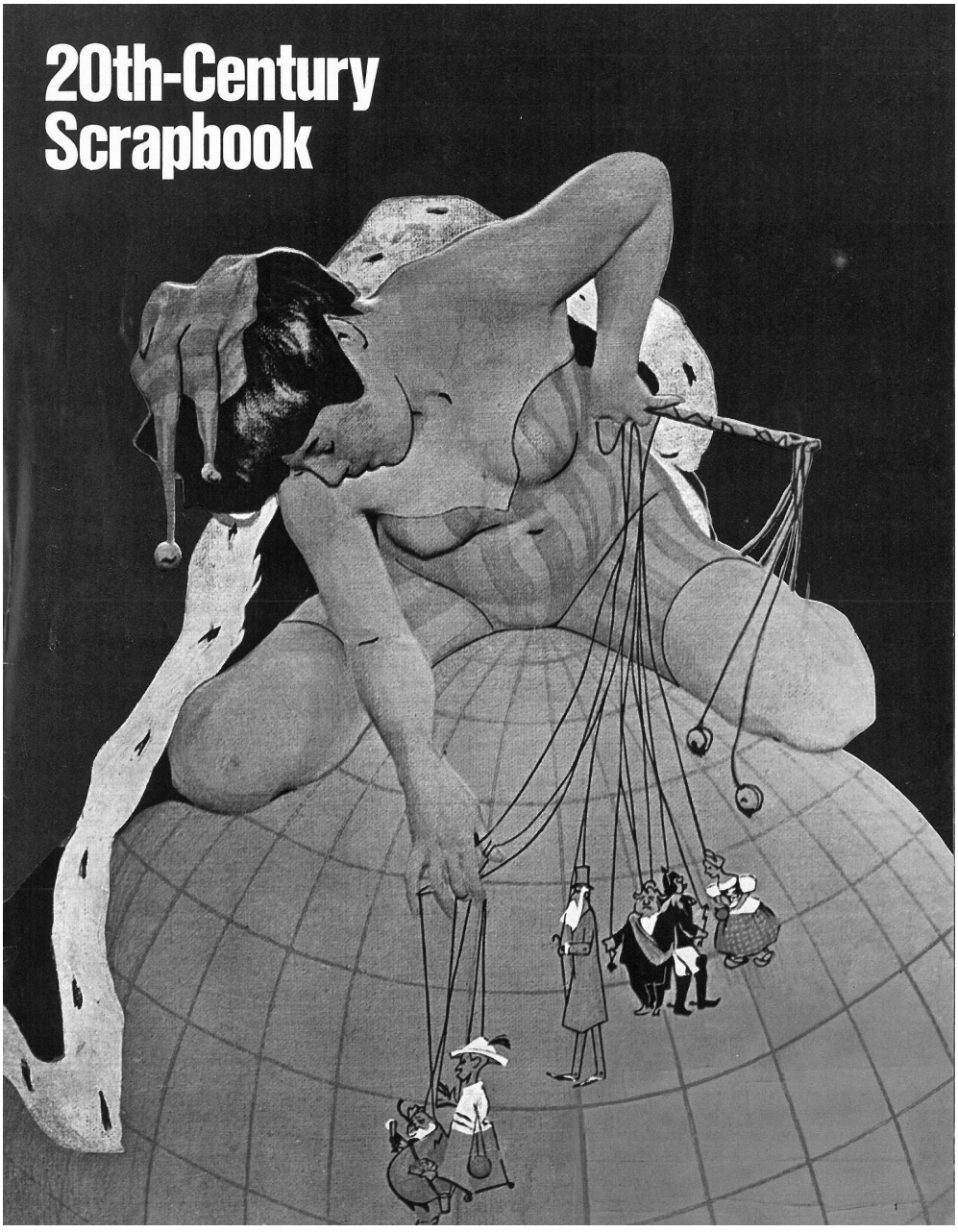
13. kép: Az Egyesült Államok expanziójának modellezése

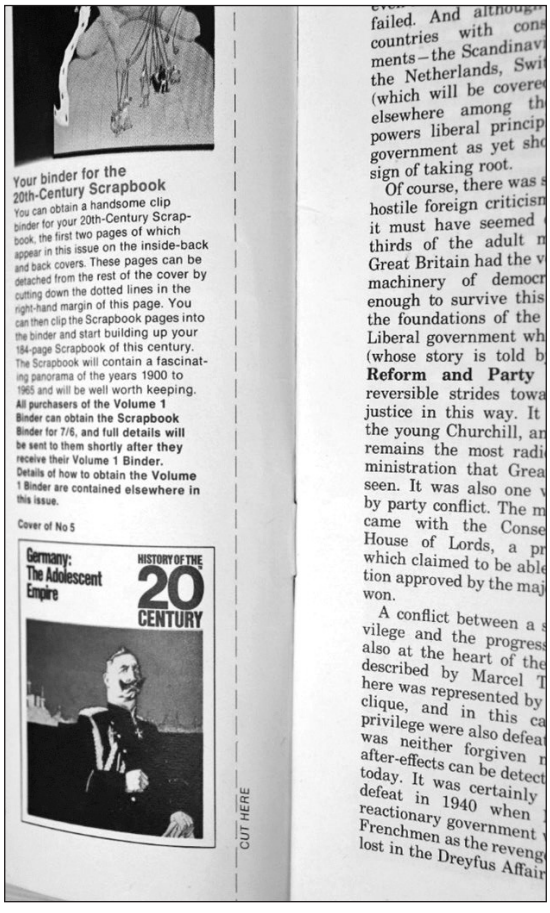
14. kép: A versailles-i békét követő új világrend térképei

15. kép: Ábrák az első világháború okozta veszteségekről

16. kép: A magazin negyedik számától kezdődően megjelenő, önálló gyűjteménnyé szervezhető 20th-Century Scrapbook címlapja

Your binder for the 20th-Century Scrapbook

You can obtain a handsome clip binder for your 20th-Century Scrapbook, the first two pages of which appear in this issue on the inside-back and back covers. These pages can be detached from the rest of the cover by cutting down the dotted lines in the right-hand margin of this page. You can then clip the Scrapbook pages into the binder and start building up your 184-page Scrapbook of this century. The Scrapbook will contain a fascinating panorama of the years 1900 to 1965 and will be well worth keeping.

All purchasers of the Volume 1 Binder can obtain the Scrapbook Binder for 7/6, and full details will be sent to them shortly after they receive their Volume 1 Binder. Details of how to obtain the Volume 1 Binder are contained elsewhere in this issue.

Cover of No 5

CUT HERE

failed. And although
countries with cons
ments—the Scandinavi
the Netherlands, Swit
(which will be covere
elsewhere among th
powers liberal princip
government as yet sho
sign of taking root.

Of course, there was s
hostile foreign criticism
it must have seemed
thirds of the adult n
Great Britain had the v
machinery of democr
enough to survive this
the foundations of the
Liberal government wh
(whose story is told b
Reform and Party
reversible strides towa
justice in this way. It
the young Churchill, ar
remains the most radi
ministration that Grea
seen. It was also one v
by party conflict. The m
came with the Conse
House of Lords, a pr
which claimed to be able
tion approved by the maj
won.

A conflict between a s
vilege and the progress
also at the heart of the
described by Marcel T
here was represented by
clique, and in this ca
privilege were also defeat
was neither forgiven n
after-effects can be detect
today. It was certainly
defeat in 1940 when
reactionary government
Frenchmen as the revenge
lost in the Dreyfus Affair

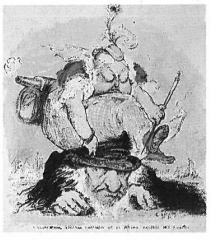
17. kép: A magazin elülső borítójának, azaz a címlapnak a belső oldalán szaggatott vonal jelezte, ahol a Scrapbookot le lehetett vágni (Cut here), és önálló gyűjteménnyé szervezni

20th-Century Scrapbook

1900-1

The Queen and her army

On 22nd January 1901 Queen Victoria died. Out of keeping with the general atmosphere of solemn grief were the remarks of Labour MP Keir Hardie: 'The leading characteristic of the Queen was domestic simplicity, and it seems to me a mockery that the last ceremony in connection with her passing should have taken the form of a huge military display from which all simplicity was absent. The dead body of England's Queen was made a recruiting sergeant to help the military business.'

Right: *French cartoon of Victoria and the Boer President, Kruger.*
Far right: *Victoria's funeral*

Strong arm of the law

'At Monmouth we visited the prison, arriving there just as a youth who had been sentenced to be birched was going to receive his punishment. He had been laying sleepers across a railway line to see what a collision would look like. The execution took place in a sort of dungeon. The delinquent was heaved up on to a wooden horse by a couple of hefty constables, who strapped his limbs to its legs; and another constable, without his tunic, then proceeded to lay on a dozen blows with a long birch upon the bare flesh. At the first stroke the boy shivered, but at the second he began to yell, "Mother, mother, mother", so loud that it might have roused the town. The punishment, the same as we used to get at Eton without thinking much of it . . .' *In Viscount Mersey's diary for 1901. Published in A Picture of Life*

'. . . the King and Queen [Edward VII and Alexandra] went down and paid a private visit to Eton. Having gone round Upper School, Hornby and Warre took them to see the block on which boys were flogged . . . The Queen whispered to me, "Were you ever flogged?" and when I replied that twice I had undergone this punishment, she asked who had flogged me. "Dr Hornby," I replied, whereupon she went up to him and said, "You cruel man! You flogged poor Captain Ponsonby", which disconcerted him very much.'
Sir Frederick Ponsonby, 'Recollections of Three Reigns'

The massacre that never was

On 16th July 1900 the London *Daily Mail* published a detailed account of the massacre of the foreigners who had been besieged by the Chinese in the Peking legation quarter during the Boxer Rising. It was soberly written and convincing, and next day, the story was hitting the headlines all over the world. *The Times* printed a page of eulogistic obituaries of the most important British victims, and a memorial service was arranged at St Pauls. But the service never took place; it became known that the Legations were still holding out. The *Daily Mail* report was false.

The *Daily Mail*'s man in Shanghai was a doubtful character, but he had compiled the report in good faith from Chinese sources. Its effect outside China was the more profound because it reflected what the world was beginning to believe had really happened (in retrospect, it seems strange that it did not, in fact, happen). Even so, the report, which is printed below, must have made compelling and emotive breakfast-time reading on 16th July, and have amused the besieged after the relief of the Legations next month.

'I learn that after June 25 the Boxers and the Imperial troops gradually increased in numbers, and massed themselves around the British Legation, camping in the streets and in places laid waste by the Boxers.

Daily sorties were made by the small body of defenders, who met the Chinese in the streets, inflicting severe punishment on them. These sorties, too, often took place at night . . .

Ultimately Prince Tuan decided to make an organised night attack . . .

At 6 p.m. on July 6 fire was opened with artillery upon the British Legation, where the allies . . . had concentrated.

For two hours the walls of the buildings were battered with shot and shell, and huge breaches were made in them.

Then a general advance was ordered, and the Chinese infantry, volleying constantly, moved towards the gaps.

The fire of the defenders, however, was so accurate and steady that the hordes of Chinese soldiers and Boxers broke and fled in the wildest confusion, leaving large numbers of dead and wounded around the Legation.

They were not rallied until out of rifle range, and then Prince Tuan, making a desperate appeal, induced them to stand and return to the attack.

Their artillery fire was resumed, and at the middle watch a second attack was attempted, but before the attackers could accomplish their object they were met by Prince Ching and General Wang Weng Shao with their troops, who were going to aid the foreigners.

A desperate battle ensued between the various forces of the Chinese and Manchus.

Unfortunately, many of Prince Ching's troops deserted to Prince Tuan.

Prince Ching fell—it was supposed at the time he was killed—but the search for his body the next morning was unsuccessful, and it is now believed that he was only wounded, and carried off and secreted by his faithful retainers.

Wang Went Shao, although a grey-haired old man seventy years old, valiantly led his troops in person. He was killed, and his force, being completely outnumbered, was routed.

Throughout the night repeated attacks were made on the Legation, but were invariably repulsed with heavy losses.

Towards the end of the third watch, about 5 a.m., the allies had practically defeated the besiegers, who were wavering and were gradually withdrawing when General Tung Fuh Siang arrived from the vicinity of Tientsin with a large force of Kansu braves.

By this time the walls of the Legation had been battered down, and most of the buildings were in ruins from the Chinese artillery fire.

Many of the allies had fallen at their posts, and the remaining small band who were still alive took refuge in the wrecked buildings, which they endeavoured to hastily fortify.

Upon them the fire of the Chinese artillery was now directed.

Towards sunrise it was evident that the ammunition of the allies was running out, and at seven o'clock, as the advances of the Chinese in force failed to draw a response, it was at once clear that it was at length completely exhauted.

A rush was determined upon.

Thus standing together, as the sun rose fully, the little remaining band, all Europeans, met death stubbornly.

There was a desperate hand-to-hand encounter.

The Chinese lost heavily, but as one man fell others advanced, and finally, overcome by overwhelming odds, every one of the Europeans remaining was put to the sword in a most atrocious manner.'

1

THE PEKIN MASSACRE.

ALL WHITE MEN, WOMEN, AND CHILDREN PUT TO THE SWORD.

AWFUL STORY OF THE 6TH & 7TH JULY.

HOW OUR PEOPLE DIED FIGHTING PRINCE TUAN'S HORDES.

FULL DETAILS FROM OUR SPECIAL CORRESPONDENT.

2

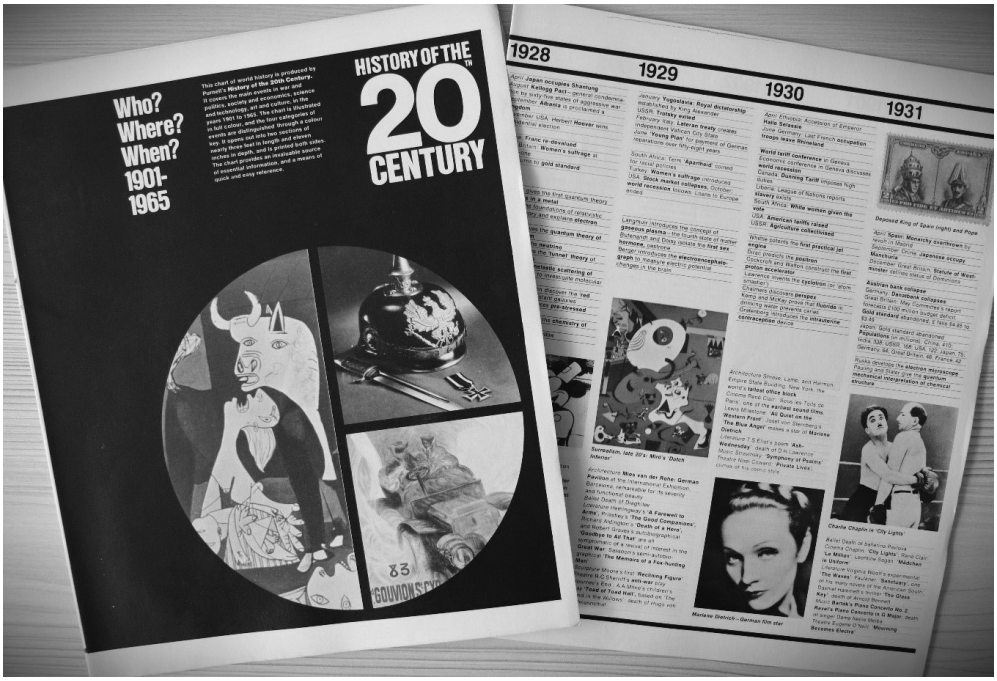
3

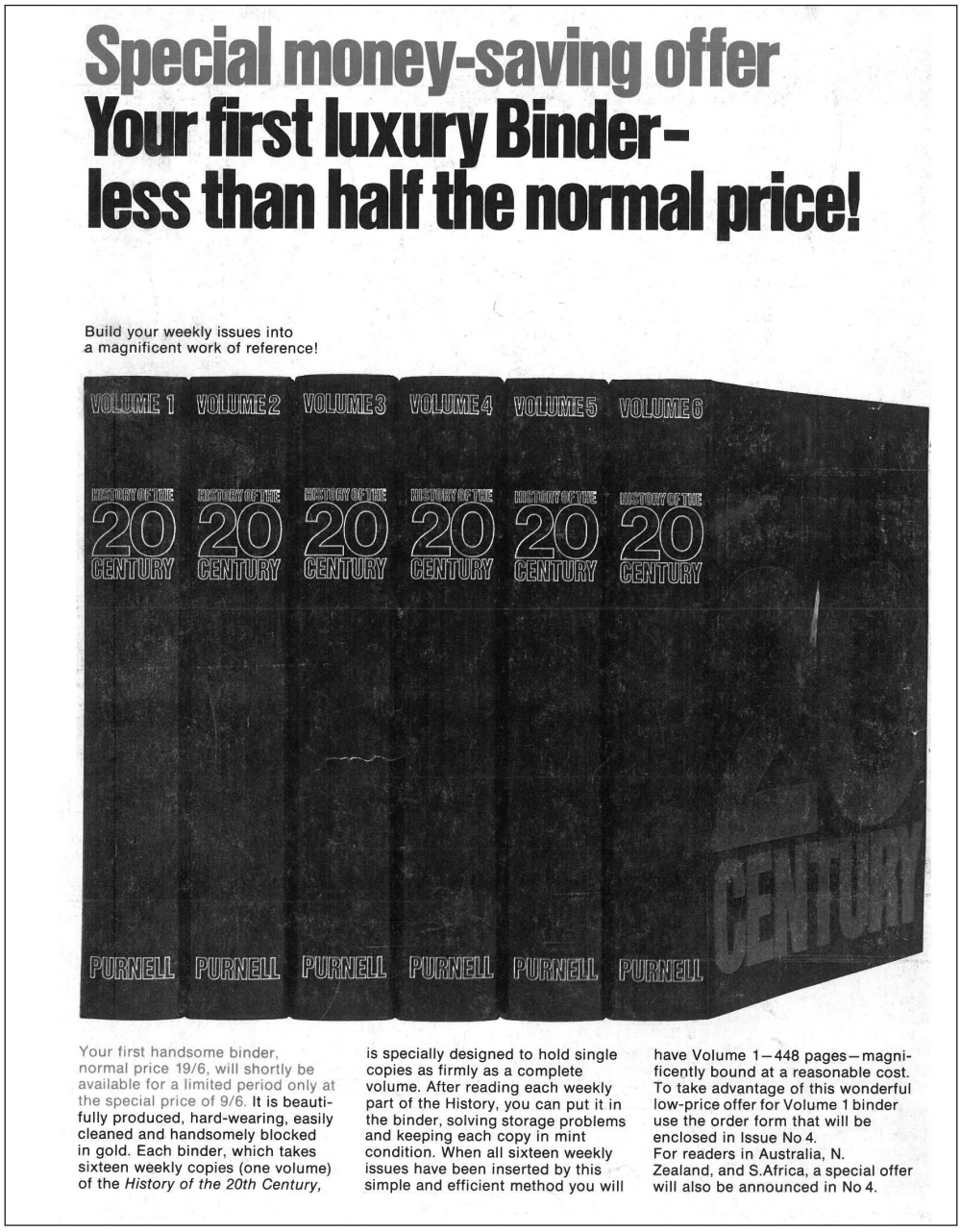
Previous page: *German book illustration symbolizing the manipulation of Europe by the fairer sex.*
1 *Headline of the* Daily Mail *report.*
2 *European depiction of a Boxer: a cross between a Red Indian and a Mongol warrior—and far from the reality. The Boxers were almost useless militarily, and fought—or usually ran away—on foot.*
3 *Sir Claude MacDonald, British minister in Peking, one of the survivors whose obituary was published in* The Times

2

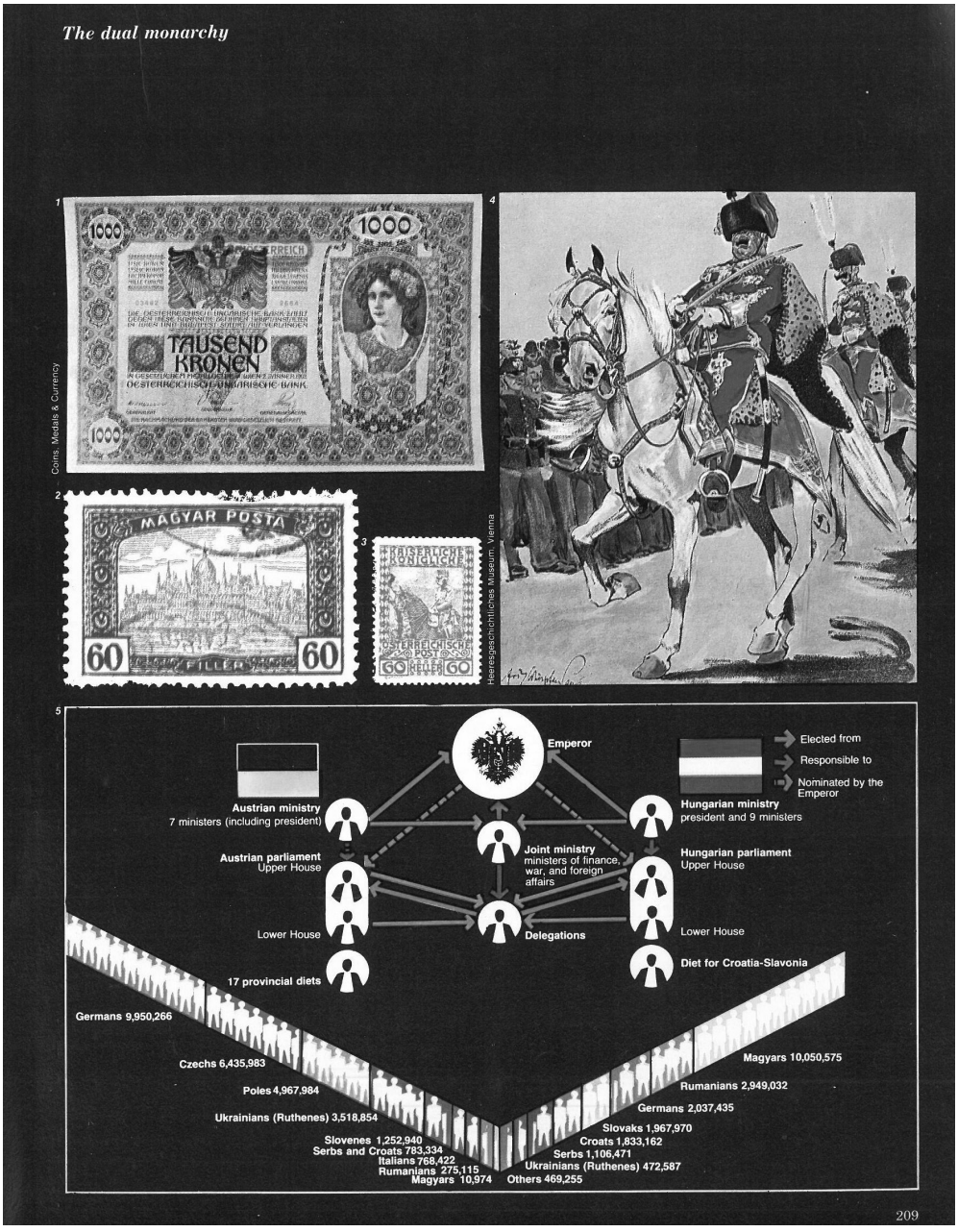
18. kép: A Scrapbook ugyanúgy 1900-tól kezdődött, mint a magazin

19. kép: A magazin második számához mellékelt, Who? Where? When? 1901–1965 című, képekkel illusztrált kronológiai táblázat

20. kép: A 96 lapszámot összesen hat, egyenként 16 lapszámot tartalmazó kötetbe lehetett rendezni, melyhez külön iratrendezőt terveztek

21. kép: Az Osztrák–Magyar Monarchia berendezkedésének illusztrációi

22. kép: Az 1956-os forradalomról szóló írás és képei

Zsolt Dubniczky

HOW CONTENTS GROW INVALUABLE
Purnell's Historical Magazine Published in 1968–1969

(Abstract)

In summer 2024, the VERITAS Research Institute for History and Archives was gifted a series of magazines entitled *History of the 20th Century*, also known as *Purnell's History of the 20th Century*, which was not only an extraordinary undertaking in the Anglo-American sphere, but is also considered a unique and valuable volume from the perspective of Hungarian and Eastern European public collections. Purnell & Sons Ltd. (under the name British Printing Company by then), the originator of several historical series of magazines, published *History of the 20th Century* over the course of 1968 and 1969.

The popular British historian Alan John Percivale Taylor and historian of modern history John Morris Roberts were the editors-in-chief. An international board of advisors assisted their efforts. To write the articles, the editors enlisted numerous British and foreign historians and specialists who analyzed and wrote about the unfolding historical, social and economic processes of the first sixty-five years of the 20th century. Intended for the wider public, their magazine was factually based, carefully articulated, academic but exciting. Nor did they concentrate solely on European history. Events in Asia, Africa and America received the same emphasis as well.

The historical magazine, published with weekly regularity, designed from the start to group into larger units and volumes. Consequently, the total number of ninety-six issues divided into six volumes. Each issue designed uniformly for thirty-two pages, with three to four articles consistently encompassing twenty-eight of those pages. The editors sagely recognized that history could be conveyed not only through words, so illustrations also play a quintessential role in the interests of better understanding. The written contents of the magazine are therefore supplemented and made more interesting by richly selected illustrations. Photographs comprise the majority of the approximately five thousand illustrations, but the magazine likewise includes paintings, caricatures, posters, advertisements, postage stamps, labels, museum objects and newspaper headlines. These rich pictorial materials, gathered from various archives, often comprise independent units of contents in the magazine.

Beyond words and pictures, information in the articles is also conveyed through diagrams, infographics, charts, statistical tables and three-dimensional models that depict historical processes.

The variety of the contents of the magazine was further boosted by the *20th-Century Scrapbook*, which was a separate section at the back of each issue. Although part of the magazine, it could be cut out and considered as an independent collectible. Journalism and everyday life mixed together in the *Scrapbook* section, where the reality behind the news of the headline events of the first sixty-five years of the 20th century was revealed.

The second issue of the magazine includes a supplement entitled *Who? Where? When? 1901–1965*. Consisting of a sixteen-page year-by-year chronology (illustrated with pictures), it summarizes the most significant historical, military, political, social, economic, artistic and cultural events of the timeframe.

The magazine, which can be sorted into six volumes, also comes with a detailed twenty-two-page index of individual and geographical names and a listing of subjects and headings that makes searching the contents easier.

The success of the undertaking underscored by the fact that after the purported final issue (no. 96) published, an additional thirty-two issues (nos. 97 – 128) subsequently appeared. From the vantage point of 1970, these look back and analyze in detail the 20th century historical issues and problems about which the people of the early 1970s cared. The title of the magazine adjusted in accordance with the expanded timeframe: *History of the 20th Century. Our World Today.*

Zsolt Dubniczky

WIE WIRD EIN INHALT REICHHALTIG?
Das 1968–1969 Erschienene Historische Magazin des Purnell–Verlags

(Resümee)

Im Sommer 2024 hat das VERITAS Institut für Geschichtsforschung und Archiv im Rahmen einer Anbietung die Sammlung des Magazins *History of the 20th Century*, oder anders genannt *Purnell's History of the 20th Century*, erhalten, welche nicht nur ein besonderes Unterfangen auf angelsächsischem Gebiet gewesen war, sondern auch aus der Sicht der ungarischen und osteuropäischen öffentlichen Sammlungen als einzigartiges, wertvolles Stück gilt. Das Magazin war zwischen 1968–1969 beim Verlagsunternehmen Purnell (zu dieser Zeit bereits British Printing Corporation) erschienen.

Chefredakteure waren der populäre britische Historiker Alan John Percivale Taylor und John Morris Roberts, Historiker der Moderne, deren Arbeit auch von einem internationalen Beratergremium unterstützt wurde. Die Redakteure beauftragten zahlreiche einheimische und ausländische Historiker und Experten, Artikel für das Magazin zu schreiben. Diese verfassten und analysierten die historischen, gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Prozesse der ersten 65 Jahre des 20. Jahrhunderts in ihren wissenschaftlichen, jedoch spannend und anspruchsvoll formulierten Beiträgen für die breite Öffentlichkeit, wobei sie sich immer auf Fakten stützten. Sie konzentrierten sich nicht nur auf die europäische Geschichte, sondern befassten sich in gleichem Maße mit Ereignissen in Asien, Afrika und Amerika.

Das historische Wochenmagazin wurde von Vornherein so geplant, dass die einzelnen Hefte in größere Einheiten, Bände gefasst werden konnten, so ermöglichten die 96 Nummern eine Zusammenstellung von sechs Bänden.

Jedes Heft hatte 32 Seiten, von denen die durchschnittlich drei bis vier Beiträge 28 Seiten ausmachten. Mit gutem Gespür hatten die Redakteure erkannt, dass die Geschichte nicht nur in Worten erzählt werden kann, sondern Illustrationen für ein besseres Verständnis eine genauso wichtige Rolle spielen. Deshalb verliehen sie dem textlichen Inhalt des Magazins mit ausgewählten reichlichen Illustrationen zu den einzelnen Beiträgen noch mehr Attraktivität. Die Mehrheit der etwa 5000 Illustrationen liefern Fotos, es gibt aber ferner Gemälde, Karikaturen, Poster, Werbungen,

Briefmarken, Etiketten, museale Gegenstände und Schlagzeilen von Zeitungen. Dieses reiche, aus verschiedenen Archiven zusammengestellte Bildmaterial stellt oft selbständige inhaltliche Einheiten des Magazins dar.

Zur Vermittlung von nicht in Worte gefassten Informationen dienen außerdem Grafikone und Infografiken, Diagramme und statistische Tabellen sowie dreidimensionale Modelle über historische Prozesse.

Die inhaltliche Vielfalt des Magazins wurde noch dadurch gesteigert, dass am Ende der einzelnen Ausgaben ein selbständiger Teil mit dem Titel *20th-Century Scrapbook* (Gedenkbuch des 20. Jahrhunderts) erschien, der zwar Bestandteil des Magazins war, aber davon abgetrennt und zu einer selbständigen Sammlungseinheit gestaltet werden konnte. Im Scrapbook vermischten sich Journalismus und Geschichten des Alltagslebens, dabei wurden meistens die Nachrichten und Ereignisse aus den ersten 65 Jahren des 20. Jahrhunderts und die hinter ihnen verborgene Wirklichkeit veranschaulicht.

Die Nr. 2. des Magazins beinhaltete auch eine gesonderte Beilage unter dem Titel *Who? Where? When? 1901–1965:* eine 16seitige Chronologie der einzelnen Jahre, wobei die wichtigsten historischen, militärischen, politischen, gesellschaftlichen, künstlerischen und kulturellen Ereignisse auf sehenswerte und mit Bildern illustriert Weise zusammengefasst wurden.

Ein Fachglossar und ein Index mit Personen- und geografischen Namen auf 22 Seiten sowie ein Inhaltsverzeichnis ergänzten die Magazinsammlung von sechs Bänden. Sie dienten der Zurückverfolgung der Inhalte und der leichteren Information.

Den Erfolg des Unterfangens signalisiert, dass nach der abschließenden 96. Nummer noch zweimal 16 Hefte (Nrn. 97–128.) herausgebracht wurden. Diese neuen 32 Hefte untersuchten von 1970 zurückblickend jene historischen Fragen und Probleme tiefgründig, die die Menschen Anfang der 1970er-Jahre beschäftigten. Dementsprechend wurde die Bezeichnung des Magazins auf *History of the 20th Century. Our World Today* geändert.

Kocsis Annamária

AZ EGYKORI KIVÁLÓ MAGYAR ATLÉTA, AKI SPORTTELJESÍTMÉNYEIVEL HÍVTA FEL A VILÁG FIGYELMÉT A MAGYARORSZÁGI SZOCIALISTA RENDSZER ELNYOMÁSÁRA

Serényi István figyelemfelhívó akcióinak áttekintése

A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár őrzi az egykori kiváló veszprémi atléta, vitéz Serényi István (1917–2015) irathagyatékát, ami 2022-ben került az intézethez. A hagyaték szerves részét képezi Serényi István sportpályafutásából fennmaradt emlékek, valamint politikai aktivistaként az általa végrehajtott figyelemfelhívó akciókról a sajtóban megjelent cikkek gyűjteménye.

Mielőtt kitérnénk Serényi Istvánnak a magyarság érdekében kifejtett tevékenységére, célszerű témánk főszereplőjéről egy rövid életrajzi áttekintést adni, hogy jobban megismerjük a tettek mögött álló személyt is.

Serényi István (1917–2015)

Serényi István 1917-ben született a felvidéki Trencsénteplicen. Édesapja csendőri szolgálatot teljesített, majd a trianoni békeszerződés aláírása után a család átköltözött Magyarországra, ahol ismét a csendőrség kötelékéhez tartozott 1934-es nyugdíjazásáig. Serényi István 1932-ben atletizálni kezdett, a veszprémi Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) sportolójaként sorra nyerte a futóversenyeket. Háromszor nyerte el a legtöbb bajnoki címet szerző sportolóknak járó MOVE-díjat. Az 1936-os berlini olimpián egyike volt azon sportolóknak, akik az olimpiai lángot vihették.

Az 1930-as évek végén a veszprémi polgármesteri hivatalban szellemi szükségmunkás[1] volt, ezt követően díjnok,[2] majd az 1940-es években a Danuvia Gépgyár veszprémi fiókvállalatának tisztviselője. A második világháború éveiben újságírás-

[1] A diplomával vagy érettségivel rendelkező, de a szellemi pályákon elhelyezkedni nem tudó, hivatalok ajtaja előtt munkalehetőségért „kilincselő" értelmiségiekre használt kifejezés. A kapott munka neve szükségmunka lett, mert szükségben volt a munkavállalón kívül a munkaadó is, nehogy az értelmiség körében kirobbanjon a szociális feszültség. Csizmadia 1937. 1.

[2] 1945 előtt az olyan közszolgálati alkalmazottakat hívták díjnoknak, akik rendszeresített havi fizetés helyett csak díjazást, napidíjat kaptak, azaz napidíjasok voltak.

sal kezdett foglalkozni, cikkei a *Nemzeti Sport*ban, a *Sport Hírlap*ban, a *Veszprémi Hírlap*ban és a Nyilaskeresztes Párt hivatalos lapjában, a *Veszprémvármegyé*ben[3] jelentek meg. 1944–45-ös cikkeiben olvasóit a Szovjetunió elleni harcra, valamint a németek oldalán való fokozottabb részvételre buzdította. 1945. június 8-án letartóztatásba került, a Népbíróság Országos Tanácsa 1946. szeptember 6-án háborús bűntett elkövetése miatt másfél éves börtönbüntetésre ítélte.[4] Ezt az ítéletet a NOT 1946. május 2-án megsemmisítette, döntött Serényi István előzetes letartóztatásának megszüntetéséről és elrendelte feltételes szabadlábra helyezését.

MOVE-oklevél Serényi Istvánnak

3 Serényi István: Nő a háborúban. *Veszprémvármegye,* 1945. február 11.

4 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.9. Vizsgálati dossziék, V–132685.

Szabadulását követően az újpesti Egyesült Izzónál helyezkedett el segédmunkásként és sportolóként. Sporteredményeinek köszönhetően bekerült az olimpiai keretbe, ennek ellenére az 1948-as londoni olimpián nem vehetett részt politikai múltja és büntetett előélete miatt. 1948. május 25-én a Veszprémi Népbíróság a népügyészségi semmisségi panaszt elutasította, Serényi Istvánt háborús és népellenes bűncselekmény vétségével három év börtönre ítélte, valamint felfüggesztette politikai jogainak gyakorlását tíz évre, ezzel egyidejűleg elfogatóparancsot adtak ki ellene.

Serényi a súlyosbított ítélet, a várható letartóztatása miatt a disszidálást választotta, 1948 júliusában átlépte az osztrák határt illegálisan. Linzben kapcsolatba került az amerikai katonai hírszerzéssel (CIC), a szervezet megbízásából visszatért Magyarországra, ahol hírszerző tevékenységet folytatott.[5] Hazatérte után visszatért az Egyesült Izzóba, később belépett a csepeli Weiss Manfréd Torna Clubba.

Az 1949. év elején a BM Államvédelmi Hatósága letartóztatta. Az emigrációs csoportok közötti felderítő munkára beszervezték, kijuttatták Ausztriába. Serényi István mindössze két képeslapot küldött a BM ÁVH-nak, melyben sikeres megérkezéséről tájékoztatta a szervet. 1949 tavaszán kikerült a magyar szervek látóteréből.[6] Salzburgi tartózkodásának kezdetén kőműves segédként dolgozott, majd újságkihordásból élt. 1956 nyarán feleségével kivándorolt az Amerikai Egyesült Államokba, és New Yorkban telepedtek le. Kezdetben egy optikai üzemben helyezkedett el, majd egy divatárukat forgalmazó üzletben dolgozott. Serényi István a magyar emigráció egyik legkiemelkedőbb egyénisége volt, egész életét a magyarság és a szabadság szolgálatának szentelte.

Serényi István figyelemfelhívó akciói

Serényi István Amerikába érkezését és letelepedését követően sportteljesítményeivel igyekezett felhívni a figyelmet a magyarországi kommunista elnyomásra. 1959 és 1962 között három figyelemfelhívó akciót hajtott végre, melyek a magyar emigráció köreiben a magyar ügy harcosává tették. 1959-ben Hruscsov amerikai látogatásának alkalmával Serényi István – tiltakozásul a magyar forradalmat elfojtó hatalom képviselőjének látogatása ellen – a New York-i szabadságszobor szemeit fekete lepellel elfedte, ezzel jelképezve az USA vakságát a magyar szabadságharc eltiprójával szemben. Ahogyan egy korabeli tudósításban olvasható, pontban 14:55-kor, a precízen kidolgozott tervnek megfelelően egy lepelszerű kendőt eresztettek le a szobor

5 ÁBTL 3.2.4. Kutató dossziék, K–891 Serényi István.

6 Uo.

koronájának két ablakáról, és három percre letakarták Miss Liberty szemeit. A cikk arról is beszámolt, hogy a leplet a szél jobb oldalon meglazította, ami így csaknem 25 percig fekete zászlóként lobogott, amíg el nem távolították onnan. Serényi István akciójával egyidejűleg egy, az '56-os forradalomban megsérült hazafi éhségsztrájkba kezdett Manhattanben. A 44 éves Biró Sándor, a Szabadságharcosok csoportjának alelnöke kijelentette, hogy addig nem szünteti be sztrájkját, amíg Hruscsov el nem hagyja Amerikát – vállalva ezzel akár az éhhalált is.[7]

1959. szeptember 27. SZABAD MAGYARSÁG 7. oldal

Nagyarányú koporsós tüntetések Kruscsev ellen New Yorkban

Mindenütt fülébe zugták: tömeggyilkos — Erősen ellene fordult a sajtó és a néphangulat — Az éhségsztrájk és a Szabadságszobor szemének bekötése a világsajtóban — Lemondott meghívások

Mivel a fővárosra, ill. diplomatákra, s vendég kormányfőkre vonatkozó, kivételes intézkedések New Yorkra és más városokra nem vonatkoznak, Kruscsev itt megkapta a magáét a rendőrkordon mögött is.

Nagy riadalom előzte meg jövetelét a Hotel Commodoreban. Két bejelentés is érkezett, hogy az **amerikaiak hagyják el az épületet, mert bombát helyeztek el.** Rendőrök százai kutatták át az épületet. Bombát nem találtak, de a vendégek bizonytalanul érezhették magukat. Itt is tul sokat emlegették a rabszolgatartó előtt a szabadságot, függetlenséget, neki nem tetsző dolgokat.

New Yorkba érkezésétől kezdve — amikor ugyanis az égre írt kereszt tiltakozott az istentagadó ellen, — viharos tüntetés kerekedett. Minden tartózkodási helyén nyomában voltak a sokezres, meszszehangzóan tiltakozó piketelők.

Dübörgő felkiáltásaikkal, tábláik feliratival, koporsós felvonulásaikkal, melyek a sajtóközlések filmfelvételek, televizió utján a vasfüggöny mögött se titkolhatók el, anynyira **felbőszítették Kruscsevet,** hogy védelmet kért az elnöktől, s **korábbi hazatéréssel fenyegetőzött.** (Ennek Los Angelesben nyiltan is kifejezést adott.)

A mártirokra emlékező gyász megnyilvánulásain tul **ilyen hatalmas szovjetellenes tüntetések nem voltak New Yorkban a szabadságharc ide-**

tak és a vendég vérengzéseit ábrázoló és magyarázó röpcédulák tizezreit osztogatták.

Épigy az AFABN helyi magyar szervének, a Kereszt és Kardmozgalomnak vezetője hajtotta végre a Szabadságszoborral kapcsolatos feltünő akciót.

Hiába akartak csitítani a volt szovjetkollaboráns F. E. alkalmazottak és maradtak

irányitóinak, előkelőségeknek szánzai mondták le a meghivást és még komoly magyarázatot se fűztek

Szivesen látott vendég csak két helyen lehetett: Harrimannál és Rooseveltnénél, akik nála is vendégeskedtek. És a Delano Roosevelt sirjára helyezett virág valóban jogos volt, hisz az ő kegyéből nőtt nagyra a szovjet. A tiltakozó gyüléseken, melyeket a Carnegie Hallban tartottak, legnagyobb hatással MacCarthy szenátor özvegye beszélt ellene.

20 milliójáin kivül még sok millió siratja vendégül látását.)

Minél jobban megmelegedett Amerikában, annál szemtelenebb lett. A felszólalások, nekiszegezett kérdések is annyira kihoztak sodrából, hogy dühösen, sőt durván válaszolt. Egyre nagyobb ellenszenvet váltott ki az amerikaiakban, s még annak a sajtónak a hangulata is megváltozott, amely korábban szimpatikusan kezelte.

Annyira változott ellene a hangulat, hogy a lapok egy része ké-

Három gyászruhás és gyászfátyolos magyar asszony és három feketenyakkendős, karszalagos férfi kisérte el a Daily News munkatársaival együtt a kápolnába. Ez a kápolna egyszerü kis helyiség a főbejárati nagy hall jobboldali sarkában.

Semmiféle vallási jelvény nincs ott, mert hiszen ezt elmélkedésre szánták a UN tagjai számára, akik közt megtalálható a világ minden vallása. A helyiség felülről kap homályos világitást, s ajtaja előtt pulpituson hatalmas emlékkönyvek fekszenek, amelyekbe milliós számu látogató irta már be nevét.

A kápolnába vonulás előtt Biró Sándor is beirta nevét, amelyet azóta lapok, rádiók, s televiziók révén milliók ismertek meg. Mert televiziósok is érkeztek közben.

Washingtonban folyt a szabadságharcosok gyülkosa körül a gyülöletet elkendőző cirkusz, a kápolnában pedig bibliával kezében elmélkedett a sors forgandósága felett az amerikai rádióktól is magasztalt, sőt az elnök által is elismert véres harcokból sebesülten megmenekült szabadságharcos.

Később kiséröi magára hagyták, azzal az elhatározással, hogy amig Kruscsev Amerikában lesz, innen önszántából nem mozdul és a hátáig éhezik. Elmélkedhetett azon is, hogy ez a UN volt az, amely szintén nem segitett a szabadságharcban.

Eltávolítás erőszakkal

Gyászruhás kiséröi este hat óra táján az épület bezárása előtt visszatértek, mert tudták, hogy a Párisból néhány hónapja érkezett, angolul nem beszélő Biró Sándornak szüksége lesz rájuk. Ugy is volt.

Amikor az épület zárásakor az örök felszólították a kiséröket a távozásra, kimentek az épüle telé, Biró azonban maradt. Tolmácsolták kivánságát, hogy a kápolnában maradhasson.

Az örök ezt nem teljesithették, s a UN egyik tisztviselőjét hivták. Ez kijelentette, nem maradhat a

4 DAILY NEWS, WEDNESDAY, SEPTEME

Statue of Liberty Blindfolded

Hungarian Didn't Want Her to Look at K

By William Federici and Nathan Kanter

The Statue of Liberty was blindfolded with a black veil yesterday by a Hungarian patriot, an underground hero who said he could not bear to have our symbol of freedom and liberty "gaze upon this murderer, Khrushchev."

At exactly 2:55 P.M., in accordance with a plan timed to the second and worked out in advance by an anti-Red organization, the shroud-like cloth was dropped from two windows in Miss Liberty's crown, and for three minutes her eyes were covered.

Officials Remove It

Then the wind tore the right side loose, and for 25 minutes the veil fluttered like a black flag until it was removed by officials.

At the same time, in Manhattan, another Hungarian patriot, who was wounded in the 1956 resistance movement and was driven underground by the Reds, began a hunger strike which he said he will not break "so long as Khrushchev remains on American soil."

Sandor Biro, 44, who came to this country in June and now works as a $50-a-week handyman in a Bridgeport, Conn., furniture factory, said that if he dies of hunger and thirst "to call attention to the monster that Khrush-

Stephen Serenyi — Sandor Biro

They express their protests

chev is, I feel that I died for the United States and my homeland, Hungary. I am prepared to die."

Biro drank a cup of coffee yesterday morning, refused a lavish luncheon at the Hungarian restaurant, Pesti Piei Zsuzsi, 1883 First Ave., where he and other members of the World Union of Freedom-Fighters met, and then went to the United Nations' Meditation Room to pray. Biro is vice president of the Freedom-Fighters group, and in August sent a letter to President Eisenhower telling him of his resolve to neither eat nor drink if Khrushchev came here.

At 7:45 P. M., UN security police removed Biro from the building. Accompanied by six friends, Biro went to the 43d St. entrance to the UN grounds and there he was handcuffed to a gate by one of his companions. The others then left.

Was Hungarian Athlete

At 9:17 P. M. police cut the cuffs from Biro and took him to the E. 35th St. police station. There, he was questioned. He still had not eaten.

The Hungarian who blindfolded the Statue of Liberty, Stephen Serenyi, 41, was selected for the job as president of the American Friends of Anti-Bolshevik Bloc of Nations. A former champion athlete in Hungary, he climbed to the top of the statue with about 100 other tourists, unscrewed the two windows, and with ropes lowered the blindfold.

távol az ugyanonnan pénzelt Király-féle "szabadságharcos-

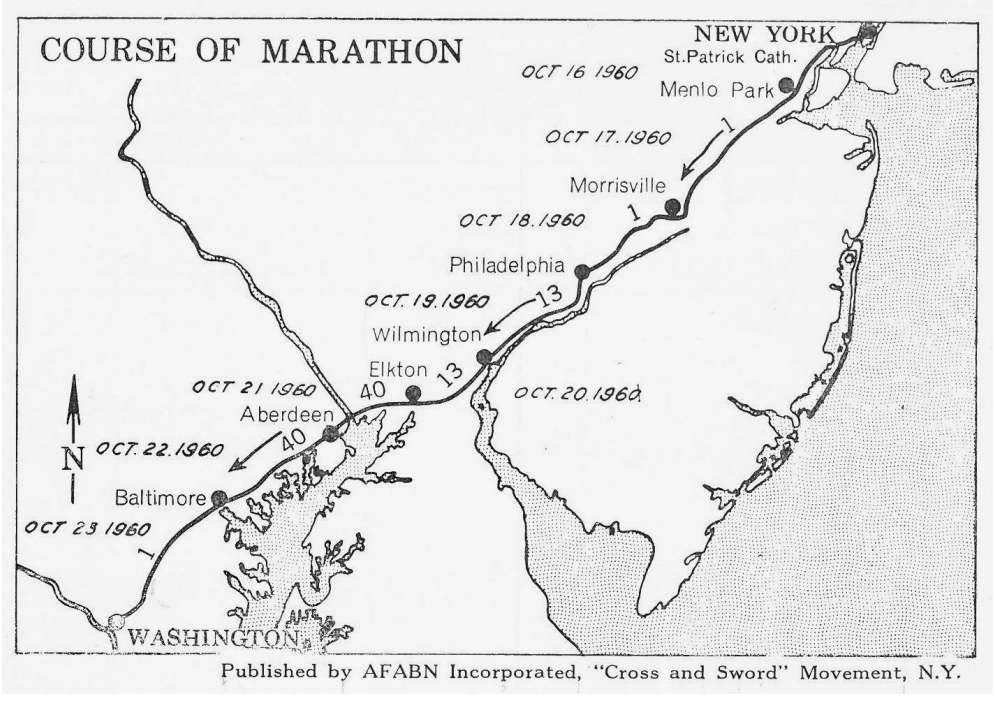
(Ugylátszik, még szállója, a Waldorf liftje is megsokallotta,

sőbb már több képet közölt az ellentüntetésekről, mint róla. Oldalakon át, sőt első oldalon közöltek

A Szabad Magyarság című folyóirat 1959. szeptember 27-i számának 7. oldala

7 *Szabad Magyarság*, 1959. szeptember 27. 7.

A következő évben, 1960 októberében, az 1956-os magyar forradalom negyedik évfordulójára emlékezve a rab nemzetek memorandumával New Yorkból egészen Washingtonig futott, ahol a világsajtó nyilvánossága előtt a Fehér Háznál átnyújtotta Richard Nixon alelnöknek a memorandumot. Útvonala (lásd a 3. képet) az alábbiak szerint alakult: Október 16-án délelőtt 11-kor indult, végigfutott a Fifth Avenuen, majd a Hollandtunnelen át, s az 1-es úton tovább Newark érintésével Menlo Parkig, ahova délután 4 óra tájban érkezett. Október 17-én folytatta útját Trenton érintésével Morrisville-be, másnap Philadelphiába, október 19-én a delaweri Wilmingtonba érkezett. Innen október 20-án Elktonba, 21-én a marylandi Aberdeenbe, a menetrend szerint október 22-én pedig Baltimore-ba érkezett. Október 23-án, vasárnap reggel 7 órakor indult tovább Washingtonba, ahol a Rhode Island Avenuen, a Northwest 16th Street-en és a Lafayette Place-n át érkezett dél körül a Fehér Ház elé, ahol magas rangú személyiségek fogadták.[8]

A leghosszabb emlékfutás, 1960. október 16–23.

[8] *Szabad Magyarság*, 1960. október 9. 6.

THE NEW YORK TIMES, MONDAY, OCTOBER 17, 1960.

Hungarian Runner Starts for Capital

The New York Times

Stephen Serenyi heads for the Holland Tunnel as he begins his long run toward Washington. State Attorney General Louis J. Lefkowitz fires the starting pistol.

A Hungarian refugee athlete began a Marathon run yesterday to reach the White House in Washington next Sunday, the fourth anniversary of the Hungarian uprising against the Communist regime.

He will deliver to Vice President Nixon a scroll saluting him as a champion of freedom. The event is sponsored by two groups, the American Nationalities for Nixon-Lodge and American Friends of the Anti-Bolshevik Block of Nations.

John Richardson Jr., co-chairman of the first group, presided at the starting ceremony at Rockefeller Plaza. Dr. Gabor de Bessenyey, president of the second group, read the scroll.

A girl in Hungarian national costume pinned a badge containing Hungarian soil to the chest of the runner, Stephen Serenyi. Walter Pigeon, actor, was a witness as State Attorney General Louis J. Lefkowitz fired the starting pistol at 12.20 P. M.

Serenyi, a former Hungarian cross-country champion who has been in training since February, loped off on West Forty-ninth Street in the direction of the Holland Tunnel. He plans to average thirty miles a day.

A The New York Times 1960. október 17-i cikke Serényi István futásáról

A 360 kilométeres táv lefutásával – 43 évesen – nyolc egymást követő napon teljesítette a maratoni távot, *Remember Hungary* feliratú pólójában. Dr. Bessenyey Gábor, az AFABN (American Friends of Anti-Bolshevik Block of Nations – Antibolsevista Nemzetek Blokkjának Amerikai Barátai) elnöke közléséből megismerhetővé válnak a „nagy futás" – ahogyan maga Serényi István is emlegette – nyolc napjának részletei. Az egykori atléta orvos és masszőr kíséretében tette meg a 360 kilométeres távot. Minden szakaszt más-más csoportoknak ajánlott, így az első napon, október 16-án az Amerikai Egyesült Államoknak, mely új otthonul szolgált számára, október 17-ét a kommunisták által elnyomott népek felszabadításának, október 18-át a magyarországi forradalomban résztvevő kiskorúak emlékének, október 19-ét az Oroszországban rabszolgasorban tengődőknek, október 20-át a szovjet munkatáborokban sínylődő milliónak, az október 21-i szakaszt a hazájuk védelmében elhunyt katonák emlékének, október 22-ét a magyar szabadságharcosok áldozathozatalának dedikálta.[9]

Serényi István két évvel később, a magyar szabadságharc 6. évfordulójának emlékére keresztülgyalogolt az Egyesült Államokon. 1962. szeptember 11-én délben az USA nyugati partjától, San Franciscóból indulva New Yorkig gyalogolt. Naponta 12 órányi gyaloglással 42-47 mérföldet (kb. 67-75 km) tett meg, hogy az általa előre meghatározott időpontban (november 24. dél) New Yorkba érkezhessen. Ha nem teljesített jó részidőt, akkor futócipőt húzott és 10-15 mérföldnyi távolságot (16-24 km) futva tett meg – számolt be róla a *Szabad Magyarság* című emigráns lap angol nyelvű riportja.[10] A lap 1962. november 25-i száma így számolt be Serényi vállalkozásáról: „a Független Szabadságharcos Szövetség rendezésében San Franciscotól New Yorkig távgyaloglást hajt végre a magyar nép szabadsága érdekében, mellén »Freedom for Hungary« felírással. Egyben az 1912-óta fennálló 77 napos rekordot is szándékozik megdönteni."[11]

A figyelemfelhívó akcióról a Független Magyar Szabadságharcos Szövetség híranyagot szolgáltatott a magyar sajtó számára is, melyben arra kérték a magyar lapok szerkesztőit, teljes egészében közöljék a tudósítást. A szeptember 28-iki tudósításból tudható, hogy szeptember 28-án Salt Lake City-be való érkezésével sikeresen teljesítette az első szakaszt.[12] A távgyaloglás ötödik hetében, a 4. számú beszámoló szerint Serényi István 1962. október 9-én a kora délutáni órákban érte el Wyoming

[9] Készítette az AFABN elnöke, Bessenyey Gábor. Az eredeti dokumentum Serényi István hagyatékában. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár (VTIL) Serényi István hagyatéka.

[10] Freedom-Walk Across Continent. *Szabad Magyarság*, 1962. november 11. 2.

[11] A Kereszt és Kard Mozgalom hírei. *Szabad Magyarság,* 1962. november 25. 9.

[12] Független Magyar Szabadságharcos Szövetség híranyaga a magyar sajtó számára, 3. számú beszámoló. A felhívásnak megfelelően a beszámoló teljes szövegét közölte a Chicago És Környéke című hetilap. *Chicago És Környéke*, 1962. október 10. [2.]

állam fővárosát, Cheyenne-t.[13] Egy héttel később, október 16-án már Nebraska síkságain gyalogolt, október 28-án érkezett Chicagóba,[14] ahol a szövetség helyi csoportjának ünnepélyén beszámolt tapasztalatairól.[15] A gyaloglás 42. napján, október 22-én haladt keresztül Iowa fővárosán, Des Moines városán.[16] November 4-én érkezett Toledo városába, 600 mérföldnyire megközelítve New Yorkot.[17] A 8. számú beszámoló tanúsága szerint november 14-én este 7 órakor közelítette meg a pennsylvaniai Du Bois városát, összesen 2850 mérföldnyi gyalogúttal a háta mögött.[18] „1962. november 24-én délelőtt 11 óra 48 perckor Serényi István befejezte a »Szabadság gyalogolást« a New York-i Szent Patrick székesegyház előtt" – olvasható a Független Magyar Szabadságharcos Szövetség 9. számú beszámolójának első soraiban.[19]

Serényi István a 4500 km-es távot 75 nap alatt teljesítette, megjavítva Edwin Payson Weston korábbi, 77 napos rekordját. Serényi útját a Független Magyar Szabadságharcos Szövetség támogatta, Dömötör Tibor[20] püspök, a szövetség országos elnöke pedig egy utánfutót vontató kocsival kísérte, ahol Serényi István enni és pihenni tudott a megtett távok között. 1962. november 24-én érkezett New Yorkba, ahol a Szent Patrik katedrálisnál várták az érkező atlétát.[21] Akcióját az amerikai újságok, rádiók és TV állomások figyelemmel kísérték, amerre Serényi elhaladt, mindenütt részletesen beszámoltak a nem mindennapi eseményről, és ezzel együtt foglalkoztak a ma-

13 Független Magyar Szabadságharcos Szövetség híranyaga a magyar sajtó számára, 4. számú beszámoló.

14 A városba érkezéséről a *Chicago És Környéke* című hetilap címlapcikke tájékoztat: „2200 mérföldes út legyaloglása után vasárnap Chicagóba érkezett Serényi István bajnok". *Chicago És Környéke*, 1962. november 2. [1.]

15 Független Magyar Szabadságharcos Szövetség híranyaga a magyar sajtó számára, 5. számú beszámoló.

16 Uo., 6. sz. beszámoló.

17 Uo., 7. sz. beszámoló.

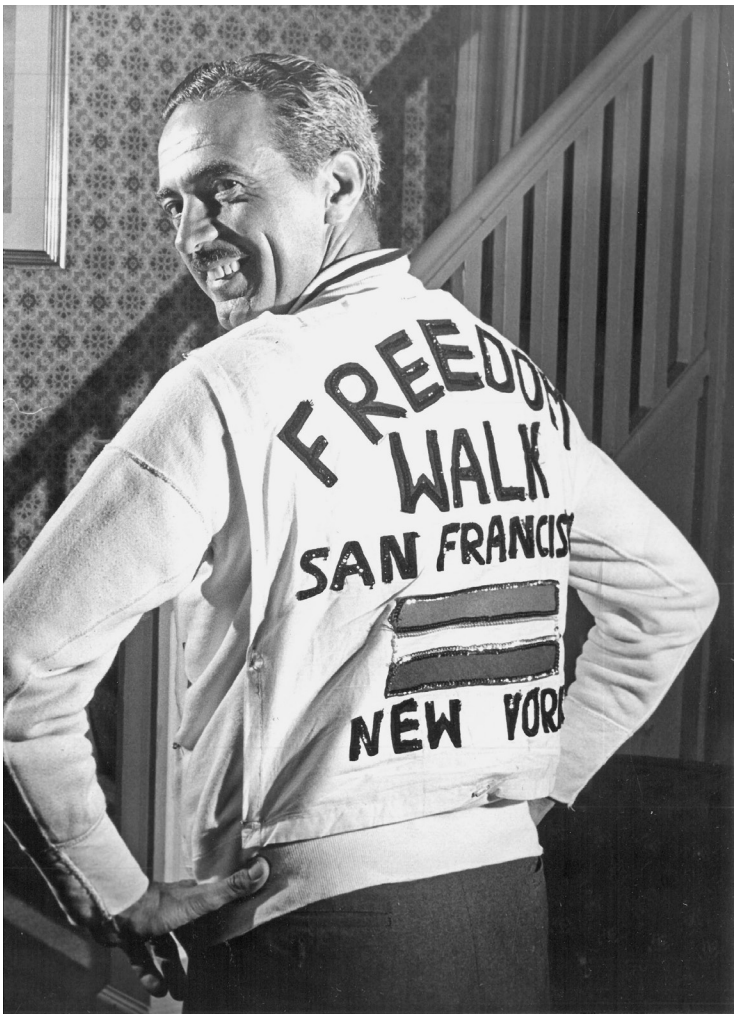
18 Uo., 8. sz. beszámoló.

19 Uo., 9. sz. beszámoló.

20 Dömötör Tibor (1929–2000) református püspök. 1956. december 1-jén Amerikába távozott. 1957 és 1959 között megszervezte a Magyar Szabadságharcos Szövetséget az USA 34 településén. 1966-ban az akroni (Ohio) egyik református gyülekezet lelkészévé választotta, 1972-ben esperessé választották. 1973-ban magyar református egyházat szervezett az arizonai Phoenixben. 1974-ben felépítette a Lorántffy Otthont Akronban, mely az amerikai református magyarság legnagyobb szeretetotthonaként ismert. 1976-ban az Amerikai Magyar Református Egyesület igazgatója lett. 1977-ben Kaliforniában egy református templom építését indította el, 1979-ben megszervezte a Károli Gáspár Lelkészképző Intézetet. 1980-tól az Amerikai Magyar Szövetség elnöke lett, többször újraválasztották. 1983-ban a Szabad Magyar Református Egyház püspökévé választotta. Horváth 2000.

21 „Első volt, aki a magyar ügy érdekében önköltségén, fáradságot nem kímélve, országos körutat tett és az amerikaiaknak hirdette a magyar igazságot. Serényi István büszkék vagyunk Rád" – olvasható a *Chicago És Környéke* hasábjain. Serényi István elérte kitűzött célját. *Chicago és Környéke,* 1962. december 7. [2.]

gyarság ügyével is.[22] A 9. számú híranyag a gyaloglást összegezendő megállapítja, hogy elérte kitűzött célját, „felhívta a figyelmet a magyarság ügyére, sok barátot szerzett a magyar igazság gondolatának és mindezeken felül egy új. hivatalosan elismert világrekorddal került be a sporttörténelembe."[23]

Serényi István „Szabadság séta San Francisco–New York" feliratos trikóban

[22] Serényi István gyalogol – végig Amerikán! *Magyarság,* 1962. szeptember 28. 3.
[23] Független Magyar Szabadságharcos Szövetség híranyaga a magyar sajtó számára, 9. sz. beszámoló.

Missziók Magyarország érdekében

Három nagyszabású akciója mellett folyamatosan a magyar ügy érdekében tevékenykedett. Serényi István 1990-ig négy világrész 44 országát járta be Remember Hungary nevet viselő missziójával, ezzel felhívva a figyelmet a magyarországi kommunista államhatalom tényked éseire.

1970-ben feleségével dél-amerikai körútra indult a magyar igazságot hirdetve. „Délamerika összes államában ismét felvette a címeres trikót s felkeltette a figyelmet a ma is szovjet megszállás alatt élő Magyarország iránt" – írja a *Bajtársi Levél* 1972. évi 1. száma.[24] A házaspár látogatást tett Kolumbiában, Peruban, Argentínában, Brazíliában, Uruguayban és Ecuadorban. Az ecuadori Quitóban megjelenő *El Tiempo* folyóirat 1970. november 17-i számában az alábbiakat írta: „Serényi atlétikai teljesítményeivel hívja fel a világ figyelmét a Magyarországon uralkodó rendszer borzalmaira, s így egyben azon van, hogy felébressze a szabad világot, s figyelmeztesse a kommunizmus veszélyeire. »Kevés olyan idealista van, mint Serényi István«"[25] – fogalmazott a lap. A límai *La Presensa* november 20-i száma beszámolt Serényi Istvánnak és feleségének megérkezéséről, az argentin *Clarin* és *La Razzon* november 30-i száma szintén cikkezett Serényi István korábbi tevékenységéről. Az uruguayi Montevideóban megjelenő *El Pais* november 30-i száma a *Magyar atléta hősies kereszteshadjárata* címmel írt Serényi szerepvállalásáról, míg az *El Dia* december 1-jén jelentetett meg cikket.[26] A brazil sajtóban is megjelent a Serényi házaspár érkezéséről tudósító cikk, *A Notica* december 3-i száma arról tájékoztatta olvasóit, hogy Serényi István „minden általa meglátogatott délamerikai városban felkereste a legfontosabb újságok szerkesztőségeit és sajtókonferenciák keretében tájékoztatta az újságírókat Magyarországnak az orosz megszállás alatti szenvedéséről."[27]

1971-ben a dél-európai országokat és Törökországot kereste fel a Serényi házaspár. Törökországba érkezésükről a *Hürriyet* török napilap ekképp cikkezett: „A szabadságszobor szemeit szalaggal elfedő magyar atléta Törökországba érkezett. New Yorkból feleségével Törökországba repült az 52 éves v. Serényi István, Magyarország egykori válogatott sportolója, aki 25 éve küzd egyedül a magyarság szabadságáért."[28] A cikk ismerteti Serényi István életének második világháborút követő

[24] *Bajtársi Levél*, 1972/1–6.65.

[25] A Hazáért való küzdelemben meghalni lehet, de elfáradni nem szabad! *Magyarság*, 1971. január 22. 8.

[26] Uo.

[27] Uo.

[28] Hürriyet Heykelinin gözlerini bantla kapatan Macar atleti Türkiye'ye geldi. *Hürriyet*, 1971. október 13.

eseményeit, megemlíti 1959–60-as években véghezvitt sportteljesítményeit, továbbá a cikkből az is kiderül, hogy Törökországba érkezésük előtt Serényi „Magyar szabadság” néven konferencia-előadásokat tartott Európa-szerte, így Németországban, Ausztriában, Görögországban, Nagy-Britanniában.

13 Ekim 1971 — Hürriyet

Hürriyet Heykelinin gözlerini bantla kapatan Macar atleti Türkiye'ye geldi

ÜNLÜ Macar atletinin, Kruşçef'in geldiği gün üzerine tırmanıp iple aşağı sarkarak gözlerine bant çektiği ünlü heykel...

MACAR halkının hürriyete kavuşması için 25 yıldan beri tek başına mücadele eden Macaristan'ın eski millî atleti 52 yaşındaki İstvan V. Serenyi, karısı Elizabeth ile beraber New York'tan uçakla Türkiye'ye gelmiştir.

25 YILLIK MÜCADELE

Yıllık izinlerinde çeşitli ülkelere seyahat ederek **"Macarlara Hürriyet,,** adı altında konferanslar veren İstvan V. Serenyi, Türkiye'ye gelmeden önce Almanya, Avusturya ve Yunanistan'a uğramış, buradan da İngiltere'ye gideceğini söylemiştir.

İkinci Dünya Savaşından sonra 1945 yılında komünistlere karşı olduğu için pek çok gazeteci arkadaşı ile birlikte hapse atılan ve beş yıllık mahkümiyetinden sonra Avusturya'ya kaçmayı başaran, oradan da Amerika'ya giden 10 bin metre şampiyonu, Macarların, er geç hürriyete kavuşacaklarına inandığını söylemiş, **"Yirmi beş yıldan beri yaptığım mücadele meyvelerini vermeğe başladı. Benim gibi binlerce insan milletimin hürriyete kavuşması için mücadele ediyor.,** demiştir.

Atletik yapılı ve yakışıklı Macar, Nikita Kruşçef'in 1959 yılında New York'u ziyaretini protesto için turistler arasına karışarak Hürriyet Abidesine çıkmış, âbidenin penceresinden, yanında getirdiği iplerle aşağı sarkarak, elinde meşale tutan kadın heykelinin gözlerine siyah bant çekmiştir.

KOMÜNİST BOYUNDURUĞU

Bir yıl sonra, Macarların göğsü madalyalarla dolu olan eski millî atleti İstvan V. Serenyi sırtında eşofmanı ile New York'tan Washington'a yürüyerek o zaman başkan yardımcısı olan Richard Nixon'a komünist boyunduruğu altında yaşayan milletlerin bir listesini vermiş, hürriyetlerine kavuşturulmak için yardım istemiştir.

Halkının hürriyete kavuşması için 25 yıldan beri tek başına mücadele eden İstvan Serenyi.

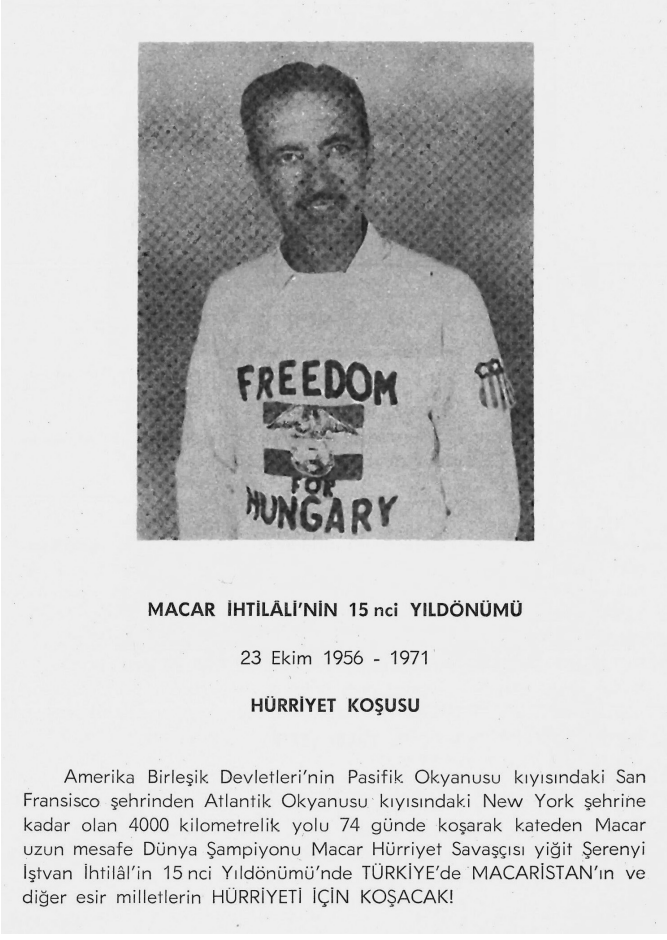
MACAR atleti 1960 yılında Washington'dan New York'a yaptığı uzun yürüyüş sırasında, meşhur Amerikalı aktör Valter Pidgeon ile uzun uzun dertleşmişti.

A Szabadság-szobor szemeit szalaggal elfedő magyar atléta Törökországba érkezett (1971. október 13.)

Törökországi látogatásáról a *Magyarság* 1971. november 12-i lapszáma ekként számolt be röviden: „FREEDOM FOR HUNGARY! – hirdette a török fővárosban a múlt hónapban vitéz Serényi István, a világhírű magyar távgyalogló. Az ankarai lapok az első oldalon hozták a fényképét és ismertették munkásságát.”[29]

[29] Freedom for Hungary! *Magyarság*, 1971. november 12. 2.

Serényi István hagyatékának részét képezi egy 1972-ben, az 1956-os forradalom 16. évfordulója alkalmából készült török nyelvű kiadvány is, melyből megismerhetők az 1956-os magyar forradalom eseményei, a forradalom leverése, és az azt követő időszakról, valamint az 1972. évi március 15-i ünnepségek híreiről olvashat az érdeklődő. A kiadvány külön ismerteti Serényi István figyelemfelhívó megmozdulásait és sportteljesítményeit is.

A magyar forradalom 16. évfordulójára készített török nyelvű kiadvány egyik oldala az 1971. évi törökországi emlékfutásról és megemlékezésről

Serényi István 1990-ben Igazságot Magyarországnak nevű missziójával útnak indult Európába, hogy Magyarország pártfogóit, nemzetközi hírű sportvezető barátait felkeresve ismételten felhívja a figyelmet a közép-európai és a Dunamenti államok

békés újjárendezésének fontosságára. Ausztriában, Salzburg polgármestere, Harald Lettner fogadta, ennek keretében sor került egy külön tájékoztató megbeszélésre, melyen a tartományi kormányzó, Hans Katschthaler is részt vett. Szintén Salzburgban találkozott a Páneurópai Unió elnökével, Habsburg Ottóval, aki örömmel konstatálta Serényi mozgalomhoz való csatlakozását. Következő állomás Bécs volt, ahol megbeszélésen vett részt Batha Jenővel, a Magyar Követség sajtóattaséjával, melyen szó esett a kettős magyar állampolgárság időszerűségéről, a vízumkényszerről és a szavazati jog mellőzésének kérdéséről. Továbbá eljárt annak érdekében, hogy a burgenlandi magyar nyelvű iskolák fokozatos csökkenésének problémájára megoldást találjon a tartomány.[30]

*

Serényi István figyelemfelhívó akcióit nemzetközi figyelem övezte, a világ számos országában cikkeztek róla. Életét a magyar ügynek szentelte, minden megmozdulásával arra törekedett, hogy felhívja a világ figyelmét Magyarország helyzetére. Munkásságát Nixon és Reagan elnök is elismerte. Évtizedes tevékenysége során nemzetközi kapcsolatokat épített ki, mely által „csendes diplomáciával" igyekezett a magyar ügyet elősegíteni. Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc eszméinek ápolása terén szerzett érdemeiért, valamint életútja elismeréseként a magyar állam 2013. március 15-e alkalmával a Magyar Érdemrend középkereszt polgári tagozata kitüntetést adományozta az akkor 96 éves Serényi Istvánnak.[31]

Bibliográfia

Csizmadia 1937. Csizmadia Andor: *A szellemi szükségmunkások ügye*. K.n. Győr, 1937.
Horváth 2000. Horváth Lajos: *Csömör története*. Csömör Nagyközség Önkormányzatának Képviselő-testülete. Csömör, 2000.

[30] „Szabadságot Magyarországnak". Vitéz Serényi István európai körútjának beszámolója alapján. A beszámolót készítette: Keviczky Kálmán. Az eredeti dokumentum Serényi István hagyatékában. VTIL, Serényi István hagyatéka.

[31] *Magyar Érdemrendek átadása* címmel beszámoló a március 15-e, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc kezdetének, a modern parlamentáris Magyarország megszületésének napja alkalmából adományozott kitüntetések átadásáról a kormányzati weboldalon. https://marcius15.kormany.hu/magyar-erdemrendek-atadasa-2013 (2025. március 31.)

Annamária Kocsis

THE FORMER OUTSTANDING HUNGARIAN SPORTSMAN WHOSE SPORTING ACHIEVEMENTS DREW THE ATTENTION OF THE WORLD TO THE OPPRESSION OF THE COMMUNIST REGIME IN HUNGARY

Analyzing István Serényi's Advocacy Campaigns

(Abstract)

István Serényi (1917–2015) was one of the standout personalities of the Hungarian émigré community, dedicating his entire life to serving his people and the cause of freedom. The former outstanding Hungarian sportsman drew the attention of the world to the oppression of the socialist regime in Hungary through his sporting achievements. Accompanied by his wife, Serényi immigrated to the United States of America and settled in New York in summer 1956. Following his arrival and settlement in America, he sought to draw attention to communist oppression in Hungary through his sporting achievements. Between 1959 and 1962, he organized three different advocacy campaigns that made him the warrior of the Hungarian cause in Hungarian émigré circles. On the occasion of Nikita Khrushchev's visit to the US in 1959, István Serényi – protesting the visit of the representative of the hegemon that had crushed the Hungarian Revolution – covered the eyes of the Statue of Liberty in New York Harbor with a black blindfold, which symbolized American blindness towards the tyrant who had crushed the Hungarian struggle for freedom.

In October 1960, to commemorate the fourth anniversary of the 1956 Hungarian Revolution, he ran from New York City to Washington with a memorandum of the captive nations in hand, which he handed to Vice President Richard Nixon at the White House before the eyes of the world press. In a T-shirt emblazoned with the catchphrase "Remember Hungary," Serényi had covered the 360-km distance – at the age of 43 – in eight consecutive days, running the equivalent of a marathon each day.

Two years later, to commemorate the sixth anniversary of the 1956 Hungarian Revolution, he crossed the United States on foot. Setting off at noon on September 11th, 1962, he walked from San Francisco to New York City, covering the 4,500-km distance in only seventy-five days, thus breaking Edwin Payson Weston's earlier record of seventy-seven days. American newspapers, radio stations and television

stations covered his endeavor attentively. Wherever Serényi went, extensive media coverage of his uncommon action followed, simultaneously highlighting the Hungarian cause that he championed.

In addition to his three large-scale actions, he worked relentlessly to promote the interests of the Hungarian cause. On his mission entitled "Remember Hungary," whose purpose was to raise public awareness of the undertakings of the communist one-party state in Hungary, István Serényi had traveled to forty-four countries on four continents by 1990. Among other places, his journey had taken him to South America, numerous countries in Europe and even Turkey.

Dedicating his life to the Hungarian cause, István Serényi did his utmost to draw the attention of the world to the plight of Hungary. His endeavors were even recognized by Presidents Nixon and Reagan. Cultivating international relations over the course of his decades-long activism, Serényi sought to promote the Hungarian cause through "silent diplomacy."

Annamária Kocsis

EIN EINSTIGER AUSGEZEICHNETER UNGARISCHER ATHLET, DER MIT SEINEN SPORTLEISTUNGEN DIE WELT AUF DIE UNTERDRÜCKUNG DURCH DAS SOZIALISTISCHE SYSTEM IN UNGARN AUFMERKSAM MACHTE

Ein Überblick der aufmerksamkeitsweckenden Aktionen von István Serényi

(Resümee)

István Serényi (1917–2015) war eine der hervorragendsten Persönlichkeiten der ungarischen Emigration; er hatte sein ganzes Leben dem Dienst an den Ungarn und der Freiheit gewidmet. Der einstige ausgezeichnete ungarische Athlet machte die Welt mit seinen sportlichen Leistungen auf die Unterdrückung durch das sozialistische System in Ungarn aufmerksam. Im Sommer 1956 war er mit seiner Frau in die Vereinigten Staaten von Amerika ausgewandert und hatte sich in New York niedergelassen. Nach seiner Ankunft und Niederlassung in Amerika war Serényi bemüht, mit seinen sportlichen Leistungen Aufmerksamkeit auf die kommunistische Unterdrückung in Ungarn zu lenken. Zwischen 1959 und 1962 führte er drei aufmerksamkeitserregende Aktionen durch, die ihn in den Kreisen der ungarischen Emigration zum Kämpfer für die ungarische Sache machten. Bei Chruschtschows Besuch in Amerika 1959 verband István Serényi die Augen der Freiheitsstatue in New York mit einem schwarzen Schleier – als Protest gegen den Besuch des Vertreters jener Macht, die die ungarische Revolution niedergedrückt hatte –, um damit die Blindheit der USA gegenüber dem Unterdrücker des ungarischen Freiheitskampfes zu symbolisieren.

Im Oktober 1960 lief er zum Gedenken an den vierten Jahrestag der ungarischen Revolution von 1956 mit einem Memorandum der unterdrückten Nationen von New York bis nach Washington, wo er Vizepräsidenten Richard Nixon am Weißen Haus vor der Öffentlichkeit der Weltpresse das Memorandum überreichte. Er schaffte – im Alter von 43 Jahren – diese Strecke von 360 Kilometern in acht aufeinander folgenden Tagen, wobei er jeden Tag eine Marathondistanz zurücklegte; sein T-Shirt trug die Aufschrift *Remember Hungary*.

Zwei Jahre später, zum Andenken an den 6. Jahrestag des ungarischen Freiheitskampfes, lief er zu Fuß durch die Vereinigten Staaten. Am 11. September 1962 star-

tete er mittags von der amerikanischen Westküste in San Francisco und lief bis nach New York. Die Strecke von 4500 Kilometern schaffte er an 75 Tagen und korrigierte damit Edwin Payson Westons früheren Rekord von 77 Tagen. Die amerikanischen Zeitungen, Rundfunk- und Fernsehsender verfolgten seine Aktion aufmerksam, und überall, wo Serényi vorbeikam, wurde ausführlich über das nicht alltägliche Ereignis berichtet und befasste man sich dabei auch mit der ungarischen Sache.

Neben seinen drei großangelegten Aktionen war er kontinuierlich im Interesse der ungarischen Sache tätig. István Serényi bereiste bis 1990 44 Länder auf vier Kontinenten mit seiner Mission *„Remember Hungary”* und machte so auf die Tätigkeiten der kommunistischen Staatsmacht in Ungarn aufmerksam. Er war unter anderem in den südamerikanischen Staaten, suchte zahlreiche Länder in Europa auf und stattete auch der Türkei einen Besuch ab.

István Serényi widmete sein Leben der ungarischen Sache und war mit all seinen Regungen darum bemüht, die Aufmerksamkeit der Welt auf die Lage in Ungarn zu lenken. Sein Schaffen wurde sogar von den Präsidenten Nixon und Reagan anerkannt. Während seiner jahrzehntelangen Tätigkeit baute er internationale Beziehungen aus, durch die er anhand der „stillen Diplomatie” die ungarischen Angelegenheiten zu fördern versuchte.

Bertalan Péter

MÉDIAHÁBORÚ SOMOGYORSZÁGBAN*

A lokális demokrácia kiépülésének folyamata Magyarországon már az 1980-as évek közepén megkezdődött. Ebben az időszakban a csíráiban már létező, a helyi nyilvánosságot igénylő és megteremtő civil szervezetek létrehozták a saját követőiknek szóló kommunikációs csatornákat. Ez a folyamat határozottan felgyorsult, ahogy a rendszerváltoztatás fővárosi történései vidéken, így *Somogyország*ban is éreztették közvetlen politikai hatásukat. Tanulmányom Rácz János kiváló könyvéhez[1] kapcsolódva mutatja be a somogyországi rendszerváltoztatás médiacsatájának folyamatát.

Az 1986-os sajtótörvény[2] alapján a különböző újonnan megszülető társadalmi szervezetek, mozgalmak, eszmei áramlatok, később az új politikai aktorok, a rendszerváltoztató pártok megteremtették a társadalmi nyilvánosság fórumait. Somogy megyében az összes jelentősebb járási székhelyként funkcionáló település: Barcs, Nagyatád, Marcali, Siófok, Fonyód, Balatonlelle, Tab elindította a saját lokális orgánumát. Ezek többnyire A/4-es formátumban jelentek meg, szerkesztőbizottságukban az adott közösség politikai és társadalmi életében jelentős szerepet játszó személyiségei dolgoztak. Komplex képet adtak a helyi társadalom közéletének történéseiről, a rendszerváltoztatást előidéző folyamatokról. Hasábjaikon helyet kaptak az elvarratlan történelmi traumákat felidéző tudósítások: a hadifogolyélmények, a kuláküldözés, a kitelepítések, a törvénytelen jogi eljárások, népbírósági ítéletek, az 1956-os törvénytelen büntetőperek. A főszerkesztői munkát többnyire szakképzett, hivatásos újságírók végezték, akik amolyan „máshonnan igazolt vendégjátékosként" a megyeszékhely, Kaposvár profi tollforgatói közül kerültek ki. A munkatársak lelkes amatőrök, többnyire pedagógusok, népművelők, szellemi szabadfoglalkozásúak és ráérő nyugdíjasok voltak. Ez természetesen rányomta a bélyegét a kiadványok általános színvonalára. Szerkesztési elveiket tekintve a helyi újságok általában a *Somogyi Néplap* mintáját követték. E műfajban a legjelentősebb kezdeményezésnek a megyeszék-

* A tanulmány megírásához szükséges kutatómunkát a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság támogatta.

1 Rácz 2018.

2 1986. évi II. törvény a sajtóról, egységes szerkezetben a végrehajtásáról szóló 12/1986. (IV. 22.) MT rendelettel. A törvény szerint a Magyar Köztársaság Alkotmánya biztosítja a sajtószabadságot. Mindenkinek joga van a sajtó útján közölni nézeteit, alkotásait, amennyiben azok nem sértik a Magyar Köztársaság alkotmányos rendjét.

helyen megjelenő lokális orgánum, a *Kaposvári Mutató* tekinthető. A főszerkesztői tisztséget egymás után Varga István[3], a *Somogyi Néplap* munkatársa, Leskó László[4] Kaposvárról elszármazott újságíró, a *Szabad Föld* egykori szerkesztője, valamint Faragó László, szintén a *Néplap*nál dolgozó újságíró töltötték be. A kiadvány havonta jelent meg, eleinte nyolc-, majd 16 oldalas, A/4-es formátumban, a kiadó – a megyeszékhely művelődési központja, a Kaposvári Tanács, illetve később az önkormányzat – megbízásából. A *Kaposvári Mutató* úttörőszerepet játszott az 1989-es év Somogy megyei és kaposvári történéseinek bemutatásában és elemzésében. A lapban közölt cikkek széles tematikát öleltek fel. Riportok a közélet jelentős személyiségeivel, a még csak csírájukban létező ellenzéki pártok, mozgalmak programjának részletes bemutatása, tudósítások a jelentős rendszerváltoztató politikai eseményekről jelentették az újság fő profilját, és fontos történeti forrásértékkel bírtak. A *Kaposvári Mutató* a *Somogyország* „kistestvérének" és előfutárának is tekinthető, hiszen összekötötte őket dr. Varga István személye, aki 1989 márciusától töltötte be a *Somogyország*nál a főszerkesztői pozíciót.[5]

A *Kaposvári Mutató* szerepe a Somogy megyei média területén történő hatalomváltásban

A *Kaposvári Mutató* médiatörténeti forrásokat tartalmazó orgánum, a lapban megjelent cikkek alapján komplex képet kaphatunk a rendszerváltoztatás nyilvánosságot és az írott sajtót érintő somogyországi folyamatról. Az 1989-es év Kaposvár életében egy markáns, határozott közéleti felütéssel kezdődött. A megalakuló FIDESZ-csoport felhívást intézett a város fiatalságához.[6] Az országban az elsők között fogalmazott meg ilyen jellegű programot. Fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy demokráciát létrehozni és abban élni csak egy demokratikusan gondolkodó és szerveződő társadalom lesz képes. Ezért felhívást intéztek mindenkihez, aki az egyre súlyosbodó társadalmi, gazdasági problémák megoldására, tisztességes lakhatási feltételekre és európai színvonalon fizetett munkára tart igényt, próbáljon meg be-

3 Varga István újságíró, irodalomtörténész, egyetemi oktató. 1991 és 1999 között a Kapos Tv és Rádió ügyvezető igazgatója és főszerkesztője. 1991 és 1996 között a *Népszabadság* Somogy megyei tudósítója. 1996 és 1999 között a *Magyar Hírlap* dél-dunántúli regionális szerkesztője.

4 Leskó László író, újságíró, tanár. Első írásai a *Tolna Megyei Népújságban* jelentek meg. 1969 és 1986 között a *Somogyi Néplap* főmunkatársa, kulturális rovatvezető, 1986-tól a *Szabad Föld* főmunkatársa. Művei a *Forrás,* az *Életünk,* az *Élet és Irodalom,* az *Új Tükör,* a *Mozgó Világ,* a *Dunatáj* folyóiratokban jelentek meg.

5 A *Kaposvári Mutatónál* 1989 márciusáig tevékenykedett főszerkesztőként.

6 Felhívás Kaposvár Fiatalságához! *Kaposvári Mutató*, 1989. február, 2. szám, 5.

kapcsolódni a helyi politika formálásába. Véleményük szerint demokratikus közvélemény nélkül nincs kibontakozás. A program lényegi része az alábbiakban olvasható:

„A jogállam megteremtésének fontos feltétele az állampolgári aktivitás. Fiatalok! Vegyetek részt a meglevő demokratikus szerveződések munkájában vagy alakítsatok újakat! Működésük olyan lesz, amilyenné Ti teszitek! A kaposvári FIDESZ-csoport várja azok csatlakozását, akik egyetértenek alapelveinkkel. A legfontosabbnak a parlamentáris demokrácia megteremtését, az emberi jogok maradéktalan érvényesítését és az erőszakmentességet tartjuk; közvetlen feladatunknak az információhiány felszámolását, a helyi problémák feltárását és nyilvánosságuk biztosítását tekintjük. Úgy véljük, hogy a békés magyarországi fejlődés elengedhetetlen feltétele a társadalom tudatos és kulturált megszerveződése. Ebben a folyamatban kívánunk aktív szerepet játszani. Csoportunk kész a kapcsolatfelvételre és a párbeszédre minden olyan szervezettel, intézménnyel, amely eszköztárából száműzi az erőszakot. Céljaink megvalósításáért együtt kívánunk működni a helyi Demokrata Fórummal. Összejöveteleinken minden érdeklődőt szeretettel várunk a Kaposvári Kilián Művelődési Központban, de bárhol szívesen tartunk tájékoztatót szövetségünk működéséről, céljairól. Jelszavunk: demokratikus társadalom nélkül nincs demokratikus politika sem!

1989. január 1. Kaposvári FIDESZ-csoport”.[7]

A *Kaposvári Mutató* 1989-es első száma tartalmazta azt a Gyenesei Istvánnal[8] készült nagyinterjút, amelyet a lap főszerkesztője, Dr. Varga István készített a Somogy Megyei Tanács elnökével a regionális és megyei politika egyik legfontosabb szereplőjével.[9] Az írás kritikus visszatekintés a múltra, merész szembenézés a bizonytalan, de reményteljes jövővel. Egy olyan professzionális politikus taktikus, de óvatos önvallomása, aki tudatosan építette politikai imázsát az elkövetkező új időszakra.[10] Az interjút készítő újságíró rákérdezett a nyilvánosság aspektusára, Gyenesei

[7] Uo.

[8] Gyenesei István 2024. március 21-én hunyt el. A somogyországi rendszerváltoztatás folyamatának értékelésekor a lokális politika egyik legismertebb személye. Az általa 1994-ben létrehozott Somogyért Egyesület a megyei politika megkerülhetetlen részévé vált egészen az alapító haláláig. Gyenesei István pályafutásának teljes feltárása, politikai szerepének értékelése a következő évek feladata.

[9] A partitúra még fejben van. Beszélgetés Dr. Gyenesei Istvánnal. *Kaposvári Mutató*, 1989. január, 1. szám, 3.

[10] Az interjú készítésekor Gyenesei István negyven éves volt. A cikk röviden bemutatja életpályáját: Kaposváron született, itt végezte el a középiskolát, majd a Gödöllői Agrártudományi Egyetemre került. Népköztársasági ösztöndíjat szerzett és kettős diplomával (agrármérnöki és közgazdász) érkezett vissza Somogyba. Nagybajomba került a termelőszövetkezet üzem- szervezőjének. Másfél év múlva a KISZ megyei bizottságának munkatársa, majd titkára lett, 1977-ben pedig a KISZ KB-ba került a mezőgazdasági osztály élére. Itt öt évet dolgozott, aztán a párt Központi Bizottságába

István válasza kétértelmű megnyilatkozás, amely a sajtót is érintő átmeneti politikai helyzetet tükrözi:

„– Elnök úr! Igaz-e, hogy a mostani beszélgetésünkhöz önnek a megyei párt végrehajtó bizottságának jóváhagyására volt szüksége?

– Így nem pontos, hiszen jogomban áll eldönteni, hol és mikor nyilatkozom, természetesen vállalva a felelősséget is. Vannak azonban, akik úgy ítélik meg: túl sokat szerepelek a sajtóban, s ez éppen egy pártbizottsági ülésen hangzott el. Ezért magam is kíváncsi voltam a testületi tagok véleményére egy ilyen szokatlan interjú előtt. Megítélésüket mutatja, hogy most itt ülünk egymással szemben. Én egyébként azt vallom: az embereket tájékoztatni, informálni kell, sokkal őszintébben és nagyobb rendszerességgel, mint ahogy ez eddig történt. Minden kérdésre nyíltan, kertelés nélkül válaszolnunk kell, legyenek azok akár a legszemélyesebbek is, ne lehessenek tabutémák. Nyíltság nélkül nincs bizalom, bizalom nélkül pedig csak formális lehet egy szervezet, egy testület vagy akár egy vezető személyiség funkciója."[11]

Kivilágos kivirradtig

A felgyorsult változásokat jelezte, hogy 1989. január 14-én városi pártértekezletet tartott az MSZMP kaposvári szervezete. A feszült hangulatú rendezvényről szemléletes képekkel adott hírt a *Kaposvári Mutató*.[12] A tudósítás szerint harmincöt felszólaló mondhatta el véleményét nyolc-nyolc percben. Majdnem minden felszólalás után lehetőséget kaptak a küldöttek, hogy kérdéseket intézzenek az előadókhoz, s erre következtek a válaszok. A cikkben már érződött az „új idők szava", tanúi lehettünk egy retorikai váltásnak. A felszólalók zöme már jól használta azokat az új kifejezéseket, amelyekkel az *ancien régime* képviselői megpróbálnak az új helyzethez alkalmazkodni. Néhány ezek közül, a teljesség igénye nélkül: versenyképesség, ár-, bérspirál, alulról jövő kezdeményezés, demokratikus szocializmus, visszarendeződés, szféra érdekképviselet, boldog jelen, ígéretes jövő, infláció, nyilvánosság.[13]

instruktornak nevezték ki. 1984-ben tért vissza Kaposvárra, a megyei pártbizottság titkári funkciója lett az övé. Az interjú időpontjában múlt három éve, hogy a Somogy Megyei Tanács elnökévé választotta a testület. (Ő lett az ország legfiatalabb tanácselnöke.) Ebből az alkalomból kereste fel a *Kaposvári Mutató* főszerkesztője, s kért lap számára exkluzív interjút.

11 A partitúra még fejben van. Beszélgetés Dr. Gyenesei Istvánnal. *Kaposvári Mutató*, Kaposvár, 1989. január, 1. szám, 3.

12 Kivilágos kivirradtig. Városi pártértekezlet *Kaposvári Mutató*, 1989. február, 2. szám, 3.

13 Uo.

A pártértekezleten sok szó esett a nyilvánosságról. Szinte kivétel nélkül bírálták a hozzászólók a sajtót – egy küldött említette pozitívan a megyei lap egyik vezércikkét: mintha csak az ő gondolatait írták volna le benne –, hogy az nem mindig hűen számol be az eseményekről. A *Kaposvári Mutató*ról is szó esett, volt, aki nagyon biztatónak és ígéretesnek nevezte az utat, amelyen elindult, s volt, aki hullámzónak ítélte meg az egyes számok minőségét, elismerve, hogy az utóbbi két hónapban inkább a fejlődés jellemző a lapra.[14]

A *Somogyi Néplap* politikai szerepének átalakulása

1989 januárjától teljesen átalakult az MSZMP Somogy Megyei Bizottságának és a *Somogyi Néplap* szerkesztőségének a kétoldalú kapcsolata. Ez látszik a levéltári forrásokban. Jávori Béla, a *Somogyi Néplap* főszerkesztője az MSZMP Somogy Megyei Bizottsága 1989. február 1-jei ülésére elküldött levelében mondott le a főszerkesztői megbízatásáról. A forrásból a főszerkesztő csalódottsága, kiábrándultsága, az ismeretlen jövőtől való félelme tükröződött.[15]

Klenovics Imre megyei első titkár olvasta fel a levelet, szemléletesek a lemondó levélhez fűzött beleegyező politikusi nyilatkozatok: „Megyei párt-végrehajtóbizottság, illetve megyei pártbizottság! Tisztelt Elvtársak! Régóta érlelődő elhatározásom szellemében kérem, szíveskedjen a testület egyetértésével támogatva a megyei pártbizottság elé terjeszteni az alábbi kérésemet:

Tisztelettel kérem, hogy 1989. április 1-jével mentsenek fel megyei pártbizottsági tagságom és a Somogyi Néplap főszerkesztői tennivalóinak ellátása alól. Elmúltam 58 éves, kérem hát, tegyék lehetővé, hogy nyugdíjba vonulhassak. Tudom, ilyenkor indokolást vár a testület. Szerencsére még nem vagyok beteges és túlságosan fáradt sem, bár türelmem, és a korábban ismert kötélidegzetem foszladozni látszik. Nem vagyok megfutamodó típus. 1954 óta, 35 éve dolgozom első munkahelyemen, a Somogyi Néplap szerkesztőségében, és ez idő alatt többször is volt alkalmam változás iránti készségemet bizonyítani, hiszen nem a mostani az első megrázkódtatás és váltás a politika színterén. A mai körülmények között azonban bizalmatlan légkörben nem tudok élni és dolgozni. Az ismétlődő rágalmak és áskálódások, a kifogyhatatlan és megalapozatlan bírálatok sorozatával szemben tűrő- és védekezőkészségem meg-

[14] Uo.

[15] Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára (MNL SVL) XXXV. Pártarchívumi iratok, 1. fond. Magyar Szocialista Munkáspárt Somogy Megyei Bizottsága (MSZMP SMB), B./állag: Pártbizottsági ülések iratai, 67. ő. e.: MSZMP SMB 1989. február 1-i ülésének jegyzőkönyve, 168.

csappant. Nem titkolom, megrázott és elkeserített az is, hogy az újság központi áremelése 15 évre vetette vissza a közösségünk munkáját és személyes erőfeszítésemet. Tudom, hogy a Somogyi Néplap szerkesztőségében is friss erőre van szükség, kollégáim is hangsúlyozzák, ezért megértően és készséggel én félreállok. Úgy gondolom, 35 évi munka után talán megérdemlem, hogy tisztességgel és emelt fővel vehessek búcsút szeretett hivatásomtól. Ezek alapján kérem megértésüket és szíves támogatásukat.

Elvtársi üdvözlettel: Jávori Béla".[16]

Klenovics Imre[17] két megjegyzést fűzött a levélhez. Szerinte a Végrehajtó Bizottság hosszasan vitatta a levél tartalmát és egyértelműen alakította ki álláspontját. Javasolta a kérés teljesítését.

Sarudi Csaba megyei titkár[18] azt javasolta, hogy a pártbizottság érdemei elismerése mellett járuljon hozzá Jávori Béla *Somogyi Néplap* főszerkesztői funkciójából történő felmentéséhez és korkedvezményes nyugdíjazásához 1989. április 1-jei hatállyal. Megemlítette, hogy érdemei elismerése mellett mentse fel a megyei pártbizottsági tagsága alól is. A megyei pártbizottság az előterjesztést, kérést elfogadta. Ezzel egy hosszú, a Somogy megyei sajtót és politikai életet harminc évig markánsan irányító és hatalmi pozíciójából befolyásoló pártkarrier ért véget.[19]

16 Jávori Béla, született Jäger Béla újságíró, főszerkesztő, fotóművész. 1954-től a *Somogyi Néplap* gyakornoka, 1955-től a lap rendes munkatársa. 1957-től a kulturális rovat vezetője, majd 1958-tól főszerkesztő-helyettes. 1969 és 1989 között a *Somogyi Néplap* főszerkesztője. 1959-től a Somogyi Film- és Fotóklub elnöke.

17 Klenovics Imre agrárproletár szülők gyermeke. Eredetileg mezőgazdasági munkás volt, 1945-ben lett tagja a Magyar Kommunista Pártnak. 1947-től az OTI kaposvári fiókjában tisztviselő, 1950-től az SZTK Igazgatóságán igazgató. 1965-től az MSZMP Somogy megyei Bizottsága párt és tömegszervezeti osztályát irányította. 1968 és 1971 között elvégezte az SZKP Pártfőiskoláját. 1977-ig volt a Szakszervezetek Somogy megyei Tanácsa vezető titkára, majd az MSZMP Somogy megyei pártbizottsága titkárává választották; 1983. és 1989. között az MSZMP Somogy megyei pártbizottsága első titkára volt, felmentésekor nyugdíjba vonult. 1985. és 1989. között az MSZMP Központi Bizottsága tagja. 1975–1985-ig országgyűlési képviselő, mandátumát Somogy megye 7. számú egyéni választókerületében szerezte. https://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=4712&catid=74:k&Itemid=67 (2024. július 31.)

18 Dr. Sarudi Csaba előadó, csoportvezető, osztályvezető: Péti Nitrokémiai Ipartelepek 1965–1970, osztályvezető: EIVRT Kaposvári Elektroncsőgyára 1970–1971, általános tanácselnök-helyettes: Somogy Megyei Tanács 1979–1986. Pártfunkciók: munkatárs: MSZMP Somogy Megyei Bizottsága 1971–1975, Gazdaságpolitikai Osztály, osztályvezető-helyettes: MSZMP Somogy Megyei Bizottsága Gazdaságpolitikai Osztály 1976–1979, titkár: MSZMP Somogy Megyei Bizottsága 1986. https://www.paap.hu/ords/f?p=2013:3:3310449666043::3::P3_PERSON_ID:70749 (2024. július 31.)

19 Uo.

Az új főszerkesztő megválasztása

Az MSZMP Somogy Megyei Bizottságának 1989. május 3-i ülésén[20] választották meg az új főszerkesztőt. Kettős jelölés történt, Dr. Troszt Tibor[21] és Dr. Kercza Imre[22] személye közül kellett választani a küldötteknek. A párt részletesen jellemezte életpályájukat. A szokásos „mosom kezeimet" állaspont tükröződött a pártbizottság prominenseinek álláspontjából. A bevett döntésképtelenség jellemezte a választási procedúrát.

Kovács József megyei titkár a jelölést végző bizottság elnöke elmondta, hogy az előkészítés során véleményt kértek a *Somogyi Néplap* szerkesztőségtől. Arra a kérdésre, hogy kettőjük közül ki legyen a főszerkesztő, a következő válasz született: öt személy Troszt Tiborra, négy személy Kercza Imrére szavazott. A Központi Bizottság illetékes osztálya egyetértett a kettős jelöléssel. A szavazás végeredménye: Troszt Tiborra 47-en, Kercza Imrére 11-en voksoltak. A pártbizottság a titkos szavazás eredménye alapján a *Somogyi Néplap* főszerkesztőjévé Troszt Tibort nevezte ki.[23]

Sáfrány István, az MSZMP Központi Bizottságának politikai munkatársa megköszönte azt a többletmunkát, amit a kettős jelölésben végeztek. Kihangsúlyozta, hogy ez a választási módszer eddig nem volt „divat", az eddigi gyakorlat szerint a főszerkesztőket kijelölték. Megemlítette, hogy a Politikai Bizottság elfogadott egy jelentést, és határozatot hozott a vidéki lapok ügyében. Ez a mostani eljárás ezzel már összhangban van. A szavazás eredményét tudomásul vette. Jó munkát, kitartást és frissességet kívánt Troszt Tibornak. Gratulált Kercza Imrének is, aki a nehéz időszakban bolsevik módon vitte az ügyeket. Szerinte a lap javára válik, ha a két vezető messzemenően együttműködik a lap megújításán, bíznak a tehetségükben. Fontos

[20] MNL-SVL, XXXV. Pártarchívumi iratok, 1. fond: MSZMP SMB, B./ állag: Pártbizottsági ülések iratai, 67. ő. e.: Pártbizottsági ülések jegyzőkönyvei, előterjesztésekkel, MSZMP SMB 1989. május 3-i ülésének jegyzőkönyve, 52.

[21] Troszt Tibor Kaposváron érettségizett, majd Debrecenben tanult tovább. Az egyetemi évei alatt 1969-ben lett a Somogyi Néplap újságírója; 1972-től rovatvezető volt; 1973-ban nevezték ki a siófoki művelődési központ igazgatójává, 1977-től a megyei tanács művelődési osztályán osztályvezető-helyettesként dolgozott. 1983-tól a megyei pártbizottság osztályvezető helyettese, 1988-tól PMO vezetőként, illetve megyei titkárként tevékenykedett. Folyamatosan képezte magát, elvégezte az Eötvös Lóránd Tudományegyetemet és megvédte disszertációját a Politikai Főiskolán. Uo., 54.

[22] Kercza Imre Középiskolai tanulmányait követően 1960-tól sorkatonai szolgálatot teljesített. 1963 óta dolgozott első munkahelyén, a *Somogyi Néplap* szerkesztőségében. Gyakornok, majd munkatárs volt; 1969-től rovatvezető, 1983 óta főszerkesztő-helyettes. Középiskolai tanulmányai és sorkatonai szolgálata idején KISZ vezetőként, a szerkesztőségben egy évtizedig a szakszervezeti bizottság titkáraként tevékenykedett. Munkája mellett képezte magát, újságíró iskolát, jogtudományi egyetemet végzett; a Politikai Főiskolát is elvégezte. Uo., 53.

[23] Uo., 55.

ajánlása volt, hogy legyen olvasmányos, politikai tömeglap a *Somogyi Néplap.*[24] Már 1989-től jelentősen megváltozott a pártbizottság és a szerkesztőség kapcsolata. A korábbi személyi hierarchiára épülő alá-fölé rendeltség oldódott. Az új főszerkesztő beiktatásakor, a május 5-i szerkesztőségi ülésen Sárdi Árpád a következőképpen foglalta össze az új viszonyrendszert: „Nem azt várjuk, hogy a Somogy megyei pártbizottság szócsöve legyen, csak a jót írja meg és hallgassa el, ami rossz… Teljes autonómiát biztosítunk a lapnak és a főszerkesztőnek."[25]

Paál László,[26] a Somogy megyei sajtótörténet egyik legavatottabb szakértője és krónikása számára Troszt Tibor így nyilatkozott: „A legfontosabb változás az volt, hogy elmaradtak a rendszeres eligazítások a pártbizottságon, és esetenként sem avatkoztak be az apparátus részéről a szerkesztésbe." Kercza Imre főszerkesztő-helyettes visszaemlékezése szerint alkalmanként informális egyeztetés történt a pártbizottság egy-egy vezetőjével, de ez semmire sem kötelezte a szerkesztőséget.[27] A lap az átmeneti időszakban továbbra is a pártvállalat kiadásában jelent meg, a tulajdonlást azonban az MSZMP Somogy Megyei Végrehajtó Bizottsága július 31-i határozata alapján augusztus 1-jétől csak az impresszumban tüntették fel. A címlapon ennyi szerepelt: Napilap. Az új idők eljövetelét jelezte, hogy eltűnt a legendás mottó: Világ proletárjai egyesüljetek![28] A közvetlen agitációs tevékenység háttérbe szorult, eltűntek az ideológiai indíttatású cikkek. Az MSZMP Somogy megyei reformkörének nézetei helyet kaptak a lapban, így megjelent a javaslat emléktábla elhelyezéséről Nagy Imre szülőházán, valamint hírt adtak a somogyi pártértekezlet előkészületeiről. Az év második felében a szerkesztőség „holdudvarában" megjelentek az új pártok

24 Uo., 55–56.

25 Uo.

26 Paál László Kaposváron érettségizett, majd a Pécsi Pedagógiai Főiskolán szerzett általános iskolai tanári oklevelet. A Politikai Főiskolán szociológia szakon diplomázott, itt tett egyetemi doktori vizsgát is. Három évig tanított falusi iskolákban. Egy évig vezette a marcali Járási Művelődési Házat, ezt követően tanulmányi felügyelőként, 1959 és 1971 között művelődésügyi osztályvezetőként dolgozott a marcali járási tanácson. Első cikke a *Dunántúli Napló*ban jelent meg, 1954-ben. A *Somogyi Néplap* 1957-től közölt cikkeket tőle. Ez évtől 1971-ig járási tudósítóként dolgozott a lapnak, mely rendszeresen helyet adott egyéb műfajú írásainak, egyebek között tárcáinak is. 1971. március 1-jével nevezték ki a *Somogyi Néplap* főszerkesztő-helyettesének. E beosztásától 1983-ban vált meg. Tíz éven át a Kaposvári Tanítóképző Főiskola társadalomtudományi tanszékén oktatott. Nyugdíjba vonulása után, 1993-tól óraadóként alkalmazták az ebben az évben indult kommunikáció szakon. Számos tanulmányt, helytörténeti dolgozatot publikált. Négy önálló kötete jelent meg, jónéhányat szerkesztőként jegyzett. Feldolgozta a kezdetektől 2007-ig terjedő időszak somogyi sajtójának történetét, amely *Somogy megye sajtója* címmel 2010-ben jelent meg könyvalakban. https://somogy.hu/somogyrol/eletrajzok/paal-laszlo-dr.html (2024. július 30.)

27 Paál 2007. 182.

28 MNL-SVL, XXXV. Pártarchívumi iratok, 1. fond: MSZMP SMB, C./ állag: Végrehajtó bizottsági ülések iratai, 193. ő. e.: Végrehajtó bizottsági ülések jegyzőkönyvei, előterjesztésekkel, 1989. július 31.

képviselői, akik erőteljes lobbitevékenységet fejtettek ki a nyilvánosság e jelentős fórumának megszerzéséért. A régi tulajdonos az MSZMP, illetve az utódpárt, az MSZP somogyi szervezete visszavonulót fújt, a szervezeti dezorganizáltság miatt politikusai helyüket keresték az új közéletben. A *Somogyi Néplap* munkatársi köre folyamatosan hangsúlyozta, hogy szakmailag és gazdaságilag autonóm módon kívánnak dolgozni, a politikai befolyásolás minden eszközét elutasítják.

1990. február elején új fejezet kezdődött a *Somogyi Néplap* szerkesztőségének történetében. A kaposvári FIDESZ-szervezet, a helyi SZDSZ-csoporttal karöltve nyilatkozatban követelte Troszt Tibor visszahívását a főszerkesztői pozícióból. A szerkesztőség kiállt a vezető mellett, február 10-én határozottan állást foglalt, amelyben visszautasította az ultimátumot. Hangsúlyozták, hogy pártoktól függetlenül kívánnak dolgozni, a főszerkesztő személyét a munkatársak maguk választják meg. A nyilatkozatot minden munkatárs aláírta.[29]

A lap 1990. április 14-i számában új közleményben tudatták az olvasókkal, hogy Troszt Tibor „egészségi állapota miatt" lemondott a beosztásáról. Szerkesztőként a jövőben is a lapnál maradt. A jelentős társadalomtudományi ismeretekkel rendelkező szakember, aki a kommunikációtudomány területén is otthonosan mozgott, csak lassította, de megakadályozni nem tudta az MSZMP tájékoztatási monopóliumának erodálódását. Évekkel később írt irodalmi értékű önéletrajza kiválóan visszaadja a rendszerváltozás éveiben, a média területén kibontakozó kusza viszonyokat. A lapnál kialakult helyzetet később így jellemezte: „1989-ben a megyei párttestület titkos szavazással választott a két jelölt egyikeként a Somogyi Néplap főszerkesztőjévé. A »médiaháború« kaposvári eseményei során, céltábla lett a személyem a korábbi pártfunkciók miatt. A szerkesztőségnek tartozva felelősséggel, felajánlottam lemondásomat, ám a lap munkatársai nyílt szavazással, egyhangúlag újra megválasztottak, s ezt a lapban személyes aláírásukkal is hitelesítették. Az 1989-ben átvett újság példányszáma 53 000 volt; néhány hónap alatt elértük a hatvanezres »lehívást« is. Osztozva a megyei sajtó kényszerű privatizálásában, a szerkesztőség többsége az Axel Springer médiaház mellett döntött. 1990 húsvétján jegyeztem utoljára főszerkesztőként a Somogyi Néplapot (58 700 példányban), ám a Hírlapnál a főszerkesztőséget már nem vállaltam el."[30]

Az új főszerkesztő az újságírók szavazata alapján Kercza Imre, az addigi főszerkesztő-helyettes lett. A somogyi médiaviszonyokat jól ismerők szerint az új politikai elittel sokkal jobb kapcsolatot ápolt, mint elődje.[31] Ravasz, pragmatikus személyi-

[29] Paál 2007. 183.

[30] Dr. Troszt Tibor https://somogy.hu/somogyrol/eletrajzok/troszt-tibor-dr.html (2024. július 31.)

[31] Kercza Imre kiváló kapcsolatot épített ki Szita Károllyal, aki 1994-től Kaposvár polgármestere.

sége sokkal jobban megfelelt az új rendszerben a megyei nómenklatúra számára, mint a kissé idealista Troszt Tiboré.

A *Somogyi Néplap* utolsó száma (45. évfolyam 95. szám), 1990. április 24-én jelent meg. Ezen a napon tulajdonos váltás történt. Hosszú, a színfalak mögött lejátszódó privatizációs folyamat[32] végén az Axel Springer-Budapest Kiadói Kft. a német Axel Springer Verlag, Berlin vegyesvállalat stratégiai partnereként lett a részvények döntő többségének tulajdonosa.[33] Az új lap *Somogyi Hírlap*[34] néven jelent meg.

Tulajdonosváltás a „függönyök mögött" – a politikai és hatalmi viszonyok átrendeződése

Az MSZMP, mint tulajdonos megszűnésével gyorsan rendezni kellett jogilag is a tulajdonosi szerkezetet. A Somogyi Néplap Kiadó vállalta, valamint a szerkesztőség tagjai szerettek volna a pártoktól függetlenek maradni, stabil gazdasági hátországot teremteni maguknak. Ez a tőkeerő hiánya miatt nem valósulhatott meg, illetve jogi akadályokba is ütköztek. A korabeli törvények nem tették lehetővé az önálló, a dolgozók által jegyzett kft. létrehozását, illetve ahol erre kísérlet történt, mint Fejér megyében, ott a bejegyzést megtagadták.[35] A tervek között szerepelt egy teljesen új lap indításának gondolata, de anyagi eszközök hiánya miatt ez sem realizálódott. Egy angol befektető,[36] a *Kisalföld* későbbi tulajdonosa is megkereste a szerkesztőséget, ismertette terveit, de ez a tárgyalás is megszakadt. Ebben a kilátástalannak tűnő helyzetben jelent meg Bayer József az Axel Springer képviseletében, és felvette a kapcsolatot Pordány H. László kiadóigazgatóval és Kercza Imre főszerkesztő-helyettessel. Ultimátumszerű ajánlatot tett, javaslata a következőket tartalmazta: a szerkesztőség munkatársai mondjanak fel a kiadónak és azonnal, még aznap lépjenek át az Axel Springer–Budapest Kiadói Kft.-hez. Így nem lesz, aki megírja és meg-

32 Lásd: Mező 2021. 270–274. Dr. Kercza Imre közreműködésével lezajlott a *Somogyi Néplap* sikeres privatizációja. Az Axel Springer szerezte meg a lapot, amely 1990 áprilisától *Somogyi Hírlap* néven jelent meg. Az állampárti múlttal rendelkező Kercza Imre kapta meg a főszerkesztői posztot, amelyet, 2006-ig töltött be. A *Somogyi Hírlap* a megye politikai, társadalmi életében az online média elterjedéséig döntő szerepet játszott, a főszerkesztő személye különösen fontos volt minden politikai aktor számára.

33 Paál 2007. 184.

34 Ilyen elnevezésű sajtóorgánumot 1904. április 28-tól 1919. augusztus 1-jéig, majd 1945. december 23-tól 1950. augusztus 27-ig már forgathattak a somogyi olvasók. Lásd: Paál 2007. 184.

35 Paál 2007. 185.

36 A Kisalföld Kiadó Betéti Társaság angol tulajdonosa, az Assotiated Newspaper Group volt. Elnöke, Lord Rothermere.

szerkessze a lapot, az átlépett szerkesztőség munkajogilag és gazdaságilag biztonságos helyzetben teljesen új lapot hozhat létre. A somogyi modell kilenc megyében talált követőkre. Azt, hogy milyen pénzmozgások történtek a színfalak mögött, történt-e vagyonvesztés, vagyonelem-átjátszás, milyen összeget fizettek az MSZMP tulajdonában lévő Somogy Megyei Lapkiadó Vállalatnak az átvett vagyontárgyakért, azóta sem tudjuk.[37] Mindez a mai napig szigorúan belső ügyként kezelt üzleti titok kategóriájába tartozik. A munkatársakat lelkileg megviselte a privatizációs folyamat, nehezen tudtak szembesülni azzal a ténnyel, hogy eddigi stabilnak hitt munkaadójuk jogutód nélkül megszűnik. Több újságíró kilépett, néhányan a budapesti központú *Mai Reggel* megyei kiadásához, mások az országos médiatörténeti jelentőséggel bíró új rendszerváltoztató laphoz, a *Somogyország*hoz távoztak. Ez az orgánum adott teret 1990. május 11-i számában annak, hogy az SZDSZ megyei ügyvivője „átjátszásnak", „átsíbolásnak" minősítette a tranzakciót, s nagy összegű anyagi hátrány okozása miatt rendőrségi feljelentésre szólított fel. Érdekes tény, vagy „elterelő hadművelet", hogy Sárdi Árpád,[38] az MSZP első megyei elnöke úgy nyilatkozott, hogy a lapszerzést a sajtóból tudta meg. Megemlítette, hogy az MSZP kártérítési pert indított, rablást emlegetett, szerinte az MSZP vagyonleltárából ügyesen kijátszották a megyei lapokat.[39]

Amiről a pártsajtó tudósít

Az MSZMP Somogy Megyei Végrehajtó Bizottságának összefoglaló jelentése, amely az MSZMP Somogy Megyei Bizottságának 1989. január 11-i ülésére készült, a társadalmi nyilvánosságról és a média viszonyok átalakításáról szóló, 1988 folyamán rendezett társadalmi egyeztetés és vita eredményeit tartalmazta.

1989 elejére az MSZMP tájékoztatási monopóliuma megbomlott. Távol a politikai élet centrumától, Somogy megyében is vita bontakozott ki a jövőről, a megyei elit tel-

37 Paál 2007. 185–186.

38 Sárdi Árpád eredeti foglalkozása tanár, üzemgazdász. A Pénzügyi és Számviteli Főiskolán (1973), majd a Zrínyi Miklós Katonai Akadémián (1985) végzett. Politikai iskolai végzettségét az SZKP Társadalomtudományi Akadémiáján szerezte (1988). 1976-tól tagja az MSZMP-nek. 1973-tól középiskolai tanár, majd 1975-től a KISZ Somogy Megyei Bizottságának politikai munkatársa, városi titkára, 1980-tól a KISZ megyei bizottságának első titkára. 1988-tól a Szakszervezetek Somogy Megyei Bizottsága titkára volt. 1989. április 16-án megválasztották az MSZMP Somogy megyei pártbizottsága első titkárává. 1995-től 2000-ig a Postabank kaposvári igazgatója. Az MSZP megyei elnöke 1990-től 2003-ig. 1994-től 2002-ig a megyei közgyűlés tagja, majd alelnöke. Sárdi Árpád (ehistory.hu) (2024. július 31.)

39 Paál 2007. 185–186.

jes elbizonytalanodása tükröződik az MSZMP Somogy Megyei Bizottságának jelentéséből.[40] A jelentés tartalmának teljes ismertetése az MSZMP Somogy Megyei Bizottságának politikai folyóiratában, az *Útközben*[41] című orgánumban történt meg. Vitának álcázott pártfórumokon kétségbeesetten keresték a kiutat a párt számára szokatlan vákuumhelyzetből. A határozottnak tűnő hangvétel valójában teljes elbizonytalanodást takart, az MSZMP Somogy megyei szervezete elvesztette kezdeményező szerepét a média befolyásolása és nyilvánosság tartalmának tematizálása területén. A nehéz helyzet kezelését az MSZMP Somogy Megyei Végrehajtó Bizottsága Troszt Tiborra[42] bízta.

A Troszt Tibor által végzett heroikus, innovációnak álcázott, de valójában hatalomátmentési kísérlet ebben a formában eleve kudarcra volt ítélve. Ezt mások más formában 1990 áprilisában végezték el Somogy megyében. Tanulmányunk tárgya most azonban az 1988–1989-es év.

Az *Útközben* című folyóiratban közölt elemzés megállapította, hogy a nyilvánosság helyzetéről, szerepéről széles körű vita kezdődött a közéletben. „Ez túlmutat a problémakörön, igényelve, feltételezve a politikai intézményrendszer reformjának következetes megvalósítását… A döntés előkészítése során – melyet a megyei pártbizottság október 7-i ülése is szorgalmazott – politikai követelmény volt helyi pártviták szervezése. A propaganda és művelődési osztály kezdeményezésére, jelentős számú pártmunkás, aktivista segítségével, 65 fórumra került sor, melyen több mint 1500 párttag és pártonkívüli vett részt. Emellett a nyilvánossággal, a tájékoztatással kapcsolatos felvetések rendszeresek a különböző állampolgári-közéleti rendezvényeken,

40 MNL SVL, XXXV. Pártarchívumi iratok, 1. fond: MSZMP SMB B./ állag: Pártbizottsági ülések iratai, 67. ő. e.: Pártbizottsági ülések jegyzőkönyvei, előterjesztésekkel. Jegyzőkönyv az 1989. január 11-én megtartott megyei pártbizottsági ülésről. A megyei pártbizottság állásfoglalása a politikai nyilvánosság kiszélesítésére, a további feladatok Előadó: Dr. Troszt Tibor megyei titkár, 48–55.

41 A politikai nyilvánosság megyei helyzetéről és szerepéről. *Útközben*, MSZMP Somogy Megyei Bizottságának Politikai Folyóirata, 1988/4. 3.

42 Dr. Troszt Tibor Debrecenben szerzett középiskolai tanári diplomát, magyar-történelem szakon. Később a filozófia szakot is elvégezte, e tudományágból védte meg doktori dolgozatát. Első munkahelye a *Somogyi Néplap* szerkesztősége volt, ahol a kulturális rovatot vezette. 1976-ban nevezték ki a Dél-Balatoni Kulturális Központ élére, melynek első igazgatója volt. Pályája további állomásain a megye művelődésügyének irányító posztjain dolgozott a megyei tanács, illetve a pártbizottság apparátusában. 1989. március 1-jétől 1990. április 14-ig főszerkesztője volt a *Somogyi Néplap*nak. A *Somogyi Hírlap*nál szerkesztőként és munkatársként dolgozott 1996-ig, amikor betegsége miatt nyugdíjba kényszerült. Ezt követően óraadó tanár volt a Kaposvári Egyetem Művészeti Karának kommunikáció tanszékén. Szépirodalmi munkásságot is folytatott: több elbeszélése jelent meg folyóiratokban. A kaposvári Keleti temetőben nyugszik. https://somogy.hu/eletrajzok/troszt-tibor-dr.html (2024. július 31.)

a sajtóban, egyesületi és szakmai találkozókon; megfogalmazódnak a politikai információkban is."[43]

Az MSZMP Somogy megyei vezetői érezték a társadalom változtatás iránti igényét, a számukra kegyetlen történelmi valóságot, mindeközben tipikus kettősbeszédet folytattak. A „megújulva megmaradni" a múltat sikeresen áttranszformálni a jövőbe, a tömegek új iránti vágyát sikeresen manipulálni a társadalmi nyilvánosság biztosításának leple mögé bújva ideig-óráig sikeresen leplezte a gazdasági és politikai alrendszer válságát, a társadalom „mélyrétegeiben" felhalmozódó feszültségeket. A korszak forrásaiban gyakran alkalmazott „elterelő hadműveletként" megpróbálták az égető problémát teoretikus, elméleti vitának álcázni, elvéve annak élét, csökkenteni aktualitását, elbagatellizálva a konfliktus eredeti kiváltó okait: „Az eszmecserék, viták kezdeményezése általában kedvező fogadtatásra talált és – néhány kivételtől eltekintve – jelentős aktivitást eredményezett."[44]

A felhalmozódott társadalmi feszültség levezetésének szándéka szűrődött ki a forrás sorai közül. A felelősség áthárítása, a hibák történelmi dimenziókba helyezése és az eredeti bűn Rákosi-korszakból való származtatása a hatalomátmentés taktikai repertoárjába tartozott. A Kádár-korszak nomenklatúrája paranoiásan félt a nyilvánosság erejétől, a közvélemény hatalomgyakorlást ellenőrző és korlátozó erejétől, ezért még a rendszer agóniáját jelentő utolsó években is tipikus „kettősbeszéd" érzékelhető a kérdésben. A forrás megemlíti, hogy a felszólalók zöme a sajtó szerepével, a vezetők és a döntések nyilvánosságával, továbbá a politikai információval foglalkozott. Az elemzés szinte önvádként fogalmazza meg, hogy a korábban ismeretlen, avagy tiltott információk dömpingje – főként a személyi kultusz időszakának bűneiről, törvénytelenségeiről, a visszaélésről – szinte sokkolóan hat a társadalomra. Aggasztónak ítéli, hogy az eddigi történelmi út, a felszabadulás óta eltelt négy évtized gyakran sommásan negatív megítélése fokozódott. Felvetődött a pártfórumokon, hogy a nyilvánosságot úgyszólván parttalanná tágítják a demagóg megközelítések és zavart okoz, hogy ezek nem kapnak határozott, elvszerű kritikát. Sokan kifogásolták a sajtó szerepét, amely nem eléggé felelős, nem segíti az eligazodást. Azt is kritikaként fogalmazták meg, hogy a tájékoztatás még mindig nem elég őszinte, továbbra is vannak tabuk, tiltott, s mégis kiszivárgó témák.[45]

A legfontosabb médium, a sajtó helyzetének megítélésében a közvetlenül rendszerváltozás előtti évben jól láthatóan megroppant az MSZMP monolit egysége, a vélemények erősen polarizálódtak. A párt többnyire vidéken erős ortodox szárnya to-

[43] A politikai nyilvánosság megyei helyzetéről és szerepéről. *Útközben*, MSZMP Somogy Megyei Bizottságának Politikai Folyóirata, 1988/4. 3.

[44] Uo. 3.

[45] Uo. 3–4.

vábbra is az ideológiailag elkötelezett, régi reflexek szerint működő, a reformszárny a korlátozott pluralitást megengedő, a rendszer kereteit, működési mechanizmusait belülről megújító, megreformáló, a határokat. Azonban át nem lépő sajtóban látta a megoldást. A rendszerkritikai elemeket tartalmazó sajtót a kettős beszéd[46] logikájának megfelelően egyszerre rótták és dicsérték meg. Egyidejűleg kívánták a nyilvánosság fokozását és korlátozását. A sajtó, a pártaktívákon megjelenő vélemények szerint, „uniformizált" volt, s emiatt felvetették a hozzászólók a párt felelősségét is.

„Sokak szerint ma divatos a bajokra orientálódás, tapasztalható előítélet is. Igény mutatkozik a harcos, szilárd elvi álláspontot képviselő pártsajtó iránt, ennek hiánya miatt sok kritika érte a Népszabadságot; ugyanakkor példaértékűnek tartották a Magyar Hírlap és a Magyar Nemzet »nyitásait«, hangvételét, sokszínűségét. A szakszervezeti fórumok ugyancsak helyeselték a Népszava határozott érdekképviseleti publicisztikáját. A nyilvánosság áttekinthető, követhető »mederben tartását« illetően általános az igény, »hogyan-jára« nézve viszont megoszlanak a vélemények. Vannak, akik beidegződés-szerűen a mielőbbi rendteremtést sürgették, mások viszont az intézményes garanciákat, a jogi szabályozást és az egyértelmű álláspontok kialakítását tartották célravezetőnek."[47]

A korszak dokumentumait ismerő és használó kutatók számára nem meglepő, hogy az 1988-as, 1989-es datálású levéltári forrásban is felbukkan a „legendás" TÜK[48] formula, amely a rendszer kimúlásának utolsó fázisában is akadályozta az információk szabad áramlását, és elzárta a hiteles tájékoztatás csatornáit az egyszerű párttagok és a szélesebb közvélemény elől. Továbbra is a kiválasztottak szűk csoportja határozta meg, hogy mi a releváns és hiteles információ, mi osztható meg a közvéleménnyel: „Érthetetlen, hogy a nyilvánossággal kapcsolatos törekvések ellenére, még mindig sok a »titkos« és »bizalmas« minősítésű tájékoztatás, amely egyeseket – akarva, akaratlan – bennfentessé tesz… Helyeslik, hogy a sajtó már tudósít arról, amiben a központi vezetők megnyilatkozásai eltérnek, ám szinte reflexszerűen fogalmazódik meg a központi szervek szemléleti-cselekvési egységének igénye, utalva arra, hogy ez viszont az alapszervezetekkel szemben állandó követelmény…

[46] A kommunista pártok alapvető taktikája a meggyőzés területén, hogy szándékosan csalnak, s közben szilárdan ragaszkodnak annak feltételezéséhez, hogy tisztességesen cselekedtek. Két ellentétes jelentésű tartalmat egyszerre kell teljes meggyőződéssel bírni, s mindig a megfelelőt alkalmazni a cél elérése érdekében.

[47] A politikai nyilvánosság megyei helyzetéről és szerepéről. *Útközben*, MSZMP Somogy Megyei Bizottságának Politikai Folyóirata, XXII. évfolyam, 1988/4. 4.

[48] Az 50-es évek elején rendkívül nagy számban titkosítottak – gyakran teljesen feleslegesen – különböző dokumentumokat az állami hivatalok és szervezetek Magyarországon. Ennek jogszabályi hátterét a 3245/1957. (VI.12.) Korm. határozattal módosított 2058/1955. (II.19.) MT. határozat jelentette, mely a titkos ügykezelés (TÜK) részletes szabályairól szólt.

Feltételezik azt is, hogy az érdemi kérdések nem a hivatalos látogatáson, hanem azt követően, »fehér asztalnál« dőlnek el."[49]

Megkérdőjeleződött a legfontosabb megyei médiaszereplőnek, a megyei pártlapnak a tevékenysége, látszólagos objektivitása, halványan, de derengeni kezdett a döntéshozóknak a média pluralitásának fontossága.

A forrás készítői szerint kritikát kapott a városi televíziók lassú kiépítése, egyúttal megfogalmazták a helyi rádió vagy további lapindítások szükségességét is. Erőteljes igény mutatkozott arra, hogy a megyei politikai információs rendszer is másként töltse be feladatát. Élénk visszhang kísérte mindenütt a megyei tömegtájékoztatást. A *Somogyi Néplap* szerepe, munkája heves viták tárgyát képezte. Az elmarasztalások mellett kifogásolták egyes írások színvonalát, többször azt is számon kérték, hogy „mitől" a megyei pártbizottság lapja. Kevesellték a közérdekű, közhasznú tájékoztatást. Bírálták a települések bemutatásának aránytalanságait, a tájékoztatás pontatlanságait, melyek korrigálásában nem érzékelik eléggé a lap hajlandóságát.[50]

Kiemelték, hogy a megyei lap monopolhelyzetet élvez, „nincs versenytárs". Kritizálták, hogy „kényes somogyi ügyekről" olykor előbb lehet olvasni az országos lapokban, amiért feltételezhetők a helyi-megyei összefonódások. A pártfórumokon felvetődött a sajtóirányítás mechanizmusa is, rákérdezve a szerkesztői munka önállóságának lehetőségeire. A vitában megfogalmazódott olyan vélemény, hogy a megyei lap mindenekelőtt riportjai révén törekszik a közállapotok hiteles bemutatására. Általában helyeselték a lap közvéleménykutatásait, hangsúlyozták, hogy a kérdések túlságosan is „megelőlegezték" a válaszokat. A körzeti televízió és rádió munkájáról különböző vélemények fogalmazódtak meg, általában helyeselték a megye bemutatását, ugyanakkor határozottan felbukkant a Pécs, illetve Baranya központúság régi „vádja" is. Előfordult olyan feltevés, hogy a „pozitív példák" bázisa Kaposvár, míg a „negatív példákért" szívesen mennek más megyékbe a tudósítók. Többször megjelent a hozzászólások között az a vélemény, hogy az üzemi lapok anyaga általában nehezen áll össze, megjelenésük késik és az elsősorban a termelési eredmények krónikái. Több hozzászólás hangzott el az MSZMP Somogy Megyei Bizottságának politikai folyóiratáról, az *Útközben*ről. Felvetették, hogy a nyomdai átfutás miatt rendkívül nagy a késése, ezzel együtt alacsony az olvasottsága is.

[49] A politikai nyilvánosság megyei helyzetéről és szerepéről. *Útközben*, MSZMP Somogy Megyei Bizottságának Politikai Folyóirata, XXII. évfolyam, 1988/4. 4–5.

[50] Uo. 6.

Kezdeményezések Somogyban

Az MSZMP megyei nomenklatúrájának rövidtávú stratégiáját foglalta össze a társadalmi nyilvánosság biztosításáról és a médiaviszonyok átalakításáról szóló összegző, befejező rész. Megállapította, hogy az ellentmondásos helyi-megyei gyakorlatban már érzékelhetők olyan kezdeményezések, törekvések, amelyek kiindulópontul szolgálhattak a média átalakításához. Kiemelték, hogy egyre erőteljesebb a testületi ülésekről, vitákról, döntésekről az őszinte hangvételű tájékoztatás, nemcsak a párt-, hanem az állami szervek, a társadalmi és tömegszervezetek, egyesületek körében is. Különösen tanulságos volt és elismerésre méltó a korszerűsítés jegyében a megyei tanács üléseinek kiépített nyilvánossága, az új törekvések kedvező, széles körű sajtóvisszhangja. Döntő ebben, hogy nemcsak az új tartalmi-közigazgatási elképzelések szerepeltek a nyilvánosság előtt, hanem a káderpolitikai elgondolások is széles körben megítélhetővé váltak. A közéleti kép kiszámíthatóbb, áttekinthetőbb lett, bár ez egészében véve még a kezdeteket jelentette. A helyi nyilvánosság, a helyi tájékoztatás lehetőségeinek megteremtésével, kiépítésével kezdeményező, résztvevő és nem „monopolizáló" szándékokkal foglalkoztak párttestületek (például Boglárlelle, Barcs, Nagyatád). A szakmai összegzés szerint a nyilvánosság átalakítása és az információk társadalmasítása terén legtovább Siófokon jutottak, a színvonalas városi lap – a *Siófoki Hírek* – beindításával, és a „startra" kész városi televízióval. Hasonló törekvéseket figyelhettünk meg másutt is, a megyeszékhelyen ez a tevékenység – a *Kaposvári Mutató* című lap már előrelépést jelentett – még nem volt elég dinamikus. Örvendetes tényként említették, hogy az érintett tanácsok – együttműködve a pártbizottságokkal – a már helyi lapindítási és televíziózási törekvésekben az összehangoló „gazdaszerepet" egyre dinamikusabban vállalták. Figyelemre méltó, hogy a kezdeményezők között egyre nagyobb számban voltak közművelődési intézmények, szakemberek, egyesületek, körök. A helyi társadalom önépítkező lehetőségeit, önmeghatározó képességét dicsérték a különböző „kalendáriumok" közhasznú, közérdekű kiadványok. E törekvések aktív politikai ösztönzést igényeltek, és nagyobb megbecsülést érdemeltek. A kiadványozás továbbfejlesztése, az állampolgárok körében a rendszeres tájékozódás és tájékoztatás biztosítása adhatott keretet, a helyi önkormányzat és érdekképviselet működésének, kontrolljának. Ilyen „erőtérben" válhatott hatásossá, meggyőzővé a pártalapszervezetek önállósága, álláspontjuk képviselete és vonzereje is.[51]

[51] Uo. 9–10.

Tapasztalatok, következtetések

A politikai nyilvánosság megyei helyzetéről és szerepéről című sajtótörténeti értékű forrás egyik legértékesebb része a következtetések, tapasztalatok összegzése. A dokumentum hangvétele tükrözte a hatalomgyakorlók elbizonytalanodását, azt, hogy a politikai nyilvánosság önmagában kevésbé, egyes folyamatai viszont erőteljesen foglalkoztatták a közvéleményt. A hozzászólók szerint ennek során olyan igények, felvetések is megfogalmazódtak, amelyek megoldása nem a nyilvánosság, a tájékoztatás lehetőségeitől függ. Nyilvános szóvá tételük mégis elengedhetetlen. Megállapították, hogy a szélesedő nyilvánosság még sokkal inkább a kritikának, a fórumok gyakran panaszoknak vagy számonkérésnek a terepei és kevésbé a javaslatoké, a kiérlelt elgondolásoké. Ez a helyzet önmagában is mutatta az ideológiai élet feszültségeit, zavarait, a közgondolkodásban tapasztalható dilemmákat, orientálódási igényeket, kételyeket, sőt félelmeket is. Az igenlés mögött viszont érzékelhető volt a nyilvánosságtól való tartózkodás, a régi szemlélet több gátló tényezője is. A dokumentum megállapítása szerint ennek jeleivel pártfunkcionáriusok és párttestületek körében is lehetett még találkozni. A nyilvánosságban érzékelhetők voltak a közélet plurális vonásai, noha ezek több ok miatt sem kaptak mindig adekvát megfogalmazást. Ehelyett jellemző volt a retorikák sokasága, egyes elgondolások sokértelmű kifejezés mögé csúsztatása, az őszinteség igénye, de az őszintétlenség leplezése is. Rendre megfogalmazták, hogy igény van a viták vállalására, gyakori az erre való „felkészülés" hangoztatása, ám sokszor éppen azt nem határozták meg világosan, amin valójában vitatkozni kellene. Gyakoriak a várakozó álláspontok, s nem véletlen, hogy egyes aktuális kérdések kaptak olyan többletet, amelyek „mögöttes" szándékokat tükröztek. Ezért nem csoda, hogy a fórumokon együtt hatott a szókimondás igenlése és a demagóg kinyilatkoztatások bírálata, a sajtószabadság követelése és a sajtó elmarasztalása. Esetenként az is felvetődött, hogy a nyilvánosság ösztönzése a párt részéről és követelése a párttal a vitatkozók részéről is valójában pótcselekvés, a tettek, valóságos lépések elmaradásának leplezése. Jelentős mértékben hatottak olyan beidegződések, amelyek a megújulás hangoztatása közben valójában a mielőbbi rendteremtést igényelték a párttól, az állami szervektől. A megnyugtatóbb „közállapotok" sürgetése mögött viszont inkább volt kitapintható a közmegegyezés igénye, mint megvalósulása. A tolerancia szükséglete, sőt követelése viszont gyakran párosult türelemhiánnyal. A felszólalók kifogásolták, hogy a bizalom általános emlegetése közben az eltérő álláspont gyakran minősült bizalmatlanul felcímkézett ellenzékiségnek vagy éppen a dogmatikus visszarendeződés, az úgynevezett hatalom képviseletének. Mindez szerintük a politikai vitakultúra sokat emlegetett hiányára utalt, amely azonban csak valóságos viták közben teremthető meg. E jelenségek ve-

lejárója volt, hogy a személyes felelősség vagy az identitás igényének megfogalmazása közben a gondok alapos feltárása helyett gyakori hivatkozási alap az össztársadalmi jellegre, újabban a „neosztálinista" struktúrára vagy modellre való rámutatás. Ebben a forrásrészben is központi helyet foglal el a rendszerváltozás folyamatának egyik központi kérdése az 1956-os forradalomhoz és szabadságharchoz való viszonyulás. A dokumentum készítői szerint hozzájárult ehhez a történelemszemlélet, a nemzeti múlt és önértékelés sok hiányossága is, amely miatt a tényleges megújulás – a demokratizálódás – számos eleme, mint „csupán" a szocializmus által elvett lehetőségek visszaszerzése jelent meg. Hasonló eredők érvényesültek a történelmi analógia során is – felvetve az 1956-os események megismétlődésének lehetőségét – ami bár politikai „érdeklődésként" fogalmazódott meg, valójában az erőszaktól, az anarchiától, a széthullástól való félelmet fejezte ki. Nem elég az analógia-keresés történetietlenségére hivatkozni, mert az aggodalom a megélt történelem tapasztalataira, a vitákon is túllépő lehetőségeire utal. A kiútkeresés során a „hogyan jutottunk idáig?" kérdése dominál, mielőbb szükséges a felszabadulás utáni történelem hiteles mérlegre tétele, értékelése, az állampolgárok ehhez való szuverén viszonyulásának a biztosítása.[52]

Vizsgálódásunk fő célja volt, hogy szemléletesen bemutassuk azt a lassú, az állampárt politikusai által a hatalomgyakorlás minden területén gyakran alkalmazott technikát, amely a „megmaradni és látszólag megújulni" elvét követte. A korabeli források hűen tükrözték azt a „metanyelvet", amelyet az állampárt korifeusai országos és megyei szinten tökéletesen ismertek és maguk is mesterien alkalmaztak. Az egész megyében számos belső pártfórumon szondázták a közvéleményt a társadalmi nyilvánosság és a médiaviszonyok átalakításának témakörében.

Bibliográfia

Mező 2021.	Mező Gábor: *A média lenyúlásának titkos története.* Erdélyi Szalon, Szentendre, 2021.
Paál 2007.	Paál László: Somogy megye sajtója 1863–2007. Szerk. Árpási Zoltán. Kaposvár, 2007.
Rácz 2018.	Rácz János: *Több oldalról szorongatva: középen.* A médiacsata néhány csörtéje (1990–1993). VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, Budapest, 2018.

[52] Uo. 7–9.

Péter Bertalan

MEDIA WARFARE IN SOMOGY COUNTY

(Abstract)

Most social scientists associate the process of media warfare in the last third of the 20th century with events that took place in Budapest. Less attention paid to events that transpire outside the capital, even though a tactical battle for control of the infosphere every bit as significant as the one in Budapest was fought there as well. As a complex social subsystem, the media world was the first to free itself of the mindset of the Kádár Era, which made it possible for the political realm to indicate with the sensitivity of a seismograph minute changes that had occurred deep within Hungarian society. The study of local media is therefore compelling because Hungary – as a country primarily centralized around its capital – only responds to changes that occur or originate from Budapest or are triggered from there.

By early 1989, the monopoly on information that the Somogy County Committee of the Hungarian Socialist Workers" Party (HSWP) enjoyed for decades had ceased. Far from the center of politics, a vivid discussion about the future also took place in Somogy County. HSWP reports mirrored the absolute uncertainty of the party elite of the county. Participants at party forums, disguised as debates, desperately looked for a way out of the vacuum. In fact, the resolute tone hid total uncertainty, with the Somogy County organ of the HSWP having lost its role as instigator in influencing the media and the public discourse of issues. The executive committee of the Somogy County organ of the HSWP entrusted Dr. Tibor Troszt to deal with the challenging situation. Well-versed in the fields of philosophy and the science of communication, Troszt was a specialist with considerable knowledge of the social sciences. Although he successfully delayed the cessation of the HSWP's monopoly on information, he could not prevent it. His well-written (in terms of literary value) autobiography, published years later, perfectly illustrates the bewildering circumstances that arose in the media during the change of regime. In 1989, the party committee of Somogy County designated him via secret ballot as one of two nominees for editor-in-chief of the county newspaper *Somogyi Néplap*. During the media war in Kaposvár, he came under attack for his earlier positions in the party.

From the beginning, Tibor Troszt's innovative attempt, i.e., heroic effort to transfer power, was doomed to fail in this form. Through various means of power, others carried it out in Somogy County in April 1990. The subject of my study comprises the years 1988 and 1989. The complicated, well-reasoned and argumentatively reflexive analysis of media relations in the Hungarian countryside after the formation of the Antall government is a research endeavor for the future. Our study aims to present the gradual technique that politicians of the ruling party often employ in all areas of the exercise of power and flows from the principle of "surviving and seemingly reviving." Sources from the era faithfully mirror the "meta-language" that the leading lights of the ruling party mastered on both the national and county levels and skillfully used themselves. Throughout the county, they gauged the public opinion via numerous internal party forums on reshaping the public sphere and media relations.

Péter Bertalan

MEDIENKRIEG IM SOMOGYER LAND

(Resümee)

Der Prozess des Medienkriegs wird von der Mehrheit der Sozialwissenschaftler im letzten Drittel des 20. Jahrhunderts mit den Ereignissen, die in Budapest stattfanden, identifiziert. Weniger Aufmerksamkeit entfällt auf Geschehnisse, die fern von der Hauptstadt vor sich gingen, obwohl auch dort ein mindestens ebenso großer taktischer Kampf um die Vorherrschaft über die Infosphäre geführt wurde wie in der Hauptstadt. Die Medienwelt – als komplexes gesellschaftliches Subsystem – konnte sich als Erste der Attitüden der Kádár-Ära entledigen. Dies machte es möglich, dass die Politik, die in der Tiefe der Gesellschaft eingetretenen kleinen Veränderungen mit der Empfindlichkeit eines Seismografen signalisieren konnte. Die Untersuchung der lokalen Medien ist deshalb ein interessantes Forschungsgebiet, weil Ungarn, als ein vor allem auf Budapest konzentriertes Land nur auf Änderungen reagiert, die in der Hauptstadt erfolgen, von dort ausgehen oder von dort gestartet werden.

Bis Anfang 1989 hatte sich das Informationsmonopol des Komitatsausschusses Somogy der Ungarischen Sozialistischen Arbeiterpartei (USAP), die jahrzehntelang an der Macht gewesen war, aufgelöst. Weit weg vom Zentrum des politischen Lebens entfaltete sich auch im Komitat Somogy eine lebhafte Diskussion über die Zukunft; aus den Berichten des Komitatsausschusses Somogy der USAP spiegelt sich die völlige Verunsicherung der Parteielite des Komitats wider. Auf den als Debatte getarnten Parteiforen suchten die Teilnehmer verzweifelt nach einem Ausweg aus der für die Partei ungewohnten Vakuumsituation. Der entschlossen klingende Ton verdeckte in Wirklichkeit die völlige Verunsicherung, die Komitatsorganisation Somogy der USAP hatte ihre Initiator-Rolle bezüglich der Beeinflussung der Medien und der Thematisierung öffentlicher Inhalte verloren. Mit der Handhabung der schwierigen Situation betraute das Exekutivkomitee des Komitats Somogy der USAP Dr. Tibor Troszt. Der Fachmann, der über beachtliche sozialwissenschaftliche Kenntnisse verfügte und auch auf den Gebieten der Philosophie und der Kommunikationswissenschaft bewandert war, konnte den Zerfall des Informationsmonopols der USAP zwar verlangsamen, jedoch nicht verhindern. Sein Jahr später verfasster, literarisch wertvoller Lebenslauf spiegelt hervorragend die konfusen Verhältnisse wider, die

sich in den Jahren der Wende im Bereich der Medien entwickelten. 1989 wählte ihn das Parteigremium des Komitats als einen von zwei Nominierten unter geheimer Abstimmung zum Chefredakteur der Komitatszeitung *Somogyi Néplap*. Im Laufe der Ereignisse des Medienkriegs in Kaposvár geriet seine Person wegen seiner früheren Parteifunktionen ins Kreuzfeuer.

Der als Innovation getarnte, in Wirklichkeit jedoch heroische Versuch des Tibor Troszt zum Hinüberretten der Macht war in dieser Form von Vornherein zum Scheitern verurteilt gewesen. Dies führten dann andere, mit anderen Mitteln der Macht im April 1990 im Komitat Somogy durch. Gegenstand meiner Studie bilden jetzt die Jahre 1988 und 1989. Die komplexe, mit Gründen und Argumenten belegte reflexive Analyse der Medienverhältnisse auf dem Land nach der Bildung der Antall-Regierung ist eine Forschungsaufgabe für die Zukunft. Unsere vorliegende Untersuchung zielt darauf ab, jene langsame und von den Politikern der Staatspartei in allen Bereichen der Machtausübung oft angewandte Technik plausibel darzustellen, die dem Prinzip „erhalten bleiben und sich scheinbar erneuern" folgte. Die zeitgenössischen Quellen spiegeln getreu jene „Metasprache" wider, die die Koryphäen der Staatspartei landesweit und auf Komitatsebene perfekt beherrschten und auch selbst meisterhaft einsetzten. Im ganzen Komitat sondierten sie die öffentliche Meinung auf zahlreichen internen Parteiforen im Themenbereich der Umgestaltung der gesellschaftlichen Öffentlichkeit und der Medienverhältnisse.

Seres Attila

GRÓSZ KÁROLY 1989. ÁPRILIS 3-I KÁRPÁTALJAI KÖRÚTJA

Bevezető

Talán nem ördögtől való dolog, ha egy tanulmány megírását egy levéltári dokumentum inspirálja, illetve az afelett érzett örömünk, amikor rábukkanunk arra egy archívum mélyén. Jelen írás kiindulópontját az adta, hogy a 2018. szeptember 16–22. közötti kijevi kutatóutam során[1] az Ukrán Kommunista Párt (UKP) Központi Bizottsága (KB) egykori archívumának megőrzésére hivatott Ukrajnai Társadalmi Szervezetek Központi Állami Levéltárában[2] a kezem ügyébe került egy orosz nyelvű tájékoztató feljegyzés, amit Alekszandr Merkulov, az UKP KB Külkapcsolatok Osztályának vezetője[3] állított össze a KB apparátusa számára Grósz Károly[4] 1989. április 3-i félnapos kárpátaljai körútjáról. Az iratot a levéltári kutatóteremben elolvastam, s elsőre feltűnt, illetve elgondolkodtatott, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) főtitkára mivel indokolta meg azt, hogy Kárpátaljára vezetett az útja: „Grósz Károly elvtárs elmondta, hogy látogatásának legfőbb célja az, hogy megmutassa, a nemzeti kérdés sikeresen megoldható a szocializmus keretei között."[5] Ezt a kijelentését akár az egész dokumentum tételmondatának is tekinthetjük, mert leszűrhető belőle, hogy ő maga hogyan interpretálta a külhoni – az akkoriban leginkább elterjedt szóhasználat szerint határon túli – magyarság egyre nagyobb társadalmi visszhangot kiváltó és a magyar politikai vezetést is lépéskényszerbe hozó komplex problémakörét, s milyen percepciói lehettek a szomszédos országokban élő magyarság helyzetének rendezését illetően. Egyúttal ez a „röpke kiruccanás" a határon túlra Grósz Károly saját reputációjának és politikai mozgásterének, a belső ha-

[1] Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Irina Matyjasnak és Natalia Homenkónak, amiért önzetlenül segítették a kutatómunkámat Kijevben.

[2] Ukránul: Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО).

[3] Merkulov, Anatolij Vszevolodovics (1934) ukrán származású szovjet politikus, az UKP funkcionáriusa, agronómus. 1972–1976-ban az UKP KB Pártszervezeti Osztályának első helyettese, 1986–1990-ben az UKP KB tagja, egyúttal az UKP KB Külkapcsolatok Osztályának vezetője.

[4] Grósz Károly (1930–1996) politikus, az MSZMP funkcionáriusa. 1987. június 25-től 1988. november 24-ig a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnöke, 1988. május 22-től 1989. október 7-ig az MSZMP főtitkára.

[5] Lásd a mellékletet!

talmi küzdelmekben elfoglalt pillanatnyi pozíciójának vizsgálata szempontjából is tanulságokkal szolgálhat.

Ezek után feltételeztem, hogy a „magyar térfélen" is keletkeznie kellett egy hasonló dokumentumnak, vagyis kellett lennie egy olyan belső tájékoztatónak vagy emlékeztetőnek, ami az MSZMP valamely kulcsfontosságú szerve, a Politikai Bizottság (PB) vagy a Külügyi Osztály, annak tagjai és apparátcsikjai számára összegezte a pártfőtitkár kárpátaljai útjának tapasztalatait. Sajnos azonban hosszas kutakodások után sem bukkantam rá efféle forrásra. Természetesen nem kizárt, hogy ennek az ukrán dokumentumnak valahol még lappang a magyar pandantja, s ha majd előkerül, érdemes lesz összevetés céljából együttesen is megjelentetni őket. Mindazonáltal úgy vélem, hogy az MSZMP berkeihez köthető, feltételezett emlékeztető archívumi hiánya legalább annyira indokolja ennek az ukrán dokumentumnak a közreadását teljes terjedelemben, mint amennyire a megléte indokolta volna. Grósz Károly 1989. április 3-i kárpátaljai körútjáról tehát jelenleg ez az ukrán-szovjet pártirat az egyetlen rendelkezésünkre álló primer forrás. Informatív értékét növeli, hogy in situ, a helyszínen szerzett információk és tapasztalatok birtokában, s rögtön az események után, egy szűk belső kör számára osztotta meg a látogatás egyes részleteit.

A tanulmányban megvizsgálom, hogy mik voltak Grósz Károly lehetséges motivációi azzal, hogy Kárpátaljára látogatott, milyen koreográfia szerint alakult ki a körút végleges menetrendje, hogyan tudta kamatoztatni a látogatás hasznát az otthoni belpolitikai küzdelmekben, s végül, hogy milyen konkrét kérdések kerültek terítékre ezeken a megbeszéléseken. Mindemellett a tanulmány legfontosabb dilemmája, ami egy történész számára a legfőbb antagonizmust jelenti az, ahogyan Grósz interpretálta a peresztrojka időszakának nemzetiségi politikáját és az etnikumközi viszonyok aktuális állapotát a Szovjetunióban.

Grósz Károly lehetséges motivációi

Grósz Károly kárpátaljai körútjának előzményeihez egyetlen kapaszkodónk a pártfőtitkár külpolitikai tanácsadója, Thürmer Gyula[6] első kiadásban húsz évvel az események után megjelent visszaemlékezése. Eszerint Grósz az 1989. március 23–24-i Szovjetunióban tett hivatalos látogatása során arra kérte Mihail Gorbacsov[7] szovjet

6 Thürmer Gyula (1953) az MSZMP funkcionáriusa, 1988. május 22-től Grósz Károly külpolitikai tanácsadója. Később részt vett az MSZMP újjászervezésében, amely Munkáspárt néven alakult újjá. A párt alakuló kongresszusán, 1989. december 17-én, a párt elnökévé választották.

7 Gorbacsov, Mihail Szergejevics (1931–2022) szovjet politikus, állami vezető. 1985. március 11-től 1991. augusztus 24-ig a SZKP főtitkára, egyúttal 1989. május 25-től 1990. március 15-ig a Szov-

pártfőtitkárt, hogy nyújtson neki segítséget abban, hogy Kárpátaljára utazhasson.[8] Thürmer végig jelen volt a két pártvezető március 24-i szűk körű tárgyalásán, az általa készített emlékeztető ugyanakkor nem tartalmaz semmilyen utalást arra vonatkozóan, hogy Kárpátalja és az ott élő magyarság problémái bármilyen formában szóba kerültek volna.[9]

Joggal feltételezhetjük ugyanakkor, hogy erre mégiscsak kitértek, ugyanis a Szovjetunió nemzetiségi problémáiról Gorbacsov – az emlékeztető kontextusából ítélve – saját maga kezdeményezett eszmecserét. Mindamellett, hogy röviden tájékoztatta a vendégeit a nemzeti kérdés „korszerű szocialista megoldásának" újonnan kidolgozandó programjáról, súlyos és vészjósló kijelentést is tett, miszerint, a „nemzetiségi kérdés változatlanul élesen jelentkezik".[10] Grósz minden bizonnyal készült, és reflektált erre. Erre az alapján lehet következtetni, hogy az MSZMP Külügyi Osztályának munkaanyagaiban megtalálható egy március 18-ra datált és Moszkvában készült, tehát nyilván a – magyar–szovjet kapcsolatrendszerben irányadó – Moszkvai Magyar Nagykövetséghez köthető tárgyalási témavázlat, amely sorvezetőként arra volt hivatott, hogy a magyar delegációt orientálja a megbeszélések tárgykörében. Ennek egyik, *Nemzetiségi viszonyok* című alpontja az alábbi, szalagcím-szerűen felsorolt megállapításokat tartalmazta: „1.) Magyarországon jól érzékelik, hogy megkülönböztetett figyelmet kívánnak fordítani a területi autonómiával nem rendelkező népcsoportokra. 2.) A kárpátaljai magyarság bővülő lehetőségei: számos konkrét eredmény az utóbbi években, az együttműködések egyik legjobbjaként tartjuk számon. 3.) Tovább kívánunk haladni: értékelésünk szerint minden feltétel adott, például a kishatárforgalom tényleges beindítása."[11] Ezek a premisszák – különösen az az értelmezés, mely szerint Kárpátalja és a kárpátaljai magyarság helyzetének javulása új perspektívákat nyit a kétoldalú együttműködésben – visszaköszönnek az MSZMP központi orgánuma, a *Népszabadság* Grósz moszkvai útjához kapcsolódó helyszíni tudósításaiban is, a látogatást felvezető hírösszefoglalóban,[12] majd a magyar pártfő-

jetunió Legfelső Tanácsának elnöke, 1990. március 15-től 1991. december 25-ig a Szovjetunió elnöke.

8 Thürmer 2010. 149–150. A Munkáspárt elnöke memoárkötetének ez a részlete hasonló szövegezéssel megjelent még: Thürmer 2009.

9 Baráth – Rainer M. 2000. 178–187.

10 Baráth – Rainer M. 2000. 184.

11 Tárgyalási jegyzet Grósz Károly részére a Mihail Gorbacsovval folytatandó megbeszéléshez. Moszkva, 1989. március 18. MNL OL M-KS, 288. f., 32/b. csop., 78. ő. e. (714. doboz.)

12 Dunai Péter – Zalai István: Moszkvába érkezett az MSZMP főtitkára. Ma: Grósz–Gorbacsov-találkozó. *Népszabadság*, 1989. március 24. 1. és 3. Ugyanakkor Thürmer a látogatás előestéjén a *Népszabadság*nak adott interjújában sem beszélt erről. Zalai István: Korrekt viszony, szövetség, együttműködés. Thürmer Gyula nyilatkozata. *Népszabadság*, 1989. március 23. 1. és 3.

titkár által a tárgyalásait követően tartott nemzetközi sajtótájékoztatóról beszámoló kolumnában.[13]

Mindez nem mond ellent Thürmer azon állításának, miszerint Grósz kárpátaljai útjának előkészületeit igyekezett végig titokban tartani a Politikai Bizottság tagjai előtt. A kárpátaljai magyarság ügye belengte a moszkvai tárgyalások légkörét, ám az a konkrét felvetés, hogy a magyar pártfőtitkár el is szeretne oda látogatni, már nem kapott publicitást, sem a párt szűkebb köreiben, sem a szélesebb nyilvánosság előtt. Grósz – és az ő intencióinak megfelelően Thürmer – ezt az elhatározást, illetve a Gorbacsovval erről folytatott egyeztetés tényét bizalmasan kezelte.

Az MSZMP KB Politikai Bizottságának március 28-i ülésén a *Különfélék* napirendi pont alatt, *Grósz Károly elvtárs szóbeli bejelentései* alpont egyik bekezdésében mindössze annyi szerepel, hogy a „Politikai Bizottság tudomásul veszi, hogy Grósz Károly elvtárs április 3-án részt vesz Záhony városavató ünnepségén". A főtitkár tehát előzetesen nem tájékoztatta arról a PB tagjait, hogy a záhonyi városavatót összeköti egy többállomásos kárpátaljai körúttal.[14] Ezt követően a Politikai Bizottság április 5-én tartott legközelebb ülést, ahol Grósz bejelentette, hogy két nappal korábban Kárpátalján járt a Szovjetunió Kommunista Pártjának meghívására. A PB-ülés jegyzőkönyvéhez csatolt munkaanyagok között sincs semmiféle emlékeztető vagy feljegyzés, ami feltárta volna a PB tagjai előtt az út részleteit és tanulságait. Tehát a főtitkár nemes egyszerűséggel lezárta a kérdést azzal, hogy post factum közölte kárpátaljai útjának tényét, de annak tapasztalatait nem osztotta meg a PB tagjaival. A PB ezt „tudomásul vette", bár lehet, hogy ez csak a szokásos jegyzőkönyvi frázis volt.[15]

Páldi András kijevi főkonzul,[16] aki már a szovjet oldalon, Csapon csatlakozott a magyar delegációhoz, azt írta, hogy őt is teljesen váratlanul érte, amikor bejelentették Grósz kárpátaljai látogatását.[17] Az út előkészületeibe tehát őt sem avatták be. A pártfőtitkárt kísérő Thürmer kiemeli, hogy Grósz még Záhonyban sem szólt arról, hogy Kárpátalja felé veszi az irányt. Amikor pedig a városavató ünnepség befejeztével felszálltak a különvonatra, a bizalmasain és a vonatkísérőn kívül senki nem sejtette, hogy a szerelvény nem Budapestre, hanem az ellenkező irányba, Csapra indul.

13 Dunai Péter – Zalai István: Kölcsönös szándék a politikai együttműködés bővítésére. Grósz Károly és Mihail Gorbacsov négyórás eszmecseréje a Kremlben. Díszebéd a vendég tiszteletére. Az MSZMP főtitkárának nemzetközi sajtóértekezlete. *Népszabadság*, 1989. március 25. 1. és 3.

14 Az MSZMP KB PB ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1989. március 28. MNL OL M-KS, 288. f., 5. csop., 10 600. jkv. sz.

15 Az MSZMP KB PB ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1989. április 5. Uo.

16 Páldi András (1927) közgazdász, diplomata. 1986. július 7-től 1992. március 21-ig a Kijevi Főkonzulátus vezetője, 1992. március 21-től november 10-ig kijevi nagykövet.

17 Páldi 1996. 326–327.

Thürmer a visszaemlékezésében rögzíti azt is, hogy Grósz mivel indokolta a kérését Gorbacsov előtt. Erről a magyar pártvezető kendőzetlenül beszélt: „Grósznak szüksége van hazai pozícióinak megerősítésére… Grósz felveti Gorbacsovnak: fontos segítség lenne az otthoni belpolitikai küzdelemben, ha a nemzeti ünnep, a felszabadulás előestéjén Kárpátaljára látogathatna."[18] Grósz motivációjának értelmezésére és értékelésére egy megközelítési keret alkalmazása szinte önkéntelenül adódik, ez pedig a nemzetpolitikához[19] kapcsolódó korábbi lépéseinek, cselekvéseinek, reflexeinek ismertetése, amire a tanulmány adta keretek között természetesen nem vállalkozhatom, ennek érzékeltetésére csak két mozzanat felvillantásával szeretnék szorítkozni.

Grósz biográfusa, Medgyesi Konstantin hangsúlyozza, hogy Grósz Károly és Nicolae Ceauşescu román pártfőtitkár 1988. augusztus 28-i aradi találkozója a magyar fél számára teljes kudarccal végződött, s végső soron a tárgyalások helyszíne, Arad, a sikertelenség szinonimájává vált. A Grósz által a találkozó után Szegeden adott interjú mindenki számára nyilvánvalóvá tette, hogy a miniszterelnök-pártfőtitkár kudarcot vallott, s olyan közéleti és kommunikációs vereséget szenvedett, amely helyrehozhatatlan károkat okozott politikusi megítélésében. A közvélemény ettől a jelképes pillanattól kezdve már nem egy erőskezű, dinamikus vezetőnek, hanem egy egyre inkább tehetetlen figurának látta őt, aki képtelen fellépni az ellenérdekelt politikai szereplőkkel szemben. Míg Grósz Arad és az interjú előtt rendre győzött, utána olyan lejtőre került, ahonnan nem volt visszaút, és sorra vesztette el a politikai csatákat, belpolitikai mozgástere beszűkült.[20] A találkozón elszenvedett csúfos vereséget mind az ellenzéki mozgalmak, mind az MSZMP vele szemben álló népi szárnya igyekezett kihasználni és a saját javára fordítani. Az aradi tárgyalások kudarcára vezethető vissza az is, hogy ezt követően felgyorsult az MSZMP népi szárnya és a Magyar Demokrata Fórum (MDF) közötti közeledési folyamat, intenzívebbé vál-

[18] Thürmer 2010. 149–150.

[19] A „nemzetpolitika" fogalmának használata alapvetően az 1990-ben megalakult Antall-kormány időszakában terjedt el. A nemzetpolitika a magyar állam külhoni magyarokkal kapcsolatos politikája, fogalomrendszerének kulcseleme a nemzetépítés és az annak szolgálatába állított társadalom- és intézményépítés. A nemzetpolitika célja a külhoni magyarok szülőföldön való maradásának, boldogulásának és gyarapodásának elősegítése. Rákóczi – Válent – Varga 2017. 7–13. Nyilván a nemzetpolitika cizellált értelmezése nem adaptálható még Grósz Károly pártfőtitkárságának idejére, illetve semmi nyoma annak, hogy ő maga valaha használta volna ezt a fogalmat. Ennek ellenére 1988–1989-ben a külhoni magyarság kérdésének a magyar társadalmi közhangulat alakulására gyakorolt hatása és annak az MSZMP-én belüli egyre erőteljesebb artikulálása a népi-nemzeti szárny aktivizálódásának köszönhetően, illetve a már ekkoriban is kitapinthatóan egyre hangsúlyosabbá váló kormányzati felelősségvállalás miatt használni fogom.

[20] Medgyesi 2019. 5–6.

tak a kapcsolataik, amit az is plasztikusan szemléltetett, hogy az aradi fiaskó után éppen Pozsgay Imre kezdeményezésére jött létre egy közvetlen találkozó az MDF vezetőivel.[21] Tanulmányom szűkebb témája szempontjából Medgyesi Konstantin egyik megállapítása megkerülhetetlen: Grósz az aradi tárgyalásokon nagyrészt Gorbacsov elvárásainak akart megfelelni, ezért vállalt be presztízsromboló gesztusokat.[22] Ha Grósz fejével próbálunk gondolkodni, akkor feltételezhetjük, hogy ez esetben talán ő is, kölcsönösségi alapon, joggal várt el Gorbacsovtól gesztusokat. Az a kérés, hogy félhivatalos jelleggel Kárpátaljára látogathasson, teljesen „ártatlan" volt, amit Gorbacsov nehezen utasíthatott volna vissza, főleg annak tudatában, hogy az közvetve Grósz belpolitikai pozícióinak erősítését szolgálta.

„Arad" és „Kárpátalja" között történt még valami, ami eklatánsan kifejezi, hogy a sokak által egyébként is csak ide-oda csapongónak, egyik végletből a másikba esőnek, s különösebb politikai arcél nélkülinek jellemzett pártfőtitkár meglehetősen idegenül mozgott a magyar közvélemény szemében egyre inkább a politikai prioritások közé sorolt nemzetpolitikában, s nem tudott mit kezdeni a határon túli nemzetrészek sorskérdéseivel. 1989. február 15-én a Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának meghívására munkalátogatást tett Prágában, ahol Miloš Jakeš pártfőtitkárral is tárgyalt. A találkozó utáni sajtótájékoztatón „köszönetet mondott azért a nemzetiségi politikáért, amelyet Csehszlovákiában folytatnak".[23] Február 23-án az MDF Ideiglenes Elnöksége egy állásfoglalást adott ki, amelyben tiltakoztak Grósz prágai nyilatkozata ellen, és hangsúlyozták, hogy az azt megelőző hónapokban több beadvány született a szlovákiai magyarság részéről, amelyek a nemzetiségi jogok kiszélesítését és törvényes garanciáit, a magyar nyelvű intézmények számának növelését kérik országuk vezető testületeitől. Ezek a törekvések az MDF vezetősége szerint egyértelműen arra mutatnak, hogy nem kielégítő a csehszlovákiai magyarság helyzete. Leszögezték azt is, hogy a gondok elkendőzése, a valóságos helyzet megszépítése csak félreértéseket szülhet.[24]

A prágai nyilatkozat hazai narratívája még szélesebbre húzta Grósz Aradon nyílt és azóta be nem hegedt sebét, a magyar közvélemény úgy vélhette, hogy a pártfőtitkár nem tanult aradi hibájából. Talán nem állok messze a valóságtól, ha azt feltételezem, hogy Grósz a kárpátaljai útjával egy olyan terepen – nevezetesen a nemzetpolitikában – akart sikert felmutatni, amelyen kudarcot kudarcra halmozott, s amely döntő mértékben hozzájárult ahhoz, hogy defenzívába szoruljon a belső pozició-

21 Medgyesi 2019. 21–22.

22 Medgyesi 2019. 23.

23 Grósz Károly tárgyalásai Prágában. *Népszava*, 1989. február 16. 1–2. Az idézet a 2. oldalon olvasható.

24 Házi – Juhász-Pintér – Marschal 2022. 191.

harcokban. Minden bizonnyal úgy kalkulált, hogy ezzel ismét magához ragadhatja a kezdeményezést. Nem sokkal a prágai fiaskója és az azáltal keltett hullámok után adta hírül a magyar sajtó, hogy február 26-án Ungváron megalakult a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ). Ez a korábbi évtizedek szovjet valóságához, a társadalmi élet túlbürokratizáltságához, az egypárturalmi viszonyokhoz, illetve a kulturális élet dogmatikus irányításához szokott kárpátaljai magyarság kilátásai szempontjából paradigmaváltást jelentett, hiszen a magyar értelmiségiek alulról szerveződve, a teljes közösség átfogásának igényével hoztak létre egy autonóm társadalmi szervezetet. Ez egyfajta aduászként szinte önmagától felkínálta Grósz számára a kárpátaljai látogatás lehetőségét.

A körút menetrendje és programja

A kárpátaljai körút még a határ innenső oldalán, egy Magyarországon szervezett ünnepi eseménysorral, Záhony várossá avatásával és azzal együtt a „Magyarország felszabadulása" (április 4.) alkalmából tartott megyei pártbizottsági megemlékezésekkel kezdődött. Az MSZMP Szabolcs-Szatmár megyei orgánuma, a *Kelet-Magyarország* tudósítása szerint a főtitkár 9.30-kor érkezett a magyar–szovjet határon fekvő vasúti csomópontra, s még arra is maradt ideje, hogy egy rövid sétát tegyen a településen. Az ünnepség fő szónokaként ezután beszédet mondott a MÁV mozdonyjavító csarnokában.[25]

Ezután kíséretével különvonatra szállt, mellyel a szovjet oldalon fekvő Csap irányába indult el. A csapi vasútállomás peronján a Kárpátaljai terület párt- és tanácsi vezetésének prominensei fogadták, köztük a két legfontosabb vezető, Henrih Bandrovszkij, az UKP Kárpátontúli Bizottságának első titkára[26] és Mihail Maljovanyik, a Kárpátontúli Területi Tanács Végrehajtó Bizottságának elnöke.[27] A Csap–Ungvár–Munkács–Beregszász útvonalat, a vasútvonalak kárpátaljai hálózata miatt képtelenség lett volna egy délután alatt bejárni, főleg úgy, hogy Grósz programját tele-

[25] Megyei felszabadulási megemlékezés keretében várossá avatták Záhonyt. *Kelet-Magyarország*, 1989. április 5. 1.

[26] Bandrovszkij, Henrih Joszifovics (1929–2008) ukrán származású politikus, az UKP funkcionáriusa. A Kirovográdi terület Szvirnyevo nevű településén született, 1953-tól 1980-ig Lvovban élt, 1964-től 1980-ig az UKP Lvovi Városi Pártbizottságának első titkára. 1980. december 2-től 1990. február 8-ig az UKP Kárpátontúli Területi Bizottságának első titkára.

[27] Szabó Béla: Grósz Károly területünkön. *Kárpáti Igaz Szó*, 1989. április 4. 1.

zsúfolták különféle protokolláris találkozókkal, ezért innen gépkocsival folytatták útjukat.[28]

Az első hivatalos megbeszélésre Ungváron, a területi (megyei) pártbizottság székházában került sor. A *Kárpáti Igaz Szó* április 4-i összefoglalója erről csak meglehetősen lakonikus formában és az ilyenkor szokásos szocialista frazeológiával tudósított: Grósz és Bandrovszkij kölcsönösen tájékoztatták egymást a magyarországi politikai és gazdasági helyzetről, a Kárpátontúli területen zajló átépítés és demokratizálódás menetéről, a határokon átnyúló testvérmegyei kapcsolatokról, méltatták azok jelentőségét. Az aznapi lapszám címoldalán megjelent fotó tanúsága szerint a területi pártbizottságban tartott megbeszélésen – a fotósokkal és a tudósítókkal együtt – több mint harminc ember vett részt.[29] A mellékletben közölt ukrán levéltári dokumentumból ítélve minden bizonnyal ez volt az az informális egyeztetés, amikor a magyar pártfőtitkár felfedte a vendéglátói előtt, hogy mi is a szándéka a látogatásával.[30] Példi András már idézett memoárjában is utal erre a mozzanatra: „[Grósz] kijelentette, hogy ami itt történt, az követendő példa és folytatása mindkét ország népeinek érdeke."[31]

A magyar pártvezető programjának következő állomása az Ungvári Állami Egyetem volt, melynek bejáratánál ukrán népviseletbe öltözött lányok várták és kaláccsal kínálták. Az egyetemen rövid eszmecserét folytatott az intézmény vezetőivel, többek között Volodimir Szlivka rektorral. Ellátogatott a Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszékre és a Hungarológiai Központba, ezek szakmai tevékenységéről Petro Lizanyec tanszékvezető professzor és az intézet vezetője adott tájékoztatást.[32] Megtekintette még az egyetem „internacionalista Barátság Termét" is, ahol egy beszélgetést szerveztek számára a magyar tanszék oktatóival és a Szovjet–Magyar Baráti Társaság helyi tagozatának aktivistáival.[33]

[28] A *Vörös Zászló* április 6-i beszámolója kiemeli, hogy Grósz és kísérete gépkocsival érkezett Beregszászba. Csanádi György: Grósz Károly, az MSZMP Központi Bizottságának főtitkára városunkba látogatott. *Vörös Zászló*, 1989. április 6. 1.

[29] Szabó Béla: Grósz Károly területünkön. *Kárpáti Igaz Szó*, 1989. április 4. 1.

[30] Lásd a mellékletet!

[31] Példi 1996. 327.

[32] Az Ungvári Állami Egyetem rektorának 1988. január 14-i utasítása értelmében Petro Lizanyec professzor vezetésével megalakult a Hungarológiai Központ Szervező Csoportja, amelynek az volt a feladata, hogy kidolgozza és egyeztesse a magyar kormányzattal a központ működési szabályzatát és tudományos tevékenységének módszertani kérdéseit. Az Ungvári Hungarológiai Központ később, a Szovjetunió Állami Oktatásügyi Bizottságának 1988. szeptember 22-i rendelete értelmében nyílt meg az Ungvári Állami Egyetemen. Lásd: Lizanyec, Petro: Hungarológiai Központ a Szovjetunióban. *Kárpáti Igaz Szó*, 1989. február 8. 4.

[33] Grósz Károllyal Kárpátalján. *Kelet-Magyarország*, 1989. április 5. 3.

Az egyetemi látogatás után a program a területi pártbizottság oktatási központjában folytatódott, ahol Grósz több száz fős tömeg előtt mondott nagyívű beszédet. A rendelkezésünkre álló forrásokból arra lehet következtetni, hogy erre a nagygyűlésre a területi pártalapszervezetek tagjait és a különféle termelőegységek (üzemek, kolhozok stb.) párt iránt lojális dolgozóit hívták meg. Ebben a beszédben hangzott el az az ominózus mondat, amellyel a magyar pártvezető üdvözölte a KMKSZ megalakulását: „A múlthoz képest összehasonlíthatatlanul több a magyar szó a sajtóban, a könyvkiadásban. Korszerűsödik és bővül a Kárpáti Igaz Szó arculata, nő befolyása. Annak is nagyon örülünk, hogy hosszú évtizedek erőfeszítése nyomán megalakult a Magyarok Kulturális Szövetsége. Hungarológiai Központ jött létre, s az ungvári egyetemen most már magyarul is lehet felvételi vizsgát tenni – hogy csak néhányat említsek az elmúlt időszak fontos fejleményeiből”.[34] Páldi András megítélése szerint a beszéd szerepet játszott abban, hogy a magyar szervezet bejegyeztetésének a helyi tanácsi szervek részéről szándékosan gáncsolt folyamata újabb impulzust kapjon, egyrészt inspirálóan hatott a szervezőbizottság tevékenységére, másrészt azt nyilván az illetékes helyi szervek is magyar kormányzat pártfogásáról tanúskodó deklarációként értelmezhették.[35] A beszéddel kapcsolatban még egy érdekes mozzanatot jegyzett fel Páldi, aki az elnökségi pulpituson foglalt helyet, így éppen szemben ült az általa ezer fősre becsült hallgatósággal. A tömegben az arcokat pásztázva kizárólag ukrán származású apparátcsikokat ismert fel, többek között a Nagyszőlősi járás első titkárát és a Rahói járás másodtitkárát, ezért meglepődött azon, hogy magyarokat egyáltalán nem hívtak meg erre az eseményre. Páldi a meghívottak erősen megrostált köréből azt a következtetést vonta le, hogy a helyi hatalom fél Magyarország és a kárpátaljai magyarok közeledésétől, illetve annak tovagyűrűző hatásaitól.[36] Az ungvári nagygyűlés után Grósz és kísérete Munkácsra tett rövid kitérőt, ahol meglátogatták a várat, majd Beregszászra utazott.

A magyar többségű Beregszászi járás székhelyén is sor került egy hivatalos megbeszélésre a járás vezetőivel, így Veress Gáborral,[37] az UKP Beregszászi Járási Bizottsága első titkárával és Ivan Ivancsóval, a járási tanács végrehajtó bizottságának elnökével. Mind a körút sikere, mind annak otthoni interpretációja és esetleges politikai haszna, mind pedig Grósz személyes reputációja szempontjából minden bizony-

[34] Testvéri barátság és együttműködés. Grósz Károly kárpátontúli tartózkodásáról. Grósz Károly beszéde. *Kárpáti Igaz Szó*, 1989. április 5. 1–2.

[35] Páldi András kijevi főkonzul jelentése Várkonyi Péter külügyminiszternek a KMKSZ problémáiról. Kijev, 1989. április 7. MNL OL XIX-J-1-j, 1989/86. doboz, 001955/1989. sz.

[36] Páldi 1996. 327–328.

[37] Veress Gábor (1932–2010) magyar származású kárpátaljai újságíró, politikus, az UKP funkcionáriusa. 1973-tól 1990. május 3-ig az UKP Beregszászi Járási Bizottságának első titkára.

nyal a beregszászi látogatás jelentette a félnapos program csúcspontját. A városban ugyanis spontán módon hatalmas tömeg verődött össze, hogy találkozhasson a magyar pártfőtitkárral, akinek így két ízben – a járási pártbizottságban szervezett megbeszélés előtt és után – is alkalma nyílt arra, hogy az emberekkel kezet fogjon s beszédbe elegyedjen velük. Az erről készített fényképfelvételek bejárták a hazai és a kárpátaljai magyar sajtót.

Páldi szerint a látogatás részletei Kárpátalján azért sem kerülhettek nyilvánosságra, mert a helyi tömegtájékoztatásai eszközök, a rádió és a sajtóorgánumok arról semmit nem közöltek előzetesen. A helyi pártbizottság nem akarta, hogy Grósz érkezésekor sok magyar legyen jelen. Később bevallották neki, hogy azért titkolóztak, mert tartottak a magyarok tüntetésétől, s a szovjetellenes megnyilvánulásoktól.[38] A *Vörös Zászló* április 6-i részletes beszámolója ugyanakkor ezt némiképpen árnyalja, ebből ugyanis kiderül, hogy április 3-án reggel bemondták a rádióban, hogy Grósz Károly aznap Beregszászra érkezik, s ennek is köszönhető volt, hogy már a kora délutáni órákra több száz fős tömeg verődött össze a járási pártbizottság székháza előtt.[39]

Mindazonáltal kérdésként merül fel, hogy egy ilyen horderejű, ha nem is hivatalos, de legalább félhivatalos, több állomást érintő és tömegeket megmozgató körút előkészületeit mennyire lehetett titokban tartani úgy a magyar pártvezetés, mint Kárpátalja többségi és kisebbségi társadalma előtt. Grószt négy magyar párttisztviselő kísérte az útján: Major László pártszóvivő, az MSZMP KB irodavezetője, Kimmel Emil irodavezető-helyettes, Thürmer Gyula, a főtitkár külpolitikai tanácsadója és Gyuricska Kálmán,[40] az MSZMP Szabolcs-Szatmár Megyei Bizottságának első titkára.[41] Mint említettem, Páldi András kijevi főkonzul Csapon csatlakozott a csoporthoz. Nem tudni pontosan, hány sajtótudósító tartott ezzel a küldöttséggel. Az MSZMP Szabolcs-Szatmár megyei orgánuma, a *Kelet-Magyarország* olyan rész-

[38] Páldi 1996. 326–327.

[39] Csanádi György: Grósz Károly, az MSZMP Központi Bizottságának főtitkára városunkba látogatott. *Vörös Zászló*, 1989. április 6. 1.

[40] Gyuricska (Gyuricsku) Kálmán (1944) közgazdász, az MSZMP funkcionáriusa. 1985. március 11-től 1988. december 3-ig az MSZMP Szabolcs-Szatmár Megyei Bizottságának titkára, majd 1988. december 3-tól 1989. október 7-ig első titkára.

[41] E helyütt érdemes megjegyezni, hogy az MSZMP Szabolcs-Szatmár Megyei Bizottságának április 12-i – a kárpátaljai körút időpontja utáni első – ülésén Gyuricska is felszólalt különféle kérdésekben. Mindössze annyit említett, hogy április 3-án a megye vendége volt Grósz Károly. Arról, hogy személyesen kísérte el a főtitkárt Kárpátaljára, egy szót sem ejtett, noha az utókor történésze szempontjából nézve igencsak érdekfeszítő lenne megtudni, hogy ő milyen benyomásokat szerzett az útjuk során. Az MSZMP Szabolcs-Szatmár Megyei Bizottsága ülésének jegyzőkönyve. Nyíregyháza, 1989. április 12. MNL SZSZBVML, XXXV 31. 130. doboz.

leteket és információkat adott közzé a látogatásról, amelyek arról árulkodnak, hogy az egyik újságírójának ott kellett lennie a helyszínen. Ez a személy minden bizonnyal Kopka János volt, ő készített interjút a főtitkárral a határtól Nyíregyháza felé tartva.[42] Joggal feltételezhető az is, hogy az MTI részéről legalább két munkatárs, egy-egy fotós és tudósító is végig velük tartott. Ez a pár fős létszám, ahhoz képest, hogy Grósz március 23–24-i moszkvai tárgyalásain 23 magyar sajtómunkás (újságíró, tudósító, fotós) vett részt, nem számít soknak.[43] Az MSZMP központi orgánuma, a *Népszabadság* nem tudósított a helyszínről, az április 5-i lapszámban az MTI-re hivatkozva összegezték Grósz záhonyi és ungvári beszédének főbb megállapításait,[44] egyéb hír, beszámoló, elemző cikk, netán szerkesztőségi álláspont nem látott napvilágot a lapban.

Ahhoz, hogy – ha hihetünk Páldi András megérzésének – az április 3-i ungvári gyűlésen legalább ezer fő vegyen részt, a területi pártbizottságnak is komoly erőfeszítéseket kellett tennie. Széles körben informálnia kellett az érintett területi alapszervezeteket, szét kellett küldenie az utasításokat stb. Ehhez nem sok idő állt rendelkezésére, ha azt vesszük, hogy Grósz és Gorbacsov március 24-én csak előzetesen állapodott meg a kárpátaljai útról, mivel a szovjet pártfőtitkár kikötötte, hogy ehhez meg kell szereznie Vlagyimir Scserbickijnek,[45] az UKP első titkárának az áldását is. Thürmer úgy tudja, ez nem ment olyan könnyen: utóbbi nem volt elragadtatva az ötlettől, sőt, egy ideig ellenállt, de végül nem akart ujjat húzni az ellenlábasának számító, de a pozícióját tekintve felette álló Gorbacsovval, ezért végül beadta a derekát.[46] Beszédes az is, hogy noha megtehette volna, ő maga nem vett részt Grósz programjain, sem a fogadásán, sem a vele folytatott megbeszéléseken, hanem az egész ügyet a Kárpátontúli területi pártbizottságra delegálta. Úgy vélem, ez azt is mutatja, hogy valamennyire neheztelt a kialakult helyzet miatt. Scserbickij a távollétével demonstrálni kívánt, talán Grósz útjának a súlyát akarta csökkenteni ezzel, s azt a látszatot erősíteni, hogy az nem hivatalos, hanem csak egy magánjellegű látogatás.

42 Kopka János: A pártfőtitkár válaszai a Kelet-Magyarországnak. Szabolcs-Szatmár jövőjéről, a lakosság, a párttagság közérzetéről, a felelősségvállalásról és kárpátaljai találkozásairól. *Kelet-Magyarország*, 1989. április 5. 3.

43 Kimmel Emil kimutatása Grósz Károly március 23–24-i moszkvai sajtókíséretéről. Budapest, 1989. március 21. MNL OL M-KS, 288. f., 32/b. csop., 78. ő. e. (714. doboz.)

44 Szomszédaink értik szándékainkat. Grósz Károly Záhonyban és Kárpátalján. *Népszabadság*, 1989. április 5. 3.

45 Scserbickij, Vlagyimir (1918–1990) ukrán származású szovjet politikus, az UKP funkcionáriusa. 1972. május 25-től 1989. szeptember 20-ig az UKP első titkára, egyúttal 1971. április 9-től 1989. szeptember 20-ig az SZKP Politbüro tagja.

46 Thürmer 2010. 149.

Grósz útjával kapcsolatban egy figyelemreméltó információra bukkanhatunk Balázs Ádámnak, a *Magyar Hírek* című lap szerkesztőjének egy Páldi András számára írt leveléből.[47] Ő később, Paskai László esztergomi érsek május 20–25-i kárpátaljai körútja idején,[48] a bíboros útjáról tudósítva járt Kárpátalján. Feltűnt neki, hogy az Ungvárt Beregszásszal összekötő útvonalon az orosz nyelvű helységnévtáblák mellé magyar nyelvű helységnévtáblákat helyeztek ki. Megtudta, hogy ezeket még Grósz Károly látogatásához időzítve szerelték fel, azoknak a településeknek a bevezető útjain, amelyek a magyar pártvezetőt szállító autókonvoj útvonalán helyezkedtek el. Igaz, csak az országút egyik oldalán, abban az irányban, amerre a konvoj haladt, ugyanis Grósz nem tért vissza Ungvárra, hanem a Beregszász melletti Luzsanka határátkelőnél (Asztély–Beregsurány) lépte át a szovjet–magyar határt. Ezek a helységnévtáblák még Paskai látogatása idején is a helyükön voltak.[49]

A magyar nyelvű helységnevek használata ekkoriban egészen új fejleménynek számított Kárpátalján. 1989. március 8-án jött ki a nyomdából a *Kárpáti Igaz Szó* első olyan lapszáma, amelyben mindenfajta szerkesztőségi kommentár nélkül, négy kárpátaljai város (Ungvár, Munkács, Beregszász, Nagyszőlős) nevének magyar megfelelőjét kezdték el használni. A szerkesztőségnek erre nem volt engedélye a helyi pártszervektől, ezért vissza akarták vonatni a magyar helynevek használatát. A szerkesztőség ugyanakkor nem akart eleget tenni a területi pártközpont utasításának. Végül a párt részéről megelégedtek azzal a megoldással, hogy a lap a cikkek elején zárójelben közli az egyes települések ukrán elnevezéseit is.[50]

Összegezve az elmondottakat, Grósz útjának előkészületei az UKP Kárpátontúli Területi Bizottsága részéről, többek között az ungvári programok (egyetemlátogatás, a nagyszabású pártgyűlés) megszervezése, a magyar nyelvű helységnévtáblák kivitelezése és felszerelése stb. időt vett igénybe, és megítélésem szerint bizonyos mérvű publicitást is maga után vont, ami miatt a helyi társadalmi közegben nem lehetett teljesen titokban tartani a magyar pártfőtitkár érkezésének hírét.

Elsősorban a spontán – de fentiekben részletezett tényezők miatt talán már egy-két napja érlelődő – beregszászi szimpátia-megmozdulásnak köszönhetően volt egy lélektani pillanat, amikor úgy tűnt, hogy Grósz „mesterterve" sikerülni fog, és visszaveheti a kezdeményezést a párton belül. Másnap, április 4-én tartották „Magyarország

47 A *Magyar Hírek* a Magyarok Világszövetségének 1955 óta, kéthetente megjelenő magazinja volt. 1989-ben a főszerkesztője és felelős kiadója Halász György volt.

48 Erre részletesen lásd: Seres 2022.

49 Balázs Ádám levele Páldi Andrásnak. Budapest, 1989. június 16. MNL OL XIX-J-1-k, 1989/113. doboz, 6686/1989. sz.

50 Páldi András jelentése Várkonyi Péter külügyminiszternek. Kijev, 1989. április 7. MNL OL XIX-J-1-j, 1989/86. doboz, 001951/1989. sz.

felszabadulásnak" központi ünnepségét a budapesti Szabadság téren, amelyen a szokásokhoz híven az állami vezetők megkoszorúzták a szovjet hősi emlékművet. Thürmer ekként idézte vissza az ott történteket: „Pozsgay, Szűrös mosolytalan arcán látni, hogy Grósznak sikerült elrontani örömüket. A pártfőtitkár arra a területre lépett, amelyet ők szinte kisajátítottak maguknak."[51]

Konkrét kérdések a terítéken

Ha elvonatkoztatunk attól a tényezőtől, hogy Grósz Károly eredetileg milyen szerepet szánt ennek a kárpátaljai körútnak az otthoni hatalmi pozíciói megszilárdításában, felmerül a kérdés, hogy volt-e annak bármilyen kézzelfogható haszna az ottani magyar kisebbség nemzeti integritásának megőrzése és közösségi önszerveződése, illetőleg a határokon átnyúló magyar–magyar kapcsolatok élénkítése szempontjából. Milyen konkrét kérdések kerültek a terítékre a kétoldalú megbeszéléseken? Tehát milyen ügyekben próbált előrelépni Grósz Ungváron a területi párt- és tanácsi szervek vezetőivel, az egyetemen a magyar értelmiség képviselőivel, illetve Beregszászon, a járási párt- és tanácsi szervek elöljáróival szervezett találkozók során? A források vizsgálatával három kérdéskört tudtam rekonstruálni.

Az első a magyar konzuli képviselet (konzuli szolgáltató pont) létrehozása Ungváron. Páldi Őszi István külügyminiszter-helyettesnek írt 1989. április 10-i főnöki leveléből csupán annyit tudunk meg, hogy Major László pártszóvivő, aki, mint említettem, Grósz kíséretéhez tartozott, megkérte a kijevi főkonzult, hogy dolgozza ki és terjessze fel az erre vonatkozó javaslatát.[52] Noha sem a magyar sajtótudósítások, sem az Alekszandr Merkulov által készített tájékoztató feljegyzés nem utal erre, joggal feltételezhető, hogy ez a kérdés szóba került a területi pártbizottság első titkárával, Henrih Bandrovszkijjal folytatott ungvári megbeszélésen. Ez adta Major László kérésének az apropóját. Egy korábbi dokumentum alapján tudunk arra következtetni, hogy a kérdésnek jóval korábbi előzményei voltak, s a kezdeményező az ukrán fél volt. Páldi András 1988. november 23–25. között Ungváron tartózkodott, ahol részt vett a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának 70. évfordulójára szervezett ünnepségeken. Ez alkalommal egy maratoni megbeszélést folytatott Bandrovszkijjal, s ennek során, a határ menti gazdasági kapcsolatok és közlekedési összeköttetés erősítésének kontextusában az ukrán pártfunkcionárius javasolta, hogy

[51] Thürmer 2010. 150.

[52] Páldi András kijevi főkonzul (főnöki) levele Őszi István külügyminiszter-helyettesnek. Kijev, 1989. április 10. MNL OL XIX-J-1-k, 1989/59. doboz, 4104/1989. sz.

a Magyar Népköztársaság Külügyminisztériuma a Kijevi Magyar Főkonzulátus kihelyezett részlegeként hozzon létre egy konzuli pontot Ungváron. Azzal érvelt, hogy a határforgalom élénkült, sokkal többen utaznak a másik országba, mint az azt megelőző években, és így a szovjet állampolgároknak nem kellene Kijevbe utazniuk, illetve a Kárpátaljára utazó magyar állampolgárok, elsősorban a különféle vállalati dolgozók, helyben intézhetnék az útlevélügyeiket.[53]

A Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió kormánya 1985. augusztus 1-jén egyezményt írt alá Moszkvában a határ menti településeken lakó állampolgárok egyszerűsített határátlépésének rendjéről. Ennek értelmében az illetékes magyar és szovjet határőrizeti szervek egyszeri határátlépési engedélyt adhattak ki csoportvezetők vagy egyes állampolgárok eseti kérelmére 1. az államhatár mentén a szerződő felek által szervezett közös tömegrendezvények, 2. a hozzátartozókkal való találkozás, családi ünnepek és más családi események, 3. hozzátartozók súlyos betegsége vagy halála, családi szerencsétlenség, 4. halaszthatatlan orvosi segítségnyújtás esetén. Az egyezmény az 1. számú mellékletében felsorolt 62-62 határ menti, a magyar és a szovjet oldalon lévő település lakói számára, és a 2. számú mellékletében felsorolt öt határátkelőhelyen biztosította az egyszerűsített határátlépés lehetőségét.[54] Ennek a szabályozásnak 1986. február 23-tól kellett volna hatályba lépnie, ám a szovjet hatóságok, technikai akadályokra hivatkozva, csak jóval később, 1989. március 1-jétől, azaz alig több mint egy hónappal az első számú magyar politikus látogatása előtt léptették életbe azt. Páldi 1989. április 7-i, az egyezmény gyakorlati alkalmazásának első tapasztalatairól írt jelentése rávilágít, hogy szovjet részről tízszer annyian éltek az egyezmény által kínált lehetőségekkel, mint magyar részről, s ez a határ szovjet oldalán állandó torlódásokhoz, zsúfoltsághoz vezetett.[55] A kialakult helyzet ugyanúgy magyarázza a szovjet központi igazgatási szervek korábbi halogató magatartását, mint a kárpátaljai helyi tanácsi és pártszervek kezdeményezőkészségét és inspirációját. A határátlépés zökkenőmentessé tétele, a tömegjelenetek elkerülése, és ezzel együtt a lakossági elégedetlenség csökkentése miatt a helyi ukrán-szovjet párt- és tanácsi szervek maguk is érdekeltté váltak abban, hogy a Magyarországra utazó

[53] Páldi András jelentése a Henrih Bandrovszkijjal folytatott megbeszéléséről. Kijev, 1988. november 28. MNL OL XIX-J-1-j, 1990/76. doboz, 001624/1/1990. sz.

[54] A Minisztertanács 20/1986. (V. 22.) számú rendelete a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Kormánya között, a határmenti településeken lakó állampolgárok egyszerűsített határátlépésének rendjéről szóló, Moszkvában, 1985. augusztus 1-jén aláírt egyezmény kihirdetéséről. *Magyar Közlöny*, 1986. május 22. 519–522.

[55] Páldi András kijevi főkonzul jelentése Várkonyi Péter külügyminiszternek a magyar–szovjet egyszerűsített határátlépési egyezmény életbe lépése utáni első hónap tapasztalatairól. Kijev, 1989. április 7. MNL OL XIX-J-1-j, 1989/85. doboz, 001954/1989. sz.

szovjet állampolgárok – többek között az utazással kapcsolatos – konzuli ügyeiket helyben intézzék.

Várkonyi Péter külügyminiszter Németh Miklós miniszterelnökhöz intézett 1989. április 10-i átiratából kivehető, hogy a kormányfő is támogatásáról biztosította az ügyet,[56] 1989 júniusától a Kijevi Főkonzulátus minden hónapban konzuli fogadónapokat tartott Ungváron. Az ukrán területi tanácsszervek érdekeltségét és pártfogását mutatja az is, hogy ezeket eleinte a Kárpátontúli Területi Tanács épületében, az állampolgárok ügyeinek intézésére rendszeresített – manapság ügyfélszolgálati irodának mondott – fogadóhelyiségben tartották. Nyilván eleinte nehézségekbe ütközött egy erre alkalmas, funkcionális irodai helyiség kialakítása, mégis szokatlannak tűnik, hogy egy – diplomáciai immunitást élvező – külföldi diplomata a Szovjetunióban egy tanácsi szerv épületében exterritoriális joghatóságú konzuli tevékenységet folytathatott. Igaz, ez a helyi tanács működését minden bizonnyal alig befolyásolta, ugyanis a konzuli fogadóórák tapasztalatait összegző, 1989. szeptember 14-én kelt jelentés szerint a kezdetekben nagyon szűkre szabott ügyfélfogadási rendben, havonként két-két egymást követő hétvégi napon, szombaton és vasárnap, négy-négy óra időtartamban fogadták az ügyfeleket. A havonta tehát összesen nyolc órára szorítkozó konzuli fogadónapokon 50-60 szovjet állampolgárságú ügyfél kérelmét, ügyét iktatták,[57] ami rendkívül jelentős létszám, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy a források tanúsága szerint az ezzel kapcsolatos teendőket a helyszínen mindössze egy konzul látta el. Páldi egy másik jelentéséből arra lehet következtetni, hogy emiatt már Szűrös Mátyás 1989. október 14-i beregszászi útjának idejére a kormányzaton belül kialakult egy elvi állásfoglalás arról, hogy a konzuli szolgálat működését folyamatossá teszik Ungváron, és létrehoznak egy önálló magyar konzuli kirendeltséget.[58] Grósz Károly aktív politikusként már nem érhette meg a Magyar Köztársaság Minisztertanácsának 1989. november 6-i, 3309/1989. számú határozatát, amely előirányozta egy állandó konzuli képviselet felállítását Ungváron. A határozat értelmében a külügyminiszternek kellett megállapodást kötnie az illetékes szovjet szervekkel az ungvári főkonzulátus felállításáról, illetve szovjet javaslat esetén újabb szovjet főkonzulátus megnyitásáról Magyarországon. Az is szerepel még ebben az instrukcióban, hogy az ungvári főkonzulátus létesítését követően a kijevi főkonzulátus

[56] Várkonyi Péter külügyminiszter átirata Németh Miklós miniszterelnökhöz. Budapest, 1989. április 10. MNL OL XIX-J-1-k, 1989/59. doboz, 4104/1989. sz.

[57] Páldi jelentése a Külügyminisztériumnak. Kijev, 1989. szeptember 14. MNL OL XIX-J-1-j, 1989/86. doboz, 003659/1989. sz.

[58] Páldi feljegyzése Horn Gyula külügyminiszternek a Szűrös Mátyás kárpátaljai látogatása során felvetendő kérdésekről. Kijev, dátum nélkül. (1989. október 13. előtt.) MNL OL XIX-J-1-j, 1989/83. doboz, 003861/1989. sz.

konzuli illetékességi körzetéből kiveszik az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság (USZSZK) Kárpátontúli területét. A Külügyminisztérium (KÜM) ennek alapján szövegezte meg azt a jegyzéket, amelyet november 9-re datáltak, és még aznap átnyújtottak a budapesti szovjet nagykövetség képviselőjének.[59]

A második konkrét kérés, amit Grósz előtt az őt fogadó ukrán – vagy magyar származású – partnerek megfogalmaztak, a beregszászi állandó magyar színtársulat, illetve az önálló magyar színház létrehozására irányuló elképzelésekkel állt összefüggésben. Ezt, ellentétben az előző problémával, úgy a kárpátaljai magyar sajtótudósítások, mint a magyar levéltári források több részletében is egyöntetűen megemlítik. Mind a *Vörös Zászló*, mind a *Kelet-Magyarország* tudósítása utalt rá, hogy a hivatásos magyar társulattal rendelkező színház létrehozására irányuló erőfeszítésekről Veress Gábor beregszászi járási első titkár tájékoztatta Grószt.[60] Azt kérte a magyar pártfőtitkártól, hogy a Kijevben képzett magyar színinövendékeket anyanyelvi utóképzésre vegyék fel a budapesti Színművészeti Főiskolára.[61] Egy későbbi magyar levéltári dokumentum azt is elárulja nekünk, hogy Grósz elébe ment Veress kérésének, és ígéret tett arra, hogy a magyar kormány részképzési lehetőséget biztosít Budapesten a kárpátaljai színészhallgatóknak.[62]

A magyar színház létrehozásának kérdése korábbi előzményekre nyúlt vissza. Beregszászon 1952 óta működött egy amatőr népszínház, amely fennállásának negyvenkét éve alatt mintegy negyven színművet mutatott be és összesen 1132 előadást tartott. Az állandó, professzionális színtársulat kérdése az 1960-as és 1970-es évektől jelen volt a kárpátaljai magyar értelmiség diskurzusában. Sztyepan Turjanyica, a területi pártbizottság titkára 1987. május 5-én Beregszászban egy aktívagyűlésen elismerően nyilatkozott az amatőr népszínház tevékenységéről, s azt javasolta, hogy

[59] A Magyar Köztársaság Külügyminisztériumának szóbeli jegyzéke a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Budapesti Nagykövetségéhez az Ungvári Magyar Főkonzulátus felállításáról. Budapest, 1989. november 9. MNL OL XIX-J-1-j, 1989/83. doboz, 003726/5/1989. sz. Az Ungvári Magyar Konzulátust Jeszenszky Géza nyitotta meg 1991. augusztus 10-én. Habár már az 1991. augusztus 24-i ukrán függetlenségi nyilatkozatot követően felmerült az ungvári képviselet főkonzulátusi rangra emelése, ez utóbbira csak 1993. június 2-án került sor. Paládi 2023. 894.

[60] Csanádi György: Grósz Károly, az MSZMP Központi Bizottságának főtitkára városunkba látogatott. *Vörös Zászló*, 1989. április 6. 1.

[61] Grósz Károllyal Kárpátalján. *Kelet-Magyarország*, 1989. április 5. 3.

[62] Hárs Gábornak, a Művelődési Minisztérium osztályvezetőjének feljegyzése a Kelemen Elemér művelődési miniszterhelyettes által vezetett delegáció 1989. augusztus 29–30-i kárpátaljai látogatásáról. Budapest, 1989. szeptember 12. MNL OL XIX-J-1-k, 1987/59. doboz, 4318/2/1989. sz. (A feljegyzést az érkeztető bélyegző tanúsága szerint 1989. szeptember 19-én iktatták a Külügyminisztériumban a 4318/2/1989. számon. Az ügyiratot 1989-IV/145-1-es tételszámon sorolták be az irattárban, ennek ellenére az akta az 1987. év sorozatában található meg a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának külügyminisztériumi archívumában.)

a Munkácsi Orosz Drámai Színház filiáléjaként, de a Beregszászi járási kultúrház és az amatőr népszínház bázisán hozzanak létre egy professzionális magyar színházat. A járási pártbizottság, annak kulturális osztálya és a kultúrház vezetői, a népszínház amatőr színészeivel folytatott tanácskozás után azonban egy önálló magyar színház alapítása mellett foglaltak állást.[63]

Az erre irányuló törekvéseket Páldi is felkarolta, már egy 1988. január 26-i keltezésű jelentésében javasolta, hogy a magyar kormányzat részéről is nyújtsanak támogatást az amatőr színház professzionálissá alakítására irányuló kezdeményezéshez.[64] Páldi 1988. április 28–30-án Kárpátaljára látogatott abból az apropóból, hogy ezekben a napokban vendégszerepelt a nyíregyházi Móricz Zsigmond Színház társulata Ungváron, a *Peleskei nótárius* című előadásukat Turjanyicával együtt nézte meg. Az ukrán partnere ez alkalommal közölte vele, miszerint Kijevben döntés született arról, hogy a beregszászi amatőr színtársulatot hivatásossá alakítják az ungvári Ukrán Drámai Színház magyar tagozataként, s elindulhat Kijevben a magyar nemzetiségű színészek képzése is.[65]

A kérdés tehát csak az volt, hogy ha a magyar nemzetiségű fiatalok Kijevben, orosz vagy ukrán nyelven végzik el az Ivan Karpenko-Karij Állami Színművészeti Főiskolát, akkor hogyan tudják majd elsajátítani a magyar nyelvű színjátszáshoz szükséges szakmai, retorikai stb. alapokat. Grósz látogatásának idejére már meg is kezdődött a leendő színésznövendékek válogatása. Gondot jelentett ugyanakkor számukra, hogy a magyarországi gyakorlattól eltérően csak egy felsőoktatási intézményt nevezhettek meg továbbtanulási céllal még abban az esetben is, ha ez művészeti jellegű volt. Emiatt a jelentkezők létszáma a vártnál kisebb volt. Veress bizonyos szempontból nyitott kapukat döngetett, ugyanis a Grósszal folytatott április 3-i megbeszélése idejére már volt egy ígérete arra nézve, hogy magyar részről támogatni fogják ezt a kezdeményezést. Négy nappal korábban, március 30-án Pusztai Ferenc miniszterhelyettes vezetésével a Művelődési Minisztérium delegációja járt Ungváron. A területi párt- és tanácsi szervek képviselőivel folytatott tárgyalásokon Pusztai a minisztérium részéről messzemenő támogatásáról biztosította a magyar nemzetiségű színészhallgatók szakmai képzését. Elmondta, hogy a konkrét igények szerint a magyar nemzetiségű hallgatók számára a budapesti Színház- és Filmművészeti

63 Csanádi 2004. 295.

64 Páldi összefoglaló jelentése a kárpátaljai magyarság helyzetéről. Kijev, 1988. január 26. MNL OL XIX-J-1-j, 1988/97. doboz, 00542/2/1988. sz.

65 Páldi jelentése Várkonyi Péternek. Kijev, 1988. május 10. MNL OL XIX-J-1-j, 1988/96. doboz, 00621/1/1988. sz.

Főiskolán is lehetőséget biztosítanak mind a teljes képzésre, mind a célirányos részképzésre (színpadi beszéd, beszédtechnika, énekes képzés stb.).[66]

A kérdés megoldását, sőt egyezményes formába öntését Grósz aktív politikusként már ugyancsak nem érhette meg. 1989. november 22-én, a Budapestre látogató Jurij Olenyenko ukrán kulturális miniszter együttműködési jegyzőkönyvet írt alá magyar hivatali partnerével, Glatz Ferenc művelődési miniszterrel. A jegyzőkönyvben az is szerepelt, hogy a Művelődési Minisztérium a saját költségén lehetőséget biztosít annak a tizenhat kárpátaljai magyar fiatalnak, akiket időközben felvettek a kijevi Színművészeti Főiskolára, az 1989/1990-es tanév első szemeszterére, hogy – elsősorban a magyar beszédtechnika elsajátítása céljából – egy-két féléves részképzésen, illetve két-három hetes szakmai gyakorlaton vehessenek részt a budapesti Színház- és Filmművészeti Főiskolán.[67]

A harmadik kérdéskör a beregszászi kórház bővítésének ügye lehetett. A beregszászi járási kórház első tömbje még a csehszlovák uralom idejében, 1936-ban épült fel.[68] Az 1980-as évek második felében szükségessé vált egy korszerű szárny felépítése. Arra, hogy ez a kérdéskör szóba került Grósz és Veress Gábor, a Beregszászi járás első titkára között az április 3-i megbeszélésük során, egy korábbi magyar diplomáciai iratból, Páldi András 1987. december 14-én kelt rejtjeltáviratából tudunk következtetni. Eszerint Veress még 1987 őszén levelet írt Grósznak, amelyben a személyes segítségét kérte a beregszászi kórház bővítéséhez és egy új, modern szárnyának magyar közreműködéssel történő felépítéséhez. Páldi december 11-én adta át Veressnek a magyar pártfőtitkár erre vonatkozó pozitív válaszát, s rögzítette a magyar származású szovjet pártvezető reakcióját is: „A kórház magyarok által történő megépítését politikai kérdésnek és a kárpátaljai magyarokkal való törődés pozitív példájának szeretnék tekinteni." A táviratban Páldi kitért arra is, hogy a beruházás teljes értéke mintegy tizenkét millió rubelre rúgott, amiből ötmilliót a területi költségvetésből próbáltak ellentételezni, hétmilliót pedig a központi büdzséből lehívni. Az ötmilliós árulistát már átadták a magyarországi NIKEX képviselőjének, s Veress

66 Boros Róbert, a Művelődési Minisztérium Nemzetközi Kapcsolatok Főosztálya vezetőjének feljegyzése Stark Antal államtitkár számára. Budapest, dátum nélkül. (1989. április 14. előtt.) MNL OL XIX-J-1-k, 1989/109. doboz, 4318/1/1989. sz.

67 Olenyenko a novemberi budapesti látogatása során találkozott Kazimir Károllyal, a Színház- és Filmművészeti Főiskola rektorával is. Medve [Imola]: Ukrán–magyar kulturális egyezmény. Magyar színészeket képeznek Kijevben. *Magyar Hírlap*, 1989. november 23. 6. A főiskola 1989/1990-es évfolyamára felvett tizenhat magyar nemzetiségű hallgatója mellett az 1987/1988-as tanévtől a főiskola rendezői szakán másoddiplomásként Kijevben tanult Vidnyánszky Attila. Rajta kívül még egy magyarul beszélő oktatója is volt a főiskolának. Huszár 2010. 75.

68 Benda Mária – Fedinecz Sándor – Kállai Gyuláné – Polónyi Margit: Bereg megye egészségügyének történetéből. 5. A háború után. *Beregi Hírlap*, 1998. június 4. 3.

úgy nyilatkozott, hogy december 20-ig várják a magyar fél válaszát. Azt szerette volna, ha sürgősen megállapodnak a financiális feltételeket illetően, annak érdekében, hogy 1988 tavaszán megkezdődhessen az építkezés.[69]

A sajtóbeszámolók szerint 1988-ban megállapodás született a területi tanács és a közreműködő magyarországi állami vállalatok között. A fővállalkozó a budapesti SZÖVÉPTERV volt, míg a kivitelező a Szabolcs Megyei Állami Építőipari Vállalat (SZÁÉV) és egy Nógrád megyei építőipari cég. A tervek szerint 1990 végén kellett volna átadni a két épülettömbből álló új szárnyat. Az átadási határidő teljesítését ugyanakkor már a kezdetek-kezdetétől számos tényező hátráltatta, ezért bizonyos, hogy az építkezéssel, kivitelezéssel kapcsolatos nehézségek szóba kerültek Grósz és Veress látszólag teljesen formálisnak tűnő megbeszélésén. Ez volt az az ügy, melynek megoldását a magyar pártfőtitkár már egyáltalán nem élhette meg. 1990–1991-ben, a magyarországi rendszerváltoztatás idején tönkrementek az állami építőipari vállalatok, illetve 1991 tavaszától a Magyar Köztársaság és a Szovjetunió közötti kereskedelmi és pénzügyi tranzakciókban a rubelelszámolásról áttértek a dollárelszámolásra, ami teljes mértékben ellehetetlenítette a kivitelezés megvalósítását.[70] Az építkezést végül új vállalkozási-kivitelezői konstrukcióban fejezték be. Szűk egy évtizeddel a tervezett átadása után a beregszászi kórház új szárnyát Leonyid Kucsma ukrán államfő avatta fel 1999. április 7-én.[71]

Grósz Károly fatális tévedése

Grósz április 3-i körútjának az egész kárpátaljai magyarság perspektívái szempontjából a legérdekfeszítőbb mozzanata volt az Ungvári Állami Egyetemen folytatott beszélgetése a Magyar Nyelv- és Irodalom Tanszék, illetve a Hungarológiai Intézet oktatóival. Ez a programpont szolgált keretéül annak, hogy megismerkedjen a KMKSZ prominenseivel. A *Kelet-Magyarország* tudósításának erre vonatkozó része név szerint csak Balla Lászlót említi meg,[72] aki 1989-ben a KMKSZ-t létrehozó tíztagú szervezőbizottság, majd a választmány tagjaként vette ki a részét a szervezet alapításából és kezdeti tevékenységéből.[73] Nem kizárt, hogy jelen volt Fodó Sándor,

69 Páldi rejtjeltávirata a Külügyminisztériumnak. Kijev, 1987. december 14. MNL OL XIX-J-1-j, 1987/129. doboz, 005590/1987. sz.

70 Balogh Irén: Felújították a kórház építését! *Beregi Hírlap*, 1994. november 24. 1. és 4.

71 Fogarasi [László]: Leonyid Kucsma felavatta a beregszászi kórházat. *Beregi Hírlap*, 1999. április 10. 1.

72 Grósz Károllyal Kárpátalján. *Kelet-Magyarország*, 1989. április 5. 3.

73 Balla László (1927–2010) költő, író, műfordító, lapszerkesztő. 1947-től a *Kárpáti Igaz Szó* olvasószerkesztője, az 1965. június 1-jén első ízben a *Zakarpasztka Pravdá*tól részben eltérő tartalommal,

a KMKSZ egyik alapítója és első elnöke is, aki a Magyar Filológiai Tanszéken tanított. Arról, hogy ezen a beszélgetésen – a szokásos hírlapi hozsannázáson kívül – mi hangzott el, megvitatták-e érdemben a KMKSZ helyzetét, s legfőképpen, a magyar értelmiségiek kérték-e, hogy Grósz vesse latba a tekintélyét a szervezet ügyében, semmilyen primer vagy szekunder forrással nem rendelkezünk.

Páldi a KMKSZ helyzetét taglaló április 7-i jelentésében leírta, hogy a magyar pártfőtitkár látogatása után már senki nem kételkedett abban, hogy a de facto már megalakult, de addigra hivatalosan még be nem jegyzett szervezet működésének nem lesz semmilyen törvényi akadálya.[74] Vagyis a kárpátaljai magyar közvélemény – és minden bizonnyal maga Páldi is – úgy ítélte meg, hogy Grósz látogatása közvetlenül hozzájárul majd a bejegyeztetési procedúra felgyorsításához és véglegesítéséhez, hiszen azt, hogy az április 3-i ungvári hatalmas pártaktíván dicsérően szólt a szövetségről, az ukrán fél akár figyelmeztetésként is értelmezhette arra vonatkozóan, hogy a magyar testvérpárt komoly politikai és diplomáciai támogatást biztosít a szervezet legitimációs törekvéseihez. Én azonban úgy gondolom, hogy Grósz beszéde közvetlenül nem befolyásolta a bejegyeztetési procedúra végkifejletét. Páldi információi szerint a Kárpátontúli Terület Tanácsának Végrehajtó Bizottsága (VB) eredetileg április 17-én tárgyalta volna a KMKSZ bejegyzésének kérdését, ám azt végül a május 18-i, majd a május 23-i ülésére halasztotta. Ekkor, május 23-án napirendre is került, ám a testület nem volt teljes, és a VB elnöke, valamint Bandrovszkij távollétében nem vállalta a döntés felelősségét. A tanácsi testület végül csak 1989. június 20-án fogadta el a KMKSZ 1989. február 26-i alapszabályát, ezzel a Szövetség de jure is megalakulhatott.[75]

Még azt sem zárom ki, hogy a kárpátaljai ukrán pártvezetés halogató taktikájának a részét képezte a fent részletesen kifejtett kezdeményezése az ungvári magyar konzuli pont létrehozására, hiszen ennek jóindulatú támogatásával és az ehhez való hivatali, infrastrukturális hozzájárulással alkupozíciót teremthetett maga számára az érdekével ellentétes magyar törekvések esetleges elhárítására. Tény ugyanakkor, hogy Páldi intenciójának megfelelően[76] a magyar külügyi vezetés felkarolta a KMKSZ ügyét. A bejegyeztetés körüli huzavona idején Fodó Sándor két ízben is járt Buda-

majd 1967. március 8-tól önálló magyar kiadású napilapként megjelenő *Kárpáti Igaz Szó* főszerkesztője 1987. augusztus 13-ig. A kárpátaljai magyar szellemi élet egyik legbefolyásosabb, a hatalom iránt is lojális prominense. Életéről részletesen lásd: Balla 2002.

74 Páldi András kijevi főkonzul jelentése Várkonyi Péter külügyminiszternek a KMKSZ problémáiról. Kijev, 1989. április 7. MNL OL XIX-J-1-j, 1989/86. doboz, 001955/1989. sz.

75 A határozat szövege: Dupka 1993. 100.

76 Páldi András kijevi főkonzul jelentése Várkonyi Péter külügyminiszternek a KMKSZ problémáiról. Kijev, 1989. április 7. MNL OL XIX-J-1-j, 1989/86. doboz, 001955/1989. sz.

pesten. Először május 9-én, de az ekkor folytatott tárgyalásairól semmilyen forrással nem rendelkezünk, a legbővebb közlemény a *Magyar Nemzet*ben jelent meg, amit a források hiánya miatt érdemes szó szerint idézni: „Fodó Sándor, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség elnöke rövid budapesti látogatása során találkozott Szokai Imrével, az MSZMP Központi Bizottsága nemzetközi pártkapcsolatok osztályának helyettes vezetőjével. Thürmer Gyula, az MSZMP főtitkárának külpolitikai tanácsadója fogadta a vendéget. Fodó Sándor fontos eredményként értékelte Grósz Károly kárpátaljai látogatását. Az MSZMP képviselői hangsúlyozták a párt készségét és érdekeltségét a szövetség jövőbeni munkájának elvi és gyakorlati támogatására."[77] Minden bizonnyal döntő érvényű fejleménynek tekinthetjük, hogy a bejegyeztetés elmaradása miatt a KMKSZ május 28-i választmányi ülésén határozatot fogadtak el arról, hogy Mihail Gorbacsovhoz, a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) főtitkárához fordulnak, hogy segítse elő a számukra pozitív döntés megszületését. Erről egy Fodó aláírásával ellátott táviratot küldtek el Gorbacsovhoz, annak másolatát Grószhoz is eljuttatták.[78] Ezt követően Fodót a területi tanácsra rendelték és szóbeli ígéretet tettek neki a bejegyzésre. A távirat elküldése után Budapesten úgy döntöttek, hogy a Művelődési Minisztérium június 22–26. között meghívja a KMKSZ négyfős delegációját Magyarországra. A delegáció látogatásának súlyát növelte, hogy magyar részről magas szinten kívánták fogadni a tagjait. A programterv szerint június 23-án Glatz Ferenc művelődési miniszterrel és Szokai Imre külügyminiszter-helyettessel is megbeszélést folytattak. Ennek előkészületei Ungváron is ismertté váltak, az ukrán területi vezetők pedig – legalább is a Művelődési Minisztérium értesülései szerint – nem akarták, hogy a Magyarországra hivatalos meghívást nyert delegáció még egy jogilag bizonytalan státuszú szervezetet képviseljen. Siklós Péter, a Művelődési Minisztérium Nemzetközi Kapcsolatok Főosztályának előadója, aki a delegáció látogatásának előkészítéséért felelt, úgy ítélte meg, hogy a minisztérium meghívása, ha nem is kizárólagos oka, de elősegítője volt a KMKSZ törvényesítésének.[79]

A KMKSZ bejegyeztetése körüli huzavona önmagában rávilágít arra, hogy Grósz abbéli helyzetértékelése, miszerint „a nemzeti kérdés sikeresen megoldható a szocializmus keretei között",[80] mennyire nem mozgott a realitás talaján. Ha a kárpátaljai magyarság teljes fejlődéstörténetét és általános helyzetét vizsgáljuk a szovjet érában, akkor ugyanerre a következtetésre jutunk.

77 Közéleti hírek. *Magyar Nemzet*, 1989. május 10. 4.

78 Megjelent: Dupka 1993. 88.

79 Siklós Péter feljegyzése a KMKSZ delegációja magyarországi látogatásának előkészítéséről. Budapest, 1989. június 21. MNL OL XIX-J-1-k, 1989/112. doboz, 6710/1989. sz.

80 Lásd a mellékletet!

A Kárpátalja történetével foglalkozó szakirodalomban általánosan elfogadott nézet, hogy a hruscsovi időszak (1953–1964) desztalinizációt hirdető és részben megvalósító, ezért sok tekintetben reményekre feljogosító politikai és társadalompolitikai intézkedései, vagyis a korabeli szovjet politikai és társadalmi diskurzusban „enyhülésnek" nevezett folyamat után a brezsnyevi éra (1964–1982) nem hozott érdemi változást a terület magyar lakossága számára. Sőt, a korszak második felében, elsősorban az oktatás- és kultúrpolitikában inkább azok a tendenciák erősödtek fel, amelyek a magyarság asszimilációjának ágyaztak meg. Noha Leonyid Brezsnyev pártfőtitkár hatalmának kezdeteit a magyarság számára tett apró gesztusok fémjelezték, így például 1965-ben részben, majd 1967-ben teljesen önálló lappá vált a *Kárpáti Igaz Szó*,[81] továbbá ugyancsak 1965-ben önálló tanszékké alakult az Ungvári Állami Egyetemen 1963-ban létrehozott magyar nyelv- és irodalom szak,[82] a szovjet társadalmi-politikai berendezkedés a magyarság szempontjából alapvetően visszarendeződésen ment keresztül. Ahogy azt Császár István kárpátaljai történész találóan megfogalmazta, „a '70-es évek folyamatai még a legoptimistábbakat is visszarántották a »létező szocializmus talajára«".[83]

A magyarság polgári, valamint anyanyelvű művelődési és oktatási jogainak súlyos sérülései már az 1970-es évtized elejére kiütköztek. Erre világított rá a Fodó Sándor egyetemi tanár és Kovács Vilmos író, költő, illetve az ő szellemi holdudvarukhoz tartozó személyek által kezdeményezett és 1972 tavaszán megfogalmazott, a kárpátaljai magyar köznyelvben csak (második) „72-es beadványként" aposztrofált dokumentum, amit – a helyi párt- és területi vezetés vélt vagy valós érdektelensége miatt – az SZKP KB Politikai Bizottságához és a Szovjetunió Legfelső Tanácsának Elnökségéhez juttattak el. A beadvány készítői az alkotmányos jogokra, a lenini nemzetiségpolitika alapelveire és a különféle pártdokumentumok posztulátumaira hivatkozva követelték a kárpátaljai magyarság jogainak érvényesítését. A beadvány készítői négy kulcsfontosságú területet soroltak fel, amelyeken a magyarság polgári és anyanyelv-használati jogai sérültek, és a problémák megoldására javaslatot tettek. Ezek a területek a közoktatás, a közművelődés (a magyar nyelvű sajtó és színházkultúra kérdése), a közigazgatás, illetve a magyar nemzetiségi érdekképviselet létrehozása (önállóan vagy a pártszerveken belül). A géppel sokszorosított beadványt becslések szerint 1600-2000 magyar nemzetiségű szovjet állampolgár írta alá.[84] A válaszlépés és az eredmények megvalósulásában is kettőség érvényesült. Egyrészt rövid távú eredményként lehetett elkönyvelni, hogy 1972. március 21-én engedélyezték a felvé-

81 Császár 2021a. 594.
82 Fedinec 1999. 62.
83 Császár 2021b. 600.
84 Erre bővebben lásd: Darcsi – Dobos 2013.

teli vizsgákat anyanyelven, kivéve az ukrán és orosz filológián, de kizárólag a kárpátaljai felsőoktatásban, tehát az Ungvári Állami Egyetemen.[85] A hosszabb távú eredmények közé tartozott a magyar nyelvű óvodahálózat kiépítésének befejezése. Másrészt a Kreml részéről a Szovjetunió Állami Oktatásügyi Bizottsága révén csak az oktatással kapcsolatban felvetett kérdésekre reagáltak, a magyar érdekképviselet és a professzionális magyar színház megalapítása – mint arra fent több alkalommal utaltam – egészen a rendszerváltásig váratott magára. A felvetett kérdések kivizsgálására bizottság érkezett Moszkvából Ungvárra, melynek távozása után a helyi vezetés hajszát indított a dokumentum feltételezett szerzői ellen, a módszer a már korábban is alkalmazott erkölcsi megfélemlítés, egzisztenciális ellehetetlenítés volt. A dokumentum készítői nagy árat fizettek bátorságukért: elbocsájtás, publikációs lehetőség megvonása, egyetemi képzés felfüggesztése és végső soron az emigráció várt rájuk.[86]

Az USZSZK Kárpátontúli területének helyi szerveiben, s különösképpen a stratégiai döntések meghozataláért felelős párttestületekben (területi pártbizottság, járási és városi pártbizottságok) a magyarság reprezentációja mindvégig rendkívül alacsony volt. A területi (megyei) párt- és állami vezetésnek 1973-ig nem volt egyetlen magyar tagja sem.[87] 1987-ben az egész területi egység lakosságának 14%-a párttag volt, ugyanakkor a magyar nemzetiségű lakosságnak csak a 8%-a.[88] 1988-ban a Beregszászi Járási Pártbizottság Politikai Bizottságának 11 tagja közül mindössze 4 volt magyar származású, noha a járás teljes népességének 72%-a, azaz közel háromnegyede magyar nemzetiségű volt.[89] A magyarság számarányát nem tükröző politikai-társadalmi reprezentáció azzal is összefüggött, hogy a háború után a vezető párttestületekben a magyarokat, mint bűnös nemzet képviselőit, nemkívánatosnak tartották, és 1944–1945 óta olyan belső utasítás volt érvényben, mely szerint a párt-

[85] A magyar nyelvű felvételi vizsgák lehetővé tételét eredetileg egy nagyberegi középiskolai tanár, Polczer Endre kezdeményezte még 1971-ben. A Szovjetunió Állami Oktatásügyi Bizottságának határozata értelmében annak engedélyezték a magyar nyelvű felvételizést az Ungvári Állami Egyetemre, aki azt egyénileg kérvényezte. Ám ez az egyetem részéről nem vált szabállyá, mert aki nem írta meg a kérvényét, mert például nem tudott erről a lehetőségről, annak továbbra is csak oroszul vagy ukránul lehetett felvételi vizsgát tennie. Szamborovszkyné 2021. 616–617.

[86] Az 1970-es évek második felében Stumpf Benedek András irodalomtörténész, Balla Gyula költő, kritikus, majd 1977-ben, nem sokkal a halála előtt Kovács Vilmos is áttelepedett Magyarországra. Császár 2021b. 610–612.

[87] A KÜM I. Területi Főosztályának tájékoztató feljegyzése az MSZMP KB számára a kárpátaljai magyarság helyzetéről. Budapest, 1988. április 28. MNL OL XIX-J-1-j, 1988/97. doboz, 00542/3/1988. sz.

[88] Páldi jelentése Várkonyinak az 1987. március 18–23-i kárpátaljai látogatásáról. Kijev, 1987. április 6. MNL OL XIX-J-1-j, 1987/126. doboz, 002423/1987. sz.

[89] Páldi jelentése a Külügyminisztériumnak az 1988. január 14–19-i kárpátaljai látogatásáról. Kijev, 1988. január 22. MNL OL XIX-J-1-j, 1988/96. doboz, 00621/1988. sz.

szervezeteknek korlátozniuk kellett a magyarok, s főleg a magyar értelmiségiek belépését a pártba. Páldi András kijevi főkonzul értesülései szerint ez a normatíva a gyakorlatban még a gorbacsovi peresztrojka idején is fennállt.[90]

A Szovjetunióban a párttagság mind a közéleti szerepvállalás, mind a politikai befolyás legfontosabb alapfeltételének minősült, amennyiben valaki nem volt vagy nem lehetett párttag, semmilyen tanácsi, vagyis helyhatósági tisztségre nem pályázhatott. A népi képviselők 1968. március 14-én megtartott választásai azt eredményezték, hogy a Beregszászi Járási Tanács 72 képviselőjéből 46 fő, azaz a többség, magyar nemzetiségű lett – ilyen magas arányra addig soha nem volt példa –, s ugyancsak magas volt Beregszász város képviselői között a magyarok aránya.[91] A peresztrojka idején azonban az arányuk a járási tanácsban 40-45%-ra csökkent, vagyis kisebbségbe szorultak. Ugyanez érvényesült a Beregszászi Járási Tanács Végrehajtó Bizottságában is: 1988-ban 13 tagja közül mindössze 6 volt magyar nemzetiségű.[92] Minden bizonnyal a brezsnyevi éra második felére, vagyis a pangás kiteljesedésének és azzal együtt a teljes reményvesztettség időszakára – nyilván nem kis részben összefüggésben a „72-es beadvány" után a magyar értelmiséget érő retorziókkal – már azok a magyarok sem akartak vezető politikai vagy helyhatósági tisztséget vállalni, akik egyébként a képzettségüknél fogva legalább valamilyen szakpolitikai területen alkalmas kádernek minősültek volna. Legalább is az 1987. december 20–21-én Kárpátaljára látogató Szabó János kijevi konzulnak maguk a területi tanács dolgozói panaszkodtak erre.[93]

A brezsnyevi időszak legfőbb jellemzője a központosítás és az uniformizálás fokozatos és kitartó bevezetése volt az élet minden területén, tehát a közoktatásban is. Ezzel szoros összefüggésben a hruscsovi éra egyik markáns oktatáspolitikai irányvonala, az „egységes szovjet nép" kialakítása érdekében az orosz nyelv hatáskörének általános kiterjesztése minden nem orosz tanítási intézményben Brezsnyev alatt is folytatódott, az 1970-es évek második felében pedig inkább erősödött. Mint arra Szamborovszkyné Nagy Ibolya kárpátaljai magyar történész rámutatott, amennyiben a Szovjetunióban államnyelv alatt az oroszt értjük – amit ekként soha nem nevesítettek, hanem csupán az egyes nemzetiségek közötti összekötő nyelvként definiáltak –, akkor a tagköztársaságokban élő, de nem a tagköztársaság domináns

[90] Páldi összefoglaló jelentése a kárpátaljai magyarság helyzetéről. Kijev, 1988. január 26. MNL OL XIX-J-1-j, 1988/97. doboz, 00542/2/1988. sz.

[91] Császár 2021a. 595–596.

[92] Páldi jelentése a Külügyminisztériumnak az 1988. január 14–19-i kárpátaljai látogatásáról. Kijev, 1988. január 22. MNL OL XIX-J-1-j, 1988/96. doboz, 00621/1988. sz.

[93] Páldi jelentése Szabó János konzul 1987. december 20–21-i kárpátaljai látogatásáról. Kijev, 1988. január 6. MNL OL XIX-J-1-k, 1988/87. doboz, 554/1988. sz.

etnikai-nemzeti nyelvét beszélők nem másod-, hanem harmadrendű nyelvet vallottak magukénak. Ezt az állampolgári és nyelvi státuszt a kárpátaljai magyarok nemcsak az oktatás- és iskolaügyben élték meg, hanem a mindennapokban is elszenvedték. 1977. december 22-én az SZKP KB és a Szovjetunió Minisztertanácsának közös rendeletében arról határoztak, hogy a 10 éves oktatási rendben dolgozó nemzetiségi iskolákban a már meglévő orosz nyelv és irodalom órák számát hetente 2-3 órával meg kell emelni minden osztályban, mert ezzel az orosz nyelv elsajátítását segítik majd elő. Ez azonban más tárgyaktól vont el óraszámokat, egyenlőtlen helyzetbe hozva a nem orosz tannyelvű iskolák tanulóit. Az SZKP KB és a Minisztertanács 1978. október 31-i közös rendelete az orosz nyelv tanításának további javítását szolgáló intézkedésekről – amit az USZSZK Minisztertanácsa november 2-án erősített meg – már szinte nem is tagadta, hogy a ruszifikáció politikája áll a homlokterében. Az 1950-es és 1960-as években létrehozott magyar–ukrán párhuzamos tagozatok után 1978-tól a terület majd egy tucatnyi iskolájában orosz tagozatokat hoztak létre. Ezek mindegyikét a túlnyomó többségében magyarok által lakott településeken nyitották meg, mint például a Beregszászi járási Mezőváriban, Nagyborzsován, Gáton, Tiszacsomán, Sárosorosziban, vagy a Nagyszőlősi járásban Salánkon. Az orosz osztályokba is kivétel nélkül magyar gyerekeket írattak be, hiszen a vidékre települt vagy betelepített orosz ajkúak zöme a nagyvárosokban élt, ahová a hivatali munkája kötötte.[94]

Az oktatási szféra – burkolt oroszosítást célzó – úgynevezett „internacionalizációja" oda vezetett, hogy 1989-re már csak 50 tisztán magyar tannyelvű iskola maradt Kárpátalján, 564 ukrán, 14 orosz és 10 román tannyelvű mellett. Rajtuk kívül 49 vegyes tannyelvű, úgynevezett „internacionalista" iskola működött a régióban, ebből 17 ukrán–magyar, 15 orosz–magyar és három ukrán–orosz–magyar tannyelvvel, s ezek többsége, 30 egység korábban beolvasztott magyar tannyelvű oktatási intézmény volt. Ekkoriban a tanulók mindössze 8,5%-a tanult magyar nyelven, noha a Kárpátontúli terület lakosságának 13,7%-a még magyar nemzetiségűként volt nyilvántartva. Ezekből az adatokból is kitűnik, hogy a legsúlyosabb helyzetben éppen a magyar anyanyelvűek voltak. A magyar tannyelvű iskolák tanulói létszáma az 1966/1967-es tanévi 21 800-ról az 1988/1989-es tanévre 17 100-ra csökkent, járásokra lebontva a Husztiban 29,7%-kal, a Beregszásziban 28,6%-kal, a Nagyszőlősiben 20,9%-kal, az Ungváriban pedig 8,4%-kal csökkent a magyar iskolák tanulólétszáma. Ugyanakkor például a Beregszászi járásban, amely a Kárpátontúli terület egyetlen magyar többségű járása volt, az orosz iskolák tanulóinak 60,8%-a, az ukrán isko-

[94] Szamborovszkyné 2013. 49–50.

lák tanulóinak 35%-a, Beregszászban az orosz iskolák tanulóinak 38%-a, az ukrán iskolák tanulóinak pedig 25%-a magyar nemzetiségű volt.[95]

A magyar tannyelvű oktatás visszaszorításának az is része volt, hogy a magyar többségű településeken a kéttannyelvű iskolákat a szovjet oktatási szervek sokkal jobban felszerelték taneszközökkel, mint a tisztán magyar tannyelvűeket. Az 1987/1988-as tanévben például Beregszászon három magyar, két ukrán és egy orosz tannyelvű középiskola működött, amelyekben a tanterv szerint bevezették ugyan a számítástechnika oktatását, de amíg az orosz iskola számára húsz, az ukránok számára öt, addig a három magyar iskola számára egyetlenegy számítógépet sem biztosítottak. A vegyes tannyelvűvé tett iskolákban a tanári értekezleteken az oroszt és az ukránt is lehetett használni, a közös használatú iskolarészek, mint például a folyosók feliratai ugyanakkor mindenhol orosz nyelvűek voltak. Az internacionalizált iskolákban a magyar nemzetiségű tanárok rendkívül nehéz helyzetbe kerültek, mert oroszul vagy ukránul kellett volna tanítaniuk, de azt nem mindenki tudta vállalni.[96] Az orosz nyelv térhódításával a Művelődési Minisztérium Pusztai Ferenc miniszterhelyettes vezetésével 1989. március 30–31-én Kárpátaljára látogató – fent már említett – delegációjának tagjai is szembesültek. Megdöbbenve tapasztalták Nagybereg falu kolhozának művelődési központjában, hogy ott még a magyar nemzetiségű kolhozalapítók nevei is cirill betűkkel voltak kiírva a portréik alatt.[97]

Nehéz elképzelni továbbá, hogy Grósz ne tudott volna azokról a súlyos etnikai konfliktusokról, mindenekelőtt a karabahi válságról, amelyek akkoriban kikezdték a Szovjetunió nemzeti-etnikai felépítményét. Az örmény–azeri etnikai villongások gyújtópontját az jelentette, hogy 1988. február 20-án Hegyi-Karabah Autonóm Körzet Legfelső Tanácsának örmény népi küldöttei egy felhívásban azzal a követeléssel fordultak az Örmény SZSZK és az Azerbajdzsán SZSZK legfelső tanácsaihoz, hogy Karabahot csatolják Örményországhoz. A magyar közvélemény – a szovjet hírközlő szervek tudósításai révén – már 1988. február 24-én értesülhetett a Hegyi-Karabah Autonóm Körzetben és ezzel együtt az Örmény és az Azerbajdzsán SZSZK-ban kialakult feszültségről. A magyar pártsajtó eleinte átvette a szovjet pártszerveknek az eseményekkel kapcsolatos narratíváját, s jellemző, hogy az első híradások még „szélsőséges elemeknek" bélyegezték a követelésüket megfogalmazó karabahi örmé-

95 Fedinec 1999. 86.

96 Páldi összefoglaló jelentése a kárpátaljai magyarság helyzetéről. Kijev, 1988. január 26. MNL OL XIX-J-1-j, 1988/97. doboz, 00542/2/1988. sz.

97 Mayer Rita főelőadó tájékoztató feljegyzése a Pusztai Ferenc miniszterhelyettes vezette kulturális delegáció 1989. március 30–31-i kárpátaljai látogatásáról. Budapest, 1989. április 14. MNL OL XIX-J-1-k, 1989/109. doboz, 4318/1/1989. sz.

nyeket.[98] Tavasz és nyár folyamán azonban már a magyar sajtóban is napvilágot láttak részletesebb hírmagyarázatok, háttéranyagok, tényfeltáró tárcák és riportok, amelyek etnikai villongásokról szóltak, s bemutatták a konfliktus történelmi hátterét, továbbá a mélyben rejlő indulatok okait.[99] Grósz látogatásának időpontjáig a Szovjetunióban működő magyar külképviseletek számos jelentést és rejtjeltáviratot küldtek Budapestre, amelyekben moszkvai, azeri és örmény forrásokból szerzett háttérértesülések alapján számoltak be a magyar politikai vezetés számára a kialakult helyzetről.[100] A Szovjetunió Legfelső Tanácsának Elnöksége 1989. január 12-től rendkívüli állapotot hirdetett ki az Örmény SZSZK és a Hegyi-Karabah Autonóm Körzet területén,[101] ez még Grósz kárpátaljai útjának idején is érvényben volt. Egyes források szerint az örmény–azeri konfliktust övező erőszak addigra már 87 halálos áldozatot szedett, és mintegy 1500 sebesültje volt.[102]

Magyar diplomáciai értesülések szerint még maga Mihail Gorbacsov pártfőtitkár is elvben hajlott volna arra, hogy megváltoztassák Karabah státuszát,[103] illetve a *Népszabadság* megírta azt is, hogy a nemzetközi és hazai tekintélynek is örvendő, „szélsőséges elemnek" aligha tekinthető Andrej Szaharov akadémikus is síkra szállt Karabah Örményországhoz csatolása mellett.[104] Ennek ellenére a szovjet központi vezetés ezt a vörös vonalat nem lépte át, még a Karabahban többséget alkotó örmények érdekében sem, mivel azzal precedenst teremtett volna a Szovjetunió állami és területi berendezkedésének módosítását követelő más nemzeti, etnikai mozgalmak számára. A magyar diplomáciai forrásokból kivehető, hogy a karabahi fejlemények 1988–1989-ben negatív példaként lebegtek a kárpátaljai pártvezetők előtt, mindent megakartak tenni annak érdekében, hogy elkerüljék Kárpátalja „karabahizálódásának" veszélyét, vagyis azt, hogy a magyarság nemzetiségi jogérvényesítési követelései és önszerveződési törekvései a területi szeparatizmus előszobáját jelentő közösségi autonómia megteremtéséhez vezessenek. Bandrovszkij egy ízben utalást tett Páldi előtt arra, hogy nyomás, főleg nyilvános nyomás alatt nem hajlandók engedményeket

98 Lásd erre az MSZMP központi orgánumában megjelent tudósítást: Örmény nacionalisták megmozdulása az Azerbajdzsáni SZSZK-ban. SZKP KB: Következetes, lenini nemzetiségi politikát. *Népszabadság*, 1988. február 24. 2.

99 Például: Dunai Péter: Örmények és azerbajdzsánok. *Népszabadság*, 1988. március 5. 10.; A karabahi események háttere. *Népszabadság*, 1988. április 5. 3.; Miklós Gábor: Karabah. *Népszabadság*, 1988. április 6. 4.

100 Seres – Kőszegi – Bottlik 2022. 116–158.

101 Waal 2003. 70.

102 Cornell 1999. 21.

103 Seres – Kőszegi – Bottlik 2022. 128.

104 Dunai Péter: Továbbra is feszült a helyzet Sztyepanakertben. Szaharov levele Gorbacsovhoz. Bírálat az események sajtójáról. *Népszabadság*, 1988. március 31. 2.

tenni, és ezt éppen Karabah kontextusában tette.[105] Veress Gábor és Ivan Ivancso Beregszászi járási tanácselnök ezt még ennél is határozottabban, némi fenyegető éllel fogalmazta meg: „A beregszászi vezetők szerint a magyarok viselkedése, a magyar rendezvények sokasága és módja nem erősíti a magyar és az ukrán nép barátságát, hanem az ellentétek kiélezésére ösztönöz. Hangsúlyozták – mind a magyar származású párttitkár, mind az ukrán tanácselnök –, hogy ők nem engedhetik meg, hogy Kárpátalja Hegyi-Karabahhá váljon, ezt erővel is meg fogják akadályozni."[106] Ezek egyúttal arra is magyarázatul szolgálnak, hogy miért ódzkodtak annyira a KMKSZ törvényes működésének engedélyezésétől.

Tanulságos, hogy Grósz mind Arad után Szegeden, mind Prágában, mind pedig Ungváron olyan nyilatkozatokat tett, amelyekkel végső soron legitimálta a szomszédos állam vezetésének (állampártjának) nemzetiségpolitikáját. Ungváron a széles publikum előtt úgy dicsérte a KMKSZ megalakítását, hogy az közben élet-halál harcot folytatott a törvényesítéséért, s az illetékes szervek folyamatosan negligálták, de legjobb esetben is, ha jóindulatúak akarunk lenni, halogatták a bejegyeztetési kérelmét, s még annak megtörténte után is akadályozták a helyi szervezetrendszerének a kiépítését.

Epilógus

Tény, hogy Grósz Károly április 3-i látogatása valamelyest katalizálta a kárpátaljai magyarság társadalmi aktivitását, jogérvényesítő törekvéseit. Az ezzel kialakuló eufórikus hangulatot plasztikusan szemlélteti Páldi egyik jóval későbbi rejtjeltávirata: „Grósz elvtárs látogatása óta erősödik a kárpátaljai magyarok aktivitása, nemcsak az értelmiségiek, hanem a falvak lakossága körében is. Aláírásokkal követelik a vegyes óvodák és iskolák szétválasztását (30 ilyen magyar–ukrán, magyar–orosz iskola van, ahol már csak néhány tárgyat tanítanak magyarul). Azt követelik, hogy állítsák vissza a teljesen magyar nyelvű oktatást és adják vissza a magyar iskolaépületeket (egyes falvak küldöttsége már Kijevben is járt). A magyar vezetőség nem tudja eleve elutasítani a kérést, mert az ukrán lakosság is egyetért vele, sőt az orosz–ukrán osztályok szétválasztását ők is követelik."[107] Eleinte benne volt a pakliban az is, hogy

[105] Páldi jelentése Őszi István külügyminiszter-helyettesnek 1988. november 23–25-i kárpátaljai látogatásáról. Kijev, 1988. november 28. MNL OL XIX-J-1-j, 1990/76. doboz, 001624/1/1990. sz.

[106] Páldi jelentése Horn Gyulának a kárpátaljai magyarság helyzetéről. Kijev, 1989. október 24. MNL OL XIX-J-1-j, 1989/84. doboz, 002591/3/1989. sz.

[107] Páldi rejtjeltávirata a Külügyminisztériumnak. Kijev, 1989. május 30. MNL OL XIX-J-1-j, 1989/84. doboz, 002591/1989. sz.

Grósz pszichésen meglovagolja azt az eufóriát, amit a beregszászi spontán szimpátiamegmozdulás generált, legalább is erre utalt Pozsgay és Szűrös reakciója az április 4-i ünnepségeken. Igaz, azt talán ő is érzékelte, hogy ez a szimpátia nem kifejezetten az ő személyének szólt, hanem a mindenkori első számú magyar politikai vezető személyének. Nem tudni, ez önkritika vagy álszerénység volt-e a részéről, a *Kelet-Magyarország*nak adott interjújában mindenesetre ekként fogalmazott erről: „Megható pillanatokat szerzett a fogadtatás, a ragaszkodás, amellyel körülvettek, de amelyről tudom, hogy nem a személynek, hanem a magyar népnek és a Magyar Népköztársaságnak szól."[108] A beregszászi magyarok minden bizonnyal ugyanilyen túláradó szeretettel fogadták volna Kádár Jánost, vagy ha Magyarország akkoriban királyság lett volna, akkor az ország monarcháját, mert a látogatásban a négy évtizednyi elhagyatottság után a velük való törődés egyértelmű tanújelét látták.

Más kérdés, hogy Grósz ebből a Kárpátaljáról eredő szeretethullámból mit tudott otthon készpénzre váltani. Fontos ismét hangsúlyozni, hogy eddigi ismereteink szerint minden konkrét kérdést, ami Grósz kárpátaljai útján, az ungvári és beregszászi találkozói, megbeszélései alatt a terítékre került, az ukrán tárgyalópartnerei, illetve a kárpátaljai magyar beszélgetőpartnerei vetettek fel. Minden Kárpátalján feldobott labda, nevezetesen az ungvári magyar konzuli pont felállítására irányuló javaslat, a beregszászi állandó magyar színház létrehozásának támogatása a magyarországi színészképzés révén, valamint a KMKSZ ügye ezt követően a „túloldalon" még lepattant az MSZMP térfelén, de azután már a kormányzat, vagyis a Minisztertanács dobta vissza. Az ungvári konzuli pont létrehozásáról a Minisztertanács határozott, és a Külügyminisztérium alárendeltségébe tartozó Kijevi Főkonzulátus működtette, a kárpátaljai magyar színésznövendékek magyarországi képzését a Művelődési Minisztérium koordinálta, és a művelődési tárca írt alá róla kétoldalú megállapodást, míg a KMKSZ bejegyeztetésének ügyében a diplomáciai nyomás ugyancsak a kormányzat felől, a Külügyminisztérium, illetve a Kijevi Főkonzulátus és a Művelődési Minisztérium részéről vált kitapinthatóvá. Ezek a konkrét kérdések már nem is tartoztak Grósz kompetenciájába, azok sikeres megoldása a kormány cselekvőképességét tükrözte. Mint arra Riba András kiváló monográfiájában rámutat, már 1989 elejére megváltozott a kormány politikai pozíciója mind a párt, mind az Országgyűlés viszonyában. Az 1988-ban végrehajtott átalakításokkal sikerült megfelelő távolságba pozícionálni egymástól a hatalmi intézményeket, a kormány önálló, végrehajtói jogkörrel rendelkező hatalmi centrummá vált, sőt, a politikai súlypont is áthelyeződött

[108] Kopka János: A pártfőtitkár válaszai a Kelet-Magyarországnak. Szabolcs-Szatmár jövőjéről, a lakosság, a párttagság közérzetéről, a felelősségvállalásról és kárpátaljai találkozásairól. *Kelet-Magyarország*, 1989. április 5. 3.

az oldalára.[109] Ez lehetővé tette azt is, hogy a társadalom jelentős része a kormányt már ne az MSZMP részeként értelmezze.[110]

Utaltam már rá, hogy Grósz és Scserbickij között nem jött létre személyes találkozó, noha erre elvileg a kárpátaljai út kiváló kereteket biztosított volna, emellett az UKP első titkárának legalább protokolláris kötelessége lett volna, hogy fogadja egy „baráti szocialista ország" testvérpártjának az USZSZK-ba látogató főtitkárát. Az egyelőre talány, hogy miért nem tett így, de feltételezhető, hogy az előzmények miatt ezt eleve elutasította, illetve a tekintélyével és a személyes jelenlétével nem akarta növelni a magyar pártfőtitkár látogatásának súlyát. Grósz így csupa olyan területi és járási párt- és tanácsi vezetővel tárgyalt, akik nála alacsonyabb pozícióban voltak, egyikük sem, még a helyi viszonyokban erőskezűnek ismert Bandrovszkij sem volt egy Ceauşescu-formátumú autoritás. Grósz ugyanakkor a Brezsnyev köreiben az egyik potenciális főtitkárutódként számon tartott, később Gorbacsov riválisának számító és Ukrajnában a brezsnyevi központosítás hagyományát folytató, alapvetően reformellenes Scserbickijben minden bizonnyal az „emberére akadt volna". Ez még úgy is igaz, hogy utóbbi tekintélyét alaposan megtépázta a csernobili katasztrófa. Ha vele is le kellett volna ülnie egy asztalhoz, talán másként alakult volna a kárpátaljai útja, annak megítélése és visszhangja. Így viszont, hogy nem találkoztak egymással, Grósznak nem kellett sokat kockáztatnia. Érdemes ezen a ponton ismét szó szerint idézni Thürmer Gyulát, mert nagyon találóan megragadja Grósz kárpátaljai útjának a velejét: „Nincsenek komoly tárgyalások… elég a gesztus, az esemény."

Ezek és minden korábban részletezett szempont arra enged következtetni, miszerint Anatolij Merkulov jól ráérzett arra, hogy Grósz a kárpátaljai látogatásával és az ottani környezetben tett kijelentéseivel elsősorban „hazabeszélt", vagyis az otthoni politikai riválisai és a hazai közvélemény számára fogalmazott meg a magyar belpolitikában (is) értelmezhető és a saját politikai pozíciója szempontjából (is) releváns üzenetet.

Játsszunk el a gondolattal, hogy ez mégsem így volt, hanem a nemzetpolitikában kevésbé otthonosan mozgó Grósz komolyan gondolta, amit mondott, vagy legalább is a kárpátaljai ukrán vendéglátói előtt tett kijelentéseit egy diplomatikus gesztusnak vagy a jövőbe fektető bizalomerősítő nyilatkozatnak szánta.

Néhány nappal Grósz látogatása után, április 8-ról 9-re virradó éjszaka került sor a Szovjetunió nemzeti-nemzetiségi konfrontációinak soron következő felvonására, a grúziai közbeszédben a „véres vasárnapként" is emlegetett tbiliszi tragédiára, melynek gyökerei évszázados etnikai konfliktusra, a grúzok és abházok közötti ellenté-

[109] Riba 2021. 142.
[110] Riba 2021. 195.

tekre vezethetők vissza. A peresztrojka által teremtett politikai pluralizmus feltételrendszerében és különösen az 1988 eleje óta húzódó és egyre eszkalálódó, ráadásul a Grúz SZSZK-hoz földrajzilag is közel zajló karabahi konfliktus által keltett hullámok örvényében a Grúziához tartozó Abház Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság területén is felerősödtek az önállósulási törekvések. 1989. március 18-án az abházok Lihni településen egy népgyűlést tartottak, amelyen kinyilvánították az akaratukat a Grúz SZSZK-tól való elszakadás és a történelmi előzményekkel bíró önálló Abház SZSZK megalakítása iránt. Ezt a manifesztációt Grúzia-szerte ellendemonstrációk követték. Április 4-én grúz ellenzéki vezetők Zviad Gamszahurdia vezetésével Tbiliszi központjába hirdettek általános tömegtüntetést. Az SZKP moszkvai központjában eleinte abban bíztak, hogy a grúz és abház pártvezetők kétoldalú tárgyalásai útján rendezik a vitát, s ezzel csillapítani tudják a kedélyeket és konszolidálni tudják a helyzetet. Ám a tbiliszi tüntetés egyre radikálisabbá vált, az Abházia Grúziából való kiválása elleni protestálás Grúzia Szovjetunióból való kiválása melletti demonstrációvá alakult át, a tüntetők szovjet- és oroszellenes jelszavakat skandáltak, ellenkormány létrehozását jelentették be, s petíciót fogalmaztak meg az Amerikai Egyesült Államok kongresszusához. A Kremlben úgy gondolták ezért, hogy a grúz pártvezetés a központi kormányzat segítsége nélkül már nem tudja mederben tartani a folyamatokat, ezért április 8-án a belügyi egységek beavatkozása mellett döntöttek. Április 8-ról 9-re virradó éjjel a szovjet belügyi egységek körbevették a mintegy tízezer főt számláló tömeget, s kiszorították azt a főváros központi teréről. Az akció alig több mint negyedóráig tartott, közben a szovjet rendfenntartók könnygázt, gumibotot és egyéb kényszerítő eszközöket vetettek be, a szemtanúi beszámolók egyöntetűen azt emelték ki, hogy a rendőri erők szokatlanul durván és erőszakosan léptek fel a tüntetőkkel szemben. Az akció következtében huszonegyen vesztették életüket, száznyolcvanhárman súlyosan megsebesültek. A szovjet belügyi szervek brutalitása által kiváltott sokkhatás, majd azt követően a rendkívüli állapot bevezetése hosszú távon teljesen kontraproduktív volt. A grúz társadalom legszélesebb köreiben felerősödött a függetlenség eszméje, ami elsősorban a szovjetellenes grúz népfrontos erők malmára hajtotta a vizet, ráadásul tovább eszkalálta a grúz–abház ellentéteket is.[111]

Annak idején, még 14 éves általános iskolás kamaszként láttam a magyar tévécsatornákon az események után bemutatott, kamerával készített helyszíni felvételeket

[111] Az 1989. március-áprilisi grúziai eseményekre részletesen lásd: Szobcsak 1993. A Szovjetunió Népi Küldötteinek Első Kongresszusa Anatolij Szobcsak (1937–2000), a Szovjetunió népi küldötte, későbbi leningrádi tanácselnök és szentpétervári polgármester vezetésével különbizottságot állított fel a tbiliszi események kivizsgálására. A grémium által elvégzett adatgyűjtés szerint sokan a tömeg összepréselődése miatt haltak meg, amikor a rendőrök kiszorították a tüntetőket a térről.

a tbiliszi tragédiáról és következményeiről. Egy életre a retinámba égett a kétségbeesett tömeg, a jajveszékelő emberek és a földre fektetett halottak látványa. Ha ezeket a képsorokat látta Grósz Károly, akkor azok rá kellett hogy döbbentsék, hogy a nemzeti kérdés nem oldható meg sikeresen a szocializmus keretei között.

Melléklet

Alekszandr Merkulov, az UKP KB Külkapcsolatok Osztálya vezetőjének tájékoztató feljegyzése az UKP KB számára Grósz Károly kárpátaljai látogatásáról, Kijev, 1989. április 5.[112]

Titkos Az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottságának[113]

Grósz Károly elvtárs, az MSZMP főtitkára Kárpátontúli területen tett látogatásának eredményeiről

Grósz Károly elvtárs 1989. április 3-án, a nap második felében tett látogatást a Kárpátontúli területen. A Gorbacsov elvtárssal való legutóbbi találkozójuk során ő maga kérte, hogy ellátogathasson a területre, és meghívták.

Miután megérkezett a megyébe, egy nem hivatalos beszélgetés során Grósz Károly elvtárs elmondta, hogy látogatásának legfőbb célja az, hogy megmutassa, a nemzeti kérdés sikeresen megoldható a szocializmus keretei között.

Megbeszélést folytatott a területi pártbizottságban és a Beregszászi járási pártbizottságban, találkozott a terület dolgozóival, ezen a találkozón beszédet is mondott. Az Ungvári Állami Egyetemen ellátogatott a Magyar Filológiai Tanszékre, a Hungarológiai Intézetbe, magyar nemzetiségű értelmiségiekkel találkozott. Munkácson megtekintette a Várat, a XIV–XVII. századi műemléket, amely számos magyar történelmi esemény színhelye volt.

[112] Orosz nyelvű, gépelt, eredeti. ЦДАГО, фонд 1, опис 32, справа 2664, аркуши 50–53. – A dokumentum szövegképén, vagyis az eredeti elrendezésén és tagolásán nem változtattam. Az orosz nyelvű szöveget saját fordításomban közlöm. A gyakori rövidítéseket (például elvt. – elvtárs) feloldottam, a személyneveknél a rövidítés feloldását szögletes zárójellel jelzem. A szovjet pártállami rendszert kiszolgáló ukrán származású apparátcsikok nevei az orosz nyelvű dokumentumban oroszos alakban szerepel, én is ezt a változatot preferáltam mind a fordítás, mind a tanulmány főszövegének és lábjegyzeteinek elkészítése során.

[113] A feljegyzés első oldalának alján a KB érkeztető pecsétje látható: „400/12. bejövő szám 3 oldalon. 1989. április 5. Visszaküldendő az UKP KB Általános Osztálya II. Szektorának.”

A vendég mindenhol meleg fogadtatásban részesült. Beregszászon, ahol alapvetően magyarok élnek, nagyszámú helyi lakos üdvözölte őt a központi utcában, a járási pártbizottság épületével szemben. Itt alkalma nyílt beszélgetni a dolgozókkal.

A beszédében és a beszélgetései során Grósz Károly elvtárs nagyra értékelte a peresztrojkát és a Szovjetuniót, kijelentette, hogy „az MSZMP és az SZKP,[114] Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatait semmilyen probléma nem terheli. Megvannak a feltételek arra, hogy megőrizzük és fejlesszük a korrekt baráti kapcsolatokat, a szövetséget és az együttműködést." Elmondta, hogy hatékonyabbá kellene tenni a Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió közötti együttműködés rendszerét, s jobban ki kellene használni a gazdaságban és a határ menti kapcsolatokban lévő tartalékokat.

Mindamellett Grósz Károly elvtárs a legnagyobb jelentőséget a nemzeti kérdésnek tulajdonította. Aláhúzta: „Fontos számunkra az itt élő 170 ezer magyar sorsa.[115] Elvi politikánk alapján kijelentjük: nekünk is tennünk kell azért, hogy a Magyar Népköztársaság határain kívül élő magyarok »visszanyerjék« a nemzeti vonásaikat és érvényesíthessék az érdekeiket." Meg kell jegyezni, hogy Grósz Károly elvtárs jól értesült volt a magyar nemzeti kisebbség helyzetével kapcsolatban. A terület dolgozóival való találkozásán elmondott beszédében, amellyel érezhetően inkább Magyarországnak és más országoknak üzent, amelyekben jelentős számban élnek magyarok, részletesen megvilágította a kárpátaljai magyarok helyzetét, amit igen jóra értékelt. Figyelmet érdemel az is, hogy Grósz Károly elvtárs többször aláhúzta, hogy negatívan viszonyul a nacionalizmus és a nemzeti kizárólagosság minden formájához. Arra szólította fel a magyarokat, hogy tanúsítsanak tiszteletet más nemzetek érdekei és értékei iránt, beszédében kijelentette, hogy „a Magyar Népköztársaságnak nincsenek területi követelései egyetlen szomszéd állammal szemben sem." A G. I. Bandrovszkijjal folytatott megbeszélésén, amelyen más nem vett részt, amellett szállt síkra, hogy ellenőrzés alatt kell tartani a helyzetet, nem szabad teret engedni olyan embereknek, akik nemzetiségek közötti konfliktusokat provokálhatnak.

Magyarország belpolitikai és gazdasági helyzetéről beszélve Grósz Károly elvtárs megjegyezte, hogy az ország fejlődésében most „fontos fordulóponthoz érkeztünk".

[114] A Szovjetunió Kommunista Pártja.

[115] Az 1989. évi népszámlálás adatai szerint az USZSZK Kárpátontúli területén élő a magyar nemzetiségű lakosság lélekszáma 155 711 fő volt. A Szovjetunió magyar származású népessége viszont összesen 171 420 főre rúgott. Láthatólag Grósz ez utóbbi számadatot kívánta hangsúlyozni. Forrás: a *Demoscope Weekly* című orosz nyelvű népességtudományi szakfolyóirat, amelynek internetes adatbázisában – a népszámlálás hivatalos összesített nemzetiségi adatsorainak az Orosz Állami Gazdasági Levéltárban őrzött eredeti címpéldányai alapján – köztársaságokra és az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság esetében régiókra lebontva megtalálhatók a pontos nemzetiségi statisztikák. A forrás webcíme: www.demoscope.ru. Az adott népszámlálási év linkjére kattintva lehet keresni az egyes földrajzi és közigazgatási szubjektumok adataira.

Nem bocsátkozott részletekbe, de elmondta, hogy a változások negatív jelenségeket is szültek, nagy nehézségek vannak, a párt tudja, mit akar, de nem mindig tudja, hogyan érje el a kívánt eredményt.

[Winkler][116] Gy[ula] elvtárs, az MSZMP Külügyi Osztályának munkatársa, aki a főtitkárt kísérte, arról beszélt, hogy a párt nehéz helyzetben van és csökkent a tekintélye a társadalomban. Már körülbelül százezer ember lépett ki a pártból, és minden bizonnyal még kétszázezren ki fognak lépni. Marad 600 ezer, akik közül csak 400 ezret lehet megbízható kommunistának tekinteni.

B. I. Sztukalin, a Szovjetunió magyarországi nagykövete,[117] aki ugyancsak a vendéget kísérte, megerősítette ezeket az adatokat. Vannak olyan emberek a vezetésen belül, akiknek a tevékenysége szakadáshoz vezethet. Az MSZMP most még többséget szerezhetne a parlamenti választásokon. De a választások valószínűleg a jövő év végén lesznek. Emellett a gazdasági válság mélyül. 1985-höz viszonyítva a külső adósságállomány 10 milliárd dollárral nőtt, és most 16 milliárd dollár fölé emelkedett (a Magyar Népköztársaság lakossága mindössze 10,6 millió fő). A néhány évvel ezelőtt elfogadott stabilizációs program nem hozott eredményt. Most sincs reális program. Az árak emelkednek. Egyébként a Magyar Népköztársaság polgárai elkezdtek Kárpátaljára járni, ahol olcsó kolbászt, rizst, lisztet, gyermekcipőt stb. vesznek.

Erősödik a Nyugat befolyása. Ezt elősegítik a tömegtájékoztatási eszközök is, amelyeket ellenőrzés alatt kellene tartani. A múlt évben 20 millió külföldi látogatott el Magyarországra, s körülbelül 5 millió magyar, vagyis gyakorlatilag a teljes felnőtt lakosság megfordult külföldön. Ezeknek a kapcsolatoknak a legnagyobb része a nyugati országok állampolgáraival alakult ki.

A kommunisták sok esetben dezorientáltak. A múlt év decemberében Grósz Károly elvtárs fellépett az ellen, hogy többpártrendszert építsenek ki az országban, de ez év januárjában már ennek az ellenkezőjét mondta. Láthatólag ez jelentős mértékben a kívülről jövő nyomás eredménye, a félelem attól, hogy az országot fizetésképtelenné nyilvánítják, ez pedig káoszhoz vezet a gazdaságban (hiszen az szorosan függ a Nyugattól) és az életszínvonal drasztikus visszaeséséhez. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága tagjának, Pozsgay elvtársnak[118] a vezetésével kampány folyik annak érdekében, hogy értékeljék át 1956 eseményeit.

[116] Az orosz nyelvű eredetiben a Винклер vezetéknév szerepel, aminek latin betűs átírása Winkler, Winkhler és Winchler is lehet. Ez nyilván téves. Grósz Károly kísérője Thürmer Gyula volt.

[117] Sztukalin Borisz Ivanovics (1923–2004) az SZKP funkcionáriusa, diplomata. 1982. december 6-tól 1985. július 5-ig az SZKP KB Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője, majd 1985. július 19-től 1990. június 8-ig a Szovjetunió budapesti nagykövete.

[118] Pozsgay Imre (1933–2016) politikus, egyetemi tanár. 1976. július 22-től 1982. június 25-ig az MNK oktatásügyi minisztere, 1982. június 25-től 1988. július 4-ig a Hazafias Népfront Országos Tanácsá-

Grósz Károly elvtárs arról beszélt, hogy most sok minden forog kockán. Az MSZMP egyértelműen kijelenti: „Magyarország jövője a szocializmus, ahhoz pedig a stabilitáson és a politikai és gazdasági reform dinamikus folytatásán keresztül vezet az út… A párt képes arra, hogy a társadalmi átalakulás élén járjon."

Az SZKP Központi Bizottságában tudnak Grósz Károly elvtárs látogatásáról a Kárpátontúli területen, mivel az őt kísérő személyek között volt V. L. Muszatov elvtárs,[119] az SZKP KB Nemzetközi Osztályának helyettes vezetője.

Az Ukrán Kommunista Párt KB Külkapcsolatok Osztálya figyelembe fogja venni a munkája során a feljegyzésben foglaltakat.

Tájékoztatás végett közlöm.[120]

UKP KB Külkapcsolatok Osztályának vezetője
1989. április 5. *A[natolij] Merkulov*[121]

Bibliográfia

Balla 2002.	Balla László: *Szegény ember vízzel főz. Életem: a Kárpáti Igaz Szó. Visszaemlékezések 1947–1987*. PoliPrint, Ungvár, 2002.
Baráth – Rainer M. 2000.	*Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból 1985–1991*. Szerk. Baráth Magdolna – Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 2000.
Cornell 1999.	Cornell, Svante: *The Nagorno-Karabakh Conflict*. Uppsala University Press, Uppsala, 1999.
Csanádi 2004.	Csanádi György: *Sorsfordító évek sodrásában. Fejezetek Beregvidék történelmi múltjából*. PoliPrint, Ungvár, 2004.

nak főtitkára. A Grósz Károlyt pártfőtitkárrá választó 1988. május 20–22-i országos pártértekezleten bekerült az MSZMP Politikai Bizottságába, majd 1988. június 29. és 1990. május 23. között Grósz Károly és Németh Miklós kormányának államminiszteréként feladata a nemzetiségekkel összefüggő kormányzati munka koordinálása, a tudománypolitika állami feladatainak összehangolása, a külföldre irányuló tájékoztatással foglalkozó szervek munkájának irányítása volt.

119 Muszatov, Valerij Leonyidovics (1941–2023) diplomata, történész. 1984–1989-ben az SZKP KB Szocialista Országok Osztályának referense, 1989–1991-ben az SZKP KB Nemzetközi Osztályának helyettes vezetője. 2000. április 21-től 2006. január 17-ig az Oroszországi Föderáció rendkívüli és meghatalmazott nagykövete Magyarországon.

120 A tájékoztató feljegyzéshez különálló cetlin csatolták Vlagyimir Scserbickijnek, az UKP KB első titkárának széljegyzetét: „A 400/12. sz. dokumentumhoz. Lássák az UKP KB Politikai Irodájának tagjai, tagjelöltje és osztályvezetői, Ny. M. Golusko, V. M. Gajevoj, V. K. Vrublevszkij és V. A. Perelom elvtársak. *V. Scserbickij* 1989. április 5."

121 Eredeti aláírás.

Császár 2021a.	Császár István: „Édes élet" szovjet módra: gazdaság és birodalmi eszme. In: *Kárpátalja története. Örökség és kihívások.* Főszerk. Csatáry György. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola–RIK-U, Beregszász–Ungvár, 2021. 593–600.
Császár 2021b.	Császár István: A helyi magyar szellemi mozgástér újraértelmezése és annak következményei. In: *Kárpátalja története. Örökség és kihívások.* Főszerk. Csatáry György. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola – RIK-U Kiadó, Beregszász–Ungvár, 2021. 600–612.
Darcsi – Dobos 2013.	*„A 72-es Beadvány". Nemzetiségi és oktatáspolitika a '60–'70-es években a Szovjetunióban. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetének konferenciakötete.* Szerk. Darcsi Karolina – Dobos Sándor. PoliPrint, Ungvár, 2013.
Dupka 1993.	*A KMKSZ történetéből. Dokumentumok, tények, adatok 1989–1993.* Szerk. Dupka György. Intermix, Ungvár–Budapest, 1993.
Fedinec 1999.	Fedinec Csilla: *Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből (1938–1991).* Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest, 1999.
Házi – Juhász – Marschal 2022.	*A rendszerváltás mérföldkövei. Források*. Szerk. Házi Balázs – Juhász-Pintér Pál – Marschal Adrienn. Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár, Budapest, 2022.
Huszár 2010.	Huszár Orsolya: Fellegjárók. Kivonatok a Beregszászi Illyés Gyula Magyar Nemzeti Színház történetéből és művészetéből. *Pro Minoritate*, 2010/4. sz. 74–87.
Medgyesi 2019.	Medgyesi Konstantin: Tizenhét perc, ami megtörte Grósz Károly karrierjét. *Betekintő*, 2019/3. 5–29.
Paládi 2023.	Paládi Renáta: Források az ungvári magyar konzulátus megnyitásához (1989–1991). In: *Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlemények*. Főszerk. Ujváry Gábor. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár et al., Budapest, 2023. 889–918.
Páldi 1996.	Páldi András: *Egyre távolabb Moszkvától. Egy diplomata kijevi emlékei 1986–1992*. Belvárosi, Budapest, 1996.
Rákóczi – Válent – Varga 2017.	Rákóczi Krisztián – Válent Viktória – Varga Péter: *Nemzetpolitika*. Dialóg Campus, Budapest, 2017.
Riba 2021.	Riba András László: *Hatalomtechnika a pártállam végóráiban (1987–1989)*. Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár, Budapest, 2021.
Seres 2002.	Seres Attila: „A templomok mindenütt zsúfolásig megteltek". Magyar levéltári dokumentumok Paskai László 1989. évi kárpátaljai látogatásáról és a „kárpátaljai misszió" kezdeteiről (1988–1990). In: *Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlemények*. Főszerk. Ujváry Gábor. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár et al., Budapest, 2022. 1033–1085.

Seres – Kőszegi – Bottlik 2022.	Seres Attila – Kőszegi Margit – Bottlik Zsolt: *A karabahi konfliktus árnyékában.* ELTE Társadalomföldrajzi Tanszék, Budapest, 2022.
Szamborovszkyné 2013.	Szamborovszkyné Nagy Ibolya: „A látszat, és ami mögötte volt". Az oktatáspolitika irányvonalai a Szovjetunióban az 1960–70-es években. In: *„A 72-es Beadvány". Nemzetiségi és oktatáspolitika a '60–'70-es években a Szovjetunióban. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetének konferenciakötete.* Szerk. Darcsi Karolina – Dobos Sándor. PoliPrint, Ungvár, 2013. 36–51.
Szamborovszkyné 2021.	Szamborovszkyné Nagy Ibolya: A közoktatás brezsnyevi központosításának időszaka (1964–1982). In: *Kárpátalja története. Örökség és kihívások.* Főszerk. Csatáry György. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola – RIK-U, Beregszász–Ungvár, 2021. 613–619.
Szobcsak 1993.	Собчак, Анатолий: *Тбилисский излом или кровавое воскресенье 1989 года.* Сретение, Москва, 1993.
Thürmer 2009.	[Thürmer Gyula]: Grósz Károly titkos útja Kárpátaljára. *A Szabadság*, 2009/13. 10–11.
Thürmer 2010.	Thürmer Gyula: *Az elsikkasztott ország*. (Második kiadás). Korona, Budapest, 2010.
Waal 2003.	Waal, Thomas: *Black Garden. Armenia and Azerbaijan through Peace and War*. New York University Press, New York–London, 2003.

Attila Seres

KÁROLY GRÓSZ'S TRIP TO SUBCARPATHIA ON APRIL 3RD, 1989

(Abstract)

Accompanied by a small group of apparatchiks, Károly Grósz, General Secretary of the Hungarian Socialist Workers' Party, took a half-day trip to Subcarpathia, i.e., the Subcarpathia region of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in official Soviet administrative parlance, on April 3rd, 1989. The Hungarian party leader visited Ungvár (Uzhhorod), Munkács (Mukachevo) and Beregszász (Berehove) on his tour, meeting with various party and council leaders as well as the Hungarian faculty at Uzhhorod State University. He viewed Mukachevo Castle and also spoke with local Hungarian residents in Beregszász. The author of the study has used a Ukrainian archival document, i.e., a detailed report on Károly Grósz's visit written by Alexander Merkulov, head of the Department of Foreign Relations of the Communist Party of Ukraine, as the primary frame of approach to speculate on the possible motivations behind Grósz's visit to Subcarpathia, to determine the choreography of the final itinerary of his tour and to consider how he used the visit to capitalize in the domestic political struggle back in Hungary. The study additionally attempts to identify the concrete issues discussed in the various meetings in which Grósz participated and considers the accuracy of his assessment of the prevailing condition of nationalities policies and ethnic relations in the era of perestroika in the Soviet Union.

Attila Seres

RUNDREISE VON KÁROLY GRÓSZ AM 3. APRIL 1989 IN DER KARPATO-UKRAINE

(Resümee)

Der Generalsekretär der Ungarischen Sozialistischen Arbeiterpartei, Károly Grósz, stattete am 3. April 1989 mit den „Apparatschicks" (*Funktionär im Staats- und Parteiapparat totalitärer Staaten des Ostens* – Anm. Übers.) seiner engeren Begleitung einen halbtägigen Besuch in der Karpato-Ukraine ab, und zwar der damaligen sowjetischen offiziellen Verwaltungssprache nach im Oblast Transkarpatien der Ukrainischen Sozialistischen Sowjetrepublik. Während seiner Rundreise besichtigte der ungarische Parteiführer Ungwar/Ungvár/Uszshorod, Munkatsch/Munkács/Mukacsevo und Bergsaß/Beregszász/Berehove, führte Verhandlungen mit Leitern von Partei- und Ratsorganen des Gebietes und der Kreise, traf sich mit dem ungarischen Lehrkörper der Staatlichen Universität Ungwar, suchte die Burg von Munkatsch auf und unterhielt sich mit örtlichen ungarischen Einwohnern der Stadt Bergsaß. Ein ukrainisches Archivdokument, d.h. eine ausführliche informative Aufzeichnung Alexandr Merkulows, des Leiters der Abteilung Auslandsbeziehungen der Kommunistischen Partei der Ukraine, über den Besuch bildet den primären Rahmen des Herangehens bei der Beantwortung der Frage im Beitrag, was die möglichen Motivationen des Károly Grósz gewesen waren, um die Karpato-Ukraine aufzusuchen, nach welcher Choreografie der endgültige Fahrplan der Rundreise herausgebildet worden war und wie er aus seinem Besuch für die einheimischen innenpolitischen Kämpfe Nutzen ziehen konnte. Darüber hinaus wird versucht, im Beitrag darauf einzugehen, welche konkreten Fragen während dieser Gespräche erörtert wurden, beziehungsweise ob Grósz die Nationalitätenpolitik der Epoche der Perestroika und den aktuellen Zustand der Verhältnisse unter den Ethnien in der Sowjetunion richtig eingeschätzt hatte.

Kissné Bognár Krisztina

„KÉREM, TEGYÉK MEG AJÁNLATUKAT!”
Kárpótlási célú termőföldárverések a rendszerváltoztatás első éveiben

Az 1990 májusában törvénykezési munkáját megkezdő új Országgyűlés alapvető feladatának tekintette, hogy a korábbi önkényuralmi rendszerek évtizedeiben sérelmet szenvedett állampolgárok erkölcsi és – az ország gazdasági helyzetét, lehetőségeit figyelembe vevő – anyagi kárpótlásáról rendelkezzen.

Az egymást követő diktatórikus időszakok politikai üldözöttjeinek rehabilitációja már 1989-ben megkezdődött *Az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról* címet viselő, első semmisségi jogszabály elfogadásával, amelyet 1990-ben az 1945 és 1963 közötti törvénysértő ítéleteket semmissé nyilvánító törvény követett. A személyi sérelmet szenvedettek kárpótlásának kezdeteként ezzel párhuzamosan társadalombiztosítási helyzetüket rendező kormányrendeletek születtek, amelyek a szabadságvesztés időszakának szolgálati időként való elszámolását, illetve nyugdíj-kiegészítés megállapítását tették lehetővé az érintettek számára.

Az 1991. évi XXV. törvény a tulajdonviszonyok rendezése érdekében az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról rendelkezett. Ez a vagyoni kárpótlási törvény vezette be a kárpótlási jegy fogalmát, határozta meg felhasználásának módjait és alakította ki a kárpótlási célú termőföldárverések megrendezését lehetővé tevő jogszabályi kereteket. Az első vagyoni kárpótlási törvény azokra a természetes személyekre vonatkozott, akiknek sérelmet okozott magántulajdonuk birtoklásában, használatában az állam által 1949 és 1987 között alkotott, nevesített jogszabályok végrehajtása. A vagyonelemek közé tartozhattak különböző típusú ingatlanok (lakás, telek, üzlet, műhely), meghatározott létszámú foglalkoztatottat alkalmazó vállalatok és természetesen a termőföld is. Ez utóbbira vonatkozóan sajátos szabályokat kellett a jogalkotóknak megfogalmaznia, mert a föld csak korlátozott mértékben állt rendelkezésre. A törvényhozók szándéka szerint a speciális jogi rendelkezések ugyanakkor nemcsak az egykori tulajdonosok kárpótlását szolgálták, hanem a kárpótlási jegyek árverések keretében történő felhasználásával hozzájárultak a szocialista mezőgazdasági termelési szerkezet átalakításához, a termőföld piaci értékének kialakításához.

A 2021. évi intézeti évkönyvben megjelent tanulmányomban az első kárpótlási törvény megszületésének mozzanatait és a törvénykezési munka korabeli fogadtatását,

értékelését mutattam be sajátos nézőpontból, a vidéki Magyarországot megszólító és véleményét közvetítő *Szabad Föld* című hetilap 1991-es számaiban megjelent írások alapján.[1]

A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár szaklevéltárban évek óta folyó rendezési munkák eredményeként 2023-ban befejeződött az egykor a kárpótlási hivatalok feladatkörébe tartozott és általuk lebonyolított termőföldárverések iratanyagának középszintű rendezése. A hivatali iratanyagban az egyes árverések hivatalos dokumentumai mellett természetesen az azok előkészítését, végrehajtását, statisztikai adatait/elszámolásait rögzítő számos különböző típusú forrás is megtalálható.

Jelen írás első részében az 1991. évi kárpótlási törvény termőföld-árverésekre vonatkozó rendelkezéseinek megvalósítását, az eljárásrend kialakítását lehetővé tevő jogszabályi hátteret vázolom fel röviden. A törvényi rendelkezések alapján az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal (OKKH) munkatársai kidolgozták az árverések gyakorlati lebonyolításának kereteit, elkészítették az egységes eljáráshoz szükséges nyomtatványokat. A megyei kárpótlási hivatalok 1992-ben ezeknek a központi rendelkezéseknek megfelelően kezdték meg az I. (szövetkezeti) földalapba került területek értékesítésére szolgáló árverések megszervezését, majd lebonyolítását. Az ekkor kialakított, az árverések lefolytatásának lépéseit rögzítő eljárást a korabeli hivatali iratanyagok alapján foglalom össze.

A tanulmány második felében a vidék társadalmi és családi hetilapjának 1992 és 1994 között megjelent számaiból idézett cikkek, riportok, tudósítások a termőföldárverések résztvevőinek szemszögéből mutatják be a jogszabályi előírások végrehajtásának gyakorlatát, tapasztalatait.

A termőföldárverések lebonyolítását meghatározó első jogszabályok

Az 1991. évi XXV. törvény 1991. július 11-én került kihirdetésre.[2] A kárpótlás szükségességét és módját a törvényjavaslat általános indoklása fogalmazta meg.[3] A törvény végrehajtására felállított Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatalban az esztendő végére megszülettek az első kárpótlási határozatok, amelyek birtokában az igénylők átvehették a számukra megítélt összegről szóló kárpótlási jegyeiket. Az ezek felhasználásáról készített hivatali tájékoztató az alábbiak szerint mutatta be a kárpótlásra vonatkozó, több szempontot érvényesítő jogalkotói szándékot: „1939-től

1 Kissné 2021.

2 A törvény szövege, indoklása, valamint törvényhozási vitájának ismertetése: Petri 1998. 47–74.

3 Petri 1998. 57.

kezdve számtalan jogszabály született, melyek alapján a magyar állampolgárok százezreit fosztották meg jogos tulajdonuktól. A volt tulajdonosok lelkében azonban élt a remény, hogy egykor elégtételt szolgáltatnak nekik sérelmeikért. Az első szabad választásokon hatalomra került kormány nem térhetett ki ezen feladat elől, mivel egy nemzet sem tagadhatja meg múltját. A Kormány erkölcsi kötelességének érezte a korábbi rendszerek által elkövetett tulajdoni sérelmek orvoslását, ezért szorgalmazta az igazságügyminiszter a tulajdonviszonyok rendezése érdekében az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló törvényjavaslat elfogadását, melyet az Országgyűlés az 1991. évi XXV. tv. szám alatt iktatott az ország törvényei sorába. A modern piacgazdaságnak megfelelő, rendezett tulajdonviszonyok kialakítása és a tulajdoni állapotok bizonytalanságának felszámolása érdekében az állam a magántulajdonban korábban okozott sérelmek orvoslását nem a tulajdoni tárgyak visszajuttatásával (reprivatizáció), hanem a volt tulajdonosok részleges vagyoni kárpótlásával oldja meg. Ezt a megoldást indokolta a történelmi tény: az elmúlt ötven év alatt egy-egy vagyontárgynak több tulajdonosa is volt, ezért a jogegyenlőség elvét betartva nem is választható ki, melyik volt tulajdonos kapja vissza természetben, s melyik kárpótlási jegy formájában egykori tulajdonát. Tény továbbá, hogy a volt tulajdon igen sok esetben már nincs meg, vagy döntő mértékben átalakult, s így az eredeti állapot visszaállítása lehetetlen. Mint Ön már bizonyára tudja, a kárpótlás részleges. E részlegességet a nemzet teherbíró képessége indokolja, valamint az a körülmény, hogy a múltban – a mai életviszonyokra is kihatóan – nemcsak a tulajdonosok, de a társadalom többi rétegei is sérelmet szenvedtek, s ezek orvoslására még részleges jelleggel sincs mód.” [4]

A jogszabály első tizenkét paragrafusa megállapította a sérelmet szenvedettek körét[5], a kár meghatározásának módját, a kárpótlás mértékének kiszámítását[6], a kárpótlás módját (a kárpótlási jegy fogalmának, fizikai tulajdonságainak és felhasználási lehetőségeinek részletes szabályozásával), valamint a kárpótlási eljárás, ügyintézés alapvető kereteit.

A törvény 13–28. paragrafusai a termőföldre vonatkozó sajátos szabályokat részletezték. Termőföld esetében a kárpótlás mértékét a kataszteri tiszta jövedelem

4 Az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal tájékoztató levele kárpótlási jegy tulajdonosoknak a kárpótlási jegy felhasználásáról. 1991. december 19. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Levéltára (VTIL) Általános árverési iratok, XIX-D-1/b. 1.

5 Azok a természetes személyek, akiknek magántulajdona az 1949. június 8-át követően alkotott, a törvény mellékletében nevesített jogszabályok alkalmazás miatt sérelmet szenvedett. Petri 1998. 47.

6 200 000 Ft-ig teljes kárpótlás, magasabb érték esetében degresszíven csökkent a juttatás, a felső határ pedig 5 millió forint volt tulajdoni tárgyanként és volt tulajdonosonként. Petri 1998. 48.

(aranykorona – AK) alapján kellett megállapítani (egy AK ezer forintnak felelt meg, erdők esetében négyszeres szorzóval kellett számolni).[7] A 15–18. paragrafusok részletesen meghatározták a szövetkezetek és állami gazdaságok részére a különböző típusú földalapok kijelölésének, elkülönítésének kereteit, szabályait.[8]

A jogszabály 20. §-a fogalmazta meg a termőföld értékesítésének módját: „A 15–19. §-ban kijelölt termőföldek árverés útján kerülnek a kárpótlásra jogosultak részére értékesítésre."[9] A következő paragrafusok az árverésen való részvételi jogosultság szabályait, a kikiáltási árat (3000 Ft/AK), a licitálás rendjét rögzítették, az árverések lefolytatásának rendjével kapcsolatban pedig a végrehajtási rendeletre utaltak.

A 23–25. §-ok a megvásárolt termőföldek mezőgazdasági hasznosításának kötelezettségéről,[10] szabályairól, költségeiről, valamint a mezőgazdasági vállalkozási támogatás igénybe vételének kereteiről rendelkeztek. A törvény utolsó paragrafusai a termőföldek ellenértékeként a szövetkezetekhez került kárpótlási jegyek felhasználását és az állami gazdaságok kezelésében lévő állami tulajdonú termőföldek árveréseinek szabályait rögzítették.

Az 1991-ben elfogadott vagyoni kárpótlási törvényt 1992 és 1994 között több alkalommal módosították és számos olyan újabb törvényt is elfogadott ebben az időszakban az Országgyűlés, amely a termőföldek tulajdonviszonyainak átalakítását, rendezését alapvetően meghatározta, szabályozta.[11]

Az 1991. évi XXV. törvény rendelkezéseinek végrehajtásáról szóló kormányrendelet 1991. augusztus 10-én lépett hatályba.[12] A jogszabály 53 paragrafusából a 25–40. §-ok határozták meg részletesen az árverés kitűzéséről, valamint meghirdetéséről szóló tájékoztatás szabályait,[13] a részvételi jogosultság, képviselet feltételeit,[14] az eljárás, licitálás gyakorlati lépéseit,[15] az árverés befejezésére, a hiteles jegyző-

7 Petri 1998. 50.

8 A kárpótlási földalapot a beérkezett, összesített aranykorona igények alapján kellett kijelölni. A gazdálkodó egységeknél a szövetkezeti tagok és alkalmazottak földhöz juttatására alkalmas földalapot is el kellett különíteni, amelynek nagysága tagok esetében 30 AK, míg alkalmazottak estében 20 AK volt személyenként. Ez a földalap nem haladhatta meg a szövetkezeti tulajdonban, illetve állami kezelésben lévő termőföld AK értékének 50 %-át. Petri 1998. 50–51.

9 Petri 1998. 51.

10 Föld vásárlása esetén a törvény előírta az új tulajdonosok számára annak megművelését vagy műveltetését. Varga 230–231.

11 1991. évi L. törvény; 1992. évi II. törvény; 1992. évi IL. törvény; 1992. évi L. törvény; 1993. évi I. törvény; 1993. évi II. törvény; 1993. évi LVII. törvény; 1993. évi CXVI. törvény; 1994. évi II. törvény; 1994. évi XXVII. törvény; 1994. évi XXXII. törvény.

12 104/1991. (VIII. 3.) Korm. rend.

13 104/1991. (VIII. 3.) Korm. rend. 25–26. §.

14 104/1991. (VIII. 3.) Korm. rend. 28–30. §.

15 104/1991. (VIII. 3.) Korm. rend. 31–34. §

könyv elkészítésére és az érintett személyek, hivatalok részére történő továbbítására vonatkozó rendelkezéseket,[16] valamint az esetleges árverési kifogások benyújtásának lehetőségét, módját.[17] A végrehajtási jogszabály árveréssel kapcsolatos rendelkezéseit több alkalommal is módosították. Az 50/1993. (III. 27.) Kormányrendelet a szövetkezeti földek árverési eljárásainak lefolytatására eredetileg megadott 1993. március 31-i határidőt tolta ki 1993. december 31-ig. A hivatalos lapban 1993. november 30-án megjelent újabb rendelet már 1994. május 31-ig adott lehetőséget az eljárások lebonyolítására.[18] Ennek a jogszabálynak két paragrafusa még a licitálás szabályait is alakította, pontosította, illetve az árverésre még elő nem készített földrészletek előzetes árverésre bocsájtásáról rendelkezett.[19] Az eredeti végrehajtási rendeletet kiegészítve – feltehetőleg az addig lebonyolított eljárások gyakorlati tapasztalatai alapján – az árverések befejezésére napi időkeretet határoztak meg, ennek túllépése esetén lehetővé vált az árverés elhalasztása és 30 napon belül újabb időpont kitűzése annak folytatására.[20]

Az árverést érintő jogszabályok végrehajtása – az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal árverési eljárásrendje

A vagyoni kárpótlási törvény eljárási szabályai alapján a kárpótlási igényeket a jogszabály hatályba lépését követő 90 napon belül lehetett benyújtani az illetékes kárrendezési hivatalhoz. A termőföldárverések előkészítésének első lépéseként az OKKH a beérkezett kérvények „F” (föld) lapjai alapján összesítette az egyes gazdálkodó egységekre vonatkozó AK igényeket, majd ezekről tájékoztatta az érintett szövetkezeteket, melyeknek 30 napon belül ezek figyelembe vételével kellett a kárpótlási (árverezésre bocsátható) földalapot kijelölni a részarány, valamint tagi és alkalmazotti AK igényeket kielégítő termőföld területek mellett. A földalap-kijelölések folyamatába az érintetteket képviselő tagokból álló helyi Érdekegyeztető Fórumok is bekapcsolódtak. A tárgyalások eredményeként elkészített földalap-javaslatokat – az egyes szakhatóságok véleményét is figyelembe véve – a megyei kárrendezési hivatalok hagyták jóvá.[21]

16 104/1991. (VIII. 3.) Korm. rend. 35–38. §
17 104/1991. (VIII. 3.) Korm. rend. 39–40. §
18 163/1993. (XI. 30.) Korm. rend. 4. §.
19 163/1993. (XI. 30.) Korm. rend. 7–8. §.
20 163/1993. (XI. 30.) Korm. rend. 9. §.
21 Petri 1998. 31.

Az árverésekhez azonban nemcsak földekre, hanem kárpótlási jegyekre, illetve esetlegesen termőföldutalványokra is szükség volt. A hivatal a beérkezett adatlapok és bizonyító dokumentumok alapján megkezdte a kárpótlási igények elbírálását és a helyt adó határozatok kiállítását, amelyek rögzítették az egyes sérelmek jogosságát, időtartamát és egyben megállapították a kárpótlási jegyben kifizetésre kerülő kárpótlás összegét is. A kárpótlási jegyek – mint bemutatóra szóló, átruházható értékpapírok – előállítására az OKKH 1991 augusztusában az Állami Pénzjegynyomda Rt.-vel kötött szerződést, a forgalmazásukra kiírt pályázatot ez év szeptemberében a Budapest Értékpapír és Befektetési Rt. nyerte meg.[22]

A kárpótlási hivatalok több irányú előkészítő munkájának eredményeként 1992 első negyedévében álltak rendelkezésre az árverések megszervezéséhez szükséges első alapvető feltételek. A sajtótudósítások szerint ekkor vette kezdetét ténylegesen az előző esztendőben elfogadott jogszabályok mezőgazdasági szerkezetváltást célzó szakaszainak végrehajtása: „Megírtuk már nemegyszer, hogy a magyar falunak történelmi átalakulást hoz(ott) az idei esztendő. Nincs kényelem, nincs taktikázás, parancsok és szükségszerűség van, a szövetkezeti és az átmenetet szabályozó törvény megjelenésével kezdetét vette és rohamos tempóban folytatódik a magyar agrárium, s egyben a nemzetgazdaság szerkezeti átalakítása, a magántulajdonon alapuló termelés és gazdaság kialakítása… Melyek ennek a főbb lépcsői? Elsősorban a működő gazdaságok átalakítása új szövetkezetekké, különböző gazdasági társaságokká… Ki tudhatja, hol és mennyi vita árán jutnak megegyezésre a tagok, hogy a szövetkezeti vagyon üzletrészenként ezentúl miképpen szolgálja valódi tulajdonosát, közösködve továbbra is, vagy pedig kiválva. És már február 14-én postára adja a Kárpótlási Hivatal az összesített igényeket, de a szövetkezet 30 napon belül köteles kijelölni a megfelelő táblákat. Számítani lehet arra, hogy – mivel szemben álló érdekek, emberek ütközhetnek – nem megy vidáman és minden gond nélkül a kárpótlás. Ezért azokat a fórumokat is létre kell hozni, amelyek az érdekeket próbálják egyeztetni, a határidő február 29. És mindennek pontos, behatárolt ideje van, a fellebbezéseknek, az esetleges bírósági eljárásoknak. Októbernél hamarabb így sem tudják árverésre kijelölni a táblákat."[23]

A következő hónapban a kárpótlási folyamat állásáról érkezett tájékoztatás: „Kárpótlás. E hónapban megkezdik az első kárpótlási jegyek átadását tulajdonosaiknak. Az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal elnöke szerint mintegy 830 ezer ember adott be kárpótlási kérelmet, s az igények többsége termőföldre irányult…

22 Petri 1998. 605–606.

23 Sz. Lukács Imre: Új módit tanul a falu. Átalakulás jó szándékú együttműködéssel. *Szabad Föld,* 1992. február 4. 3.

A földlicitek nagyobb részét egyébként várhatóan az ősszel rendezik, a szövetkezetek földkijelölési munkáját segítő, ellenőrző, érdekegyeztető fórumok már országszerte alakulnak.”[24]

Az első árverések többségét végül a tudósításokban olvasható várható időpontoknál korábban rendezték meg: 14 megyében az I. földalapba került területekre 1992. augusztus 24-én licitálhattak először az árverési részvételi feltételeknek megfelelő kárpótoltak.[25]

A kárpótlási hivatalnak a végrehajtási kormányrendelet hatályba lépése után természetesen feladata volt az árverések jogszabályi előírásoknak megfelelő, gyakorlati eljárásrendjének kidolgozása. Az egyes megyékben a megyei hivatalok munkatársaiból alakított árverési csoportok egységes szabályok alapján, központilag kidolgozott nyomtatványok,[26] korabeli informatikai eszközök felhasználásával szervezték meg és bonyolították le a termőföldárveréseket. Külön lebonyolítási rend készült a kárpótlási jegyek kezelésére, hiszen ezek esetében a bizonylati rendnek az értékpapír kezelés általános szabályait figyelembe véve kellett illeszkednie az árverési folyamathoz.

A következőkben a hivatali iratanyag rendezése során megismert dokumentumokat, illetve azok részleteit ismertetem, amelyek röviden, közérthető módon foglalják össze az árverési eljárás alapelveit, valamint a lebonyolítás menetét. A végrehajtási rendelet rendelkezése szerint az árverés kitűzését a *Magyar Közlöny*ben, legalább egy országos és megyei napilapban, valamint a helyben szokásos módon is meg kellett hirdetni legalább 30 nappal annak megrendezése előtt.[27] A kárpótlási hivatal az eljárással kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat tartalmazó nyomtatvány összeállításával segítette az érdeklődők tájékoztatását, az alábbiak szerint:

„Árverési tájékoztató[28]

Az árverésre jelentkezőnek az alábbiakat kell magával hoznia:

– kárpótlási határozatát,
– személyi igazolványát,

[24] Kárpótlás. Hét nap krónikájából. *Szabad Föld,* 1992. március 10. 9.

[25] A fennmaradó öt megyében néhány napos, hetes késéssel rendezte meg az illetékes hivatal az első földárverést: Békésben 1992. szeptember 4-én, Fejérben 1992. szeptember 11-én, Nógrádban 1992. szeptember 3-án, Somogyban 1992. szeptember 4-én, Vasban 1992. augusztus 31-én.

[26] A nyomtatványok között szerepeltek a termőföldárverési hirdetmények, árverési tájékoztatók, letéti szerződések, maradvány értékről szóló átadás-átvételi bizonylatok, árverési jegyzőkönyvek.

[27] 104/1991. (VIII. 3.) Korm. rend. 26. §.

[28] VTIL XIX–D–1/b. 1.

- amennyiben megbízásból jár el, a meghatalmazását közokirattal vagy teljes bizonyító erejű magánokirattal igazolnia kell,
- ha eredetileg kárpótlási jegyet, mezőgazdasági vállalkozást támogató utalványt vett át, akkor azok átvételekor kapott bizonylatot és a felhasználni kívánt értékpapírokat, ill. azokról szóló központi letéti igazolás(okat),
- ha igényét földvásárlásra nyújtotta be, akkor kárpótlási jegyeiről szóló központilag kiállított letéti igazolást,
- korábbi árverés során keletkezett, felhasználható kárpótlási jegy/letéti igazolás maradvány értékről szóló átadás-átvételi bizonylatot,
- szövetkezet esetén a tagsági, állami gazdaság esetén alkalmazotti jogviszony igazolást, hogy 1991. január 1-én és az árverés idején is fennáll a jogviszonya az árverező gazdálkodó szervezettel.
- Állandó lakcím igazolása.

A letétbe helyezett kárpótlási jegy (mezőgazdasági vállalkozási utalvány) értékének 20 %-a az árverési előleg, amely a vételárba beleszámít, illetőleg amennyiben nem kerül felhasználásra, az árverés végén a jogosult azt visszakapja.

Az árverési eljárás alapelvei

A kárpótlásra jogosult termőföldtulajdont az őt megillető kárpótlási jegyek, illetve mezőgazdasági vállalkozást támogató utalvány ellenében szerezhet árverésen. A tulajdonszerzés történhet megegyezéssel vagy licitálással.

A jogosult az árverés során a kárpótlási jegyet névértékben használhatja fel. Névérték alatt a kárpótlási jegy címletenként meghatározott összegét kell érteni.

Az árverés vezetője a licitálás megkezdése előtt egyezség létrehozását köteles megkísérelni – minden egyes kialakítandó földrészletre, 1000,- Ft/AK alapulvételével – az árverésen résztvevők között.

Amennyiben nem jön létre egyezség, úgy a licitálást meg kell kezdeni, a kikiáltási ár 3.000,- Ft/AK-ént.

A licitálás menete

Az árverésen résztvevők az egy aranykoronának megfelelő forintértékre licitálnak.

Az árverés addig folytatódik – 100,- Ft-onként emelve a kikiáltási árat –, amíg ajánlat érkezik.

Az ajánlatot az árverésen kapott tábla felemelésével, és „tartom” kijelentéssel kell jelezni, emelés esetén pedig a megajánlott árat kell bejelenteni.

Több azonos vételi ajánlat esetén, ha az ajánlattevők által megszerezni kívánt AK mennyiség az árverésre került földrészlet AK mennyiségéből fedezi, akkor közöttük

– eltérő megállapodás hiányában – a földkijelölés sorrendjét sorsolás útján kell megállapítani. Amennyiben az ajánlat nem fedezhető, akkor az árverést az eredeti kikiáltási áron újra meg kell indítani.

Ha az árverezők a kikiáltási áron, vagy afelett nem tesznek ajánlatot, az árverés vezetője az AK kikiáltási árat folyamatosan, de egyszerre legfeljebb 100,-Ft-tal csökkenti mindaddig, amíg ajánlat nem érkezik, vagy el nem éri a minimális 500,- Ft/AK kikiáltási árat.

Ha a csökkentett kikiáltási áron több ajánlat érkezik és a föld még meglévő AK mennyisége az ajánlatokat fedezi, az ajánlatot tevők között sorsolás útján kell meghatározni, hogy vételi joguk gyakorlása érdekében milyen sorrendben nyilatkozhatnak, és melyik földrészlet tulajdonosai lesznek. Amennyiben a még meglévő AK mennyiségből az ajánlattevők igénye nem elégíthető ki, az árverés vezetője újabb ajánlattételre hívja fel az azonos ajánlatot tevő árverezőket, tehát közöttük a licit megindul felfelé.

Az árverés akkor fejeződik be, ha az árverésre bocsátott nagyüzemi tábla teljes AK mennyiségére jegyzőkönyvezett és letéttel biztosított ajánlat érkezett, illetőleg az árverezők nem tesznek több ajánlatot, a vételre jogosultak nyilatkoztak a megszerzett értékről és a rendelkezésre álló kárpótlási jegy és AK licitálási eredményét jegyzőkönyvben rögzítették, s azt mind a jogosultak, mind az árverés vezetője és jegyzőkönyvvezetője aláírták…

Az árverés befejezése után az árverési bizottság a *fel nem használt értékpapírokat* (kiemelés az eredetiben) az átvételi igazolások ellenében visszaszolgáltatja, s a megszerzett termőföldtulajdonról vázlatot ad, amelynek egyik példánya, valamint az árverési jegyzőkönyv, illetve a megfelelő jegyzőkönyvi részlet alapján a Földhivatal a tulajdonjogot bejegyzi, ha egyéb kizáró ok nem áll fenn.

Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal”

A második irat belső használatra készült, az árverések lebonyolításában közreműködő hivatali munkatársak számára:

„Segédlet az árverések vezetéséhez[29]

1/ Az árverés kitűzött ideje előtt jóval meg kell jelenni (órákkal előtte), hogy az esetleges hiányosságok kiküszöbölhetők legyenek és a bármilyen korán érkező, árverésen részt venni szándékozó személyek iratainak vizsgálata és a letéti szerződések kitöltése megkezdődjék.

[29] VTIL XIX–D–1/b. 1.

2/ A regisztrálás befejeztével nyomban meg kell kezdeni az árverést. Amennyiben a pontos kezdésnek akadálya van, ennek okáról tájékoztatni kell a résztvevőket. Alapvetően fontos feladat a megfelelő hangulat, légkör kialakítása. Ügyelni az elkülönített ültetésre!

3/ Árverési aktus előkészítése, megnyitása:
- a/ üdvözlés
- b/ bemutatkozás
- c/ az árverés menetének ismertetése, (táblasorrend, megegyezés, licitálás módja)
- d/ elmondani, ki mit csinál az árverési bizottságban.

4/ Az árverés lefolytatása
- a/ adatok ismertetése (tábla méret, jellemzők, teher, kötelezettség stb.
- b/ egyezségre felhívás, ha szükséges, az árverés felfüggesztése (csak 5–10 percre)
- c/ árverezés
- d/ amíg a számítógép mér, elmondani, mi történik
- e/ a jegyzőkönyvvezetőt állandóan kérdezni, hogy az árverezők rendelkeznek-e megfelelő mennyiségű kárpótlási jeggyel vagy utalvánnyal,
- f/ a vételi jog gyakorlásakor a jogosultakat felkérni arra, hogy a jegyzőkönyv megfelelő részét aláírják,
- g/ amennyiben az árverés hosszan elhúzódik és emiatt szükséges felfüggeszteni azt, közölni kell, hogy másnap 8 órakor ugyanott folytatódik.

5/ Az árverés befejezésekor
- a/ gratulálni az új tulajdonosoknak
- b/ tájékoztatni Őket a további eljárásról (Földhivatal stb.)

6/ A folyamatosságot biztosítani kell, mert az üres idő után nehéz visszazökkenni az eredeti folyamatba.

7/ Az esetleges rendbontókkal, vagy provokátorokkal udvariasan, de határozottan fellépni.

Budapest, 1992. augusztus 17.

Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal

Az árverések megszervezésében, lebonyolításában közreműködők számára az árverési eljárásrendet részletesen ismertető összefoglaló is készült. Ez tartalmazta a hivatalos nyomtatványok szövegének tervezete mellett az árverés kitűzésének feltételeit, a résztvevők körének meghatározását, a lebonyolítás szervezeti kereteit, az árverés menetét (az ajánlott forgatókönyvvel), az árverés jegyzőkönyvezésének szabályait, az árverésről való kizárás feltételeit, valamint az árverés befejezésének módjait.[30]

[30] VTIL XIX–D–1/b. 1. Árverési tájékoztató. Gépirat, [1992.] 21. (Árverési tájékoztató.)

Ebből a forrásból az árverések körülményeire, valamint a licitálásra vonatkozó részeket ismertetem az alábbiakban:

„Az árverés menete

1/ Az árverés előkészítése (technikai feltételek):
Az árverés előkészítése alkalmával szükséges az arra alkalmas helyiség kiválasztásakor a helyi önkormányzat és az adott mezőgazdasági üzem véleményét beszerezni az alkalmasság tekintetében. A kiválasztás megtörténte után gondoskodni kell a helyiség megfelelő előkészítéséről (fűtés, világítás, áramszolgáltatás, amennyiben italmérés van az épületben a kimérés esetleges szüneteltetése stb.). Meg kell vizsgálni az árverés folyamán használatba kerülő gépek megfelelő működési feltételeit.
2/ Személyi feltételek:
Az árverés vezetője a kárrendezési hivatal vezetője, vagy az általa kijelölt hivatali dolgozó. (Felhívom a figyelmet a kellő szakmai tudás mellett a rátermettség vizsgálatára is.) Az árverés jegyzőkönyvvezetője a hivatal, vagy a helyi önkormányzat dolgozója. A számítógép kezelője (a kárrendezési vagy a földhivatal dolgozója).
3/Külsőségek:

Gondoskodni kell, hogy az árverező helyiség esztétikusan legyen berendezve (ezt magának az eseménynek a jelentősége is megkívánja). Lehetővé kell tenni, hogy az árverés vezetője az árverést magasabb és mindenki által jól látható helyen állva folytassa le. A résztvevőket el kell különíteni árverezőkre és érdeklődőkre.”[31]

Az ajánlott árverési forgatókönyvnek megfelelően az árverés vezetője az eljárás kezdetén számba vette és igazolta a részvételre jogosult személyeket, munkatársaival letétbe vette a vételi jog gyakorlására jogosító kárpótlási jegyeket, mezőgazdasági vállalkozási támogatás összegéről kiállított utalványokat. A résztvevők üdvözlése után részletes tájékoztatást nyújtott az árverés menetéről, az árverőzők jogairól és kötelességeikről, valamint az árverésre kerülő táblarész lényeges adatairól, felosztási irányáról. Ezután kezdődhetett meg a licitálás a következők szerint: „Az árverés vezetője az árverés megkezdése előtt egyezség létrehozását köteles megkísérelni – minden egyes kialakítandó földrészletre 1000 Ft/AK alapulvételével – az árverésen résztvevők között. Ha az egyezség létrejött úgy kell eljárni, mintha a földrészlet árverésen kelt volna el. Az árverés vezetőjének, amennyiben egyezség nem jött létre, ezután ismertetni kell az árverés módját. Ennek keretén belül részletesen el kell mondani, hogy az árverés vezetője szó szerint milyen módon közli az induló kikiáltási árat és arra az ajánlattevő hogyan tehet ajánlatot (kézfelemeléssel és tartom felkiál-

[31] Árverési tájékoztató, 9–10.

tással). Az ajánlatoknál magasabb összeget 100 forintonkénti emeléssel szóban és kézfelemeléssel lehet közölni. A lefelé történő ajánlattételnél az árverező közli az ajánlat összegét. Az árverés vezetője ezután közli az árverezőkkel a földterület kikiáltási árát (Kpt. 22.§. 1./ bekezdése alapján 3000 Ft/AK) és felhívja őket ajánlatuk megtételére. Árverésre bocsátom X község Y területén lévő kijelölt táblarész Füzesdűlőjét 4500 négyzetméter nagyságban, …AK értékben, 3000 forint/aranykorona értékben. Kérem, tegyék meg ajánlatukat! 3000 forint először…. háromezer forint másodszor 2900 forint először, 2900 forint másodszor, 2900 forint senki többet? HARMADSZOR. 2800, 2700 stb., amíg nincs ajánlattartó. Amennyiben lehetőség van rá, úgy a harmadszor kijelentése után egy kisebb méretű fakalapáccsal le kell ütni az ajánlatot. Az ajánlatot az árverés során a viszonylag könnyen figyelemmel kísérhető és az előbbiekben már említett „tartom" felkiáltással alkalmazott módszerrel kell kérni, mert ezzel kiküszöbölhetők az elsőbbségi viták."[32]

Az előzőekben bemutatott források jól érzékeltetik, hogy a kárpótlási hivatalok termőföldárverések előkészítésével, megszervezésével és lebonyolításával foglalkozó munkatársainak nagyon részletes, alapos ismeretekkel kellett rendelkezniük a vonatkozó jogszabályokról, illetve a központilag kialakított eljárásrendről. Nehezítette feladatukat, hogy az elsajátított ismeretanyagot minden alkalommal eltérő technikai és személyi feltételek, körülmények között kellett alkalmazniuk a törvényes keretek szigorú betartásával és betartatásával.

Termőföldárverések a gyakorlatban a *Szabad Föld* írásai alapján

A *Magyar Kommunista Párt földmíves hetilapja* alcímmel 1945. augusztus 29-én indult újság 1992-ben már „független társadalmi és családi hetilap"-ként határozta meg önmagát. A rendszerváltoztatás éveiben hetente 750 000 példányban megjelenő sajtóorgánum elsősorban a vidéki Magyarország olvasói számára igyekezett az aktuális politikai, társadalmi kérdések ismertetése mellett az élet szinte minden területét átfogva hasznos információkkal, ismeretekkel szolgálni.[33]

A hetilap – vállalt szerepének megfelelően – 1991-ben természetesen végigkövette a vagyoni kárpótlási törvény megszületésének törvényhozási folyamatát, és az ahhoz kapcsolódó politika polémiát.[34] A jogszabály elfogadása után annak jelentőségéről, gazdasági és társadalmi szerepéről jó néhány szerkesztőségi írás, szakpolitikusokkal

[32] Árverési tájékoztató, 11–12.
[33] A *Szabad Föld* című hetilap történetének rövid összefoglalására lásd: Kissné 2021. 431–434.
[34] Kissné 2021. 435–438.

és „egyszerű” téesz-tagokkal készített interjú is megjelent az újság hasábjain.[35] Az esztendő második felében a hangsúly a törvény végrehajtására vonatkozó gyakorlati tudnivalók ismertetésére, az olvasók széleskörű és részletes tájékoztatására, segítésére helyeződött át.[36]

A kárpótlási folyamat előrehaladásával a következő esztendőkben megjelentek az árverések előkészítésével, majd lebonyolításával kapcsolatos tudósítások, a törvény végrehajtásában közreműködő hivatalok vezetőivel, munkatársaival készített interjúk, az aktuális statisztikai adatokat ismertető összefoglalások. A hetilap minden jogszabály módosítás esetében rövid, közérthető módon mutatta be az új rendelkezések legfontosabb elemeit és hívta fel az érdekeltek figyelmét azok jelentősebb változásaira. Az újságírók számos alkalommal helyszíni tudósítás keretében számoltak be az ország különböző vidékein lezajlott konkrét árveréseken tapasztaltakról. A továbbiakban a *Szabad Föld* 1992–1994-es évfolyamaiban megjelent, termőföldárverésekhez kapcsolódó érdekesebb írásaiból tallózok.

Az 1992-es esztendő elején a hivatalokat és a gazdálkodó egységeket is alapvetően az árveréseket előkészítő földalap kijelölések körülményei, folyamata foglalkoztatta. A benyújtott kárpótlási kérelmek feldolgozása után rendelkezésre álló adatok alapján az alábbi tájékoztatás jelent meg a hetilapban az igényelt földek mennyiségéről: „Az első adatok szerint az országban összesen mintegy 47 millió aranykorona értékű föld után jelentettek be együttesen csaknem 3 millió kárpótlási igényt. Ez összességében mintegy 2 millió hektár termelőterületet érint, azaz az összes föld negyedét. Azok közül, akik természetben akarják visszakapni földjüket, 14 ezren kértek utalványt. (Ez ugyan nem nagy szám, de a kárpótlási igényeknek csak kis százaléka haladja meg a 200 ezer forintot; utalványra csak ezek jogosultak. A kárpótlási jegy és az utalvány együttes névértéke azonban nem haladhatja meg az 1 millió forintot.) A mezőgazdasági üzemeknek 30 napon belül kell kijelölniük a kárpótlásra járó földterületet.”[37]

A mezőgazdasági üzemek földkijelöléssel kapcsolatos gondjaira és egyben a kárpótlás sajátos történelmi és társadalmi vonatkozásaira egy kistelepülés téeszelnökével készített interjú adott érzékletes példát: „Csak egy rossz szó kell, máris újra »ti« és »mi«. Pedig beleéltük magunkat abba, ami volt: összesimultak a sorsok negyvenöt év alatt.” – Ecseny/Etsching kéttáblájú község. A világháború után lakosságának egy részét német földre telepítették. Földjeiket, házaikat a Csehszlovákiából kiebrudalt magyarok kapták meg… – Nem tudják az emberek, ki a gazda – önti szavakba

35 Kissné 2021. 438–441.
36 Kissné 2021. 441–443.
37 Kárpótlás. Hét nap krónikájából. *Szabad Föld,* 1992. február 25. 9.

a maga bizonytalanságát is Péter bácsi. – Nem nyilatkozik a téesz sem, csak az a biztos, hogy egyben nem maradhat. Maszek világ lesz, ha lesz. A svábok sorsa meg különösen nincs eldöntve… Mert ha felvidéki kéri vissza itt a földet, kérvényezi a kárpótlást, a svábét kéri. Azé volt eredetileg."[38] A riporter kérdésére Bereknyei Dezső téeszelnök a termelőszövetkezet helyzetéről, a felszakadó sebekről és kárpótlási földalap kijelölésének nehézségeiről is egyértelműen fogalmazott: „Az itteni vidék halmozottan hátrányos helyzetű, ahogy korábban nevezték… A tény – hogy a szegény vidékről a tőke elvándorolt – azonban tény. Az elöregedés is igaz: 371 ecsenyi és felsőmocsoládi tagunkból 245 nyugdíjas… A történelem ütötte sebekre pedig gyógyír volt az idő, az összerokonosodás németek és felvidékiek között. Az elvándoroltak helyébe mi próbáltunk más vidékekről letelepíteni munkaerőt, igaz, többnyire nem azonos értékűt az elmenőkkel. A kialakult konszenzushelyzetet bolygatta fel a fordulat, melyre jellemző mondatot idézek egyik gyűlésünkről: »Az visszakapja az enyémet!« Mert ha a svábtól elvett földet a felvidékivel behozatták a téeszbe, ki kapja azt vissza, ez a kérdés!

– Sokan kérik? – Elképzelésünk sincs arról, kik igényeltek innen. 4337 aranykorona értékű földről van szó, ha igaz, de az igénylők személye még ismeretlen. A szövetkezetnek 27 735 aranykoronányija van, így olyan gondunk nincs, hogy ne maradna. Csak a földalapok elkülönítése okoz gondot, mivel itt nem azonos minőségűek a területek, és kétszáz méternyi összefüggő sík sincs. Nem irigylem azokat, akik majd kijelölik a magánterületeket a táblán belül."[39]

Az előkészítő munkák 1992 augusztusáig a legtöbb megyében lezárultak, így megkezdődhettek az oly sokak által várt árverések, amelyről természetesen a hetilap is tudósított: „1992. augusztus 24. sokak számára marad emlékezetes dátum. E hétfői napon került sor ugyanis első ízben földárverésekre, amelyeken kárpótlási jegyért vásárolhattak földet az arra jogosultak. Országszerte összesen 48 millió aranykorona értékben licitáltak a földekre. Mint ismeretes: árveréseket csak ott rendeznek, ahol a termőföldre bejelentett igények aranykorona-értékének 30 százalékára nézve jogerős határozatot hozott a megyei kárpótlási hivatal… Eddig az első kárpótlási törvény alapján benyújtott, mintegy 830 ezer kárpótlási igényből 170 ezer ügyben hoztak határozatot a kárpótlási hivatalok. Az elbírált kérelmek benyújtóinak csaknem 30 százaléka, vagyis mintegy ötvenezer kárpótlásra jogosult jelezte földvásárlási szándékát… Az első licitálásokon a legtöbben a háromezer forintos aranykoronánkénti kikiáltási ár után addig vártak, amíg az ár a minimális, az aranykoronánként ötszáz forintot el nem érte, így a föld ennyiért talált gazdára. Voltak persze olyanok

[38] Leskó László: Újra „ti" és „mi". Ecseny: felszakadnak a régi sebek? *Szabad Föld,* 1992. március 31. 5.
[39] Lásd a 38. jegyzetet!

is, akik nem a licitálást választották, hanem előzetes egyezség alapján, aranykoronánként 1000 forintért váltak földtulajdonossá.”[40]

1992 őszén több helyszíni tudósítás számolt be az első árverések tapasztalatairól. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében Fancsalon járt a lap tudósítója: „Délelőtt tíz órára hirdették meg a fancsali művelődési házban Borsod-Abaúj-Zemplén megye első földárverését. Egy óra múltán, mire odabent a nagyteremben néhány érdeklődő végignézett egy ügyes oktatófilmet arról, hogyan is történik egy földárverés, a Kárpótlási Hivatal szakemberei dolguk végezetlen lezárták a jegyzőkönyvet. Mert a lézengők, kíváncsiskodók között egyetlen árverésre jelentkező sem akadt. Még el sem harangozták a delet, már sorra húztak el a hivatali autók Miskolc felé.”[41] A VERITAS Levéltárában megtalálható árverési jegyzőkönyv másolata alátámasztja a tudósítást, azzal a kiegészítéssel, hogy „A vetítést követően (11 órakor) az árverés vezetője megköszönte az érdeklődést és közölte, hogy tényleges árverésre majd az igények 70%-ának feldolgozása után kerül sor.”[42]

A Somogy megyei Gigéről 1992 novemberében készített szociográfia jellegű tudósítás már sikeres árverésről adott számot. Az újságcikk szerint a falu három módosabb gazdája licitált a meghirdetett szántó- és erdőterületre.[43] Az árverési jegyzőkönyv négy árverezőről tanúskodik, köztük az újságban név szerint is említett Mike Tiborról.[44]

A Vas megyei Meszlenben néhány érdeklődő mellett szintén hárman jutottak földhöz, a legalacsonyabb, 500 Ft/AK áron. Az árverésen résztvevő újságíró ekként foglalta össze tapasztalatait: „Meszlennek másfél évszázada több mint hatszáz lakója volt, ma pedig még ennek a felét sem éri el a lélekszám, így talán nem is annyira csoda, hogy a három licitáló mellett csupán néhány érdeklődő – a még kárpótlási jegyre várók – kísérték figyelemmel az eseményt, amely az összes formasággal együtt sem tartott tovább, mint fél óra. Az árverésen négy tábla került kalapács alá, s mivel csak hárman licitáltak, így nem volt akadálya, hogy mindahányan más és más táblából, ötszáz forintos aranykoronánkénti áron juthassanak földhöz, így végül is a meszleni árverés inkább volt földosztás, mint licit.”[45] A jegyzőkönyv szerint öt

40 M. P.: Megkezdődtek a földárverések. *Szabad Föld,* 1992. szeptember 1. 7.

41 Pethes József: Fancsali földek. *Szabad Föld,* 1992. szeptember 22. 4.

42 VTIL XIX–D–5/a. 31. doboz, Borsod-Abaúj-Zemplén megyei földárverések iratai, Fancsali Faluszövetkezet, 1. árverés, 1992. augusztus 27.

43 Zsigmondi Mária: Akiknek nem jutott funkció. Egy halódó falu mini szociológiája. *Szabad Föld,* 1992. november 3. 11.

44 VTIL XIX–D–14/a. 31. doboz, Somogy megyei földárverések iratai, Béke Mgtsz., 12. árverés, 1992. augusztus 31.

45 Erős D. Zoltán: Meszlen: Árverés helyett földosztás. *Szabad Föld,* 1992. november 3. 4

fő volt a részvételre jogosultak száma, de két személyt meghatalmazott képviselt, tehát három árverési tárcsa emelkedhetett a magasba a licitálás során.[46]

Míg az első árveréseken az érdeklődés hiánya, addig 1994-ben annak „sajátos" módja keltette fel az újságíró figyelmét: „Egyre szűkülőbb körben zajlanak már a földárverések, hiszen jegy van még bőséggel, a termőföld viszont már fogyóban. És sokan azt tartják, fogyóban mostanában a becsület is. Mert amelyik árverésen az Idegenek megjelennek milliós nagyságrendű kárpótlási jeggyel a zsebükben, amely nem az ő nevükre szól ugyan, ám szabályos megbízási szerződés lapul a jegyek mellett a licitre, ott sajnos a Helybeliek nem rúghatnak labdába. Ott a föld bizony nem lesz olcsó. Az aranykoronánkénti ára nem öt-, hatszáz, vagy éppen ezer forint lesz, hanem fölmehet egészen a csillagos égig. (Föl is megy, ha például mindez az erdőárverésen történik.) És mindez, hála a Hivatal közbe nem avatkozásának, mely nem veszi (a megbízási szerződés miatt nem is igen veheti) figyelembe a jogosultságot, törvényes keretek között zajlik. Szabad utat engedve a nagypénzű vállalkozóknak, akiknek semmi sem drága. Az aranykorona legalábbis nem… Akik, mint varjak a tetemre, csapatostól érkeznek az árverésekre. Újabban már nem is személyesen, hanem előreküldvén jól szabott öltönyű, jól fizetett ügyvédjüket, sőt az érezhető népharagtól tartva, jó fizikumú testőrjüket, bonyolítsák ők a bonyolítandókat. És azok bizony bonyolódnak. Mint nemrégiben például a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Nagyecseden."[47] Arról, hogy mi történt az említett árverésen, a jegyzőkönyv így számol be (igazolva a tudósításban megjelenteket): „A 040/1 hrsz-u ö-7 tábla licitálásának megkezdésekor, 20.35 perckor két lövés dördült el, ezért az árverés további folytatása felfüggesztésre került. Az eddig elnyert földterületeket az árverezés szempontjából befejezzük. A kialakult helyzetre tekintettel rendőrségi intézkedést eszközölt az önkormányzat a helyi és mátészalkai Rendőrség részéről. A további folytatás e rendkívüli eseményre tekintettel lehetetlen. Az árverésvezető az árverést bezárta."[48]

Ebből az esztendőből egy olvasói levél sikeres árverésről is beszámolt, méltatva egyben a kárpótlási hivatal képviselőjének munkáját: „Egy szívderítőbb eseményről is szeretnék hírt adni. A Pest Megyei Kárpótlási Hivatal és a Pilisi Parkerdőgazdaság a közelmúltban erdőárverést szervezett a szentendrei művelődési központban. Zsúfolásig megtelt a nagy színházterem, nyolc település és a főváros nyolcszáz kárpótlásra jogosultja sorakozott sorszámért, majd adatrögzítésért az első napon. Ekkora tömeg

[46] VTIL XIX–D–18/a. 1. doboz, Vas megyei földárverések iratai, Szabad Föld Mgtsz., 17. árverés, 1992. október 7.

[47] Keresztény Gabriella: Ácsi Józsi bácsi! Enyém lesz a föld! Idegenek az árverésen. *Szabad Föld,* 1994. április 5. 4.

[48] VTIL XIX–D–15/a. 84. doboz, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei földárverések iratai, Rákóczi Mgtsz., 847. árverés, 1994. március 2.

láttán sokak fejében megfordult a gondolat, kár volt idejönni, kevesek részesülhetnek a mintegy 160 hektárnyi erdőből. Szerencsére nem így történt. Németh András árverésvezető határozott, türelmes irányítása jó eredményt hozott. Megegyezés született aranykorona szerint, ezer forintért minden résztvevő vásárolhatott kárpótlási jegyeiből a nyugodt hangulatú második napon.”[49]

A földalapok kijelölésének nehézségei, a benyújtott kárpótlási igények elbírálásnak elhúzódása már 1992 végén nyilvánvalóvá tette, hogy a kárpótlási folyamat befejezésére a törvény által eredetileg kijelölt 1993. március végi időpont nem tartható. A hetilap egy esztendővel később, 1993. november végén rövid hírben foglalta össze az árverések és azok lebonyolításában közreműködők helyzetét: „Sajnos több mint hatszáz településen ez idáig még egyetlen földárverésre sem került sor, és jelentősen elhúzódik a részaránytulajdonosi földek kijelölése is – hangoztatta egy fórumon a földművelésügyi tárca miniszteri biztosa. Elmondta azt is, hogy a kárpótlással és a részaránytulajdonosi földek kijelölésével kapcsolatos tennivalókat lényegesen alábecsülték. A földhivatalok és a kárrendezési hivatalok munkatársai az emberi teljesítőképesség határán vannak, előfordul, hogy a dolgozók azért mondanak fel, mert nem bírják a három év óta tartó, rendkívül feszített munkát.”[50]

A kárpótlási törvények végrehajtásával foglalkozó hivatalok munkatársainak 1991 és 1994 között elvégzett munkájáról végül álljon itt egy adatokban gazdag, a feladatok mennyiségét jól érzékeltető rövid hír: „Az Országos Kárpótlási és Kárrendezési Hivatal tájékoztatása szerint eddig 1 404 346 határozatot hoztak vagyoni, illetve személyi kárpótlás ügyében. A hivatal eddig összesen 109,7 milliárd forint összegű kárpótlást állapított meg, ebből a vagyoni kárpótlás összege 65 milliárd, a személyi kárpótlásé pedig 44 milliárd forintnyi… Az árveréseken – amelyeken 36 milliót meghaladó aranykorona-érték föld került kalapács alá – eddig több mint félmillióan jutottak földhöz.” [51]

Összegzés

Az 1991-ben elfogadott első vagyoni kárpótlási törvény termőföldre vonatkozó speciális rendelkezései alapján lebonyolított termőföldárverések célja nemcsak a sérelmet szenvedettek kárpótlása, de egyben a mezőgazdasági termelésszerkezet átalakításának elősegítése, ösztönzése is volt. A kárpótlási kérelmek mennyisége,

[49] Laukó Györgyné: Földárverés rosszul és jól. Leveleinkből. *Szabad Föld,* 1994. június 14. 6.
[50] Elhúzódó földárverések. Hét nap krónikájából. *Szabad Föld,* 1993. november 30. 7.
[51] Kárpótlás. Hét nap krónikájából. *Szabad Föld,* 1994. augusztus 23. 7.

a gazdálkodó egységek átalakulását szabályozó egyéb törvények végrehajtása az árverések lebonyolításának időszakát az eredetileg tervezettnél jóval meghosszabbította. A társadalom széles rétegeit megmozgató árverési folyamat hozzájárult ugyan az agrárium új szerkezetének kialakításához, de nem feltétlenül váltotta be a jogalkotók szándékát és a sérelmet szenvedettek előzetes várakozásait, a végrehajtásában közreműködő hivatalok munkatársait pedig embert próbáló feladatok elé állította.

Bibliográfia

Kissné 2021. Kissné Bognár Krisztina: Kárpótlás Magyarországon – a kezdetek, ahogy a vidék újságolvasói láthatták. In: *VERITAS Évkönyv 2021.* Szerk. Farkas Judit Antónia – Orosz László – Schwarczwölder Ádám. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, Budapest, 2022. 429–443.

Petri 1998. *Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1989–1998*. Szerk. Petri Edit. Napvilág, Budapest, 1998.

Varga 2007. Varga Zsuzsanna: Földtulajdon és földhasználat Magyarországon a rendszerváltás után. In: *20. századi magyar gazdaság és társadalom. Konferenciakötet.* Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Győr, 2007. november 8. Szerk. Honvári János. Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Győr, 2008. 224–241.

Jogszabályok

1991. évi. XXV. törvény — 1991. évi. XXV. törvény a tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról

104/1991. (VIII. 3.) Korm. rend. — A Kormány 104/1991 (VIII. 3.) Kormányrendelete a tulajdonviszonyok rendezése érdekében az állam által igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991 évi XXV. törvény végrehajtásáról

1991. évi L. törvény — 1991. évi L. törvény az 1991. évi XXV. törvény módosításáról

1992. évi II. törvény — 1992. évi II. törvény a szövetkezetekről szóló 1992. évi I. törvény hatálybalépéséről és az átmeneti szabályokról

1992. évi IL. törvény — 1992. évi IL. törvény a kárpótlási jegy termőföldtulajdon megszerzésére történő felhasználásának egyes kérdéseiről

1992. évi L. törvény — 1992. évi L. törvény a szövetkezetekről szóló1992. évi I. törvény hatálybalépéséről és az átmeneti szabályokról szóló 1992. évi II. törvény módosításáról

1993. évi I. törvény	1993. évi I. törvény az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991. évi XXV. törvény módosításáról
1993. évi II. törvény	1993. évi II. törvény a földrendező és földkiadó bizottságokról
50/1993. (III. 27.) Korm. rend.	A Kormány 50/1993. (III. 27.) Kormányrendelete a tulajdonviszonyok rendezése érdekében az állam által igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991 évi XXV. törvény végrehajtásáról szóló 104/1991. (VIII. 3.) Kormányrendelet módosításáról
1993. évi LVII. törvény	1993. évi LVII. törvény a földrendező és földkiadó bizottságokról szóló 1993. évi II. törvény módosításáról
163/1993. (XI. 30.) Korm. rend.	A Kormány 163/1993. (XI. 30.) Kormányrendelete az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991 évi XXV. törvény végrehajtására kiadott 104/1991. (VIII. 3.) Kormányrendelet módosításáról
1993. évi CXVI. törvény	1993. évi CXVI. törvény a földrendező és földkiadó bizottságokról szóló 1993. évi II. törvény módosításáról
1994. évi II. törvény	1994. évi II. törvény a kárpótlás iránti kérelmek benyújtásának határidejéről és az állampolgári tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991. évi. XXV. törvény módosításáról
1994. évi XXVII. törvény	1991. évi. XXV. törvény a földrendező és földkiadó bizottságokról szóló 1993. évi II. törvény kiegészítéséről.
1994. évi XXXII. törvény	1994. évi XXXII. törvény a tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991. évi XXV. törvény módosításáról

Krisztina Bognár-Kiss

"PLEASE MAKE YOUR BID"

Farmland Auctions as Recompensation in the First Years after the Change of Regime

(Abstract)

The new National Assembly, whose legislative work began in May 1990, considered as one of its fundamental tasks the provision of ethical and monetary redress – considering the economic situation and possibilities of the country – to citizens who had suffered injury over the course of the decades of the earlier dictatorial regime.

With passage of the first nullity law, the so-called "Remedy for Convictions Appertaining to the 1956 Uprising," rehabilitation of political victims of the consecutive dictatorial periods had already begun by 1989. It was followed in 1990 by the law nullifying illegal convictions handed down between 1945 and 1963. As the start of recompensation for those who had suffered personal injury, government decrees were issued in the meantime to settle social security status. These decrees redefined time in prison as time in service and made possible the determination of retirement supplements on behalf of those affected.

Announced on July 11th 1991, the aim of Law XXV of 1991 was to partially compensate citizens / private property owners for damage unjustly caused by the state. This law on property restitution / recompensation introduced the term *kárpótlási jegy* (compensation note), provided guidance on how the compensation note could be used and established the legal framework that enabled coordination of farmland auctions for the purposes of recompensation. The first law on property restitution / recompensation naturally applied to individuals who had suffered harm related to ownership and use of their private property at the hands of the state via the enforcement of legislation created and designated between 1939–1949 and 1949–1987. Various types of real estate (flats, plots of land, shops and workshops), companies employing a specified number of employees and of course farmland were included among the asset class. Since the availability of farmland was limited, legislators had to draft specialized rules. They intended for the special legal provisions to serve not only as compensation for former owners, but also as a means of transforming the structure of socialist agricultural production, thereby establishing the market value for farmland via the use of compensation notes in auctions.

In the first half of the current study, the legal background of the procedural regulations of the first law on property restitution / recompensation, carried out in the form of farmland auctions, and the coordination and practical implementation of the auctions as well as their general rules of guidance are presented based on contemporary official documents at the National Bureau of Restitution and Recompensation.

In the second half of the study, a picture of the insights and experiences associated with the 1992–1994 auctions are painted from a unique perspective based on contemporary reviews, reports and articles from *Szabad Föld*, the journal that best addressed and represented the thinking of affected rural residents.

Krisztina Bognár-Kiss

„UNTERBREITEN SIE BITTE IHR ANGEBOT!"

Versteigerung von Ackerland Zwecks Entschädigung in den Ersten Jahren der Wende

(Resümee)

Das neue Parlament, das im Mai 1990 mit seiner legislativen Arbeit begann, betrachtete es als seine grundlegende Aufgabe, die Staatsbürger, denen in den Jahrzehnten der früheren totalitären Systeme Unrecht zuteil geworden war, unter Beachtung der wirtschaftlichen Lage und Möglichkeiten des Landes materiell zu entschädigen.

Die Rehabilitierung der politisch Verfolgten der aufeinanderfolgenden diktatorischen Epochen begann bereits 1989, als das erste Nichtigkeitsgesetz „über die Abhilfe der mit dem Volksaufstand von 1956 zusammenhängenden Urteile" angenommen wurde. Diesem Akt folgte 1990 das Gesetz über die Erklärung der gesetzwidrigen Verurteilungen zwischen 1945 und 1963 für nichtig. Zu der anfänglichen Entschädigung derjenigen, denen persönliches Unrecht widerfahren war, wurden parallel Regierungsverordnungen verabschiedet, die die Situation der Betroffenen bezüglich der Sozialversicherung regelten: Sie ermöglichten die Anerkennung des Zeitraumes ihres Freiheitsentzugs als Zeiten von Einkommensbezug beziehungsweise die Festsetzung eines Rentenausgleichs.

Das am 11. Juli 1991 verkündete Gesetz Nr. XXV ordnete im Interesse der Regelung der Eigentumsverhältnisse die teilweise Entschädigung der Staatsbürger an, denen der Staat unrechtmäßigen Eigentumsverlust zugefügt hatte. Dieses Gesetz über die Vermögensentschädigung führte den Begriff der Entschädigungsbescheinigung ein, bestimmte die Art und Weise ihrer Verwendung und legte den Rahmen der Rechtsregeln fest, die die Durchführung von Versteigerungen von Ackerland zwecks Entschädigung ermöglichten. Das erste Gesetz über Vermögensentschädigung bezog sich auf natürliche Personen, deren Privateigentum und dessen Nutzung durch die vom Staat zwischen 1939–1949 und zwischen 1949–1987 erlassenen, durchgeführten Rechtsnormen geschädigt wurde. Zu den Vermögenselementen konnten verschiedene Immobilien (Wohnungen, Grundstücke, Geschäfte und Werkstätten), Unternehmen mit einer bestimmten Anzahl von Beschäftigten und natürlich auch das Ackerland gehören. Für Letzteres musste der Gesetzgeber spezifische Regeln

verfassen, weil Ackerland nur in beschränktem Maße zur Verfügung stand. Laut Absicht der Gesetzgeber sollten die spezifischen Rechtsbestimmungen nicht nur der Entschädigung der einstigen Eigentümer dienen, sondern durch Verwendung der Entschädigungsbescheinigungen im Rahmen von Versteigerungen auch zur Umgestaltung der sozialistischen landwirtschaftlichen Produktionsstruktur und zur Herausbildung des Marktwertes des Ackerlandes beitragen.

Der erste Teil der vorliegenden Studie stellt folgendes dar: den Hintergrund der Rechtsnormen zur Verfahrensordnung der Versteigerungen von Ackerland zwecks Entschädigung, durch welche die Bestimmungen des ersten finanziellen Entschädigungsgesetzes verwirklicht werden; die Organisierung von Versteigerungen aufgrund zeitgenössischer offizieller Dokumente des für deren Durchsetzung gebildeten Landesamtes für Schadensregulierung und Entschädigung; sowie die allgemeinen Regeln zur Abwicklung und die praktische Umsetzung.

Die zweite Hälfte der Studie liefert aus einem spezifischen Blickwinkel ein Bild über die Lehren und Erfahrungen der Versteigerungen, die zwischen 1992 und 1994 erfolgten. Grundlage dafür bilden zeitgenössische Berichte, Artikel und Reportagen der Zeitschrift *Szabad Föld*, die am meisten betroffene ländliche Bevölkerung angesprochen und deren Meinung vertreten hatte.

Rácz János

ANTALL JÓZSEF MÉDIAKÉPE II.
A miniszterelnök és a köztársasági elnök

Bevezető

A 2023-as VERITAS évkönyvben már publikáltam egy tanulmányt, amely Antall József halála után kísérte végig a néhai kormányfő sajtóban megjelent emlékezetének alakulását.[1] Már amikor készítettem a szöveget tudtam, hogy nem lesz teljes az elkészült tanulmány, csak a kereteit villanthatja fel annak a sajátságos ellenkultusznak, amely jónéhány cikkben tetten érhető volt Antall József személyével kapcsolatban. Az elemzett sajtóanyagokból fájdalmasan hiányoztak olyan elemek, amelyeket a mostani és majd újabb tanulmányokkal próbálok pótolni, remélve, hogy teljesebb képét rajzolhatom meg azoknak a téveszméknek és vádaknak, amelyek a mai napig is övezik a közbeszédet a szovjeturalom után első szabadon választott magyar kormányfőről. Erre Göncz Árpád és Antall József mai napig tartó szembeállítása miatt is szükség van. Antall ellenkultuszával szemben Göncz Árpád kultuszát igyekeztek tudatosan kiépíteni az akkori ellenzéki politikusok. Ebben komoly partnerük volt a korabeli ellenzéki sajtó is, és a mai napig jól érezhetők a hatásai.

A következő oldalakon ezért főképpen azzal kívánok foglalkozni, hogy Antall Józsefet Göncz Árpáddal miképpen állította – és több esetben állítja szembe – a média. Ennek a megértéséhez egészen 1990-ig szükséges visszalépnünk; nem elegendő, Antall halála után vizsgálni mindezt, ezért túl kell lépni az előző évkönyv tanulmányomban kijelölt tematikán, mert a konfliktus gyökerei 1990-ig nyúlnak. Ezúttal is segítségemre volt az *Arcanum* újság és folyóirat anyaga.

Göncz Árpád és Antall József: a kezdetek

Amennyiben akad az Antallt övező emlékezetnek egy ellentétpárja, az mindenképpen Göncz Árpád. A közbeszédben megfigyelhető, hogy aki pozitívan nyilatkozik az egykori kormányfőről, az általában negatívan beszél a köztársasági elnökről, és ez

[1] Rácz 2024.

fordítva is igaz. Bár már egyikük sincs közöttünk, de az összecsapásuk eredményeinek méricskélése – bármilyen felesleges is – még ma is folyamatban van.

Érdemes egészen 1990-ig visszamennünk és látnunk, hogy miképpen vélekedett Antall József Göncz Árpádról a választások előtt. Antall a választások előtt a pécsi Orvostudományi Egyetem aulájában beszélt, majd ezt követően interjút adott *A Helyzet* című lapnak. Ez a folyóirat egyébként saját magát pártonkívüli lapként jellemezte. A beszélgetés során Antall József kitért arra, hogy az MDF-et nem tekintette heterogénebb pártnak a többieknél. Tehát miközben a legtöbb korabeli sajtótermékben azzal foglalkoztak, hogy a nemzeti liberális, a kereszténydemokrata és a népi-nemzeti oldal egyaránt az MDF részeinek tekintsék, hangsúlyozva, hogy nem egy egységes párt, addig Antall azt állította a szabaddemokraták hasonlóan vegyes társaságból alakultak meg. „A Lukács iskola volt marxistáitól, az Eörsi István-körtől, volt kommunistákon keresztül egészen Mécs Imréig, Göncz Árpádig, vagy Tamás Gáspárig terjed a kör, aki jelenleg konzervatívnak vallja magát" – állította a későbbi miniszterelnök.[2] Ám ezt rendkívül hasznosnak vélte az együttműködés szempontjából.

Úgy tűnik, Göncz Árpádot kezdetben inkább konzervatívnak tartotta. A közös kisgazda múltjuk miatt vélhette így. Talán úgy érzékelte, hogy a lassacskán komoly ellenlábas szerepét betöltő szabaddemokraták soraiban akad valaki, aki segíthet a kompromisszum megteremtésében. Nem véletlen tehát, hogy Antall a választások után – az ehelyütt nem elemzett MDF–SZDSZ-paktumban – Göncz Árpádnak ajánlotta fel az államfői pozíciót. A személyes ismeretség mellett sokkal többet számíthatott a közös politikai múlt. Az antikommunista konzervatív gyökerek. A következő jogos kérdés ezért az lehet, hogy ezt követően miképpen vélekedtek Gönczről és Antallról a sajtóban.

A kanadai magyar emigráció egy lapjában, a *Nyugati Magyarság*ban, amely kiállt a választások után Antall József és az MDF mellett, úgy vélték, hogy Göncz remek választás volt új államfőnek. Az Írószövetség akkori elnökét tiszta múltú, egyenes emberként jellemezték, állításaik szerint akár egy közvetlen választást is megnyerhetett volna. Ráadásul Göncz a megválasztása után járt Washingtonban is, ahol fogadta idősebb Bush elnök. Rendkívül jó benyomást tett. A folyóirat értékelése szerint a „magyar nép büszke lehet rá!".[3] Az új államfő 1956-os múltja is jó ajánlólevél volt a magyar emigráció számára.

Mint közismert a megyei folyóiratok gyakorlatilag az ellenzéki vélemények szócsövei voltak az Antall-kormány időszakában. Ennek ellenére azt látjuk, ha volt olyan kormányzati döntés, amellyel mindennek ellenére, eleve nem tudtak vitatkozni, az

2 Havasi János – Káplár László: Nem lesz B-listázás. *A Helyzet*, 1990. február 24. 4.

3 bv: Választás és hatalomátvétel. *Nyugati Magyarság*, 1990. március–május, 4.

éppen Göncz Árpád köztársasági elnökké jelölése, majd parlamenti megválasztása volt. Ebben a tekintettben méltatták Antall választását.[4] Sőt, az ideiglenes köztársasági elnökké választott Göncz Árpád beszédében, amelyben felkérte Antallt a kormányalakításra, személyes megjegyzésekkel is indokolta döntését. „Politikai pályafutásuk nagyjából azonos helyről indult – fejtegette, mindkettőjükre nagy hatással volt az egykori kisgazdapárti politikus, Kovács Béla személye. Utalt arra, hogy igazi politikai tevékenységet először 1956-ban fejtett ki Antall József. Közel állt Bibó István köréhez, részt vett annak a nyilatkozatnak a megszövegezésében, amely 1956 mondanivalóját összefoglalta, s azt mindenki számára iránymutatóan képviseli ma is. Végül meggyőződését fejezte ki, hogy a politikus meg tudja tenni azokat a lépéseket – a képviselők segítségére is számítva –, amelyeket egy új ország felépítésének útján meg kell tennie."[5]

Fodor Gábor, aki ekkor a FIDESZ képviselőjeként dolgozott a Parlamentben, szintén értékelte a történteket. Reflektált a *Hírháttér* című televíziós műsorban szereplő Szabad György házelnök, Antall József miniszterelnök és az államfő megnyilvánulásaira. Pozitívnak értékelte, hogy a választási küzdelem durva csatái után, bár elmaradt az SZDSZ és MDF közötti nagykoalíció, de mégiscsak együttműködik a két legnagyobb párt. Ennek megnyilvánulását látta Fodor a paktumban és Göncz Árpád köztársasági elnökké választásában. Sőt úgy vélte, hogy a konstruktivitást nemcsak az ellenzék, hanem a kormány is gyakorolta. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy ebben az időszakban a FIDESZ legközelebb a szabaddemokratákhoz állt. És azt remélte Fodor Gábor, hogy bár az államfői jogköre elméletileg pártok felett álló funkció, amely efféle hozzáállást kíván, de ez nem jelentheti azt, hogy Göncz Árpád elfelejti, elhagyja liberális szabaddemokrata kötődéseit, gondolkodását, politikai meggyőződését.[6]

Miközben Antall József elvárta Göncz Árpádtól az államfői, javarészt ceremoniális funkció pártok feletti, részlehajlás nélküli maradéktalan betöltését, addig Fodor Gábor cikkéből kiindulva, teljesen mást várt el tőle a liberális ellenzék. Ők a kormány lehetőség szerinti liberális elvek mentén, a szabaddemokraták politikájának megfelelő gáncsolását remélték. Azaz már a kezdet-kezdetén eltérően értelmezték Antall József miniszterelnök és az Göncz Árpád helyzetét. Ellenfeleket vizionáltak ott, ahol együttműködésnek kellett volna lennie.

Az egész ügyet kicsit máshogy látták külföldön. A német *Süddeutsche Zeitung* elemzése szerint Göncz és a cseh Havel elnöksége között csak annyi a hasonlóság,

4 Lukácsffy Dénes: Zalai honatyákkal az új, legitim parlamentben. *Zalai Hírlap*, 1990. május 5. 5.
5 Antall József alakít kormányt. [Vezércikk.] *24 óra,* 1990. május 4. 1.
6 Fodor Gábor: A paktum nem taktika. *Népszabadság*, 1990. május 5. 3.

hogy mindketten írók voltak. Göncz Árpádot azonban nem ismerte igazán a közvélemény, éppen ezért egy megállapodás miatt lett csak elnök, miközben Havel népszerűségének köszönhetően került a posztra.[7] Azt is állították, hogy Göncz volt az egyetlen, akit Antall el tudott fogadni a szabaddemokraták közül az államfői pozícióra.

Kapcsolatukat ebben az időszakban nyilván befolyásolta a köztársaság elnök közvetlen megválasztásának népszavazási kezdeményezése is. Ezt egyikük sem támogatta. A sajtóanyagok tanulmányozása után kijelenthetjük, hogy 1990 nyarán még semmi jele sem volt a kormányfő és az államfő politikai szembenállásának, amely egyébként funkciójukat tekintve, alapesetben nem is következhetett volna be. Hozzá kell tennem, hogy a Varsói Szerződés sorsával kapcsolatban rendezett moszkvai találkozón, 1990. május elején egyetértés volt Göncz és Antall között abban, hogy lehetőség szerint meg kell szüntetni a szervezetet. Antall ragaszkodott a szervezet felszámolásához, ő javasolta ezt Gorbacsovnak, de az államfő és a kormányfő között megvolt az összhang ebben a kérdésben.

Lezsák Sándor az MDF alelnöke is így látta ezt, amikor beszélt az MDF ifjúsági szervezetei előtt, és a következőket mesélte el a fiataloknak: „Nemrégen küldöttséggel Moszkvában tárgyalva szemtől szemben ültek az MDF, SZDSZ képviselői, Antall József és Göncz Árpád a nagyhatalom képviselőivel: Gorbacsovval, Shevardnadzéval, Rizskovval. A kemény vita során egy pillanatra »átsuhant az angyal a szobán«. Antall József ezt mondta a mellette ülő Göncz Árpádnak: »Úgy érzem, soha nem voltunk veletek ennyire egységben, mint most!«"[8] Ezt követően Lezsák arról beszélt a fiatal konzervatívoknak, hogy a magyarok egymásban ne ellenségeket lássanak. Úgy tűnik, hogy Antall és Göncz között ez volt az a kegyelmi pillanat, amiben, az amúgy Antallt nem mindig támogató Lezsák sem talált kivetnivalót. Persze az sem volt mindegy, hogy a többi politikai erő milyen köztársasági elnöknek képzelte volna el Göncz Árpádot.

Lényeges volt tehát, hogy Antall és Göncz párosát miképpen ítélték meg a sajtóban a szabaddemokraták politikusai. Sőt, jól láthatóan ez kezdte erodálni a miniszterelnökkel kialakított bizalmi kapcsolatot is.

7 Mi vagyunk a téma. *Mai Nap*, 1990. május 10. 19.

8 Csudai Endre: Megnyitó az IDF-táborban. Gyökeret ereszt a csemete ebben a házában. *Kisalföld*, 1990. július 14. 1.

Antall és Göncz: államfő az elvárások között őrlődve

Magyar Bálint Washingtonban a szabaddemokraták képviseletében tartott előadást 1990 májusában, ahol foglalkozott az MDF, SZDSZ kapcsolatával. „Ami a Fórum és a Szabad Demokraták májusi paktumát és Göncz Árpád köztársaságielnök-jelöltségét illeti, Magyar szerint Antall saját MDF-beli riválisait akarta ezzel félreállítani, mivel a potenciális MDF-elnökjelöltek Antall számára konkurenciát jelenthettek volna, ezért inkább egy megbízható ellenfelet választott egy megbízhatatlan szövetséges helyett."[9] Magyar azt állította, hogy Antallt a kényszer vette rá arra, hogy saját politikai hatalmának elvesztésétől való félelme miatt Göncz Árpádot emelje az államfői tisztségbe. Ezek az okfejtések nem igazán tetszettek a washingtoni magyarságnak. Magyar Bálinttal szemben egykori párttársát, Göncz Árpádot említették, aki szerintük a szabaddemokratákat „ízléssel, méltósággal és hazafisággal" képviselte.

Az ellenzéki újságírók már a kezdetektől úgy gondoltak a kormányfő és államfő párosára, mint az ország két ellentétes pólusára. Még egy ártatlan Antall József portrékötet kapcsán is erre a következtetésre jutott Láng Zsuzsa, a *Népszabadság* újságírónője: „E színes, érdekes és olvasmányos kötet pikantériáját az adja, hogy előszavát sem akárki: az ellenlábas párt illusztris képviselője, Göncz Árpád, a Magyar Köztársaság elnöke írta."[10] Az újságírónak természetesen az is probléma volt, hogy Antallról egyáltalán portrékötet jelenhetett meg, de láthatóan az is zavarta, hogy alkalmasint még mindig a szabaddemokraták minimum szövetségesének tartott államfő „lepaktált az ellenséggel"; láthatóan a cikk vagy inkább vádirat gépelése közben teljesen elfeledkezett a köztársasági elnök pártokfeletti szerepéről.

Volt tehát sajtóelvárás arra vonatkozóan, hogy miképpen is kellene viselkednie Göncz Árpádnak a kormányfővel szemben. Csakhogy ez úgy tűnik kezdetben nem érvényesült. Érdemes felidéznünk 1990. szeptember 11-ét, amikor Jeszenszky Gézának kellett válaszolni a szocialista képviselőnek állt Bossányi Katalin újságíró interpellációjára, amely egy a *Magyar Nemzet*ben megjelent leveléről kérdezte a külügyminisztert. Az ügy hátterében a *Magyar Nemzet* privatizációjának ügye állt. Egy olyan időszakban jártunk, amikor a kormány egyre inkább szembesült azzal, hogy nincs a kezében egyetlen olyan sajtótermék sem, ahol legalább közölhetné a véleményét a nehéz gazdasági helyzetről. Logikus lehetett volna, ha a *Magyar Hírlap* vagy a *Magyar Nemzet* töltötte volna be ezt a funkciót. Az utóbbi esetben – és érthetően a kormányzat nem örült volna –, ha a svéd baloldali-liberális *Dagens Nyheter* vásárolja fel a lapot, miközben többen is ezt szerették volna a *Magyar Nemzet* szerkesztősé-

[9] BV.: Magyar (B.) magyar érdekekért? *Nyugati Magyarság*. 1990. július 1. 1.

[10] LÁNG Zsuzsa: Kis magyar népi választékbővítés. *Népszabadsá*g, 1990. augusztus 23. 9.

gében. A francia *Hersant* lett a befutó, miközben ezt nem támogatták az újságírók, a francia tulajdonos náci múltja és felvállalt jobboldalisága miatt.

A külügyminiszter egy magánlevelet írt a napilap kedvelt publicistájának Bodor Pálnak, *Diurnusnak*. Jó ismerősök voltak, valószínűleg ezért egyezett bele, hogy levelét közölje a *Magyar Nemzet*. Jeszenszky a magánlevélben őszintén írt arról, hogy nem örülnének a svéd tulajdonosnak. Az ügy még a *The New York Times*ban is hullámokat vetett. Ráadásul Bossányi interpellációjára adott válasza sem volt túl szerencsés, mert azt fejtegette, hogy a kormánykoalíció az ellenzéknél jobban tudja képviselni Magyarországot.[11] Az ellenzéki képviselők kivonultak a parlamenti ülésről. A szabaddemokraták követelték Jeszenszky lemondását. Antall természetesen ellenállt, de az ellenzéki magyar sajtótól többen Göncz Árpádot is megkeresték. Tehát nem a magyar kormánnyal beszéltek, hanem a köztársasági elnök védelme alá akarták magukat helyezni. Kérdés volt, hogy Göncz Árpád miképpen fog megnyilatkozni az ügyről. És ma is kérdéses, hogy mennyire a saját véleményét képviselte ekkor, és mennyiben a szabaddemokratáknak akart vagy kellett segítenie.

Göncz kitért arra, hogy konszenzusos külpolitikát kell folytatni. Szerinte az volt a lényeges, hogy Jeszenszky alkalmasnak gondolja-e magát, a történtek miatt, hogy ezt a konszenzust megtestesítse. Az ellenzék kivonulását nem tartotta túl komoly dolognak. Ugyanakkor kitért arra is, hogy a nemzetet az összes megválasztott honatya együtt képviseli. „Ennek alapfeltételeit – az elhangzottak következtében felvetődött politikai és személyi kérdések egyértelmű tisztázása révén – mielőbb meg kell teremteni – indokolta… Végezetül Göncz Árpád figyelmeztetett arra, hogy ami kedden az ülésteremben elhangzott, az nem marad sem a falak, sem az ország határai között. „Következetes nemzeti külpolitikát pedig konszenzus nélkül folytatni nem lehet!”[12]

Bár mértékletesnek tűnt az államfő megnyilatkozása, Jeszenszky leváltásának szükségességéről nem beszélt, hiszen azt is említette, hogy a külügyminiszter válaszát elfogadta a képviselők többsége. Ugyanakkor érezni lehetett mondanivalójából, hogy a történtekért elsősorban a kormányt hibáztatta. Úgy tűnik, hogy kimondva, kimondatlanul, ő is nagykoalíciót szeretett volna. Nem tudta elengedni egykori szabaddemokrata pártállását. Amúgy hozzátehetjük, hogy a konszenzusos külpolitikát elsőként Antall József említette, csakhogy az elsősorban az euro-atlanti integrációra vonatkozott és nem olyan belpolitikai ügyekre, mint a magyar sajtó ügye. Ám amint látható, a csizma, azaz a magyar sajtó uralásának a kérdése az asztalra került. És ez hamar meghatározta a két legfőbb közjogi méltóság együtt vagy együtt nem működésnek kérdéseit is.

11 Rácz 2018. 114–118.

12 Göncz Árpád: Higgadt átgondolást. *Új Dunántúli Napló*, 1990. szeptember 13. 2.

Ugyanakkor Antall számára az is hamar világossá vált, hogy a külügyek vitelére ugyan kiválóan alkalmas Jeszenszky Géza, de a belügyi kérdésekben „nem szerencsések" a megszólalásai. Nem véletlen, hogy a reá jellemző sajátos humorral mondta, hogy amint külügyminisztere gépe leszáll Ferihegyen, azonnal rakják egy másik repülőre, és utazzon tovább.[13]

A köztársasági elnöknek kezdett megtörni a független, pártokfeletti státusza. Göncz nem tudta kezelni szabaddemokrata múltját és a minden bizonnyal volt párttársai felől érkező állandó elvárásokat és nyomást. Ezt valószínűleg érezte Antall József is, hiszen emiatt egyre többen kezdtek az MDF-en belül is negatívan beszélni Göncz Árpádtól, amit egyáltalán nem helyeselt Antall József. Közjogi alapon tekintett az államfői pozícióra, és ez megkívánta a tiszteletteljes viselkedést. A kormányfő a demokratikus elvek szerint igyekezett óvni az államfői poszt tekintélyét. Hiszen, ha már a kezdet-kezdetén erodálják az intézményt, akkor a Göncz utáni államfők is hasonló helyzetbe kerülhetnek. Nem véletlenül beszélt az államfő védelméről az MDF választmányi nagygyűlésén a Budapest Sportcsarnokban.[14] Valójában nem önmagában Göncz személyét, hanem a hivatalát, az intézményt védte megalkuvás nélkül.

Antall azonban érzékelte, hogy Göncz Árpád bekerült az ellenzék hálójába, és a köztársasági elnök népszerűségét kampánycélokra próbálják felhasználni a kormánnyal szemben. „Ne kíséreljék meg az elnököt sem pártszempontoknak alávetni, se látszólag pozitív megjegyzések keretében a választási, vagy akár a politikai küzdelembe belekeverni! Egyik párt képviselőjének sem szabadna, úgy beállítani, hogy ma a köztársasági elnök az egyetlen hiteles személy" – figyelmeztetett a kormányfő.[15]

Ugyanakkor a szocialisták is érezték, hogy elérkezett az ideje annak, hogy kormányellenes kommunikációjukat összekapcsolják a köztársasági elnök csodálatával. Közeledett az 1990 őszén megrendezett önkormányzati választás, és az egyre népszerűbb köztársasági elnök védelmét is a politikai eszköztár részévé tették. Hol volt már a tavaszi országgyűlési képviselőválasztás, amikor a szabaddemokraták tűntek a legantikommunistább pártnak? Hol volt már az Ellenzéki Kerekasztal kommunistaellenes szövetsége?

Horn Gyula, a négy évvel később miniszterelnöknek választott szocialista külpolitikus, 1990 őszén az MSZP országos választmánya előtt méltatta Göncz Árpádot, mondván ő az egyetlen politikus, aki nem ült fel a többi parlamenti párt antikommu-

13 Kajdi József szóbeli közlése.

14 K. K.: Antall József: Ne vessék alá pártszempontoknak a köztársasági elnököt. *Népszabadság*, 1990. szeptember 24. 1.

15 Uo. 5.

nista és antiszocialista szlogenjeinek, józanul és mértéktartóan viselkedett.[16] Egyébként Horn Gyula fenti megnyilvánulását ugyanabban a *Népszabadság*-számban publikálták és ugyanazon az oldalon hozták, amelyben arról nyújtottak tájékoztatást, hogy Antall éppen azt kérte a pártoktól, hogy ne úgy állítsák be Göncz személyét, mintha az egyetlen hiteles politikus lenne. Ráadásul, hogy rámutassanak a kormányfő népszerűtlenségére szintén ugyanezen lapon az alábbi cikk címével találkozhatunk, aláhúzással kiemelve: Kifütyülték a miniszterelnököt.[17]

Egyre inkább hangsúlyozták, hogy a népszerűtlen kormányfő és a népszerű köztársasági elnök között konfliktus van a magyar politikai rendszer tengelyében. Mindezt az 1990. október 25. és 29. közötti taxisblokád eseményei tovább erősítették. Antall József a Kútvölgyi Kórházban műtét után lábadozott, miközben az új magyar demokrácia addigi legsúlyosabb válságával nézett szembe. Sajtó és kommunikációs szempontból ez egy rendkívül nehéz helyzetet teremtett, amiben mind az ellenzéknek, mind a kormánynak és különösen az írott és elektronikus médiának komoly önmérsékletet kellett volna tanúsítania. Az akkor kórházban lábadozó Antall József tekintélye nélkül a kormánynak szüksége lett volna a népszerű Göncz Árpád nyugalmat kérő hozzáállására. A benzináremelés miatti fuvarozósztrájk megbénította az országot és végleg éket vert az MDF és az SZDSZ közé.

Göncz ügyelt a népszerűségére, azt ajánlotta a rendkívül nehéz helyzetbe került kormánynak, hogy vonja vissza az áremelést a tárgyalások idejére. Mint a hadsereg főparancsnoka is fellépett és megtiltotta a katonáknak a beavatkozást, holott közvetlenül nem utasíthatta volna őket békeidőben. A rendőrség is hozzá fordult. Az ellenzéki sajtó lelkesen vetette rá az eseményre magát, a szabaddemokratákkal közösen szorított, dolgozott a kormány bukásáért. A hadsereget nem vethetik be, írta a *Pesti Hírlap*, természetesen az államfő tevékenységének tudva be az egészet. Ugyanebben a cikkben olvashatjuk, hogy a budapesti rendőrfőkapitány, Barna Sándor Göncz Árpáddal közölte, hogy a rendőrség nem avatkozik be az eseményekbe, nem alkalmaz erőszakot. Érdekes, hogy Barna a köztársasági elnök irodájából kilépve erről személyesen is tudósította az újságírókat.[18] A taxisblokád után, köszönhetően ennek, joggal vesztette el a kormány bizalmát, amiért távoznia kellett posztjáról, de talán nem véletlenül az államfő személyes tanácsadójaként dolgozhatott tovább.

Göncz a televízióban, a kormánnyal való egyeztetés nélkül olvasta be megoldási javaslatait. Egyértelművé vált, hogy nem a nemzet egységét képviseli, hanem a blokádot létrehozók oldalára állt, egykori pártja, az SZDSZ oldalán kommunikált. Tette

16 K. J. T.: Horn Gyula Göncz szerepét méltatta. *Népszabadság*, 1990. szeptember 24. 5.
17 T. I.: Kifütyülték a miniszterelnököt. *Népszabadság*, 1990. szeptember 24. 5.
18 Toroczkay Csaba: A hadsereget nem vethetik be. *Pesti Hírlap*, 1990. október 27. 5.

ezt tudatosan akkor, amikor még nem lehetett látni, hogy szükség lesz-e egyáltalán erőszak alkalmazására, akár komolyabb beavatkozásra. Várnia kellett volna az államfőnek, amíg a kormány meghozza a döntését – vetették fel a kormánykoalíció oldaláról.[19] Kvázi megelőzte az államfő a kormányt. És ez a kormánypártok vélekedése szerint túlment az államfő alkotmányos lehetőségein, mert tehetetlennek tüntette fel a kormányt és átvette a kormányfő szerepét. Nem véletlenül foglalta el Antall székét akkor is, amikor a kormánnyal tárgyalt a blokád idején.

A szabaddemokraták közül Kis János, az SZDSZ elnöke fogalmazott a legélesebben. Szerinte Antall Józsefnek nyilvánosan kell nyilatkoznia (nem tűnt úgy, hogy érdekelné a kormányfő súlyos betegsége). Sajnálatos – nyilatkozta, hogy sem mi, sem az ország nincs tisztában azzal, hogy ezekben a napokban ki irányította, irányítja a kormányt. Talán Horváth Balázs belügyminiszter, Bod Péter Ákos ipari miniszter, vagy Boross Péter tárca nélküli miniszter, a Nemzetbiztonsági Hivatal vezetője? Antall Józsefnek nyilatkozni kellene a közvélemény előtt."[20]

Az ellenzéki sajtó szempontjából ideális volt a helyzet. A saját magát az események középpontjába helyező népszerű államfő és a nyilvánosságból hirtelen eltűnt Antall József miniszterelnök lehetőséget kínált a köztársasági elnök piedesztálra emelésére.

Csakhogy a köztársasági elnöknek a hatáskörénél túlterjeszkedőbb szerepvállalása negatív hatásokat váltott ki, ugyanis a fuvarozók joggal érezték úgy, hogy maximumra törekedhetnek a megállapodások során, hiszen az államfő is velük volt. Csengey Dénes az MDF részéről, nem is véletlenül, azzal vádolta az államfőt, hogy az ő fellépése miatt maradt el 1990. október 26-án a megállapodás. Ez azonnal alkalmat adott arra, hogy az ellenzéki sajtó nekitámadjon a kormánynak. Méltatlannak találták az egészet, hiszen éppen azt a Göncz Árpádot bántották, aki véleményük szerint a válság kitörése óta éjjel-nappal hivatalában tartózkodik, ami szerintük – utalva a beteg miniszterelnökre – sok más kulcspozícióban lévő politikusról nem volt elmondható. „Azt a Göncz Árpádot, aki magas tisztéhez és felelősségéhez hűen mindvégig mindent elkövetett a szembenálló felek megnyugtatásáért. Aki reménytelen kísérletet tett az Országgyűlés rendkívüli összehívására és aki szerényen háttérbe húzódva, nem saját politikai érdekei szerint dolgozott. És aki megkísérelte azt, amit a kormánynak már pénteken reggel meg kellett volna tennie, kompromisszumra tett javaslatot!"[21]

19 Bíró Zoltán: Lehetnek személycserék. *Népszava*, 1990. október 29. 5.
20 Pártok a válságról. *Pesti Hírlap*, 1990. október 28. 7.
21 Gádor: Méltatlan! *Magyar Hírlap*, 1990. október 29. 3. 2

Ugyanakkor a Feledy Péter újságíró által a Magyar Televízió Híradó műsorának készített Antall-beszélgetés, a kórházban elkészített „pizsamás interjú" is komoly hatást gyakorolt, ám mindez még nagyobb kontrasztot mutatott az államfő és a kormányfő kommunikációi között.

Az ellenzéki újságírók, publicisták ismét a köztársasági elnök döntéseit védő „ügyvédek" szerepköreibe manőverezték magukat, miközben vitathatatlan volt, hogy Antall ezúttal sem minősítette a köztársasági elnököt az ügyben hozott döntései miatt.

Árnyalhatja a leírtakat, hogy a túlnyomórészt a televízióból, rádióból és nyomtatott sajtóból tájékozódó közvélemény miképpen vélekedett a taxisblokád után a kormányról és az ellenzékről.

A Magyar Közvéleménykutató Intézet által készített adatfelvétel szerint az általuk megkérdezettek többsége pozitívan nyilatkozott Göncz Árpád szerepéről a válság rendezésében, miközben Antallal elégedetlenek voltak.[22] „Kiemelendő viszont az a tény, hogy a történtek után a személyi konzekvenciák levonását a miniszterelnök esetében igényelték a legkevesebben. Próbára teszi azonban közismert ragaszkodását miniszteireihez a vélemények azon alakulása, mely szükségesnek tartja a belügyi és az ipari és kereskedelmi tárca birtokosainak lemondását" – tették hozzá a kutatók.[23]

Kis János odáig merészkedett, hogy azt állította „az országnak azt kellene érzékelnie, hogy ez a kormány nem a Horthy-korszak nosztalgiától vezetett úriemberek gyülekezete, hanem olyan személyekből áll, akik közel érzik magukat a néphez, és azt kívánják szolgálni. Arra a különbségre gondolok – folytatta Kis –, ami mondjuk Göncz Árpád és Antall József személyisége között van."[24]

A szabaddemokrata vezető szerint Antall a Horthy-korszak, míg Göncz a jövő politikusa volt, utóbbi persze SZDSZ gyökerekkel bírt és népszerű volt. Egyfajta politikai árukapcsolásként az államfő jelentette volna a szabaddemokrata kormány kommunikációs mintaképét.

Ennek ellenére Göncz gyakorolt gesztusokat Antall József felé. 1991. február 9-én Debrecenbe látogatott, ahol a Debreceni Orvostudományi Egyetem doktoravató tanácsülésén vett részt, beszédet tartott és kérdésekre is válaszolt. Elismerte, hogy a kormány vállán iszonyatos terhek voltak, miközben az emberek türelmetlenkedtek, elégedetlenkedtek, „de megváltozik e kormány megítélése. Húsz év múlva lehet, hogy úgy gondolunk majd az Antall-kormány működésére, hogy az volt az ország

22 Bíró Lajos – Karajánnisz Manolisz: „Tisztító Vihar…?" Közvéleménykutatás a blokádról. *Népszabadság,* 1990. november 3. 8.

23 Uo.

24 Interjú Kiss Jánossal. Káosz és zűrzavar. *Ceglédi Hírlap,* 1991. február 6. 5.

történelmének egyik legfényesebb időszaka. Göncz Árpád szerint Antall József egészen kiváló képességű politikus, akinek még betegen is párját ritkító munkabírása van."[25]

1991 elején kisebb pengeváltás, nem komoly vita alakult ki arról, hogy az államfő és a kormányfő között milyen legyen a munkamegosztás a nemzetközi kapcsolatok területén. Fontos téma volt, különösen azért is, mert miközben az ország inflációval, foglalkoztatási és gazdasági gondokkal küzdött, egyre nagyobb sikereket ért el a külpolitikában. Gondolhatunk itt a visegrádi együttműködés kialakítására. Göncz Árpád ragaszkodott hozzá, hogy ő legyen az esemény főszereplője, a dokumentum aláírója.

Korántsem volt mindegy a politika mezején, hogy a kormányon vagy a köztársasági elnökön keresztül az ellenzék könyvelheti-e el magának az ezzel járó esetleges népszerűség növekedést. Ráadásul Lengyelországban és Csehszlovákiában prezidenciális politikai rendszert alakítottak ki, ahol értelemszerűen az államfő jogkörei és lehetőségei közé tartozott a nemzetközi kapcsolatok irányítása. A fiatal magyar demokratikus rendszerben az Ellenzéki Kerekasztal és a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásai során egy protokolláris jogkörökkel felruházott államfőt képzeltek el. Végül ez került megvalósításra. A *Népszabadság* szerint „Göncz Árpád ezt az érvelést feltételezhetően annak alapján vitatta, az elnöknek élnie kell jogaival ahhoz, hogy kötelességei teljesítéséért felelni tudjon." Az államfő és a miniszterelnök végül sikeresen megbeszélték az egészet. „Ezzel kapcsolatban Göncz szólt arról is, hogy változatlanul barátsággal és tisztelettel tekint Antall Józsefre, akivel közös politikai küzdelmek is összefűzik."[26] Ugyanakkor akadtak véleménykülönbségek is, ezt el kellett fogadniuk.

Mindenesetre már 1991 közepén úgy tűnt, hogy a kormányfő és az államfő „szövetsége" felbomlott. Lengyel László Antallal foglalkozó elemzésében a következőket fogalmazta meg: „Szerencsétlenségére az általa gyengének, függvénynek, kreációnak tekintett Göncz Árpád mind a blokád alatt, mind azután pártok fölötti, igazi államférfiként, a miniszterelnök népszerű ellenpontjaként szerepelt. Kezdetét vette az az áldatlan versengés, amely a miniszterelnök és a köztársasági elnök viszonyát megrontotta."[27]

Lengyel elemzése kvázi népszerűségi problémára redukálta a két politikus közötti feszültség okát. Nem véletlen, hiszen a közvéleménykutatásokról folyamatosan frissülő cikkek jelentek meg a napilapokban. Ráadásul ezekben a publikációkban

25 Fazekas: Elnöki hétvége Debrecenben. *Hajdú-Bihari Napló*, 1991. február 11. 1.
26 Lezárult a Göncz-Antall vita. *Új Szó*, 1991. február 15. 3.
27 Lengyel László: Miniszterelnök. *Magyar Hírlap*, 1991. május 22. 7.

lépten-nyomon hangsúlyozták, hogy Göncz Árpádot szeretik a legjobban a politikusok közül, miközben Antall pusztán a futottak még kategóriában, a népszerűségi lista középső harmadában helyezkedett el. Az állandó méricskélésekkel tudatosan feszültséget akartak generálni a miniszterelnök és a köztársasági elnök között, miközben eltérő volt a felelősségük és a pozíciójuk. Az előbbinek jóval több, az utóbbinak jóval csekélyebb.

A Szonda Ipsos 1991 május 30-án közölt elemzésében különös következtetésre jutott.[28] Elemzők találgatták, mi okozta a két államférfi népszerűsége közötti markáns különbségeket. Végül úgy vélték, nemcsak a gazdasági helyzet, hanem személyiségük eltérő vonásai eredményezték a kapott adatokat. Mivel igyekeztek alátámasztani ezt az állítást? Megkérdezték a kitöltendő adatlapon, hogy Antall József, illetve Göncz Árpád jó szónokok-e, nagytudásúak, illetve kellemes emberek-e; őszinték, szerények, közvetlenek? Ezeket a vonásokat inkább az államfőre tartották igaznak a válaszadók.[29] Németh Miklós, Antall szocialista elődje példáján keresztül igyekeztek cáfolni azt, hogy csupán a gazdasági nehézségek álltak a kormányfő népszerűtlensége mögött.

Láthatóan két témát igyekeztek tudományszerű magyarázatokkal elkülöníteni, egyrészt az ország helyzetéből fakadó negatív kormányzati megítélést, másrészt a kormányfő személyiségének bírálatát, melyek amúgy szoros összefüggésben voltak. Németh Miklósnál azért nem volt így, mert az ő időszakában kezdődtek a rendszerváltozás eseményei, amelyek reménnyel töltötték el a lakosságot. Éppen ezért nem lehetett volna összehasonlítani Németh Miklós viszonylagos népszerűségét Antall kisebb kedveltségével, nem is szólva Göncz Árpád személyének általános szeretetével. Utóbbinak jelentősebb jogkörök és politikai felelősség nélkül jóval több lehetősége kínálkozott népszerűségének növelésére, miközben a politikai döntésekért elsősorban a miniszterelnöknek kellett vállalnia a felelősséget.

1991 nyarán egy olyan válság kezdett kibontakozni, amely komolyabb összecsapást idézett elő az államfő és a kormányfő között.

Antall és Göncz: médiaháború

A médiacsörte, a médiatörvény tervezett létrehozása körüli politikai nehézségek, az ellenzék erőfeszítései, hogy a kormányt úgy állítsa be, mint az elektronikus média elnyelésére készülő diktatúrát, végleg megmérgezték a kormány és a köztársasági

[28] A személyiség varázsa. *Népszabadság,* 1991. május 30. 4–5.
[29] Uo. 5.

elnök kapcsolatát. Ráadásul mindez az újságírói társadalmat is végletesen megosztotta. „csak kétféle skatulyába begyömöszölt újságíró létezik – írták az *Új Magyarország*ban – az egyik a nemzeti, vagy nemzeti liberális, akit feltétlenül Antall mögé, a másik a liberális, akit feltétlenül Göncz mögé sorolnak. Független, távolságtartó nem lehet senki, mert – uram bocsá', ha rászolgál – nem lehet kikezdeni. A bonyolultnak csöppet sem nevezhető felállás eredményeként van, a Magyar Televízióban egyes és kettescsatorna. Utóbbi már csak egy látványos tünetként utalt arra, hogy a két televíziócsatornán külön híradóműsorokban, eltérően magyarázták a »valóságot«".[30] Ebben a helyzetben a magyar társadalom is kettészakadt, egyesek Antall, mások Göncz mellett tették le a voksukat.

Az ügy a médiaalelnökök jelölésével kezdődött el, akiket sem az ellenzék, sem Göncz Árpád nem fogadott el. Ugyan az 1990. évi LVII. számú törvénycikk, a médiaelnökökről szóló kinevezési törvény lehetőséget adott arra, hogy médiaalelnököket nevezzen ki a miniszterelnök, de ezt sokáig nem tudta megtenni Antall József, mert a kinevezésekhez szükséges volt a köztársasági elnök aláírására is, amit nem kapott meg. A köztársasági elnök és legfőbb ellenzéki támogatói, egykori párttársai úgy értelmezték a kinevezési törvényt, hogy az államfői aláírás nem kellékjog, a médiavezetők kinevezéséért nem a miniszterelnök viseli a politikai felelősséget, hanem az államfő szabadon dönti el, hogy a jelöltek kulturális bizottsági meghallgatása után aláírja-e a kinevezéseket.

A SZDSZ médiapolitikusa, Haraszti Miklós ezzel szemben az alábbiakban összegezte pártja véleményét „Ugyanis az ominózus tavalyi LVII. törvény – a »kinevezési« –, pontosan azért született, hogy ne lehessen a tévében és a rádióban a kormány jelöltjeit kinevezni, ha azok csak és egyedül a kormány jelöltjei. Konszenzusra kényszerítő törvényről van szó: jelölhet a miniszterelnök, ha konszenzust tud teremteni jelöltjei körül, s ezzel bebizonyítja, hogy jelöltjei pártok felettiek. Ezért vezeti be a törvény a kulturális bizottsági meghallgatást, hogy legyen hol megnyilvánulnia a konszenzusnak. A törvény indokolása külön kimondja, hogy azért kell a kormánytól elvenni és a köztársasági elnöknek adni a kinevezés jogát, hogy a közmédiában érvényesülhessen a pártatlanság és a sajtószabadság."[31]

Göncz Árpád a demokrácia védőangyala lett az ellenzéki sajtóban, miközben Antall József médiapolitikája szülőatyjának Csurkát nevezte meg Haraszti. A szabaddemokraták a médiacsata idején Antallt tudatosan szélsőjobboldalinak állították be, akinek egyetlen lehetséges és több mint méltó ellenfelévé az államfőt léptették fel.

30 T. P. F: Frankó-e a Franka avagy Bodrácska bukása? *Új Magyarország*, 1991. július 25. 9.

31 Haraszti Miklós: Neinstand. *Beszélő*, 1991. július 27. 3.

A *Heti Világgazdaság*ban – említette az *Új Magyarország* – külön cikkben elemezték a kormányfőt és az köztársasági elnök személyiségét. A tekintélyelvű Antallról írtak, aki minden körülmények közepette méltóságteljes államférfinek akart mutatkozni. Gönczöt plebejusnak állították be, aki civilként téblábolt még a katonai díszsorfal előtt is.[32]

A kormánylapként tevékenykedő *Új Magyarország*ban nem véletlenül csodálkoztak azon, hogy a rendszerváltoztatás előtt is demokratának számító Antallt és Gönczöt miképpen lehetett ütköztetni egymással, miközben együtt küzdöttek azért, hogy demokratikus átalakulás legyen Magyarországon.[33]

A valódi feszültséget az ellenzéki újságírók okozták, akik nem voltak hajlandóak elengedni a kinevezési-ügy körüli vitát, miközben ennél sokkal nagyobb problémák is voltak, olyanok, amelyek valóban meghatározóak voltak az ország lakossága számára. Ez utóbbira maga Antall József próbálta felhívni a zsurnaliszták figyelmét egy televíziós vitán, ahol elméletileg másról lett volna szó.[34] Természetesen senki sem figyelt erre. Többször is megkísérelte, hogy rámutasson az egész médiavita mellékességére, de senki sem hallgatott rá.

A miniszterelnöknek kisebb gondja is nagyobb volt annál, minthogy állandóan a magyar államfővel foglalkozzon. Csakhogy az ellenzéket támogató zsurnaliszták „nem akarták elengedni ezt a csontot", mert úgy érezték, hogy a karrierjük a tét, továbbá a médiaháború harcmezőin érezték legyőzhetőnek az Antall-kormányt. Antall és Göncz, miközben a magyar értelmiségi és művészvilág is ölre ment a két közjogi méltóság médiaalelnök választási hadakozásai miatt, az olyan protokolláris és politikai ügyekben, mint II. János Pál Szentatya magyarországi látogatása, továbbra is együttműködtek. Egységet kellett mutatniuk, miközben a sajtóban állandóan a csatájukkal foglalkoztak.

Az *Új Hölgyfutár*ban Faludy György is foglalkozott a témával. Arról értekezett, hogy a római egyetemen egy professzor is tudott a magyar államfő és a köztársasági elnök vitájáról. Kvázi nemzetközi témává magasztosult a cselekmény. Faludy okfejtése szerint a külföld mindent tudott: „Göncz Árpád [Antallnál] szélesebb látókörű, humánusabb, rokonszenvesebb és szívélyesebb emberi lény, aki hívei közt nem jár fejedelmi fennhéjázással arcán, és ha leül a karosszékbe, nem játssza Lincoln Ábrahámot. Göncz Árpád beszédei őszinték és megrázóak."[35]

A szocialista politikusok még inkább közeledni kezdtek a szabaddemokratákhoz, ennek egyik érdekessége az volt, hogy egyre gyakrabban védték Göncz Árpád

[32] Vígh Károly: Két férfi – két egyéniség. *Új Magyarország,* 1991. július 29. 2.
[33] Uo.
[34] Csoknyay Edit: Szarvasbika-jelent. *Pesti Hírlap,* 1991. július 30.4.
[35] Idézte Balaskó Jenő: Balaskó Jenő heti levele, Mosolyspulni 3. *Ring,* 1991. augusztus 20.

közéleti tevékenységét. Szabó Zoltán az MSZP budapesti ügyvivője *Nem Igaz* címmel véleménycikket közölt a *Magyar Hírlap*ban. Állította, hogy Göncz a taxisblokád idején helyesen cselekedett, hogy engedett a népnek, különben polgárháború lett volna. Alkotmányos joga volt a visegrádi találkozón a szerződést aláírnia, ugyanezért joga volt a hadsereg főparancsnokaként utasítania a katonaságot a taxisblokádkor. Nem lépte túl a hatáskörét, akkor sem, amikor nem járult hozzá az MTV és a Rádió alelnökeinek kinevezéséhez.

A köztársasági elnök honvédséggel és a kinevezési törvénnyel kapcsolatos jogköreiről az Alkotmánybíróságnak kellett döntéseket hoznia. Mindez tovább tüzelte az ellenzéki sajtót. Göncz ráadásul úgy vélte, hogy ezeket a kérdéseket a szokásjog alapján a kormányfőnek és neki kompromisszumosan kellett volna tisztáznia, nem tartotta megfelelőnek az Alkotmánybíróság bevonását. Valószínűleg ő és szabaddemokrata kötődésű tanácsadói is tisztában voltak pozíciójuk jogi képtelenségével, ezért a politikához és a sajtóhoz menekültek. Nem véletlen, hogy egyes sajtótermékek a köztársasági elnökhöz közel álló forrásokra hivatkozva azt is állították, hogy számára negatív döntés esetén Göncz megfontolta volna a lemondását.[36] Ezzel nyilván befolyásolni akarták az Alkotmánybíróságot is. A taktika tehát az volt, hogy alkotmányos válságként aposztrofálta a magyar és – erre visszhangként, a nemzetközi sajtó is – a történteket.[37] Ezzel szemben csak egy szimpla vitáról volt szó, amely lényegében nem zavarta sem a kormányzat, sem a köztársasági elnöki hivatal napi működését.

Az Alkotmánybíróság döntései lényegében nem változtattak sokat az összecsapáson, különösen azért nem, mert a kinevezési törvény tekintetében a felek saját győzelemként értelmezték a testület határozatát. Éppen ezért a forgatókönyv sem változott, Antall változatlan formában terjesztette be 1991. szeptember végén a médiaalelnök kinevezéséről szóló dokumentumokat. A miniszterelnök egyébként ezután a sajtóban is hangoztatta, „hogy közte s a köztársaság elnöke között nincs jelentős ellentét, s mindketten a funkciójuknak megfelelő méltósággal és felelősséggel látják el feladatukat."[38]

Valójában már 1991. szeptember 24-én Antall levelet írt Göncznek, ahol kifejtette az amúgy jól ismert tényt, hogy személyesen játszott szerepet abban, hogy a köztársasági elnök, a magyar történeti hagyományoknak megfelelően mint államfő de jure legyen a katonaság főparancsnoka. Ám arra ő sohasem gondolt, hogy ezt szó szerint akarják értelmezni. Ráadásul már 1989-ben is Göncz Árpádra gondolt az államfői

[36] Alkotmánybírósági vita. Az elnök le is mondhat. *Délmagyarország*, 1991. szeptember 11. 2.
[37] Lásd: *Süddeutsche Zeitung* Magyarországról. *Szabadság*, 1991. szeptember 20. 5.
[38] N. K. J. – J. A.: Magyarország, szeptember 29. *Magyar Nemzet,* 1991. szeptember 30. 3.

pozíció kapcsán. Azt is említette, hogy kezdetben Tölgyessy Péter az SZDSZ részéről a paktumban nem akarta nevesíteni Göncz Árpádot mint államfő-jelöltet. Úgy érezte, Göncz közelebb állt Antallhoz, mint a szabaddemokratákhoz. Ugyanakkor ezt nem akarta úgy beállítani, mintha Antallnak köszönhette volna hivatalát az államfő. „Ez egy olyan politikai megoldás volt, amire kettőnk egyénisége, személyes barátsága jó alapnak tűnt, és a nemzeti érdeket szolgálta."[39]

A miniszterelnök levelében utalt arra, hogy megérti Göncz Árpádot, mivel politikai pályafutása a kommunizmus időszakában kettétört, most kényszeresen szeretett volna minden kormányzati intézkedésbe beleszólni, de ezt az államfői mivolta nem tette volna lehetővé. Antall figyelmeztette Göncz Árpádot, hogy olyan személyeket tart saját maga közelében, akik az Alkotmányban rögzített államfői jogköröket kiterjesztették, torzan értelmezték. Arra is kitért, hogy az Alkotmánybíróság döntését nem érezte győzelemnek, szomorúsággal töltötte el, hogy nem volt más megoldás. Antall üzenete azonban nem ért célt. A csata nem ért véget.

Bodor Pál egyik tárcájában odáig merészkedett, hogy javasolta: Göncz Árpád és Antall József évente cseréljenek pozíciót.[40] Ezáltal Göncz kénytelen lett volna az óriási kormányzati felelősséggel és a helyzetre tekintettel a népszerűség vesztéssel szembenézni, miközben Antall közelebb kerülhetett volna a néphez és lazábban viselkedhetett volna. Az elemzés szerint a felelősségi különbségekből is adódtak a látható nézeteltérések. Talán Bodor járt legközelebb az igazsághoz, konszenzust várt el az ellenzéki sajtó a kialakult helyzetben. Az *Élet és Irodalom* egy cikkében ezt úgy foglalta össze egy publicista, hogy Antall helyében Gönczöt, Göncz helyében Antallt hívná el egy megbeszélésre, büféebédre, sétálásra, hogy megoldják az egész kinevezési hercehurcát. Ugyanis már rajtuk nevet az egész ország, hogy képtelennek ezt megoldani. Ugyanakkor a zsurnaliszta azt is hozzátette, hogy olyan alelnök-jelöltek tekintetében, mint a kormányhoz közel álló Chrudinák Alajos, meg a többiek, inkább hagyná az egészet és visszalépne.[41]

Ezt aláhúzták Göncz Árpád sajtónyilatkozatai, csakhogy ő úgy érezte nem szükséges Antallal külön egyeztetnie, hanem az SZDSZ és az MDF egyezzen meg a személyekben, illetve fogadja el a parlament a médiatörvénytervezetet.[42] Utóbbi tervezet megalkotása sem történt még ekkor meg.

39 Antall József levele Göncz Árpádnak, 1991. szeptember 24. In: Kónya Imre: Antall József. Így történt. https://antalljozsef.igytortent.hu/images/dokumentumok/Level-Goncz-Arpadnak.pdf (2025. március 2.)

40 Bodor Pál: Az elnök és a miniszterelnök. *Népszabadság,* 1991. szeptember 30. 5.

41 Odze: Elvtársak! Legyetek észnél! *Élet és Irodalom*, 1991. október 4. 9.

42 Konszenzust a nézők és hallgatók érdekében. *Hajdú-Bihari Napló*, 1991. október 4. 2.

Láthatóan Göncz szabadult volna a helyzetből, de nem akarta aláírni a kinevezéseket, mert azzal meghátrált volna; nyilván továbbra is élvezni akarta az ellenzék politikai támogatását és a népszerűséget is. Nem akart veszíteni. Inkább időhúzási céllal bekérte az elektronikus média, a Televízió és Rádió Szervezeti és Működési Szabályait. Az egész ügy alaposan átlépett a miniszterelnökön és a köztársasági elnökön, jellemző, hogy miközben 1991. november 4-én, az 1956-os forradalom és szabadságharc szovjetek általi eltiprására emlékezett az ország és a politikai elit, aközben a köztársasági elnök ismét nyilatkozott a médiaalelnökök kinevezésének elmaradásáról és a szükséges konszenzusról.[43] Ráadásul más kérdésekben is kereste az alkalmat arra Göncz Árpád, hogy polémiába bonyolódjon a magyar miniszterelnökkel. Lehetőséget teremtett erre Antall sokat emlegetett és rengetegszer szándékosan félreértett gondolata, mely szerint lélekben, érzésben 15 millió magyar miniszterelnöke szeretne lenni. Göncz kijelentette, hogy ő mindössze csak tíz és félmillió magyar honpolgár államfőjének tekinti magát.[44] Mondhatni, hogy kereste az alkalmat, hogy kommunikációs fegyverekkel vágjon vissza az Alkotmánybíróság döntéseiért. Ebben támogatta a zsurnaliszták többsége. Antall nem várhatott tovább a köztársasági elnökre, a médiaalelnöki kinevezések államfői halogatása miatt az Alkotmánybírósághoz fordult. „A miniszterelnök kedden az Alkotmánybírósághoz fordult, hogy Göncz Árpád ne húzhassa az időt a tévé-, rádió-alelnöki kinevezésekkel" – értékelte Németh Péter baloldali újságíró. Véleménye szerint „A két közjogi méltóság ma már csak azért fog kezet egymással, mert amúgy udvarias emberek. Jelképesen semmiképp. Persze ma sem vezetnek szabadcsapatokat egymás ellen a parlament folyosóin, de a két parancsnokságon mintha nem ugyanaz a zászló lobogna."[45] Az ellenzéki újságírók továbbra is mindent megtettek, hogy még jobban felnagyítsák a két legnagyobb közjogi méltóság közti feszültséget. Eközben majd hét hónapot vártak türelmesen Antall médiaalelnök jelöltjei, majd 1992 elején lemondtak a lehetőségről. Antall kénytelen volt újabbakat jelölni, bízva az újabb alkotmánybírósági döntésben a kinevezési törvényről.

A szabaddemokraták közvetlen szócsövének tekinthető *Beszélő* ekkor már kétséget sem hagyott afelől, hogy Antall radikálisan fog fellépni, konszenzus helyett megkísérli leváltani a Hankiss Elemért a Televízió és Gombár Csabát a Rádió éléről. Ezt ráadásul a csavaros agytekervényű zsurnaliszták összekötötték a Göncz Árpád személye ellen várható direkt támadásokkal is. „Ha odáig jutnak a dolgok – lamentált Révész Sándor –, akkor már Göncz Árpád sem tehet semmit, akkor ő maga is védtelenül áll

[43] Emléktábla-avatás. A „magyar Bastille" falánál. *24 óra*, 1991. november 4. 1.

[44] Könczöl Csaba: Honpolgárok vagy nemzettagok? Beszélgetés Nagy Károllyal. *Beszélő*, 1991. november 16. 28.

[45] Németh Péter: Jobbkanyar után. *Magyar Hírlap*, 1991. december 5. 7.

a rágalmak zuhatagában, és egyáltalán nem olyan világ lesz, ahol Göncz Árpád elnök lehet. Közeledik az a pont, ahol Göncz Árpádnak mindazért, amiért jólesik őt a köztársaság elnökének tudni, azt kell mondania: vagy én, vagy a dögvész!" Magasabbra emelték a tétet Antall antikultuszának megteremtői, azt állították, hogy a médiaháború célja nem volt más, mint a népszerű egykori szabaddemokrata politikus, államfő, a nemzet Árpi bácsijának lemondásra kényszerítése. Révész úgy látta, hogy a paktumban átverték a szabaddemokratákat, azaz őket, akik azt hitték, állandó kohabitáció lesz az MDF és az SZDSZ között. Olyan együttműködés, ahol a szabaddemokrata köztársasági elnök és a kormányfő egyenrangúak. A média területén legalábbis ennek a garanciáját látták a paktumban. Tehát új paktum kell, de már nem kétpárti. Erre kell kényszeríteni az Antall-kormányt mégpedig a köztársasági elnök megválasztására vonatkozó szabályok alapján. „Elnököt csak »konszenzuskényszerrel«, kétharmados többséggel választhat az Országgyűlés, ha nincs elnök, az sok tekintetben igen kínos, az elnök létét pedig függővé lehet tenni bizonyos alapvető kérdésekben való megállapodástól. Miután jelenleg van köztársasági elnök – fűzte hozzá Révész, mégpedig az ország legnépszerűbb és legnagyobb hitellel rendelkező politikusa, akinek ebben az országban sokkal több ember hisz, mint a miniszterelnöknek, most Göncz Árpád az, aki elnöki szerepkörének megtartását feltételekhez kötheti. Közeledik az utolsó pillanat, amikor ezeket a feltételeket még érdemes megfogalmazni."[46]

Révész fenti soraiból jól látható, hogy az SZDSZ miképpen értelmezte a politikai helyzetet. Göncz Árpád, mint a legnépszerűbb magyar politikus, a legfőbb közjogi méltóság, zsarolási lehetőség az SZDSZ kezében arra, hogy arra kényszerítse a kormányt a média-ügyben, amire csak akarja. Nem számított már az Alkotmány, sem a közjog, sem az ország szorult helyzete, amely elméletben nem adott helyt az ilyen kommunikációs játékoknak. Miért nem számított? Azért, mert a köztársasági elnök népszerűsége okot adott arra, hogy összeugrasszák a népszerűtlen kormánnyal. Révész azonban súlyosan tévedett, ugyanis az Országgyűlésben a köztársasági elnökválasztás kétfordulós sikertelensége esetén a harmadik fordulóban már elegendő az abszolút többség is. Éppen ezért Kőszeg Ferenc ellentmondott Révésznek. „Az elnök lemondása esetén három napon belül Csurka István, Horváth Béla vagy akár Miklós Árpád lehetne a köztársaság elnöke – akit csak az MDF vezetése akar. Az MDF héjái pontosan erre várnak" – állította.[47]

1992. március 1-jén végül sikerül kinevezni Náhlik Gábort a Televízió, Csúcs Lászlót a Rádió alelnökének. Előbbi a kinevezése után rögtön összetűzött Hankiss Elemérrel, a TV elnökével.

46 Révész Sándor: Ultima Ratio. *Beszélő*, 1992. február 8. 12.

47 Kőszeg Ferenc: „Árpi bácsi tarts ki!" *Beszélő*, 1992. február 15. 17.

Miközben ez az ügy zajlott, az Alkotmánybíróság a köztársasági elnök kérésére megvizsgálta az Országgyűlés által már elfogadott Zétényi-Takács törvényt az igazságtételről. A törvény kimondta, hogy hazaárulás, halált okozó testi sértés, szándékos emberölés tekintetében, ahol az elmúlt rendszer, a kommunista diktatúra politikai okokból nem büntette az elkövetőket, 1944. december 21. és 1990. május 2. között az elévülés nyugodott. Ez utóbbi kérdés komoly vitákat váltott ki.[48]

A köztársasági elnök aggályosnak találta, hogy az 1990 előtt nem szankcionált kommunista bűncselekmények igazságszolgáltatási eljárásra tereléséről lett volna szó. Ezt az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek találta, miközben Göncz Árpád arról beszélt, hogy bár nem lehet bírósági úton elégtételt venni az előző korszak által elkövetett bűnökért, helyette állami segítséggel kell kivizsgálni a múltat és megnevezni a vétkeseket.[49]

1992. március 15-én Feledy Péter azt szerette volna, ha Antall és Göncz együtt szerepelnek a Magyar Televízióban. Antall József belekarolt a köztársasági elnökbe és teljesen természetesen viselkedve igyekezett eleget tenni ennek az érthető kérésnek. Göncz sajtómunkatársa élénken tiltakozott az egész ellen. Akkor már annyira felépítette az ellenzék a sajtóban a miniszterelnök és Göncz ellentétét, hogy szó sem lehetett olyasmiről, ami ezt a nyilvánosság előtt felülírhatta volna.[50]

Ugyanakkor külön téma is lehetne, hogy 1992-ben az egyre jobban éledező jobboldali radikálisok és hébe-hóba megjelenő sajtóorgánumai mind a köztársasági elnököt, mind a miniszterelnököt szapulták. A Hódmezővásárhelyen szerkesztett és kiadott *Nemzeti Újság*ban, az erdélyi magyarsággal foglalkozó cikkben az alábbiakat olvashatjuk: „Halljátok ezt, Göncz Árpád, Antall József, Jeszenszky Géza? Itt magyarok élnek, nemes, okos, szent magyarok, és nem veszik őket emberszámba. Ti pedig csak a szájatokat jártatjátok, és ápoljátok a »baráti kapcsolatokat« a gengszterekkel, akik a ti magyar véreitekkel ezt teszik."[51] A Badiny Jós Ferenc szerkesztésében megjelent *Ősi Gyökér* című folyóiratban is hasonló hangvétellel olvashatunk a Göncz-Antall rendszerről, amely állításaik szerint nem igyekezett azon fáradozni, hogy Magyarország a magyaroké legyen.[52]

A Televízió élén Hankiss Elemér, a Rádió élén Gombár Csaba elvesztették Antall József miniszterelnök bizalmát, képtelenek voltak megteremteni a médiaegyensúlyt, sőt a kormányközeli szerkesztőknek is felmondtak. Antall ezért 1992 májusában el-

48 Bába 2015. 154.

49 Göncz Árpád a Zétényi-Takács törvényről. A döntés megfellebbezhetetlen. *Pesti Hírlap*, 1992. március 4. 4.

50 Feledy Péter elbeszélése.

51 Hungaricus Viator: Átmentem a Királyhágon. *Nemzeti Újság*, 1992. május 1. 11.

52 Dr. Nógrady X. Ferenc: Trianon. *Ősi Gyökér*, 1992. május 1. 3.

döntötte, hogy leváltja őket, csakhogy Göncz Árpád nem fogadta el a leváltásukat és a cseréjüket másokkal. A miniszterelnök 1992. május 8-án először Gombár Csaba leváltását kezdeményezte. Az erről szóló levelet a sajtó teljes egészében közölte. Gombár otthagyta a kulturális bizottság meghallgatását, ezzel Antall szerint megsértette és semmibe vette a bizottság kompetenciáját és a parlamenti intézményrendszert, vétett a jogszabályok ellen. Elméletileg Göncz Árpádnak hivatalból védenie kellett a demokratikus államrend működését, és éppen ezért azt várta a kormányfő, hogy aláírja Gombár leváltását.[53]

Természetesen az ellenzéki pártok az eddig megszokottaknak megfelelően erősen remélték, hogy az államfő nemet mond Antallnak. Ráadásul a zsurnaliszták úgy látták, most valóban nyílt konfliktus alakulhat ki a köztársasági elnök és Antall között. Ezt főként Kulin Ferenc, a kulturális bizottság elnökének kijelentéséből szűrték le, aki ekként nyilatkozott: „Nem tudom megelőlegezni sem az MDF, sem a kormányfő döntését. Egy ilyen fejlemény lényegesen súlyosabb, mint a médiaügy a maga bonyolult problémáival. Ez nyílt politikai konfliktussá válna a miniszterelnök és a köztársasági elnök, illetve a kormányzó pártok és a köztársasági elnök között."[54] Hivatkoztak Kulin Ferencre, hogy állította, amennyiben Göncz nem válaszol Antall azonnali felterjesztésére, miután az Alkotmánybíróság egy határozata a kinevezési törvény kapcsán igyekezett meghatározni, mennyit is várhat az államfő a döntéssel. A sajtócikk szerint Kulin kitért arra, hogy amennyiben az államfő úgy vár a döntéssel, hogy arról nem nyilatkozik, mulasztásos alkotmánysértést követett volna el. Dr. Holló András, az Alkotmánybíróság főtitkárát is megkérdezték, aki javította Kulin feltevését, ugyanis az alkotmánybírósági határozatban nem szerepelt az azonnali államfői reagálás kötelessége. Csupán észszerű határidőről értekezett. A mulasztásos alkotmánysértést amúgy is csak az Alkotmánybíróság mondhatta volna ki. „A parlament egyötöde vethetné fel a köztársasági elnök felelősségre vonását, s csak kétharmados döntéssel foglalhatna állást ebben az Országgyűlés. A verdiktet akkor is csak az Alkotmánybíróság mondhatná ki."[55]

Miután Göncz nem írta alá Gombár Csaba felmentését újabb sajtóáradat indult el, amelyben azt fejtegették, hogy Göncz Árpád a konszenzus embere, aki védi a sajtószabadságot, miközben Antall éppen ennek az ellentéte.[56] Ugyanakkor Antall kifejtette, hogy nem személyes az ellentét közte és az államfő között. Sokkal inkább az állam demokratikus működésének védelme, és a jogállam, a törvények betartása volt a fontos. Éppen ezért fordult az Alkotmányírósághoz. Az újabb csörte természetesen

53 SZ.A. J: Antall Göncz elnök felelősségére utalt. *Magyar Hírlap*, 1992. május 12. 3

54 Csoknyai: Nyílt konfliktus Göncz és Antall között? *Népszava,* 1992. május 14.4.

55 Gy. M.: Kulin elsiette. *Mai Nap,* 1992. május 14. 3.

56 Lásd: Miklós Gábor: Hullámhossz. *Népszabadság,* 1992. május 20. 3.

aktivizálta a politikusokat és a publicistákat. Debreczeni József, aki az MDF országgyűlési képviselője volt, publicistaként is folyamatosan támadta a köztársasági elnököt. A köztársasági elnököt nem tartotta önálló személyiségnek, az ellenzékhez tartozónak vélelmezte, az ellenzék elkötelezettjének tartotta. „Most pedig kegyetlen és fájdalmas dolgok következnek – írta, de olykor a kegyetlen és fájdalmas dolgok kimondásának is eljön az ideje. Göncz Árpád egyre mélyülő legitimitás- és személyiségzavarral küszködik." Egyrészt attól szenvedett, hogy nem a nép választotta, pusztán „egy tétel volt az MDF–SZDSZ-paktum egyenlegében."[57]

Debreczeni állításai nem maradtak visszhang nélkül, a *Kurír*ban kérdésekre kellett válaszolnia a cikke miatt. Göncz Árpád népszerűségét a televíziós reklámok mosóporaihoz hasonlította. A népszerűségéhez hozzájárult, hogy különösebb felelősség nélkül politizálhatott, Debreczeni azt sem tagadta, hogy a kellemes személyisége is segítette a népszerűségét, de beleesett ennek csapdájába is. Ezért használta a mosópor-metaforát; Göncz Árpád elébe ment a sajtónépszerűségnek, annyira akarta, hogy még a törvényeket is rugalmasan értelmezte, „tudatos reklámhadjáratot folytatott".[58] Az sem volt sokaknak szimpatikus, hogy Debreczeni államfővel kapcsolatos véleménycikkét a *Népszabadság* közölte. Többen felháborodtak azon, hogy éppen a szocialisták lapja adott helyt a Göncz Árpáddal szembeni kritika megfogalmazásának.

Az Alkotmánybíróság határozata egyértelművé tette, „hogy jogállamban a demokratikus államszervezet, működésének jogi garanciái vannak, amelyek személyre tekintet nélkül működőképesek, azaz az alkotmányosságnak nem személyi biztosítékai vannak."[59] Ennek ellenére az ellenzék és a sajtója lényegében azzal vádolta a kormányt, hogy el akarják távolítani Göncz Árpádot az útból, aki az egyetlen védelme a demokráciának és a sajtószabadságnak.

Ugyanakkor az államfő egy osztrák lapnak kifejtette, hogy semmilyen veszély nem fenyegette a magyar sajtószabadságot. Sőt önmagát sem érezte veszélyben. Természetesnek nevezte, hogy különböző politikai csoportosulások a Rádiót és a Televíziót meg akarták szerezni. Magát szerényen az alkotmányos szabadságjogok, így a sajtószabadság őreként jellemezte és pozícionálta. Állította, hogy nem látott különbséget a nemzeti és a liberális oldal céljai között, csupán az alkalmazott eszközökben tapasztalt eltérést. Antallhoz hasonlóan azt is hozzátette, hogy nem személyesek az ellentétek, hanem más-más felelősségükből és ideológiai különbségekből adódott a vita.[60]

[57] Debreczeni József: A király meztelen. *Népszabadság*, 1992. május 26. 11.

[58] Buják Attila: „Mosópor Úr és a Nagy Kaliber". *Kurír,* 1992. május 28. 6.

[59] Alkotmánybírósági határozatok. Nem volt jogszerű a felmentés megtagadása. *Pest Megyei Hírlap,* 1992. június 9. 3.

[60] Göncz Árpád: Nincs veszélyben a sajtószabadság. *Heves Megyei Hírlap*, 1992. július 7. 1.

Miközben Antall, Göncz és időnként Hankiss nyílt levelezést folytattak a magyar napilapokban, megszületett Csurka István elaborátuma, amelyet a *Magyar Fórum* 1992. augusztus 20-i számában publikált.[61] A dolgozat természetesen foglalkozott a médiaháborúval is. Csurka azt követelte, hogy ha kell, erőszakkal is, de Antall távolítsa el a médiaelnököket. Azt akarta, hogy Antall és kormánya hagyja abba a halogató, kiváró taktikázást, és vegye fel a kesztyűt. Még akkor is, ha ezzel elbukják az 1994-es parlamenti képviselőválasztást, de a kormány „ne dőljön rá" az MDF-re. Ne vigye magával; akár szálljanak szembe a köztársasági elnökkel is. Antall természetesen elutasította Csurka erőszakra buzdító felvetéseit. 1993-ban nem tudta tovább tolerálni Csurka MDF-ben folytatott tevékenységét sem.

Időközben egyre inkább figyelembe kellett venni az Alkotmánybíróság döntését, amely kifejezetten kérte, hogy 1992. végéig szülessen meg a médiatörvény. A köztársasági elnök és a miniszterelnök is tárgyaltak annak érdekében, hogy új médiaelnököket választhassanak. Göncz – a sajtó állításai szerint – akkor írta volna alá az új médiaelnökök kinevezéseit, és a régiek felmentéseit, amennyiben az újakat – a meghallgatásuk után, kétharmados többséggel találta volna alkalmasnak a kulturális bizottság. Csakhogy, azt már „elfelejtette" a köztársasági elnök, hogy ez a megállapodás 1992. szeptember 29. és október 27. között volt érvényben, ráadásul az ellenzéki pártok nem tartották magukat a megállapodáshoz, és csak a médiatörvény megszületése után választottak volna új médiaelnököket.[62]

Ebben az egyre kiábrándítóbb helyzetben nem lehet csodálkozni azon, hogy az ellenzéki pártok képviselői azt sem ismerték el, hogy bármilyen határidő lett volna kikötve az Antall és Göncz tárgyalásán megállapított feltételek érvényességéről. Végül a kulturális bizottságban folyt tovább az iszapbirkózás a médiaelnökök és a médiatörvénytervezet körül. Utóbbi végül a parlament elé került, de az ellenzék elutasította az egész törvényjavaslatot. Kulin Ferenc ezek után már nem volt hajlandó a kulturális bizottság élén a Rádió és Televízió ügyeivel foglalkozni. A médiatörvénytervezet megbukott – ez volt az érdeke az ellenzéknek, mert médiatörvény nélkül tovább tudták támadni a kormányt.[63]

Hankiss és Gombár végül 1993. január 6-án a köztársasági elnöktől kérték felmentésüket. Ezzel is nyilvánvalóvá tették, hogy őt tekintik munkaadójuknak, nem a kormányfőt.[64] Göncz végül nem fogadta el a felmentésüket, de gyakorlatilag már nem

61 Csurka István: Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az új MDF programja kapcsán. *Magyar Fórum*, 1992. augusztus 20. 9–16.

62 A miniszterelnök válasza. *Új Magyarország*, 1992. november 7. 4.

63 Arany Horváth Zsuzsanna: „Nem nézem a Televíziót…" Interjú Kulin Ferenccel. *Zalai Hírlap,* 1993. november 13. 5.

64 A két médiaelnök távozni akar a posztjáról. *Népszabadság,* 1993. január 7. 1.

tudták és nem is akarták irányítani az elektronikus médiát. A két alelnök kezdte ellátni a feladataikat. A sajtóban tetszés szerint hol lemondott, hol felmentésüket kért, vagy kinevezett elnökökként hivatkoztak Hankissra és Gombárra.

Antall már nagybeteg volt, amikor az olasz *La Stampa* 1993. november végi számában egy provokatív interjút közöltek az államfővel. Jobboldali veszélyről beszélt az államfő, egy olyan jobboldalról, amely a választások előtt átvette az elektronikus média teljes irányítását.

A miniszterelnök kénytelen volt a médiatörvény ügyével, a leendő médiaelnök jelöltekkel foglalkozni halálos betegen a kórházban is. 1995-ig szeretett volna miniszterelnök maradni azért, hogy ő szabadítsa meg az országot Göncz Árpádtól, vagy, ahogy ekkor hivatkozott rá – Kónya Imre visszaemlékezése szerint – a „kártékony vénembertől."[65] Ezt már nem tudta megvalósítani 1993. december 12-án elhunyt. Egy nappal halála előtt Göncz Árpád a Magyar Köztársasági Érdemrend Nagykeresztjét adományozta Antallnak.

Antall–Göncz: 1995-ben

Göncz Árpád köztársasági elnök Antall halála, majd az 1994-es országgyűlési választások után új helyzetben találta magát. Nem kellett tovább csatáznia, az MSZP–SZDSZ-kormányzat időszakában nem állt ellent, nem hivatkozott a demokrácia őrének szerepére, és végül elfogadta a médiaelnökök felmentési kérelmeit. Azonban valahogy nem tudott megszabadulni a történtektől, ami másoknak is egyértelművé vált, amint az első mandátuma közeledett a végéhez egyre többen elismerték, hogy miközben 1995-ben „visszahúzódott a napi politikába való látványos beavatkozástól, és a szinte vezényszó-szerűen együtt mozgó tömegmédiumok a »derűs-kedélyes családapa« szerepben jelentetik meg folyamatosan a nyilvánosság előtt –, így ideiglenesen elhomályosodott az a szilárd szabad demokrata kötődés a közvélemény előtt, ami Göncz Árpád működésének egész korábbi szakaszát máskülönben jellemezte – fogalmazta meg Pokol Béla is." És persze arra is rámutatott, hogy időszerű lett volna, hogy egy új alkotmányban pontosítsák és szűkítsék az államfő jogköreit.[66]

Logikus lehetett volna, ha a konzervatív oldal visszakapja a lehetőséget, és az SZDSZ–MDF-paktumhoz hasonlóan ezúttal az ellenzék adja az államfőt, de nem ez történt. A szabaddemokrata politikusok kifejtették, hogy a paktum csak egyszeri

[65] Kónya 2016. 583.

[66] Pokol Béla: „Képben a kereszténydemokraták" Születhet-e új kormánykoalíció? *Magyar Nemzet*, 1995. január 19. 10.

megállapodás volt, nem teremtett semmilyen szokásjogot. Bár nem mondták ki, de úgy gondolták, hogy a szocialistákkal kötött koalícióban náluk marad az államfői poszt.

Tehettek bármit, mert a sajtóban eljött az ideje annak is, hogy belássák, a magyar külpolitika 1990 és 1994 közötti sikerei elsősorban Antall Józsefnek és nem Göncz Árpádnak köszönhetőek. Debreczeni József nem véletlenül mutatott rá arra, hogy Antall József kapott a washingtoni adminisztrációtól állami meghívót és nem a köztársasági elnök.[67]

1995-ben téma volt az 1956-os megtorlások, sortüzek története. A Horn-kormány megszüntette az Antall-kormány idején alapított 1956-os megtorlásokat kivizsgáló tényfeltáró bizottságot. Az 1956. december 8-án történt salgótarjáni sortűz ügyében 1995-ben hozták meg az elsőfokú elmarasztaló ítéleteket. Az államfő ekkor az Egyesült Államokban tartózkodott, és a *The New York Times*nak nyilatkozott a bírósági ügyről; megszólalása ezúttal nem volt éppen szerencsés. Jane Perlez írt cikket az ügyről, az államfő az alábbiakat nyilatkozta neki: „Még a Jóisten sem tudja hányan lőttek aznap… Ha két öregember börtönben tölti az életét, vissza tudjuk adni az elhunytakat? Főleg, ha nem tudjuk, ki adott parancsot a lövöldözésre?"[68]

Seres Zsolt nem véletlenül írta le az alábbi sorokat „Tavaly novemberben megszüntette a kormány az Antall-kabinet által létrehozott tényfeltáró bizottságot, amely az 56-os gaztetteket volt hivatott feltárni. Talán Göncz Árpád sem nyilatkozott véletlenül a *New York Times*nak. Valahol már készül a »közös emlékmű«, ahol egymásra találnak a gyilkosok és az áldozatok. Ez lesz az új Szabadság tér."[69]

A sajtószabadság is máshogy festett 1995-ben, mint az Antall-kormány időszakában. A New York-i székhelyű Freedom House azt állította, hogy az Antall-kormány idejében teljes volt a sajtószabadság, miközben a Horn-kormány csak részleges sajtószabadsággal büszkélkedhetett. Az államfő ezúttal nem szólalt meg az ügyben, ez a nyilatkozat nem zavarta, miközben alig két évvel korábban az Antall-kormánytól még bőszen védte a sajtót.

Debreczeni József ezúttal is alaposan „beszólt" Göncz Árpádnak. „Most, hogy Magyarország lesüllyedt a részben szabadsajtójú országok közé, sokan türelmetlenül várják a Magyar Újságírók Országos Szövetsége újabb kiáltványát. Ha késik, bizonyára az lehet az oka, hogy nem könnyű felülmúlni a '92-es hangütés drámaiságát. Talán hasonló okból hallgat a Magyar Köztársaság elnöke, a sajtószabadság régi

67 Debreczeni József: Nézőpont. Kolumbusz Luxemburgban. Meddig jutott el Antall József? *Magyar Nemzet,* 1995. január 21. 17.

68 Perlez, Jane: Case From '56 In Hungary. Time to forget? *The New York Times*, 1995. február 16. A12.

69 Seres Sándor: Az államelnök és az ötvenhatos sortüzek. *Heti Délkelet,* 1995. március 19. 7.

bajnoka is. Aki a miniszterelnöki előterjesztések aláírásának sorozatos megtagadásával 1992-ben a »sajtó hőse« titulust kapta a sajtótól."[70]

Az 1995-ben újraválasztott Göncz Árpád köztársasági elnök bár vezette a magyar politikusok népszerűségi listáját, de egyre-másra beleütközhetett azokba a publikációkba, amelyek sejtelmesen egy sötét titkot vizionáltak a múltjában. Valójában az államfő esetlegesen titkolt múltja már a pesti utcák suttogásainak világába is beleszőtte magát az első elnökség időszakában is. Nyilván ezeket a suttogásokat alaposan táplálta az Zétényi-Takács törvény kapcsán elfoglalt negatív álláspontja, továbbá a taxisblokád, vagy a médiaháború idején hallható politikai megszólalásai.

A történész természetesen csak ismeretanyag alapján mondhat véleményt kutatásának alanyairól, ameddig nem állnak rendelkezésére hiteles dokumentumok a „sötét titkok" igazolására, addig pusztán legendának, politikai propagandának vélelmezheti a suttogásokat. Ezt követeli meg a szakmai etika. Ám hiba lenne ezeknek az elemzésétől eltekinteni. Tehát azok a suttogások is a témához tartoznak, melyeket akár hiteles források nélkül is tudni vélnek a sajtómunkatársak az államfőről, vagy a miniszterelnökről. Ezek a suttogások 1995-ben elérték a *HVG*-t is. Lényeges megemlíteni, mert a *HVG* nem vádolható negatív Göncz Árpád-képpel. 1995. június 24-én megjelent a lapban Babus Endre cikke, amely, az addigi szokásoktól eltérően nem kesztyűs kézzel simogatta az ismét megválasztott államfőt.[71] Babus több esettel is foglalkozott. Csodálkozott rajta, hogy a köztársasági elnökválasztás előtt hat nappal Göncz Árpád aláírta a Bokros-csomagról szóló törvényt. Annak ellenére, hogy az ellenzék és több civil szervezet is hevesen vitatta a tervezett megszorításokat. A kormánypártok nem fogadták el az államfőaspiránsok átvilágításáról szóló ellenzéki törvényjavaslatot sem. Babus idézett a köztársasági elnöktől is, Göncz Árpád 1991. november 3-án elhangzott rádióinterjújára hivatkozott, amelyben ő az Egyesült Államok közhivatalnokokat érintő átvilágítási gyakorlatát tartotta követendőnek. Babus szerint erre Göncz esetében szükség lett volna, mert megtudta az államfő Oral History Archívum (OHA) számára adott interjújából, hogy Göncz Árpádot 1947-ben megpróbálta beszervezni az államvédelem.[72] Babus állította: nem nézhette meg az OHA-ban az interjút, mert titkosították. Ráadásul kitért arra is, hogy az államfő anyai nagyapja zsidó származású volt, ahogyan Antall Józsefnek is. Itt kapcsolatot vélt felfedezni Babus abban, hogy a köztársasági elnök és a miniszterelnök kerülték ezt a témát, amelyet a publicista a magyarországi szélsőséges eszmék előretörésével indokolt.[73]

[70] Debreczeni József: A Freedom House jelentés után. A sajtószabadság és a sajtó. *Magyar Nemzet,* 1995. május 20. 17.

[71] Babus Endre: Újra Göncz Árpád az államfő: szimpla duplázás. *HVG*, 1995. június 24. 81–83.

[72] Uo. 82.

[73] Uo. 83.

A cikk nem maradt visszhangok nélkül. Litván György, az 1956-os Intézet igazgatója és Kozák Gyula, az OHA vezetője választ írt a *HVG* szerkesztőségének.[74] Állították, hogy Göncz Árpád nyilatkozata alapján az interjúja a tudományos kutatóknak – az interjúalany és az interjúkészítő előzetes engedélye után – meg lehetett tekinteni, lehetett rá hivatkozni és idézni is lehetett belőle. Ráadásul 1989-ben előkészítették az interjú teljes publikálását, de időközben Göncz Árpád államfő lett. Ez nagyobb súlyt adott az interjú számára, mivel a szöveg rengeteg nevet és személyes utalásokat tartalmaz, éppen ezért Babus sajtócikk-írási célból nem kaphatott engedélyt a megtekintésére. Úgy látták, ezt meg is értette, ennek ellenére félinformációkat szerezve azt érzékeltette, hogy az államfő OHA interjúja és a hivatalos között eltérések lehetnek. Babus eljárása miatt tiltakozott Kozák és Litván, véleményük szerint ez az egész sokat ártott az általuk vezetett intézményeknek. Nem értették, hogy a demokratikus szellemiséget képviselő *HVG* miképpen engedhetett megjelenni egy olyan cikket, ami lebegtet, kétértelmű az államfő múltját illetően. Nem is beszélve származása emlegetésétől.

A *HVG* szerkesztősége válaszában nem értette, miért különítik el az újságírókat a tudományos kutatóktól. A demokrácia szellemétől idegennek vélelmezték, hogy egy állami pénzből fenntartott közintézmény elkülöníti a tudományos és az újságírói szférát. Ráadásul kiálltak amellett, hogy egy közjogi méltóság családi háttere nem számíthat tabunak.[75]

A *Beszélő*, a liberálisok hetilapja nem örült túlságosan Babus felvetéseinek. Cinikusan kommentálták annak javarészét. Elismerték, hogy abban még igazat adtak a *HVG* publicistájának, „hogy a nemzeti egység megjelenítésére hivatott elnök sajnálatosan csak a két kormánypárt szavazataival választatott meg, közjogi méltósága tehát a kormánypártok jóindulatától függ – ez sajna tény" – tették hozzá.[76]

Ugyanakkor Babus azt is rögzítette, hogy bár a kisgazdapárt kérte, de az elnök hallgatott arról, hogy átvilágítsák-e a múltját; késett az átvilágítási törvény. Göncz semmit nem tett ebben az ügyben, azt is eltűrte, „…hogy a közvetlen elnökválasztásra irányuló népszavazási kezdeményezésükkel is félretolt kisgazdákat, a kormánykoalíció mindenféle érv nélkül, izomból leszavazza és kész. Vajon miért? Talán mert van mit takargatnia? – tolmácsolták Babus gondolatait a *Beszélő*ben. S következik a nagy leleplezés: Göncz Árpádnak két életrajza van. Egy kanonizált, reprezentatív és egy valódi, amit még 1985-ben mondott magnóra, az akkor még fél-konspiratív Oral History számára, azután 1990-ben kiegészített, s noha eredetileg nem kérte

74 Litván György – Kozák Gyula: HVG posta. *HVG*, 1995. július 1. 5.
75 Szerkesztői válasz. HVG posta. *HVG*, 1995. július 1. 5.
76 LT: Az elnök életrajza. *Beszélő*, 1995. június 29. 5.

zárolását, ám azóta „titkosította”. Miért? A cikkíró, ha az 56-os intézetben elzárt jó négyszáz gépelt oldalas „titkos” szöveget nem is olvashatta, hozzájutott az archívum által készített rövid rezüméhez. Ebből megtudta, hogy Göncz Árpádot 1947-ben be akarta szervezni az ÁVO – akkor ijedtében még disszidálni is akart, noha az elnök nyilvánosság számára pingált önarcképének egyik fontos vonása, hogy soha meg sem fordult a fejében hazája elhagyása.”[77]

Nemcsak a *Beszélő* zsurnalisztáit zavarta Babus publicisztikája, Bolgár György a *Magyar Hírlap* 1995. július 1-jén megjelent számában támadta Babust. Lovas István eközben, a másik oldalról nem kevés kajánsággal írta: „Litván György, az 56-os intézet igazgatója és Kozák Gyula, az Oral History Archívum vezetője Babust lőtte.”[78]

Az államfő első botlása a népszerűségért folytatott politikai versenyben a Bokros-csomag ügye volt, továbbra is ő maradt a legnépszerűbb politikus, de már a *Magyar Hírlap*ban is le merték írni, hogy miért nem kért a csomaggal kapcsolatban előzetes normakontrollt az Alkotmánybíróságtól. Miért nem törődött az egésszel? Mindezt az újraválasztása esztendejében? Nem arról volt szó, hogy nem mert újat húzni a szocialistákkal? – kérdezték. Találhatunk olyan cikket, amely éppen erre kereste a válaszokat.[79]

Alig telt el másfél év Antall József halála után, és egyre több publicista, újságíró ismerte fel, hogy ez az államfő mégsem teljesen olyan, mint amilyennek lefestették. A népszerűségéért rengeteg mindent tett a korabeli sajtó, ténykérdés, hogy a legszerethetőbb politikusok között volt, de közben valahogy mindig olyan döntéseket hozott, amelyek közel álltak volt pártja, az SZDSZ elvárásaihoz. Ugyanekkor, amint azt 2023-as *VERITAS évkönyv*ben elemeztem, fokozatosan, az addig Antallt célkeresztben tartó magyar zsurnaliszták is, ekezdték felismerni a néhai miniszterelnök érdemeit. Mindezekkel együtt a Göncz–Antall-összecsapás kettősége, különböző megítélései a mai napig is meghatározzák a közbeszédet.

Befejezésül

Valami elromlott a rendszerváltozás történetének két kiemelkedő szereplője között. Ezért elsősorban az ellenzéki sajtót terheli a felelősség. Göncz Árpád köztársasági elnökre komoly nyomást helyezhetett a szabaddemokrata múlt és annak kapcsolatrendszerre. A taxisblokáddal kiderült, hogy a miniszterelnök elképzelése, amelyet

[77] Uo.
[78] Lovas István: Valami mozdul a sajtóban? *Új Magyarország*, 1995. július 26. 9.
[79] Speidl Zoltán: Lapszél. *Magyarország*, 1995. július 7. 3.

a kerekasztal tárgyalások során is képviselt az államfő funkciójával kapcsolatban, nem azonosak azzal, amit Göncz Árpád gondolt. Nem ceremoniális köztársasági elnökként szeretett volna szerepelni. Ráadásul hatalmas népszerűségének köszönhetően ebben a céljában, támogatták mind a felelőtlenül viselkedő ellenzéki zsurnaliszták, mind az ellenzéki politikusok. Sőt elvárták tőle, hogy vegye fel a küzdelmet a konzervatívokkal, tartson ki és ne engedjen. A Zétényi-Takács törvényben az államfői szereplés és a részint ennek is köszönhető kifütyülési ügye 1992. október 23-án[80] tovább mélyítették a szakadékot, miközben Antall többször, még a saját párttársaival szemben is fogait csikorgatva védte az egyre inkább téblábóló, az Alkotmánnyal folyton összeütköző államfőt. A kormányfő a demokratikus intézményrendszer biztonságát akarta szavatolni, miközben mélységesen csalódott Göncz Árpádban. Eközben azzal vádolták a kormányt, hogy Göncz eltávolítását tűzték ki célul. Úgy állították be, hogy ez a médiaháború valós oka. Alkotmányos válságról cikkeztek, miközben rengeteg más gond várt megoldásra, a vita a kormányfő és az államfő között sokkal inkább az új rendszer határainak kijelöléséről és a politikáról szólt. Ám ezt nem vette figyelembe sem az ellenzék, sem a sajtó. Ennek köszönhetően maguk teremtettek meg egy illúziót a tökéletes államfőről és a vele szemben álló idejétmúlt politikusnak bélyegzett Antallról. Ez persze mindenkit állásfoglalásra késztetett, Antall vagy Göncz?-kérdéssé silányította az Antall és Göncz vitája problematikának többszempontú feltárását. Ez a silány megközelítés nem állta ki az idő próbáját, már 1995-ben megszülettek azok a cikkek, amelyek nem védték tovább az államfőt a kormányfővel szemben.

Bibliográfia

Bába 2015. Bába Iván: *Rendszerváltoztatás Magyarországon*. VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, Budapest, 2018.

Kónya 2016. Kónya Imre: *…és az ünnep mindig elmarad? Történetek a rendszerváltástól napjainkig.* Alexandra, Budapest, 2016.

Rácz 2018. Rácz János: *Több oldalról szorongatva középen. A médiacsata néhány csörtéje.* VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, Budapest, 2018.

Rácz 2024. Rácz János: Antall József miniszterelnök médiaképe a halálát követően (I.) In: *VERITAS Évkönyv 2023.* Szerk. Kincses Katalin Mária. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, Budapest, 2024.

[80] Erről részletesebben lásd: Rácz 2018. 256–271.

János Rácz

JÓZSEF ANTALL'S MEDIA PORTRAYAL – PART II
The Prime Minister and the President of The Republic in The Media

(Abstract)

With the help of media sources, the study presents the political duo of József Antall and Árpád Göncz, disclosing the actual reasons for their falling out between 1990 and 1993. Analysis of Hungarian newspapers, mostly under the control of opposition journalists, shows that President of Hungary Árpád Göncz as head of state had been expected to pursue the liberal principles of the Alliance of Free Democrats as early as 1990. The media and opposition politicians put immense emphasis on this issue, even as Antall and Göncz from 1990 onwards attempted to work together in developing a new foreign policy for Hungary. At a meeting in Moscow in May 1990, Prime Minister Antall was still under the impression that he had never been as cooperative with Göncz and the Free Democrats as then.

Antall found himself in a difficult situation because Árpád Göncz was not a popular figure among the politicians of the Hungarian Democratic Forum. However, contemporary media accounts show that Antall frequently defended both the individual and the office of the presidency. Both the media and the opposition were eager to exploit for their political purposes Árpád Göncz's extraordinary popularity, while the Antall government struggled with a severe economic crisis, which led to increasing criticism of the prime minister's actions. The crisis culminated with the taxi blockade in autumn 1990, when the President of Hungary publicly backed the taxi drivers. Most journalists sided with Göncz, whom the government rightfully criticized. They wrote articles praising Göncz's competence and popularity, while portraying Antall, who was recovering from illness over the course of these events, as impotent. They even went so low as to draw attention to Antall's personality traits that they deemed as unfavorable. People read in the newspapers about the "authoritarian" and "brusque" prime minister versus the "agreeable" and "friendly" Árpád Göncz.

The media war, i.e., the election to decide who should be vice president of Hungarian Radio and Hungarian Television, "enriched" the conflict between the two highest-ranking public officials with a constitutional debate. The correspondence and polemics between Antall and Göncz were an evergreen topic in the media, even as

Hungary had to deal with much more significant problems. The media praised Göncz as the "patron saint" of democracy and freedom of the press, while Antall sought balanced coverage in the media. The tension between the two politicians remains a subject of public debate even today, with blame for how the events unfolded being attributed to the irresponsible behavior of the 1990s opposition media.

János Rácz

DAS PRESSEBILD DES MINISTERPRÄSIDENTEN JÓZSEF ANTALL - II.

Der Ministerpräsident und der Präsident der Republik in der Presse

(Resümee)

Die Studie stellt mit Hilfe der Presse die zwei Politiker József Antall und Árpád Göncz dar, wobei die wahren Gründe der zwischen ihnen in den Jahren zwischen 1990 und 1993 entstandenen Gegensätze erschlossen werden. Während der Untersuchung der zumeist in den Händen der oppositionellen Pressemitarbeiter befindlichen ungarischen Zeitungen stellte sich heraus, dass man vom Präsidenten des Landes Árpád Göncz bereits seit 1990 erwartet hatte, auch als Staatsoberhaupt weiterhin nach den liberalen Prinzipien der Freien Demokraten Politik zu betreiben. Die Pressemitarbeiter und Politiker der Opposition übten in dieser Frage massiven Druck aus, während Antall und Göncz ab 1990 bemüht waren, gemeinsam beim Ausbau des neuen außenpolitischen Trends Ungarns aufzutreten. Während des Treffens im Mai 1990 in Moskau hatte der Ministerpräsident noch das Gefühl, noch nie mit dem Staatspräsidenten und den Freien Demokraten in solcher Einheit gewesen zu sein, wie zu jener Zeit.

Zugleich befand sich Antall in einer schwierigen Situation, denn Árpád Göncz war nicht gerade populär im Kreis der Politiker des Ungarischen Demokratischen Forums (ung. Abk. MDF). Trotzdem kann aufgrund der zeitgenössischen Pressematerialien belegt werden, dass Antall die Person und das Amt des Präsidenten des öfteren in Schutz nahm. Die Presse und die Opposition waren bemüht, die außergewöhnliche Popularität von Árpád Göncz für politische Zwecke zu nutzen, während die Regierung mit einer schweren Wirtschaftslage zu kämpfen hatte und deshalb die Tätigkeit des Ministerpräsidenten immer mehr kritisiert wurde. Den Scheidepunkt stellte die Taxifahrer-Blockade im Herbst 1990 dar, als der Präsident sich offen auf die Seite der Fuhrunternehmer stellte. Ein Großteil der Pressemitarbeiter ergriff für den von der Regierung zu Recht kritisierten Árpád Göncz Partei. Sie schrieben zum Einen Publikationen über den kompetenten und populären Árpád Göncz, zum Anderen über Antall, der während dieser Ereignisse auf dem Wege der Genesung und machtlos war. Sie gingen sogar soweit, die von ihnen als negativ beurteilten Züge der

Persönlichkeit Antalls besonders zu betonen. In den Zeitungen konnte man über den „autoritären", „groben" Ministerpräsidenten und den „offenen" und „freundlichen" Árpád Göncz lesen.

Der Medienkrieg, die Wahl der Kandidaten zu den Vizevorsitzenden von Rundfunk und Fernsehen „bereicherten" den Konflikt zwischen den beiden höchsten öffentlich-rechtlichen Würdenträgern sogar um eine konstitutionelle Debatte. Der Briefwechsel und die Polemik zwischen Antall és Göncz waren ständiges Thema in der Presse, während das Land mit viel größeren Problemen konfrontiert war. Die Presse bejubelte Göncz als „Schutzheiligen" der Demokratie und der Pressefreiheit, während Antall ein Gleichgewicht der Medien herstellen wollte. Die Spannung zwischen den beiden politischen Akteuren ist bis heute Gegenstand öffentlichen Gesprächs, wobei die Schuld für die Geschehnisse der Verantwortungslosigkeit der zeitgenössischen oppositionellen Presse zuzuschreiben ist.

SZEMÉLYNEVEK MUTATÓJA

A. Sajti Enikő 302, 307, 329
Aandahl, Fredrick 375
Abakumov, Viktor Szemjonovics 384
Abelein, Manfred 251, 264
Aberdeen, lord 20, 22
Aczél Tamás 389
Ádám Magda 294
Adèle 10
Ady Endre 91, 142
Akszakov, Iván Szergejevics 153, 156
Albert Zoltán Máté 354, 373–374
Almásy Pál 62
Andrássy Gyula, id., gr. 106–107, 115, 186–187
Andrássy Gyula, ifj., gr. 58, 182, 186
Andrássy Ilona, grófnő 190
Andrássy Tivadar, gr. 186
Andropov, Jurij Vlagyimirovics 392
Angyal Dávid 35, 68, 256, 261, 263, 276, 293
Angyal Endre 263
Anka László 32, 70, 72, 83–84, 92–93, 174, 183, 193, 233
Annie, Aberdeen 22
Antall József, id. 358
Antall József, ifj. 7, 410, 546, 604–628, 630–635
Apponyi Albert, gr. 37, 52, 177, 183
Apponyi Lajos, gr. 192
Áprily Lajos 170
Arany Horváth Zsuzsanna 625
Arend, Sabine 255, 264
Artl, Gerhard 220, 222, 233
Arz, Artur von Straussenburg, br. 229–230, 233
Auersperg, Karl 104
Auffenberg, Moritz von Komarów, br. 232–233

Babus Endre 628–630
Bačić Lazar 313
Badeni, Kasimir von 120
Badiny Jós Ferenc 622
Bagó Márton 134–135, 147
Bajcsy-Zsilinszky Endre 317
Bajor Bauer Ernő 311
Bajor Bauer Ferenc 311
Bajsay Ernő 319, 326
Bakić, Aleksandar 314
Bakó József 206
Balaskó Jenő 617
Balázs Ádám 553
Balfour, Arthur 91
Balla Antal 358
Balla Gyula 564
Balla László 560–561, 576
Balla Pál 320
Balla Tibor 220, 233
Ballabás Dániel 176, 193
Balogh Atilla 336, 350, 352–353
Balogh István 367, 371
Balogh József 27
Balsai István 404
Bán Antal 358

Bandi István 364, 372, 375
Bandrovszkij, Henrih Joszifovics 548–549, 554–555, 561, 568, 571, 574
Bánffy Dezső, br. 37, 174, 182–183, 185, 191–192, 194, 196–197
Bánszky Éva 434
Barabás Miklós 140
Bárányos Károly 358
Barna Sándor 611
Baross Endre 198, 211
Barta (Friedmann) Ödön 181
Bartók Lajos (Don Pedrő) 134, 144
Basch Ferenc 258
Báthory Géza 307, 309, 314–318, 327–328
Batthyány Emanuéla, grófnő 190
Batthyány Lajos. gr. 62, 190
Batthyány Zsigmond, gr. 177
Bayer József 529
Beck, Georg 107, 124
Beck, Jozef 279
Beczkóy Miklósné → Kner Piroska
Beer, Mathias 268
Belcerdi, Egbert 112, 119
Beljanski, Jovan 314
Beller, Steven 102, 110, 124
Benczúr Gyula 140
Bencsik Péter 424, 446
Benda Mária 559
Bene Zsuzsanna 202, 214
Beneš, Edvard 278, 280, 285, 292
Beniczky Ferenc 186–187
Benkő Gyula 26
Bereczky Albert 354–355
Bereczky Katalin 355
Beregfy Károly 317
Bereknyei Dezső 594
Bernát István 80, 85, 88–91, 93, 97, 100
Bernátsky Jenő 210, 214
Bertényi Iván, ifj. 175, 192–195
Berzeviczy Albert 186
Bessenyey Gábor, dr. 509
Bethlen István 237, 276
Bezant, Walter, Sir 89
Bibó István 606
Bilkei Pap Zoltán 374
Birkás Géza 320
Bíró Lajos 613
Biró Sándor 506
Bíró László 330–331
Bíró Zoltán 612
Bismarck, Otto von 83, 105, 107–108, 114, 221, 459
Bleyer Jakab 253, 256, 258, 261
Bod Péter Ákos 612
Boda István 320
Bodor Pál 609, 619
Boeckh, Katrin 268
Boehm, Max Hildebert 251, 264
Bognár József 367
Bogner József 306
Bogyay, Thomas von 264
Boinvillers, Edouard 10
Bolgár György 630
Bonczos Miklós 304, 316
Borbándi Gyula 371, 375
Bornemissza Károly, id., br. 192
Boros Róbert 559
Boross Péter 7, 612
Bossányi Katalin 608–609
Botlik József 329
Boyd, Max 355
Bozóky Ferenc 320
Böhm Pál 140
Brezsnyev, Leonyid 563, 565, 571
Bubnáék 20

Bubna-Litic Ferenc/Franz Bubna-Litic, gr. 23
Bucsánszky Alajos 134–135
Buday György 142–143
Buják Attila 624
Bún József 360
Bush, George 605
Bús János 414
Búsbach Péter 17, 26
Buzáth Károly 81–82

Cadorna, Luigi 222, 224
Calice, Heinrich, br. 12–13
Carey, Henry Charles 75
Cassel, Karl Gustav 142–144
Čarnogurský, Pavol 292
Ceauşescu, Nicolae 546, 571
Cellini, Benvenuto 142
Chlumecký, Johann von 111, 117, 120
Churchill, Rogers P. 375
Chotek Zsófia Mária Josefina Albina 246
Chrudinák Alajos 619
Cieger András 94, 175, 178, 194
Clam-Martinic, Richard von und zu 111
Conrad, Franz von Hötzendorf, gr. 220, 224, 232–233, 235–236
Conrad, Gina von Hötzendorf, gr. 233
Conrad, Sigmund von Eybesfeld 111
Coronini-Cronberg, Franz 104, 128
Coronini-Cronberg, Johann 104
Cramon, August von 223, 225, 229–231, 233
Custine, Adolphe De Márki 156, 164
Cúthné Gyóni Eszter 422, 446
Cvetković, Srđan 301, 330
Czakó János 14
Czakó Kálmán, dr. 389
Czartoryski, Georg Konstantin 104, 111, 117
Czedik, Alois 108
Czidner Endre 320

Csáky Albin, gr. 182, 186, 189, 191
Csapodi Csaba 258, 264
Császár Elemér 256
Császár István 563–565, 577
Csekey István 245
Csengey Dénes 612
Csépe Béla 405
Cseres Tibor 306, 330
Csernátony Lajos 35, 46
Csizmadia Andor 503, 515
Csobai Lászlóné 364, 375
Csoknyai Edit 623
Csonkaréti Károly 404–405, 414
Csorba Béla 330–331
Csornoky László 355
Csornoky Viktor 354–355, 360, 370, 372–374
Csőke Márk 327
Csörsz Rumen István 134, 145–147
Csúcs László 621
Csudai Endre 607
Csurgai Horváth József 247
Csurka István 613, 621, 625

Dahlmann, Dittmar 251, 264
Dán Károly 165, 170
Dániel Ernő, br. 193
Dániel Tibor, br. 193
Danzer, Alphons F. 11
Danyilevszkij, Nyikolaj Jakovlevics 161, 166, 170
Dapčević, Peko 301
Darányi Ignác 70, 72

Darányi Kálmán 290–291
Deák Béláné Kanyó Ilona 329
Deák Ferenc 33, 48, 52, 58, 186–187, 191, 240, 247
Deák Imre 307
Deák Judit 329
Deák, Ladislav 277, 285, 291
Deák Leó, dr. 7, 300–301, 304–323, 325, 327–329, 332–334
Deákné Orosz Judit 307
Deákné Zambelly Mária 307
Deáky Zita 447
Debreczeni József 624, 627–628
Décsi Gyula 373
Dedinszky Aurélia (Réli) 12–16, 18–25, 28, 30
Demeter Zsófia 247
Demeuse, Alfred 18
Dernői Kocsis László 368
Derschatta, Julius 115
Déry Tibor 394
Dessewffy Aurél 83
Dévavári Zoltán 300–301, 308, 316–318, 320, 330, 332, 334
Dienes Márton 183
Dimitrijević, Drago 320–321, 326
Dinnyés Lajos 364–365, 371–372
Diószegi István 107, 125, 151, 170
Dobi István 358, 372–373
Dobiecki Sándor 14, 184
Dobięcki, Ferenc ▪ Franciszek 14
Dobrzánszky Ivanovics Adolf 45–46
Domokos József, dr. 393
Don Pedrő → Bartók Lajos
Donáth Ferenc 382–383, 387, 394
Dornik, Wolfram 232–233
Döllinger, Johann Joseph Ignaz von 88–89
Dömötör Tibor 510
Dörre Tibor 153
Drucker Jenő 199, 209–210, 215, 217
Drumont, Édouard 84, 97, 99
Duka, Tivadar ▪Theodore 17, 22, 25–26
Dumas, Alexandre 134
Dunajewski, Julian von 110
Durand Félix 138
Ďurčanský, Ferdinánd 282, 287–289, 291
Düwell, Kurt 251, 264–265
Dvortsák Viktor 277

Eckhardt Sándor 253, 263, 265
Eckhardt Tibor 355–356, 375
Eckhart Ferenc 263
Egloffstein, Hermann von und zu 119
Elek Artúr 140
Elekes József 442
Elmer István 441, 446
Eörsi István 605
Eötvös József, br. 33, 42
Eötvös Károly 91
Erdész Ádám 132–133, 135, 138, 141–144
Erős Vilmos 257, 265
Esterházy János 280, 282
Esterházy Mihály, gr. 191

Éry Béla 434, 437, 439
Éry György 434, 437, 439

Fabro Henrik 177, 194
Fahlbusch, Michael 251, 254, 265
Falcione Árpád 305
Falk József 32
Falk Miksa 32–67, 70–73, 187
Falk Zsigmond 157, 170

Falkenhayn, Erich von 221, 226, 228, 231
Falkus, Christopher 458
Faludy György 617
Faragó László 521
Farkas Gábor 247
Farkas Gyula 255, 263, 265
Farkas Judit Antónia 94, 132–133, 145, 376, 598
Farkas Mihály 7, 382–395
Farkas Vladimir 382–393, 395
Farkaš, Ján 280–282, 296, 298
Feilitzsch Arthur, br. 184
Feitl István 371, 395
Fejérváry Géza, br. 115, 125, 179, 184, 190
Feketehalmy-Czeydner Ferenc 311, 317–318, 320, 324
Fél Edit 254
Feledy Péter 613, 622
Fenczik Eugén 82
Fenyő István 155, 170
Ferenc Ferdinánd 188, 246
Ferenc József, I., magyar király 40–41, 46, 49, 51, 57, 101, 103–110, 114–115, 119–120, 150, 152, 183–184, 189, 226, 232
Fernbach Péter Bálint 305, 318–320
Feszty Árpád 185–186
Fischer Ferenc 455, 475
Fischer, Karl August 252
Flachbart Ernő 320
Fleischer Gyula 255, 259
Fodó Sándor 560–563
Fodor Gábor 606
Fónagy Zoltán 214
Forgách Antal, ifj., gr. 193
Forró Lajos 302, 330
Föglein Gizella 359, 375
Földessy Gyula 140
Freiberg, Rudolph 117
Freisler, Roland 322
Fried István 135, 145
Fülep Lajos 132, 139, 143, 145
Für Lajos 214
Fürj Zoltán 355, 375
Füzesné Hudák Julianna 133, 135, 144

G. Vass István 357–360, 375
Gajevoj, Vlagyimir 576
Gál Lajos 311
Gál László 313–314
Gáldy Zoltán 434, 439, 441, 443
Gambelli Klára 11, 26, 28, 30
Gamszahurdia, Zviad 572
Gáspár Ferenc 356, 375
Gárdonyi Géza 132
Garibaldi, Giuseppe 46, 187
Geday Gusztáv 202, 214
Gelléri Mór 153, 170
Gergely Jenő 237–238, 247
Gerő Ernő 358, 388, 392
Gerzanics Joannes 82
Gerzson Miklós 313
Gladstone, William Ewart 91
Glatz Ferenc 152, 170, 559, 562
Gleason, S. Everett 362, 369–370, 375
Goethe, Johann Wolfgang von 132, 142, 148–149
Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 167, 170
Golusko, Nyikolaj 576
Gombár Csaba 620, 622–623, 625–626
Gombos András 408
Gombos Ildikó 355
Goodwin, Ralph E. 375
Gorbacsov, Mihail 543–547, 552, 562, 568, 571, 573, 607
Gordon Ferenc 358, 361–362, 375
Goró Lajos 137

Gödel-Lannoy, Hermann 104
Gömbös Gyula 237
Göncz Árpád 604–635
Görgei Artúr 7, 9–30, 222
Görgey Berta 11, 24
Görgey István 9–10, 17, 25–26
Görgey-család 10
Göring, Herman 287
Gränzenstein Béla 185, 187
Grassy József 311, 318–319
Gréb Gyula 256
Grégr, Eduard 115
Greguss János 140
Gróf Péter 10, 26
Gromon Dezső 193
Grósz Károly 7–8, 542–554, 556–562, 567–571, 573–580
Groza, Petru 363–364
Gunda Béla 254
Gunst Péter 257, 265

Gyalui Farkas 140
Gyáni Gábor 178, 194
Gyarmati György 337, 350, 390, 395
Gyenesei István 522–523
Gyetvai Károly 308
Gyöngyösi János 358, 364
Győrffy István 142, 254
Győrffy Miklós 68
Győry Elek 189
Gyulai Pál 11
Gyuricska (Gyuricsku) Kálmán 551

H. Balázs Éva 12, 14, 27
H. Haraszti Éva 459, 476
Haar, Ingo 251, 265
Haas György 369, 375–376
Habsburg Ottó 515
Habsburg-Estei Ferenc Ferdinánd főhg. 188, 246
Habsburg-Lotaringiai József Antal főhg., nádor 190
Habsburg-Lotaringiai József Károly főhg. 190
Habsburg-Lotaringiai Ottó főhg. 189–190, 241
Hafner, Karl 136, 145
Haiman György 134, 136, 140, 142, 144–146
Hajtó Vera 423, 446
Halasi László 356, 375
Halász György 553
Halász Sándor 68
Halter Zsuzsa 433–434
Hamilton-Godron, John Campbell 22
Hamm Ferenc 303
Hammerstein, Wilhelm Joachim von, br. 87, 90
Hammerstein Judit 150, 161, 170, 172–173
Hanák Péter 101–102, 125
Hankiss Elemér 620–622, 625–626
Hankiss János 320
Hansági Ágnes 136, 145
Haraszti Miklós 616
Haraszti Sándor 382, 387
Hárs Gábor 557
Hartner Géza 305
Hartner Lindvay Nándor 305
Hartyányi Borbála 207, 214
Hasznos Miklós 405, 408
Hauptmann, Gerhart 142
Havasi János 605
Havel, Václav 606–607
Haymerle, Heinrich von 107
Haynau, Julius Jacob von, br. 46, 62

Hazay István 182
Házi Árpád 391
Hefty Gyula Andor 176, 178, 194
Hegedűs András 392
Hegedüs Sándor 184, 186
Herberstein, Sigismundus 161
Herbst, Eduard 105, 109
Hermann, Oncken 262
Hermann Róbert 9, 27–28, 30
Hertelendy Mária 431
Hertelendy Miklós 431
Hindenburg, Paul von 228, 231
Hites Sándor 145
Hitler, Adolf 86, 283–284, 287, 290–291, 323, 474
Hlinka, Andrej 275–278, 280
Hodža, Milan 281
Hohenwart, Karl Sigmund von 11, 111, 120
Holló András, Dr. 623
Hollósi Gábor 237, 239, 247, 249–250, 256, 266, 284, 294
Holstein, Friedrich von 114, 125
Homenko, Natalia 542
Hompola Mihály 366–367
Horánszky Lajos 183, 186
Horánszky Nándor 177, 179, 182–183, 186
Horn Ede 38
Horn Gyula 556, 569, 610–611
Hornig Károly 91
Hornyák Árpád 330–331
Horst, Julius von 105–106
Horsten, Honorin 423
Horsten, Luis 423
Horthy Miklós 7, 237, 283–284, 302–305, 307, 317, 323–324, 326, 336, 339, 355–356, 366, 382–383, 386, 389, 397, 399, 613
Hornyák Árpád 330–331
Horváth Balázs 612
Horváth Béla 621
Horváth Ibolya 395
Horváth Julianna 373
Horváth Lajos 303, 510, 515
Hory András 278–279
Höbelt, Lothar 112, 115, 119, 126, 225, 233
Hőgye Mihály 356, 376
Hruscsov, Nyikita Szergejevics 390, 393, 505–506, 563, 565
Huszár Orsolya 559, 577
Huszár Tibor 394–395
Huxley, Aldous 133

Ibsen, Henrik Johan 142
Ignatyev, Nyikolaj Pavlovics 157
Illyés Gyula 142, 165, 170, 577
Ilniczky Sándor 320
Imrédy Béla 289–290
Istóczy Győző 75–79, 84, 93, 97, 99
Isbert, Otto-Albrecht
István, I. (Szent) 240, 281–283
Ivancso, Ivan 550, 569
Iványi Béla 256
Izsák Lajos 357, 370, 376

Jagoda, Genrih Grigorjevics 384
Jakeš, Miloš 547
Jane, Perlez 627
Jankó János 140
Jankura Ákos 444
Jankura Gábor 437, 442
Jankura László 441–443, 445
János Pál, II. 617
Jánosi Ferenc 395
Járosi Andor 320

Jávori Béla 524–525
Jávorka Sándor 203, 214
Jaworski, Apolinary 120
Jehlicska Ferenc 277
Jekelfalussy Lajos 48, 50
Jékely László 360–361, 368, 371
Jeszenszky Géza 557, 608–610, 622
Jevdokimenko, G. Sz. 382
Jezsov, Nyikolaj Ivanovics 384
Jóföldi Tibor 432
Jóföldi Zsuzsa 431–433, 442
Jókai Mór 32, 41, 45–46, 68, 83, 93, 132, 134–136, 141–142, 145, 148–149, 162
Joó András 151, 170
Joób Máté 447
Juhász-Pintér Pál 547, 577
Julier Ferenc 9, 27

Kaba Anna 447
Kádár János 7, 382–395, 397–400, 422, 448, 451, 472, 532, 538, 540, 570
Kádár Jánosné Tamáska Mária 388
Kádár Lynn Katalin 375
Kádár Mihály 374
Kajli József 382
Kalapis Zoltán 330
Kállai Gyula 383, 385–388, 397, 399
Kállai Gyuláné 559
Kállay Béni (Benjámin) 11–15, 151–153, 164–165, 170, 177, 191
Kállay Miklós 317
Kálnoky Gusztáv ▪ Gustav, gr. 57, 60, 114–116
Kamarás István 419, 447
Kánya Kálmán 278–280, 282, 285, 288–290, 296, 298
Káplár László 605
Kara Anna 442
Karađorđević Péter, II. (Karađorđević, II. Petar)
Karasek(-Langer), Alfred 254, 266–267
Kardos József 238–239, 241, 247
Karmasin, Franz 285, 287
Károly, III. 240
Károly, IV., magyar király 189, 230, 237–238, 241–242, 244, 247–248
Károlyi Alajos 107
Károlyi István 19
Károlyi Márton 382
Károlyi Mihály 281
Károlyi Sándor 83, 91–92
Kasaš, Aleksandar 308–309, 314, 316–318, 321, 328, 330–331
Kathrein, Theodor von 117
Katkov, Mihail Nyikiforovics 153, 165
Katona Ferenc 373, 376
Katschthaler, Hans 515
Kazimir Károly 559
Kelemen Elemér 557
Keleti Gusztáv 140
Kemény G. Gábor 170, 364, 376
Kemény Gábor 152
Kercza Imre, Dr. 526–529
Keresztény Gabriella 596
Keresztes-Fischer Ferenc 304, 310, 318, 324
Keresztury Dezső 358
Kerkapoly Károly 80
Ketteler, Wilhelm Emmanuel, Freiherr von 88–89
Keviczky Kálmán 515
Kimmel Emil 551–552
Kincses Katalin Mária 126, 145, 198–199, 214–215, 217, 330, 631
Kis Áron 17
Kis János 612–613

Kis Vince 300
Kismarthy Lechner Mária 438
Kiss Károly 386–387
Kissné Bognár Krisztina 581, 598
Kiszely Gábor 387, 395
Klenovics Imre 524–525
Klessmann, Christoph 251, 266
Klicsu Ferenc 94
Kmety Károly 241–242, 247
Kner Albert 141
Kner Endre 141
Kner Imre 132–134, 137–145, 148–149
Kner Izidor 132–137, 140–141, 143–146, 148–149
Kner Lajos 140
Kner Mihály 143
Kner Piroska 138
Kner Sámuel 134–135, 138, 140
Knézy Péter 309, 314–315, 322–323, 327–328
Koczogh András 27
Kocsis András 229, 233
Kocsis Annamária 503, 516, 518
Kocsis Péter 347–350, 352–353
Kodály Zoltán 134, 139, 357, 364
Koharek József, dr. 393–394
Kolping, Adolph 88, 90
Komjáthy Béla 189
Konen, Heinrich 251, 266
Kónya Imre 619, 626, 631
Kopka János 552, 570
Korányi Elemér 303–304
Kornstein Ödön 313
Korontai Bea 431, 433
Korontai Judit 431, 433, 442
Korotkevics, G. 370
Kósa János 258–259, 263, 266
Kósa Kálmán 320
Kósa Lajos 408
Kosáry Domokos 9, 27
Kosinsky Viktor, id. 202, 214
Kosinsky Viktor, ifj. 202
Kossa István 357
Kovács Alajos 320
Kovács Béla 358, 366–370, 374, 606
Kovács Endre 127, 171
Kovács Imre 357
Kovács István 386–387, 391–392
Kovács József 526
Kovács Kálmán 308
Kovács Kálmán Árpád 74–75, 77–78, 84–87, 90–91, 93–94
Kovács Vilmos 563–564
Kovács Zoltán András 339–340
Kozák Gyula 376, 395, 629–630
Kozári Monika 32, 68
Kozma Ferenc 213
Kozma Pál 202, 214
Kőhalmi Béla 132–133, 138, 140–142, 146
Könczöl Csaba 620
Könyöki József 307, 314–318, 322–323, 327–328
Kőrösi Zsuzsanna 419–420, 447–448, 450
Kőszeg Ferenc 568, 578, 621
Krámer Gyula 304, 307–309, 312, 314–318, 322–323, 325, 327–329
Kranz, Marvin W. 375
Krdžalić, Stevan 308
Kristó Katalin 443, 447
Krisztinkovich Ede 15
Kucsma, Leonyid 560
Kuhn, Walter 254, 266
Kulin Ferenc 623, 625
Kun Albert 14

Kun Béla 469
Kun Miklós 357, 370, 376
Kupsa Viktor 180–181, 187, 192
Kuraszov, Vlagyimir Vasziljevics 372
Kuzmanović, Slavko 309, 314–323

Lábán Antal 255, 266
Lackenbach Konstantin 313
Lám Frigyes 256
Láng Zsuzsa 608
Lányi Ildikó 431–432, 438
Lassalle, Ferdinand 89
Lassú István 153, 171
László Ferenc 365
Laukó Györgyné 597
Lázár Miklós 343
Lehmaier ▪ Lemayer, Karl Freiherr von 111
Lengyel László 614
Leroy-Beaulieu, Paul 88
Leskó László 521, 594
Lettner, Harald 515
Lezsák Sándor 607
Liebermann von Sonnenberg, Max Hugo 84
Liezen-Mayer Sándor 140
Ligeti Dávid 220, 222–224, 230–231, 233–237, 247, 294
Lincoln, Abraham 617
Lipót, I. 240–241
Litván György 629–630
Lizanyec, Petro 549
Lobkowicz Rudolf, hg. 186
Loesch, Karl Christian von 267
Losonczy Géza 382–383, 387
Lotz Károly 140
Lovas István 630
Ludendorff, Erich 228, 231
Lukács István 313
Lukács László 185–187
Lukács Ödön 77–80, 83, 94, 97, 99
Lukácsffy Dénes 606
Lundgreen, Peter 266
Lyachovics Victor 82

M. Kiss Sándor 362, 374, 376
M. P. 595
Maaß, Kurt-Jürgen 265
Mackensen, August von 229
Macskovits Titusz 313
Maczó Ferenc 241, 247
Magyar Bálint 608
Máhr Klára 438
Major László 551, 554
Majoros Klára 438
Majoros néni, Majorosné 439
Makkai László 320
Makkai Sándor 320
Makkos Emese 431, 433–435, 437, 441–442
Maljovanyik, Mihail 548
Malthus, Thomas 75
Mályusz Elemér 256–257, 259–261, 264, 266–268, 272, 274
Mann, Thomas 142
Manolisz, Karajánnisz 613
Marastoni József 140
Markó György 404
Masaryk, Tomaš. G. 280
Mata János 134, 139–140, 143
Máthé Gábor 248
Matlekovics Sándor 152
Matuska Márton 308, 311
Matyjas, Irina 542
Maurois, André 133
Mayer Kálmán 313

Mayer Miklós 313
Mayer Ottmár 313
Mayer Rita 567
Mayer Sándor 140
Mayers, Brian 458
Mécs Imre 605
Medgyesi Konstantin 546–547, 577
Medgyesy Zsófia 27, 247
Medve Imola 559
Medve Imre 134
Medveczky Endre (András) 82
Méhner Vilmos 135
Meiner, Felix 265
Meleghegyi Ilona 438
Menyhárd Attila 248
Méray Tibor 389
Merkulov, Anatolij 542, 554, 571, 573, 576, 579
Mészáros Dániel 14–15
Mészáros István 167, 171
Mészáros Kálmán 27
Mészáros Sándor 306, 331
Mészöly Géza 140
Metternich, Richard 107
Mezey Barna 239, 248
Mezey Bertalan 437, 441
Michels, Eckard 251, 266
Mihailov, Mihail 371
Mihájlovics, Drázsa 317
Mihályfi Ernő 364, 371
Mike Tibor 595
Miklós Árpád 621
Miklós Béla, dálnoki 356–357
Mikos Éva 134, 146–147
Mocsáry Lajos 43, 364, 376
Mohay Sándor 188, 190
Molnár Aladár 42
Molnár Erik, dr. 358, 372, 391
Molnár László, dr. 394
Molnár Tibor 331
Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 370, 474
Móra Ferenc 134, 137–139, 142–143
Móricz Miklós 139
Móricz Zsigmond 142–143
Moravek Endre 320
Moro család 25–26, 29, 31
Moro, Johanna 26
Moro, Leopold 26
Moro, Max 25
Morsbach, Adolf 266
Munkácsy Mihály 137
Musil, Robert 133
Musnai Károly 82
Mussolini, Benito 323
Muszatov, Valerij 576
Musztafa, II. 240
Mühle, Eduard 251, 266

Nagy Ferenc 357–360, 362–368, 370–371, 376–377
Nagy Ferenc József 405
Nagy György 446
Nagy Győző 307
Nagy Imre 354, 358, 373–374, 393–394, 403, 430, 527
Nagy Iván 300, 303–304, 306, 309, 315–316, 318, 325
Nagy Júlia 370
Nagy Miklós 311
Náhlik Gábor 621
Napóleon, I. 84
Napóleon, III. 10, 28, 30
Náray Gyula 326
Naumann, Friedrich von 87
Návay Erzsébet 17

Návay Jolán 14, 17
Návay Lenke 11–12, 14, 17, 22–23, 28–31
Nedeljković, Dušan 302
Nehring, Karl 252, 256, 267
Németh András 597
Németh Miklós 556, 576, 615
Németh Péter 620
Niederhauser Emil 155, 171, 288, 294
Nixon, Richard 507, 515–519
Nobilis Zsuzsa 433
Nogel István 154, 171
Nógrádi Sándor 391
Nógrady X. Ferenc, Dr. 622
Nowak, Karl Friedrich 232, 234

Nyegre László 193

Oberkrome, Willi 251, 267
Oberländer, Erwin 251, 267
Oettingen, Alexander von 87, 95
Oexle, Otto Gerhard 265
Olenyenko, Jurij 559
Olofsson Károly Placid 435
Oltványi Ambrus 33, 68
Oltványi Imre 357
Oncken, Hermann 262
Orosz László 251–252, 257, 267, 284–285, 294, 359, 376
Orosz Levente 200, 214
Oroszné Takács Katalin 359, 376
Ortutay Gyula 139, 147, 364, 371
Oszvald György 320
Ottlák László 320
Őszi István 554, 569

P. Popović, Jovan
P. Vásárhelyi Judit 268
Paál László 527–530, 537
Paczka Ferenc 10, 15–17, 27
Paczolay Gyula 17, 27
Paksy Zoltán 94
Pál Judit 176, 193
Palády Éva 423
Palasik Mária 337, 350, 366–369, 371–372, 376
Palásthy Ödön 314, 318, 320, 328–329
Páldi András 545, 549–556, 558–559, 561, 564–565, 567–569, 577
Palotás Emil 151, 171
Pandula Attila 361, 376
Pap József 176, 193
Papp János 132, 134, 139–140, 143, 147
Papp Sándor 177
Pascal, Blaise 92
Paskai László 553, 577
Pászti László 27, 247
Pataky Tibor 280–281, 320
Pauler Tivadar 48
Penck, Albrecht 251, 267
Perczel Miklós 55
Perczel Mór 55
Perelom, V. A. 576
Perényi Zsigmond, br. 62
Pergovácz Erzsébet 432
Perl Gellért 313
Perpatics Pál 311
Péter Gábor 356, 368, 382–387, 389–390, 392
Pethes József 595
Pethő Sándor 9, 27
Petőfi István 136
Petőfi Sándor 136, 140–142, 371,
Petrássevich Géza 84
Petri Edit 404, 414, 582–586, 598
Pettenkofen Ágost ▪ August von 137

Peyer Károly 371
Pfeiffer Miklós 320
Pfeiffer Zoltán 368, 371
Pichler Győző 184
Pihurik Judit 175, 194
Pintér János 214
Pintér Tamás 227, 234
Piros László 386–387
Piski-Schmidt Frigyes 370
Plener, Ernst von 109, 115, 120, 127
Plósz Sándor 184
Podmaniczky Frigyes, br. 35, 154
Pokol Béla 626
Polczer Endre 564
Pollmann Ferenc 221, 229
Polner Ödön 244, 248
Popović, L. Milan 307–309, 314–318, 320–324, 327–329, 331
Popper József 161, 165, 171
Pordány H. László 529
Pozsgay Imre 547, 554, 570, 575
Pretis-Cagnodo, Sisinio von 109
Princz Gyula 382
Pritz Pál 237–238, 247, 278, 283, 294–295
Prosser-Schell, Michael 254, 267
Pröhle Gergely 268
Pucsai Kálmán 300, 332, 334
Pukánszky Béla 258, 260, 267, 320
Pusztai Ferenc 558, 567

Racics Szima
Rácz Endre 354, 360–361, 367–368, 373, 377
Rácz Endréné Botos Erzsébet 354
Rácz János 520, 537, 604, 609, 631
Radnai Dániel Szabolcs 137, 145
Radzsendralála Mitra, Rádzsa 17
Ragályi Lajos 192
Rajk András 441
Rajk László 357, 367, 371–373, 382–383, 386, 389, 391, 397, 399
Rákóczi Ferenc, II. 14–15, 150, 281
Rákóczi Krisztián 546, 577
Rákosi Mátyás 7, 339–340, 357–359, 362, 364, 366–370, 372, 377, 382–393, 397, 400–401, 403–404, 409, 412, 417–418, 430, 532
Ranković, Aleksandar 301
Raschdau, Ludwig von 114
Ratibor, Maximilian Prinz 117
Rauchensteiner, Manfried 221–222, 226, 230, 234
Rauscher Lajos 140
Rayfield, Donald 384, 395
Reagan, Ronald Wilson 515, 517, 519
Récsei József 345–347
Regele, Oskar 224, 230, 234
Reök Andor 305, 317
Rétlaki Győző 426–427
Retterath, Hans-Werner 267
Reuss, Prinz Heinrich, VII. 108, 113–114
Révai József 359, 361, 366, 383, 391
Révai Valéria 388, 396
Révay ▪ Révai Mór János 135, 139, 147
Révész Sándor 620–621
Riba András 570–571, 577
Ribár Béla 330–331
Ribbentrop, Joachim von 291, 474
Rieger, František Ladislav 111, 115
Ries István 306, 358, 366
Rigó Ferenc 183
Ring Orsolya 419, 447
Rizskov, Nyikolaj Ivanovics 607
Rohonyi Gyula 184–185, 188, 193

Romsics Ignác 276, 292, 362, 377, 457, 476
Rónai András 285, 295
Rónai Ernő 167, 171
Rónai Sándor 358
Rónay-család 14
Rozgonyi György (Gyurka) 420–421, 431–440
Rozgonyi Katalin 433, 442
Rózsa Kálmán 135, 138–139
Rózsa Kálmánné 135
Rózsa Sándor 138
Rózsafalvi Zsuzsanna 135, 145, 147
Rózsafi János 227, 234
Rupprecht Gy. Jenő 210

Sáfár László 62–63, 69
Sáfrány István 526
Šagin, Đuro 314, 327
Ságvári Endre 365
Sajti, kőműves 23
Salacz Gábor 10, 16–17, 27
Sallay Gergely 27, 214
Samassa József 189
Samsonov, Alekszandr Mihajlovics 460
Sappington, Owen 375
Sárdi Árpád 527, 530
Sárkány Sándorné Halász Teréz 180, 194
Sarudi Csaba 525
Schäffle, Albert 105, 127
Schiedmayer, Ellen 18
Schlauch Lőrinc 91
Schmerling, Anton von 103
Schmidt Henrik 256
Schmidt Károly 180
Schneider Márta 255, 268
Schoenfeld, Arthur 362, 369–370
Schönburg-Hartenstein, Alexander von 104
Schulze, Winfried 265
Schwalb Miklós 313
Schwarczwölder Ádám 41, 69, 174, 177, 181, 191, 194, 196–197, 376, 598
Schwartz Elemér 255
Schweitzer Gábor 245, 248
Scserbickij, Vlagyimir 552, 571, 576
Seewann, Gerhard 252, 268
Sepp Jano 303
Sepsey Tamás 408, 411
Serényi István, vitéz 8, 503–506, 508–519
Seres Attila 542, 553, 568, 577–580
Seres Sándor 627
Seres Zsolt 627
Shakespeare, William 24, 75
Shawcross, William 389
Shevardnadze, Eduard 607
Siflis Imre 300, 332, 334
Sigmond Elek 207, 214
Siklós Péter 562
Simokovics Rókus 313
Singer Adolf 313
Sipos Balázs 295
Sipos Levente 384, 396
Sipos Péter 356, 377
Slany, William 375
Smid Bernadett 447
Smolka, Franciszek Jan 104, 111, 117
Smolorz, Roman 268
Smyth, Howard M. 375
Solt Pál 395
Solymosi Eszter 83
Solymosi József 27
Sombor-Schweinitzer József 382
Sommer, Stanley Laszlo 359

Somogyi Gréta 9, 27
Sondhaus, Lawrence 222, 225, 229, 234
Soós István 257, 268
Soós Viktor Attila 422, 447
Spaun, Hermann von 177, 190
Speidl Zoltán 630
Stark Antal 559
Stauffer, David H. 375
Stefanović, Svetislav „Ćeća” 301
Steinbach, Emil 118–119, 125
Steinert Ágota 269
Steinwender, Otto 112, 115
Stencinger Norbert 227, 234
Stoecker ▪ Stöcker, Adolf 87, 89–90, 97, 278
Stökl, Günther 270
Strelitzky Dénes 304–305
Stremayr, Karl von 101, 105, 109
Strindberg, Johann August 142
Strommer Benedek Lajos → Thallóczy Lajos
Stumpf Benedek András 564
Sturm Albert 69, 175–176, 178, 184, 195
Šuturović, Antun 313
Suess, Eduard 104, 109, 127
Suly László 212
Sulyok Dezső 362, 371

Sz. Lukács Imre 586
Sz. M. E., lelkész 82
Szabad György 606
Szabó Aladár 86–87, 89–91, 94, 97, 100
Szabó Dániel 177, 179, 195
Szabó Endre 161, 171
Szabó Éva 373
Szabó Győző 395
Szabó István 241, 248
Szabó István, nagyatádi 355
Szabó János 565
Szabó Lőrinc 142
Szabó Lukács 405
Szabó Péter 414
Szabó Zoltán 618
Szacsvay Imre 62–63
Szaharov, Andrej 568
Szajbély Mihály 136, 147
Szakács Annamária 195
Szakács Sándor 377
Szakály Sándor 8, 351
Szakasits Árpád 382–384, 356–359, 364, 366, 368, 371–373
Szamborovszkyné Nagy Ibolya 564–566, 578
Szanka-Horvát Ferenc 300, 332, 334
Szántó Tibor 132, 134, 137–140, 142–143, 147
Szebeni Endre 423
Szebeni Éva 419–420, 422–423, 425, 427, 433, 435, 438, 442, 446, 448–451
Szebeni Mária 438
Szebeni Nándor 423
Széchenyi Béla, gr. 186–187, 191
Széchényi Ferenc, gr. 270
Széchenyi István, gr. 33
Széchényi Manó, gr. 191–192
Szege Bálint 200
Szegő Zsuzsa 433
Székely Aladár 141
Székely Bertalan 140
Szekér Nóra 356, 377
Szekfű Gyula 256–257, 259–262, 265, 268–269, 272, 274
Széll Kálmán 36, 41, 64, 66, 174–175, 177–184, 186–187, 189–190, 192–197
Szemere Bertalan 9, 28, 30
Szénási Géza, dr. 393

Szentendrei Ágoston 323
Szent-Györgyi Albert 357
Szeremlei Sámuel 75
Szidor, Karol 278
Szigyártó Sándor 167, 171
Szíj Rezső 132, 147
Sziklay László 320
Szilágyi Dezső 52, 182
Szilvay János 82
Szlávy József 58, 59, 107
Szlivka, Volodimir 549
Szobcsak, Anatolij 572, 578
Szobolovszky István 203
Szokai Imre 562
Szombathelyi Ferenc 311, 313, 318
Sztálin, Joszif Visszarionovics 300, 337, 384, 388, 390, 469
Sztójay Döme 280–282, 305
Sztukalin, Borisz 575
Szücs Ernő 382
Szűcs László 372–373, 376–377
Szücs Miklós 382
Szűrös Mátyás 554, 556, 570
Szviridov, Vlagyimir Petrovics 364

T. Varga György 384, 388, 396
Taaffe, Eduard, gr. 59, 101–112, 114–121, 129–130
Tabajdi Gábor 419
Takács Ferenc 306
Talián József 309, 314–318, 328
Tallián Béla, br. 189
Tamás Gáspár Miklós 605
Tapavica Szima, Dr. 324, 327
Tarcai Béla 403, 415
Tari János 306, 331
Tariska István, dr. 382
Tarkovich József 66
Tarnai Andor 253, 268
Tatár Péter 132, 134–135, 138, 140, 146–149
Tegeler, Tillmann 252, 268
Telcs Ede 143
Teleki András 175–176, 195
Teleki Béla, gr. 304, 316
Teleki Domokos, gr. 176, 185–186, 193
Teleki Géza, gr. 176
Teleki Pál, gr. 276, 280–281, 286, 288–289, 355
Teleki Sámuel, gr. 176, 185
Teleki Sándor, id., gr. 175–176
Teleki Sándor, ifj., gr. 174–183, 185, 187–189, 191–193, 196–197
Teleki Sándorné, Kende Júlia, ifj., grófnő 175
Teleki Sándorné, Mathilde Litez de Tiverval, id., grófnő 175
Terék Márton 300
Tersztyánszky Károly 226–227
Thallóczy Lajos (Strommer Benedek Lajos) 150, 191
Thaly Kálmán 150
Thék Endre 191
Thérése, nevelőnő 10, 12, 14
Thierfelder, Franz 265
Thim József 320
Thürmer (Winkler) Gyula 543–546, 551–552, 554, 562, 571, 575, 578
Thury Zoltán 574
Tikvicki Šim 313
Tildy Erzsébet 355
Tildy László 355
Tildy Zoltán, id. 354–381
Tildy Zoltánné Gyenis Erzsébet 354–355, 370
Tildy Zoltán, ifj. 355, 360, 369

Tilkovszky Loránt 252, 268, 284, 294
Timon Ákos 77
Tiso, Jozef 275–278, 280, 282, 285–286, 288–293, 296, 298
Tisza István, gr. 37, 150, 177, 188, 205, 226, 231
Tisza Kálmán 32–33, 35–67, 84, 86, 101–102, 356
Tisza Lajos, gr. 35–36, 45–46, 52
Tiszavölgyi-Szomár László 300, 332, 334
Tito, Jozip Broz 300–301, 311, 332, 334
Tomaszczuk, Constantin 108
Tombor Jenő 358
Tomcsányi Móric 239, 242, 248
Tompa Andrea 447
Tompa Mihály 78
Toroczkay Csaba 611
Tóth László 27
Tóth Noémi Nóra 244, 248
Tóth-Péter Veronika 424, 447
Tölgyessy Péter 619
Trauttmansdorff-Weinsberg, Ferdinand von 104, 107, 111, 114, 117, 120, 129–130
Trischler József 304
Trefort Ágoston 154
Trommler, Frank 251, 268
Troszt Tibor, Dr. 526–529, 531, 538–541
Tugarjev, V. 357
Tuka, Vojtech 276, 295
Turjanyica, Sztyepan 557–558

Uchatius, Franz von 80
Ujlaki József 177, 194
Ujváry Gábor 94, 194, 234, 247, 255, 268–269, 376, 396, 577
Urbanitsch, Peter 126

Újhelyi Szilárd 382

Váczy Péter 256, 260, 269
Vált Viktória 577
Valjavec, Fritz 251–274
Vámbéry Ármin 189
Vámos Imre 374
Váradi Gyula 395
Várady Imre 304–305
Varga Béla 356, 364, 368–369, 371
Varga István, Dr. 521–522
Varga László 385–386, 388, 396
Varga Péter 546, 577
Varga Péter (Vajdasági Magyar Kultúrszövetség) 308
Varga Zsuzsanna 598
Várkonyi Péter 550, 553, 555–556, 558, 561, 564
Vas Zoltán 358, 390
Vásárhelyi Ferenc 178
Vásárhelyi János 82, 95
Vašatý, Jan 115
Vastagh Pál 408
Vég Béla 386–387
Veres Péter 364, 371–372
Veress Gábor 550, 557–560, 569
Vergilius, Publius Maro 233
Vermes Emília 438
Vértes Árpád 321, 326
Vészi József 182
Vida István 355–356, 367, 373, 377
Vidnyánszky Attila 559
Vigh Károly 355–356, 374, 377
Vígh Károly 617
Viktória, angol királynő 18
Vilmos, II. 114, 120–121
Vizi László Tamás 247
Vorosilov, Kliment Jefremovics 358, 389

Volz, Wilhelm 251, 270
Vrublevszkij, Vitalij 576
Vukliš, Vladan 302, 331
Vukovári Béla 322
Vulpius, Christian August 138

Wagner Kornélia 15
Wagner Sándor 140
Wagner, Walter 127
Weber Ferenc 140
Wedel, Karl von 113–114
Weeber, August 108–109
Weitlof, Moriz 115
Wenckheim Frigyes, gr. 189
Weston, Edwin Payson 510, 516, 519
Wettin Mária Jozefa hercegnő 189
Windischgrätz, Alfred 120
Winkler Gyula → Thürmer Gyula
Wirthné, Diera Bernadett 420, 422, 446–447
Wlassics Gyula 70, 72, 185
Wodianer Albert, ifj., br. 186
Wohl Lola 313

Zabadovszky Alfréd 443
Zalai István 544–545
Zalai Katalin 373, 376
Zanathy János 395
Závodi Szilvia 27, 214
Zečević, Miodrag 331
Zernack, Klaus 251, 270
Zichy Ágost, gr. 188
Zichy János, gr. 188–189
Zichy Jenő, gr. 191
Zichy Mihály 140
Zinner Tibor 374, 377, 389, 391, 393, 395–396
Zombori Gyula 307, 309, 314, 316–318, 321, 328
Zonger János 203
Zöld István 341–342, 345
Zöld Sándor, dr. 383–386
Zöldi Márton 311
Zvrškovec, Jozef 288

Zsedényi Ede 43
Zsigmondi Mária 595
Zsilinszky Mihály 184–185
Zsindely Ferenc 356, 377

FÖLDRAJZI NEVEK MUTATÓJA

Aachen 25
Abasár 403
Aberdeen 507
Abház Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság, Abházia 572
Abrudbánya 184
Adria 92
Akasztó 306
Akron 510
Albánia 221, 365
Alsókabol 313
Amerikai Egyesült Államok 8, 246, 304, 348, 355, 360, 369–370, 453, 468, 470–471, 489, 505, 509, 572, 627–628
Ancona 16, 29, 31
Anglia 24, 88, 90, 159–160, 180, 284, 452
Ankara 513
Apatin 305
Arad 50, 317, 547
Argentína 305, 512
Asztély 553
Asztrahán 161, 166
Ausztria 58–59, 101, 107, 110, 112–115, 117, 120–121, 159, 222, 240, 242, 255, 303–305, 423, 505, 513, 515
Ausztria–Magyarország 115–116, 229
Azerbajdzsán Szovjet Szocialista Köztársaság 567–568
Ázsia 160, 168, 365, 454, 465, 475
Bács 304
Bács megye 26, 332
Bács-Bodrog vármegye 193, 300, 305–306, 314, 320, 324, 332
Bácska 300–328, 332, 340
Bácskossuthfalva 303
Bácstopolya 310, 320
Bácstóváros 193, 310
Bad Bodendorf 303
Baden bei Wien 18
Bahcsiszeráj 162
Balaton 201, 426, 531
Balatonfenyves 432
Balatonlelle 371, 520
Balatonszemes 432
Balkán, Balkán-félsziget 12, 52, 150–153, 155, 168, 172–173, 220, 223, 229–230
Baltimore 507
Bánát 252, 273, 332, 334
Bánság 300–302, 307, 332
Baranya megye 55, 303–304, 325, 534
Barcs 520, 535
Bécs ▪ Wien 10, 18, 44, 49, 54–55, 59, 113, 117, 136, 176–177, 181, 188, 190, 228, 254, 264, 303, 515
Békés megye 138
Békéscsaba 144–145, 147, 185, 244, 377
Bélatelep 425–426, 434, 442
Belfast 355
Belgium 42, 360, 423–424, 453, 461

Belgrád (Beograd) 152, 301–303, 330–331
Bereg vármegye 80, 181
Beregsurány 553
Beregszász 81, 548–554, 556–557, 559–560, 565–567, 569–570, 574, 577–580
Beregszászi járás 550, 557–559, 564–566, 573
Berlin 87, 103, 106, 113–114, 125, 127, 150–151, 191, 227, 229, 232–233, 255, 262–265, 280, 287, 292, 503, 529
Bern 370, 375
Besszarábia 254
Beszterce 175–176
Beszterce vármegye 82
Betlehem 12
Blankenberge 44
Boglárlelle 535
Bologna 16
Boróc 304
Borsod-Abaúj-Zemplén megye 595
Borsod-puszta 26
Bosphorus 12
Bosznia 42, 103, 113, 150–152, 211, 301–302, 469
Bosznia-Hercegovina 150–151, 160
Bozen 221, 233
Börzsöny 432–434
Brandenburg 88
Brazília 512
Brixen 221, 233
Bruck 26
Brügge 42
Brünn 47
Brüsszel 25, 366
Buda 38, 171, 448, 450
Budaörs 237
Budapest 8, 12, 26–31, 34, 38, 40–41, 43–44, 49–57, 59–69, 93–94, 125–128, 144–147, 170–171, 186–187, 193–195, 214, 233–234, 241–242, 247–248, 256, 259–263, 265–269, 271, 273, 283, 293–296, 298, 305, 329–331, 339, 343, 345, 350–351, 354, 356, 367, 369–370, 373–377, 384, 386–387, 395–396, 414, 420, 428, 446–448, 475–476, 529, 537–538, 540, 545, 552–553, 556–557, 559, 562, 564, 567, 576–578, 586, 590, 598, 610, 631
Bukarest 12–13, 230–231, 294
Bukovina 226, 229, 231, 254
Bulgária 25, 52, 151, 229, 265
Burgenland 255, 515

Caprera 187
Cegőtelke 82
Cheyenne 510
Chicago 262, 509–510
Chile 207, 460
Ćuprija 302

Csáktornya 185
Csallóköz 281, 288
Csap 548
Csehország 110, 117, 119, 275
Csehszlovákia, Cseh-szlovákia 275–277, 279–281, 283–286, 290, 471, 547, 593, 614
Csepel 505
Csernyigov (Csernyihiv) 389
Csömör 515
Csurog 302

Debrecen 17, 62, 146, 162, 175, 184, 256, 263, 265–266, 320, 325, 358, 360, 365, 526, 531, 613–614
Dél-Amerika 207, 512
Dél-Európa 512

Dés 176, 185, 193
Des Moines 510
Dévény 284–285
Doberdó 227
Dobrudzsa 254
Drezda 18, 84
Du Bois 510
Duna 18, 34, 49, 192, 262, 281, 285–286, 288, 303–304, 307, 364, 430, 432, 472, 514
Dunabogdány 435
Dunagálos 310
Dunagárdony 318
Dunántúl 48, 201, 356
Dunapentele 403
Dunaszerdahely 287, 292–293
Duszina 82
Drvar 301

Eckartsau 237, 239, 243, 249–250
Ecuador 512
Ecseny ▪ Etsching 593–594
Elkton 507
Erdély 10–11, 82, 185, 188, 201, 207, 229–231, 239, 281, 363–364, 402, 622
Észak-Korea 391
Esztergom 162, 403, 553
Európa 7, 92–93, 108, 150–151, 153, 158–159, 161, 166–168, 205, 232, 251, 253–254, 258, 260, 262, 273, 286, 289, 309, 355, 365, 402, 423, 453–454, 465, 468–469, 471–472, 474–475, 501, 512–515, 519, 521

Fancsal 595
Fehértemplom 201
Fejér megye 529
Fekete-tenger 12
Felsőmocsolád 594
Felső-Szabolcs 77–79, 83
Felső-Tisza-vidék 83, 91
Felvidék 45, 50, 150, 277, 280–281, 291–293, 296–297, 355, 503, 594
Finnország 362
Firenze 15–16
Fiume 16, 29, 31, 188, 190
Fonyód 434, 520
Földközi-tenger 151
Franciaország 10, 153, 284, 460
Freiburg 254

Galánta 17, 293
Galícia 224–226, 231, 254
Gát 566
Genf 277, 303, 402
Gernyeszeg 176, 182
Geszt 45, 47, 50–51, 61
Gießen 262
Gige 595
Gorlice 225
Gödöllő 57, 426, 522
Görögország 246, 513
Graz 126, 234
Grúz Királyság 160
Grúz Szovjet Szocialista Köztársaság, Grúzia 571–572

Gyoma 138, 144–146, 148–149
Győr 268, 515, 598
Gyulafehérvár 188

Habsburg Birodalom 114, 459, 469
Hága 375, 402
Halicz 117
Hegyi-Karabah Autonóm Körzet → Karabah

Heidelberg 262, 303
Hercfalva 81
Hertford 26
Hódmezővásárhely 75, 241, 403, 622
Hofburg 114
Hollandia 424, 453, 461
Horgos 305
Huszt 193, 566

Innsbruck 233, 304
Isakovo 302
Iowa 510
Isztambul ▪ Konstantinápoly 11–15
Ipolyság 285
Ischl 51

Írország 91

Jajca 151, 302
Jász-Nagykun-Szolnok vármegye 187
Jolsva 291
Jugoszlávia 284, 301–307, 311, 313–315, 317–318, 324–325, 365, 372, 382, 439

Kairó 355
Kaposvár 345, 520–528, 530–531, 534, 537–538, 541
Karabah, Hegyi-Karabah Autonóm Körzet 567–569, 572
Karinthia 9, 25, 240
Karlóca 240
Károlyváros 16
Kárpátalja 7, 279, 290–291, 320, 542–571, 573–575
Kárpát-medence 7, 252–253, 259
Kárpátok 92, 226
Kárpátontúli terület 548–550, 552–553, 556–557, 561, 564, 566, 573–574, 576
Kassa 34, 281, 289, 291
Kaukázus 154, 159–161, 165–166, 230
Kazincbarcika 338, 341–342, 344, 346
Kecskemét 403
Kelet-Rumélia 52
Keszthely 33–34, 39, 187, 305
Kiel 283–284
Kijev 155, 162–163, 166, 542, 545, 550–551, 553–561, 564–565, 567, 569–570, 573, 578
Kirovográdi terület 548
Kiskőrös 371, 403
Kiskunlacháza 403
Kistarcsa 338–339, 342, 344, 346
Klagenfurt 9, 25–26, 28, 30
Kolozsvár 184, 233
Koltó 175–176
Kolumbia 512
Komárom 275, 281, 284, 286–288, 290, 292–293, 296–299, 337
Konstantinápoly → Isztambul
Koritnyica 50
Köln 124–126, 264, 266, 268,
Közép-Európa 251, 514
Krajna 240
Kúla 304
Kupsafalva 181

Leányfalu 361, 435, 445
Leipzig ▪ Lipcse 125–127, 135, 233, 251, 265
Lekence 82
Lengyelország 246, 280, 543, 614
Leningrád 161, 572
Leoben 26
Léva 281
Lihni 572
Líma 512

Linz 452, 505
Lippa 193
Ljubotinj 301
London 15, 17–26, 29, 31, 89, 92, 107, 168, 295, 452, 461, 463, 469, 476, 505, 578
Losonc 355
Luzsanka 553
Lvov 548

Magyar Királyság 9, 33, 256, 472
Magyar Köztársaság 360–361, 407, 415, 520, 556–557, 560, 608, 626–627
Magyar Népköztársaság 338, 343, 347, 349, 389, 394, 542, 555, 570, 574–575
Magyarkanizsa 308
Magyarlápos 176–177, 180–181, 185, 192
Magyarország 7, 10–11, 15, 17, 46, 50–51, 58, 62, 74–75, 77–78, 83–84, 86, 91–92, 101–102, 110, 120, 132, 150, 152–153, 155, 157–160, 162, 168, 180, 184, 188, 198, 200, 202–203, 205, 207, 210, 213, 227, 237–240, 242–247, 251–256, 258, 260–261, 264, 276–279, 281–292, 302–307, 309–310, 317–318, 325, 336–339, 341, 346, 348–349, 354–360, 362–366, 369, 371–372, 382, 390–392, 401–403, 410, 419, 444, 468–469, 472, 503, 505, 509, 512, 514–515, 520, 522, 533, 544, 548–550, 553–556, 558–560, 562, 564, 574–576, 582, 592, 609, 617, 622, 627–628
Manhattan 506
Mannheim 303
Máramarossziget 184
Marcali 520, 527
Márianosztra 350
Maros-Torda vármegye 176
Márvány-tenger 14
Mátészalka 596
Menlo Park 507
Mestre 16
Meszlen 595
Mezővári 566
Miskolc 162, 415, 595
Monte Pincio 16
Montevideo 512
Morrisville 507
Morvaország 254
Moszkva 153, 156–157, 159, 161–165, 357, 365, 371–372, 383, 389–393, 439, 544–545, 552, 555, 564, 568, 572, 607
Mozsor 302
Munkács 82, 281, 291, 548, 550, 553, 558, 573, 579–580
Muraszombat 177, 305
Muravidék 305
München 125–128, 234, 252, 254–257, 259–264, 266–268, 270, 273, 275, 282–285, 361

Nagy-Britannia 90, 153, 513
Nagyatád 520, 535
Nagybereg 567
Nagyborzsova 566
Nagyecsed 596
Nagykanizsa 50
Nagykőrös 206
Nagymaros 17
Nagysomkút 176
Nagyszőlős 9, 181, 550, 553
Nagyszőlősi járás 566
Nagyvárad 46, 62–63, 91, 171, 175
Nápoly 15
Nebraska 510
Német Császárság 76

Németország 78, 83–85, 88, 113, 199, 206, 229, 232, 251–253, 263, 275, 283–284, 287, 289–290, 317, 402, 471, 513
New York 76, 126, 467, 505, 507, 509–512, 516, 518–519, 578, 627
Newark 507
Nógrád megye 560
Novi Pazar-i szandzsák 103

Nyíregyháza 97, 99, 348, 403, 551–552, 578
Nyitra 281, 286, 289, 291–292
Nyitra vármegye 201
Nyugat 167, 289, 405–409, 411, 413, 424, 453, 468, 575
Nyugat-Németország 203

Ohio 510
Olaszország 15, 19, 220, 228, 232, 246, 284
Orci 355
Oravicabánya 185
Oderberg 34
Oroszország 86, 116, 150–169, 172–173, 464, 468, 471, 509, 574, 576
Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság → Szovjetunió
Orsova 13–14
Ostende 42, 44, 50–51
OSZSZSZK → Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság
Osztrák–Magyar Monarchia (Sopron Monarchia) 7, 12, 44, 57–58, 60–61, 151, 160, 168, 177, 286, 469, 497

Óbecse 300, 306, 310, 332, 334
Óbuda 38, 445

Örmény Szovjet Szocialista Köztársaság 567–568

Palánka 310
Pancsova 307
Pápa 354–355
Párizs 9–10, 15, 42, 88, 175, 302, 357, 364
Pécs 55–56, 69, 194, 248, 269, 329, 345–346, 377, 475, 527, 537, 605
Peru 512
Pest 28, 30, 38, 68, 97, 99, 145, 154, 171
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye 187
Péterréve 306
Petrőc 310
Philadelphia 507
Phoenix 510
Pilis 434–435, 438, 596
Piski 317
Podhering 82
Portsmouth 24–25
Posen 83
Pozsony 48, 51, 87, 134, 244, 257–258, 279–281, 287, 290–292, 295
Pozsony vármegye 201
Pozsonyligetfalu 284
Pöstyén 26
Prága 18, 102, 252, 275–276, 278–280, 283–285, 289, 293, 460, 547–548, 569
Pusztavacs 403

Quito 512

Rajna-vidék 85
Rákoskeresztúr 341–342
Révkomárom 285–286
Richmond 22, 24

Róma 16, 76, 223
Románia 151, 227–229, 235, 246, 284, 363–365, 378, 394
Rózsafa 303
Ruszcsuk 14

Sajkásgyörgye (Gyurgyevó) 12, 325
Sajkás-vidék 302
Sajkásszentiván 318
Salánk 566
Salt Lake City 509
Salzburg 191, 505, 515
San Francisco 304, 509, 511, 516, 519
Sárosoroszi 566
Sárospatak 17
Sátoraljaújhely 281, 285
Schottentor 103
Siófok 520, 526, 353
Soltvadkert 306
Solothurn 423
Somogy megye 520–527, 530–534, 595
Sopron Monarchia → Osztrák–Magyar Monarchia
Sopron vármegye 402
Sorrento 15, 28, 31
St. Michael 26
Stájerország 240
Stuttgart 11, 28, 30, 127, 264, 267, 270
Svájc 160, 230, 307, 318, 320–321, 361, 370, 423, 428, 464

Szabadka 305–306, 308, 313–314, 316–317, 320, 346
Szabolcs vármegye 81
Szabolcs-Szatmár megye 548, 551–552, 570
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 596
Szatmár vármegye 176
Szeged 14, 244, 256, 304–306, 317, 546, 569
Szeghalom 375
Szenc 287
Szenna 355
Szentendre 537, 596
Szentimreváros 420, 422, 449
Szentpétervár 165, 170, 188–189, 191, 572
Szenttamás 310
Szepesség 255–256
Szigetcsép 445
Szilágy vármegye 213
Szilágyrév 204
Szilberek 304
Szlovákia 275–279, 281–282, 284–288, 290–291
Szolnok 137, 403
Szolnok-Doboka vármegye 176–177, 191–192
Szolocsin 82
Szolyva 81–82
Szomolnok 255, 291
Szovjetunió, Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság (OSZSZSZK) 8, 337, 348, 354, 358, 371–372, 390, 504, 544–545, 549, 555, 560, 562–564, 566–568, 571–572, 574–575
Szőreg 14
Sztrojna 81–82
Sztyepanakert 568
Szuszkó 82
Szvirnyevo 548

Tab 520
Tahitótfalu 354–355
Tarnopol 117

Taszár 403
Tbiliszi 571–573
Temes vármegye 201
Temesvár 242
Temze 19–20
Tihany 240, 249–250, 433
Tirol 110, 220–226, 232, 240, 423
Tiszacsoma 566
Tiszakanyár 81
Toledo 510
Tolna 403
Topolya 313, 321, 325
Torda 10, 306
Torda-Aranyos vármegye 176, 201
Tornalja 292
Tőketerebes 186
Törökország 159, 512–514
Trencsénteplic 503
Trenton 507
Turin 26

Udine 16
Ukrajna 542, 571
Ukrajnai Szovjet Szocialista Köztársaság (USZSZK) 557, 564, 566, 571, 574
Ungvár 94, 289, 291, 548–550, 552–558, 560–564, 566, 569, 570, 573, 576–580
Uruguay 512
USZSZK → Ukrajnai Szovjet Szocialista Köztársaság

Újbánya 175
Újpest 187, 505
Újvidék 300, 303–314, 316–321, 324, 326, 330–332, 334

Vác 344–345, 350
Vajdaság 302, 304, 308–310, 312, 314, 327, 332–335
Várna 12, 28, 30
Varsó 278–280
Vas megye 595–596
Vas vármegye 75
Velence 15, 162
Verbász 303
Verecke 80
Versailles 251, 468–469, 490
Versec 201, 301
Veszprém 91, 212, 503–505
Vicsa-völgy 93
Viktring 9, 17, 25–26, 28–31
Világos 9
Vis 302
Visegrád 9–17, 20, 25–26, 28, 30, 614, 618
Volhínia 224–225, 254
Vojvodina → Vajdaság
Vorarlberg 240

Washington 370, 375, 507, 516, 518, 605, 608, 627
Weimar 119, 125, 252
Wien
Wilmington 507
Winterthur 423
Wortel 423
Wyoming 510

Zágráb 304, 306, 308
Záhony 403, 545, 548, 552
Zala vármegye 402, 606
Zebegény 443

Zombor 14, 304–305, 310, 314, 319–320, 323–324
Zugló 445
Zsablya 302, 307, 317–318, 321–322, 324, 326
Zsolna 282, 285, 290